

п/п 204
13-14

6035

6035

np 209 29755
13-19 Janesville
K4. XIII

965-23.65/92
K5 1927

28 XVII
391

Гу

Історична бібліотека
№ 100

Д XVIII
391

Д

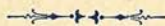
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

М. №14-с. 1957
Спец. фонд
6035

пр. 204
13-14

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII — XIV (1927).

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

94458

Р

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

- 2015

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

НАУКОВО-ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

З А П И С

ІСТОРИКО-ОПОВІСНОГО ВИДІА

№ 1000 — XIX — 1900

Відділ історичних та етнографічних рукописів
Історико-оповісного відділу

БІБЛІОТЕКА УРСР

В. К. К. К.
Історико-оповісний відділ

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII-XIV (1927)

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ АКАДЕМИКА

ДМИТРА ІВАНОВИЧА БАГАЛІЯ

З НАГОДИ СІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ
ТА П'ЯДЕСЯТИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ЧАСТИНА II

ЮБІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ

акад. В. І. ЛИПСЬКИЙ—Президент Академії

акад. С. О. ЄФРЕМОВ—Віце-Президент

акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ—Неодмінний Секретар

Секретар Комітету—М. З. ЛЕВЧЕНКО

(Завідатель Видавництва)

У КИЇВІ—1927

0166

[06(ВУАН).]

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII-XIV (1927)

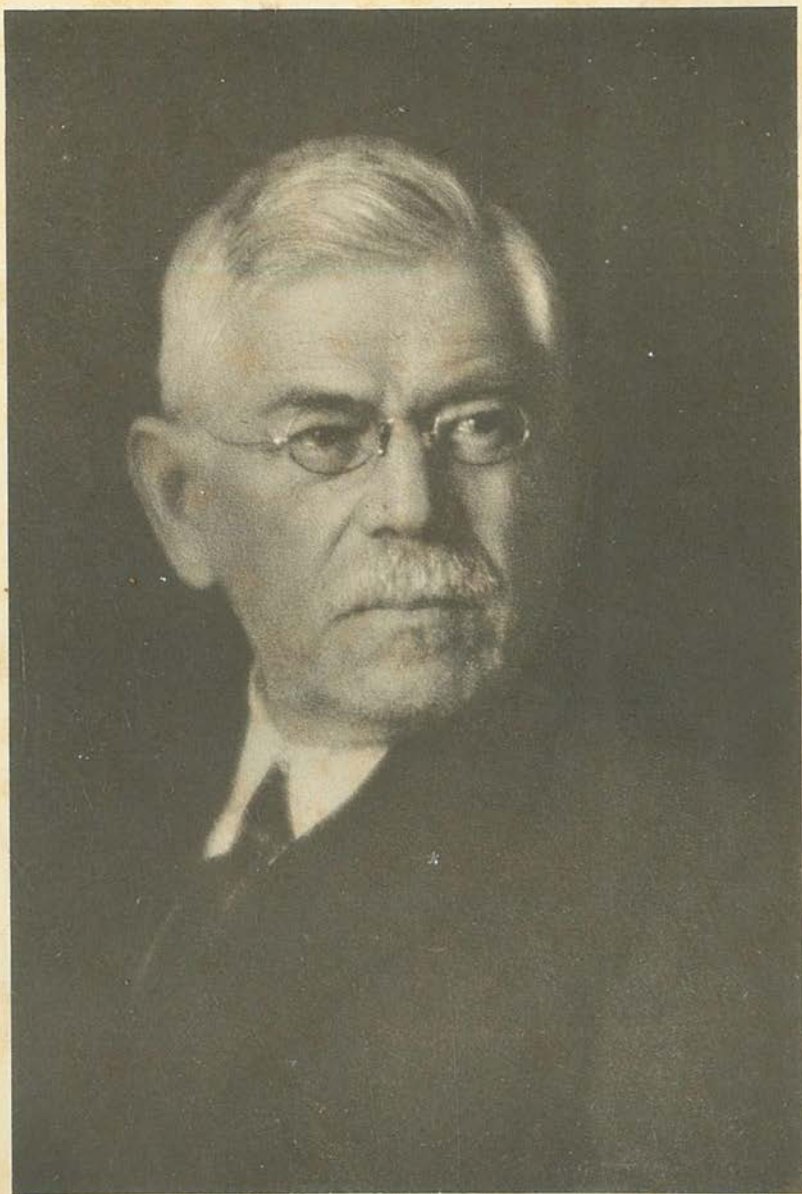
ЗА ГОЛОВНИМ РЕДАГУВАННЯМ ГОЛОВИ ВІДДІЛУ
Акад. АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ—1927

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, академик *Ан. Кримський*.

Київський Окрліт № 232.
Держ. Трест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовл. № 1167—1200.

Акад Лм Багалін

ДЕ ЩО Є:

ТОМ II.

(Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XIII—XIV, 1927).

	Стор.
Проф. О. М. Ладиженський. Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди	1—29
В. П. Петров. До характеристики філософського світогляду Сковороди	30—43
М. М. Марковський. „Наталка Полтавка“ І. П. Котляревського за рукописом 1820 року	44—50
Проф. П. П. Филипович. Переклад Котляревського із Сапфо	51—56
Я. Я. Айзеншток. О. Паліцин. З культурного минулого Слобожанщини	57—69
І. Ф. Єрофіїв. Харківські спогади В. Г. Масловича	70—75
Проф. В. І. Срезневський. Про збирачів українських пісень	76—82
Проф. А. А. Музичка. Маруся, казка. Одеса. 1834	83—96
Проф. В. І. Селінов. До питання про джерела повісті Пушкіна „Кірджалі“	97—110
М. П. Павлушков. Куліш у Тулі на засланні	111—143
П. П. Потоцький. Буквар Шевченка	144—146
Проф. О. В. Багрій. Політична повість М. І. Костомарова	147—151
П. П. Чубський. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства	152—166
В. Ткаченко. До тексту Кулішевої збірки поезій „Дзвін“	167—173
Проф. П. П. Кудрявцев. До історії освіти на Україні	174—184
Проф. А. О. Степович. З перших років „земських зібрань“ на Лівобережжі	185—189
В. Білий. Харківські вчені 1880-х років в українській літературі	190—205
Г. О. Коваленко. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар	206—212
П. О. Єфремов. Письменник-кольорист	213—230
Акад. М. Ф. Мельніков-Разведенков. Історична замітка про участь українських учених в організації кубанського університету в м. Катеринодарі	231—248
Р. Г. Молчанов. Промова академіка Д. І. Багалія на вчорашньому засіданні в санаторії Цекубу в Кисловодському з приводу 200-річного юбілею Всесоюзної Академії Наук	249—252
Проф. А. І. Томсон. Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen	253—263
Проф. О. Н. Синявський. Фонетична контроверса	264—276
Проф. П. О. Бузук. З лінгвістичних розкопів на Білорусі	277—280
Проф. І. Любарський. Окремі мовні рівнобіжні	281—283
Проф. І. В. Шаровольський. Прийдучий час на -му	284—293
Проф. Л. А. Бұлаховський. Наголос українських прикметників	294—303
Проф. О. В. Ветухов. З архіву „Потєбнянського Комітету“	304—310
З. М. Веселовська. Мова „Лексікону“ Памви Беринди	311—339
Проф. Є. Ю. Кагаров. До характеристики сучасного педагогічного руху на Заході	340—344
Проф. Ст. Рудницький. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання	345—356

Проф. В. І. Синайський. Числення років. До питання про хронологічну методу пізнання стародавньої історії й народньої творчості	357—3
Проф. І. Я. Фаас. Давність володіння й гарантія продавця	367—3
Проф. О. С. Грузинський. Критичні замітки до твору Сковороди „Басни Харківські“	378—3
Д. П. Гордєєв. Матеріяли до художнього літопису міста Харкова (2 мал.).	386—3
Проф. Д. В. Антонович. До питання про походження старої української архітектури	399—4
Ф. Л. Ернст. Види Київ середини XIX віку, що їх писав художник Гроте	404—4
П. Н. Лозієв. Хейям	415—4

ТОМ І.

(Збірник Історично-Філологічного Відділу № 51).

<i>Переднє слово</i>	V—V
--------------------------------	-----

Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія:	1—1
І. Завдання автобіографії й бібліографії (ст. 1-6).— II. Дитячі роки в Києві 1857-1864 (ст. 6-14).— III. Нижча 1865-1868 і середня школа 1868-1875; університети Київський і Харківський 1876-1880 (ст. 14-30).— IV. Готування до наукової праці в Києві 1880-1883 (ст. 30-38).— V. Вибори на доцента Харківського університету (ст. 38-45).— VI. Університет під п'ятою статуту 1884 року; боротьба проти нього поступової професури 1884-1904 р.р. (ст. 45-64).— VII. Студентські рухи; тимчасова автономія. Моє ректорування 1905-1910 р.р. (ст. 65-73).— VIII. Моя навчальна праця (ст. 73-78).— IX. Наукова праця перед революцією (ст. 78-114). X. Моя громадська діяльність перед революцією (ст. 114-126).— XI. Навчальна, наукова та громадська праця за десятиріччя, що зминуло од жовтневої революції 1917-1927 р. (ст. 126-146)	
Бібліографія писаннів акад. Д. І. Багалія за 1877-1927 р.р.	147—
М. Горбань. Д. І. Багалій, як архівіст	164—
В. О. Барвінський. Д. І. Багалій, як історик Слобідської України	179—
С. П. Дуброва. На згадку	193—

Акад. В. І. Липський. Ботанічний сад Української Академії Наук і його завдання	1—1
Акад. С. О. Єфремов. Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві	53—7
Акад. А. Е. Кримський. „Волосова борода“. З учено-кабінетної мітології XIX в.	74—9
Акад. А. М. Лобода. З життя на Україні 20—30-х років XIX в.	92—1
Акад. М. Т. Кашенко. Втрати українських садовласників через передчасний збір садовини	103—1
Акад. М. П. Василенко. Територія України XVII в.	112—13
Акад. Е. Ф. Карський. П. В. Шейн, як білоруський етнограф	133—13
Акад. І. Ю. Крачковський. Сулейман аль-Бустаній 1856-1925	140—13
Акад. О. П. Новицький. До питання про походження дерев'яної української архітектури (з 5-ма малюнками)	152—16
Акад. В. М. Перетц. Ще одна вірша про Гетьмана Мазепу	161—16
Акад. В. П. Бузескул. Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії	167—18
Акад. Хв. І. Мищенко. 'Αθήγγανοι не цигани	183—19
Акад. О. О. Малиновський. Кари майнові та кари особисті	197—20

Акад. Л. М. Яснопольський. До питання про основні принципи податкової політики	209—219
Акад. Д. О. Граве. Теорія відносности в історичній перспективі	220—237
Акад. Г. В. Пфейфер. Про повні інтеграли лінійних рівнянь з частковими похідними першого порядку	238—245
Проф. Н. Лебедів. Ueber die Tektonik des südwestlichen Teiles des Donetzbeckens	246—250
Проф. А. А. Спіцин. Південно-руський неоліт	251—262
М. Я. Рудинський. Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стайцій України (з 3-ма таблицями)	263—285
Проф. П. П. Єфименко. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи	286—301
Проф. С. П. Шестаков. Кіммерійці в археології України	302—309
Проф. С. С. Дложевський. Новий Ольбійський декрет на честь Агатокла-Евоката (з 1 малюнком)	310—315
Проф. Б. В. Варнеке. До історії знайомства римлян з північним узбережжям Чорного моря	316—322
Проф. О. І. Покровський. Геродот та Арістей	323—340
Проф. Е. А. Черноусов. До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора	341—345
Проф. П. О. Потапов. З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії	346—357
Проф. І. І. Огієнко. „Руські“ перекладали в Херсонесі в 860 році	358—378
Проф. В. О. Пархоменко. Князь Чорний	379—382
Товфік Кезма. Оповідання арабського історика Абу-Ішоджі Рудраверського XI в. про те, як охрестилася Русь (з передмовою від акад. А. Е. Кримського)	383—395
М. З. Левченко. Богатир Ілля Муромець в старій українській казці	396—404
Проф. С. В. Юшков. Устав кн. Всеволода	405—424
Проф. В. М. Зуммер. Врубель в Кирилівській церкві (з 5-ма малюнками)	425—438
Проф. М. К. Грунський. Питання про автора „Слова о полку Ігоревім“	439—446
Проф. М. Д. Присьолков. Південно-руське літописання в стародавньому суздальському літописанні XII—XIII в.в.	447—461
Проф. І. С. Абрамов. Літописний Вороніж на Чернігівщині	462—468
Проф. І. М. Бороздін. До вивчення старо-кримських надгробків (з 3-ма малюнками)	469—475
Проф. В. І. Пічета. До історії опікунського права в Литовському статуті 1529 р.	476—490
Проф. А. Е. Кристер. Духівниці XVI—XVII в.	491—513
Проф. Г. А. Ільїнський. Що таке овсень?.. . . .	514—522
А. П. Ковалівський. Чайки й „чайкісти“ на середньому Дунаї	523—528
Проф. Степ. Томашівський. До історії перелому Хмельниччини	529—579
А. Яковлів. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654	580—615
М. П. Олексіїв. Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в.	616—624
Ф. Петрунь. Московські переробки західно-європейських мап	625—635
Проф. О. І. Білецький. Симеон Полоцький та українське письменство XVII-го в.	636—648
Проф. В. І. Резанов. „Вънець Димитрію“, Ростовська драма 1704 р.	649—667
П. М. Попов. Панегірик Кривонозича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-их р.р. XVII в. (з 6-ма мал.)	668—697
Проф. С. І. Маслов. Етюди з історії стародруків (з 4-ма мал.)	698—719
Проф. О. П. Оглоблін. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.	720—744

В. В. Іванов. Прапори слобідських полків	745—747
Проф. М. Є. Слабченко. Ескізи з історії „Правъ, по котрымъ судится малороссійскій народъ“	748—759
І. Ю. Черкаський. Судові реформи Гетьмана К. Г. Розумовського	760—778
В. О. Романовський. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського	779—785
Проф. В. І. Веретенников. З історії перших років катерининської ген.-прокуратури	786—805
Проф. Є. О. Загоровський. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі	806—810
Н. Д. Василенкова-Полонська. Історики Запорожжя XVIII в.	811—824
К. Є. Антипович. Київська міська печатка (з 2-ма таблицями малюнків)	825—840
А. П. Єршов. Сторінка з українського джерелознавства	841—848
О. Д. Татариннова-Багаліївна. Нариси з історії військових поселень на Україні	849—865
В. М. Базилевич. Декабрист Юшневський та Гнідич	866—873
Ю. Г. Оксман. Секретне слідство про „Исповѣдь Наливайка“ К. Ф. Рилева р. 1825	874—878
В. В. Міяковський. Епізод 1827 р. в маєтку Поджю	879—882
Б. Л. Модзалевський (чл.-кор. Акад. Наук СРСР). З листування декабристів	883—900
Л. П. Добровольський. Desembriana — підсумки юбілейної літератури про південний декабризм	901—921
А. Введенський. З минулого російської дипломатики	922—937
Проф. В. П. Рибинський. З історії гетта в Києві	938—955
І. В. Галант. Київські проекти землевпорядкування жидів 1841 р.	956—966
Проф. П. Клепацький. Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в.	967—989
В. В. Дубровський. Знадоби до характеристики обопільних стосунків межи поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в.	990—1000
О. А. Плевако. З матеріалів до історії цукрової промисловости на Україні	1001—1031
Проф. П. В. Клименко. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX в.	1032—1057
В. О. Кордт. Російське громадянство підчас розкріпачення селян, у листуванні тогочасного чужоземного дипломата	1058—1079
Д. Є. Бованенко. До історії політичної економії на Україні	1080—1096
Проф. В. Дитякин. Сільське господарство французьких колоній за війни та по ній	1097—1113
Проф. Б. Г. Курц. Шляхи економічної політики Росії та С. Р. С. Р. на Сході	1114—1132
Проф. Б. В. Фармаковський. Боспорські спартокіди в атенському різьбярстві (1 мал.)	1133—1139
Акад. Л. В. Писаржевський. З царини електричної хімії	1140—1154
Проф. А. В. Палладін (чл.-кор.). Авітамінози та виміна надіб'їв	1155—1160
Проф. К. А. Красуський (чл.-кор.). До історії добування та дослідження органічних α -окисів в органічній лабораторії Харківського університету та І-ту Народної Освіти	1161—1169
Проф. А. В. Рейнгард. До питання про вплив тютюнового диму на рослини	1170—1174
Проф. В. І. Барвінок. Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу	1175—1187

ТОМ III.

(Етнографічний Вісник, кн. 5).

	Стор.
Проф. Д. К. Зеленін. Східньо-слов'янські хліборобські обряди — качання й перекидання по землі	1—10
В'ячеслав Камінський. Свято Купала на волинському Поліссі . . .	11—23
Проф. Д. І. Яворницький (чл.-кор.). Рибальчі заводи на низу Дніпра . . .	24—36
Проф. М. П. Жінкин. До питання про походження „частушки“	37—49
В. Ю. Білецька. Шахтарські пісні	50—71
М. З. Левченко. Вірша про Кирика, як антиправославний, уніятський витвір	72—93
А. З. Носів. Матеріали до антропології України. Українці Поділля . . .	94—117
Б. Т. Крижановський. Вивчення народного мистецтва в етнологічних дослідах	118—125
Б. О. Навроцький. Проблема „мітичного мислення“	126—142
К. Т. Червяк. Дослідження похоронного обряду	143—178
К. В. Квітка. Віддих у народніх співах	179—188
В. В. Білий. З матеріалів до історії української етнографії	189—201
Я. М. Коган. Про деякі паралелі лібідинозного розвитку в філогенезі та онтогенезі	202—215

А. М. ЛАДИЖЕНСЬКИЙ.

Професор Ростовського Університету.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ Й ФІЛОСОФІЯ Г. С. СКОВОРОДИ.

Світогляд Г. С. Сковороди, що з ним тепер, завдяки працям акад. Д. І. Багалія, знайомі широкі кола українського громадянства, має не самий тільки історичний інтерес. Не вважаючи на те, що метафізичні й релігійні погляди відомого нашого «старчика» тепер, звичайно, нікого задовольнити не можуть, у його світогляді є багато засад, які мають величезну вагу й для сучасної філософії. До таких засад належать актуалізм, поривання до життєвості й підкреслювання ваги, що її має інтроспективний метод¹⁾. Не з зовнішнього, а з внутрішнього досвіду, з самоусвідомлення треба виходити, будуючи філософську систему — цілком справедливо зазначає Сковорода. І ціла низка сучасних філософських напрямків виходить із цього основного принципу всього світогляду названого українського мислителя. Так, наприклад, славетний німецький філософ Е. Гусерль докладно доводить, що феноменологічна аналіза свідомості повинна правити за вихідну засаду всякої теорії пізнання. Так само Ділтей підкреслює вагу цього методу в своїх «Нарисах описової психології». Англо-американська прагматична й неореалістична філософія Джемса, Пірсона й Шілера докладно обґрунтовує значіння цього методу. В Берґсоновім інтуїтизмі він знайшов собі художній вислів. Г. С. Сковорода за часів, коли вклонялися формальній логіці, закликав вдаватися не до змертвілих раціоналістичних схем, а до живого, творчого (діалектичного) джерела свідомості. Так само й тепер від формальної логіки неокантіанства філософська думка звертається до інтроспективної аналізи, до самоусвідомлення, до феноменології й дескриптивної психології.

Показати, яку вагу має цей напрямок у сучасній філософії й є завданням цієї статті.

Ми переживаємо тепер добу борсання західно-європейської філософської громадської й наукової думки, добу, коли питань незмірно більше, ніж відповідей, коли загострюється боротьба різних шкіл. А надто завзято точиться ця боротьба між раціоналізмом та ірраціоналізмом.

¹⁾ Напр., у листі до якогось Артема Дорофеевича цілком справедливо нарікає він на те, що „мы не имѣемъ времени вникнуть внутрь себя“, закликає: „глянь въ духовные пещеры“. У II-му томі творів Г. С. Сковороди, на стор. 12, читаємо: „Если хотимъ измѣрить небо, землю, моря, должны, во-первыхъ, измѣрить самихъ себя собственною нашею мѣрою. А если-нашея внутри насъ мѣра не сыщется, то чѣмъ измѣрить можемъ?“...

Багато мислителів тепер не певні навіть того, чи правдиві свідчення самого розуму. Тепер часто можна почути твердження, що раціоналізм — це є основний гріх нашої позаособової, механістичної цивілізації.

Філософське борсання може знайти собі розв'язання лиш в утворенні низки великих філософських систем, які повинні перемогти протиставлення раціонального й ірраціонального. Як після Великої Французької Революції настала доба будування велетенських філософських систем — Канта, Фіхте, Шелінґа, Гегеля, Шопенгауера, так само й сучасні події повинні в галузі теоретичних шукань спричинитися до утворення гармонійних світоглядів, які намагались-би дати лад усім тим питанням, що руба стоять перед сучасною думкою, й відповісти на них, цілком задовольнивши цю останню. Як нам здається, ці системи повинні поєднати раціоналізм та ірраціоналізм на засадах реалізму.

У сучасній шкільній філософії ми бачимо, однією стороною, раціоналістичну схоластику, учення про «форму форм» неокантіанців (напр., у відомого німецького мислителя Ласка), а другою, боротьбу проти розсудку, проповідь цілковитого ірраціоналізму, інтуїтивізму — в надзвичайно модного тепер талановитого французького психолога Берґсона. Все це показує, що сучасна думка переживає гостру кризу, з якої вона може врятуватися лиш ставши на шлях поглибленого реалізму. Необхідно відродити так званий «наївний реалізм», але наївний реалізм — позбавлений наївності. Такий навіть прихильник неокантіанства, яким є В. Віндельбанд, зазначає: «що-разу, коли історичні форми вже віджили, коли право обертається на безправ'я, доброчинність на муки, союз на ланцюги й кайдани, тоді здається ніби людський дух повинен зануритись у вічно однакову природу, немов Антей, що прагне дістати свіжих сил від вічно рідної землі».

Нові свіжі веретви російської інтелігенції, що утворюються по революції, повинні принести з собою цей здоровий почин оновлення. Спочатку вони, як і перший призов різночинців 60-х років, вдадуться в пісаревщину, але поволі повинні будувати відійти від спрощеної філософії й шукати поглибленого погляду. Аніяк не претендуючи на те, щоб остаточно встановити таку синтезу абстрактних засад сучасної філософії, ми проте зважуємося позначити ті шляхи, що ними йшовши, можливо таку синтезу дати.

З усіх питань, що над ними працює сучасна думка, на першому місці стоять тепер, особливо в західно-європейській філософії, безперечно питання з теорії знання. Що таке істина і в чому власне треба шукати мірило її — ось найголовніше питання, яке обмірковувалося в філософських творах кінця XIX-го й початку XX-го віку. Чи можна взагалі пізнати істину, чи саме запитання про неї не істинне, як це твердять скептики (наприклад, Нельсон)? Чи істина є тільки корисність і мірило її — суто службове, інструментальне, як кажуть прагматисти на чолі з Джемсом, Пірсом та іншими; чи істина є щось самонаочне, що пізнається безпосередньо, як учать Берґсон, Лосський та інші інтуїтивісти? Що відповісти на всі ці питання?

Насамперед треба встановити, як це підкреслював ще Г. С. Сковорода, що не може бути філософії без передпосилань. Кожен мислитель свідомо чи несвідомо, вільно чи невільно виходить з яких-небудь припущень. І сучасним

теоретикам пізнання, сучасним гносеологістам, що змагаються проти догматизму докантівської філософії, не пощастило обійтися без первісних передпосилань, яких ні до чого далі не зводиться. Чи значить це, що не може бути справді критичної філософії? Ні, гадаємо ми, не значить. З того факту, що всяка філософія виходить з яких-небудь передпосилань, яких далі ні до чого не зводиться, зовсім не випливає, ніби всяка філософія конче повинна уґрунтовуватися на неусвідомлених, або на самохиті узятих передпосиланнях. Ні, передпосилання можуть і повинні бути не випадковими, а необхідними. Тільки ту філософію й можна не вважати за догматичну, яка виходить із усвідомлених необхідних передпосилань нашого знання. І ось найпершим завданням кожного мислителя є встановити ці передпосилання.

За таке передпосилання всякого шукання істини, а, значить, і всякої системи насамперед править твердження, що критерій істини, тоб-то мірило її, загалом бравши, існує й що воно є наявним у нашій свідомості. Даний факт, як відомо, зазначав іще Спіноза, що справив великий вплив на Г. С. Сковороду, та що його аніяк не можна вважати за догматика. Він казав: «Щоб пізнати моє знання, треба вже знати». «*Ut sciam me scire, necessario debeo prius scire*» — «перш ніж знати моє знання, треба вже знати». «*Non opus est, ut sciam, quod sciam me scire*». До того самого повинна була повернути й післякантівська філософія. Наприклад, Гегель в «Енциклопедії філософських наук» зазначає: «Досліджувати пізнання не можна інакше, як через пізнання. Намір мати пізнання перш, ніж пізнаєш, так само нерозумний, як мудра обережність схоластика, що радив навчитися плавати перш ніж зануритися в воду».

Справді, як зазначав уже Г. С. Сковорода, коли істини нема, то безглуздя шукати її хоч-би і в скептицизмі. Коли-ж істина є, то треба припустити, що мірило її вже є в нашій свідомості перед усякими його шуканнями, бо, коли цього мірила в нас нема, то й шукати його нічим. Адже для того, щоб знайти правдивий критерій істини, необхідно такого критерія вже мати. В противному разі ми не маємо жадної спроможності його встановити, бо нічим буде відрізнити правдивий критерій від неправдивого.

Отже, першим передпосиланням хоч-би якого вчення, що свідомо чи позасвідомо існує в усякій філософії, є твердження, що ми маємо мірило для визначення істини. Навіть надмірні скептики (оскільки вони вважають свій скептицизм за правдиву філософію) виходять з передпосилання, що мають мірило істини. Навіть скрайні релятивісти, що кажуть, буцім абсолютної істини нема, буцім усяка істина відносна, виставляють цю відносність, як щось абсолютне, незмінно правдиве. Чи ми існування мірила істини стверджуватимемо, чи його заперечуватимемо, чи навіть свідомо одмовлятимемося як-небудь на дане питання відповісти, ми неминуче припускаємо мірило істини, що на його підставі ми своє твердження, чи заперечення, чи відмову відповідати на питання уґрунтуємо, як щось істинне.

Навіть ті старогрецькі скептики, які в своїх сумнівах доходили до заперечення можливості що-небудь доводити й стверджувати, хоч-би навіть оці свої сумніви, та які через це сиділи мовчки й на всі питання відповідали,

похитуючи головою на знак того, що на жадне питання ані так, ані ні вони сказати не можуть, — навіть вони мусіли припускати, що мають мірило істини, оскільки свою відмову що-небудь стверджувати виставляли, як правдиву, як істину. Всяке твердження або заперечення має на оці посідання критерію істини. Істина, як і світло, робить видимими так себе, як і оточення. Або світла зовсім нема — тоді абсолютна темрява. Або воно єсть, і тоді воно робить пізнавальним так себе, як і решту. Коли ми питаємо: „що таке істина?“, ми вже маємо її перед собою, казав Сковорода.

Пам'ятаєте відому картину Ге „Що єсть істина?“. В глибині Єрусалимського храму стоїть прибраний у дорогу строкату тогу заступник схоластичної мудрости, а перед ним освітлений ясною смугою світла, що пробивається через напіводчинені двері, жива конкретна істина — Христос. І вчений питає Істину «що таке істина?», хоч вона перед ним в ясному соняшному освітленні. Чи не так, як думав Ге за Пилата, робимо й усі ми, коли, здіймаючи питання, в чому треба бачити мірило істини, вже маємо його перед собою.

Але в чому-ж власне треба бачити цю основу істини, що при всякому пізнанні вже є наявною?

У докантівській філософії можна не раз зустрінути твердження, що мірилом правдивости пізнання будь-якого буття є це саме буття. Тепер до того самого критерію приходять і скрайні емпіристи, які твердять, що в основі пізнання лежить досвід, і так само прихильники давати метафізичне уґрунтування теорії знання. Але заступники критицизму досить добре з'ясували, що не можна уґрунтувати правдивість пізнання вказівкою на наявність у знанні справді-сущого, бо ствердження цієї самої наявности, як чогось об'єктивно істинного, припускає вже істинність пізнання. Тому уґрунтовувати істинність пізнання твердженням, що в наслідок пізнавальної діяльності ми маємо справді-суще, значить вдаватися в хибне коло (*circulus vitiosus*): істинність пізнаного ми уґрунтовуватимемо на істинності пізнавання, а істинність пізнавання на істинності пізнаного. А хіба щоденний досвід не доводить нам помилковости наших тверджень, що те, що ми сприйняли, існує, як справді-суще?

Але в такому разі чи не треба, слідом за кантіянами, припустити, що за критерій істинности пізнання править згідність останнього з певними нормами? Чи не слід теорію знання вважати за нормативну дисципліну — за науку про правила істинного пізнання? Проте зараз-же повстає питання, що власне під цими правилами треба розуміти? Якщо вважати їх, сказати-б, за норми в собі, за норми, що жадного стосунку до буття не мають, тоді, по-перше, незрозуміло, як можуть вони впливати на буття, обумовлювати його, а, по-друге, чому їх самих ми не повинні розглядати, як окрему відміну буття. Поняття норми, як цілком правильно зазначив проф. В. А. Совальський¹⁾, є поняття психологічне, воно припускає існування певної психології, яку повинно обумовлювати. Усяке, що мусить бути (должное), припускає певне суще, для якого ці правила того, що мусить бути (долженствованія), заводиться²⁾.

1) Проф. В. А. Совальський. Нравственный идеализм в философии права. М. 1914.

2) Див. про це нашу статтю „Нормы и законы природы“.

Що мусить бути в собі (должное в себе) — це поняття внутрішньо-суперечливе не менш, ніж поняття речі в собі, буття, що до пізнання аніяк не стосується.

Гносеологічних норм, від усякого буття незалежних, нема. А норми для нас можна заводити, тільки розглядаючи нашу людську свідомість. Тому намагатися теорію пізнання, гносеологію, відокремити од психології значить, як правильно зауважив проф. Л. М. Лопатін, ставити собі завдання внутрішньо-суперечливе. „Гносеологія — як розв'язок питання про природу й межі знання, — певна річ, може мати справу тільки з нашим знанням, а не з знанням, для нас незбагненим“ — цілком справедливо каже цей мислитель. А це значить, що можлива для нас гносеологія неминуче повинна виходити від наявного факту нашого розуму та його властивостей. З цим тільки можна погодитися: якщо теорія знання є наукою пропедевтичною, яка уґрунтовує й виправдує можливість окремих наукових дисциплін, вона не повинна вдаватися в коло (*circulus vitiosus*) і припускати, що ці дисципліни наперед виправдано й дано. Тому вона не повинна подавати жадних гіпотез — однаково чи метафізично-онтологічного, чи спеціально-наукового характеру ¹⁾.

Тим паче не можна уґрунтовувати критерій істини з погляду даних якої-небудь окремої науки, як це тепер часто пробують робити. Одні, наприклад, метафізичні (що їх треба відрізняти від економічних, діалектичних) матеріялісти покладають в основу всіх філософських збудовань атомістичну теорію фізики про будову матерії. Другі, наприклад, енергетисти (назвемо хоч-би відомого автора „Натурфілософії“ проф. Оствальда) бажать покласти за наріжний камінь усього свого світогляду філософське вчення про енергію. Треті виходять з Айнштейнаної теорії відносності. Четверті хотять усе студіювати з погляду певних гіпотез психології (так звані психологісти), до яких належать усі суб'єктивні ідеалісти. П'яті, „рефлексологи“, як, наприклад, акад. Бехтерев, пориваються все уґрунтувати з погляду фізіології. Виявити принципову неправдивість усіх цих підходів до проблеми істини зовсім не важко. Усі ці підходи слабують на науковий провінціалізм. На частині знання вони хотять уґрунтувати все знання. Із своєї провінції великої держави знання вони хотять побачити всю цю державу. Всі вони ґрунтуються на низці гносеологічних передпосилань, на яких збудовано ті науки, що з погляду їхнього заступники наукового провінціалізму бажать уґрунтувати істину. Отже, в кожній з цих теорій є хибне коло. Як анекдотичний барон Мюнхгаузен, вони хотять витягти самих себе з багна за волосся. А, по-друге, якщо виходити з висновків якої-небудь окремої науки, то якої власне? Чому за наріжний камінь філософських збудовань треба класти дані фізики, а не соціології, або скажемо, дані психології, а не хімії й т. и.? Як перевести вибір між науками й на якій підставі якусь одну з них покласти за наріжний камінь усієї філософської системи? З'ясувати науковий провінціалізм неважко. І разом з тим тепер, як ніколи, відчувається потребу розв'язати основні загально-філософські питання. І ось різні автори й намагаються дати відповідь

¹⁾ Л. М. Лопатін, „Положительные задачи современной мысли“ у „В. Ф. и Псих.“ 1917 р.

на ці питання на підставі того спеціального матеріалу, що його розробці кожен з них присвятив усю свою увагу та що його тільки й знає він докладно. Таким способом і утворюються хімічна, психіатрична й ин. „філософії“. Прихильники уґрунтувати філософію з даних окремих наук, що для них ближчі й знайоміші, ніж філософія, нагадують, як зазначає Сковорода, ту відьму, що знає, яка страва кипить у чужих горщиках, а в своїй хаті й сліпа, й недбала, й голодна (II, 93).

Але з'ясувати науковий провінціалізм зовсім не значить його уґрунтувати. Ні, зважаючи на зазначене вгорі, треба визнати, що він, по-перше, догматичний, базується на непродуманих, самовільно взятих теоретично-пізнавальних передпосиланнях. По-друге, він вдається в хибне коло, бо намагається уґрунтувати теорію пізнання, критерій істини на висновках якої-небудь окремої галузи нашого знання. А ця й сама, як така, базується на якихось усвідомлених, чи неусвідомлених ґносеологічних передпосиланнях, на якійсь теорії знання, виходить з якихось критеріїв істини.

Не можна так само орієнтувати філософію на форму всього знання, як це хотять зробити неокантіянці на чолі з Когеном, Наторпом і Ласком. Цей напрям сучасної думки догматичний не менше, ніж розглянені вгорі. Справді, всі окремі види знання, всі частини філософії й різні науки він уґрунтовує на формах наукового знання, на його методах. Але ці методи виробляється в кожній з окремих наук. Виходить хибне коло: усі окремі частини сучасної культури уґрунтовується цією самою культурою, що складається з даних частин. Науку, філософію, мораль, право й т. п. — кожна галузь зокрема уґрунтовується, «орієнтуючись на культуру», а сама культура є сукупність оцих своїх виявів, як таких.

Але, якщо не можна виходити з даних якої-небудь окремої науки і з форм наукового знання, як такого, то так само не можна виходити з даних якого-небудь одного певного виду пізнання. Істинність знання, як такого, не можна виправдувати з погляду даних, наприклад, самого зовнішнього досвіду, або з погляду даних самого розсудкового пізнання, або з погляду етичної свідомості й т. п. Уґрунтовувати істинність нашого пізнання, виходячи з даних якої-небудь одної окремої пізнавальної здібності, — це значить так само вдаватися в свого роду провінціалізм. Відміна від попереднього тільки в тому, що це буде не науковий, а філософський провінціалізм. І за такий треба вважати емпіризм, раціоналізм, містицизм та інші однобічні напрями ґносеології.

Справді, чому за наріжний камінь теорії знання класти свідчення якої-небудь одної, й якої-ж власне, здібності пізнання? І величезною заслугою Канта є те, що він указав на конечну потребу аналізувати кожний вид пізнання й визначити його місце на *globus intellectualis*, на малі знання. Але славетній кеніґсберзький мислитель не пішов до краю шляхом, що він позначив. Цю аналізу він переводив раціоналістичним способом; місце кожному видові пізнання приділяв виключно з розсудкового погляду. Тому його критицизм треба визнати за одну з відмін раціоналізму. А значить і кантіянство не уникло небезпеки провінціалізму. Що правда, критицизм

ставить межі розсудкові. Але він робить це так само розсудковим шляхом, який для нього вихідний і, як такий, ні на чому не опертий. Тут повстає питання, чи можна взагалі вийти з такого філософського провінціалізму, що його намагався позбутися, та проте не уникнув навіть Кант? Справді, щоб проаналізувати істинність даних усіх пізнавальних здібностей (розсудку, досвіду, інтуїції) не з погляду якої-небудь одної з них, що її маємо за істину, треба, сказати-б, підвестися над усіма пізнавальними здібностями. Але зробити це так само неможливо, як виплигнути з самого себе, або підскочити вище себе. А тоді, якщо не можна знайти погляду, який підносився-б над окремими видами пізнання і давав-би змогу розглянути всіх їх, сказати-б, збоку, то чи не виходить, що гносеології ніколи не минути становища згаданого вгорі анекдотичного барона Мюнхгаузена, що сам себе витягає за чуба з багна. Чи не треба тоді погодитися з Гете, який казав: *Mein Freund, ich hab' es klug gemacht, ich hatte niemals über das Denken gedacht*.

Справді, оцінювати істинність знання можна лиш з погляду даних якогось одного з тих видів пізнання, що єсть у нас. Перевести гносеологічну аналізу можна, або з погляду досвідного пізнання (емпіреокритицизм), або з погляду розсудкового пізнання (кантіанство), або з погляду даних внутрішнього досвіду, того, що в психології зветься інтроспекцією, одне слово, з погляду якоїсь певної здібності пізнання, що її істинність догматично визнається.

Рятунок з цього становища можна знайти тоді, коли в усіх здібностях пізнання є що-небудь спільне, що давало-б спроможність відшукати єдиний спільний критерій істинності для даних кожної з них. Гадаємо, що такий спільний критерій істини властивий усім видам пізнання і що ми не помічаємо його лиш тому, що він стоїть перед нашим зором затьмареним від різних схоластичних теорій. Так само Христос, з погляду первохристиянина, — на описаній вгорі картині — ясно освітлений сонцем стояв перед Пилатом, котрий був у півтемряві храму й очі котрого від шкільної мудрости були затьмарені. Щоб показати це, нам необхідно з'ясувати, чому власне вважають за істинні доводи якоїсь однієї здібності пізнання, тоб-то розуму, досвіду, «інтуїції» й т. и. Незавжди переконалися, що прихильники кожної з цих здібностей пізнання виходять з одної й тої самої, часто совсім неусвідомленої підстави, яку беруть до уваги тільки що-до даних одного якогось виду пізнання, який мають за істинний, і відкидають супроти даних інших видів пізнання.

Найчастіше за вихідний погляд беруть доводи розсудку. Більшість філософів бажає уґрунтувати мірило істини суто-раціоналістичним шляхом. Але на чому базують істинність раціоналістичного виду пізнання? Її уґрунтують або на прагматичних передпосиланнях (наприклад, Ляйбніц на принципі наперед заведеної гармонії, що її він уважав за прагматичну засаду)¹⁾, або на релігійній вірі або, нарешті, на тій внутрішній примусовості, з якою дані раціоналістичного пізнання стають перед нашою свідомістю, як істинні. Але уґрунтовувати істинність доводів розуму з практичного

¹⁾ Ще зважливіше намагаються прагматично уґрунтувати істинність знання Файґінґер, Вінде́льбанд та інші сучасні мислителі.

погляду це значить вільно чи не вільно не визнавати за ними об'єктивної цінності. Адже користь, зручність, вигода не довліють собі, вони є щось службове й суб'єктивне, як це підкреслює в своїй «Думі» Сковорода. Користь — на щось, зручність — якоюсь стороною, вигода — з огляду на якусь мету. Отож, об'єктивну істинність раціоналістичного пізнання не можна уґрунтувати з практичного погляду. Не можна стверджувати її й на понятті бога, що його раціоналістично конструюють, бо, по-перше, само пізнання бога, як пізнання істинне, повинно бути обґрунтоване, а, по-друге, поняття абсолюту надрозумове, і, як таке, на що вказують самі його прихильники, може бути лиш кінцевим, а не вихідним поняттям філософського вчення. Лишається третій спосіб обґрунтовувати: посилатися на примусовість уважати все, що пізнаємо розумом як істинне, за справді істинне. І ми бачимо, що найбільші представники раціоналізму власне так і уґрунтовують істинність розсудкового пізнання. Справді-бо, таке вихідне твердження Декартової філософії *cogito ergo sum cogitans* — не що як посилання на примусовість уважати за істинного себе, як істоту справді розумну. А хіба не посилання на внутрішню примусовість уважати за істинні дані раціоналістичного пізнання є оцей славновісний уступ у Картезієвій філософії: «Ясним я називаю уявління, якщо воно є наявним перед уважливим духом і відкрите йому так, як кажуть, що ми бачимо ясно, коли об'єкт є перед очима, що споглядають, і зорове вражіння досить сильне й виразне» (*Dis. Ch. IV p. 159*; порівн. *Med. 264, Priv. 45*)¹). Той самий погляд знаходимо й у Спінози. Істинні ідеї, каже він, розуміється *per se*, через властиву їм силу, яка примушує вважати їх за істинні²). Самоочевидність, внутрішня примусовість уважати доводи розсудку за істинні — таке з погляду раціоналістів основне мірило істини. Цей самий критерій ми бачили вгорі в Гегеля. Його обороняють і сучасні логіки, наприклад, Зіґварт³).

Але якщо так, то дані розсудкового пізнання ніяк не треба вважати за правдивіші, ніж дані якого-небудь іншого виду пізнання, наприклад, зору. І характерно, що істинність раціоналістичного пізнання намагаються звичайно уґрунтувати в термінах, які стосуються до оцінки зорового сприймання. Знання в індуській мові значить відіа, від пня видіти. Слово ідея по-грецьки означає споглядане. Очевидність походить від оче-видно. Раз-у-раз кажуть про інтелектуальне споглядання. Терміни умоспоглядання, світо-гляд показують,

¹) Ne n'avouerez vous pas que vous êtes moins assuré de la presence des objets que vous voyés, que de la verité de cette proposition: Je pense, donc je suis? Or cette connaissance n'est point un ouvrage de vostre raisonnement, ny une instruction que vos maîtres vous aient donnée: vostre esprit la voit, la sent et la manie (*Correspondance, V p. 127—8*).

²) Див. Трактат про очищення інтелекту.

³) Wenn wir uns fragen, ob und wie es möglich ist die Aufgabe in dem Sinn, in dem wir sie gestellt haben zu lösen... Hier giebt es zuletzt keine andere Antwort, als Berufung auf die subjectiv erfahrene Notwendigkeit, auf das innere Gefühl des Ewidenz (*Logick, 3 Aufl. S. 13*).

Те саме по суті стверджує й Гусерль, хоч він і намагається категорично протиставити свій погляд Зіґвартівому. Див. його «Філософія, як строга наука» у «*Logos*».

що істинність філософського пізнання розуміють аналогічно до істинності сприймання. Ще Бл. Августин наводив паралелю між інтелектуальним сприйманням істини й читанням написаної книги. Дж. Бруно писав: «*Intellectio quasi interna lectio*». Як відомо, це було улюбленим твердженням у Сковородиній філософії.

А коли, як ми бачили, правдивість розсудкового знання базується на внутрішній примусовості вважати за істинні доводи розуму, з якими ці останні нам з'являються, то нема аніякогісіньких підстав доводити істинність пізнання (раціоналістично) і вважати розсудок, як такий, за пізнавальну здібність досконалішу, ніж яка инша з цих здібностей, та все оцінювати з раціоналістичного погляду.

Якщо ми тепер від раціоналістів перейдемо до емпіристів і почнемо розглядати, на чому вони уґрунтовують істинність почуттєвого сприймання, то побачимо, що й вони за наріжний камінь своїх ґносеологічних збудовань кладуть той самий критерій внутрішньої примусовості вважати пізнане за істину, як правдивий критерій істини. Тільки всупереч раціоналістам вони бачать такий критерій не в розсудковому, а в досвідному пізнанні. І часто навіть не в усякому виді досвідного пізнання, а лиш у сприйманні за допомогою дотику. Щоб упевнитися в цьому, погляньмо, як видатніші емпіристи обґрунтовують істинність тих чи тих даних зовнішнього досвіду. Почнімо з найвидатнішого поміж них, з Лока. Як відомо, що-йно названий славетній англійський мислитель відкинув істинність даних зору, нюху, слуху, смаку і лиш дані дотику, лиш так звані первісні якості, визнавав за істинні. Це вчення, яке назначив ще Демокрит і яке дуже поширилось за нових часів через те, що дає можливість механічно пояснити явища й таким способом емпіризм поєднати з раціоналізмом, це вчення базується на тому факті, що дані дотику примушують об'єктивувати себе. Свідчення всіх інших пізнавальних здібностей з погляду цього поширеного тепер учення не можна визнати за істинні через те, що всі наші органи сприймання переломлюють впливи, які ми від надвірнього світу дістаємо, жаден з них не дає знання про справді-суще¹⁾. Але хіба не обманює нас дотик? Коли-ж уважати внутрішню примусовість, з якою дані пізнання ми розглядаємо як істинні, за справжній критерій їхньої істинності, то ми мусимо тоді визнати його не лиш для даних дотику, але й для свідчень усіх інших пізнавальних здібностей. Поділ почуттєвих якостей на первісні й другостепеневі, який зробив Лок, як добре показав уже Берклі, цілком самовільний²⁾. Проте й досі він відіграє величезну роль, як у загально-філософській, так і в спеціально-науковій літературі. І весь онтологічно-метафізичний матеріалізм, увесь суб'єктивний ідеалізм і увесь антипсихологічний догматичний ґносеологізм — хоч від-

1) Локк, Опыт о человеческом разуме. Перев. Совина. Стр. 112.

2) Та й сам Лок визнавав часом, що критерія примусовості вважати за істинні можна прикладати не то до даних дотику, але й інших пізнавальних здібностей. Усі вони примушують уважати певні свої свідчення за правдиві.

„Ця правдивість“, зазначає Лок, „остільки велика, оскільки цього вимагає наше становище. А як хто хоче бути таким скептиком, щоб не діяти віри своїм очам, як хто хоче твердити, що все, що ми бачимо й чуємо за ціле наше життя, що відчуваємо дотиком і пізнаємо смаком, є лиш облудний сон, то я можу йому закинути тільки, що, коли

різняються вони одне від одного — ґрунтуються на зазначеному поділі почуттєвих якостей на первісні й другостепеневі. Що-до метафізичного матеріалізму, що його так суворо критикує Енгельс, це зрозуміло само собою. Адже суть цілого філософського напрямку і полягає в тому, що він по-за світом, повним барв і звуків, по-за явищами, які ми сприймаємо почуттєвим досвідом, — на підставі даних дотику раціоналістично будує світ речей у собі, світ безякісних частинок-атомів, які відрізняються одне від одного тільки формою, обсягом та щільністю. Те, що в основі суб'єктивного ідеалізму, який твердить буцім-то весь околиций світ є утвір нашої свідомості, теж лежить учення про суб'єктивність почуттєвих якостей, виходить з того, що зазначений напрям заперечує об'єктивність даних досвідного пізнання. Тільки, відмінно від метафізичних матеріалістів, прихильники суб'єктивного ідеалізму заперечують об'єктивність свідчення не то так званих другостепеневих почуттєвих якостей, але й даних дотику. Проте, й антипсихологічний гносеологізм у своїй основі має зазначене, від природознавства засвоєне, вчення про суб'єктивність почуттєвих якостей, тому й він не уникнув наукового провінціалізму. Справді, як добре показав Фрішгейзен-Келер, уся сучасна боротьба проти посилення на дані нашої свідомості в теорії пізнання, весь так званий антипсихологізм сам будується на певних гіпотезах з психології, а власне на твердженні, що дані наших пізнавальних здібностей обов'язково суб'єктивні¹).

Учення про суб'єктивність почуттєвих якостей, не вважаючи на всі свої хиби, відіграє таку велику роль тому, що воно ґрунтується на даних математичного природознавства, яке домінує над цілою сучасною філософією. Але, нарешті, тепер думка починає визволятися від цього поневолення. Чим-раз зрозумілішою стає прагматичність, службовість природничо-наукових збудовань, а в зв'язку з цим переглядається вчення про суб'єктивність почуттєвих якостей. Проте, тут ми не можемо на цьому питанні затримуватися. Нам досить було показати, що й істинність емпіричного пізнання можна уґрунтувати лиш на тій внутрішній примусовості, з якою дані зовнішнього досвіду з'являються нам, як щось об'єктивне. Ми визнали, що коли відкинути правдивість зазначеного мірила, тоб-то примусовості, то треба заперечити істинність не тільки так званих другостепеневих, але й первісних почуттєвих якостей. Коли-ж її визнати, то треба всі органи зовнішнього сприймання вважати за джерела істинного пізнання.

До такого мірила, до примусовості вважати за істинне, слідом за раціоналістами й емпіристами вдаються й кантіянці. Відкинувши правильність цього критерія що-до нашого розсудку й що-до зовнішнього сприймання й заперечуючи на цій підставі можливість пізнати теоретичним розумом речі в собі,

все є сон, то й він бачить сон, усі ці сумніви викликаючи“ (J. Locke, Works. Vol. II. London, 1854. An Essay con hum. und. book IV ch. XI, § 8 пор. § 7).

Але якраз сам Лок усі ці сумніви що-до всіх видів сприймання, які він тут перелічив, і викликав не раз. Сталося це через те, що його гносеологічна теорія складалася під великим впливом матеріалістичної науки фізичного природознавства, але своїми суто емпіристичними основами вона водночас простувала геть від усякої метафізики до наївно реалістичного світогляду.

¹) Див. Фрішгейзен-Келлер. „Новые идеи в философии“.

кантіянці користуються з цього самого критерія в царині так званої практичної філософії. Не вважаючи примусовість визнавати дані досвіду й розсудку за правдиве мірило їхньої істинності, відкидаючи його в «Критиці чистого розуму», Кант спирається на нього-ж у «Критиці практичного розуму». І в цьому — найбільша непослідовність його вчення. Справді, на чому ґрунтується істинність свідчення категоричного імперативу, як не на його категоричності, як не на внутрішній властивості йому велінні? Всю етичність Кант ґрунтує на самоправдивості категоричного імперативу, на властивій йому примусовості присилувати вважати себе за істинного. І все учення про національний мир, усі свої твердження про справді-сущє Кант будує не на чому іншому, як власне на зазначеній моральній примусовості вважати його за таке. А, значить, і критицизм обґрунтовує істину посиланням на внутрішню примусовість вважати за неї дані пізнання. Відміна його від раціоналізму й емпіризму цією стороною полягає лиш у тому, що раціоналізм бачить зазначений критерій тільки в даних раціоналістичного пізнання, емпіризм — у даних емпіричного сприймання, а критицизм — у даних етичного споглядання. Але ані перший, ані другий, ані третій не обґрунтовують, та й не можуть обґрунтувати, чому власне що-до даних того чи того виду пізнання примусовість уважати за істинне треба визнавати за достатній критерій істинності, а що-до інших — ні. Те саме, *mutatis mutandis*, стосується й до інтуїтивістичного й до всякого іншого уґрунтування істини. Всі вони, кінець-кінцем, базуються на внутрішній примусовості вважати пізнання за істинне, тоб-то на його самоправдивості.

І тут для всіх без винятку напрямків думки повинна повстати така альтернатива. Одно з двох: або цей критерій примусовості вважати пізнане за істинне треба визнати за недостатній і тоді доведеться впасти в скептицизм, або-ж, коли його визнати за правдивий, то це треба зробити для всіх видів пізнання. Інакше казавши, перед послідовною філософською думкою повстає альтернатива — або цілковитий скептицизм, або наївний реалізм¹⁾.

Але скептицизм, як уже зазначено вгорі, сам себе заперечує. Бо, заперечуючи можливість пізнати істину, ми тим самим його визнаємо. Чи ми стверджуватимемо пізнавальність істини, чи заперечуватимемо її, у всіх зазначених випадках ми щось (хоч-би своє свідоме утримування від усяких стверджень істини) стверджуємо, як об'єктивно істинне. Отже, лишається найповніший реалізм. Як зазначає Рід, «Ми не знаємо, як і коли ми дійшли до цих засад, що на них ми повинні все своє знання базувати. Але ми певні, що вони властиві нашій природі й що ми не можемо їх заперечувати... Якщо нас ошукано, то на це ради нема». Але твердити, що нас ошукано, не можна, бо само це твердження, як ствердження якоїсь істини, ґрунтується на припущенні, що ми посідаємо критерій істини і, кінець-кінцем, доводить до ви-

¹⁾ Під наївним реалізмом ми розуміємо вчення, що не заперечує справжності такої дійсності, якою вона уявляється безпосередньому пізнанню. Але звідси зовсім не випливає, що дійсність цілком вичерпується безпосереднім сприйманням її. Ні, ми твердимо, що сущє є щось більше, ніж те, що ми безпосередньо сприймаємо, але від цього останнього не відмінне.

знання примусовості за достатнє свідoctво істинності пізнаного. Справді, всяке твердження про неможливість збагнути істину базується на емпіричних даних і на раціоналістичних міркуваннях, а й перші й другі мають значіння, як ми з'ясували вгорі, тільки коли визнати за справжній критерій їхньої істинності іманентно властиву їм силу, що примушує вважати їх за істинні. Отже, навіть само заперечення критерію, що його заводимо, базується на цьому самому критерії¹⁾. А втім, проти даного уґрунтування правдивості пізнання можна висунути низку заперечень на перший погляд надзвичайно сильних. Йі тому, перш ніж далі розвивати наш погляд, треба ці заперечення розглянути й дати на них, оскільки можливо, вичерпні відповіді.

Нам можуть насамперед сказати, що ця примусовість уважати дані наших пізнавальних здібностей за істинні в різних людей і в тієї самої людини в різні часи надзвичайно відмінна, а тому вона цілком суб'єктивна. На підставі чийої власне примусовості ви встановлюватимете критерій істини, чию власне свідомість аналізуватимете, щоб визначити їх? Якщо свою власну, то чому? Як ви обґрунтуєте твердження, що саме те, що вашій свідомості показується, як примусово істинне, повинно показуватися таким і всякій иншій свідомості? На чому саме ви базуєте своє припущення, що власне та, а не инша примусовість уважати за істинне є дійсним об'єктивним критерієм істини?

На ці заперечення ми можемо відповісти так:

1. Вони стосуються не до нас лиш, а достотно до всіх, кінчаючи скептичними напрямками гносеології. Справді, кожен раціоналіст, кожен емпірист, кожен критичист, кожен скептик і т. и. думають своєю головою (навіть і тоді, коли вони повторюють чужі думки), пізнають своєю свідомістю. І всі вони дуже часто приходять до висновків далеко неоднакових. А, значить, і до них можна вдатися з цим питанням: чому вони певні, що їхня пізнавальна діяльність правильна. І кожен з них, як ми бачимо, кінець-кінцем, повинен буде заснувати це твердження на тому, що визнання наявності в нас критерія істини є конче потрібним передпосиланням усякого пізнання. Виявляється його безпосередньою, феноменологічною аналізою свідомості та, кінець-кінцем, воно приводить до того, щоб визнати за критерій істини ту внутрішню примусовість, з якою дані того чи иншого виду пізнання показуються нам як істинні. Висновки, до яких приходять раціоналісти, емпіристи й т. и. остільки в різних мислителів відмінні, оскільки відмінна й зазначена примусовість. І тому, якщо, виходячи з наведених підстав, відмовлятися визнавати примусовість за справжній, об'єктивний критерій істини, то треба прикласти це буквально до кожного твердження. А, по-друге, само заперечення критерія, що ми розглядаємо, ґрунтується на ньому самому йі тому, заперечуючи його, воно через це саме заперечує йі само себе.

¹⁾ Як цілком справедливо зазначає Т. Рід: „Цих принципів загальнолюдського здорового розуму не можна ні заперечувати, ні заводити. Такі принципи до царини міркування й здорового розуму не входять“. Ried, *Inquiry into the human mind and the principles of Common Sence*. London, 1764. ch. II, Sect. III.

Коли раціоналіст намагається обґрунтувати обов'язковість своїх міркувань, то він робить це не супроти кожної, а тільки розумної свідомості. Так само чинимо й ми з тою лиш у даному стосунку відміною, що поняття розумної свідомості заміняємо ширшим поняттям нормальної свідомості. Як раціоналісти твердять, що істинні думки — це думки обов'язкові, примусово правдиві для всякої розумної свідомості, так і ми твердимо, що істинним пізнанням є пізнання, сприйняте як примусово істинне, як обов'язкове для кожної нормальної свідомості. Як у раціоналістів, так само і в нас поняття істинності є примітивне поняття, і як у них, так і в нас ця нормативність, кінець-кінцем, базується на констатуванні тих критеріїв, що за допомогою їхньої наша свідомість відрізняє істину від неістини. Але якщо виходження з даних своєї свідомості вважати за хибу, то ми винні в ньому далеко менш, ніж, наприклад, раціоналісти, бо ми виправляємо примусовість уважати за істину, яку дає наша свідомість, примусовістю для інших свідомостей. Ми примусовість уважати за істинні дані одного виду пізнання порівнюємо з аналогічною-ж примусовістю для інших видів пізнання: дані розсудкового пізнання з даними досвіду й т. и., й т. и. Ми намагаємося виявити ті критерії істини, з яких користується наша свідомість, щоб прикладати їх планово й свідомо. Ми вважаємо, що інших критеріїв, ніж ті, які властиві нашій свідомості, встановити не можна, бо само це встановлення повинно відбуватися на підставі критеріїв, що вже є в свідомості. Через це завданням гносеології є аналізувати ці критерії на те, щоб з них користуватися, здаючи з них собі справу. Веунереч усім сучасним раціоналістам і антипсихологістам, тоб-то всім прихильникам формальної культури, протиставленої природі, як істина неістині, ми, навпаки, виходимо з необхідного, як ми намагались угорі показати, припущення, що критерія того, що мусить бути, треба шукати в природі сущого, в безпосередньому злитті з буттям, справжню суть якого ми пізнаємо в своїй свідомості, бо в мікрокосмі відбився макрокосм, як це підкреслював і Г. С. Сковорода.

Єдине, з чим можна погодитися в наведених тут запереченнях проти критерія примусовості вважати за істинне, це те, що даний критерій може бути застосований неправдиво й тому не забезпечує від помилок. Але жаден критерій істини не може забезпечити від помилок і, якщо визнати, ніби в нашій свідомості є критерій нехибний, як це роблять, наприклад, інтуїтивісти, то це значить не розв'язати, а перекинути проблему гносеології. Справді, це значить замість проблеми істини поставити так само важку проблему помилки. Коли в нас у свідомості є нехибний критерій істини, то як-же можливі помилки в пізнанні?

Але, як зазначають ті, хто не згоден розглянений у нас критерій уважати за істинний, ці примусовості, що їх посідають різні відміни пізнання, стикаються між собою і тим самим одна одну заперечують. Те, що ми вважали за примусово істинне, після уважливішої аналізи таким усім не показується, бо, коли зазначені суперечності стикаються, деякі з них, а іноді й усі вони нищаться. Те, що ми вважали за примусово істинне, таким зовсім не є. Наприклад, якщо дані досвіду суперечать даним логічного мислення, якщо

примусовість уважати перші з них за істинні стикається з примусовістю вважати за істинні другі, які першим суперечать, то одні з цих даних перестають бути примусово істинними, їх заперечується, а іноді вони заперечують одні одних, і ми лишаємося без відповіді на питання. Отже, ці примусовості стикаються й одні одних заперечують. Але ці сутички примусовостей, ці їхні заперечення одна одної можна розв'язати лиш з погляду того самого критерія примусовості. Саме питання про істинність пізнання повстає тому, що відбувається сутичка цих примусовостей, і наша думка бореється в сумнівах. З'ясувати причину цих сумнівів і знайти засоби, щоб їх усунути, можна, як ми зазначили вгорі, простуючи шляхом безпередпосилкової, неупередженої, феноменологічної аналізи того, на підставі яких власне ознак свідомість відрізняє істину від неістини. Треба спеціально простудіювати, на підставі чого власне наша свідомість відрізняє своє істинне міркування від неістинного. Тому за основу кожної філософської системи треба визнати феноменологічну аналізу свідомості. Як ми вже зазначили вгорі, і ті, хто за критерій істинності вважають саму транссуб'єктивну дійсність, і ті, хто за такий критерій визнає логічну, емпіричну, або иншу яку правдивість — усі вони за остаточну, якої шукають, основу істинності свідомо, чи несвідомо вважають самоправдивість, тоб-то ту примусовість, з якою що-небудь з'являється нам, як правдиве. Але, якщо ця примусовість є остаточним критерієм істини, то її насамперед і треба проаналізувати, щоб усвідомити власне те, за допомогою чого ми в усякій відміні пізнання відрізняємо суб'єктивне від не суб'єктивного. А зробити це можна не абстрактними раціоналістичними міркуваннями, бо вони самі припускають цю примусовість уважати їхні доводи за істинні, це можна зробити й не емпіричним пізнанням (бо це останнє теж ґрунтується на тій примусовості, з якою дані досвіду показуються нам, як істинні) — і ніяким иншим способом пізнання, бо кожен з них за критерій своєї істинності має цю саму примусовість. Ні, критерій, щоб відрізнити істинне від неістинного, можна встановити лиш розглядаючи цю примусовість, як таку, зосереджуючи увагу на ній самій. Насамперед ми повинні з'ясувати саму суть цієї примусовості. А це можна зробити тільки шляхом неупередженої, безпосередньої або, якщо вжити вислову Ед. Гусерля, феноменологічної аналізи свідомості. Таку аналізу й треба покласти в основу всього знання. „Лежать перед нами“, пише що-йно названий мислитель, „величезні, розумово ще зовсім необроблені ділянки „аналізи свідомості“, причому поняття свідомості, а так само поняття психічного, лишаючи без уваги питання про те, оскільки слушні вони, треба поширити так, щоб вони означали собою все іманентне, як таке, в усякому розумінні. Проблеми походження, що їх віками обмірковувалося, після визволення їх від хибного, який їх перекинує, натуралізму, є проблеми феноменологічні. Так ось, проблеми що-до походження уявлень простору, часу, речі, числа, уявлень про причини й наслідки й т. и. є проблеми феноменологічні. І лиш тоді, коли ці проблеми штучно формулювано й розв'язано, тоді тільки инші емпіричні проблеми повстання таких уявлень, як явищ людської свідомості, набувають значіння наукового й для їх

розв'язання зрозумілого¹⁾». Феноменологія — визначає він цю дисципліну в іншому місці — бачить свою мету в тому, щоб дати нам описове (а не генетично-психологічне) освітлення психічних переживань. Вона повинна брати феномени так, як вони даються, тоб-то як ось це біжуче усвідомлення, думка, виявлення. Цим феномени й бувають, коли їх узяти, як ось це дане усвідомлення чого-небудь, як теперішнього й передтеперішнього, як вигаданого й символічного, або відбитого, як наочно або ненаочно уявленого й т. п. й при тому брати все це, як щось таке, що так або інакше твориться й перетворюється в значінні тих чи інших розкладів.

Прикладаючи сказане до проблеми з'ясування характеру «даності», з якою істинне пізнання з'являється нам, як саме таке, ми мусітимемо визнати, що в такій аналізі повинно відпасти питання: «А чи не є ця сама примусовість не що, як лиш суто природня, суто психологічна властивість, що не має значіння дійсного критерія істини, властивість нашої психо-фізичної організації?» Річ у тому, що, по-перше, само уявління про психо-фізичну організації та її властивості є уявлінням другостепеневим, яке ґрунтується на визнанні істинності нашого досвіду й нашого мислення. А це уявління ґрунтується на тій, що її виявлюється феноменологічною аналізою свідомості, примусовості, з якою дані різноманітних видів пізнання з'являються нам, як істинні. Це є вихідний, на гіпотезах якої-небудь окремої науки не заснований, метод чистого опису. Але, відмінно від того методу чистого опису, якого висувають емпіріокритицисти та який припускає вже критерій для уґрунтування об'єктивної істинності зовнішнього досвіду, наш метод скеровано, сказати-б, усередину. Це — емпіріокритицизм внутрішнього досвіду й він є основою й додатком до чистого опису зовнішнього досвіду Авенаріуса та Маха. Він повинен виправити помилку останніх, яка полягає в запереченні внутрішнього досвіду та в заміні поняття «висловлювання» поняттям «переживання». А втім, проти цієї методи можна висловити багато уваг, що на них нам і треба спинитися. «Аналізуючи зміст свідомості, виявляючи в ньому незалежну від свідомості річ», каже, наприклад, проф. С. Л. Франк, «феноменологія цілком полишає на боці питання про реальність речі по-за стосунком її до значіння (к. смыслу) акту, на неї скерованого. Справді, виявивши в змісті свідомості вказівки на властиву їй стосунковість (отнесенность) до речі, ви тим самим аніяк не з'ясовуєте природи речі, як такої. Ви маєте справу лиш з описом своєрідної природи «інтенціонального акту», акту скерованості, як такого, й тому справжня гносеологічна проблема стосунку цього акту до незалежної від нього речі лишається взагалі нерозв'язаною.

Такого роду заперечення проти феноменологізму висловлює й Ланц. «Мета цієї теорії», каже він, «лишається нездійсненою. Вона хоче встановити в понятті інтенції стосунок між річчю та трансцендентальним до неї

¹⁾ Гусерль. „Философия, как строгая наука“ у „Логосі“ за 1911—1912 р. кн. I. Але у Гусерля під впливом неокантіанства феноменологізм з філософії живого досвіду виродився на мертву раціоналістичну схоластику. В своїх „Logische Untersuchungen“ Гусерль відійшов від того розуміння феноменологічної аналізи, що її він висунув у „Философии, как строгая наука“.

об'єктом. Але те, що вона встановлює, як стосунок, цілком припадає на руч одного з членів недійсного стосунку ¹⁾).

З приводу що-йно наведених міркувань ми насамперед повинні зауважити, що їх збудовано на висновках суб'єктивістичної психології. Вважати, що істинність безпосереднього свідчення свідомості недосить обґрунтована, що треба ще довести об'єктивність сприймання, можна тільки виходячи з даних цієї психології. Але сама ця психологія і собі ґрунтується, вільно чи не-вільно, на безпосередніх даних свідомості, що їх через це, як ми показали вгорі, вона й не може заперечувати. Франк і Ланц, не задовольняючись з феноменологічного критерія істини, очевидно вимагають установити логічний *principium divisionis* між транссуб'єктивним та суб'єктивним. Але, не кажучи вже за те, що логічно встановити такий критерій неможливо, таке встановлення само теж ґрунтувалося-б на даних феноменологічної аналізи. Тому це стається, що правдивість самого логічного пізнання ґрунтується, кінець-кінцем, (як ми вже зазначили вгорі) на тій самій внутрішній примусовості вважати висновки логічного мислення за істинні, на підставі якої ми й дані всякого иншого виду пізнання визнаємо за істинні.

А цю примусовість визначається феноменологічною аналізою свідомості. Але в логічному критерії, якого шукав Ланц, й нема ніякої потреби, бо в аналізі свідомості, кінець-кінцем безпосередньо, ми транссуб'єктивне й об'єктивне відрізняємо від суто суб'єктивного ²⁾).

Далі нам можуть зауважити, як це казали не раз емпіріокритицистам, що чистого опису, тоб-то такого, що не має жадної мети добору, не може бути, що в різноманітності явищ, які нас оточують, ми можемо орієнтуватися і з них виділити певні потрібні елементи лиш на підставі наперед відомих прикмет. Як цілком справедливо зазначає Шупе, щоб шукати що-небудь, необхідно, хоч у найзагальніших рисах, уже знати річ, яку шукаємо.

Ми цілком пристаємо на всі думки, в даному запереченні наведені. Але ми гадаємо, що проти феноменологічної аналізи, як такої, вони зовсім нічого не кажуть. Насамперед наш чистий опис не є тим описом, що не має жадної мети й не заснований на будь-якому принципі добору. Ні, ми працюємо над усвідомленням основних, які в нас є, критеріїв істини. Це усвідомлення, очевидно, можна провадити лиш на підставі тих самих критеріїв. Ми знаємо, чого шукаємо. Але знаємо тільки в загальних рисах і неясно. І лиш коли

¹⁾ Lanz, Das Problem der Gegenständlichkeit in der moderner Logik, 1912, S. 107.

²⁾ Щоб ствердити це положення, ми можемо, між иншим, послатися на Дільтея. Цей мислитель, як відомо, виходить із „закону феноменальності“, який каже, що „все, що для мене існує, повинно бути фактом моєї свідомості, бо тільки в протиставлених актах свідомості дано поділ на «я» й об'єкт. Але закон феноменальності не приводить до феноменалізму, бо неможна, як це, наприклад, робить інтелектуалізм, що повстав під впливом математичного природознавства XVII-го віку, робити з нього висновку, ніби зміст свідомості складається виключно з елементів, даних в уявленнях. З того, що все пізнання знаходиться в свідомості, зовсім не випливає, ніби все — суб'єктивне. Адже в свідомості є й транссуб'єктивне. А тому що й суб'єктивне й транссуб'єктивне, оскільки ми за останнє можемо казати, знаходяться в свідомості, то лиш у свідомості (безпосередньо цю останню розглядаючи) ми й можемо знаходити *principium divisionis* між тим і тим.

його знайдемо, спроможемося розглянути їх в усій їх повності. По-друге, наш опис не є простим констатуванням. Він має нормативні цілі. Ми цілком згоджуємося з Віндельбандом, що гносеологія є наука нормативна. Але ми гадаємо, що цих основних остаточних норм, ідучи за якими ми відрізняємо істину від неістини, з жадних вищих норм вивести не можна, що їх конче треба констатувати, як норми. І тут у феноменологічній аналізі нормативне та екзистенціальне зливаються. Цього злиття не минути. І навіть такий палкий прихильник протиставляти суще тому, що повинно бути, (сущого должно-му), як, наприклад, що-йно згаданий В. Віндельбанд, мусів, кінець-кінцем, засновувати нормативний розгляд на примусовості, що її виявляється феноменологічною аналізою нашої свідомості, примусовості не тільки з'ясовувати те, що нас оточує, але й оцінювати його. У тій самій статті, де названий мислитель руба протиставляє екзистенціальні думки цінувальним, він нормативний розгляд засновує на факті безпосереднього переживання норм. «Певна річ», каже він, «кожен мусить думати так, як він власне думає, і кожен уважає свої або чужі уявління за істинні лиш тому, що він мусить уважати їх за такі. Проте ми переконані (екзистенціальна думка), що цій неминучості думок про істину, що їх закономірно виявлюється, протистоятимуть абсолютні умови цінності, згідно з якими й треба (норма) розв'язувати питання про істинне й не істинне, однаково, чи це справді діється, чи ні. В цьому ми всі переконані, бо коли ми, ґрунтуючись на необхідному ході уявління, яке-небудь наше уявління називаємо істинним, то ця назва була-б позбавлена жадного значіння, якби вона не мала в собі вимоги, щоб не тільки ми, а й всі інші визнавали ці думки за істинні»¹⁾. Інакше кажучи, всупереч необхідному з погляду генетичної методи визнанню суб'єктивності всяких оцінок і, значить, всякого знання, ми не повинні, на думку лідера фрайбуржців, визнавати абсолютних норм, бо це впливає з безпосередньої примусовості, з якою вони нашої свідомості з'являються. «А проте, не вважаючи на всю цю природню необхідність усіх без винятку оцінок та їхніх об'єктів, ми непохитно переконані, що є певні оцінки, які мають абсолютне значіння». Увесь методологічний плюралізм засновується на тому, що не можна звести до одної логічної системи всі ті погляди, які конче примусово ми в нашої свідомості маємо (кавзальний, нормативний, телеологічний і т. и.). Увесь цей методологічний плюралізм являє собою не що як замасковане визнання того, що остаточним критерієм істини є не логіка, а безпосередня для нормальної свідомості примусовість що-небудь уважати за істинне²⁾.

1) Проф. В. Віндельбанд, Прелюдія. Перев. со 2-го изд. С. Франка. СПб. 1904. ст. 30.

2) „Безперечно, що пізнавальний акт і знання даються нам безпосередньо в формі душевних процесів і нехай-би якою стороною підходила до них із своєю особливою метою філософія, у всіх випадках конечним передпосиланням є точне й виразне визначення цих кожному відомих переживань“, пише він в „Енциклопедії філософських наук“. Вып. I-й. Логика. СПб. 1913. ст. 55. Це Віндельбанд і розглядає в статті, що ми тут цитуємо. На його думку, конечним критерієм істинності логічного мислення, тоб-то тою підвалиною, що на ній ґрунтуються всі логічні закони, є почуття наочності, властивість уявленого змісту (свідомості). „Свідомість істинності“, пише він: „супроводиться почуттям наочності, що виявляється в словах: Geltungsgefühl, Geltungsbewusstsein і т. и.“

Отже, навіть найпалкіші прихильники відокремлювати нормативний погляд од екзистенціального засновують норми логіки, кінець-кінцем, на фактах психологічних переживань. Бо інакше як констатуванням норми, як чогось такого, що є наявним, як норма, її не можна жадної норми обґрунтувати. Одну норму можна виводити з другої, другу з третьої й т. п. Але остаточно основну норму можна лиш констатувати, як таку. Нормативний погляд можна обґрунтувати тільки шляхом феноменологічно виявлюваного факту примусовості норми для свідомості, як саме такої.

Нарешті, проти феноменологічної аналізи можуть ще таке закинути. Адже цей розгляд, що ми його проповідуємо, є не що як одна з відмін інтроспективної аналізи, а давно вже зауважено, що інтроспекція переинакшує ті переживання, які ми розглядаємо. Так, наприклад, коли ми гніваючись будемо свій гнів споглядати, то останній ослабне, або навіть зовсім зникне. Але й цей закид не заперечує правомірності нашого підходу. По-перше, його самого зроблено на підставі даних інтроспективної аналізи й тому він не виправдує цієї аналізи, як такої, а лиш зазначає її неминучі негативні сторони. Справді, ми знаємо, що інтроспекція деякі переживання послаблює на підставі даних тієї самої інтроспекції. А, по-друге, й це найважливіше, саме в царині споглядання, в царині пізнання інтроспекція не послаблює того, що за її допомогою споглядаємо. Вольові й емоціональні імпульси справді слабшають, коли на них скеровано споглядання. Останнє їх витискує. Але само себе воно тільки зміцнює й робить правдивішим. Споглядати споглядання — основа правильного споглядання. Тому аналіза нашого пізнання та даних пізнання, як вони з'являються нам, не тільки не виключає й не послаблює цього пізнання, а навпаки зміцнює його. А через це така аналіза й потрібна й можлива. Проте, нам можуть зауважити далі, що ця аналіза не є у вас вихідним, початковим моментом філософії. Ви докладно обґрунтовуєте її низкою логічних міркувань і тому закид, що його робите ви критицистам, обертається проти вас самих. Ви також мовчки виходите з догматичного визнання примату логіки. Але інакше й бути не може. Отже кожне філософське вчення, оскільки воно претендує на завершеність, на відсутність внутрішніх суперечностей, є система. Кожен філософ завсіди виходить з передпосилки можливості збудувати філософську систему. Навіть той, хто заперечує можливість збудувати систему, саме це заперечення буде, як систему. У протилежному разі це була-б низка розпорошених, нічим між собою не зв'язаних тверджень.

На цей закид ми відповімо, по-перше, що ми поки-що працюємо над розчищенням шляху до феноменологічної аналізи від тих перешкод, які повставали завдяки, чи певніше в наслідок низки філософських учень. По-друге, істинність логічного знання в нас ґрунтувалася на констатуванні тої безпосередньої примусовості вважати його за істинне, яку виявляє безпосередня аналіза свідомості.

Отже ми встановили, що ті норми, на підставі яких пізнання оцінюються, як істинне або неістинне, кінець-кінцем, можна обґрунтувати, тільки на безпосередній їхній даності, або, висловлюючись Кантовою мовою, на його категоричній імперативності. Ми довели, що нормативний і екзистенціальний

ряди тут перехреснюються, що факт і право, кінець-кінцем, зливаються, і що, значить, лиш у безпосередньому переживанні чого-небудь, як істинного, й можна знайти остаточний критерій істини. Ми зазначали, що острах перед усяким посиленням на факт переживання чого-небудь, як на критерій істини, доводить до неможливості обґрунтувати істинність пізнання, й що через це найзавзятіші противники такого шляху мусять на нього звертати. Далі ми доводили, що цей острах і весь так званий „антипсихологізм“, на ньому заснований, глибоко психологістичні, бо вони виходять з гіпотез, що їх висувують деякі заступники окремої науки — психології, гіпотез, згідно з якими все психологічне тим самим є суб'єктивне.

Такий погляд є характерним виявом того антиприродного світогляду, що такий властивий сучасним апологетам позаособової культури, як такої, і проти якого тепер у всіх ділянках духовного життя починається велика боротьба. Не боячись бути парадоксальними, ми твердимо, що антипсихологізм є теорія психологістична.

Отже, ми намагались установити, що, кінець-кінцем, критерієм істинності пізнаного є та примусовість, з якою дані того або іншого виду пізнання з'являються нам, як істинні. Але — й на цьому треба спинитися докладно — нерідко трапляється, коли те, що показується примусовим з даних одного виду пізнання (наприклад, зору) не є таким з даних іншого виду пізнання, наприклад, логічного мислення. Або, інакше кажучи, примусовості одна з одною стикаються. В таких випадках, як ми зазначили вгорі, в нас повстає завдання — вибрати одну з них, бо інакше, через зазначену сутичку, замість тих, що є, ми матимемо нову. Поміж різних даних пізнання, як висловлюється Г. Тард, відбуваються спілки й поєдинки. І от повстає завдання поєднати різні примусовості одну з одною, завести між ними гармонію. За дійсно істинне ми вважаємо лиш те, що ґрунтується на тривкій примусовості. Таку примусовість ми маємо, по-перше, коли свідчення якого-небудь одного виду пізнання стає, коли його стверджують поновні акти того самого виду пізнання (наприклад, висновки й думки поновним розумом, дані зору поновним спогляданням), по-друге, дані інших видів пізнання (висновки думки досвідом, зорові дані дотиком і т. и.) і, по-третє, (для емпіричного виду пізнання) свідочтва інших людей, що були при явищі, яке ми розглядаємо. Наша свідомість несвідомо робить такі погодження й стверджує дані одного виду пізнання даними іншого виду. Але, щоб не було непереможних суперечностей між даними різних видів пізнання, конче треба свідомо розмежувати сфери кожного з них. Непримиренні з першого погляду суперечності між даними різних видів пізнання часто повстають власне тому, що деякі з них заходять у царину, де вони некомпетентні, або, інакше кажучи, тому що спостерегається гіпертрофія одної пізнавальної здібності проти інших. Що правда, безпосередня свідомість сама, сказати-б, інстинктивно робить таке розмежування. Але треба робити його свідомо й планово.

Насамперед треба встановити межі раціоналістичного виду пізнання. Ми гадаємо, що більшість так званих „проклятих“ питань не можна розв'язати саме через зазначену гіпертрофію формально логічного мислення, через упевненість,

буцім-то логічне споглядання принципово вище за всі інші види пізнання, буцім вірогідність його сильніша, ніж вірогідність усякого іншого пізнання.

Ми показали, що така думка, хоч вона й стоїть у повній гармонії з усім стилем сучасної раціоналістичної культури, цілком безпідставна. Вгорі ми підкреслювали, що істинність логічного пізнання засновується на тій самій примусовості вважати його висновки за правдиві, як скажемо й істинність містичного сприймання, або істинність безпосереднього переконання в свободі своєї волі. Отже, сутички між ними треба розв'язувати не однобічно, шляхом логіки, а шляхом співвіднесення одної до одної тих примусовостей, на яких істинність кожного з зазначених видів пізнання ґрунтується. До того, щоб таким способом розв'язати проблему, яка нас цікавить, досить близько підійшов В. Джемс. Проте він не міг розв'язати її, бо термін корисність, що за його допомогою він намагався це зробити, надто многозначний і неясний. Ми спробуємо розв'язати її безпосередньою аналізою. Логічно не можна заперечити безпосереднього переконання в своїй волі, бо й логічне мислення й безпосередня певність у здатності починати новий причинний ряд стосунків, обидві ґрунтуються на тій примусовості вважати їх за істинні, яка тільки й є остаточним критерієм істини. Те саме, *mutatis mutandis*, стосується й до взаємовідносин емпіричного досвіду до етичного й естетичного сприймання. А втім поєднати дані різноманітних видів пізнання треба. І це можна зробити тільки з погляду основного критерія примусовості, встановивши межі для кожного виду пізнання. Почнімо з визначення меж для раціо.

Тепер, як відомо, проблема визначити межі розсудкового пізнання стає надзвичайно гостра. Однією стороною, в неокантіанців марбурзької школи висувається ідея наскрізь прозорої раціоналістичної системи. А другою стороною, в інтуїтивізмі й прагматизмі є течії, що проповідують потребу «зневажити розум», порвати з раціоналістичними звичками мислення, бо справді суще є динамічне й ірраціональне. Але й деякі з неокантіанців (наприклад, Вишеславцев, Сеземан) намагаються включити в раціоналістичну систему ірраціональне, розвиваючи вчення про раціоналістичні поняття про ірраціональне, й у інтуїтивістів (наприклад, у Лоського й місцями навіть у самого Бергсона) є нахил також, хоч і іншим шляхом, утворити синтезу раціонального й ірраціонального. За деяких мислителів, як, наприклад, за Франка не можна навіть сказати, чи вони інтуїтивісти чи неокантіанці.

Річ у тому, що усвідомлення, раціоналізація, як доводять Франк і Лоський, ґрунтуються на розкладі якої-небудь відміни даності. Логічне пізнання повинно перше мати який-небудь матеріал. Всяка номографія, усяке запровадження законів базується на ідіографічно пізаному, на описі. Це прекрасно з'ясував проф. А. А. Чупров у своїх відомих „Очерках по теории статистики“. Але й, навпаки, не може бути чого-небудь абсолютно-ірраціонального, чого-небудь цілком індивідуального, біжучого без чого-небудь раціоналістичного, загального й статичного. Справді, оскільки ми вилучаємо що-небудь з неоформленої даності сприймання, оскільки ми кажемо за що-небудь „це“, ми його вже оформили, констатували, завели до тої чи тої системи. Оскільки ми розглядаємо що-небудь, як ірраціональне, ми його вже

раціоналізували. От через це й може бути філософія ірраціональною. Але філософії ірраціоналістичної, містичної, емпіричної й т. и. не може бути, бо й ірраціоналізм, і містицизм, і емпіризм, як філософські системи, раціоналістичні. Їх можна творити лиш тому, що можливі раціоналістичні вчення про ірраціональне, тому що раціональне й ірраціональне не стоять одне проти одного, як дві несполучні речі, а споконвіку зв'язані між собою, хоч і поняттями в своїй протилежності полярними. Раціональне припускає ірраціональне і навпаки, так само як поняття правого припускає поняття лівого, поняття верху — поняття споду, межа припускає безмежне й т. и. По силі сказаної співвідносності раціоналістичне пізнання не можна вважати за самостійне, здатне давати наслідки без матеріялу, що його дістається від якого иншого виду споглядання. Що правда, крім так званого інтуїтивного мислення, коли ми маємо справу з раціоналістичною аналізою самих об'єктів пізнання, буває також мислення сигнітивне, коли ми, в інтересах економії мислення заміняємо це останнє символами, які вже й споглядаємо безпосередньо, щоб, кінець-кінцем, їх розшифрувати, замістити об'єктами пізнання. Але й ці символи, кінець-кінцем, ґрунтуються на даних сприймання. Тому не може бути метафізики. Раціоналістичним шляхом не можна обґрунтувати якого там не єсть буття, коли не виходити з якогось наявного буття, що його споглядаємо. Тому-то й не може бути онтологічного доводу в розумінні аналітичного виводження буття з поняття.

Оце перша межа раціоналістичного поняття, яку встановив ще Кант. Далі, раціоналізація є розклад, а не все можна розікласти на відокремлені елементи. Так, наприклад, усе буття по-за простором, усе життя духовне не можна розглядати як таке, що складається з елементів, у просторі відокремлених. Через це, як добре показав Берґсон, психічного життя не можна раціоналізувати, щоб тим самим його не перевернути. Як справедливо зазначив проф. Г. Г. Шпет, логізм у психології не менше (а ми-б сказали: ще більше) неприпустимий, ніж психологізм у логіці¹⁾. Тому-то логічно обґрунтувати свободу волі не можна. Мислячи логічно, ми все обумовлюємо й відмежовуємо. Маючи це на увазі, скоро ми підходимо до проблеми свободи волі з раціоналістичного погляду, ми тим самим уже наперед цю свободу волі заперечуємо. Раціоналізм приводить навіть до заперечення волі, як такої. Інтелектуалізм є ворожий волюнтаризмові. Поняття свободи волі не можна навіть визначити, бо *omnis determinatio est negatio*. Визначивши волю логічно, ми тим самим уже розглядаємо її, як невільну. Але, з другого боку, всякий раціоналізм повинен припускати свободу волі, бо поняття логічного думання, що згідно з нормами істинності протікає, є поняття думання, від психологічної необхідності вільного. Як зазначає Зіґварт, учення раціоналістів ґрунтуються на припущенні можливості прорвати неправильний хід думання й свідомо вільно керувати своєю думкою незалежно від усіх психологічних переживань²⁾.

І, справді, логіка, як наука нормативна, припускає свободу волі, так само, як припускають її й інші нормативні науки, наприклад, етика й юриспруденція.

¹⁾ Див. Сборник в честь Л. М. Лопатина.

²⁾ Х. Зіґварт, Логика. Переводъ съ 3-го изд. СПб. 1908, т. I, стр. 10.

Але з того, що питання про свободу волі не можна розв'язувати раціоналістично, зовсім не випливає, буцім не можна розглядати це питання з логічного погляду. Адже все оце наше міркування, як таке, було раціоналістичне. Проте поняття свободи волі ми розглядали в ньому як ірраціоналістичне.

Отже, з нашого погляду межі розсудку не зовнішні, а внутрішні. Ми можемо все збагнути в поняттях, але в жадному разі не все можна збагнути в поняттях раціоналістичних, бо можуть бути речі, що їх осягаємо лиш раціоналістичними поняттями про ірраціональне.

Позначивши так у загальних рисах межі раціоналістичного пізнання, ми прийдемо тепер до визначення їх для емпіричного сприймання. Насамперед треба констатувати, що жадного загального ідеального твердження з даних зовнішнього досвіду вивести не можна. Наприклад, жадної математичної істини не можна вивести одночасово емпіричним шляхом. Ані математично рівних величин, ані геометрично правильного кола, ані точки, що не має обміру, з досвіду вивести не можна. Далі, виходячи з даних почуттєвого сприймання, цілком неможливо обґрунтувати принципу того, що мусить бути, (долженствовання) в нормативному цього слова розумінні. З'ясувати причини того чи иншого розуміння належного (должного), певна річ, можна, виходячи з даних зовнішнього пізнання. Але обґрунтовувати те, що мусить бути, як таке, виходячи з цих даних, не можна. Бо *ab esse ad necesse non valet consequentio*. І належне, й неналежне однаково даються в досвіді. І перше, й друге однаково причиново конечні. Якщо ми пристаємо до погляду нормативного, то ми, значить, заводимо в досвід принцип оцінки. Певна річ, встановлюючи все конкретно-належне, ми беремо до уваги конкретне оточення, яке пізнаємо емпірично. Але самий принцип оцінки, тоб-то той критерій, що на його підставі ми це конкретно-належне визначаємо, кінець-кінцем, припускає певне безпосереднє етичне, логічне, або естетичне споглядання, як основу його істинності, і, значить, ґрунтується на внутрішньо усвідомлюваних принципах того, що мусить бути, а не на зовнішньому, емпіричному досвіді.

Так само можна розмежувати ділянки инших видів пізнання. Але тут немає місця, щоб докладніше на цьому спинитися. Нашим завданням є лиш зазначити основні принципи. Докладній розробці їхній присвячено спеціальну капітальну розвідку, коротким викладом найголовніших тверджень якої й є дана праця.

Все сказане приводить нас до переконання в неможливості заперечувати так званий здоровий розум, до обґрунтування наївно-реалістичного світогляду. Логічно заперечувати дані почуттєвого сприймання не можна, бо істинність самої логіки, так само як і істинність цих сприймань ґрунтується на не раз уже зазначеній у нас внутрішній примусовості вважати пізнане за істинне. Критерій істинності раціоналістичного пізнання ані трохи не вищий за критерій істинності всякого иншого виду пізнання; це, знову кажемо, та сама примусовість вважати за істинне. А тому, коли стикаються одна з одною дві примусовості вважати сприйняте нашою свідомістю за істинне — примусовість даних почуттєвого досвіду з примусовістю логічних висновків, — питання розв'язується за допомогою цього критерію примусовості. А що зовнішня дійсність, яка нас оточує, кожному, навіть найскептичніше настроє-

ному розумові показується примусово істинною, то вона справді такою й є. Наукові заперечення її не важать багато, бо ці заперечення, як такі, сами ґрунтуються на припущенні справжності буття даних тої дійсності, що її ми безпосередньо сприймаємо, як це добре показав Авенаріус, і на критерії примусовості, якого через це з погляду зазначених передпосилок заперечити не можна. Наукове знання є знанням прагматичним, заснованим на припущеннях, що їх не поставлено в зв'язок з усіма сторонами нашого пізнання.

Але, опріч цих принципових закидів проти так званого наукового заперечення найвного реалізму єсть і закиди спеціально фізіологічні та фізичні. Згадаймо пояснення процесу пізнання, які дають Берґсон і Лосський та які обґрунтовують об'єктивність почуттєвих сприймань. Докладно це розвинули й Фрішайзен-Келер у своїй статті «О суб'єктивности чувственных качеств» і Бережков у брошурі «Суб'єктивны ли чувственные качества?» (Критика так званого фізіологічного заперечення). Але спинятися на цих спеціально-наукових закидах нам нема потреби, бо й наведених загально-філософських міркувань цілком досить, щоб уґрунтувати найвний реалізм.

Отже, як ми встановили, щоб досягнути справжню істину, необхідна погодженість між даними різних видів пізнання, й такій погодженості, такій гармонії стоїть на перешкоді гіпертрофія якої-небудь одної здібності пізнання на шкоду иншим. Істину, як це доводять розвинені в нас твердження, здобувається шляхом гармонійної діяльності різних пізнавальних здібностей. А з що-йно сказаного випливає, що нормальна з ґносеологічного погляду свідомість це та свідомість, в якій гармонійно розвинені всі види пізнання.

Для посідача такої свідомості з пізнаного буде примусово істинним те, що показується недостатнім з погляду людей з не досить розвиненими одними якими-небудь пізнавальними здібностями й що показується виключно істинним, таким, що витискує все инше, з погляду людей з гіпертрофічно розвиненими иншими пізнавальними здібностями. Тому його критерій істинності й істини є середній поміж критеріями різних людей, тоб-то критерій найближчий для всіх, той *commons sense*, за який говорить шотландська школа.

Але бувають думки й переконання, що їх одні люди визнають за безумовно істинні, а инші зовсім не поділяють. Крім переконань і уявлень здорового розуму загальнопоширених, обов'язкових для всіх нормальних людей, навіть і для тих, хто в своїх «кабінетних» теоріях це заперечує, існують різноманітні світогляди, більш або менш індивідуальні. «Історія філософії», як цілком справедливо зазначає В. Джемс, «є чималою мірою історією своєрідної сутички людських темпераментів». Але кожна з філософських систем претендує на загальну вартість. Який-же повинен бути критерій для філософської їх оцінки, як відрізнити істинні системи од неістинних?

Ми мали вже нагоду зазначати, що кожне з різних філософських ученьнє виходить з яких-небудь одних даних дійсності, яку ми безпосередньо сприймаємо. Вони являють собою висновки з яких-небудь одних властивостей первісної даності. Розвиваючи твердження, що випливають з розгляду одної якоїсь ділянки світу, який ми сприймаємо безпосередньо, філософи в величезній більшості випадків перестають гармонізувати дані тих видів пізнання, що на

них вони свої вчення будують, із свідченнями інших пізнавальних здібностей. Правда, робити це щастить тільки в кабінетних теоріях, бо в живому житті обминути вимоги погодження, гармонізації даних різних пізнавальних здібностей безмірно важче, ніж у вченнях, призначених для парадних покоїв розуму. А через те, що філософські системи звичайно творяться саме для парадних покоїв розумових, у них цю вимогу гармонізувати між собою дані різних пізнавальних здібностей здебільша нехтують. Проте в цих теоріях дуже виразно, дуже загострено виступають певні лінії світоглядів, різні філософські інтуїції. В кожній з них, як каже Джемс, є аромат індивідуальности.

Але з того, що кожна система виявляє в поняттях індивідуальне світосприйняття, ніяк не випливає, ніби ці різні індивідуальні почуття дають про суще виключно суб'єктивне поняття, яке із справді-сущим нічого спільного не має. Так гадає, наприклад, Зімель, який твердить, ніби різниця між філософією й мистецтвом полягає в тому, що останнє дає образ світу крізь призму особи митця, а перша виявляє особу митця крізь призму світу. Ми думаємо, що, навпаки, ці різні філософські характери, ці різні інтуїції виявляють різні аспекти сущого, дають нам, хоч, звичайно, і не цілком адекватно, підійти до об'єкту пізнання й виявляють деякі сторони його. Так між інтуїціями, що лежать в основі різних метафізичних систем, як і між самими цими системами прийти до згоди раціоналістичним шляхом неможливо. Кожен філософський напрям відповідно до інтуїції, в ньому закладений, належить до якогось певного типу світоглядів, що їх так талановито розглянув В. Ділтей у своїй статті «Тини мировоззрений и обнаружение их в метафизических системах». Тому в кожній з них є своя правда. В одній ширшій системі цю правду виявлено більше, в інших — менше. Що вужче вчення, то непримиренніше воно з іншими, то однобокiш відбиває суть буття. Життя надзвичайно різноманітне й немає жадної можливості всі його сторони звести до якоїсь одної засади, або навіть до кількох обмежених принципів. Тому розум, що хоче як-найадекватніше його споглядати, повинен мати здібність перейнятися всіма різними інтуїціями, які лежать в основі різних метафізичних систем і в жадній з них до краю не виявляються.

Найціннішою для нас є та свідомість, що бачить ідеал не в цілком закінченій відповіді на основні проблеми онтології, а в спогляданні, щоб усвідомити різні можливі відповіді, які виявляють різні сторони різноманітної дійсности. Філософ повинен учити перейматися різними стилями, свідомий того, що об'єкт пізнання виявляється в різному й ніколи до краю виявитися не може. Філософ повинен бути свідомий того, що через наш внутрішній зв'язок із всесвітом, який так підкреслював Г. С. Сковорода, кожен глибокий погляд, що в його основі лежить певна яскраво виявлена інтуїція, відбиває яку-небудь сторону без краю різноманітної дійсности. По силі того, що внутрішній шлях особистого духу своїм напрямком сходиться з шляхом буття, бо коріння їхнє в одному й тому — у всеодності, в монізмі сущого, який є одністю різноманітности, то й у глибині людського духу пізнається зерно (ядро) сущого, а в глибині сущого людина відчуває суго-

лосність із всесвітом¹⁾. Як зазначав Сковорода, людський дух породжує в собі уявлення, потрібні й плодотворчі для його життя, а органічно онтологічна одність, в якій людина зрослася з усім природнім буттям, дає цим уявленням гармонійність з усім сущим. Всяка думка є свого роду організм. Система думок є складний організм. І він життєздатний по силі органічної одності нашого духа з усім сущим, як таким. Тільки з погляду органічного світогляду можна зрозуміти і суть знання і суть буття і зв'язок між знанням і буттям. До цього органічного чутливі натури приходять безпосередньо. Тонкі митці сприймають його по-за всякими гносеологічними засадами. Так розуміють його й Гете, й Достоевський, і Пушкін. В новому письменстві обороняє це й Короленко²⁾. Цього віталістичного, життєвого, органічного світовідчужування, як інтуїції сущого, довести не можна. Його можна лиш зазначити. В ньому можна переконати, але раціоналістично вивести його ні з чого не можна. На нашу думку, воно є основа всякого, в тому числі й раціоналістичного пізнання. Щоб відчуті цю всеодність, треба бути особою широко й гармонійно розвиненою, здібною зрозуміти інтуїції різних систем. Тому шлях до того, щоб розв'язати питання про погодження різних онтологічних учень, ми бачимо в розвитку широкого погляду, в розумінні істинності не своїх тільки, але й чужих переконань, у намаганні багато в собі перетворити, багато зрозуміти. Як цілком справедливо зазначає Ляйбніц — мислитель, що мав надзвичайно широкий і гармонійний погляд на світ — «Всі філософи мають рацію, оскільки вони що-небудь стверджують, і не мають рації, оскільки вони заперечують твердження інших». Інакше кажучи, всі філософи мають рацію, оскільки вони виявляють власну інтуїцію, своє світовідчужування, свою інтимну зрощеність із сущим, і всі вони не мають рації, оскільки заперечують інтуїції інших, сприйняття сущого в іншому пункті зрощення з ним, з іншого погляду. Лиш зрозумівши це, ми, як цілком справедливо зазначав Г. С. Сковорода та як це зазначають В. Ділтей і Фрішайзен-Келер, можемо споглянути ту різноманітність дійсності, яку ніколи цілком укласти в жадну систему не можна. Тільки поринувши в струмок сущого, що різними аспектами його різноманітності є всі ці системи, тільки простудіювавши ті онтологічні основи, з яких вони повстали, ми спроможемося пізнати, хоч і відносну, однобічну правду кожної з них, що є частиною, до краю ніколи не виявленою правдою, всього цілого, як такого.

Кожен основний напрям філософії підкреслює яку-небудь певну сторону буття й яке-небудь певне до неї ставлення. Із сонячного білого світла наївного реалізму кожна класична філософська система вирізняє один якийсь

¹⁾ «Я вірю и знаю, что все то, что существуетъ въ великомъ мірѣ, существуетъ и въ маломъ, и что возможно въ маломъ мірѣ, то возможно и въ великомъ мірѣ, по соответствованію оныхъ и по единству всеисполненія исполняющаго духа», казав Сковорода Ковалинському (т. I, стор. 35).

²⁾ «Думка, прибрана в точне поняття й слово», пише він у «Записках моего современника», «є тільки надземна частина рослини — стебло, листя, квіти... Але початок усього цього під землею: в незримому зерні дрімають можливості стебла, квітки й листя. Їх ще нема, над ними ще гойдається інше листя та стебла, а тимчасом там усе вже для нової рослини готове».

із спектральних кольорів і потім цим світлом намагається цілий світ барвисто освітлити. Щоб аналізувати білий колір, його, звичайно, треба попередньо розікласти на основні кольори. Але потім треба їх знову сполучити, щоб не втратити того, що ми аналізуємо. Так само, щоб з'ясувати той світ безпосередньої свідомості, що з його наявності ми всі виходимо, кінче треба вирізнити його основні риси. Це й робить філософія. Вона повинна лиш поглиблювати, але в жадному разі не заперечувати той, так званий найвно-реалістичний світогляд, що поширенням або звуженням його окремих даних є всяка онтологічна система. Коли люди вмітять гармонізувати одно з одним свої знання, погодивши й обмеживши дані різних видів споглядання суцього, коли вони інстинктові погодження даних різних пізнавальних здібностей замінять свідомим приведенням їх до гармонії, тоді перед ними постане завдання гармонізувати різні філософські інтуїції, різні світовідчужання й на них засновані світогляди. А для цього треба дійти вільного і гармонійного розвитку особи, того розвитку, за який казав, наприклад, В. Гумбольдт, коли він зазначав, що «остаточна мета людини, тоб-то та мета, яку приписують людині вічні й неблаганні веління розуму, та яка не є лиш плодом невиразних і минучих бажань, ця мета полягає в як-найгармонійнішому розвитку здібностей в одно повне й гармонійне ціле».

Отже, з наших гносеологічних поглядів випливають ті погляди, що становлять ділянку етики, естетики й ділянку громадської ідеології. Правда-істина, правда-справедливість і правда-краса внутрішньо єдині. Вони, як це підкреслював Г. С. Сковорода, випливають з одного й того джерела. Ідея гармонійної, живої особистості є вищим принципом і гносеології, і етики та естетики¹⁾. І сама вона має корінь у суцотому, може бути угрунтована онтологічно. Справді, всяка (й логічна, й етична, й естетична) істина живе й виявляється у внутрішньому самозаглибленні, в тому інтелектуальному спогляданні, коли той, хто пізнає, щільно наближається до того, що він пізнає й, сказати-б, зливається з ним в одному акті буття, тоб-то, коли він не тільки мислить істину, але й живе в ній, є самою нею, самим отим буттям. Нестримний струмінь міряння суцього, вічний калейдоскоп перетворень має свій порядок, свою мету. І ця мета — людина, вище земне втілення суцього.

Все верстає шлях, повільно підіймаючися на гору, несвідомо простуючи до цієї саме мети. І досить лиш припасти людині до тої, що її оточує, природи, як вона почуває й бачить у глибині свого духа свою внутрішню з нею спорідненість і її шлях, що, як правдиво зазначив Емерсон, од найпростішого через чим-раз складніші комбінації веде до нього, як до найскладнішого й разом найдійснішого з усіх утворень, які існують. Але й людина, кінець-кінцем, є теж тільки хвилинна затримка життєвого струмку, і не тільки стороною своєї душі. Бо тіло її є недовгочасне сполучення атомів, що потім знову стають вільні і входять у нові формування; а індивідуальна

¹⁾ Сковорода каже: „знай, що ми цілої людини шукаємо“. Він скаржиться, що кожна людина є не тільки уривок людства, але й уривок самого себе, й закликає стати цілям, гармонійно розвиненим.

душа являє собою недовгочасне сполучення сил, що потім знову в різні боки розходяться. Але в цих затримках найперше й найбезпосередніше виявляється загальна життєва духовна основа. Тому в глибині свого духу людина знаходить остаточне мірило істинності й істини, якого, як показав ще Г. С. Сковорода, лиш там свідомо, або несвідомо й можуть усі філософи шукати. І кожна людина у всій безмежній різноманітності суцього пізнає тільки ті сторони, які їй близькі, з якими вона зрослася органічно. Так само кожний народ у своїй національній своєрідності відбиває лиш якийсь аспект всеодности. Що ширша людина, що гармонійніше розвинена вона, то повніше вона відбиває цю свою різноманітність суцього. Але цілком відбити його вона не може. Усі наші відбиття всеодности є тільки більш-менш яскравими її відблисками, але жадне з них не є справжнім світлом. Ключем до всякої загадки є инша загадка. Тому кожна національна культура відбиває лиш один якийсь аспект суцього, але не суще, як таке у всій безмежній його повності. Проте це суще, як таке, можна зрозуміти тільки в глибині особистого, або народного *Я*. Що загальніше питання, то інтимніше, то індивідуальніше його можна збагнути і, навпаки, що воно вужче, то одноманітніше, загальнообов'язковіше розв'язується його.

Вихід з цього тільки в тому, щоб заглибити й поширити індивідуальність, як окремої людини, так і народню, щоб у глибині свого „я“ відбити суще як-найвсебічніше та різноманітніше.

Такий у найзагальніших рисах світогляд, на гносеологічних засадах Г. С. Сковороди розвинений. У ньому ми намагалися позначити шляхи для органічної синтези напрямків, які боряться в сучасній філософії: а) емпіріокритицизм, оскільки ми проповідуємо виходити з чистого опису. Але, всупереч емпіріокритицистам, ми кладемо за наріжний камінь дані внутрішнього досвіду, а не дані зовнішнього досвіду й робимо спробу проаналізувати пізнання, розглянувши їхній взаємний зв'язок.

У своїй боротьбі проти суб'єктивізму, в своєму намаганні перемогти «інтросекцію» емпіріокритицисти дійшли до цілковитого заперечення психічного. Важку проблему про співвідношення між буттям і усвідомлюванням вони підмінили проблемою про співвідношення між буттям і висловлюваннями, що, як такі, є так само частиною дійсності, яку пізнаємо зовнішнім досвідом. Ця підміна була неминучою для них, бо з погляду зовнішнього досвіду, з погляду емпіричного психічного буття немає. Але в тому власне й полягає головна хіба названого напрямку. Ми й намагаємось усунути його, чистий опис зовнішнього сприймання доповнюючи чистим описом сприймання внутрішнього і визначаючи співвідносини першого до другого тим шляхом, що безпосередньо, феноменологічно встановлює їхню взаємозалежність.

б) В цьому ми сходимося з гусерліанцями, що за наріжний камінь усіх філософських збудовань кладуть феноменологію пізнання. Але славнозвісний сучасний франкфуртський мислитель розуміє феноменологію, то як безперед-посилкову, суто описову психологію, що ми бачили з цитат наведених угорі, то як розумову аналізу того, що пізнаємо. А ми чітко підкреслюємо, що не може бути філософії пізнаного без філософії пізнавання та, виходить, не може

бути феноменології в другому розумінні цього слова без феноменології в першому розумінні слова. Та й сам Гусерль, як видно із сказаного вгорі, повинен був розуміти феноменологію не тільки як розумову аналізу пізнаного, але й як чистий опис пізнання.

в) По-третє, наш погляд досить близький до інтуїтивізму, оскільки ми поділяємо погляди віталістичний і органічний, що всяке пізнання є видом споглядання. Але заступники що-йно названого напрямку за наріжний камінь своїх збудувань кладуть надто многозначне поняття — інтуїції. А ми його уникаємо. Справді, під інтуїцією розуміють і окремих, відмінний від інших, вид пізнання й особливу рису пізнання, властиву всякому видові пізнання. Інтуїцію далі розуміють, як звичайне, просте просунення в об'єкт. Проте за неї вважають і вельми складні міркування, і в цьому розумінні безпосереднє пізнання означає, сказати-б, не моментальне пізнання, а безпосереднє в тому значінні, що поміж тим, хто пізнає, і тим, що він пізнає, немає екрану, що суб'єкт і об'єкт безпосередньо один з одним стикаються. Далі інтуїтивізм впадає в помилкове коло, обґрунтовуючи істинність пізнання тим, що в ньому дається справжні об'єкти дійсності й до того дається такими, якими вони є, назалежно від нашої свідомості. А справжність пізнання цих об'єктів засновується на інтуїції.

Ми цього помилкового кола уникаємо, бо істинність даних різних пізнавальних здібностей засновуємо на даних феноменологічної аналізи свідомості, на усвідомленні тої безпосередньої примусовості, з якою вони з'являються нам, як істинні.

г) По-четверте, наш погляд близький до прагматизму, оскільки ми гадаємо, що критерієм істини є не логічна правдивість, як така, а прийнятність для свідомості, збільшення та поглиблення духовного життя, тоб-то того, що прагматисти невдало звать користю.

д) І, нарешті, в нашому світогляді є сторони, що рівняють його де-в чому з нормативізмом.

Як і заступники цього останнього напрямку, ми так само вважаємо, що основне завдання філософії є встановити норми істинності пізнання та істини пізнаного, норми, які ми, проте, відрізняючи від неокантіанців, засновуємо на феноменологічній аналізі свідомості. В зазначеному тут погляді раціоналізм і ірраціоналізм погоджуються між собою в ученні про раціоналістичні поняття про ірраціональне. Ірраціоналізм дістає не зовнішнє, а внутрішнє обмеження, що зміщується в ньому самому.

Зазначену синтезу основних напрямків сучасної думки переведено тут на основі, що її заклав найвидатніший представник української філософії. Учення про внутрішню зрощеність, про внутрішню одність нашого духовного ядра з сущим докладно розвивав Г. С. Сковорода. Критика однобічного раціоналізму, боротьба проти наукового провінціалізму надихала його так само, як і боротьба проти філософії для парадних покоїв, як мовляв Л. М. Толстой. Для нас, як і для Г. С. Сковороди, філософія — це не абстрактне знання про порожні форми форм, а мудре ставлення до живого життя. І тому для неї той ідеал, що його так часто, починаючи від Сковороди, проповідують і

Пушкін, і Достоевський, і Л. Толстой, і Н. К. Михайловський і багато інших, ідеал широкої, гармонійно розвинутої особистості, яка в глибині свого „я“ знаходить відгук на всі вражіння буття, є ідеал не тільки з етичного й політичного, але й з гносеологічного погляду. Не вузький фахівець і не схоластик новітньої формації, а жива всебічно розвинена людина спроможна правдиво зрозуміти всю одність різноманітності сущого, відчутти його життєву суть. В глибині свого „я“ вона знайде відгук на всі вражіння буття. Бо, як висловивсь поет,

„Тот всеобъемлющий закон,
Которым все живет от века,
Он в нас самих, он заключен
Незримо в сердце человека.
Его любовь, и гнев, и страх,
Его стремленья и желанья,
Все, что кипит в его делах,
Чем он живет и движет прах —
Все та же сила мирозданья.
Не в пыльной келье мудреца
Я смысл найду ее глубокий,
В живые погрузить сердца
Я должен мысленное око“.

І те, що Г. С. Сковорода невтомно закликав до цього, становить неперебутню заслугу його філософії.

В. П. ПЕТРОВ.

Наук. співроб. Укр. Академії Наук.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ СКОВОРОДИ.

(Вчення Сковороди про матерію).

Відродження інтересу до Сковороди, що, починаючись з 90-х років минулого віку і, не меншаючи, тягнеться аж до останнього часу, нерозривно зв'язане з ім'ям академіка Дмитра Івановича Багалія. Близько 30 років тому, року 1894-го, коли святковано було століття смерті Сковороди, Дм. Ів. Багалій зібрав був його рукописні твори. Історично-Філологічне Товариство при Харківському Університеті за редакцією Дмитра Івановича видрукувало ці твори, і це перше видання більшої частини Сковородиних творів поклало початок науковому їх дослідженню і з'ясуванню основ та принципів філософського світогляду Сковороди¹⁾. Напівзабута до того постать мандрівного філософа звернула на себе увагу не тільки фахівців-дослідників, але й захопила та привабила до себе найширші кола громадянства.

В науковій літературі про Сковороду, що чималою мірою з'явилася з р. 1894, розвідкам акад. Д. І. Багалія належить почесне й видатне місце. Дмитро Іванович мав усі підстави, щоб року 1926-го зазначити: „Переглядаючи тепер знов усе написане про Г. С. Сковороду, я з почуттям великого морального задоволення переконався, що мої найголовніші висновки та спостереження наукова література не відкинула, а навпаки визнала мало не в усій їх силі“²⁾.

Останню монументальну працю академіка Багалія: „Укр. мандрівний філософ Г. С. Сковорода“ (Харків. 1926), таку докладну, всебічну й всеохоплюючу, треба по справедливості назвати „енциклопедією сквородознавства“. Справді, в цьому великому томі на 397 сторінок Дм. Ів. Багалій зводить до купи як свої власні розпорошені по різних виданнях досліди про Г. Сковороду, що, зібрані тепер до купи, яскраво й повно освітлюють життя й світогляд письменника, так і подає докладний історично-критичний та разом

¹⁾ З 50–60 років XIX в. Сковородою мало не зовсім перестали цікавитися. Час до 90-х років був часом повного занепаду сквородознавчих студій. Добою нового відродження стали 90-ті роки, коли акад. Д. І. Багалій видав: Сочиненія Г. С. Сковороды. «Юбилейное издание (1794-1894)». «7-й томъ сборника Харьк. Ист.-Фил. О-ва». Харьковъ 1894. СХХХІ+352. Докл. див. наш „Огляд л-ри про Сковороду“. Книгар. 1920, ст. 14-24.

²⁾ „Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода“. ДВУ. Харків. 1926, ст. 7. Передмова.

систематичний огляд висновків і спостережень інших дослідників. Ця „енциклопедія“¹⁾ охоплює всі питання й моменти як історії вивчення Сковороди, так і його філософської науки. Акад. Д. І. Багалій, що раз-у-раз стояв у центрі наукової дослідчої роботи над Сковородою, краще ніж хто інший зумів освітлити й підбити підсумки всьому тому, що було написано в галузі Сковородознавчих студій протягом ХІХ-го віку й особливо за останніх 30 років, коли Дмитро Іванович брав особисто найближчу участь у цих студіях.

В своєму невеличкому нарисі ми хочемо подати, як спеціальний екскурс, спробу дослідити одне кардинальне питання в філософському світогляді Сковороди, а саме вчення Сковороди про матерію.

Ще року 1895-го Дм. Ів. Багалій зауважив, що «Сковорода во всѣхъ своихъ сочиненіяхъ проводилъ идею о двухъ началахъ — матеріи и формѣ, иначе тлѣнномъ и вѣчномъ, плоти и Богѣ»²⁾. Посилаючись на Платона і свідомо звязуючи цей пункт у своїй філософії з Платоном, Сковорода стверджував, що світ і все в світі „состоить изъ двоихъ, едино составляющихъ естествъ, называемыхъ матерія и форма. Сін форми у Платона називаються Ідеи: сирѣчь видѣнія, види, образы. Они суть первородныи мыры нерукотворенныя, тайныя веревки, преходящую сѣнь или матерію содержація“³⁾. Згідно з провідним визначенням Сковороди, ця матерія вічна. «Тогда жъ начинается пыленокъ, когда портится яйцо. И такъ всегда все идетъ въ безконечность. Все исполняющее начало и міръ сей, находясь тѣнью его, границъ не имѣетъ. Онъ всегда и вездѣ при своемъ началѣ, какъ тѣнь при яблонѣ. Въ томъ только разнь, что древо жизни стоитъ и пребываетъ, а тѣнь то умаляется, то преходить, то родится, то исчезаетъ и есть ни что. *Materia aeterna est*»⁴⁾. І в іншому місці: «Давно уже просвѣщенныи сказали вѣсть сію: *Materia aeterna*. Вещество вѣчно есть. Сирѣчь всѣ мѣста и времена наполнила». Матерія вічна, але в якому розумінні? Як власне тлумачив Сковорода: чи вона сама в собі вічна, чи її «од віку» сотворив бог? На думку М. Краснюка Сковорода вчив про те, що матерію сотворив бог. Краснюк рятує біблійну ортодоксальність Сковородину... „Нельзя, — писав М. Краснюк, — заключать, что Сковорода подобно матеріалистамъ-стоикамъ признавалъ матерію вѣчной въ обыкновенномъ смыслѣ слова, такъ какъ въ

1) Це ми писали в нашій статті „Теорія „нероблення“ Сковороди“. Ж. і Р. 1926, кн. IV, ст. 49.

2) „Укр. философъ Г. С. Сковорода“. Київ. Стар., 1895, кн. II, ст. 150.

3) Собр. соч. Г. Сковороды, т. I. II. ред. Вол. Бонч-Бруевича. СПб. 1912, ст. 498. Проф. Ф. Зеленогорський свого часу писав: „Сковорода всюду въ природѣ видитъ двойственность, т. е. матерію и форму, или идею. Этот дуализмъ развитъ имъ въ его сочиненіяхъ на почвѣ дуализма Платона и Аристотеля“ („Ф-фія Г. Сковороды, укр. ф-фа ХVІІІ ст.“. Вопр. фил. и псих. 1894, кн. 23(3), стор. 223). На „Разлаголъ о древнемъ мірѣ“ Зеленогорський вказує як на діалог, „въ которомъ онъ (Сковорода) старается наглядно представить и выяснитъ теорію идей Платона“ (224). „...Здѣсь Сковорода повторяетъ Платона“ (Ibid.). Так само підкреслює в Сковороді проф. М. Гордієвський „дуализмъ ідей та речей“ і поруч з ним „дуализмъ бога й світа або бога й тварини“, визнаючи цей ухил у дуалізм виявом певних платонічних у Сковороді тенденцій („Теорет. ф-фія Сковороды“. „Пам'яті Г. С. Сковороди (1722-1922)“. Одеса 1923, ст. 3.

4) Стор. 368.

других мѣстахъ своихъ сочиненій онъ прямо утверждаєть, що все сотворено Богомъ во времени и только мысль о мірѣ и вещахъ его вѣчна «въ Бозѣ», т. е. отъ вѣчности перебувала въ Божественномъ Разумѣ¹⁾».

М. Краснюк, як і більшість дослідників, плутає два питання, питання про походження світу й речей його та питання про матерію. Справді, Сковорода стверджує, що ідея світу і взагалі всіх світових речей «вічна в бозі», але незалежно від цього твердження Сковорода висуває тезу про вічність матерії: *materia aeterna*. Бог вічно з матерії й форми творить світ і речі: *Θεός γεωμετρει*, але чи він творить і матерію? На це питання М. Краснюк відповідає позитивно: «Она (матерія) твореніє Божіє»²⁾. Так само висловлюється й Д. І. Багалій: «Сковорода називаєть матерію вѣчною въ томъ смыслѣ, что она, будучи создана Богомъ, составляетъ постоянный необходимый его атрибутъ»³⁾.

Ми схилиємося до протилежного погляду. Аналізуючи вчення про матерію, як його у Сковороди висловлено, ми упевнено можемо ствердити, що він не вчив про матерію, що її утворив бог. «Поколь яблонь, потоль съ нею и тѣнь ея⁴⁾». Образ «дерева и тѣни его» не вимагає припущення творчого вольового акту⁵⁾. Біблійний креаціонізм не був теорією Сковороди. Твердження біблій: «Въ началѣ сотвори Богъ небо и землю» Сковорода оцінює, як «самую главную критскую и сіканскую ложь⁶⁾». На його думку, «єдинъ точію младенческій разумъ сказать можетъ: Будьто мыра сего ідола и Голааа, когда-то не бывало или не будетъ⁷⁾». Бог, згідно з твердженнями Ско-

¹⁾ „Рел.-философ. воззрѣнія Сковороды“, В. і Р., 1901, кн. 15, ст. 143.

Проф. Ф. Зеленогорський розглядає ті уступи, де Сковорода вчить про вічність матерії, як певний відхід од Платона. Тут, на думку Зел-го, „начинається у Сковороди отступленіє отъ философіи Платона“. (О. с., ст. 227). Визнавши нескінченність світу, Сковорода відходить од платонівського дуалізму й схилиється до пантеїзму. „Языкъ и изложение Сковороды весьма напоминаютъ стоическую умозрительную философію“ (Ст. 228). „Но,—застерегає Зел-ий,—было бы грубою ошибкою отождествлять пантеизмъ Сковороды съ матеріалистическимъ пантеизмомъ стоиковъ. Сковорода былъ далекъ отъ матеріалистическаго пантеизма стоиковъ“ (Стор. 229).

²⁾ Ор. cit., стор. 144.

³⁾ Ор. cit., Київ. Стар. 1895, II, стор. 155.

⁴⁾ Стор. 507.

⁵⁾ Цілком правдиво зауважив Вол. Ерн, що є певна протилежність між концепцією „вічної матерії“ у Сковороди й ортодоксальним біблійним поглядом. „Дерево и тѣнь, вѣчная матерія, пише Ерн, все это виѣ-библейскія понятія, такъ же какъ и „постоянство натуры“, которое противорѣчитъ чудесамъ библейскихъ рассказовъ. Символь „дерева и тѣни“ противорѣчитъ библейскимъ символамъ и враждуетъ съ ними“. (Г. С. Сковорода. Жизнь и учение. М. 1912, стор. 265, див. також стор. 279).

⁶⁾ Стор. 507. „Онъ решительно и категорически отрицаетъ с величайшимъ сарказмомъ библейскій рассказъ о сотворении мира“. Д. И. Багалей. „Укр. стр. ф-ф Г. С-да“. Харьков, 1923, ст. 33.

⁷⁾ Представником теорій біблійного креаціонізму, розвиненого на платонічній основі, був Філон. Але коли Філон, як те обстоє проф. Зеленогорський, і впливав на Сковороду, то, що-до Філонового вчення про матерію, воно могло позначитися на поглядах Сковороди тільки в тій частині, де матерію визначено в Філона, як без'якісну, невлаштовану, ірреальну. Це платонівське визначення матерії Філон з'єднав з біблійною тезою про творіння матерії: И (Philon) sait et il enseigne que Dieu crée toute la matière,

вороди, являється в світі, «содержить все», формує матерію, але матерії він не творить. Матерія бо вічна. *Materia aeterna est*.

Сковорода визнає матерію вічною й тим самим він відмежував себе від теорії біблійного креаціонізму, що її з тими чи тими варіантами в формуваннях дотримувалися й Філон, і Ориген, і Августин. Але чи значить це, що Сковорода схилився до матеріялістичного монізму, проти чого заперечував М. Краснюк? Ми повинні були-б сказати так, коли-б ми не звернули уваги на загострений діалектичний антиномізм філософського світогляду Сковороди, на його повсякчасне намагання бачити скрізь і завжди «двоє». Схилиючись із своїм твердженням про вічність матерії до матеріялістичної й моністичної концепції, він розкладає ці поняття на їх протилежності. Моністичну позицію він зраджує за-для дуалістичних проголошень, а визнання вічності матерії він ускладнює тим, що висуває негативне розуміння матерії. Причому говориться тут не про ухили, збочення, зриви, що їх з'ясовується «неясністю й туманністю його думки», як гадає П. Житецький ¹⁾, або-ж «уклонами его воли», як пише Вол. Ерн ²⁾, чи-ж то браком певної системи, як висловлюється Ф. Кудринський (Сковорода, мовляв, філософ без системи) ³⁾, але витриманим і послідовним методологічним принципом, органічно переведеною вимогою: з'єднувати протилежності. Вчення про вічність матерії, що наближає філософію Сковороди до матеріялістичних систем ⁴⁾, він з'єднує з платонічним ученням про матерію, як ірреальне.

Матерію Сковорода характеризує, як небуття, ніщо, як порожнє, безвидне й безформенне, як просторінь і місце, де з'являються ідеї, як те, що набуває форм, тоб-то, інакше кажучи, дає типову платонічну характеристику матерії.

Матерія є «місце» (318), «поле», «земля». Вона є та «земля», те «поле», ті «пустые пространственные материалы ⁵⁾», в чому здійснюється процес

dont se compose l'univers" (Martin. Philon, p. 74). Античним філософам Філон протиставляє твердження, що „бог, маючи на оці творити світ, (*εσθουίσατο*), виготовував досить матерії (Ibid, p. 75). Див. також Jakob Horovitz. Untersuchungen über Philons u. Platons Lehre von der Welterschöpfung. Marburg, 1900; пор. В. Іваницький. „Філонъ Александрійскій“. Київ. 1915, ст. 565, П. Блонскій. „Філософія Плотина“. Москва, 1918, ст. 97-98. Явно, що біблійний креаціонізм не відповідає наведеним угорі цитатам із Сковороди. Пор. погляди Еригени. Бриліантовъ. „Вліяніе вост. богословія на западное въ произведеніяхъ І. С. Эригена“ СПб., 1898, ст. 305-309, 291-3.

1) „Енеїда Котляревського в звязку з оглядом укр. літератури XVIII ст.“ Київ, 1919, ст. 35.

2) Гр. С. Сковорода. Жизнь и учение. Москва, 1912, ст. 266.

3) „Філософъ безъ системы“, Киевская Старина, 1898, кн. I, II, III.

4) Вважаймо на характеристику, що її запропонував проф. М. І. Яворський: „...Метод познання Сковороди приближался в сильной степени к материалистическому,.... и нужно было ему только вырваться из объятий традиций идеализма, и Сковорода предстал бы перед нашими глазами, как диалектик, в материалистическом понимании“. „Гр. С. Сковорода и его общество“. Харьков, 1923, ст. 57, пор. стор. 52-54.

5) В діалозі „Наркиссъ“ Сковорода так освітлює взаємини матерії й форми: „Другъ. Если бы ты долготу и широту церкви измѣрилъ сажнемъ или веревкою, какъ тебѣ кажется? Узналъ ли ты мѣру ея? Клеопа. Не думаю. Я бы узналъ одно только пространство матеріаловъ ея; а точную мѣру, содержащую матеріалы, въ то время узнаю, когда понимаю планъ ея. Другъ. Такъ посему, хотя бы всѣ Коперниканскіи

бування, «тається і являється» «пресвітлая істина¹⁾». «Вся тварь есть поле слѣдовъ Божіихъ²⁾». «Царствіе блаженной натуры... себя свидѣтельствуєть, печатає слѣды свои по пустому веществу³⁾». «Если нѣчто узнать хочешь въ душѣ или во истинѣ, усмотри прежде во плоти, сирѣчь въ наружности, и увидишь въ ней печатѣмыя слѣды Божія⁴⁾». Висловлюючи свій погляд на взаємини матерії й форми, Сковорода вказує на те, що ідея, думка божа, «симметрия» «простирається» в «пустой внѣшности», «пространственныхъ матеріалахъ» чи-ж то пак «пространствѣ матеріаловъ». Світ бування є для нього з'єднання ідеї з «порожньою просторінню». «Во единомъ два будутъ: (истое и пустое)⁵⁾».

«Пустое» протиставляється «истому», ірреальне реальному, небуття буттю, матерія формі. «Порожня просторінь» це «тѣнь безбутная», не-буття, инше як реальність. Матерію визначає Сковорода, як протилежність реальностям, використовуючи образи й уподіблення, що підкреслюють ірреальність матерії. Вона ірреальна й тотожна з «пустошею», порожністю, відсутністю. Як небуття, як протилежність життю⁶⁾, матерія єсть «пустоша» й «смерть». «Вся плоть — пустошь⁷⁾», «пустая видимость⁸⁾», «порохъ и пустоша», «грязь и пустоша⁹⁾». «Пустое твое око смотритъ во всемъ на пусто-

мыры перемѣрилъ, не узнавъ плана ихъ, который всю внѣшность содержитъ, то бы ничего изъ того не было. Клеопа. Думаю, что какъ внѣшность есть пуста, такъ и мѣра ея. Другъ... Планъ въ земныхъ и небесныхъ пространственныхъ матеріалахъ, прильпившихся къ вѣчной своей симметрии..., онъ-то есть... слово Божіє, совѣты и мысли его — сей есть планъ, по всему матеріалу во-все-вселенной не чувствительно простершийся, все содержащій и исполняющій» (87-88).

¹⁾ Стор. 362.

²⁾ Ibid.

³⁾ Стор. 244.

⁴⁾ Стор. 309. Аналогічний образ „σφραγίς“ у Платона й Філона див. Горовиц „Untersuchungen“..., стор. 80, прим. 2.

⁵⁾ У Платона матерія є „місце“ (τόπος), „χώρα“ (країна, земля, поле, просторінь), в якому являється почуттєвий світ—Tim. 52 В, 52 D. (В перекладі Халцидія loci, стор. 66, 68). За свідомством Аристотеля Платон ототожнював матерію з порожньою просторінню, що дає місце всьому, що буває. Tim. 49 В: „вмѣстилище для всякаго быванія“ (Малеванський, ст. 125; в пер. Халцидія: *omnium quae gignuntur respectaculum est*, ст. 60): „ἐκεῖνο ἐν ᾧ γίγνεται“. З новітніх дослідників ту думку, що матерія саме є не τὸ ἐξ ὧν, але τὸ ἐν ᾧ (Tim. 49 E, 52 A) підкреслюють Целер, Бавмкер та Натопф (Блонський, о. с., ст. 340). Див. також С. Н. Трубецкой „Учение о Логосѣ“ (М. 1906), ст. 29-30. Пор. погляд I. Bassfreund'a: „Über das zweite Prinzip des Sinnlichen oder die Materie bei Plato“, Leipzig, 1886, розділ II-ий, стор. 12-27; Simson D. Begriff d. Seele bei Plato S. 43-44.

⁶⁾ Визначення матерії, як „смерти“, „пітьми“, „тіні“, „лжи“ й „зла“, як протилежності життю, світлу, істині й добру, відповідає Плотиніновим формулам. Згідно з Плотиніном, матерія не є життя, „вона подібна побіжній тіні“, „оманні відбитки“. Еннеада III, 6. 7. Kiefer, II, 212-3; Bouillet, II, 143-4. Як протилежність світлому, матерія є „пітьма“. Еннеада II, 4.10 і I. 8.4. Матерія, як зло, трактована в Еннеаді I. 8. Kiefer II. 204-213, Bouillet, t. I, p. 117-138.

⁷⁾ Стор. 83.

⁸⁾ Ibid.

⁹⁾ Стор. 85.

ню¹⁾». «Что есть плоть твоя, если не земля пустая, солоная и не обитаемая²⁾». «Земля, прахъ, тѣнь и ничтожная пустоша — все то одно³⁾». «Видима плоть есть смерть⁴⁾». «Все, что мы доселѣ видѣли, что такое есть? земля, плоть, пѣсокъ, пелынь, желчь, смерть, тьма, злость, адъ⁵⁾»; «умирающая мертвость и тлѣющая тлѣнь⁶⁾», «скверна мертвечинъ⁷⁾», «пепельная тлѣнность⁸⁾».

Сковорода, як бачимо, визначає матерію негативно; він їй надає всіх прикмет негативності: вона не є, мовляв, те, що є; вона швидче, є те, що не є. Вона є абсолютно негативне поняття. Вона не є буття і тому її визначається, як смерть, порожнечу, попіл, тління.

Матерія є «не суцая», «ничтожность и ничто⁹⁾». Вона завжди має в собі протилежності: велике й мале, збільшення й зменшення, зростання й зникання, подібна до тіни й є ніщо. «Тѣнь то умаляется, то переходитъ, то родится, то исчезаетъ и есть ничто. *Materia aeterna est*¹⁰⁾». «Всякая внѣшность есть ничто¹¹⁾». Вона є «то, что ничто¹²⁾»: ρή ὄν. Про меонічне розуміння матерії у Сковороди говорив і Вол. Ерн: «Меонъ и матерія, — зазначає Ерн, для Сковороди поняття равнозначія¹³⁾».

Трактуючи матерію, як негацію, як пустошу, порожнечу, відсутність, «лишення» всіх реальних визначень, Сковорода хотів тим ствердити, що мате-

1) Стор. 83. Вчення про „пустое познание“ „пустого вещества“ — типове платонічне вчення. Платон характеризує матерію, як „важку для розуміння“ (Tim. 49 A), „неприступну мисленню“ (Tim. 51 A). Матерію можна пізнати тільки через „несправжнє міркування“ (Tim. 52 B, в перекладі Халцидія: *adulterina quadam ratione opinabile*, Wrobel ст. 66); λογισμός νόθος. Див. Hans Raeder: *Platons philosophische Entwicklung*. Leipzig, 1905, стор. 388.

Посилаючись на це Платонове визначення пізнання матерії в Timeї 52 B, Плотин пише: „Мислення матерії є власне не-мислення (ἀνοια), чи точніш відсутність кожної думки; уява матерії є неправдива, неістинна, походить од иншого, що не є істинне, і зв'язана з поняттям иншого“. „Душа бачить те, що не є ні фігура, ні фарба, ні світло, ні розмір. Коли душа мислить про матерію..., вона одержує вражіння безформенного“ (τόπος τοῦ ἀμόρφου) Енн. II. 4. 10. Kiefer I. 199, Bouillet I, 208-11.

2) Стор. 148.

3) Стор. 96.

4) Стор. 99.

5) Стор. 98.

6) Стор. 100.

7) Стор. 164.

8) Визначення матерії, як чистої негації (στέρσις—privation, „лишення“, відсутність, порожність, „пустое“), ми знаходимо у Платона (див. Arist. Phys. 1,9), у Плотина: „Матерія, як відсутність, є невизначене, безмежне й безякісне“. „Як відсутність (στέρσις), матерія є небуття“ II. 4. 14, Kiefer I, 205, Bouillet, I, 218-9.

9) Стор. 276.

10) Стор. 368.

11) Стор. 91. Пор. визначення матерії, як τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν у Платона (Arist. Metaph. 1, 6, § 8 і 10).

12) Стор. 80.

13) Op. cit., стор. 264. Платон називав матерію меоном, „несущую“. Resp. 477 (Карпов, т. III, стор. 289). Так само вчить про матерію й Плотин: „матерія є не-буття“. Енн. II. 4. 14. „Матерія не є ні душа, ні розум, ні життя, ні форма, ні межа. Вона є

рія єсть безякісність і невизначеність. Як ми бачили з самого початку, Сковорода протиставляє матерію формі (ідеї, виду, образу): матерія й форма це два протилежні й відмінні єства. Як висновок звідціля, стверджується, що матерія безобразна, безвидна й безформенна: вона є «безобразная грязь»¹⁾. Оскільки «мѣра и число всегда есть Божіе»²⁾, то матерія, як протилежність «божому», безкількісна й безякісна. Форма привносить із собою в матерію «міру й число», а сама в собі матерія тільки «спустошення». Не маючи в собі сама „симмитрію“ (міри), „числа й міри“, матерія необмежена (ἄπειρον), не має „положенняго себѣ Предѣла“³⁾.

Але саме ця необмежена й невизначена „безобразність“, „пустота“, відсутність форми (виду, образу, симетрії, плану, міри й числа) й дозволяє матерії завжди набувати кожного образу, кожної форми й міри. Безобразна матерія дістає образ, стає річчю тільки в з'єднанні з певною „мірою й числом“, коли в ній втілюється та чи інша форма (εἶδος, вид, ідея). Цей „вид“ надає матерії форми й тих чи інших якостей. Ідея, привходячи в матерію, приносить з собою „благообразіє вида и мѣры“. „Внѣшность єсть пуста“⁴⁾... „ничто“⁵⁾, коли „естество вещественное“, „матерія“ відходить од „точного свого начала“, ідеї чи форми. Повертаючись до неї, вічного буття, „матерія“ „устрояється“, бо їй надається „міра“ й „предѣлъ“; тоді в хаотичну безобразну „грязь“ вноситься „образ“; необмежена матерія оформлюється. „Сія безобразная грязь, возвращаясь къ своему началу, пріемлетъ отъ его печатлѣемое на себѣ благообразіє вида и мѣры, а мѣра и число въ себѣ заключаетъ“⁶⁾.

рід невизначеного (ἀπερία)... Через те, що матерія не є щось з того, що ми назвали, її не можна назвати буттям; вона заслуговує швидше на назву небуття». Еннеада III, 6, 7. Kiefer II, 212, Bouillet, II, 143, Влонскій, оп. с., ст. 95, 341, В. Виндельбандь, „Платонъ“. 1900, ст. 93. Вчення про небуття в східній і західній теології, див. Бриліантов, оп. cit, ст. 288-90.

¹⁾ Стор. 276. Згідно з Платоновим ученням про матерію, вона не має жадного образу й визначення (Tim. 49. Е дд.). Вона безформенна (ἄμορφον Tim. 51. А., в перекладі Халцидія: informem, вид. J. Wrobel'я, Lipsiae 1876, ст. 64. Малеванскій, Тимей, Київ. 1883, стор. 131), хоч і лежить в основі всіх мінливих форм бування й приймає ці форми в себе.

Про аморфність матерії у Плотина див. Еннеада II, 4, 8, Kiefer, B. I, S. 197, Bouillet, t. I. Paris 1857, p. 205.

Ту саму концепцію матерії знаходимо в Августина. ...Nonne tu, Domine, docuisti me, quod priusquam istam informem materiam formares atque distingueres, non erat aliquid, non color, non figura, non corpus, non spiritus? non tamen omnino nihil; erat quaedam informitas sine ulla species. (Confes. XII. 3. Цит. за Bouillet, о. с., II, 142).

²⁾ Стор. 299.

³⁾ Стор. 368. В Philebi (26, 27) Платон визначає матерію, як ἄπειρον, як невизначене, безмежне, як те, що не має межі, міри („симмитрію“, „міри й числа“, „плану“) і як таку протиставляє її „предѣлу“ (πέρας: те, що обмежує й формує. Пор. O. Klugge о. с., ст. 18). Аналогічну характеристику матерії, як ἄπειρον, дає також і Плотин: «матерія є саме невизначене», стверджує Плотин, відмежовуючи «матерію, як невизначене» від „числа й міри, як визначеного“. Еннеада II, 4, 15. Kiefer, I, 206; Bouillet, I, 219—20. Про ἄπειρον у Платона див. Bassfreund, Die Materie bei Plato, роз. VIII, стор., 63—67, Otto Klugge, Darstellung der Einwendungen des Aristoteles gegen die Platonische Ideenlehre, 1905 стор. 40, 46, Hans Raeder, op. cit, стор. 361-2.

⁴⁾ Стор. 88.

⁵⁾ Стор. 276.

⁶⁾ Ibid.

„Плоть ничтоже... Но когда сія невидима и не устроена плотъ, изъ ничтожности своей выходитъ въ точное свое начало, тогда созидается изъ ничтожности въ нѣчто, и перестаетъ быть ничто, т. е. плотію и тьмою¹⁾“.

В своїй ірреальності й порожності, в своїй відсутності міри, числа й межі, матерія необхідна, вона необхідна, як те, що „приймає види“. Вона, за Сковородою, робить невидиме видимим. Вона є „зовнішній знак, що свідчить про існування вищого реального буття. Матерія необхідна тому, що вона „представляєть онія (ідеї) въ вещественномъ видѣ²⁾“. Вона мінлива, але в мінливості своїй перетворюється в різні форми. „Она ищезаетъ изъ виду по части, не стоитъ постоянно, а въ различныя формы преобразуется³⁾“.

В цій характеристиці матерії Сковорода до певної міри спирається на Платона й платонічну традицію⁴⁾. Було-б передчасно гадати, які саме філософи були безпосередніми джерелами для Сковороди, але такі вже тепер можна сказати, що він досить близько підійшов до платонічного вчення про матерію, як про мінливе й ірреальне, як про *μὴ ὄν*, чисту негацію, пустошу, відсутність (*στέρησις*), як про щось безобразне, безформенне й безвидне, як про землю, поле (*χώρα*), що в ньому з'являються ідеї. У Сковороди ми знаходимо типові для кожного платоніка порівняння матерії з дзеркалом⁵⁾, водою, тінню, злом, п'ятою й т. и. Проте, хоч Сковорода не раз і не в одному місці розвиває меоністичну концепцію матерії, ми вагались-би сказати, що Сковорода, протиположно Аристотелеві, стоїкам, олександрійцям, Філонові й Оригену, був у питанні про природу матерії, подібно, приміром, до Плотина, скрізь і завжди послідовним іматеріалістом.

У Сковороди матерія єсть одночасно, як у справжнього платоніка, ніщо, пустоша, безобразна і поруч з тим, як у Аристотеля чи стоїків або-ж Оригена, — речовина, матеріал, тіло й тілесне. Плотин критикує вчення про матерію, як масу, тіло й тілесне, він категорично висловлюється проти стої-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Стор. 497.

³⁾ Стор. 507. Це типові платонівське вчення про матерію (*Timaeus* 51 A, 52 B), як про *φύσις τὰ πάντα δεχόμενη, ἢ δεξαμένη* чи *ὑποδοχὴ τῆς γενέσεως* (у Халцидії: *capacitas, porro graebet iis quae generantur*, ст. 66; у Малеванського: „всёвоспринимающая“, стор. 131, „третій родъ... доставляющій мѣсто всему, что получаетъ происхождение“, стор. 136).

Тотожне вчення ми бачимо й у Плотина. Матерія, згідно з його визначенням, є *ὑποκειμένην τῇ καὶ ὑποδοχὴ εἰδῶν*, „основа й прийомник видів (ідей, форм)“, *un sujet et un réceptable des formes*“, „Substrat und Aufnahmeort“. Енн. II. 4. 1; Kiefer, I, 131; Bouillet, I, 195; пор. також II, 4, 6. Про матерію, як „приёмникъ видовъ“ див.: Блонскій, Філософія Плотина, М. 1918, стор. 94-95; Bassfreund, розд. V, стор. 42-55, A. Fouillée. Philosophie de Platon, P. 1. II, р. 336-339, В. Виндельбандъ, „Платонъ“, 1900, ст. 93-94.

⁴⁾ Висловлюючись так, ми не розв'язуємо питання про джерела й безпосередній вплив на Сковороду. Наші порівняння й посилання мають указати на ту античну традицію, що на неї кінець-кінцем сходять Сковорода, але не більше.

⁵⁾ Видимі речі, як тіні (*σκιαι*).—Платон Resp. VII, 517; у Плотина, третя Еннеада, 6, 7: „це є тїнь, що рівно не здібна ані лишатися, ані зникнути“. „Вона (матерія) подібна до побіжної тіні“. „Вона подібна до дзеркала, що в ньому видно відбитки речей“. „Це є оманні виявлення“. Kiefer, II, 212-3, Bouillet, II, 143, 144.

ків¹⁾. Сковорода-ж, навпаки, вчення про матерію, як „пустое“, і вчення про матерію, як „вещество“, об'єднує в понятті „пустого вещества“²⁾“.

У Сковороди ми знаходимо не раз певне й точне визначення „матерії“, як речовини, маси. „Умъ во вся есть не веществененъ... Что касается до видимой природы, то ей также не одно имя: напр., вещество или матерія, земля, плоть, тѣнь и проч.“³⁾. Поруч з іматеріалістичними образами „тіни“, „вида дерева“, „зеркаловидныхъ тѣней“, „изліянія“, Сковорода вживає й таких образів, що свідчать про розуміння матерії, як маси: „плоть“, „вещество“, „гончар“, „виліплювати“. „Натура или духъ... самъ бытіємъ есть всякому созданію. Самъ одушевляєть... и по своей же волѣ... опять въ грубую матерію, или грязь, обращаетъ; а мы то называемъ смертію. По сей причинѣ разумная древность, сравнила его съ математикомъ или геометромъ, потому что непрестанно въ препорціяхъ или размѣрахъ упражняется, выліпливая по разнымъ фигурамъ, на примѣръ травы, дерева, звѣрей и прочее, а еврейские мудрецы уподобили его горшечнику“⁴⁾. Вся Сковорода „рѣчь течетъ къ тому, щобъ понять во всемъ два вещества: Божіе и вещественное“⁵⁾“. „И давно уже просвѣщенные сказали вѣсть сію: *Materia aeterna est*. Вещество вѣчно есть. Сирѣчь всѣ мѣста и времена наполнила“⁶⁾“. Матерія, таким чином, „вещество“, хоч, правда, „пустое вещество“⁷⁾“.

Як бачимо, Сковорода приймає вчення про матерію, як матеріальний субстрат, причому поняття матерії, як матеріального субстрату, засвоюється як негативне поняття „пустого вещества“⁸⁾.

Лишається ще розв'язати питання про „еволюціонізм матерії“: чи Сковорода антиеволюціоніст, для якого ірреальність матерії не знає поступу, не має, мовляв, майбутнього, чи, навпаки, вона є ество, що може стати всім, що припускає в собі, окрім зла, також і добро?

¹⁾ Друга Еннеада, розд. 4, 11-12, Kiefer I, 200-202, Bouillet, I, 211-216; Блонскій, стор. 99-100. Paul, Bart. Die Stoia, Stuttgart, 1903, стор. 39-41, Трубецкой „Учение о Логосѣ“, Москва, 1906, ст. 41-46.

²⁾ Стор. 244.

³⁾ Стор. 64.

⁴⁾ Стор. 64-65.

⁵⁾ Стор. 497.

⁶⁾ Стор. 507.

⁷⁾ Натяк на розуміння матерії, як матеріалу, в Платона ми маємо в *Timeї*, 30 A. Див. Bassfreund, стор. 42-63, Hans Raeder, 387-389; Simson, D. Begriff d. Seele bei Plato, S. 43-44.

⁸⁾ Поєднання Платонівської концепції матерії з теорією матеріального субстрату Аристотеля й Стої ми знаходимо у Філона. Як пише Jakob Horowitz: „Die philonische Beschreibung der Materie ...weist deutlich auf das Vorbild des Timäus zurück“ (Untersuchungen über Philons u. Platons Lehre von der Welterschöpfung, Marburg. 1900. S. 10). Пославшись на Мюлера, який зазначив вплив Аристотеля й Стої на деякі визначення філонової матерії, Горowitz теж підкреслює зв'язаність „in hohem Grade“ Філона з Платоном (Ibid). В. Іваницький у своїй книзі про Філона (Київ, 1915) так пише: „Матерію Филонъ характеризуєть, какъ бытіе безкачественное, безвидное, косное, пустое, одинокое и мертвое. Въ цѣломъ оно есть *μὴ ὂν*. Однако, это Платоновское опредѣленіе матеріи Филонъ понимаетъ въ стоическомъ смыслѣ: матерія для него тѣлесная сущность, это—хаотическая масса вещества“ (Стор. 565).

На цьому питанні досить докладно зупиняється Вол. Ерн. „Мысль Сковороды колеблется между высшимъ, сверхсущественнымъ, отнюдь не пантеистическимъ монизмомъ христіанства и идеалистическимъ дуализмомъ Платона. Подобно тому какъ у Платона міръ тотъ и этотъ остаются навѣки раздѣленными и по существу несоединимыми, подобно этому Сковорода проводитъ такую рѣзкую грань между внутреннимъ и вѣннимъ, вѣчнымъ и тлѣннымъ, горнимъ и здѣшнимъ, что они органически соединиться какъ-будто и не могутъ. Вѣннее не можетъ стать внутреннимъ. Тлѣнное не можетъ превратиться въ вѣчное. Но въ такомъ случаѣ тлѣнное становится необходимымъ элементомъ вѣчного, т. е. получаетъ своего рода дурную вѣчность... Міръ нашъ не ограниченъ не только въ пространствѣ, но и во времени. Онъ всегда былъ и будетъ... *Materia aeterna est*¹⁾“. Отже, Ерн схиляється до думки, що Сковорода визнававъ вічну роздільність і нез'єднаність вічного й тлінного, внутрішнього й зовнішнього, ідеї й матерії, а тому й не припускав для матерії можливості еволюціонувати. „Если, — продовжує Ерн, — вѣчна матерія, вѣченъ меонъ (ничто), то, значить, матерія есть элементъ Абсолютнаго, и меонъ есть составная часть Сущаго и Сущаго безъ меона нѣтъ. Но такъ какъ зло, меонъ и матерія для Сковороды понятія равнозначашія, то и зло вѣчно и безъ него нѣтъ Бога... Такимъ образомъ Богъ Сковороды имеетъ свою тѣнь, долженъ непременно опираться въ подножіи своемъ на пустошь и тлѣнь и хотя постоянно творить новое и чудное, но всегда носить и вѣчно будетъ носить старья, ветшающія, тлѣнныя ризы. Дуализмъ принимаетъ абсолютныя формы и переносится въ само Абсолютное. Вѣчность безсильна надъ временемъ, добро надъ зломъ, истина надъ ложью, новое надъ старымъ. Какъ масло не смѣшивается съ водой, такъ эти противоположности не объединяются ничѣмъ и ни въ чемъ²⁾“.

Вол. Ерн схиляється до того, щобъ припустити в Сковороди наявність абсолютного дуалізму. На його думку, Сковорода не тільки протиставляє меоністичну природу матерії божественному початкові, але й стверджує, що ці протилежності об'єднатися не можуть і навіки лишаться розділеними. Справді, Сковорода проводив „рѣзкую грань между вѣннимъ и внутреннимъ, вѣчнымъ и тлѣннымъ“, справді він учив про „вічність матерії“, але він

¹⁾ Г. С. Сковорода. Жизнь и учение. М. 1912, ст. 263.

²⁾ У Платона дійсно, як пише Горовити: „Auch die Übermacht des Nus kann die Materie doch nicht ganz ertöten: der Optimismus findet an dem Dualismus eine Schranke, die er niemals vollkommen zu durchbrechen vermag“ (O. cit., ст. 55).

³⁾ О. с., стор. 264. Трохи нижче Ерн повторює своє твердження: „Физическая природа... навѣки остается коснымъ и мертвымъ подножіемъ божественной жизни. Дуалистическій моментъ въ мышленіи Сковороды опять подчеркивается и выступаетъ съ платонической рѣзкостью и непримиримостью. Богъ не творить міра обительнаго, матеріального, — вотъ одно изъ борющихся положеній Сковородиной метафизики. Сказать, что Богъ сотворилъ небо и землю въ физическомъ смыслѣ, — это для него „самая главная критская и сиканская ложь“... Тѣнь вѣчно сосуществуетъ Богу, и вѣчнымъ становится не только добро, но и зло, ибо на вопросъ „откуда у Змія злоба и упрямство къ Вышнему?“ Сковорода отвѣчаетъ: „Плоть по природѣ враждебна духу“, т. е. добру“ (стор. 279).

зовсім не стверджував, як гадає Ерн, що світ той і цей „остаються навѣки раздѣленими“. Досить легко довести, що Сковорода визнавав „незлитність“ цих світів і поруч з тим їхню „нероздільність“. Свідомість Сковороди діалектична, діалектично він розв'язує й питання про взаємини матеріального й духовного. Він їх не зливає, але й не відокремлює. Сковорода висуває діалектичну концепцію „неслитного соединенія¹⁾“: „безъ всякаго смѣшенія, но и безъ раздѣленія²⁾“, „нераздѣльно и не слитно же³⁾“. Вол. Ерн не звернув уваги на цей момент у філософії Сковороди.

Коли говорити про елементи монізму й дуалізму, імманентизму й трансцендентизму⁴⁾, пантеїзму й монотеїзму в світогляді Сковороди, то треба мати на увазі ті місця, де Сковорода спеціально трактує ці складні проблеми. Треба визнати, що в усіх діалогах ми знаходимо цілком тотожні твердження Сковороди. «Богъ есть во плоти человѣческой. Есть подлинно онъ, во плоти видимой нашей, не вещественъ во вещественной, вѣчный въ тѣлѣ, единъ въ каждомъ изъ насъ и цѣлъ во всякомъ. Богъ во плоти и плоть въ Бозѣ, но не плоть Богомъ, ниже Богъ плотію⁵⁾». «Вся стихійная подлость будто риза имъ носимая: его-жъ самого она есть и онъ въ ней вездѣ. Но не она имъ есть, ни онъ ею. И хотя въ ней, но кромѣ ея и выше ея пребываетъ не мѣстомъ, но святынею⁶⁾». Коли-б Ерн мав на увазі цей абзац, він не писав-би про «абсолютний дуалізм» Сковороди: це, правда, не монізм, але це й не дуалізм. Це не злиття, але це й не відмежування двох принципів. Це монізм і дуалізм одночасно, це імманентизм сполучений з трансцендентизмом. При елементах певного імманентизму («она его есть и онъ въ ней есть»), Сковорода зберігає антитетичне протиставлення божого єства стихійній підлості: «ни она имъ есть, ни онъ ею⁷⁾». Визнання взаємної імманентної з'єднаності («его»

¹⁾ Стор. 372.

²⁾ Стор. 215.

³⁾ Стор. 202. Ерн гадає, що Сковорода в ученні про „воскресеніє“ перемагає свій дуалістичний платонізм. Ми не торкаємося тут цього складного питання, бо воно вимагає спеціального обмірковування.

⁴⁾ „Въ параллель съ мѣстами, указывающими какъ бы на стоическій пантеизмъ Сковороды, можно привести цѣлый рядъ мѣстъ изъ его сочиненій, гдѣ онъ говоритъ и выражается языкомъ монотеиста въ библейскомъ и христіанскомъ смыслѣ слова... Есть мѣста, указывающія на то, что Сковорода признавалъ Бога трансцендентнымъ, т. е. существующимъ внѣ міра... Богъ и природа противоплагаются, а не отождествляются, какъ въ пантеизмѣ“. Зеленогорскій, о. с., стор. 230.

⁵⁾ Стор. 101.

⁶⁾ Стор. 312. Пор. також: „Всяка плоть есть риза твоя, сѣно и пепель: ты же тѣло, зерно... пречистый, нетѣльный, вѣчный. Все тебѣ подобно и ты всему, но ничто же есть тобою, и ты ничемъ же, кромѣ тебе. Ничтоже, якоже Ты. Кто яко Бог“ (ст. 205). „Ты-то тѣнь, тма и тлѣнь. Ты риза, а онъ тѣло. Ты привидѣніе, а онъ въ тебѣ истина. Ты-то ничто, а онъ въ тебѣ существо. Ты грязь, а онъ твоя красота, образъ и планъ, не твой образъ и не твоя красота, понеже не отъ тебе, да только въ тебѣ и тебе содержитъ“ (стор. 84).

⁷⁾ Хоч тут і не місце торкатися особливостей Сковородиного вчення про трансцендентне, але варт зазначити, що, одмежовуючи боже від стихійного, Сковорода цю „межу“ односить не до „місця“, а тільки до „святині“ й „чести“ (стор. 312). Як про це він каже

і «въ ней») філософ обмежує вказівкою на трансцендентний характер божого («кромѣ ея и выше ея»). Філософія Сковороди спирається на визнання єдності трансцендентного та імманентного ¹⁾).

Формулою «нероздѣльно и неслитно» пояснює Сковорода своє вчення про з'єднання протилежностей: «міръ и Міръ, тѣло и Тѣло, человекъ и Человекъ, — двое въ одномъ и одно въ двоихъ, нероздѣльно и не слитно же. Будь то яблонь, и тѣнь ея, дерево живое и дерево мертвое; лукавое и доброе; лжа и истина; грѣхъ и разрѣшеніе ²⁾». Або-ж коли Сковорода пише про «сопряженность во едину ипостась безъ слитія естествъ Божіею и тлѣннаго ³⁾». Згідно з цим і в іншому місці він повторює цю формулу: «Взгляните на дивное дѣло Божіе: изъ двухъ человекъ составлень одинъ; одно... лице сдѣлано изъ двоихъ сродностей, безъ всякаго смѣшенія, но и безъ раздѣленія ⁴⁾». Категорично відкидаючи принцип «смѣшенного сліянія», Сковорода протиставляє йому принцип «раздѣленія на двое». «Родная смерть сія, душу убивающая жаломъ, есть смѣшеніе въ одно тлѣнной и божественной натуры, а смѣшенное сіе сліяніе есть устраниеніе отъ божественнаго естества въ страну праха и пепела ⁵⁾». Принцип «неслитного соединенія» є провідне методологічне твердження ⁶⁾ Сковороди, що користуючись з нього Сковорода розв'язує проблему взаємин „матерії“ й „форми“ ⁷⁾. Два складають одне: два в одному й одно в двох.

в „Алфавиті міра“: „Во единомъ обоє мѣстѣ и во единомъ лицѣ, но не въ той же чести, ни въ той же природѣ“. (Стор. 318).

¹⁾ „Дуалістичний християнський спиритуалізм у межах імманентності — ось як можна окреслити метафізику Сковороди“, так визначає проф. Мих. Гордієвський теоретичну філософію Сковороди й до того визначення додає такі свої пояснення: „Спіритуалізм Сковороди ми називаємо дуалістичним, бо Сковорода не розглядає матеріальні речі лиш як комплекс прийнят, не ставить знак рівності між *esse* й *percipi*, як це робить Берклі: матерію він розглядає як щось, що існує незалежно від наших уявлень, хоч і визнає її за породження засади духовної. Між матерією та духовною засадою Сковорода встановлює нерозривний органічний зв'язок, через що до виразу „дуалістичний спиритуалізм“ ми додаємо „в межах імманентності“, підкреслюючи цим одмінність поглядів Сковороди від учення ортодоксального християнства та метафізики Декарта“ (О. cit. Одеса, 1923, ст. 35-36).

²⁾ Стор. 202. Про ортодоксальну традиційність цієї формули „*asynchytos kai atreptos*“ ми писали в рецензії-замітці: „Гр. Сковорода в „Очерке развития р. философии Шюета“. Записки Іст.-Філол. Від. У. А. Н., кн. VII-VIII (1926), стор. 501.

³⁾ Стор. 112.

⁴⁾ Стор. 215.

⁵⁾ Стор. 244. „Сліяніе естествъ есть... устраниеніе отъ блаженной натуры и невѣдѣніе о Богѣ“ (244). „Не сливай въ тождество ночи и дня. Видишь горкое, но есть еще тутъ же и сладкое. При твоей ночи есть тутъ же и утро дня Господня. Во единомъ обоє мѣстѣ и во единомъ лицѣ, но не въ той же чести, ни въ той же природѣ“ (318). „Язычники всѣ означаются симъ именемъ „Вавилонъ“, а сіе значить смѣшеніе или сліяніе... Находящуюся во плоти духовную истину, не зная ее, смѣшиваютъ съ плотью“ (182). А тому „сіе есть быть истиннымъ израиелемъ“ — бути „все на двое раздѣляющимъ“ (244).

⁶⁾ „Свѣтъ премудрости тогда входитъ въ душу, когда человекъ два естества познавае: тлѣнное и вѣчное“ (496).

⁷⁾ Посилаючися на Платона, Сковорода про людину й світ учив, що вони „состоятъ изъ двоихъ, едино составляющихъ естествъ, называемыхъ матерія и форма“ (498).

Протилежне в протилежному¹⁾. Взаємний зв'язок цих „двоихъ одно составляющихъ естествъ“ Сковорода докладно з'ясовує в окремому абзаці, дуже важливого, щоб уявити собі методу Сковородиного трактування філософських проблем: „А дабы, пише він, изъ двоихъ одно составляющихъ естествъ не послѣдовала смѣсь, а изъ нея идолочтеніе, раздѣлилъ Творецъ между свѣтомъ славы своей и между тмою тлѣни нашей, между истиною и между образующею тлѣнью. „И разлучи Богъ между свѣтомъ и между тмою“... Но дабы опять не послѣдовалъ раздоръ, разрывающій двоицу, сопряженныхъ во единое естество, здѣланъ изъ тмы и свѣта, изъ дня и ночи, изъ вечера и утра, день единъ... Сей день сотворилъ Господь изъ противныхъ натуръ: изъ лукавыя и добрыя, тлѣнныя и нетлѣнныя, изъ глада и сытости, изъ плача и радости въ неслитномъ соединении. Между водою подлою и небесною, какъ раздѣляющая, так и соединяющая укрѣплена вѣчная твердь²⁾“. Розділяти на частини й з'єднувати в одне ціле — така діалектична метода Сковороди.

Весь світ і все в світі є з'єднання антитез, сполучення протилежностей. Сковорода яскравий представник антиномічного світорозуміння. „Не сыщешь дня безъ тмы и свѣта, а года безъ зимы и теплоты. Не найдешь и состоянія, чтобъ оное изъ горести и сладости не было смѣшенное. Такъ весь міръ стоитъ. Противное противоположному способствуетъ. Сладость есть наградою горести, но горестъ мати сладости³⁾“. „Щастливъ, зазначає Сковорода, кому удалось... обрѣсти въ жесткомъ нѣжное, въ горькомъ сладкое, въ лютости милость, въ ядѣ ядь, въ буйствѣ вкусъ, въ смерти жизнь, безчестію славу“⁴⁾. Свій антиномізм Сковорода доводить до останньої заго-

¹⁾ Сковорода бачить „въ семъ цѣломъ Міръ два Міра, единъ Міръ составляющие: Міръ видный и невидный, живой и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тотъ тѣло. Сей тѣнь, а тотъ древо. Сей вещество, а тотъ ипостась, сирѣчь основаніе, содержащее вещественную грязь такъ, какъ рисунокъ держитъ свою краску. Итакъ, Міръ въ Мірѣ есть-то вѣчность въ тлѣни, жизнь въ смерти, востаніе во снѣ, свѣтъ во тмѣ, во лжѣ Истина, въ плачѣ радость, въ отчаяніи надежда“ (368).

Про „розділення“ й „з'єднання“ в Платона, як властиве завдання діалектики, див. між иншим: Otto Kluge. Darstellung u. Beurteilung der Einwendungen des Aristoteles gegen die Platonische Ideenlehre“ Greifswald, 1905. S. 17-18. Пор. Сократові слова в „Федрі“: „Я сам поклонник такого рода разделения на части и сведения в одно целое: и то и другое помогает говорить и мыслить“ (266 В) (Пол. собр. тв. Платона, V, 1922, ст. 149).

²⁾ Стор. 372. Образу трикутника вживає Сковорода, щоб з'ясувати взаємини „тварної плоти“, матерії й „началної єдиності“: „едино есть трое“, „трое-едино“, „двое и едино“. „Едино начало, а начальная єдиность всю тварь предвѣряетъ. Се уголъ! Создавшая плоть, и вселпаяся въ ней! Се уголъ! Ищезшей плоти пребывающа же. Се уголъ! Вотъ тебѣ, горлице моя, египетскій триуголъ. Вотъ для чего влюбился въ его мудреца Самійскій!“ (512). „Аще кто съ Пинеагоромъ раскусилъ фігурный триуголъ, образующій истину, той видить, яко въ немъ: 3, 2 и 7 есть тоже“ (511). Цей своєрідний пітагореїзм Сковороди, його вчення про одиницю, двоїцю й тріяду заслуговує на окремий дослід. Цікаві зазначення про τὸ ἕν, ἀριστος δὲς у Платона та Аристотеля див. у цитованій праці Otto Kluge (Greifswald, 1905), ст. 40 далі; у Плутарха, що все зводить до одиниці й невизначеної двоїці див. С. Н. Трубецькой: „Ученіе о Логосѣ“, стор. 170-178. (Собр. соч., т. IV. Москва, 1906); у Еригени, Бриллиантовъ, op. cit., стор. 296-297.

³⁾ Стор. 346.

⁴⁾ Стор. 394-5.

стрености. „Не судите по лицу, радить Сковорода, якоже лицемѣры. Часто подѣ злымъ лицомъ и подѣ худою маскою Божественное сіяніе и блаженное таится сердце, въ лицѣ же свѣтломъ, ангельскомъ — сатана¹⁾“. Так „едине“ перетворюється на „подвійне“, й Сковорода скрізь вимагає знаходити цю принципову „подвійність“, але на те, щоб кінець-кінцем ствердити вищу й остаточну „єдність“ цього подвійного. „Едино, есть трое. Вижу трое, а то едино“²⁾. І разом з тим: „двое и едино“. „Знаешь видѣ, что змій есть, знай же, что онже и Богъ есть. Лживъ, но и истиненъ. Юродъ, но и премудръ. Золъ, но онъ же и благъ“. Це остаточний вираз Сковородиних спроб поєднати дуалізм з монізмом: „двое и едино!“³⁾.

Закінчуючи наш екскурс, ми можемо повторити те що ще року 1895-го писав Дм. Ів. Багалій про Сковороду: „Не смотря на то, что онъ проповѣдывалъ два начала, его нельзя назвать представителемъ дуализма, онъ въ сущности проводилъ монизмъ“⁴⁾.

1) Стор. 485.

2) Стор. 512.

3) Ibid. Пор. також: „Плачъ ведець къ смѣху, а смѣхъ въ плачѣ кроется... Сіи двѣ половини составляютъ едино. Такъ, какъ пищу — гладъ и сытость, зима и лѣто — плоды. Тма и свѣтъ — день. Смерть и животъ — всякую тварь. Добро и зло, нищету и богатство Господь сотворилъ, и слѣпилъ во едино“ (520).

Теорію „неслитного соединенія“ Сковорода переносить і в свої герміневтичні спроби, „Сей есть, каже він, природный штиль Библии! Историчною или моральною лицемѣрностью. такъ соплестъ фигуры и символы, что иное на лицѣ, а иное въ сердцѣ“ (373).

4) Киев. Стар., II, стор. 155. Див. також „Г. С. Сковорода“, 1926, стор. 359.

М. М. МАРКОВСЬКИЙ.

Наук. Співроб. Укр. Академії Наук.

„НАТАЛКА ПОЛТАВКА“ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ЗА РУКОПИСОМ 1820 року.

Рукопис «Наталки Полтавки» 1820 р. має вже свою історію. 1901 р. в «Кіевской Старинѣ» в № 4 у відділі «Документи, извѣстія и замѣтки» з'явилася звістка І. Степенка про список «Наталки Полтавки», який йому пощастило одержати від українського поета Я. В. Жарка. Спочатку цей рукопис переховувався у бібліотеці відомого Лукашевича, закреслене прізвище якого стоїть на звороті останнього аркушу рукопису; потім цей рукопис дістався історикові М. Маркевичеві; від нього полтавському аматорові старовини Бучкевичеві, а вже від Бучкевича Я. Жаркові, який і передав його І. Степенкові¹⁾. Рукопис являє собою невеликий зшиток in 12, без ніякої нумерації²⁾ й на жаль не має всередині одного аркушу — проминуто мало не всю третю яву II дії (в кінці 30 аркушу рукопису є її початок — «тѣже и Возный, который выходитъ отъ терпелыхи съ перевязанною шовковымъ платкомъ рукою, Выборный бѣлымъ черезъ плечо рушникомъ», а згорі 31 аркушу — є її кінець — «Петро. Я нароще прійшовъ сюда зъ нымъ побачиться. (Выборный и возный уходятъ»)). На другому аркуші рукопису, там, де знаходиться заголовок п'єси, стоїть дата 1820 р., написана тою самою рукою й тим самим атраментом (див. знімок № 1), що і вся п'єса. Але водяні знаки на аркушах показують 1839 р. і, значить, цей рукопис не міг з'явитися раніше, як 1839 р. Це не автограф Котляревського (бо й Котляревський помер 1838 р.), але цікавий рукопис, бо його списано з якогось оригіналу, як можна думати на основі дати 1820 р., за рік або два, як було складено саму п'єсу „Наталку Полтавку“. Як я вже був писав, Котляревський не міг скласти „Наталки Полтавки“ раніш, як 1818 р.³⁾ Перший-же раз „Наталку Полтавку“, як відомо, надрукував був 1838 р. І. І. Срезневський в „Украинскомъ сборникѣ“ ч. 1 з рукопису, який дав йому сам Котляревський, мабуть, у липні 1837 р., коли вони побачилися, бо видавець Срезневський у передмові до „Наталки Полтавки“ ось що каже: „Долгомъ считаю... принести мою признательность Ивану Петровичу Котляревскому за то, что онъ далъ мнѣ возможность не только быть издателемъ одного изъ лучшихъ его

¹⁾ Кіевская Старина, 1901 р. № 4, Документи . . . 2.

²⁾ Він має 49 сторінок.

³⁾ Л. Н. В., 1919 р., кн. III, стор. 250-251.

произведеній, но и начать имъ, а не чѣмъ инымъ мой „Украинский сборникъ“. Але, „удерживая правописание Автора“, як каже Срезневський у „Послѣсловіи“, він зробив деякі відміни проти Котляревського: так він увів „й, і (сѣ паеркомъ) и ё (сѣ острымъ знакомъ) для отличія отъ простыхъ и, і и е“ (72 стор.). Потім, як каже Я. Айзеншток, якому пощастило знайти автограф Котляревського „Наталки Полтавки“, Срезневський зробив чимало змін і поправок у самому тексті¹⁾. Правда, не всі ці зміни й поправки з певністю можна приписати самому Срезневському. Адже-ж автограф Котляревського має філігрань 1829 р. (Айзеншток, 81; в иншому місці — стор. 97, — Айзеншток двічі каже, що на ньому філігрань 1828 р., — це мабуть друкарська помилка?), і по цьому році Котляревський сам міг поробити деякі зміни в своїй тексті, як це він робив, наприклад, із своєю „Енеїдою“, що ми показали в своїй студії про цей твір нашого автора²⁾. Правда, автограф з філігранню 1829 р. може припадати й на пізніші роки, навіть 1837 р., коли бачився Котляревський з Срезневським і дав йому якийсь свій автограф, але в усякому разі напевне сказати, що всі зміни в його виданні належать Срезневському, ми не можемо³⁾. Адже-ж автограф Котляревського, що його знайшов Я. Айзеншток, у цензурі не був, і значить Котляревський дав Срезневському якийсь инший список.

*З книжки
Я. П. Котляревського*

Знімок № 1.

Малороссійская Опера

НАТАЛКА ПОЛТАВКА

Въ двухъ действияхъ

Сочиненіе Ивана Петровича Котляревскаго.

*Коль хочешь жить щастливо
То на Бога полагайся
Терпѣнье все терпѣливо
И на бѣдѣхъ ожидайся.*

1820.

1) Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., к. X, 96.

2) Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., к. IX.

3) В. Срезневський у своїй статті „О нѣкоторыхъ автографахъ И. П. Котляревскаго“ каже, що „непоследовательное употребленіе ѣ Котляревскимъ И. П. Срезневскій сдѣлалъ последовательнымъ: Котляревскій писалъ: писня, витер, поспѣвати, поѣхав, дѣвчина; у И. П. Срезневскаго вездѣ стоятъ ѣ“. (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1902, № 3, стор. 126-127).

Стешенківський рукопис має, як ми були казали, філігрань 1839 р., але на ньому стоїть цікава дата 1820 р. Я. Айзеншток не надає великої ваги цьому спискові: „спокуслива на перший погляд дата Стешенкового списку, спокуслива, бо подає надію використати його, щоб з'ясувати первісний текст опери, потребує, проте, перевірки й аналізу. Окрім того, порівнюючи цей список (на підставі тексту, що його надрукував Стешенко, М. М.) з автографом, виявляємо таку безліч вільних і невільних помилок, що це позбавляє його цінності, як матеріалу для історії тексту п'єси Котляревського“ (98). Але з цим навряд-чи можна погодитися. Правда, цей рукопис, дарма що його з зовнішнього боку переписано дуже старанно, має багато помилок, мабуть, більше невільних, але він, без ніякого сумніву, являє собою, як ми вже казали ¹⁾, одну з первісних редакцій нашої п'єси. „Можна навіть сказати“, писали ми, „що першу редакцію своєї „Наталки Полтавки“ Котляревський написав, не читаючи „Козака стихотворця“ кн. Шаховського, а може тільки прослухавши його не дуже добре на сцені Полтавського театру, бо в рукоп. 1820 Петро про Климовського каже, що він „служивъ въ полку пана Кочубея и у бытъ на баталіи зъ шведами підъ нашою Полтавою“ (рук. 37). В пізнішій редакції, яку надрукував Срезневський 1838 р. в „Украинскомъ сборникѣ“, слова „убытъ“ нема, і це відповідає тому, що далі діється в водевіль кн. Шаховського, де Климовський через півроку по баталії під Полтавою повертає додому й одружується з своєю Марусею. Але про його вбивство неправдиву вістку розпускає Прудіус, щоб примусити Марусю вийти за нього заміж.

Може, Котляревський, виконуючи обов'язки директора театру і зайнятий якими-небудь справами, не дуже добре вслухався в п'єсу Шаховського, і через те в цій редакції „Наталки Полтавки“ він написав, що Климовського було вбито під Полтавою. Про вбивство Климовського під Полтавою нема очевидячки й у тому автографі, який знайшов Я. Айзеншток, бо він не зазначив тут різниці між текстом автографу й текстом Срезневського.

Встановити точно відношення списку 1820 р. до того автографу, що його знайшов Я. Айзеншток, ми тепер не можемо, бо Я. Айзеншток подав тільки головніші відміни цього автографу проти тексту Срезневського, але дещо ми таки можемо сказати. Так, у тексті 1820 р. нема тої нісенітничі, що її ми бачимо у Срезневського й яку зазначає Я. Айзеншток: „Искра, шуринъ Кочубея, бувъ Полковникомъ Полтавскимъ и пострадалъ вмѣстѣ зъ Кочубеемъ мало не за годъ до Полтавской баталіи; то думать треба, що и полкъ ему ²⁾ принадлежалъ во время сраженія при Полтавѣ (56)“ — у рукопису 1820 р. згідно з автографом Котляревського ми читаємо: „...то думать треба, що и полкъ не йому (в автографі — ему — Айзеншток — 87) принадлежалъ (в автографі — принадлежалъ — *ibid.*) во время сраженія (в автографі — сраженія — *ibid.*) при Полтавѣ“.

6 й інші значні збіги між рукописом 1820 р. й автографом Котляревського: 6 в ньому репліка Терпилишина — «Съ слизны маро (46)» — в автографі —

¹⁾ Л. Н. В. 1919 р., стор. 251.

²⁾ У Срезневського тут може й просто друкарська помилка — пропущено *не*.

Зелизни, маро! проминута у Срезневського; є слова Виборного—«трудненько теперь убогій дивци замижъ выйты безъ приданого (рук. 23, Айзеншток 86... дѣвцѣ замужъ выйти...)»—у Срезневського нема (36); рукопис й автограф—поговорять, поговорять да й підуть (автограф—поговорять—підуть, у Срезневського—поговорять та й підуть; «може забувъ й тебе (р. 12, автограф 12),—Срезневський—може и забув тебе (31), тамъ панночки дуже чваняця собою (рук. 22—автограф—чванятся 13 звор.); Срезнев.—«тамъ панночки дуже собою чваняться» (34), «дакъ чомъ же вы не одружитесь» (рук. 11, автограф—такъ... одружитесь)—6 звор., Срезнев.—Такъ... не здружитесь (21), повірь мени, ежели бъ здись собралось»... (15, автограф—повѣрь мнѣ: ежели бъ здѣсь...» (9), Срезнев.—мнѣ... здесь зибралось... (26); богъ зна, до чого веде» (16, так і в автографі 10, Срезн. ... до чого дійдеться (28), «не такъ то легко й кинчаты, те що вони почали (44)—«не такъ то легко можно окончить те, що вони почали (автогр. 28), Срезн.—... «Зачали» (65). У театральних ремарках ми теж частенько бачимо збіг між автографом Котляревського й рукописом 1820 р., напр. №№ 1, 2, 4, 5 й інші, що їх зазначив Айзеншток (стор. 93); так само навіть у кінці п'єси—в хорі ми маємо те саме, що й в автографі. «Не на зло другимъ гуляють (49, автограф 30 звор., у Срезнев.—«И на зло...»—71).

Є в рукопису 1820 р. й значні відміни проти автографу й видання Срезневського; напр.: підъ музику танцюють, співають, плачуть, колюця, стреляюця и умирають (36)—автограф.—смѣются, плачутъ, лаются, бьются, стрѣляются (23)—у Срезн.—без «лаются» (54); коли вони мині протывны (18), и коли минѣ вони осоружны (автог.—11 звор.), Ср.—«и коли вони менѣ осоружни (30); хто не лукавить, то въ суду сидеть (16), хто не лукавить, то съ заду видать (авт. 10 звор.), Срезн.—хто не лукавить, то ззаду сидить (27); чоловікъ не убогій и продолжаетъ службу свою безпорочно скоро годъ (10), автогр.—молодець не убогій и продолжающій службу свою безпорочно скоро годъ (6 звор.), так й у Срезн., тільки—продолжавший (20); Наталка многимъ женахамъ поднесла печеного гарбуза (11), автогр.—кабака (7), Срез.—кабана (?)—22.

Цікаво, що в рукопису 1820 р. ми іноді зустрічаємо такі слова й вирази, які закреслено в автографі, хоч більше таких, які написано над закресленим, хоч і тут є свої варіанти: «увирвалась теперь нытка (9), в автографі—натка (?) закреслено й написано удка (Айзеншток, 96, примітка), як у Срезневського; така каже халепа (ibid., в автографі каже написано над рядком, є у Срезнев.; що прежде дурницею доставалось, то теперь або випросить треба або купить (9),—в автогр.—що перше (далі одне слово густо закреслено, а над ним написано) дурницею доставалось, то теперь себе (закреслено виробити) выправити треба або купити 5—у Срезнев.—дурницею доставалось, то теперь або випросити треба, або купити (18); ежелибъ здись собралось много народа (15), в автогр.—після здись—4 слова густо закреслено й написано—собралось много народу (Айзеншток 96), так і в Срезнев. 26; брехуны й обманьщики ховайтесь (15), в автогр.—після обманьщики

стоїть закреслене приседайте і над ним написано ховайтесь, як і в Срезн, 27; или наградъ другихъ (15), в автографі було пагубу, але замість нього написано — упадъ, що знаходимо й у Срезнев. (27); ей, ей, люблю тебе до бесконечности (5), в автографі закреслено після ей, ей — каналія буду, если не, чого нема й у Срезнев. — 14.

Всі ці порівняння (на жаль у Я. Айзенштока мало наведено прикладів переробки тексту в автографі, може їх і нема більше) неначе промовляють за те, що рукопис 1820 р. з філігранню 1839 р. було зроблено після 1829 р., цеб-то після тих переробок, що їх поробив Котляревський у своїй автографі з філігранню 1829 р., хоч один приклад — нитка-натка неначе вказує й на раніший текст, а слова Петрові про вбивство Климовського під Полтавою неначе промовляють і за дуже ранній текст. Не маючи в руках автографу, ми остаточно цього питання розв'язати не можемо. У всякому разі, рукопис 1820 р. зроблено не за виданням Срезневського 1838 р., що видно хоч-би вже з тих прикладів, які наведено вгорі, а також і не за автографом Котляревського, який знайшов Айзеншток. Тому що, як побачимо далі, І. Стещенко видав цей рукопис невдало, ми й уважаємо за потрібне надрукувати цей цікавий текст «Наталки Полтавки», щоб дати матеріал до упорядкованого її тексту.

Тепер про працю І. Стещенко над рукописом 1820 р. Спочатку І. Стещенко надрукував тільки головніші його варіанти, порівнюючи до тексту Срезневського (Кієвская Старина, 1901, № 4), і тільки згодом, 1903 р., видав повний текст «Наталки Полтавки», але не зовсім удаło. Хоч і раніше І. Стещенко звертав увагу на рукопис 1820 р. тих людей, які мають «возможность издать ее параллельно съ текстомъ изданія Срезневского (К. С., 1901, № 4, стор. 9)», хоч і в передмові до свого повного видання цієї п'єси в 1903 р. він каже, що «списокъ, переданный Срезневскому для печати самимъ Котляревскимъ, помимо всего прочего, заслуживаетъ того, чтобы быть переизданнымъ даже дословно, какъ списокъ послѣдней редакціи «Наталки Полтавки», але цього він не зробив, а зробив щось для науки неприйнятне. За основу виданого тексту він узяв «изданіе 1838 г. и сходныя съ нимъ мѣста изъ рукописи 1820 г.; мѣста изъ послѣдней, не сходныя съ текстомъ 1838 г. и не представляющія лучшей обработки известной мысли или образа, помѣщены нами (каже І. Стещенко) въ число варіантовъ; мѣстами же болѣе совершенными замѣняются у насъ соотвѣтствующія мѣста текста 1838 г., причѣмъ послѣднія переносятся тогда нами въ число варіантовъ. Въ скобкахъ у насъ поставлены слова или выраженія, имѣющіяся только въ одномъ изъ сличенныхъ текстовъ, но, по-нашему мнѣнію, заслуживающія быть внесенными въ предлагаемую нами редакцію «Наталки Полтавки». Такимъ образомъ въ нашемъ изданіи мы имѣли цѣлю дати: 1) наиболѣе вѣрный текстъ «Наталки Полтавки», 2) повторить старое изданіе 1838 г., но только въ видѣ исправленномъ, и наконецъ 3) познакомить читателей съ особенностями открытого списка пьесы 1820 г., котораго мы не могли издать цѣликомъ».

Видання, зроблене таким способом, мало-б свою вагу, хоч з нього й дуже тяжко користуватися, якби його було складено до ладу, — чого в ньому, як

побачимо далі, нема. І. Стешенко наробив досить помилок, і його видання не можна вважати за наукове¹⁾. Ненауковість його видання вже зазначив Б. Грінченко²⁾, указавши, напр., що І. Стешенко не додержує правопису та й плутає свій правопис з правописом Срезневського, та й то зовсім непослідовно: він пише — перебування (6 стор.), так й у Срезн. 12, рукопис перебування — 4, предложенные (предложения 6, у Срезн. предложение 12, р. предложенные 4, названные (названия, у Ср. названіе 12, р. названные 4, возженные (6), у Ср. возженіа 13, р. возженные 4, в состояніи (7), так й у Срезн. 13, р. состояныи 5, поползновеніа 8, так й у Срезн. 15, р. поползновенныа 6, состояные 8, Срезн. состояніе 14, р. состояніи 6, определенія 8, Ср. опредѣленія, р. опредѣленныа 7.

Крім того, часто І. Стешенко зазначає або у виданню Срезневського, або в рук. 1820 р. такі варіанти, яких там нема, і навпаки не зазначає таких, які там є. Так, напр., в рук. нема таких виразів: видвертається (Стешенко 22, рук. видвернецца 21, Срезнев. вывертається 34), покорна (Стешенко 25, рук. покирна 25), Петро (Стеш. 40, р. Петре) та ин.

У Срезн. нема таких варіантів: дочка (33, Стеш. 21, р. 20), хто не йде, той не вскубне (Ст. 21, у Срезн. — хто не хоче... 33) та ин. Часом Стешенко наводить варіанти з пропусками: мов на старого гриба 21, проминуто того р. 22 та ин. Не показано в рук. такі, напр., варіанти: кінця (р. 3, Стеш. кинця 5; Срезн. — кінця 11), заплачу (р. 3, Стеш. поплачу 11, так й у Срезн. 11), стали (р. 5, у Стеш. 7 і Срезн. 13 — нема), предложенные (р. 6, Стеш. признание 8, Срезн. — признание 15), пожалійте (р. 7, Стеш. пошануйте 9, так й у Срезн. 16), земскому суду увирвалось (р. 9, Стеш. 10 і Срезн. 18 — всѣму земству урвалася), гарна (10, Стеш. 11 і Срезн. 19 — красива), застыг (15, Стеш. злетив 16, Срезн. злетѣв 27), на душу (р. 17, Стеш. 18 і Срезн. 29 — думку), парень добрый (30, Стеш. 29 чесний парубок, Срезн. 46 — честный парубок), спроста хитрый завзятый такий (р. 31, Стеш. 31 — юрыста завзятый и хапун такий, Срезн. 48 — юриста завзятый и хапун такий), озьме (р. 31, Стеш. 31 і Срезн. 48 — зможе), хрин (р. 40, Стеш. 38 і Срезн. 58 — враг), перенесты (р. 42, Стеш. 41 і Срезн. 63 — пережыты) та ин.

У Срезневського не показано, напр., такі варіанти: имянем (12, Стеш. 6 — имья рек, як і в рукоп. 4), проторов (15, Стеш. проторив 8, рукоп. проторгив 7).

Деякі вирази І. Стешенко просто видумав, бо їх нема ні у Срезн., ні в рукопису 1820 р., напр.: тебе ж, мое серденьтко, по ви к не забуду (40, Срезн. 62 і рук. 42 — по смерть), пожалій ридну, мене стару бидну (25, рук. — рады мене старои бидной схаменныа 25, Срезн. — рідной, старой, бидной 38).

Нарешті, часом І. Стешенко вибирає такий варіант за основний або такий правопис, які, здається, ніяк не можна вважати за кращі. Напр., здається, краще сказати — посивить дивкою (р. 17), ніж посѣдѣю дѣвкою (Срезн. 29); Стешенко-ж бере цей останній варіант — лучше посидію дівкою (18), або краще сказати — до якого часу прожыв так... що ніхто ничим не уразыв

¹⁾ Крім того брошура І. Стешенка тепер стала бібліографічним раритетом.

²⁾ Див. його замітку, Київская Старина, 1903, № 8.

(р. 30), ніж — до сего часу прожив так... що не уразить (Степ. 29, пор. Срезн. 45). І. Степенко пише: примѣту (28, у Срезн. примѣту, рук. примѣту 29), а треба за його правописом писати примиту; скитається (6, у Ср. скитається 12, рук. скитається), а за його правописом треба — скитаешся, як він пише в інших випадках.

Все це робить видання Степенкове непридатним для науки й вимагає нового видання, яке-б, разом з іншими даними, напр., з тим автографом, що його знайшов Я. Айзеншток, дало-б змогу встановити дійсний критичний текст цього першого видатного твору української драматургії.

2 *Двістуючі лица*

1. *Терпелива, старая вдова*
2. *Наташка. Ее дочь.*
3. *Возный Тетеруковский*
4. *Васильевский. Махосенка*
5. *Петро, сирота, воспитывавшийся прежде в доме Терпелив.*
6. *Никола. родственник Терпелив.*

*Дійство в дориві не далеко
Полтави при річці Ворсклі.*

Тепер скажемо ще кілька слів про відношення рукопису 1820 р. до видання Срезневського 1838 р. Порівнюючи їх, ми повинні сказати, що рукопис 1820 р. взагалі дає той самий основний текст, що й видання Срезневського, і хоч він іноді значно поспіваний і є в ньому чимало пропусків, навіть у дії другій проминуто мало не всю третю яву, — але, як це вже зазначив й Іван Степенко, рукопис 1820 р. має й свої дуже цікаві варіанти, які іноді дають кращий текст, ніж видання Срезневського. Але таки видно, що текст рукопису 1820 р. раніший, ніж той, що мав Срезневський, бо в ньому є такі вирази, які ясно вказують на те, що це одна з ранніх редакцій, яку ще мало обробив автор. Так, напр., мати Наталчина каже їй, що «коли тобі що наверзеться в голову, на умъ, то подумай» (р. 26) — такий вираз може бути тільки в ранній, ще не обробленій редакції. Змнив автор у пізнішій редакції, яку видав Срезневський, і імення деяких дієвих осіб: так у рук. 1820 р. мати Наталчина називається Катрею (32), у Срезн. — Горпиною (49), Возний у рук. має прізвище Тетеруковскій (2), у Срезн. — Тетерваковский (див. знімок 2). Найвиразніший-же варіант рукопису про те, що Климовського, із слів Петрових, було вбито під Полтавою, що вказує теж на ранній час утворення цієї редакції, ми вже зазначали.

П. П. ФИЛИПОВИЧ.

Проф. Київськ. Ін-ту Нар. Освітн.

ПЕРЕКЛАД КОТЛЯРЕВСЬКОГО ІЗ САФФО.

Переклад І. П. Котляревського із Саффо ні разу не входив у збірку його творів (мабуть тому, що писаний російською мовою), і, хоч двічі був надрукований в українських журналах („Літ.-Наук. Вістник“ і „Україна“), а раніш в альманасі „Молодик“, все-ж не звернув уваги дослідників „Енеїди“ та „Наталки Полтавки“...

Наведемо текст „оди“ Саффо в перекладі Котляревського:

Щастливѣ, кто близъ тебя и о тебѣ вздыхаетъ!
Кто сладостью твоихъ плѣняется рѣчей:
Кого привѣтствуешь улыбкою своею!
Безсмертныхъ тотъ боговъ въ блаженствѣ превышаетъ.

Увижу лишь тебя, жаръ въ тѣлѣ ощущаю,
Палящій льется огонь по жиламъ всѣмъ моимъ:
Душа смущается, предавшись чувствамъ симъ,
Языкъ нѣмѣетъ мой и слова даръ теряю!

Темнѣетъ свѣтъ въ глазахъ: слухъ ничему не внимлетъ:
Поть хладный на челѣ, блѣднѣю — чуть дышу,
Въ смятеніи, страшусь, въ безпамятствѣ дрожу,
И представляется, что смерть меня объемлетъ.

Полтава. Апрѣля 8 дня 1817 г.

Це текст автографу, що був власністю полтавця Г. Сплітсесера. Під автографом намальовано молодого голоусого бандуриста в бурлацькому одязі і підписано ц.-слов'янськими уставними літерами: „бандуристъ“. Цей малюнок, на думку ак. А. Кримського і В. Доманицького, належав Котляревському.

Оду надруковано було в „Молодику“ І. Бецького, причому останній рядок одрізнявся від автографу, факсиміле якого теж було дано в альманасі. Надруковано було:

„И представляемо, что смерть меня объемлетъ“.

Ак. А. Кримський, передрукувавши „оду“ в „Літ.-Наук. Вістнику“ (1906 р. III кн.) з „Молодика“, виправив цей рядок за факсиміле.

В. Доманицький в „Україні“ 1907 р. (липень-серпень) подав текст надрукований у „Молодику“ і зазначив, що в рукописному відділі Румянцевської бібліотеки в Москві, серед паперів Бецького є інший автограф перекладу. Доманицький не міг остаточно з'ясувати, чи власноручне це писання Котляревського, але зазначав: „рука дуже похожа на руку Котляревського“. Варіанти цього автографу правописні:

- 1-ий рядок близь
 5-й рядок лишь
 11 рядок — В смятеніи страшуся — в безпамятствѣ дрожу.
 12 рядок — И представляется что

Славнозвісний вірш грецької поетеси „Φαινεται μοι χηρος ισος θεοσιν εμμεν ουνηρ“ був дуже популярний у світовій перекладній літературі та викликав низку наслідувань. Російські поети другої половини XVIII віку та початку XIX-го з особливою охотою перекладали цього вірша. Проф. В. І. Резанов в книзі „Из разысканий о сочинениях В. А. Жуковского“ (випуск другий, ст. 354-361) спинившись, в зв'язку з перекладом Жуковського, на історії „оди Сапфо“ в російській літературі, перелічує відомі йому переклади, від Сумарокова (1755 р.) починаючи, продовжуючи Козицьким, Люценком, Державіним, Емінім, Хвостовим та ін. До списку В. І. Резанова, де зазначено коло 20-ти перекладів (останній В. Крестовського, 1862 р.), треба додати ще переклади К. Рилєєва¹⁾ і Котляревського та пізніші — Корша, В'ячеслава Іванова, Вересаєва.

В. І. Резанов зазначив, що тільки деякі з російських перекладачів користувалися грецьким первотвором — більшість перекладала з французьких перекладів Буало або Деліля. Свій переклад Котляревський також зробив не з грецького тексту, де було 4 куплети, написані так званою сапфічною строфою, а з французького вільного перекладу Буало:

Heureux qui près de toi pour toi seule soupire,
 Qui jouit du plaisir de t'entendre parler,
 Qui te voit quelquefois doucement lui sourire!
 Les dieux dans son bonheur, peuvent-ils l'égalер?

Je sens de veine en veine une subtile flamme
 Courir par tout mon corps sitôt que je te vois;
 Et, dans les doux transports où s'égare mon ame,
 Je ne saurois trouver de langue ni de voix.

Un nuage confus se répand sur ma vue:
 Je n'entends plus, je tombe en de douces langueurs:

¹⁾ Переклад Рилєєва надрукований у книзі В. І. Маслова: „Литературная деятельность К. Р. Рилєева“ (К. 1912). В цьому перекладі помітний Державинський вплив (див. П. П. Филипович, „Рилєєв і Державін“ — у збірнику „Декабристи на Україні“, Вид. УАН., К., 1926).

Et pâle, sans haleine, interdite, éperdue,
Un frisson me saisit; je tremble, je me meurs¹).

Ак. А. Кримський і, слідом за ним, В. Доманицький не високо ставили переклад Котляревського. Ак. А. Кримський писав: „той переклад — треба признатися — батько нашого письменства зробив дуже зле. Тільки для характеристики літературних уподобань нашого поета він не цікавий. Знов же цікаво буде порівняти мертвоту (підкреслення ак. А. Кримського) російської мови Котляревського в „Оде Сафо“ з живістю української його мови в „Перелицьованій Енеїді“.

Але коли порівняти переклад Котляревського з тогочасними або мало не тогочасними перекладами Державіна (1797), Жуковського (1806) та інших, то висновок ак. А. Кримського треба визнати занадто суворим. Переклад Котляревського (дуже близький до французького зразка) що-до мови наслідує стилістичну традицію („високого стилю“) російських перекладачів, мало чим одрізняється від неї.

Наведемо один з Державінських перекладів.

Счастливъ, подобится въ блаженствѣ тотъ богамъ,
Кто близъ тебя сидитъ и по тебѣ вздыхаетъ,
Съ тобой бесѣдуетъ, тебѣ внимаетъ самъ
И сладкою твоей улыбкой тайно таетъ.

Я чувствую въ тотъ мигъ, когда тебя узрю,
Тончайший огонь и мразъ, изъ жилъ текущій въ жилы,
Въ восторгахъ сладостныхъ вся млѣю, вся горю,
Ни словъ не нахожу, ни голоса, ни силы.

Густая, темна мгла мой взоръ объемлетъ вокругъ;
Не слышу ничего, не вижу и не знаю:
Въ оцѣпенѣніи едва дышу — и вдругъ
Лишенная чувствъ, дрожу, блѣднѣю, умираю²).

Наведемо ще переклад В. Жуковського:

Блаженъ, кто близъ тебя однимъ тобой пылаетъ,
Кто прелестью твоихъ рѣчей обвороженъ,
Кого твой ищетъ взоръ, улыбка восхищаетъ:
Съ богами онъ сравненъ!

Когда ты предо мной, — въ душѣ моей волненъе,
Въ крови палящій огонь, въ очахъ померкнулъ свѣтъ;
Въ трепещущей груди и скорбь и наслажденье;
Ни словъ, ни чувства нѣтъ!

¹) Цитую з Паризького видання творів Буало, 1789 р. (т. II, ст. 329; „Fraité du sublim... traduit du grec de Longin“).

²) Сочиненія Державина съ объяснительными примѣчаніями Я. Грота, 2-е акад. издание. СПб. 1869, т. II, ст. 27.

Лежу у милихъ ногъ, — горю огнемъ желанья,
 Блаженствомъ страстныя тоски утомлена!
 Въ слезахъ, вся трепещу, безъ силы, безъ дыханья,
 И жизни лишена!

В поезії Сафо жінка звертається до жінки, в багатьох перекладачів (для яких переклад, особливо вільний, міг бути способом висловлювати власні почуття) — чоловік до жінки, у Жуковського в остаточній редакції перекладу — жінка до чоловіка¹⁾. Я. Грот зауважував: „Замѣтимъ, что Жуковский, конечно въ намѣреніи устранить отношеніе, чуждое правамъ новаго міра, заставляеть Сафо обращаться къ мужчине, а не къ подругѣ“²⁾. Переклад Котляревського, лексично невиразний що-до цього, може передавати і жіноче і чоловіче звертання до коханки.

„Ода“ Сафо з'явилася значно пізніше і в українських перекладах. Ак. А. Кримський у збірці своїх поезій „Пальмове гілля“ (ч. I) вмістив переклад із Сафо:

То щастя небесне — сидіти з тобою!
 Зрівнявся з богами щасливець такий,
 Що жадібно ловить солодку розмову
 І осміх принадливий твій!

Солодку розмову й принадливий осміх...
 Од них мою душу стуманює страх.
 Дивлюся на тебе, дивлюся, — і голос
 Міні замірає в устах.

Обличчя горить і скроплюється потом,
 Ба й трепет холодний мене обгорта.
 Я блідну, неначе посохле бадилля,
 І чую, як смерть надліта.

Іван Франко надрукував у «Літературно-Науковому Вістнику» (1908. кн. V) переклади 24-х «пісень Сафони» із вступною заміткою. Зазначивши, що в українському письменстві була лиш одна спроба перекладу поезій Сафо — А. Кримського, Франко так висловлюється про цей переклад: «На жаль д. Кримський, як сам зазначає в нотці, держався в своїм переспіву акад. Хв. Корша, хоч. додекуди його переклад ближше підходить до грецького, ніж Коршів». Франко відмовляється від методи «вільного перекладу», дає свою пробу:

Товаришці на прощання.
 Видається мені наче рівня з богами
 О той муж, що насупротив тебе засяде
 І схилившись слухати буде твою
 Мову солодку.

¹⁾ Проф. В. И. Рѣзановъ, Изъ разысканій о сочиненіяхъ В. А. Жуковскаго, Выпускъ II, П. 1916, ст. 360.

²⁾ Сочиненія Державина, т. II, ст. 31.

Той чаруючий сміх, що аж серце у мене
У грудях наче жахом раптовним сповнає,
Той твій вид, що від нього у горлі мені
Дух запирає.

На моім язичі завмирають слова,
Ледво чутний огонь пробігає по тілу,
Гасне світло в очах і ще й вуха мені
Шум заглушає.

Обливаюся потом і дроз мене вею
Потресає і жовкну як вяла трава,
І здається — маленька хвилинка, і я
Впаду мертва.

Треба занотувати, нарешті, що в тридцятих ще роках вплив «оди Сафо» позначився в українському письменстві. Маємо на увазі сонет, надрукований у журналі «Вѣстникъ Европы» (1830 р. кн. V-VI, ст. 51-52) за підписом Ш. (Шпигоцький?) — що-до образів, то це власне переспів або вільний переклад поезії Сафо:

Тільки тебе вбачила, мій милий коханий;
Тільки ясні оченьки ти на мене звів —
О як, моє серденько, ти тільки глядів;
Білий світ заслали скрізь якісь тумани;
Паше з мене полум'ям, і, в день літній, ясний,
Лютий мороз тіпа вею; стою, обмертвів;
Мовити хотіла я — язик занімів;
Сумно мені сталося; дух гвалт підняв страшний.

Серце мало-б вирвалося; я млію, тремчу,
Мру і оживаю впять; слізьми як зал'юся,
Руки врізь розкинулись, до тебе лечу;
Моцно жму до серденька, і вже не пущу.
Хоть вмру я біля тебе, а не розлучуся;
Або твоя, милий, або утоплюся.

Останній рядок також впевнює, що автор цього переспіву мав перед собою образ Сафо: про неї склалася легенда, ніби вона, нещасливо закохавшись в якогось Фаона, втопилася в морі.

Не тільки в численних перекладах «оди Сафо» виявлявся інтерес до грецької поетеси наприкінці XVIII - на початку XIX віку і пізніше. Маємо і прозові та драматичні твори, напр., повість «Любовь Сафои и Фаона, переведенная съ французскаго языка Ив... Ра... СПб. 1780». Підо впливом цієї повісті епізод про кохання Сафо і Фаона вставлено в російську повість (1790 р., 2-е вид. 1796) «Анакреонтъ, или могущество любви»¹⁾. В 20-х

¹⁾ Див. В. В. Сиповскій, Очерки изъ истории русскаго романа, СПб. 1909, т. I, вып. I, ст. 453-461.

роках з'явилася лірична трагедія Сушкова «Сафо», про яку Бестужев-Марлінський іронічно писав, що вона «имѣетъ только одинъ недостатокъ — именно, что героиня пьесы топится въ четвертомъ, а не въ первомъ актѣ» («Взглядъ на русскую словесность въ теченіе 1823 г.»).

Повість Шаховського «Маруся малороссійская Сафо» (у збірнику «Сто русскихъ литераторовъ», 1839 р., т. I), прикрашаючи популярним іменням мітичну полтавську піснетворку, йшла за традицією.

Можна ще згадати трагедію Грільпарцера «Сафо», вперше поставлену у Відні 1818 р. В перекладі Арбеніна ця піеса йшла на російській сцені (вперше в бенефіс Ермолової 5 лютого 1892 р.). З українських письменників сюжет про Сафо обробляли Леся Українка та Л. М. Старицька-Черняхівська.

Звичайно, матеріал, який свідчить про інтерес до Сафо, можна було б збільшити, особливо з поетичних творів (напр., згадка про Сафо в поезії Баратинського «Послѣдній поэтъ», Пушкінський уривок у чорнетках «Щастлив, кто близ тебя, любовник упоенный» — мабуть наслідування цитованої поезії Буало, і т. и.), але й так ясно, що цей інтерес був дуже значний у добу Котляревського в російському письменстві і за традицією пішов і український поет.

Котляревський, що переклав для дружини кн. Рєпніна російською мовою з французької «Размышления о расположении, съ какимъ должно приступать къ чтенію... св. Евангелія отъ Луки», переклад з Буало зробив теж російською мовою, — може — на чисть замовлення, а може гадав: українська мова не придатна для таких «поважних», «класичних» речей, а травестувати «оди» не хотів. У всякому разі він не зробив того, що наслідився зробити невідомий III. (пигоцький?), у своєму наслідуванні вживши української мови.

Відомий нам ще один літературний твір Котляревського російською мовою — ода чи кантата Олександрові I на щасливий кінець війни з Наполеоном «Малороссійскихъ губерній общій хоръ», надрукована в змійці П. Стебницького «До біографії І. П. Котляревського» («Наше Минувле», 1918, ч. 2). Рукопис цього витвору казенного патріотизму оздоблено він'стою і гербами, мальованими акварелею. Крім підпису під текстом кантати і нотами: «С. И. Котляревский» (тоб-то «Сочинил И. Котляревский»), в кінці другої сторінки є ще другий підпис: «Ф. Д. Сплитетессеръ». П. Стебницький зауважив: «Цей імення відомого художника того часу, якого рукою, очевидно, зроблені акварельні малюнки на рукопису». Мабуть, і згаданий раніш малюнок під автографом Котляревського «Ода Сафо» зробив цей самий художник.

Я. Я. АЙЗЕНШТОК.

Наук. співроб. Шевченківськ. Ін-ту в Харкові.

О. ПАЛІЦИН.

Епізод з культурного минулого Слобожанщини.

I.

Олександр Палицин належить до тих численних письменників та культурних діячів, що їх прізвища нічого не говорять навіть фахівцям-історикам. Проте, постать Палицина цікава вже хоч-би й з тих характеристик, що зустрічаємо про нього. „Ему обязаны мы большею частью началами европейского быта в Украине“, — зауважив свого часу В. Каразін¹⁾, розуміючи під Україною — саму Слобожанщину. Проф. М. Сумцов присвятив Палицину невелику спеціальну статтю, що далеко не вичерпує всього матеріалу про нього; у цій статті він пише: „В лице Палицына в харьковском крае, в лучшей, наиболее населенной и богатой его части, сумском и ахтырском уездах, явился рассадник западно-европейского просвещения, преимущественно просветительной и филантропической французской литературы XVIII века. Деятельность Палицына совпала по времени и по направлению с деятельностью В. Н. Каразина, и эти два человека положили краеугольные камни в деле развития просвещения в Харьковской губернии. Ближайший их преемник по общественной и литературной деятельности, Г. Ф. Квитка, пошел далее Палицына и далее Каразина, внесши в сознание местной интеллигенции идею о необходимости просвещения не только дворянского сословия..., но всей массы народной, и одновременно внес идею о необходимости присмотреться к ней, изучить ее язык, быт, нравы, обычаи. Палицын, Каразин и Квитка своей просветительной деятельностью определили основные пути для успешной и целесообразной деятельности на пользу харьковского края²⁾“. Серйозний і суворий дослідник минулого Слобожанщини, акад. Д. Багалій де-в-чому обмежив значіння діяльності О. Палицина, додавши, що „В. Н. Каразин,

¹⁾ В статті „Взгляд на Украинскую старину“, Молодик на 1844 год. Харьков, 1843, ст. 43-44. Див. також: „Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Багалеем“. Харьков, 1910, ст. 605.

²⁾ „Просветительная деятельность А. А. Палицына“. Сборн. Харьковск. Историко-Филол. О-ва, т. XVI, 1905, ст. 164-181. Ця стаття є, власне, переробка (де-в-чому виправлена) старої роботи того-таки автора: „Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская академия)“. Харьковск. Сборник, вып. 2, 1888, ст. 100-112 (були й окремі відбитки).

как общественный деятель на пользу просвещения, стоял неизмеримо выше Палицына“ та що „сам Палицын смотрел на него, как на вождя в общественных предприятиях“¹⁾; проте й він мусів визнати велику вагу Паліцина в культурному минулому Слобожанщини²⁾. Коли пригадати, що Харків аж до половини XIX віку був єдиним культурним центром України, коли взяти на увагу, що згадані особи (до них, звичайно, треба ще додати Г. Сковороду) були пропагаторами ідеї заснувати університет на Слобожанщині, що вони збуджували громадську цікавість до нього, — яснішою стане постать Паліцина, ніж уявляли її собі попередні дослідники.

І Сковорода, і Каразін, і, навіть, Квітка давно вже зробилися надбанням науки; ще р. 1866 вийшла „Украинская Старина“ Г. Данилевського, де підбивалося підсумки діяльності названих осіб. Незабаром по виході цієї книги один з учнів Паліцинових, В. Ярославський, у листі до автора її висловлював „надежду, что Вы, милостивый государь, в следующих выпусках о других украинских деятелях признаете и П. достойным поместить в числе прочих людей отличного ума, и познаний Вашей отчизны, хотя он и не в ней родился, равно как и Сковорода“³⁾. Відомо, що продовження „Украинской Старины“ не було, і навіть у паперах Г. Данилевського (переховуються в Держ. Публічній Бібліотеці в Ленінграді) не видно слідів, що вказували-б на підготовку до такого продовження.

Автор цієї статті зацікавився особою О. Паліцина ще в роках 1916-1917 і тоді-таки зібрав про нього досить великий матеріал (почасти рукописно-архівний), що свого часу не був відомий попереднім дослідникам. Обробку цього матеріалу й подаємо тепер, при слушній нагоді. На жаль, нам не довелося використати оригіналів тих 14-ти листів Паліцина до В. Ярославського, що були в руках у М. Ф. Сумцова і що на підставі їх він і написав свою статтю про „Поповську Академію“. Треба тільки пожалкувати, що шановний учений навів з цих листів лиш уривки (хоч часом і досить просторі), а не надрукував їх сповна в додатку до своєї статті. Нині-ж доводиться користуватися саме цими уривками. Інші відомі листи О. Паліцина (до В. Каразіна, графа Д. Хвостова, І. Дмитрієва, М. Бахтіна) відносяться до останніх років його життя й мають більш-менш офіційний характер. Треба ще згадати про одне цікаве джерело для біографії Паліцина, що освітлює його молоді роки. Вгорі вже згадувалося про лист В. Ярославського до Гр. Данилевського, що його видав був Д. Багалій; у листі цьому Ярославський, між иншим, пише про Паліцина: „Из числа лично знавших его, которые могли бы сообщить некоторые сведения, едва ли и один остался в живых; я также весьма скоро должен отправиться в тот путь, из которого на сей свет нет возврата. Прочие сведения о военной службе Палицына при фельдмаршале Румянцеве адъютантом и о первоначальном его житье в Украине, конечно,

¹⁾ Д. И. Багалей, Опыт истории Харьковского университета. Том I, Харьков. 1893-1898, ст. 39.

²⁾ Ibid., 37-40.

³⁾ Д. И. Багалей, Материалы для биографий южно-русских научно-литературных деятелей XIX века. I. Письма к Гр. Петр. Данилевскому. Киев. 1903, ст. 26.

Ви читали в сочинениях наших писателей, помещенных в Новоселье Смирдина (кажется в 2-м томе), где подробно и верно они описаны таким его знакомцем, который, живя недалеко от его деревни Поповки, у генеральши Рахмановой в селе Большом Бобрике, часто посещал его и, как сочинитель, часто проводил с ним время в дружеских откровенных беседах¹⁾. Згадана повість — В. А. Ушакова, „Премьер-майор“²⁾ — дійсно дає дещо цікавого для біографії Паліцина: в усякому разі вона дозволяє встановити життя його до останніх десятиліть XVIII віку, коли маємо багато інших джерел. Поміж останніми треба зазначити й спомини самого В. Ярославського „об образе... жизни (Паліцина), о его правилах и об удовольствии, какое находил он, чтоб приласкать молодых людей, передать им свои познания, свой вкус и никогда никому не отказывать в нужных им советах или в планах для построек, без всякого с их стороны возмездия, кроме приязни“; ці спомини свого часу опублікували М. Лашенко та П. Єфименко³⁾, — вони мають у собі багато цінних відомостей про Паліцина.

II.

Олександр Олександрович Паліцин походив із славетного, хоч і небагатого, дворянського роду; поміж його предками був і славнозвісний келар Троїце-Сергієвої Лаври, Авраамій Паліцин⁴⁾. За свою батьківщину він уважав Новгородську губерню: в повісті Ушакова прем'єр-майор П. говорить між иншим таке: „...Я родом из Новгородской губернии, и сколько ни люблю здешние сады, а всегда с умилением вспоминаю о живописных берегах Сяги и величественного Волхова“⁵⁾. Здогад проф. М. Сумцова, що „А. А. Палицын своею родиною считал Москву“, заснований на віршах самого Паліцина:

Прелестна мне Москва с окрестностями ея,
Тем боле, что люблю язык свой страстно я,
В ней некогда мои любезны предки жили
И с пользой своему отечеству служили⁶⁾.—

— здогад цей уважаємо за цілком безпідставний. Час народження Паліцина визначається написом на його портреті, якого намалював художник Берте року 1813: „Александр Александрович Палицын 64 года“⁷⁾; цеб-то народивсь він року 1749.

¹⁾ Ibid., 27.

²⁾ Новоселье, Часть вторая. Вид. 2-е. Спб. 1845, ст. 321-346.

³⁾ Див. Харьковский Сборник. 1887, вып. 1, ст. 29-52 і Киевск. Старина, 1887, № 9, ст. 109-152; № 10, ст. 289-330; № 11, ст. 506-528.

⁴⁾ Про рід Паліциних див. Русская родословная книга, вид. „Русской Старины“, т. I, Спб. 1873, ст. 266-270; також: С. Кедров, Авраамий Палицын. Исследование. М. 1880, ст. 7-10.

⁵⁾ Op. cit., 328.

⁶⁾ А. Палицын, Послание к Привете. Харьков, 1807, ст. 25.

⁷⁾ Див. Е. К. Редьин, Альбом выставки XII Археологического съезда. М. 1903, ст. 21, малюнок № 118.

Як розповідає майор П. у повісті В. Ушакова, „я обучался в кадетском корпусе. По производстве в офицеры, я был отправлен, как говорили тогда, под Турку, в армию графа Румянцева“¹⁾. Там він „имел счастье понравиться графу“ і той „приказал мне считаться в его штабе, а вскоре пожаловал меня в свои адъютанты, что, в то время, давало прямо чин майора“²⁾. Отже, молодий юнак робив звичайну на той час блискучу кар'єру: досить сказати, що його товаришами були Т. (очевидно, Трощинський), Завадовський і Безбородько. Але ця кар'єра увірвалася так само несподівано, як і почалася. На другий день після Кагульської баталії Паліцин, у розмові з товаришами, „захотел блеснуть своею ученостью, начал припоминать читанное и довольно не кстати, стал вытаскивать из могилы и принца Евгения, и Тюреня, и даже Юлия Кесаря. Это бы еще ничего! Я увлекся моею ученостью, и начал доказывать, что наша победа была бы еще блистательнее, если бы!..“³⁾. Про це дізнався сам Румянцев і, покликавши до себе Паліцина, дуже швидко довів йому, що він у своїх „если бы...“ жорстоко помилявся, та й виключив його з штабу своєї армії, відрядивши його до якогось полку. До полку Паліцин не з'явився й подався у відставку. „Вот по какой причине премьер-майор П. остался человеком безвестным, между тем как сверстники его занимали важнейшие государственные должности, в особах Безбородков, Завадовских и Трощинских, которыми Румянцев подарил Россию“⁴⁾.

Так року 1770 (Кагульська баталія була 12 липня ст. ст. 1770 р.) Паліцин закінчив свою блискуче почату кар'єру. Цікаво, що цей випадок аніяк не зменшив його поваги до гр. Румянцева. В Ушакова П. говорить: „Румянцев был великий человек, он был образцом рыцарского прямодушия, благороднейшего самоотвержения и редкой доброты“⁵⁾. А в примітці до однієї з своїх поезій⁶⁾ Паліцин пише про Румянцева: „Сочинитель имел счастье знать его и удивляться вблизи сему великому человеку и вождю, служба в молодости при нем адъютантом“.

Дальші трицять років з життя Паліцина для нас дуже темні й наврядчи можна буде коли-небудь освітити їх. Знаємо тільки, що р. 1771-1772 він одружився⁷⁾, а згодом оселився в невеликому селі Поповці, Сумського

1) Новоселье, ст. 335.

2) Ibid., 336.

3) Ibid., 337.

4) Ibid., 343.

5) Ibid., 328.

6) „Чувствование, излившееся вдруг при чтении прекрасных стихов на ветвь, выросшую на памятнике графа Румянцева-Задунайского“, Русск. Вестн. 1808, ч. I, лютий, № 2, ст. 195-196. „Стихи на случай выросшей ветки на монументе Румянцева-Задунайского“, що їх написали Є. Станевич та С. Бобров (див. Н. А. Лащенко, Е. И. Станевич. Сборн. Харьковск. Ист.-Филол. О-ва, т. IX, ст. 62).

7) У своєму творі „Игорь“, у відповідь на посланіє гр. Хвостова, Паліцин, між иншим, зауважує: „Восемь месяцев, как сочинитель лишился жены и в ней тридцатипятилетнего друга“. Відповідь цю помічено 11 липня 1807 р. Проф. М. Сумцов робить з цього висновок, що Паліцин одружився в 1771 р., а овдовів у листопаді р. 1806.

повіту, Харківської губернії¹⁾. Проте, зустрічаючися з ним знову в кінці ХУІІІ-початку ХІХ віків, ми бачимо, що цей майор в одставці, власник 30 душ крепаків, мешканець глухої провінції — відіграв досить поважну роль у культурному житті країни, бо й більше — бере близьку участь у літературних суперечках того часу, у відомій боротьбі „карамзіністів“ з „шишковістами“. Це примушує нас відшукати по-за сухими зовнішніми датами й фактами „живий нерв биття“; на підставі окремих фактів мусимо реконструувати життя Паліцина, з окремих рисочок скласти цілого портрета його.

ІІІ.

Перш за все мусимо розшифрувати самий зміст тієї культурної діяльності О. Паліцина на Слобожанщині, що про неї дослідники говорять у досить категоричних, але разом з тим і загальних словах. Треба розв'язати й питання про т. зв. „Поповську Академію“, „гурток Паліцина“, бо, напр., М. Сумцов і Дм. Багалій уважали останній за один з тих чинників, що підготували ґрунт для заснування університету в Харкові.

Отже, коли звернемося до першоджерел, то побачимо, що вони примусять нас де-в-чому змінити встановлений погляд на О. Паліцина та його „Академію“. Сама цитата В. Каразіна, що на неї значною мірою спиралися дослідники, в контексті не має такого категоричного тону. В. Каразін писав так: „Палицын имел вкус к Архитектуре, которою прилежно занимаясь, украсил несколько наших городов и множество сел церковными и другими зданиями. Действуя на богатых помещиков, в числе которых Шидловские и Надартинские были его друзьями, он заохотил их к строениям, лучшему расположению домов, украшению их приличными мебелями, к заведению библиотеки и т. п. Ему обязаны мы большею частью началами европейского быта в Украине. Я помню еще, что дома помещиков, имевших от 500 до 1000 душ, были покрыты тростником, что в гостинных стояли лавки, покрытые коврами, что за столом служили девки „в білих сорочках, пестрих спідницях і червоних черевиках“, что главные паны в губернском городе хаживали по улицам с музыкой надвеселе“²⁾. Отже, В. Каразін (а його твердження — повторюємо — було за підставу пізнішим дослідникам, од Г. Данилевського починаючи) мав на увазі велику славу О. Паліцина, як архітекта.

Справді, інші джерела, як, напр., спомини В. Ярославського, яскраво доводять, як багато будівель спорудив Паліцин по дідовських маєтках та селах. У маєтку П. М. Штеричевої за планами Паліцина було збудовано великий кам'яний дім. На горішнім поверсі було влаштовано домову церкву. „Также были построены два каменных флигеля, оранжерея; двор огражден решеткою и все деревянные службы на заднем дворе; заведены близ дома

¹⁾ Є. І. Станевич року 1808 писав: „Александр Палицын... слишком тридцать пять лет провел в деревне“ (Способ рассматривать книги, ст. 101). В оповіданні Ушакова, де події відбуваються р. 1815, герой сподівається знайти в Паліцина „какую-нибудь образованность, хотя, может быть, обветшалую и огрубевшую в сорок лет деревенской жизни“ (Новоселье, ст. 327).

²⁾ „Взгляд на украинскую старину“, Молодик на 1844 г. Харьков, 1843, ст. 43-44.

обширный цветник и фруктовый сад“. Там-таки, за його планами, В. Ярославський „строил... в саду, в виде беседки, колоколенку на каменных столбах..., а также чертил на бело план..., для построения в Штеповке пятикупольной церкви, в которой каменный главный свод между стенами сведен на 6 саженьх“. У Кам'янці, маєтку Надартинських, за планом Паліцина, збудовано на високій горі „каменную превосходную церковь, которую видно, едучи даже по дороге из Ахтырки в Богодухов“. Г. Р. Шидловському, у Старому Мерчику, „он выстроил каменный огромный двухэтажный дом на высоком цоколе; внизу помещались печи и от них нагревались стены залы и гостиной в два света с хорами для музыкантов. Напротив был каменный двухэтажный флигель для помещения кухни и прислуги. Еще два каменных флигеля, один для приезда гостей, а другой для дворецкого; на заднем дворе каменные конюшни и сараи. В саду каменный манеж, беседка, резервуар и ротонда в виде круглого храма в два этажа со сводами; наверху, бывало, играет музыка, а внизу в прохладе отдыхают посетители. Все домашние и садовые постройки обнесены были каменною оградю. Сверх того и на селе построены были два каменные двухэтажные дома, один для житья священнику, а другой арендатору“. Для багатого дідича, таємного радника М. І. Комбурля, Паліцин збудував у селі Хотені „большую каменную оранжерею, конюшню и целую улицу деревянных сельских домов для музыкантов, певчих и домашней прислуги“¹⁾.

Ми навмисне навели ці просторі витяги з записок В. Ярославського: вони-бо не тільки стверджують слова В. Каразіна, ба й яскравенько вказують на самі шляхи, якими шла та європеїзація побуту, що про неї він згадує. Паліцин, очевидно, був дуже популярний поміж дідичів як архітект і мав дуже велику клієнтуру. Той самий Ярославський згадує, що, перебуваючи в Поповці, влітку р. 1802, він „чертил... набело прожекты А. А. Палицыну для разных построек помещикам, которые о том просили его“²⁾; в іншому місці він згадує, що в Паліцина „живали... по два и по три“ таких помічників, „и все они обязаны ему были своим образованием“. Останнє зауваження немов натякає на „Поповську Академію“ й далі ми ще повернемо до нього. За кільканацять років робота Паліцина мусіла дати певний ефект, уже хоч-би мірою його продукції. Не дурно-ж В. Ярославський каже за спеціальний його стиль; розповідаючи про будівання кам'яної церкви у Великому Бобріку, маєтку генеральші Рахманової, що ним керував учень Паліцина, М. Ф. Алфьоров, Ярославський додає: „В составлении этого плана он уже не следовал вкусу архитектуры А. А., но городскому“³⁾. Очевидно, на початку ХІХ віку роботи Паліцина здавалися молодшому поколінню старомодними, провінційальними.

Звичайно, наведені факти можна чимало поширити, фахівці — мистецтвознавці на підставі безпосереднього обізнання з роботами Паліцина (а вони подекуди збереглися ще й до нашого часу), з його планами зроблять ви-

¹⁾ Киевская Старина, 1887, № 9, ст. 122-123, 124, 125, 132-133, 138.

²⁾ Ibid., 129.

³⁾ Ibid., 141.

сновки, конкретніші й обґрунтованіші ніж наші ¹⁾. Нам важило, проте, відзначити та деякою мірою розшифрувати цю галузь його діяльності, бо саме на ній, як нам здається, базується популярність Паліцина на Харківщині.

IV.

Поруч з архітектурною треба поставити літературну діяльність Паліцина. І про неї досі писалося небагато, а тимчасом вона заслуговує на далеко більшу увагу. Деякі, чисто формальні причини примушують нас проте обмежитися лиш на коротких замітках, відмітити, те, на що попередні дослідники не звертали належної уваги.

Ми зараз не маємо досить матеріалів, щоб точно простежити, як розвивалася літературна діяльність О. Паліцина. З ним, як поетом, зустрічаємося ми на початку XIX віку, причому зустрічаємося з ним, як з відомим поетом і перекладачем. У загальній та жорстокій боротьбі між прихильниками „старого й нового стилів“, поміж „шишковістами“ та „карамзіністами“, Паліцин рішуче став на бік перших і, хоч офіційно, здається, не був членом „Беседы любителей русского слова“, проте користувався великою повагою її членів. „Прошу тебя, поклонись от меня Александру Александровичу Палицыну и скажи ему, что я, как дарования его в словесности, так и нравственность весьма почитаю“, — писав до Станевича відомий О. Шишков ²⁾. Граф Д. І. Хвостов, дізнавшись, що Паліцин переклав Слово о полку Игоревім („Игорь, героическая песнь, с древней славянской песни“ і т. д.), звернувся до нього з віршами, де

Поклон усердно отправляет,
Знакомства близкого желает
И с лавром поздравляет.

З другого боку, прихильність поетова до „шишковістів“ викликала посміх і кепкування противної партії. К. Батюшков поміщає Паліцина в свою віршовану пародію „Певец в Беседе Славянороссов“, де йому присвячено такі рядки:

Хвала тебе протяжный Львов,
Ковач речений смелых,
И Палицын, гроза чтецов,
В Поповке поседельй... ³⁾

А кн. П. Вяземський у листі до О. Воейкова, з р. 1818, навіть уже по смерті Паліцина, згадує за нього: „Если не ездит к Вольтеру в Ферней, — пише він, — то надобно ехать в Поповку к Палицыну“ ⁴⁾.

Наведені дані не дають нам, проте, права без зайвих слів віднести Паліцина до щирих „шишковістів“, противників усього нового в літературі. Його позицію великою мірою допомагає нам вияснити лист його до Ів. Дми-

¹⁾ Спеціально архітектурними роботами О. Паліцина цікавився проф. Д. П. Гордеев.

²⁾ Проф. Н. Лащенко в, Евстафий Иванович Станевич. Харьков, 1896, ст. 9. В іншому листі Шишков пише: „Поклонись от меня А. А. Палицыну и попроси его, чтобы он для „Беседы“ нашей что-нибудь сочинил и прислал“ (ibid., 11).

³⁾ К. Н. Батюшков, Собрание сочинений, изд. 5-е, т. I, СПб. 1887, ст. 173. Ці рядки приписується А. Ізмайлову (див. ibid., ст. 376).

⁴⁾ Русск. Стар. 1892, № 12, ст. 656.

трієва, де Паліцин з приводу одного перекладу пише так: „Перевод изрядной, где, по крайней мере, нет смешных галицизмов, ни диких славонизмов, чем несносно испестрены теперь почти везде и проза и стихи и чем время от времени словесность наша нелепо искажается. Известно, что началом ее упадка были галицисты. Не умея подражать готовому языку, они думают его переменять; и не умея мыслить, хотят умудриться словами. Династия галицистов порождает поколение славонистов, едва ли не горшее первого. Оба эти раскола, теперь господствующие, с изуверством ненавидят друг друга, презирают всех старограмотных, вводят непрестанно новые странности наперекор и на убой остатков прежнего смысла здорового и вкуса. Одни подбираются словами и речениями, до того у нас неходячими, из чужих книг; другие вырывают всю дичь и плесень из словенских: одни гордятся, что рубят утончения, другие, что куют возникновения (?), ненужные никогда Ломоносову! Как худо умничать без ума! Между тем, к этому дикословию писателей равнодушные читатели привыкают, красоты слога не чувствуются и теряются, вкус исчезает и превосходный наш язык, доведенный до совершенства бессмертными его творцами, обращается опять в тот же безвкусный тредьяковщины хаос, из которого они его образовали; безобразится непознаваемо, и, кажется, неотвратно и невозвратно“ ¹⁾. Ці рядки малюють нам Паліцина — пуристом мови, що у своєму пуризмі ганьбить усі відхилення від правилів „чистоти языка“, хоч-би звідки ці відхилення виходили.

Усе це, здається, достатньою мірою характеризує письменницьку позицію О. Паліцина в сучасній літературі. Проте, звичайно, ці факти не являють собою ознаку питомої ваги його, як поета. Насправді Паліцин був лиш одним з дургорядних світил цілої плеяди, що про неї писав сучасник: „один Шишков писал против Карамзина, а другие, немногие, молча лепились около него“ ²⁾.

Літературна діяльність Паліцина за останніх років його життя була надзвичайно плідна. С. П. Жихарьов (Записки современника, ч. I, ст. 322) називає його „интересным стариком“, який „ни на час без дела и занимается переводами сочинений, большею частью серьезных“. Так само характеризує себе й сам поет. „Всякая страсть ровно и у стариков ожесточается с препятствиями, — писал він до В. Ярославського, в жовтні р. 1808, — так и прежняя страсть моя к музам, без сил, иногда становится мне лишь мукой, и тем еще более, что другие страсти уже не занимают“ ³⁾. Оскільки інтенсивна була робота поетова, можна дізнатися з листа його до того-таки В. Ярославського (з 12 січня 1802 р.), де між іншим читаємо: „Литература занимает меня всего, и все мое время. Я поправлял вдруг пять частей „Элоизы“ ⁴⁾ для пяти моих секретарей, кои их переписывают, и первую часть перевожу, чтобы самому переписывать. Никогда еще у меня столько не было письма...“ ⁵⁾.

¹⁾ Русск. Старина, 1895, № 3, ст. 192-193.

²⁾ М. А. Дмитриев, Мелочи из запаса моей памяти. Изд. 2-е. М. 1869, ст. 71.

³⁾ Проф. Н. Ф. Сумцов, Из украинской старины. Харьков, 1905, ст. 40.

⁴⁾ Тоб-то перекладу „Новой Элоизы“ Русо, що вийшов в 1809-1804 р.

⁵⁾ Проф. Н. Ф. Сумцов, *op. cit.*, 38.

Маємо, проте, певні підстави твердити, що літературна діяльність О. Паліцина почалася далеко геть раніше, і, з невідомих причин, перервалася на кільканадцять років. Принаймні один з близьких знайомих Паліцинових, О. Станевич, приписував собі заохочення його до літератури, і в посланії „К Александру Александровичу Палицину“ писав:

... благодарю тебя за лестны строки,
Мне в коих делаешь ты дружески упреки,
Что будто тишину твою нарушил я,
Когда чрез тридцать лет заставил вновь тебя
Писать стихи...

І трохи далі:

О! сколько малы мы часы в стихах губя,
Когда воображу, Пустынник мой, тебя,
Как своего ума прекрасное творенье
Жестокому огню ты предал на соженье,
Желая образца, иль вовсе ничего¹⁾.

Можливо, що Станевич справді вплинув на відновлення поетичної творчості Паліцинової. На це вказує і спільність їхніх літературних смаків та засобів, — та навмисна архаїчність стилю, що її культивував був Станевич, що накликала на нього громи сучасної критики (навіть не дуже „лівої“, напр., Каченовського), зробила з нього якогось нового Тредьяковського, синонім літературної бездарності. Про смаки літературні самого Паліцина досить повне уявлення дає його „Послание к Привете, или воспоминание о некоторых русских писателях моего времени“²⁾, де згадується кільканадцять письменників російських XVIII в., причому з найбільшою любов'ю відмічає поет Ломоносова, Сумарокова, Капніста, Дмитрієва, Шишкова, Мерзлякова й т. д., — реєстр досить показовий для початку XIX віку. М. Сумцов, — здається, зовсім безпідставно, — гадав про Паліцина, що бувши за ад'ютанта Румянцева, в Петербурзі, „он, должно быть, вошел в дружеские связи со многими писателями“³⁾: відомі нам факти за це нічого не кажуть; проте не може бути жадних сумнівів, що смаки людини 60-70 р.р. XVIII віку Паліцин зберіг навіть аж на тридцять-сорок років пізніше. Він залюбки перекладав „Делилевы Сады“ та „Дифирамб на бессмертие души“ і скарживсь, що „теперь трудно издавать хорошие книги“, бо „читатели наши до них не охотники. Они любят какие-нибудь Жанлисовы или Радклифовы сказки, или пустые журналы, а издатели купчишки всегда жадничают денег; следовательно и печатают только подобные вздоры“⁴⁾.

Любов до старовини літературної, до архаїчності стилю — дуже впливовий чинник навіть у власній творчості О. Паліцинової. Так, він пише слябічні вірші й попереджає їх такими цікавими рядками: „После Прокоповича и Кантемира, а со времени Ломоносова и Сумарокова, отцов наших стихов, верно нигде кроме Семинарии не писали у нас такими стихами. Тебе

¹⁾ Е. Станевич, Собрание сочинений в стихах и в прозе. СПб. 1805, ст. 29-30, 30. У спеціальній примітці (ibid. ст. 32-33) він стверджує реальний зміст цих віршів.

²⁾ Харьков, 1807, 70 стор. Передруковано в книзі: „Литературный Архив, издаваемый П. А. Картавовым“ (Спб., Октябрь, 1902, ст. 1-40).

³⁾ Проф. Н. Ф. Сумцов, *op. cit.*, 37.

⁴⁾ Проф. Н. Ф. Сумцов, *op. cit.*, 38.

легко приметить, что и я пишу ими первой раз от роду. Конечно, это стопосложение старо, тяжело, протяжно, единообразно, трудно, однако, в нем есть нечто древнее, Русское, унылое, и кажется сходное с нашим характером и языком¹⁾. Навряд-чи не та сама любов привела Паліцина й до перекладу „Слова о полку Ігоревім“.

Чи мала літературна діяльність Паліцина будь-який вплив на тодішнє суспільство слобожанське? На жаль, конкретної й прямої відповіді на це важливе питання дати не можна. Проте, кілька фактів та уваг деякою мірою допоможуть побіжно з'ясувати його. Біограф згадуваного вгорі О. Станевича, М. Лашенков, одзначає, що перший твір його — „Собрание сочинений в стихах и в прозе“ — було написано в Поповці „за время постоянного общения с Палицыным“²⁾. Року 1809, 24 листопада Паліцина було обрано на почесного члена Харківського університету, як „ревнителя просвещения местного края“³⁾. Ще раніше Паліцин подарував університетові рукописи деяких творів своїх, що їх було видано згодом у друкарні університетській, після прихильної оцінки проф. І. Ризького. Останній писав, напр., про „Послание к Привете“, що „по причине его новости и по легкости слога, коим оно написано, многие любители словесности будут его читать с удовольствием“⁴⁾. Видати другий рукопис, „Игоря“, взяли на себе особисто члени університетської управи — професори Ризький, Осиповський, Тимковський, Шумлянський на чолі з редактором Стойковичем⁵⁾. Року 1814 університет на власні кошти видав два переклади Паліцина — Делілеві „Сады“ та Сен-Ламберові „Времена года“. Переклад-же поеми Мільвуа „L'indépendance de l'auteur“, що про видання його було багато суперечок, навіть листування з міністром⁶⁾, залишився невиданий і в рукопису понині переховується в Харк. Центр. Науково-Учбовій Бібліотеці (кол. Фундаментальна бібліотека Харківського університету)⁷⁾. Нарешті, в одному листі до В. Ярославського Паліцин згадує за якогось Павла Сергієвича Байкова; можливо, що це Павло Байков, перекладач „Повести о двух пустынных“ (Спб. 1785).

На цих даних власне вичерпуються всі наші відомості про знайомість з поетичною діяльністю Паліцина на Слобожанщині⁸⁾. Як видно, знайомість

1) Е. Станевич, Собрание сочинений в стихах и в прозе. Спб. 1805, ст. 84. Вірші („Стихи из д. Поповки“) і наведені рядки адресовано до О. Станевича.

2) Проф. Н. Лашенков, Евстафий Иванович Станевич. Харьков, 1896, ст. 5.

3) М. М. Плохинский. Почетные члены и члены-корреспонденты Харьковского университета. Записки Харьк. ун-та, 1895, № 1, ст. 53. Затверджено Паліцина було лиш р. 1810; це й дало йому підставу назвати себе, в листі до І. Дмитрієва з 7 липня 1810, „бездипломным“ (Русск. Старина, 1895, № 3, ст. 194).

4) Архів Харк. Ун-ту. Справа Ради 1806, № 43.

5) Див. Журн. Правл. 1807, засідання 24 і 29 квітня.

6) Див. Журн. Правл. 1813, 6 квітня, 4 червня.

7) „Независимость писателя. Стихотворение Мильвуа. Императорского Харьковского Университета питомцам, посвятившим себя словесности. Александр Палицын, сочлен университета в д. Поповке. МДСССХII“. (Шифр С. III. 57).

8) Можна, хіба, ще згадати за К. Алфьорову, вихованку Паліцинову, що до неї звертається він у „Послании к Привете“; її вірші (спробу „учиться новому стихотворству“) наводить він у листі до І. Дмитрієва (Русск. Стар. 1895, № 3, ст. 193-194).

цю не можна вважати за надто близьку. Ми розуміємо, звичайно, що твори Палицинові поширювалися багато більше, ані-ж це зазначено вгорі; проте, певна обмеженість впливу його творчості, брак наслідувань з боку його учнів та вихованців (хоч-би тих секретарів, що про них він згадує в листі до Ярославського), — все це свідчить за те, що свою поетичну роботу Палицин уважав за щось суто особисте, призначене лиш для самого поета та для небагатьох вибраних друзів і приятелів.

V.

Зібрані в цій статті факти, які ми навмисне наводили, сказати-б, в напів-сировому вигляді, здається нам, дають можливість зробити висновки щодо діяльності Палицина на Слобожанщині. На підставі цих даних ми можемо з певністю твердити, що значіння діяльності О. Палицина обмежувалося переважно на значінні його роботи, як архітекта та на його особистих впливах на сучасне суспільство слобожанське. При цьому це „суспільство“ треба розуміти дуже вузько — це кілька дідичів, жителів одного, Сумського, повіту.

В цьому нас ще більше переконують слова О. Станевича, адресовані критикові (М. Каченовському), який з неповагою зустрів один з творів Палицинових. „Видно Палицын тем виновен пред вами, — пише Станевич, — что он поседел в оказании услуг ближним своим; что естьли в продолжении многих лет случалась кому нужда в его просвещении, в искусстве пера его, то сей прибегал надежно к Палицыну; естьли одному нужно было выстроить дом, другому церковь, то смело относился за чертежом к Палицыну; естьли кому нужен был дружеский совет, или двух враждующих сторон примирение, то требовали оного от Палицына же. Но могу ли здесь исчислить все услуги, кои Палицын в мрачной, но мирной, полезной и честной своей жизни оказывал тем, коих удовлетворял он не токмо значущим требованиям, но даже и самым маловажным прихотям... Сие исполнял он всякий раз безотговорочно и с обыкновенной ему благоприветливостию, равно как для знатного барина, так и для малопоместного дворянина. И все сие с таким бескорыстием, что естьли-бы кто и пожелал услужить ему равномерно, то опасался строгости его правил, и, можно сказать, примерного безкорыстия. Казалось, что самые его услуги могли бы от того быть тягостны для принимающих оные; отнюдь нет: ибо Палицын, делая ближним услуги, показывал, что не он обязывает, но его тем обязывают; и сему правилу следует он неизменно чрез сорок лет“¹⁾. У такому самому дусі примітка „видавця“ (тоб-то Сергія Глінки, який особисто знав Палицина) до одного віршу Палицинового („Любезной крестнице моей А... И... К... на день ее рождения“). „Почтенный Сочинитель сих стихов, — пише Глінка, — украшая сорокалетнее свое уединение благотворительными и полезными делами, по склонности своей к Зодчеству, давал многим из друзей и знакомых своих чертежи для церквей и сельских домов. Напоминание о нем останется в сердцах его питомцев, друзей; но храмы, по чертежам и под руководством его сооружен-

1) Е. Станевич, Способ рассматривать книги и судить о них. Спб. 1808, ст. 108-109.

ные, равно напомнят о имени того, кто примером своим доказал, что во всякое время и везде можно служить человечеству и обществу“¹⁾.

Виясняючи роллю, що її відігравав Паліцин у культурно-суспільному життю Слобожанщини, ми одночасно розв'язуємо питання й про так звану „Поповську Академію“, — так називав сам Паліцин той невеличкий гурток молоді, що групувався коло нього і що про нього згадують В. Ярославський, С. Глінка²⁾ та інші. Нам годі проте визнавати цей вираз за щось більше, як простий жартовливий вислів, як своєрідний *pendant* до такого самого жартовливого прозвання, яким наділив Паліцин самого себе: „Поповский Пустынник“. Мусимо взяти на увагу й спеціальний характер зайнять цієї „академії“, з якої вийшло кілька художників та архітектів (М. Алфьоров, В. Ярославський та ін.), і дуже невелике число її „членів“³⁾, і, нарешті, те, що трохи та не зовсім не було „членів“ „академії“ поміж дідичів-сусідів Паліцина: з мемуарів Ярославського знаємо, що він був за вихователя сина заможного дідича Шидловського, але це мало не одинокий випадок.

Ми не можемо пристати до того тлумачення ролі Паліцина в культурному житті Слобожанщини наприкінці XVIII-го — початку XIX в., що його подає, напр., М. Ф. Сумцов у згаданій уже статті. „Очевидно, — пише він, — Поповская академия в свое время была для Харьковского края просветительным учреждением и до открытия в Харькове Университета отчасти исполняла роль высшего учебного заведения“. І далі: „В лице Палицына в харьковском крае, в лучшей, наиболее населенной и богатой его части, сумском и ахтырском уездах, явился рассадник западно-европейского просвещения, преимущественно просветительной и филантропической французской литературы XVIII века“⁴⁾. Бо безпосередня знайомість з фактами доводить, що тлумачення це викликається лиш недостатньою обізнаністю з постаттю Паліцина. Не можна ставити Паліцина поруч інших культурних діячів Слобожанщини — надто таких, як от Г. Сковорода, В. Каразін, Г. Квітка. Останні-бо працювали на користь цілого суспільства слобожанського та українського; Паліцин-же робив своє діло — безумовно, корисне — лиш у невеличкому колі найближчих сусідів, приятелів та знайомих. Він мабуть і не ставив перед собою завдань ширших од простої філантропії, допомоги ближнім своїм в їхній нужді чи то своєю роботою (плани та рисунки), чи то порадою, чи то „нравственным воздействием“. Завдяки цій здатності, скромного секунд-майора Палі-

¹⁾ Русск. Вестник. 1810, № 3, ст. 75-76.

²⁾ Пор.: „Издатель Р[усского] Вестника, имеющий честь знать лично сочинителя сих стихов, Александра Александровича Палицына, долгом почитает сказать, что он несколько человек неимущих Дворян сам наставлял в живописи, зодчестве и прочих полезных знаниях; что некоторые из сих Дворян имеют места по дарованиям своим“ (Русск. Вестник. 1809, № 3, ст. 466).

³⁾ М. Сумцов цілком слушно зауважує, що „число членов Поповской академии изменялось, в зависимости от приезда в Поповку просвещенных друзей Палицына. В хорошие годы Поповская академия была довольно многочисленна, имела более пяти человек, а в плохие годы, последние годы жизни „поповского пустынника“, состояла только из Палицына, его жены и дочери (М. М. Сумцов помилково вважає за дочку Паліцинову К. Алфьорову. І. А.)“ (Із української старини. Харьков, 1905, ст. 47).

⁴⁾ Ор. cit., 53.

пина, власника кількох десятків душ крепаків, було обрано року 1795 на повітового маршалка (одногосно); на цій посаді він пробув два трьохріччя¹⁾.

Ця сама здатність примусила Палицина взяти близьку участь у справі заснування Харківського університету. Його підпис стоїть на одному з перших місць під протоколами харківського дворянства з 29 серпня та 1 вересня 1802 р.²⁾ Нарешті, як свідчить сам Каразін, він є автор похвального „Свидетельства от Слободско-Украинской губернии дворянства Господину коллежскому советнику Василию Назарьевичу Каразину“³⁾. У Поповці відбувалися й приватні наради дворянства, на що вказує лист, що його опублікував Д. Багалій, якогось Олексія Сави... (підпис не читкий), з 11 вересня р. 1802, де він жалкує, „что по краткости времени, коего осталось только несколько часов, и поспешить (sic!) квам (sic!) в Сумы, или в дом Александра Александровича Палицына, немогу“⁴⁾.

Всі ці дані малюють Палицина як людину захоплену новими проєктами заснувати університет; проте він не керував самим рухом поміж дворянства (що було-б необхідно, якби він справді грав ту роль, що її нав'язували йому дослідники), а йшов за певними дороговказами, яких ставили інші.

1) Архів Харк. Дворянського депутатського Зібрання. „Дело о выборе чиновников в разные Присутственные места в должности на трехлетие“, 1795, № 12.

2) Д. И. Багалей, Новые данные для биографии В. Н. Каразина. Зап. Харьк. ун-та, 1905, № 1, ст. 88, 91.

3) Ibid., 100-101.

4) Ibid., 101-102.

І. Ф. ЄРОФІЙВ.

Наук. співроб. музею Слобожанщини.

ХАРКІВСЬКІ СПОГАДИ В. Г. МАСЛОВИЧА.

Желалъ бы въ скромномъ уголкѣ,
Въ Украинѣ священной
И съ лирою въ рукѣ
Провестъ мой вѣкъ смиренно.

В. Масловичъ.

Перший журналіст на Слобожанщині В. Г. Маслович¹⁾ зоставив, між иншим, спогади про старий Харків на початку XIX в.

Згадки про минуле Харкова до нього нечисленні.

В 1810 р. місто відвідав К. Н. Долгоруков²⁾. В своєму описі³⁾ він говорить про загальне вражіння від Харкова, описує іспит в Колегіумі та деяких університетських професорів.

П. Сумароков⁴⁾ більш зупиняється на [становищі освіти, хоч і не присвячує самому містові багатьох рядків. В 1827 р. у Харкові був Н. А. Мельгунов — у наступнім — Дельвіг; обидва вони обмежилися лиш кількома словами.

С. Л. Геєвський присвячує йому теплі рядки, більш автобіографічного змісту. Мало не те саме бачимо у вчителя Обітнева⁵⁾.

Французький посланник Барант був у Харкові 1838 р., того-таки року незабаром після нього був другий чужоземець, акад. Коль. Цей подав цікаві відомості про зовнішній вигляд міста з його болотом, гостиниці з її примітивністю купецького життя, дворянське зібрання, університет, кладовище⁶⁾. Загальне вражіння в нього залишилося негарне, і він висловивсь: „Все въ Россіи нуждается въ преобразованіи, и потому рѣдко, что можно найти въ порядкѣ“. Дальших мемуарних заміток ми не торкаємося, бо вони припадають уже на 40 роки.

Спогади В. Масловича знаходяться в рукописах, що переховуються в Музеї Слобідської України в спеціальній вітрині, присвяченій імені журналіста. Перший текст (прозовий), інтересний для нас, міститься в однім з рукописних зшитків. Заголовок такий: „Мои стихи или отрывокъ изъ жизни Украинского Пѣшехода“.

¹⁾ Див. нашу статтю про його журн. діяльність. Черв. Шлях 1925, X.

²⁾ Д. И. Багалей и Д. Миллер. История гор. Харькова т. II, ст. 966 і далі.

³⁾ Славны бубны за горами. М. 1870, ст. 46-55.

⁴⁾ Досуги крымского судьи. II. 1805, ст. 45-51.

⁵⁾ Київ. Стар. 1887. II.

⁶⁾ Багалей. Op. cit.

Написано статтю 1824 р. Вона цілком автобіографічного характеру, і Маслович Харків цікавить лиш остільки, оскільки він зв'язаний з його власним життям. В „Моихъ стихахъ“ Маслович змальовує іменно харківський перший період свого життя (дальших моментів він торкається в інших уривках). Цей перший період є, головним чином, період навчання, й тому ми зустрічаємо тут шкільні спогади. Вони здебільша пройняті тим настроєм, що його чудово схарактеризував Пушкін: „Наставникам, хранившим юность нашу, не помня зла, за благо воздадим“. Коли й почувається в нього незадоволення, воно не гостре. Як відомо, він учивсь у пансіоні В. Фотієва; про цей інтернат ми вже писали в згаданій статті. Од Фотієва він перейшов до Паки-де-Совіні. Оскільки Фотієв приглядався до життя учнів, підтримував їхні літературні нахили, Совіні, беручи на рік з кожного по 400 карб., зоставляв вихованців геть без ніякого догляду.

З інтернату Фотієва Маслович виніс таке знання німецької мови, що вільно перекладав нею з латинського тексту, а в Совіні він не поліпшив знання французької мови, хоч пансіон Совіні й називався тоді «Французський пансион».

Маслович зазначає, що в Харкові був і третій інтернат — жіночий, де виховувалася одна з його сестер.

Обидва вони знаходилися недалеко від університету, на початку Катеринославської вулиці, в садибі Масловичевого дядька. Можна гадати, що жіночий інтернат був під керуванням того самого Совіні, в якого можна було перебувати «ровно ничего не дѣлая», і котрий обіцяв батькам підготувати дітей до університету «въ самый кратчайший срокъ». За порадою ректора (А. І. Стойковича), Масловичів дядько перевів його в першу гімназію, де хлопець міг-би побирати «методическое учение». За вихователя Масловичевого тут був учитель гімназії угорець Сеґедварі, з яким у кімнаті в дядька він і жив. Окрім того, Сеґедварі мав десь маєток, куди їздив улітку. В гімназії він викладав економію, технологію й комерцію, з нього був не абиякий учитель, і Маслович згадує за його з приємністю, як і за Фотієва, хоч той, жалуючи своїх вихованців «какъ родныхъ сыновей», таки давав їм коли слід березової каші («сѣкаль больно, до крови»).

Харківська перша гімназія того часу, як свідчать записки Масловича, була типова тодішня школа, де вчилися часом «чему-нибудь и как-нибудь». Маслович зміг з успіхом підігнати прогаяне за останніх два місяці перед іспитами. Типово також, що школа звертала увагу на літературні вправи учнів. І коли Харківський Колегіум цікавивсь віршами своїх спудеїв, гімназія інтересувалася «стихами». Маслович перекладав у класі латинські та французькі вірші віршами-ж російською мовою, за що мав хвалу. Її висловили мало не всі вчителі. Підчас іспитів він мав за це підтримку. Генеральні іспити, каже Маслович, провадилося прилюдно: «бываль приглашень весь городъ, губернаторъ, ректоръ». На іспитах улаштовувалося «публичныя чтения» художніх творів абітурієнтів. Маслович отверто каже, що похвала за першу його байку «Перо, Чернильница и Чернила» була за причину вільного переходу до університету. Рядки про старий університет починаються з опису

святкування з приводу відкриття університету («Александров день» — 30 серпня за с/с). Ось він: «Къ вечеру, въ залъ Университета приглашается все дворянство и почтеннѣйшіе изъ гражданъ. Сначала учитель музыки съ господами студентами, любителями музыки, плѣняетъ посѣтителей или увертюрою или концертомъ, потомъ избранные на сей разъ изъ университетскихъ членовъ, одинъ за другимъ, между музыкою и угощеніємъ произносять сердечную благодарность покровителямъ просвѣщенія и основателямъ храма наукъ. Въ заключеніе одинъ изъ профессоровъ читаетъ краткій годичный отчетъ объ успѣшныхъ дѣйствіяхъ университета: объ открытіяхъ разныхъ училищъ, о пожертвованіяхъ и приобрѣтеніяхъ, о выбывшихъ и вновь поступившихъ своихъ членахъ, о получившихъ докторскіе, магистерскіе и кандидатскіе достоинства, коимъ (налицо находящимся) и раздаются здѣсь, при звукѣ литавръ, по заведенной формѣ, дипломы, о выбывшихъ студентахъ на дѣйствительную службу и, наконецъ, о поступившихъ вновь. Симъ послѣднимъ ректоръ университета раздаетъ шпаги». Спомин про перший акт у Масловича зв'язаний з описом комети 1810 р. Студенти, виходячи після акту, запримітили її й, за порадою Масловичевого товарища, студ. М. Пертелева, згодом упорядчика відомого збірника народніх дум, салютували їй шпагами. Зайняття в університеті починалися з першого вересня за с/с. З особливою увагою студентство слухало „строного и пересловутого“ І. Ризького, що викладав на відповіднім факультеті „Науку Россійского стихотворства“, „вычисляя съ довольнымъ жаромъ всѣ трудности (нѣсколько имъ выисканные), кои предстоятъ желающимъ изъ насъ пуститься на сколькій путь поэта“. Однак Ризький не припиняв університетського звичаю, за яким студенти читали свої твори (Маслович зачитав „въ присутствіи всего университета“ частину своєї поеми „Утаида“). Студентське життя по-за межами університету чи по харківських пансіонах мало чим відрізнялося від того часу, коли вони були „питомцами“ інтернатів, з обов'язковими мало не щоденними „блинами та оладьями“ (згадаймо Квітку-Основ'яненка).

Однак інтересно, що до студентства був прихильний тодішній харківський губернатор Бахтін. Він, сам мавши літературні нахили, підтримував студентські літературні спроби, захищаючи від суворої цензури інших учених педантів.

Ми не будемо торкатися рядків з мемуарів Масловича, що містять у собі його особисті настрої (перший роман, якому відведено багато місця). Нас цікавить більш опис старого Харкова. На жаль, тут не багато даних. Читаємо про загальне вражіння від Харкова влітку: „пыльный и душный“. Є ще опис „комнаты Малороссійского мѣщанского дома“, де жив один з його гімназіальних товаришів: «Комната раздѣлена легкою перегородкою на двѣ половины, дверь перегородки раскрыта; я вижу часть ложа, на коемъ покрывало бѣлизною равняется снѣгу. Подлѣ меня въ углу накрытъ дубовый столъ чистою скатертью, поставлены на тарелкахъ разные сласти... слышу брязчанье чашекъ. Въ этомъ же углу надъ столомъ прибита полка, на коей разставлены образа въ мѣдныхъ, серебряныхъ окладахъ и просто безъ окладовъ. Къ краю полки прилѣплены двѣ-три тоненькіе свѣчки изъ желтого

воску, передь образами висить нѣсколько искусственныхъ жаворонковъ, а между образами натыканы пучки засохшихъ васильковъ и гвоздикъ, по малороссійски называемыхъ квитками. Кромѣ двухъ стульевъ, на коихъ мы сидимъ, стоятъ вдоль стѣны еще три стула съ кожаными подушками, а посредине стѣны наклонно повѣшено небольшое зеркало въ рамкахъ красного дерева. За зеркаломъ по обѣимъ сторонамъ висятъ концы бѣлого утиральника. Еще по обѣимъ сторонамъ прибиты къ стѣнѣ въ черныхъ рамкахъ два небольшихъ засаленныхъ гравюра (sic), одинъ представляеть Дидерота, другой Картуша“. Остання подробиця цікава. „Портрет“ Картуша траплявся по міщанськихъ домахъ, про що згадує Котляревський в «Енеїді», трохи несподівано зустрічаємо портрет „Дидерота“. Правда, Маслович каже, що на цей раз він був у гостях у свого товариша. Адже міщани тоді не могли вчитися по дворянськихъ школах. Як це зрозуміти? На жаль, Маслович не наводить прізвища господарєвого, а так само в мемуарному уривку згадує лиш кількома словами за двох із своїхъ товаришів — Цертелева та Фотієва, сина свого першого вихователя. Серед гімназіальнихъ товаришів його бачимо: І. Бахтіна, сина губернатора, Я. Калиновського, І. Ольденборгера, К. Парпуру, Д. Шевича (його близького родича) та інших. Про жадного з них однак спогадів немає.

Переходимо до спогадів з другого рукописного збірника, вже у віршовій формі. Що-до змісту свого, вони звязані часто з його мемуарними рядками. Вони, правда, мало ілюструють старе харківське життя. Автор не зноситься по-над ходячі сатири. Земляк його Нахімов був сильніший за нього непомірно; однак мало не всі вірші Масловичеві свідчать про любов письменникову до харківського життя та його симпатії до того гуртка, котрий можна назвати „університетським“. Це, по-перше: „Почтенны господа словесна факультета“ та інших факультетів, Шад («Къ Шаду»), І. Д. Книгин («Къ Книгину»), Я. І. Громов, також С. П. Любарський («Къ Любарскому»), Г. Ф. Квітка («Послание Григорію Федоровичу Квиткѣ»). Квітка, виведений з його пієтизмом, радить епікурейцеві Масловичеві: „Болѣзни всѣ терпѣть, се чело-вѣку испытанье на вѣру и на упование“. Маслович не приймає такої поради:

О бѣдный, жалкій человекъ,
Страдать ты долженъ цѣлый вѣкъ
Для неизвѣстнаго блаженства;
Вотъ, въ чемъ твои всѣ совершенства.
Не знаешь, будетъ ли еще тотъ славный свѣтъ,
А между тѣмъ терпи здѣсь тысячу ты бѣдъ,
Молчи, переноси различное золь бремя,
И нынѣшне мѣняй на будущее время“.

Отверто каже Маслович, що його більш цікавить, щоб Квітка краще прислав йому книжок:

Пришли, почтенный, мнѣ большую кучу книгъ,
Онѣ сладчае мнѣ покажутся ковригъ.

Серед рукописів Масловича зберегається і частина списку книжок з його бібліотеки, що каже про вміння його поєднувати з епікурейзмом серйозні інтереси. Глибоким почуттям дхне від послання „Къ Шаду“. Обурений тим, що „наставника драгого“ вигонять, він заспокоює його:

Гдѣ бѣ ни былъ ты, всегда пребудешь славнымъ,
 Честь, украшеніе тѣмъ мѣстамъ,
 Гдѣ оснуешь свое жилище.
 Найдешь признательность вездѣ.
 Хотя число и небольшое,
 Но сердцу твоему драгое.

.....

И то Россіи чести мало, что истинно тебя не знала.

Тут виявивсь (у такім спогаді про Шада) вплив на Масловича з боку Фотієва та І. Познанського, поетового дядька. І перший, з його любов'ю до науки, і другий, з нахилом до філософії (що не заваджало йому часом жити по-обломівському), розвинули в Масловичі ту прихильність до мислення, що часто проривалася в нього. Підчас шумливої маскаради, коли все веселилося, „отъ бѣлого царя до смуглого Ивана“, його охопили інші думки:

Я вижу молодежь, какъ кружится на балѣ,
 На лицахъ радость ихъ, они довольны всѣмъ,
 Я молодѣ тоже самъ и съ ними въ той же залѣ,
 Имъ весело, а я — не веселюсь ничѣмъ...
 Я не сошелъ съ дивана, покуда не прочелъ,
 Кто былъ Вольтеръ.

Факт події з Шадом у спогаді Масловича залишає сильний слід. Він ставить Шада незмірно вище від інших професорів ¹⁾. За іншими він помічав і хиби. Він натякає не раз на те, що дипломи студенти неначе діставали часом за грошові нагороди, за влещування:

Къ чему намъ заниматься?	Когда же не покуплюся,
За чѣмъ себя томить?	Пять сотенъ заплачу,
На что забавъ лишаться,	Пониже поклонюся, —
Латынь одну твердить?	Магистра получу...
Кто глупъ, пускай толчется	Дамъ тысячу Швейкаду
За книгой ночь и день,	Съ обѣденнымъ столомъ,
Пусть съ логикой дерется	Такъ получу въ награду
И пишетъ дребедень.	И докторскій дипломъ.
Къ чему же мнѣ трудиться,	Къ чему же мнѣ трудиться,
Здоровье потерять?	Здоровье потерять?
Ужомъ сумѣю виться	Лишь стоитъ не скупиться, —
И буду кандидатъ.	И я второй Сократъ.

(Шѣнь Студентская).

¹⁾ Оскільки нам відомо, це перший літературний відгук на долю Шада.

Про хабарі він говорить також у вірші „О мѣсяцъ юлій вождельный“. Перші юнацькі оди Масловичеві на зразок кантати Харківському Благодійному Товариству, де чуємо компліменти дворянству, ми не беремо на увагу, бо далі він до того самого дворянства ставився критично. Про це свідчать численні вірші з його журналу, його байки, то-що.

Небагато ми знаходимо в Масловича спогадів про тогочасний Харків, однак вони кажуть, що Маслович зосереджував свої спогади, головним чином, коло університету. І справді, згадувати в двадцяті роки про краще з харківського життя, це означало згадувати про університет. Маслович його любив: „1 сентября, каже він, почались університетскія лекції, и я сторяча слушалъ ихъ съ усиленнымъ вниманіемъ“. Ця палкість не облишала його, поки він учивсь у вищій школі. Звичайно, він не міг змовчати про кращих представників науки, вболіваючи разом з тим про хиби сучасного йому шкільного життя. Все це так ріднить його з усіма тими, хто сприяв відкриттю центра вищої освіти на лівобережній Україні. Всі вони мріяли про університет. По відкритті були йому за друзів. Те саме ми бачимо і в В. Масловича.

В. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ.

Гол. бібліотекар Академії Наук СРСР.

ПРО ЗБИРАЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ПІСЕНЬ.

З гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років.

В Українській Скарбниці І. І. Срезневського між іншим зберігся цікавий великий збірник пісень, що його збирач назвав „Собрание памятников Украинской народной словесности. Книга первая. Часть 1-я. Песни“. Збірник цей in folio, на 48 аркушів, писаний увесь на одному папері 1826 року. Він має в собі 142 пісні, що їх переписав І. І. Срезневський з інших записів, які постачали йому здебільша його приятелі. Надзвичайної ваги надає збірникові те, що мало не на всіх записах є вказівки, в якому місці їх зроблено, а на дуже багатьох (на 92), хто їх записав. Таким чином, визначається гурток осіб, зацікавлених збиранням пісень. Коли написано збірника, цілком точно визначити важенько; мабуть десь на самому початку 1830-х років і до виходу „Запорожской Старини“ І. І. Срезневського, як це видно з передмови до цього збірника про український правопис, якого додержувався видавець, з передмови, що почасти увійшла в передмову до „Запорожской Старини“. Стверджує це й незгадування поміж помічниками в праці Кат. Р. Подольської; в її сім'ї І. І. Срезневський жив 1832-33 рр. і в „Запорожской Старине“ він висловлює їй „глубочайшую благодарность“ „за ревностное участие в его труде“. Те, що в кінці збірника автор покликується на статтю „Малороссийская свадьба“, надруковану в „Северной Пчеле“ р. 1832, ч.ч. 123, 124, показує, можна гадати, що збірника закінчено трохи пізніше.

До гуртка учасників у збірнику належали здебільша університетські товариші І. І. Срезневського з Харківського університету: Ів. Вас. Розковшенко, два брати Євєцькі, Федір та Орест, Оп. Гр. Шпигоцький, А. Ф. Хиждець, потім одна з найширших помічниць — сестра І. В. Розковшенка Надія Васильовна, І. І. Дячков, Ол. Ів. Покорський-Жаравко, Ів. Фед. Лисавицький та інші.

Різні нотатки й помітки олівцем поруч із старанно переписаними піснями, не завжди зрозумілі, писані нашвидку, показують, що збірника раз-у-раз було вживано. На обкладинці перелік усіх осіб — учасників збірника й проти кожної особи числа пісень, що вона подала. Проти деяких осіб — головних співробітників І. І. Срезневського — докладно зазначено й імення та по бать-

кові, інших самі прізвиська, й мені пощастило розкрити їх з інших джерел більш-менш гіпотетично.

За найширшого помічника І. І. Срезневському в збиранні пісень був його великий приятель Іван Васильович Розковшенко, що з 1830 року провадив з ним широке характерне й оригінальне листування — листами-щоденниками, спочатку з батьківського маєтку Штепівки Лебединського повіту Харківської губернії, потім з Петербургу. Народився він 1809 року і був старший за І. І. Срезневського трьома роками. Освіту здобув у приватному пансіоні Рейпольського в Харкові й потім на „эфи́ко-политическом“ факультеті Харківського університету, що його скінчив р. 1829-го разом з І. І. Срезневським. Збирати пісні він почав у своїй рідній Штепівці й захопив цією справою свою сестру Надію Васильовну. Вони були найстаранніші збирачі: у згаданому збірнику 20 пісень записав І. В. Розковшенко та 13 його сестра. В іншому збірнику їхні ймення трапляються раз-у-раз. Разом з Розковшенком І. І. Срезневський виступив уперше в літературі „Украинским альманахом“ 1831 р., де видрукував дві українські думи „об Алексее поповиче и буре на Черном море“ та „о побеге трех братьев из неволи турецкой из Азова“. Р. 1832 Розковшенко поїхав до Петербургу й став на службу в департаменті міністерства юстиції, потім служив по різних установах, якийсь час обіймав посаду помічника редактора „Журн. Мин. Нар. Просвещения“, захоплювався літературою, брав участь у газетах, журналах, альманахах, друкував багато статтів різноманітного змісту, переважно історичного, багато віршів під псевдонімом „И. Мейстер“ або із скороченим підписом „И. Р.“, був співробітником в енциклопедичному словнику Плюшара, нарешті виступив як перекладач Шекспіра. В останні роки життя Розковшенко пильно студював історію України. Скінчив свою службу на посаді голови Московського цензурного комітету, р. 1880 подався на дім, помер 29 квітня 1889 року.

Другим співробітником І. І. Срезневського був його товариш з пансіону Г. Н. Коваленко та з університету Орест Степанович Бвецький. З університетських років Бвецький почав студювати український фольклор. Закінчивши курсу, він швидко дістав посаду урядовця при Катеринославському губернаторі і в Катеринославі провадив далі свої етнографічні студії. Всі свої етнографічні праці він, як умовивсь з І. І. Срезневським, надсилав йому до його скарбниці, й листи його переповнено записами. Срезневському він постачив безліч пісень, казок, приказок, описів обрядів, то-що. В описуваному збірнику вміщено 12 пісень, яких він записав. Цікаво занотувати, що в одному листі перед трьома наведеними піснями він писав, що пісні він „исправил“; ця нотатка вказує на деяку пайку авторства в піснях, що їх записав Орест Степанович. Близько 1832 року він перебрався на службу до Закавказзя, потім до Варшави. Тут він познайомився з відомим П. П. Дубровським, видавцем панславистської „Денници“ (1842-1843), й під його впливом захоплення Україною змінилося на захоплення панславізмом. Р. 1835 він написав кілька статтів, що торкалися України: уваги до статті Хижедеця „Григорий Варсава Сковорода“ („Молва“), „Несколько украинских народных

загадок“ (там-таки), „Универсал Богдана Хмельницкого“ („Моск. Наблюдатель“), „Русинская летопись“ („Телескоп“). Крім того, написав він де-кілька статтів загального змісту. Книга його „Статистическое описание Закавказского края с присовокуплением статьи Политическое состояние Закавказского края в исходе XVII века и сравнение оного с нынешним“ (СПБ. 1835) здобула йому славу статистика. Р. 1855 чи 1856 він подався на дімисію й оселився в своєму маєтку на Україні.

Його молодший брат Федір Степанович Євецький вступив до університету разом з І. І. Срезневським 1826 р. і, як і брат його, з молодих літ почав захоплюватися вивченням України, старанно постачаючи Срезневському пісні, казки, перекази. В описуваному збірнику вміщено 6 пісень, що їх він записав. Як каже Срезневський, він „превосходно“ знав українську мову й часто поясняв йому „непонятные выражения“. Скінчивши університета, він служив при Катеринославському губернаторі. В другій половині 1830-х років, кинувши службу, переїхав у Варшаву до брата. Після переїзду до Варшави й знайомства з П. П. Дубровським українські симпатії Федора Степановича розвинулися в панславізм, не порушивши проте його старої відданості рідній народній поезії та твердого переконання в праві громадянства української літератури. Євецький старанно допомагав Дубровському у виданні „Денници“ перекладами й іншими засобами. Статті Євецького, що торкаються України, належать до пізнього часу, 1841-1843 рр. Це: „Малороссийские исторические песни и думы“ („Отеч. Зап.“, 1841), „Малорусская литература“ („Денница“, 1842), „Стихотворения Фомы Падуры“ (там-таки, 1843), „История Малой России Д. Бантыша-Каменского“ (там-таки, 1842).

Опанас Григорович Шпигоцький, один з найближчих товаришів І. І. Срезневського з університету, палко захоплювався Україною. Р. 1831, мабуть, необхідність примусила його виїхати в „постылую ему Московщину“ на службу; в Москві він дістав посаду коректора в університетській друкарні, потім з 1843 р. до 1851 року він служив у Петербурзі в департаменті зовнішньої торгівлі міністерства фінансів. Він рано почав свою літературну діяльність: р. 1830 він виступив у „Вестнике Европы“ як перекладач українською мовою Міцкевича „Из Крымских сонетов“: „Акерманські степи“, потім в „Украинском Альманахе“ І. І. Срезневського та І. В. Розковшенка він подав уривок перекладу „Полтавы“ Пушкіна під назвою „Мария“ та „Малороссийскую балладу“, потім переклад російською мовою „Конрада Валенрода“ Міцкевича (1832 р.). До збірника пісень І. І. Срезневського він подав тільки 3 пісні.

Олександр Тадєвич Хиждець або Гиждець, як згодом департамент герольдії змінив йому прізвище, вступив до університету й скінчив його трохи раніш, ніж І. І. Срезневський та його товариші. Він був син поміщика з Басарабії, Хотинського повіту, і був напрочуд пильний студент, він слухав лекції заразом на кількох факультетах, двічі дістав медалі за дипломні праці, раз на словесному факультеті, другий — на фізично-математичному. Близько 1832 р. він поїхав за кордон і три роки слухав лекції в Мюнхені та в Гайдельберзі. Повернувшись з-за кордону близько 1835 р., він умістив

у „Телескопі“ свою статтю, єдину присвячену Україні: „Григорій Варсава Сковорода“. Потім років двадцять він адвокатував та збирав матеріали до історії Румунії. На початку 1830-х років він був близький до гуртка І. І. Срезневського й допомагав йому збирати пісні, отже, брав деяку участь в описуваному Збірнику, до якого заведено 7 записів його. Але незабаром погляд на Хиждеця в харківському гуртку дуже змінився: одну пісню, що він записав, Орест Євелький визнав за „его собственное творение“. В своєму оповіданні про Сковороду „Майор, майор!“ („Моск. Наблюдатель“, 1836) та в статті „Выписки из писем Г. С. Сковороды“ („Молодик“ на 1844 р.) І. І. Срезневський гостро судить Хиждеця за неправдиве, як він гадав, висвітлення Сковороди.

Окрім перелічених осіб, більш або менш випадково у збиранні пісень брали участь декілька харківських студентів того самого часу. Це Ст. Мигрин, що скінчив медичний факультет 1829 року, дав Срезневському 4 пісні; Ф. Риндовський, теж медик, скінчив 1829 р., В. Іванов, скінчив фізично-математичний факультет того самого року, П. Яхневич, скінчив словесний факультет 1830 р., Я. Боженко, скінчив того-таки року медичний факультет — усі дали Срезневському по одній пісні. Потім досить велику допомогу подав Олександр Іванович Покорський-Жаравко, що дав до Збірника 8 пісень та в записній книзі І. І. Срезневського копію з грамоти гетьмана Скоропадського. Хто був Покорський-Жаравко, мені не пощастило розшукати, як не пощастило й з'ясувати, хто був Іван Іванович Дяков, який дав до Збірника 9 записів і, видимо, дуже цікавився збиранням пісень. Так само не пощастило довідатися і про співробітника І. І. Срезневського Івана Федоровича Лисавицького (в Збірнику його помилково зветься Лесавицьким або Лесевицьким), що з ним І. І. Срезневський листувався з 1830 року й саме на ґрунті етнографічних інтересів. Дуже небагато записів подали Ю. І. Венелін та І. Г. Кульжинський. Юрій Іванович Венелін (1802-1839), карпатський русин, відомий славіст, подав одну карпато-русинську пісню; з листів видно, що він був добрий знайомий І. І. Срезневського. Іван Григорович Кульжинський (1803-1883), відомий письменник і педагог, колишній учитель М. В. Гоголя в Ніженській гімназії вищих наук, р. 1831 взяв участь в „Украинском Альманахе“ І. І. Срезневського й І. В. Розковшенка; вони познайомилися з Кульжинським, коли він жив у Харкові 1829-1832 р.р., в найкращі, як він казав, роки його життя; він обіймав посаду старшого вчителя в Харківській гімназії та в інституті шляхетних панянок і викладав лекції російської словесності в Харківському університеті.

Такий був гурток осіб, захоплених збиранням українських пісень та дум, найперших часів, коли І. І. Срезневський почав працювати, наприкінці 1820-х та на початку 1830-х років. Усе це були молоді люди, років переважно двадцяти. Вони були романтики-етнографи; вони збирали палко, заподадливо, сквапливо, ніби боячися щось проминути, щось утратити, іноді помилялися, бо збирали часто невміло, записували непотрібне, не справді народне й навіть підроблене. Але майбутньому історикові української культури ці записи стануть у пригоді й як характеристика ставління до праці,

й як свідоцтво надзвичайного інтересу до неї поміж тодішніх недосвідчених молодих етнографів. Придивляючися тепер до старих записів 1830-х років, писаних напшиду то олівцем, очевидно, із слів тих, хто співали пісень, то олівцем обведеним чорнилом, щоб записи закріпити, гадаємо, що до питання про фальсифікацію треба підходити вдумливіше та обережніше. Історична критика 1870-х років визнала, що багато записаного в тогочасних збірниках — фальсифікат. Пісні й думи, як свідчать редактори збірників, записано із слів бандуристів, а на ділі, як виявилось, вони не автентичні, а підроблені. Цей факт спричинивсь до твердження, що видавці збірників та їхні помічники сами скомпонували думи та й видали їх за справжні народні, а це, природньо, викликало гострий осуд та жорстокі винувачення. І. І. Срезневський у 1870-ті роки в примітках до „Переписки Востокова“ згадує свою „Запорожскую Старину“ й побіжно каже за спільну працю над піснями, що частину цих пісень записав він сам з слів співців, частину постачили „приятели и благоприятели“, очевидно, під останніми розуміючи ненадійних помічників. У листах та записних книгах Срезневського збереглися відомості й згадки про деяких співців, про ті живі останки старовини, що їх пощастило йому побачити 1832-1833 р., коли він пробував на Дніпрових порогах, у селі Варварівці. Жив він як хатній учитель, на кондипціях, як тоді казали, у катеринославських поміщиків Івана Тимофіївича й Катерини Романівни Подольських, що ставилися до нього як до рідного й навіть допомагали йому в його етнографічних працях. Так Катерина Романівна обіцяла закликати „волошку“ та „списать у нее молдавские песни с переводом“. У записній книзі І. І. Срезневського того часу записано словацьку пісню, що йому надіслав словак із Пресбургу. Крім того, він записав багато словацьких пісень од словаків, що проходили селом. У листах до своєї матери він оповідає надзвичайно цікаві речі про запорожця, 97-літнього дідуса Гречку, до якого він разом із своїм вихованцем Олексієм Івановичем їздив на Вороні. Годин з п'ять пробув І. І. Срезневський у нього, „все разговаривал с стариной и слышал и узнал очень многое“. Гречка багато дечому був „очным свидетелем“; іноді пам'ять зраджувала його; тоді І. І. Срезневський надуумляв його, він згадував, виправляв помилки. Другого разу до Варварівки зайшов бандурист, „развалина запорожская, старик лет 80-ти“; од нього пощастило записати кілька дум та пісень старовинних. Там само він зустрів сліпого Павла, від якого почув усяку всячину за Сковороду й записав відому його пісню „Всякому городу нрав и права“, що в народній переробці з п'яти строф Сковородиної пісні розрослася до сімнадцяти. Якось писав він до матери, що жде до себе „старика-болтуна“, який „должен рассказать многое“. Проїжджаючи через Новомосковське, він записав пісні од хазяїна заїзду. „Лет 60-ти, статный, величественный, так бы гетманскую булаву да на коня“, писав він до матери: „этакого украинца я еще не видал. Но более всего понравился он мне своею готовностью служить мне, как собирателю всего украинского. Во 1-х, он мне наговорил пропасть преданий о Самаре. У меня сердце билось крепко, когда он мне их рассказывал, потом продиктовал несю про реку Самару,

наконец, думу, обещает еще“. Коло Костянтинограду, на хуторі Водолазькому, І. І. Срезневський записав три пісні та одну думу; у Вошивій, там-таки, п'ять пісень, „все исторические“. Все це дісталось до описуваного збірника. Тут-таки почув він казку про Серпягу, що „з'ясувала“ йому „як-найкраще“ одну думу. Тут-таки записав він декілька мітологічних переказів, дві сторінки приказок та ще записав декілька слів до „лексикону“, що показує й на инший, філологічний, інтерес.

„Украинская скрыня моя“, писав він у грудні 1832 р., „очень подросла“. Переглядаючи „свои кипы“, він побачив, що час за чотири місяці перебування у Варварівці не зовсім змарновано, а через 9 місяців він писав, що „относительно Запорожья узнал и достал все, что можно было“. Як людина з нахилом до малювання, завсіди змальовувавши те, що бачив, І. І. Срезневський докладно записував собі на пам'ятку риси старих людей, з якими йому траплялося здибатися на Порогах. На жаль, у рукописах зберігся лиш уривок опису, що він зробив, певне, взимку 1832-1833 року, як видно з нотатки на березі рукопису: „теперь... все занесено снегом, ветер воет, волки воют“. Оповідання своє він назвав: „Старые люди степей“. „Сколько их ни мало“, каже він, „очень трудно составит себе всем им один общий образ: невольно воображение рисует их то одного, то другого, то третьего по отдельке... Каждый из них в самом деле так оригинален, так самобытен в своей личности, что или вовсе ускользает из виду или стоит перед памятью весь, как он есть“.

В уривку І. І. Срезневського є тільки один опис старого бандуриста того часу, та й то зберігся він не весь. Цим уривком я й дозволю собі закінчити свою замітку про перші етнографічні праці І. І. Срезневського та його приятелів, юних збирачів-романтиків, на самому початку їхньої діяльності.

Бандурист.

Старик. — Седые волосы подстрижены в кружок очень высоко, или же все обриты, и только по темени отпущен длинный тонкий клоч староказацкой чуприны, и завит за ухо. Длинные брови упали на большие впалые глаза. Большой, большею частию орлиный, нос. Длинные пряди усов скатились по обе стороны маленького рта. Подбородок выдался, скулы выдались; щеки впали. Все лицо смугло - желто; губы и щеки румяны. Выражение лица гордо и насмешливо. — Стройный стан. Широкие плечи. Мускулистые руки... — Грудь полуоткрыта. Из-за распахнувшейся серой суконной „свиты“ или суконной голубой „жупанчины“ видна рубаха, у ворота вышитая шелком или крашеной бумагой, и нанковые, китайчатые или холстинные порты, очень широкие, и „чоботы“ смазанные дегтем. В одной руке синяя суконная шапка с бараньим околушком, а в другой бандура — в роде гитары с полукруглым дном и с медными струнами, — и вот он кланяется, хоть и низко, но вовсе не обижая себя. — Он говорит и понимает только на старинном казацком наречии; говорит мало, плавно, с расстановкой, важно. — Его можно попросить сесть, — он не забудется, и ничему не будет удивляться — ни ласкам, ни грубости, ни богатству, ни скупости, и сохранит твердое, дикое равно-

душие ко всему, что его окружает. — Попросите его петь: это его ремесло. Он про-
поет вам какуюнибудь из Дум или Писень про старину, — и звук бандуры, на-
страиваемой для каждого напева особенно и всегда в мольном тоне, и напев,
похожий на погребальный, и голос глухо-гортанный, и слова песни, произно-
симые с чувством, все вместе произведет на вас чудное действие: чувство
певца невольно станет вашим чувством... По крайней мере я никогда не мог
без особенного чувства слушать многих песнопений, особенно вот эту о Палие:

„Высоко соньце сходить,
Низенько заходить.
Ой, де-жъ то Пан Палій Семень
У Сибирю бродить“.—

Бандурист умеет и рассказывать; но надобно попасть в особенную ми-
лость к нему, чтобы он разговорился. Признаюсь в моей уловке: я всегда
притворялся внуком какого-нибудь знаменитого казака, — и достигал желае-
мого. Бандурист начинал рассказывать о моем знаменитом названном деде,
от деда переходил к прадеду, к разным родным, к современникам, путал со-
бытия, годы, и между тем рассказывал много любопытного. Когда же явля-
лось на столе вино, предлагаемое с радушием, старик веселел, начинал (в ори-
гіналі: начинать) шутить, рассказывать анекдоты, сказки, — и целые дни
проходили незамётно. — За радужный прием бандурист всегда останется ду-
шевно благодарен...

А. А. МУЗИЧКА.

Проф. Одеськ. Ін-ту Нар. Осв.

МАРУСЯ, КАЗКА. ОДЕССА. 1834.

У бібліографічному покажчику нової української літератури М. Комарова маємо: під № 149 подано: „Маруся. Повість віршована. Адес 1834“¹⁾.

МАРУСЯ,

КАЗКА.

О Д Е С С А.

Въ Городской Типографіи.

1834.

Підзаголовок „Повість віршована“ й „Адес“ напроваджує нас на думку, що або відомий бібліограф зазначив цей твір у покажчику з чужих слів, або

¹⁾ Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798-1883), Альманах Рада, стор. 434.

що менше правдоподібно, з якогось рукописного відпису, бо правдивий заголовок є такий, як зазначено вгорі й на фотографічній відбитці, що її тут додаю. Не бачив її теж і другий бібліограф Дм. Дорошенко, що за істориком літератури акад. М. І. Петровим¹⁾ цитує: „Маруся, Повесть в стихах, Одесса 1834“²⁾. З цієї самої причини Яр. Айзеншток у рецензії на цей покажчик не тільки не виправляє Дорошенкової помилки, але ще й поглиблює її, зазначаючи, що ніби-то „повесть в стихах“ „неизвестного автора“ „Маруся“ (Одесса 1834 № 45) „не вкладається у поставлені від укладача вузчі рамці“, та ставлячи її в низці таких творів як „нісенітниця на двох мовах“ (Шевченкова характеристика) „анекдотическая опера“ князя А. Шаховського „Казак стихотворец“ або Павловського „Прибавление к грамматике малороссийского наречия“ й т. и.³⁾. Коли бібліографи зазначають цей твір з помилками, то новіші історики літератури навіть не згадують за нього, чим дають довід на те, що „Маруся“ їм відома що найбільше тільки з заголовку. Твір однак не заслуговує на те, щоб за нього забувати, або нехтувати його („у вузчі рамці“ ставити), тим більш, що неповнота літературного матеріалу не дає нам ще й досі ясного погляду на українську літературу на початку XIX в.

В одеській публічній бібліотеці є (Відділ VII, № 1253) один примірник цієї „казки“, тепер перенесений до бібліотечного музею, як літературна рідкість, і через те ширший публіці недоступний. Один є від р. 1924 в Одеській Центральній Науковій Бібліотеці (відділ Воронцова). На книжечці напис: „не выдается“ (роз. читачам) відносився до давніших, передреволюційних, часів; бо підчас революції міг я вже цим твором користуватися й переписати його ще 1921 р. О. М. Дерібас, кер. відділу Odessica, довідавшись, що я передаю його до передруку, порадив мене дати ще й фотографічний відбиток заголовку, за що йому складаю тут подяку.

Перша четвертина XIX віку позначилася в українській літературі появою на сцені „Наталки Полтавки“ Котляревського й цим твором зовсім справедливо відзначають нову добу нашої літератури⁴⁾. Такого літературного твору, що був художньою критикою на пієсу Шаховського „Казак стихотворец“, вимагало нове українське панство, українське дворянство та його інтелігенція. Побіч „дрібноголового“ панства, що кепкувало з рідної мови, було чимало й таких панів, що для них ця мова була щоденною, звичайною як і давні українські звичаї. Не тільки серед поміщиків на селі, але навіть і в містах, як Полтава, Харків, уживано цієї мови, вона була навіть у моді, її вартість і красу підносили вчені чужинці харківського університету⁵⁾.

1) Н. І. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст. Киев, 1884.

2) Дм. Дорошенко, Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798-1897 роки. Науковий Ювілейний Збірник Україн. Університету в Празі, ч. I. Прага 1925.

3) Червоний Шлях, 1926. X. Стор. 256.

4) Див. прим. М. Грушевський, Історія української літератури, Частина перша 1923. Київ-Львів, стор. 84.

5) Д. І. Багалей, Опыт истории Харьков. Университ., т. I, стор. 995-996 та інші; Н. П. Дашкевич, Отзыв о сочин. г. Петрова... Стор. 129 та ін.; В. Коряк, Нарис історії української літератури. Держвидав. 1925, стор. 228-229. Дм. Антонович, Перша Наталка Полтавка. Прага-Берлін, 1924, стор. 14.

Це українське панство вимагало нової освіти й заложило Харківський університет, воно читало українські журнали, що їх редагували професори цього університету й Квітка-Основ'яненко, воно вимагало теж нової української літератури. Правда, є такі пани, дрібніші й багатші, чиновництво й сільська інтелігенція, що з гумором підходили до українських творів, до бурсацької літератури, є ще її співці, є такі, що за Москвою чи Петербургом ловлять до жартів хоч-би й „Малороссийские анекдоты“ автора повісти „Маруся“, але є й инша течія. В Харкові перекладали професори й студенти різних західньо-європейських поетів однаково й російською й українською мовою. Тут, у цій атмосфері міг Гулак-Артемовський, що виріс на літературному ґрунті XVIII в., давати такі переклади чи радше переспіви, як „Рибалка“, „Твардовський“, що ними зачитуються тоді й не можуть „начитатися вдоволю“, як каже автор нашої казки. Але властивим письменником, що відповідав вимогам нового читача, був Квітка-Основ'яненко, людина не так систематичної освіти, як незвичайного талану письменницького, не аби-який гуморист, драматург і першорядний на свій час повістяр, що його повісті „отличаются высоким и литературным достоинством, происходящим от оригинальности предмета и оригинальности таланта“¹⁾. Він живе цілковито тодішніми громадськими й літературними інтересами, провадить боротьбу проти застарілого виховання XVIII в., але й рівночасно підкреслює хиби нової моди (Пан Халевський, Шельменко денщик), пише на рік перед Гоголем „Ревізором“ свою пієсу „Приезжий из столицы“, дає публіці, що любила пересиджувати вечори на розмовах, свої літературні твори, писані на манеру оповідання, дає їй сентиментальну повість і сентиментальну драму, дає комедію й водевіль. Французькі драматурги пишуть і ставлять мелодраму на підставі чужих романів, Квітка пише драму на підставі своєї повісти. В часи „философии чувства“, в „период сердца“, дає й Основ'яненко, „сентименталист у повному розумінні слова“²⁾, зразки почувань серця, зразки чутливості, що їх плекало українське панство. Він пише „Марусю“ на довід, що від творів українською мовою можна „растрогаться“ так само, як і від сентиментальних творів иншою мовою писаних, його твори читає не тільки українська, але й російська публіка, що бавилася в „чувствительность“. Не заперечують його сентименталізові реалістичні й побутові малюнки, що мали традицію в українській літературі від XVIII в. й „заключали в себе истинные изображения характера Малороссийского народа“³⁾, та яких вимагала навіть тодішня література. Це-ж часи, коли від письменника чи поета вимагається народности в літературі, коли ставили йому завдання, щоб він підходив „к свойству, быту и краске избранного им места, времени, народа и лица“⁴⁾. І казка „Маруся“, що її текст подаємо нижче, має всі прикмети „поэзии чувства и сердечного воображения“.

1) Молва, 1835 г., №№ 27-30, Н. П. Дашкевич, *Op. cit.* 56.

2) М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис, „Слово“, 1924, стор. 118.

3) Слова Павловського цитов. за Дашкевичем, *Op. cit.*, стор. 75.

4) Акад. А. Н. Веселовский, В. А. Жуковский, *Поэзия чувства и „сердечного воображения“*. Спб. 1904, стор. 8-16.

Уже підзаголовок „Казка“ підказує нам думку, що автор не думав нікого підманювати правдивістю події. На можливу думку чиясь, що автор уживає декілька разів цієї назви в значінні оповідання, чи йде за цим підтитлом, бо його часто зустрічав в українській літературі, можна відповісти, що автор таки підкреслював неправдивість події, кажучи:

Коли-ж я оце затіяв брехеньку брехати,
То вже треба і доладу її досказати.

Хоч сам автор зазначає, що він видумав драматичну тему, таки пише він казку „з жалости до дівки“, пише, бо „він її любив“, чим ще підкреслює сентиментальний напрямок у літературі, що викликав і його твір. Дійсно, коли відкинути вступ „До П.П. Ар-Г-ка“, що нагадує нам „писульки“ та „супліки“, що були тоді в моді, що все-таки є рівночасно й лірично-емоційний пролог до видуманої драми, то цілу казку, почавши від характеру героїв, скомпоновано на лад сентиментальних поем чи повістей¹⁾. Фабула її — любов панича до селянської дівчини, що вмирає, а він із туги за нею ходить що-ночі на її могилу. Деякі місця казки нагадують „Бедную Лизу“ Карамзіна, а відступ від безпосереднього оповідання та особливі вставки нагадують „Еду“ Баратинського. В „Бедной Лизе“ оповідає цілу подію авторові сам Ераст, а в казці — сторож бакші на косогорі. Що правда словник казки не зовсім відповідає словникові сентиментальних поповістей, замало теж у ній смутку, а деякі місця, особливо сцена з євреєм, мимоволі нагадує нам бодай тон інтермедій чи вертепної драми, хоч сам автор обороняє єврея й каже, що якби він був лікував Марусю, то вона була-б залишилася при житті.

Те, що подія відбувається на селі під Харковом, зустріч паничева з Марусею в лісі, сам характер Марусин і відношення людей до неї та й інші місця показують, що автор казки міг знати Квітчину повість, дарма що обидва ці твори подано було до цензури одного року (1833) й одного року вийшли в світ (1834).

Повстає питання про вплив казки на поему Макаровського „Наталя“, що її написано 1844 р. Тут і однаковий розмір і коломийковий ритм, тут подібні поодинокі мотиви та сцени. В казці Маруся захоріла з любови й беруться її лікувати всі знахарі й баби. Те саме маємо в поемі Макаровського; одміна та, що Наталя таки залишається при житті, а Марусі треба вмерти. Це легко пояснити тим, що цей мотив смерті героїні відповідав потребам сентиментальної повісти.

Деякі подібності казки з поетичними засобами малювання Шевченка й особливо з деякими порівняннями й образами, вказують тільки на спільне джерело, що ним користувався як автор казки, так і геніальний автор Кобзаря.

Хто-ж автор цієї казки? Довгі мої пошукування в архівних матеріалах не дали ще досі цілком певної відповіді, тим більше, що ще не зовсім упорядковано матеріал цензурного комітету при Рішельєвському лицей в Одесі, що починається тільки з 1835 р., хоч цей комітет існував уже від 1832 р.

¹⁾ Порів. В. Жирмунский, Байрон и Пушкин. Ленинград 1924.

Все-ж-таки не зовсім даремні мої заходи й пошукування автора, бо вони дають мені змогу бодай приблизно спинитися на одному йменні. Певне, що ми можемо сказати про автора, це те, що він знав Харків і його околиці, що мав якісь стосунки з Одесою, що добре був знайомий з російською сентиментальною літературою й любив і знав українську літературу, що він знав особливо народню українську творчість. Це дає мені право спинитися на однім імені, а саме на Платоні Лукашевичеві. Платон Якимович Лукашевич, родом з Полтавщини, однокласник М. Гоголя в ніженській гімназії, скінчив Рішельєвський ліцей в Одесі 1828 р.¹⁾ Саме того року видавали студенти ліцею „Ареопаг“, „журнал литературы, критики, наук и художеств издаваемый от пятого класса“. Три річники (1828, 29, 30) цього журналу, що на нього звернув мою увагу згаданий угорі О. М. Дерібас, знаходяться в музеї при публічній бібліотеці. В цьому журналі маємо поетичні й прозаїчні спроби молодих студентів, усі в дусі сентиментальному, що співають про любов, про чарівні одеські ночі. Там маємо поезію Магденка „К Эде“ Баратинського, там теж критичні огляди творів Козлова й інших улюблених авторів сентименталізму. В тих оглядах студенти вишукують і милуються з творів, що в них пробивається „унылость и мечтательность“ та ин.

При Рішельєвському ліцеї був цензурний комітет від 28 січня (ст. ст.) 1832 р. „вследствие Высочайшего повеления (13 июля 1831 р.) о бытии в Одессе вместо отдельного Цензора Цензурному Комитету при Лицее“²⁾.

Склад цього комітету за 1833 рік такий:

Председатель: Попечитель Лицея.

Члены: Иеромонах Порфирий.

Николай Дмитриевич Курляндцев.

Викентий Филиппович Пахман.

Секретарь: Николай Григорьевич Тройницкий³⁾.

На зворотній сторінці титульної картки казки „Маруся“ маємо надпис: „Печатать позволяется с тем, чтобы (помилково чтыбы, А. М.) по напечатании представлены были в Ценсурный комитет три экземпляра. Одесса, декабря 23 дня, 1833 года. Ценсор Николай Курляндцев“.

Із згаданого „дела“ картка 41-42, виходить, що Курляндцев був за професора ліцею „физико-математических наук“ від 1826. Не дивниця, що Платон Лукашевич, недавній студент ліцею, міг подати свій твір саме до одеської цензури.

Цей самий Лукашевич у молодому віці був за кордоном й познайомивсь в Празі з Ганкою й Коляром, він уже до написання казки збирав народні пісні. Так знаємо, що вже 1832 р. він записав думу про Самійла Кішку від бандуриста Стрички⁴⁾. Ці пісні й думи видав він теж анонімно 1836 р. п. з.

¹⁾ Автор казки зазначає: «...дуже, дуже молодю її я випустив на світ».

²⁾ № 12. Дело о послужных списках чиновников для внесения в Адрес-Календарь по учебной части на 152 листах 1833. Одеський Окрархів. Картка 41 - 42.

³⁾ Ibidem, картка 5-6.

⁴⁾ Киев. Стар. 1889. 1. Стор. 245.

„Малорусские и червонорусские думы и песни“ Спб. 1836 г. Ом. Огоновський каже, що в цьому збірнику притримувався Лукашевич правопису Максимовича, але „подекуди збився з пантелику й писав фонетично“¹⁾. Саме „Марусю“ написано найближчим до фонетичного правописом, причому $y = и$, $i = і$, але в одному місці „Злодіи“, „чародіи“, $i = і$, рідше $і$, через те „видізвався“, „відтігнати“. Маємо „з“ і „с“ в одному слові „здаєця“ і „сдаєця“, „ни“ й „не“, „чипурна“ й т. и.

Саме збивання на фонетичний правопис могло-б нам показати, чи маємо цей самий правопис, що в „Марусі“, воно могло-б нам теж дещо пояснити про автора. Не маючи змоги дістати в Одесі цього збірника пісень, подаю фотографічну відбитку декількох рядків друку, щоб можна було зробити порівняння. Ось він:

— И це добре, и шо гарно!...ша зь чого зачепы? ·
 Спала мапы після того зь старымъ мыркованы,
 — И вішмыо — перше всіого преба полічыпъся; ·
 — А якъ хворій спане легче, шоді и мольнъся
 — Можно іхашъ, куды люды добрі намъ пораюнь. ·
 Слово сказано; прынямысь за дімо: сзываюнь

До пана П. П. Ар.-Г-ка²⁾.

Змилуйся, пане, надо мною.
 Будь ласкав — дуже не сварись!
 Я не рівняюся с тобою
 Я чую за собою гріх.
 Я дуже, дуже знаю,
 Що вже міні не втати так,
 Як твій Рябко, та пан Твардовський
 (Тобі всі дякують за них;)
 Як твій Рибалка молоденькій,
 Що я читав уже сто раз,
 І все не начитавсь вдоволю:
 Так він по сердцю мні прийшовсь!
 Ні, ні! до них міні рівняться
 З моєю казкою не лад!
 Вона будь трохи не погана,
 То й тим уже я буду рад.

Була колись моя Маруся
 І чипурна, і молода;
 Усі, усі її любили
 Усі, хто тільки її знав
 Прийшлося дівчині умерти
 Покинула вона сей світ;

За теж про неї добра слава
 І досі ходить на селі;
 З моєю казкою, здаєця,
 Уже не сбудеця того,
 Бо дуже, дуже молодю
 Її я випустив на світ;
 Умре вона сердега, скоро!
 Та я не буду жалковать,
 Бо, бач, не з тим узявсь писати,
 Щоб хто мене за те хвалив;
 Писав я с жалости до дівки,
 Писав, бо я її любив;
 Нехай про неї вспоминають
 А казка пропаде зо всім;
 Нехай, хто хоче, мене лає,
 Нікого в світі не боюсь,
 Бо я, бач, на Парнас не лізу,
 Упасти відтіль не боюсь
 І нівідкиль мене спихати.
 Гора холодна — мій Парнас,
 А з неї падати не страшно,
 Вона низька і некрута;
 Тихенько з неї покочуся

¹⁾ Ом. Огоновський, Історія літератури рускої, Част. IV. Львів 1894. Стор. 60.

²⁾ Текст подаю точно за першодруком, змінюю тільки правопис.

І все меж люди попаду.
А перше, чим прийдеться падать,
Хотів би дуже знати: хто
Зо мною схоче по бороться
І хто скоріш кого спихне?..
Мині здаецця: небагацько
Найдеш таких, хтоб тямив так

Хахлацьку грамоту, як треба;
Тебе лишь, дядьку, я боюсь.
Не лай мене, не лай сердеги!
Прощу тебе, молю тебе!..
Я не не рівняюся с тобою
І чую за собою гріх.

КАЗКА.

Раз в Петрівку дві дівчини гарні, білолиці
В Валькин ліс пішли раненько шукати суніці..
Йшли тихенько; розмовляли про свою годину;
Нахилились, рвали, клали ягоди в торбину.
Далі йдуть — і ліс поріжав; ниви зеленіють;
Стоїть город на покати, хорони біліють —
„От-то мабудь, дівко, Харків!“ Маруся сказала,
„Треба ненько, нам вернуться.. Мати зарікала,
„Щоби я сама ніколи туди не ходила,
„І щоб пана там якого часом не злюбила.
„Есть багацько паничів там — від жінока чула —
І здаецця, як їх дражнять, знала — та забула
„Кажуть люди, що вони-б то хлоп'ята моторні.
„Тільки вже за те не добрі, що дуже проворні;
„По вже, чуеш, їхнє діло с ким пожартувати.
„А ти знаєш, як велать нам від панів тікати.
„Город гарний, та що діять!... треба нам вертаться.
„Щоби часом ще якого лиха не набраться.
„От ходім міршії, вернемся!.. сонце височенько;
„Нарвем ягід, та й до дому підемо швиденько!“

Піднялось на небі сонце, землю пригріває,
І останню в холодочках росу допиває;
По кущам, по переліскам, дубровам зеленим
Почали співати птиці гомоном веселим:
Кує одуд і зовуля, горлиця стонає;
По квіточкам бузиновим оленка гуляє.

Дівки стали і на город ще раз погляділи;
Хусточками чорні коси від сонця накрили;
Повернули в ліс зелений стежкою прямою;
Нагиналися, шукали суніць меж травною..
Тихо в лісі, тихо в полі... Маруся мовчала..
Дуже серце чогось билось — сірома не знала:
Перед чим воно так рветься, що воно віщує?
Все здавалось, що якогось лиха не минує.
— Ти боїєся, чи горюїш чогось, моя ненько. —
Видізувалась друга дівка до неї тихенько.
„Ми ні гірько, міні тяжко, не знаю від чого;
— Ой, голубко, щоб не було нам лиха якого?
„Щоби злодії нас часом та не обібрали,
„Та і дома щоб нас довго матері не ждали.
„Ой, нехаймося, небоже!.. сонце вже низенько“.

Тільки що вони замовкли, аж недалесенько,
Із за липи, їм на на зустрічу відкільсь пан узявся
І веселими очами на них приглядався.
Він був гарний, молоденькій, тонкий та високий,
Кучирявий, чорнобровий, та ще й карокий.
На йому був гарний синій жупанець суконний,
Весь у гудзиках; на шиї мав платок шовковий;
За плечима на ремені рушниця висіла
І на ретязі собака вислоуха бігла.
Помогай вам Біг, дівчата! — панич обізвався, —
Поклонився і до них він, мов рип'ях в'язався.
— Прийміть хлопця помагати ягідок шукати,
— Може буде веселіше, чим з ружієм блукати. —
„Пану дякуєм за ласки!“ дівчата сказали,
„Ми й сами уже вдоволю без вас назбирали“.
— Ну так, може, вас до дому треба проводити? —
„Ні... мужичкам не подоба с панами ходити!“
— Колиж так! — він обізвався, — здорові бувайте!
— Треба з вами попрощатся — уже вибачайте. —
І, як яструб, хутко кинувсь, к дівці притулився:
Цмокнув так, аж у Марусі висок закраснівся.
„Ой, паничу! бійтесь Бога!“ крикнула дівчина;
Серце тіохнуло, забилося — вся кров закіпіла.
Аж нестямилась сердега! Сдаецця злякалась,
Що смашні пан губи має; чи, може боялась,
Щоб на неї друга дівка не наговорила,
Що Маруся молодого пана полюбила;
Бо недаром після того хоть вона й мовчала,
А на пана украдькома таки поглядала.
Та і пан, здаецця, дуже щось розговорився, —
Чи і він лебонь в Марусю найсправді влюбився?
Все хотів балакати з нею, в очі приглядався,
Дуже, дуже щось частенько з нею він прощався.
— Уже пізно, пора в город! — пан сказав тихенько; —
Ще раз глянув на Марусю, поклонивсь низенько.
Дівка з річю не зібралась, вся почервоніла,
Обвернулась і на пана ще раз погляділа.

— Та і тільки? — скаже писарь, як буде читати
Оцю казку на гулянках для своєї громади.
Ой ні! мабуть, люди добрі, ще сим не минулось!
От-то, бачьте, Маруся до дому вернулася;
А вже було трохи пізно. Мати посварилась
На Марусю, що вона так довго пробарилась.
Сказати правду: стара наша добре серце мала,
Гомоніла небагато — зараз замовчала.
Сіла з дідом на припічку вибірати суніці;
Дівка стала роздувати багаття в кабиці;
А невістка із засіка борошна набрала;
Круто тісто замісила, коржів накачала,
Розіклала, як ведецця, на чистій полиці.
І порізала рівненько їх на варениці;
Вареників на підситок кутко наліпила;
А тим часом у казані вода закіпіла;

— Ке лиш, дочко, там макітра!“ обізвалась мати
— Закіпіли лебонь добре — пора витягати. —
Все зробили гарно, чинно: вечеря готова.
— Там на жердоцці висіла ще ряднина нова;
— Виниси її на двір лиш, та постели долі;
— Бо здаецця, що вже хлопці вернулися с поля. —

Незабаром біля присьби послали ряднину
І поставили макітру як раз в середину.
Ізійшлися всі у купу вареників їсти;
Розглядають, вибірають—деб лучче присісти.
Баба с дідом, син, невістка, біля неї діти,
А Марусі досталося с краечку сидіти.
Старий батько, иншим часом, любив шутковати:
Він не втерпів, щоби дівці чого не сказати.
„Що Марусе?... недостача?... когось та немає
Біля тебе!... чоловіка?...“ та жінці й моргає.
А для баби того й треба. — А щож? — обізвалась,
— За ким стало?... аби дівка тільки шановалась;
— Хоть Вовченко чим не хлопець? Що про його скажеш?
— Вже стара й старий на дівку не раз називались —
А Марусю так у серце, як ножем, штовхнуло,
Як їй тільки про весілля мати зном'янула.
Замовчала, ни словечка ни те не сказала;
Та й мати уже більше її не питала.

Уже кончилась вечеря, розійшлися спати;
Хто міг в сінях, хто на дворі, дівтора у хаті.
Дівкаж наша у коморі ціле літо спала:
Зняла з бочки дві подушки, рядно розіслала;
С себе скинула запаску ноги укривати;
Помолилась Господеві — лягла почивати;
Та ні, мабуть, не те дівці в голові вертілось;
Що ни діяла, а спати зовсім не хотілось;
То зажмуре вона очі, хоче задрімати,
Аж тут блохи починають по тілу скакати;
То ¹⁾ притулицця к подушці, лице закриває,
А все душно, та не гарно; придумать не знає,
Щоб робити... Уже й півні почали співати,
І здаецця, незабаром буде і світати.
Довго мучилась Маруся, та й про сон забула,
А тим часом так заснула, що й сама не чула.
Знають всі, що перед світом дуже смашно спитьсся:
То булоб і дівці нашій, аж тут оп'ять сниться.
Що панич прійшов до неї, за руку хватає,
Прихиляється, цюлує, к серцю притуляє.
«Гетьте!» крикнула Маруся, та і пробудилась;
Розглядає, аж не баче того, що приснилось...

Розсвіло уже на дворі, сонце виглядає;
Мати вийшла, просо сипле та курей скликає;
Кури сбіглися, цокочуть, зерно підбирають;
Хлопцям треба їхати в поле — волів налігають,

¹⁾ В ориг. „По“.

А Маруся поспішає коров подоїти,
До череди відыгнати, та й обід варити.

Все, мовляли, так робилось, як всюди ведеця.
Та ще будуть мене люди лаяти, здаецця,
За те, що я все торочу, про що всякий знає;
Хто що робить, то все робить—даром не гуляє;
Колиж я оце затяв брехеньку брехати,
То вже треба і до ладу її досказати.

Чули вже, що дівка наша цілу ніч не спала;
То біда ще невелика, вонаб миновала;
Бо ніхто того невідав, і мати байдуже,
Що Маруся увесь ранок невесела дуже;
Та то горе, що на серці щось таке сиділо,
І воно-то дівку нашу на той світ зманило.

Пройшов день, пройшов і другий... минулась неділя,
А все жутко та негарно, все не спить дівчина.
Пожовтіла, як нагідка!... Вже й мати питала:
Чим нездужає Маруся! — Маруся-ж не знала,
Щоби матері сказати?... брехати не вміла,
А всю правду розказати вона не посміла.
— Щось та треба з нею діять! — стара мірковала:
Усі хати обходила, усюди питала:
— Чи не знає от хвороби хто зілля такого,
— Або баби-шепотухи, знахора якого?
— Нехай би вони Марусі що небудь зробили.
— Чи не легче би їй стало, можеб пособили? —

На селі всяк знав Марусю, всі її любили;
Усі матері совітом пособиць хотіли;
Розказали, хто що знає, де кого шукати.
Одні раили, щоб бабу до дівки позвати.
Її хата на краечку, де груша висока,
Як раз в бальці, над водою, де круча глибока:
Там вона, одна душею, віку доживає
І нічого вже не робить, тільки все шукає
Таке зілля та коріння, що хворих лічити,
І багацьким помагала — їб попросити.
Другі знаки¹⁾ чоловіка, що замирав двічі,
Тай ожив оп'ять. Він тільки подивиця в вічі,
Над водою повороже — зараз відгадає:
Хто що дума, хто що має і чим хто хворає
І розкаже — от хвороби чим кого лічити;
Може й він таки захоче дівці пособиць?
Треті инше говорили: не лучеб, мовляли,
Щоби батько, або мати з нею побували
В Капдуновці та в Ахтирці — Богу помолились,
Або в Києві, та к мощам Святим приложились.

— І це добре, і то гарно!... та з чого зачати? —
Стала мати після того з старим мірковати,

¹⁾ Має бути «знали».

— І вістимо — перше всього треба полічиться;
— А як хворій стане легче, тоді і молитесь
— Можно їхать, куди люди добрі нам порають. —
Слово сказано; прийались за діло: сзивають
Всіх бабок і знахорів, і в добавок жида,
Щоб скоріше тільки дівку зігнати со світа;
Во міні, бач, так здаецця, хрещення люди,
Що ніколи ниякого ладу там не буде,
Де багацько одно діло майстрів починає
І нікого по меж ними — старшого немає;
А, крий Боже, як багато лікарів назвати,
Щоби хворому всі разом стали пособляти;
Тоді прямо домовину починай робити,
Та і зви попа до себе, щоби хоронити.
То було й дівці нашій: її так лічили;
Во ¹⁾ вони мене не знали, мене не спросили.

Чоловік той, що замирав, лічити узявся,
Тільки з тим, щоби до його ніхто не мішався;
А як він зайшов у хату, та глянув на лавку,
Що там сила баб сиділа і жид на добавку,
То мірщій він відтіль драла; і як не просили,
Батько й мати, щоб вурнувся, не уговорили.
Після того жид мерзений почав говорити,
Що ніхто не може в світі хворій пособити;
Що він тільки зна лікарство, та дороге стое.
— То нічого! — батько й мати крикнули обое.
Сучій жид наш аж підскачів: того йому й треба!

Тільки баб, здаецця, шилом штовхало що в ребра:
Все ворочались, кривились, та щіпали губи,
І здаецця, як би мали вони в роті зуби,
Можеб жида, так як кішку, в шматки розтаскали,
І жида людей лічити можеб перестали.
А стара свою дитину, сказано, любила,
То вже, бачите, не знала, що і говорила:
Вона жиду обіщалась добре заплатити,
Та й забула, що і баб тим можна оскорбити.
Бісів жидога по хаті, що в'юн, ізвивався;
Все так гарно, все до ладу зробить обіщався.
Вже псяюха розходився хворій докучати,
Вже було баби збирались додому втікати;
Аж на щастьє їх, все діло пішло иншим ладом.
Мати їхати збиралась в город за снарядом
Та й розшитує у жида — що треба купити,
Щоб для дівчини жидівське лікарство зробити?
А то жиду не по серцю, пейсами киває;
Щоби їй на те сказати і сам він не знає.
Тільки думав він не довго: схвативсь за ярмолку,
Поворочав її трохи, тай добився толку:
„Ти, бац, grosі дай міні взе, не бійся нічого!
„Я і сам найду, де треба, лікарства такого;

¹⁾ В ориг. „Во“.

„Бо лисе цуесе: хто захоце у мене лічиться
„То не треба взе нікому на знаряд дивиця“.
— Бач чортяка!... бач падлюка! Ми давно те знали
— Чимсь нечистим він задумав дівку отруїти,
— Щоби душу християнську та занастити
— Пійшов вражій, чортіянській жидюга із хати! —
Всі баби гуртом почали на жида кричати.
І наш лікар, що єсть ноги, відтіля убрався;
Не вдалось ему лічити — за чарку принявся. —

— Слава Богу! — скаже инший — одним чортом меньше, —
Чи не стане, після того, нашій хворій лехче? —
Ні, добродію, не треба на жида свариться;
Бо я хочу ще за його горою вступитися,
Що ти скажеш — як би, часом, та жид той провідав,
Що дівкі шукали ягід, та в город він збігав,
Та дали-б йому волю пособляти дівці?... —
Може-б їй оп'ять зхотілось ітти по суніці?
А за тим само собою їй лехчеб зробилось;
Тількіб, може, в ліс ходити частенько хотілось?
Так міні здаецця хлопці!... Щоби ви сказали?...
Колиб бачили, як хвору баби мордовали,
То і ви булиб тій мови, що лучче втопиться,
Чим жіночим коли небудь снадоб'єм лічиться.

Після жида розходились баби помагати;
Все робили, щоби дівці міршій доканати:
То шептали, то плювали, то горшки скидали;
Иншим часом, не поладив, лаялись-гарчали,
Все робили так, мовляли, як в світі ведеця;
Скоро хворій доканали!... вже не ворухнеця,
Кров застила, рот пошерхнув, щоки пожовтіли,
Очі сплющились: на віки дівку знапали!
От тоді-то крик та голос піднялись по хаті!
Гірько, гірько стали батько і мати ридати!

Треба довго ще возиться, щоб все розказати;
Як на похорон ходили сусідів скликати;
Як у боклазі горілку до дядка носили;
Як з попами торговались, кланялись, просили;
Як коржи на помин з медом, книші, паляниці,
Для пошів та для народу пекли молодичі;
Як ситою та узюмом кутю приправляли;
Як на ягодах варену в глеках запікали;
Як у нову одежу дівку убирали;
Як прощались, ридали, в домовину клали;
Як на кладбище таскали, в яму опускали,
Проспівали: вічну пам'ять, землею зарили;
Як варене та печене на поминках їли;
Як, із горя, всі горілку та варену пили.
Треба довго, щоби все вам розказати діло;
А я знаю: мене слухать уже надоїло.
Так скорішеж за Марусю ізнова приймемся!
Уже трохи!... скоро, скоро кінця доберемся.

Ой та яма, яма темна, де дівка лежала,
Заросла вже лободою, землею запала!
Почорнів і крест дубовий, набік похилився!
Тільки ¹⁾ шлях, туди із лісу протертий, виднівся.
Хтож такий тим чорним шляхом до могили ходить?
Що таке він меж густою травою там робить?
Чи не вовк голодний, може нюха, мертвечину?
Чи не відьма захотіла украсти дівчину?
Не скажу вам, добрі люди, щоби там блукало;
Тільки знаю, що там стежки перше не було.

Близ гробів на косогорі хтось бакшу посіяв;
Там був сторож, і той сторож так міні повідав:
— Що колись була за добра Маруся покойна!
Що за дівчина пригожа, чипурна, моторна!
Що то дуже її наші парубки кохали,
І дівчата всі Марусю дуже поважали!
Ни про кого злого слова вона не сказала;
Все журилася сердега, все чогось мовчала;
І хлоп'ята хоть частенько на дівку гляділи,
І соромились і з нею жартовать не сміли.
Не було нічого дівці любого на світі!
Так як знала, що недовго достанецця жити!

Як Марусю поховали, через год після того,
У Вівторок, після служби, на Спаса Святого,
У леваді її батька дівчата гуляли:

Там покойну вспоминули, пісню заспівали:

Ой чомуж, ой чомуж Марусі немає?

Деж вона, де вона голубка блукає?

Чи в селі, чи в току, чи на огороді,

Чи в бору, чи в лісу чи на чистім полі.

Пійшла дівчина милого свого шукати,

Свою долю нещасливу йому розказати?

Ой немаж, ой нема нашого серденька!

Ой пійшлаж, ой пійшла вона далеченько!

Ни в селі, ни в току, ни на огороді,

Ни в бору, ни в лісу, ни на чистім полі,

Ни на цілім білім світі дівчини не має!

У могилі наше серце давно починає!

Щож її, що її на той світ зманило?

Щож таке, що таке дівчину згубило?

Розкажи, розтолкуй, пожалійся ненько:

Хто тебе, хто вітняв від нас так раненько?

Чи хвороба, злая доля тебе погубили?

Чи злодії, чародії дівчину убили?

Ой ніхто, ой ніхто не губив дівчини!

Ні вона, ні вона умерла с кручини!

Козака, козака полюбила!

По йому, по йому сердега тужила!

То кохання дівку нашу на той світ загнало;

То коханнячко Марусю в землю поховало.

¹⁾ Всюди „і“, тут „и“ в оригін., що відповідає „і“.

Так дівчата голосили по своєму горю!
Поспівали, потужили ¹⁾, розійшлись до дому.
Ту їх пісню пан підслухав якийсь молоденькій;
Він на той час чогось вештався від дівок близенько,
По за ровом, у ольшині, та по меж лозою,
В двох с собакою рябою, с ружйом за спиною.
Він їх слухав, підкрадався, в когось приглядався;
А як пісню проспівали, здаєця злякася;
Став, як вкопаний, сердега; чогось зажурився;
Опустив він очі в землю, сльозами залився,
Тільки більше на те місто уже не приходив!
А як місяць у пів-ночі із за гори всходив,
Він до кладбища із лісу тихо прокрадався,
Близ Марусиной могили чогось побивався.
Перед світом тим-же шляхом ворочавсь до дому, —
І то він туди із лісу протоптав дорогу!

К І Н Е Ц Ь.

¹⁾ В ориг. „по тужили“.

В. І. СЕЛІНОВ.

Проф. Одеськ. Ін-ту Нар. Осв.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДжЕРЕЛА ПОВІСТІ ПУШКІНА „КІРДЖАЛІ“.

(За архівними матеріалами).

Повість „Кірджалі“ вперше надруковано, як відомо, в „Библиотеке для чтения“ за 1834 р.

Анненков уважав, що це більше уривок із записок, аніж повість у справжньому розумінні слова ¹⁾. В іншому місці ²⁾, наводячи те, що збереглося ще від „журналу“ Пушкіна про грецьке повстання, він приходить до такого висновку: „Читатель вспомнит, что об одном из этих капитанов, Кирджали, Пушкин составил впоследствии рассказ, вероятно, тоже на основании теперь не существующих своих записок о греческом восстании“.

Підхоплюючи останні слова, Бартев додає ³⁾: „Если это было действительно так, то может быть этот журнал впоследствии пригодился Пушкину для его статьи об одном из участников молдавского движения, Кирджали. В ней находятся любопытнейшие подробности, собранные и записанные, очевидно, из первых рук. Иписанты изображены именно так, как его после обличила история. Набросанное Пушкиным описание дела под Скулянами имеет все достоинства подлинной исторической записки“.

І. П. Ліпранді категорично не погоджується з цими словами Бартева. На його думку, пієсу „Кірджалі“ Пушкін скомпонував не на підставі власних записок ⁴⁾. Вона трохи не вся неправдива, та це й не диво, бо написано її принаймні по дванадцятьох роках після того, як Пушкін покинув південь, і написано із слів. Пушкін сам каже: „В то время неизвестный молодой чиновник, ныне занимающий важное место, живо описывал мне его (Кирджали) отъезд“. Зазначаючи потім, що це був М. І. Лекс, Ліпранді каже далі: „Очень может быть, что Пушкин слышал в Кишиневе о разбоях и выдаче Кирджали и оставил это без внимания, как событие, тогда совершенно не значущее, и встретившись в Петербурге с Лексом, занимавшим уже «важное место», вспоминая Кишиневскую жизнь, услышал анекдот о Кирджали, а у Михайла Ивановича был запас анекдотов, которые он обыкновенно импровизировал, путая имена и места и представляя события, как повертывалось на языке“. Взявшись по цих зауваженнях докладно розглядати повість „Кір-

¹⁾ Соч. Пушкина, т. V., Изд. Анненкова. 1895, стор. 535.

²⁾ А. С. Пушкин в Александровскую эпоху. 1874, стор. 204.

³⁾ Пушкин в Южной России, „Русский Архив“. 1866, стор. 1150-1151.

⁴⁾ Русский Архив. 1866, стор. 1394 і дальші.

жалі“, Липранді поступинно спростовує її „історичну вартість“: і А. Іпсіланти схарактеризовано в Пушкіна неправдиво, і прізвиська дійових осіб перекутив він, і роля гетериста Йордакі не відповідає дійсності, нарешті, самого героя повісти Георгія Кірджалі спіткала зовсім инша доля.

Тимчасом, читаючи далі твір Липранді, здиваємо в нього такі цікаві слова. „Вместе с тем не вижу в собрании его сочинений даже намека о двух повестях, которые он составил из молдавских преданий, по рассказам трех главнейших гетеристов: Василия Каравья, Константина Дуки и Пендадеки“. Виходить, що Пушкін „от них заимствовал два предания, в несколько приемов записывал их, и всегда на особенных бумажках“. Переїхавши до Одеси, Пушкін, здивавшись з Липранді, показав йому скомпоновані на підставі цих переказів повісті і просив з'ясувати деякі невизначні місця, довідатися в Дуки й Пендадекі, напр., про вік дійових осіб та чи були вони тоді в Молдавії.

Разом із тим, за словами Липранді, Пушкін сміючися додав: „С прозой — беда. Хочу попробовать этот первый опыт“.

Торкаючися цікавості Пушкіна «к разноплеменным балканским удалцам, мелькнувшим перед ним в Бессарабии», другий мемуарист А. Ф. Вельтман розглядає повість „Кірджалі“ зовсім з иншого погляду. Очевидячки, його мало цікавило те, оскільки поет був близький до історичної правди. Погоджуючися з Липранді, що Пушкін писав „Кірджалі“ 1834 р. на підставі згадок, переказуючи про грізного розбійника „дошедшие до него по слухам предания“, А. Ф. Вельтман, сам письменник-романіст, каже далі¹⁾ таке. „Любопытно, что самая выработка прозаической повествовательной формы связывается у Пушкина с рассказами об этих людях: нас поражает изумительное совершенство ее в сжатом, но картинном повествовании о Кирджали, написанном в пору высшего развития Пушкинского творчества; а за десять лет перед тем, в 1824 году, гениальный автор этой повести, записывая в Одессе воспоминания гетеристов Дуки и Пендадеки, еще затруднился их изложением и жаловался Липранди: „С прозой — беда. Хочу попробовать этот первый опыт“. Попыткой своею Пушкин остался тогда не вполне доволен; потому, вероятно, она и не сохранилась в его бумагах“.

Перед нами, отже, три думки про повість „Кірджалі“.

Аненков уважає її за уривок з щоденника, за свого роду протокольний запис, що не був у майстерні художниковій.

Коли-б не було приписки самого Пушкіна „повість“, він, як сам запевняє, не відніс-би цього оповідання до другого відділу „статтів у прозі“.

Липранді в своїх запереченнях Бартеневу, який тільки розширив і поглибив думку Аненкова, зазначає лиш перекучування в повісті історичної дійсності, яку він сам переживав.

А на Вельтмана повість справила вражіння, як чудовий твір, що вийшов з майстерні художника: ще в 1824 р. Пушкін не вмів поводитися з прозаїчною формою, а за 10 років він дає композицію оповідання, де скуписть на фразу, доведена до крайньої простоти художнього оповідання, чергує з пишними малюнками, які свідчать про справжній *couleur locale*.

¹⁾ Л. Майков, Пушкин. П. 1899, стор. 134.

По багатьох дослідженнях про форму пушкінських творів цей бік у творчості Пушкіна нам добре відомий, а через те думка романіста Вельтмана ближча до правди, ані-ж гадка Анєнкова, що повість „Кірджалі“ є „уришок із записок“ тай годі.

Немає потреби спинятися на тому, як під впливом двох—трьох штрихів в уяві читача, що гортає „Кірджалі“, оживає чудовий малюнок „напівтурецької Басарабії“ першої чверти ХХ в. Арнаути в своїх мальовничих убраннях, з довгими чубуками в роті, сьорбають каву з маленьких філіжанок, стрункі молдаванки, жидівки, що шльопають пантофлями, своєрідні візники на не менш своєрідних підводах-каруцах, нарешті, постать гордого розбійника Кірджалі, на свій кшталт чесного, але меткого й до краю підступного,—усе це створює немов-би килимовий узір, де очі з однаковою насолодою спочивають як на фарбах, так і на самому малюнку.

Отже, це оповідання не звичайний уришок із щоденника, а справжній твір, опрацьований пушкінським штибом, доведеним, може бути, до крайніх меж свого виразу.

Такий невластивий на той час спосіб komponувати повість, коли завдання мальовничості відсуває на задній план оповідальне, обмежуючись одним—двома моментами дії, а не цілим їхнім ланцюгом, деє певне й спричинивсь до того, що Анєнков вагавсь, чи можна „Кірджалі“ віднести до розряду художніх творів написаних прозою.

Звідси питання про джерела повісти „Кірджалі“, ще мало висвітлене в літературі, разом з питанням про оброблення їх у цьому разі набуває великої ваги, а надто коли мати на увазі, що всебічно ще ніхто не перевіряв думку Ліпранді про те, що оповідання Пушкіна цілком не відповідає історичній дійсності.

В рукописах Пушкіна, як повідомляє П. О. Морозов, зберігсь такий нарис програми до цього оповідання: „Кирджали. Эмигранты. Stenka. Скулянская битва. Кантакузен, pendu... Хорчевский, Навроцкий, Битва. Арнаути в Кишиневе“.

Коментуючи саму повість, П. О. Морозов подає довгий витяг із згадок Ліпранді, вважаючи за автора всіх перекичувань історичної правди М. І. Лекса. Окрім оповідання останнього, поважний коментатор припускає ще, що деякі моменти, певне, Скулянська баталія, могли бути змальовані з слів В. П. Горчакова, який з наказу начальства їздив до Скулян збирати відомості про бій, що там ставсь¹⁾.

Чи не дивно, на перший погляд, що Пушкін, проживаючи в Кишиньові, і з таким ентузіазмом переживаючи в 1821 р. грецьке повстання, зворушений оповіданням молодого урядовця (М. І. Лекса) про спіймання в Басарабії й заслання за кордон, до Молдавії, розбійника Кірджалі, обмеживсь тільки на тому, що почув од М. І. Лекса? Невже він і не пробував довідатися про цю мальовничу постать ще й од інших осіб? Окрім того, невже єдине джерело, що з нього Пушкін узяв відомості про Скулянську баталію, за яку, безперечно, балакала вся Басарабія, було оповідання Горчакова?

¹⁾ В. П. Горчаков з цього приводу переказує тільки ось що: „Про Кірджалі оповідав Пушкінові М. І. Лекс“. „Русский Архив“. 1900. № 3, стор. 403.

Ніхто досі не пробував використати на те архівний матеріал що-до грецького повстання за час од 1821 р. аж до 1823 р. Цей матеріал становить „секретну частину справ канцелярії новоросійського й басарабського генерал-губернатора“ й переховується в Одеському окружному архіві. А тим-часом чимало відомостей, що ми здобули їх з оригінальних документів, які яскраво змальовують обстанову як у Басарабії, так і в Молдавії за перших років грецької революції, дають можливість сказати про повість Кірджалі щось нове, що зовсім инакше висвітлює джерела Пушкінської повісти.

Почнімо з Скулянської баталії, героїв грецького руху, за яких згадує Пушкін, та росіян, що з тих чи тих причин фігурують в оповіданні «Кірджалі».

Скуляни — прикордонний пункт по-над самою річкою Прутом на шляху з Кишиньова до Яс. Тут був центральний карантин, тут-таки було місцеперебування начальника Басарабської карантинної лінії, що за нього тоді був дійсний стат. совітник Навроцький¹⁾. По той бік річки Прута стояло молдавське містечко з такою самою назвою, а трохи далі від нього було село Стенка, через яке йшов шлях до Яс.

Після того як Олександр Іпсіланті 22 лютого²⁾ раптом з'явивсь у столиці Молдавії й, мавши співчуття господаря Михайла Суцо, оголосив грецьке повстання, греки вчинили турецький погром по багатьох містечках і містах. В Галаці турків було вирізано, і місто опанували повстанці. 1-го березня кн. О. Іпсіланті облишив Молдавію, звелівши головним своїм силам іти до сусідньої Валахії, де він сподівався дістати підмогу від Федора Владиміреска, що ще наприкінці січня 1821 р. став на чолі місцевого селянського руху.

Всі ці події збіглися несподівано для турків. Не мавши в князівствах війська, а до того не знавши, як ставиться до всього цього Росія, Порता мусіла якийсь час вичікувати, щоб з'ясувати розміри повстання, що його розпочав ген. Іпсіланті. Коли турецький уряд зрозумів, що в цій справі не бере офіційної участі Росія, він уже більше не вагавсь. Сила турецького війська з'явилася у Валахії й Молдавії. Зазнавши поразки під Драгошанами³⁾, Ол. Іпсіланті втік до Австрії, одночасно один з його загонів з кн. Кантакузенем на чолі, що охороняв Яси, мусів одступити до р. Прута. Шлях із Яс ішов до Скулянського карантину, через це саме поблизу його й відбувся останній акт трагедії, яку розпочав, але не скінчив Іпсіланті.

10-го червня консул Пізані, облишив з наказу посланника бар. Строганова Яси, скоро туди вступили гетеристи, й оселився тимчасово в Скулянах. Він повідомляє Інзова про те, що кн. Кантакузен, скоро почали наближатися турки, виступив із своїм загonom з Яс і розташувався у селі Стінці (Stinca) та по деяких інших близько прутського кордону⁴⁾. За три дні з тих

¹⁾ Про Скуляни й Навроцького див. у „Записках“ Вігеля М. 1892, стор. 162-163 (ч. VI).

²⁾ Далі дати тут подається, як їх наведено в „справах“, тоб-то за стар. стилем.

³⁾ Дати цієї сутички й баталії близько Скулян в історичній літературі чимало авторів подає дуже неточно. Перша сталася 7/19 червня, друга 17/29 того самого місяця. Мало не єдиний надійний історик цього — А. Stern. Див. *Geschichte Europas* (1815-1871). В. II, Berl. 1897, стор. 204-205.

⁴⁾ Дело о заграничных происшествіях. 1821 р. № 10, ч. 5. Цікаво, що в нарисі програми „Кірджалі“ Пушкін зазначив і це маловажне село, біля якого перед Скулян-

самих Скулян згаданий угорі Навроцький¹⁾ пише Інзову: „В 12 часу сего числа пополудни заметил я на правом берегу реки Прута близ самой переправы таможенной множество народа, роющего канаву. По ближайшему моему разведанию сии люди делают там батареи, которых велено яко-бы со стороны греков построить три вокруг молдавского местечка Скулян для защищения оного от турок». Незабаром сюди почали відступати грецькі частини. Несміливі покидали свої частини й ішли до нашого карантину.

З рапорту Інзова Олександрові І з 16 червня 1821 р. видно, що Кантакузен і Пендадекі, начальник окремого добровільного загону, не виконавши на цей час свого завдання, «с 16 етеристами без оружия перешли на нашу сторону»²⁾. Грецький загін залишивсь без головних начальників.

З дальшого донесіння Інзова з 20-го червня бачимо, що 16 червня турки, тиснучи греків, мали з ними невеличку сутичку перше недалечко від Яс, а тоді в лісі близько містечка Стінки. 17-го великий турецький загін, переправившись через річку Жижу під пострілами, рушив у напрямку до Скулян. „Греки³⁾», встретив тамо турок в разных партиях, ретировались с перестрелкою в укрепление при карантинной переправе сделанное, где было выставлено с самого утра знамя. Они зажгли молдавское местечко Скуляны в 9 часов и, наведя на укрепление турок, сделали сильный отпор пальбою из ружей и 3-х пушек. По отражении турков пальба пушечная изредка и впереди укрепления фланкировка кавалерийская продолжалась до 12 часа. В это время показалась с низу Прута по самому берегу сильная атака от турецкой кавалерии, и пехотные колонны окружили местечко со всех сторон. Турецкая кавалерия, нападавшая на греков, переменилась 4 раза; во все время греки в малом количестве, перетаскивая на себе пушки, отражали нападения до 5-го часа пополудни, когда же 4-я перемена турецкой кавалерии, приведя с собою артиллерию, начала производить в тыл батареи пальбу, то греческие пушки замолкли и етеристы залпами ружейных выстрелов удерживали с левого фланга сильные толпы турок. Но не в состоянии будучи более защищаться, бросились сначала с укрепления, а потом с левого фланга вплавь противу карантина. В продолжение сражения ранены пулями в нашем карантине 5 пассажиров — четыре мужчины и одна женщина. В карантин долетали не только пули, но и ядра. Турки, занявши укрепление и весь берег противу карантина, стреляли из пушек и ружей по плывущим. Оставшихся же на берегу и на пристани греков, не успевших броситься в реку, а также раненых, всех перерубили. Спасшиеся на наш берег греки в количестве 300 чел. объявили, что они, быв изнурены в силах, не имея зарядов и лишась начальников, ими управлявших, решились у нас искать убежища. Из числа их оказалось 24 чел. раненых. Один из них, получив 5 пулями три раны в грудь, одну в ногу, переправился сам к нам вплавь. В сражении, говорят, было греков всех вообще до 500 ч., а турок, атакующих местечко, до 5 тысяч“.

ською баталією була невеличка сутичка між турками, що наступали, й греками, які відступали.

¹⁾ Дело о заграничн. происш. 1821 № 10, ч. 5. ²⁾ Там-таки.

³⁾ „Записка о действиях между турками и греками при Пруте у Скулян“. Там-таки.

Вагу має тут саме зазначити, що цей докладний опис, який являє собою окрему записку, склав Інзов, як він сам каже, в Скулянах, куди він їздив „тотчас по получении сведения о действиях между турками и греками“.

Не можна не спинитися ще й на донесіннях про Скулянську баталію Навроцького, який яскраво описує її¹⁾.

17-го червня він надіслав Інзову кілька повідомлень, де він описує те, що тут відбувалося на його очах по той бік річки Прута. Дивуючися з хоробрости греків, Навроцький пише: „Стрелки греческие встречают везде турков с малыми пушечками двумя на себе таскаемыми, а на батарее непрестанный огонь из больших пушек. Раненых греков и арнаутов перевезли греки на наш берег уже 11 чел., некоторые турки, подошедшие к берегу с дальней от батареи стороны, уверяют, что им запрещено даже вести атаку с тылу местечка, чтобы выстрелы их не могли переноситься на нашу сторону, и потому якобы они принуждены только вести атаку с двух флангов, однако ж несколько пуль ружейных или пистолетных перелетело уже на нашу сторону и даже в самый карантин, где ранило и одного пассажира“. По кількох годинах у новому донесінні Навроцький, описуючи трагічний кінець баталії, зазначає, що до бойовища Скулянського, вже по тому коли турки взяли укріплення, прискакав невеличкий грецький кінний загін, що поспішав до своїх на допомогу. Турки оточили його, але вільно вживати проти нього вогнепальної зброї не могли, бо виявилось, що греків притиснено аж до берега р. Прута, на другому боці якого був російський карантин. Через це паша, що командував турецьким загоном, «под'їзжал к берегу и, вызвавши карантинного начальника подполковника Шафирова, — каже Навроцький, — спросивши не будет ли вредно и противно, когда обратит на тех обложенных греков свои пушки, как им по моему совету объявлено, что это будет значить нарушение трактата, ибо на берегу нашем есть воинские команды, пассажиры и даже жители... Трагедия сия вся происходила только за рекою в виду всех, нас чиновников, воинских команд и пассажиров; пули и ядра, из коих два павшие в самом карантине между чиновниками и пуля возле меня, тут представляю, хотя нередко прорывались на нашу сторону, но кроме одного пассажира, легко раненого, ничего не повредили. Баталион Охотского полку, при майоре Корчевском, тут находившийся во всю сию историю был на нашем берегу по разным причинам в ружье, а под конец прибыл другой баталион».

Ось цікаві відомості що-до Скулянської баталії, які нам пощастило здобути в архівних матеріалах.

Звернімося тепер до повісти „Кірджалі“ й до згадок Ліпранді.

Торкаючися деяких осіб, що за них згадує Пушкін у зв'язку з Скулянською баталією, Ліпранді виправляє „вкравшуюся неправильность в названиях“, звертає увагу читача на те, що подається прізвища осіб, а прізвища начальника карантину немає, хоч в оповіданні за ним визнається визначну роль в події, і тут-таки додає: „Это был д. с. с. Навроцкий, начальник всех бессарабских карантин“.

Окрім того підкреслює ще ось що: „Главное же тут пропущено то, что в это время был здесь с бригадой 16 дивизии г. м.

¹⁾ Там-таки.

Бологовской, и когда он увидел, что несколько пуль перелетело через Прут в наш карантин, он тотчас послал баталионного командира, майора Карчевского, с трубачем, к реке и высланному на трубу турке велел сказать паше, что если пули будут еще попадать в карантин, то он примет это за открытие войны и переправит свои войска через Прут. Командовавший тут Салих-паша тотчас прекратил действия, и на другой день повел атаку на тет-де-пон, параллельно реке, так что мы видели всю сцену, не подвергаясь никакой опасности, находясь только через реку, в нескольких десятках сажен⁴. Матиме вагу зауваження, що тої самої ночі, по різанині, Ліпранді повернувши до Кишиньову до корпусного командира, що посилав його, і подав йому рапорта з докладним описом події.

Ми не знаємо, як було змальовано в цьому рапорті події, зв'язані з Скулянською баталією, але можемо запевнити, що в згадках „по пам'яті“¹), на яку поклався Ліпранді, є помилки.

В цьому легко переконатися, порівнявши слова Ліпранді з оригіналами донесіння, що їх писав Навроцький того самого дня, коли була баталія, й які подали ми вгорі мало не сповна.

Насамперед Ліпранді неправильно виправляє в Пушкіна написання прізвищ. Пушкін пише „Хорчевский“, Ліпранді виправляє „Карчевский“, а в донесінні Навроцького його власною рукою виразно написано „Корчевский“. Ліпранді замість пушкінського „Сафинос“ (у вид. Бр. Ефр.—„Сафианос“) хоче бачити Сафіано, а тимчасом у Rouqueville'я подано транскрипцію „Sophianos“²). Прізвище одного з грецьких начальників Ліпранді хоче читати „Йоргакі“ (у Пушкіна Йордакі), тимчасом в архівних документах здибаємо його написанням і так і так. До цього можна було-б додати ще й таке: Ліпранді пише — „г. м. Бологовской“, а цей виразно підписує своє прізвище — „Болховской“ (Ліпранді знав його особисто).

На всьому цьому, може, не варт було-б і спинятися, якби Ліпранді не вважав це за доводи на те, що Пушкін писав свою повість „по 12 роках“ по тому, коли покинув південний край, з чужих слів.

Отже, написання прізвищ у повісті „Кірджалі“ нічого не каже на користь того, що в ній немає ознак безпосереднього обізнання Пушкіна з подробицями Скулянської баталії³).

1) Свою статтю Ліпранді починає невеличкою приміткою. „Заметки эти, казав він, взяты из моего дневника, и в некоторых местах дополнены из памяти“. Розбіжність в описі подій, зв'язаних із Скулянською баталією, — Ліпранді, з одного боку, Навроцького й Інзова, з другого, — переконує, що про ці факти Ліпранді писав, коли вже минуло багато років з часу подій, попросту по пам'яті.

2) Histoire de la régénération de la Grèce, Paris 1824. Tome II, стор. 485. Пушкін міг читати Пукевіля в Одесі. Про це див. мою ст. „Пушкин и греческое восстание“ в збірн. „Пушкин. Статьи и материалы“. Одеса. 1926, стор. 25. Пушкін добре знав, про кого він говорив. Див. його лист до В. А. Жуковського з Михайловського (в академ. вид. № 107, в новому вид. листів Пушкіна за ред. Б. Л. Модзалевського № 100). Тут він каже про 8-річного Родоса Сафіанос, доньку грека-героя, що наклав головою в Скулянській баталії, що вона — небога російського полковника.

3) Як Пушкін цікавився обставинами Скулянської баталії, свідчить його уривок з „журналу“ про грецьке повстання, якому дав він заголовок „Notice sur Penda-Déka“. Тут

Перейдімо тепер до опису самого епізоду.

Ліпранді вказує на те, що Пушкін, називаючи другорядних осіб, не знав прізвища того, хто фігурує в оповіданні, як „начальник карантину“ й зазначає: „Это был д. с. с. Навроцкий, начальник всех бессарабских карантин“. Не думаємо, щоб авторові повісти, а не офіційного донесіння, можна було-б закинути те, що він начальника карантинної лінії назвав начальником карантину, але новий факт, що його висуває Ліпранді, на довід того, що Пушкін погано був обізнаний з обставинами звязаними із Скулянською баталією, спростовується наведеною угорі програмою повісти, що її власноручно накреслив поет.

Там після „Хорчевського“ позначено „Навроцький“. Отже, Пушкін добре знав, про кого він говорив, коли писав: „Начальник карантина (ныне уже покойник), сорок лет служивший в военной службе, отроду не слыхивал свиста пуль“ і т. ін.

Потім Ліпранді зазначає, що в повісті немає важливого факту, а саме заяви ген. Болховського турецькому нашій з приводу перельоту на наш бік кількох куль, заяви, що збільшила опір невеличкого грецького загону, проти якого ворог міг орудувати, наступаючи тільки впоодовж ріки.

Проте ані в донесіннях Навроцького, що трохи не погодинно описує Скулянську баталію, ані в рапорті вищому начальству Інзова про ролю Болховського нічого не говориться. Ба й більше. Виявляється, що на наш бік перелітали не тільки кулі, але й ядра, навіть поранені були. А розмову з турецьким пашою ген. Болховської мав зовсім не з власної ініціативи, а з бажання самих турків, і не напередодні остаточних боїв, — а наприкінці бою, коли укріплення турки вже взяли й коли переможцям раптом довелося зустрітися з грецьким кінним загonom, що несподівано прискакав на той час. Хоч його й пощастило оточити й притиснути до берега, але націлити на нього гармат не можна було, бо ядра неминуче влучали-б у приміщення «2-го тимчасового карантину». Як видно з документів, наведених угорі, сам паша під'їздив до нашого карантину й викликав начальника підполковника Шафірова, прохаючи його дозволу, націлити на притиснених до ріки Прута греків свої гармати, але, за порадою Навроцького, од Шафірова дістав відповідь: «Це означатиме зламати трактат». Вважаючи на це, турки повинні були обмежитися на блокаді й тим самим дали можливість кінному загону разом із своїм начальником Гікою того самого 17-го червня темної ночі щасливо переправитися на наш бік.

Із сказаного видно, що Пушкін, описуючи обстанова Скулянської баталії, був ближче до правди ніж Ліпранді. Повідомлення про кулі, що продижджали біля ушей Навроцького, як ми бачимо, цілком стверджується в донесінні останнього, де так само згадується за кулю, що впала біля нього.

Зазначено й про відступ Кантакузена з Яс до Стінки (Stinka), потім перехід на наш бік його й Penda-Déka, що залишив за свого заступника Papas-Ouglou-Arnaute. Архівні дані цілком стверджують Пушкінів запис. Окрім наведених угорі відомостей про Кантакузена й Пенда-Дека в „записці“ Інзова про Скулянську баталію сказано кілька слів й про Палазоглу, що вранці 17-го червня вступив до карантину, а перед тим 16-го, командуючи передовим загonom, стримував наступ турків біля р. Жижж.

Немає нічого дивного, що після цього майор Корчевський міг підбігти до берега й посваритися на турків пучкою. Звичайно, що в офіційному папері не можна було написати про такий комічний епізод, і про нього, як про смішну пригоду, просто балакали.

Є ще одна подробиця, що свідчить про близьке обізнання Пушкіна з фактами Скулянської баталії.

В рапорті Інзова Олександрові з 20-го червня 1821 р. читаємо¹⁾: «В продолжение действия видны были между турками запорожские казаки, которые, как равно и некоторые турки, имели у себя пики. Заведение оных в их войске есть замечательная новость, ибо турки до сего времени никогда не употребляли означенного оружия».

Пушкін визнав за потрібне зауважити й про це мало не в тих самих словах: „Со стороны турков замечены были копыя, дотоле у них небывалые; эти копыя были русские: некрасовцы сражались в их рядах“. Чи були тут «запорозькі козаки» чи «некрасівці» — це для нас тепер не має ваги. Подати в своїй повісті цю деталь, як і багато інших, можна було тільки по добрім обізнанні з обставинами цієї справи, хоч із живих згадок, хоч із записів, але не з оповідання однієї особи, та ще й по тринадцятьох роках після події.

Важко припустити, щоб Пушкін не поцікавивсь довідатися про Скулянський епізод од самого Інзова, що їздив на місце події й там писав доповідну записку. Адже він міг читати її, як і донесіння самого Навроцького, а то ще й зібрати чимало додаткових відомостей од решти греків, учасників баталії, яких він так яскраво змальовує в повісті.

Всього досі сказаного ніби досить, щоб переконатися в тому, що Пушкін відтворював Скулянську баталію на сторінках повісті на підставі даних узятих свого часу і з розмов з Інзовим, і з прочитаних офіційних донесінь, і з оповідань, що їх поширювали учасники бою або випадкові самовидці його. Можливо, що Пушкін тоді-таки записував для себе деякі нотатки, що не збереглися до 1834 року, коли було написано повість. Цікаво, що, змальовуючи Скулянський епізод, Пушкін, всупереч думці Ліпранді, відбив події, що справді тут були.

Дамо тепер увагу головному героєві в повісті — Кірджалі.

І тут Ліпранді наводить низку фактів, що спростовують дійсність того, про що оповідає Пушкін.

В. Язвицький (стаття «Кто был Кирджали, герой повести Пушкина»²⁾), працюючи перед початком світової війни в румунській національній бібліотеці, натрапив на низку цікавих документів, які свідчать про те, що Пушкін правдиво оповів про самого Кірджалі, і спростовують виправлення Ліпранді.

Проте, архівні матеріали, що їх нам пощастило використати, примушують нас де-в-чому виправити статтю В. Язвицького.

Пушкін, як далі буде видно, змальовуючи самого героя повісті та взагалі додержуючи фактів, трохи перекутив хронологію подій у його житті. Чи це потрібно було для замислу самої повісті, чи винуватий тут був Лекс,

¹⁾ Справа № 10. 1821. ч. 5-та.

²⁾ «Голос Минувшего». 1919. № 1-4.

оповідач двох епізодів з життя Кірджалі, як про це каже сам Пушкін, буде видно далі.

В статті В. Язвицького найцікавіші для нас два рапорти пруського консула, що збереглися в румунській національній бібліотеці; обидва позначено 27-м липня 1823 р.

В першому з них говориться про те, що «известный Керчалик Георгий Болгарин», що жив з грабунку, взяв участь у грецькій революції й, кінце-кінцем, опинивсь у руках сілістрійського паші. Цей наказав одтати йому голову. «Тогда он заявил паше, что намерен открыть ему одну тайну. Ему разрешили это, и Георгий показал, что каймакам Кимпиниано, который его арестовал, взял у него 7.000 махмудиев, которые у него были спрятаны в земле.

Это обвинение, являющееся скорей мстью, чем действительностью, отстрочило казнь... Вероятно, что турки теперь будут требовать от г. Кимпиниано возвращения 7.000 пиастров, которых он, по всей вероятности, не получал».

У другому рапорті бачимо такий додаток: „Силистрийский паша отпустил всех, кто ему был прислан в качестве этеристов“, „но удержал в Силистрии только Керчалика Георгия и двух священников“.

Навівши ці повідомлення, В. Язвицький робить такий висновок: «Если сам паша из-за этого отсрочил казнь и вызвал каймакама, то легко представить, как все это волновало воображение простых турок, бедняков и голышей. Словом, тут на лицо вся та обстановка, при которой легко мог быть выполнен именно тот план побега, каковой и приписывается Кирджали».

Думку В. Язвицького, ймовірно з першого погляду, спростовує, проте, те, на що нам пощастило натрапити в одній із справ канцелярії новоросійського й басарабського ген.-губернатора¹⁾, де говориться «о последнем предприятии некоторых заграничных выходцев пробраться в Молдавию для нового там беспокойствия, о поимке оных и о содержании в крепостях».

В рапорті про цих осіб цареві 29-го травня 1823 р. Інзов пише: „Впрочем обнаруживается, что они (декілька осіб з Кишиньова, що переховувалися від поліції) намерились пробраться в Молдавию, по слухам о (?) появившихся там значительных партиях разбойников, составлявшихся из тамошних жителей и самых турков, равно из людей, тайно перешедших из Австрии. Главнейший из числа молдавских разбойников есть тот самый Георгий Кирджали, который в минувшем феврале месяце ограбил молдавское местечко Скуляны, но, перейдя Прут в Бессарабию тайно (це слово закреслено), был здесь пойман и передан в Молдавию, где, содержась в тюрьме, вместе с караульными турками бежал и, собрав свою партию, производит теперь новые грабительства“.

Порівнюючи донесіння пруського консула та Інзова, треба визнати або те, що тут одним прізвиськом називають різних осіб, а надто взявши на увагу, що місце вчинків для Кірджалі в пруського консула — Мала Валахія (Крайова), а в Інзова — Молдавія, або те, що втеча з вартовими сталася перед

¹⁾ Справа № 12. 1823.

новим арештом і надією вратуватися через донос на каймакама Кімпініано. Все це, кінець-кінцем, створило цілу легендарну повість про скарб закопаний у землі та про те, що Кірджалі метко здійснив свій план утечі.

Що ми маємо тут справу з легендою, про це свідчать такі слова Ubicini, який мало не по-пушкінськи переказує епізод з копанням скарбу та втечею Георгія Кірджалі¹⁾:

„Коли вибухло повстання 1821 р., він узявся до свого колишнього ремесла салдата й бився до останньої години в лавах Іпсиланти. Мабуть чи не один тільки він з усіх своїх не наклав головою й перейшов до росіян, що віддали його Яському паші. Те, як він уникнув кари, являє собою найдраматичніше оповідання в легенді“²⁾. А що-до того, як тоді творилося легенди слідом за подіями, то про це каже таке місце в згадках Ліпранді³⁾. Торкаючися двох молдавських пісень, що, на його думку, „особливо цікавили Олександра Сергійовича“, він оповідає про них: „Первая, из Валахии, достигла Кишинева в августе 1821 г.; вторая—в конце того же года. Куплеты из этих песен непрерывно слышны были на всех улицах, а равно исполнялись и хорами цыганских музыкантов. Кто из бывших тогда в Бессарабии и особенно в Кишиневе не помнит непрерывных повторений: «Пом, пом, пом помирами, пом» и «фронзе верде шелала, Савва Бим-баша»? Первая из них сложена аллегорически на предательское умерщвление главы пандурского восстания Тодора Владимирески, по распоряжению князя Ипсиланти в окрестностях Тырговишта. Вторая, на такую же предательскую смерть известного и прежде, а во время гетерии храбрейшего Бим-баша-Саввы“...

Легенда про щасливе врятування Кірджалі, згідно з наведеними вгорі донесіннями, не могла скластися раніш як 1823 р. Через те, звичайно, Пушкін не міг думи за неї в Басарабії, про що він і зазначає в повісті: „Несколько лет уже спустя, встретился я с молодым чиновником. Мы разговаривали о прошедшем.— А что ваш приятель Кирджали? спросил я: не знаете ли, что с ним сделалось? Как не знать, отвечал он и рассказал мне следующее“... Далі, як відомо, оповідається про скарб та втечу славнозвісного молдавського розбійника.

Наперекір фактам цю подію, як і опис спіймання Кірджалі в Басарабії, віднесено в повісті до 1821 р. Цікаво, що те саме робить і Ubicini в своїй історії Румунії. Тимчасом з рапорту Інзова, дуже точного в переказуванні фактів, арешт Кірджалі російською владою, видача його молдавському урядові й утеча з в'язниці сталися, як ми зазначали, в першій половині 1823 р.

Припустімо ось що: перше оповідання про Кірджалі, що його переказав Лекс, оповідання про те, як Кірджалі було заарештовано й заслано до Молдавії, можна віднести тільки до 1823 р., коли Пушкін був ще в Басарабії. Опис цього епізоду в повісті має всі ознаки справжньої події. А що-до другого оповідання, Лексового, то тут ми маємо справу з легендою, що, при-

1) Chopin et Ubicini, Provinces Danubiennes et Roumaines. Paris 1856. Seconde partie. P. 114.

2) Підкреслення наше.

3) Русский Архив. 1866, стор. 1407.

стосовуючи всі події зв'язані з пригодами Кірджалі до яскравішого 1821 р., зробила його одним з визначних учасників гетерії, за E. Regnault¹⁾ навіть одним з головних героїв і баталії біля Драгашан і баталії біля Скулян.

Наприкінці останнього бою — читаємо у французького письменника — „Кірджалі виходить наперед із своєю гарматкою: з гінотом у руці коло неї він дожидає, поки наблизяться турки й що-разу, коли вони починають наступати, він стріляє на них і відбиває. Та незабаром набоїв уже немає в нього. — «Товариші — гукає він на два десятки поранених, що лежать навколо нього — дайте мені всю вашу зброю, ваші ятагани й ваші палаші». — Кірджалі ламає їх, набиває гармату уламками й стріляє далі. А коли вийшли й ці запаси, він зриває свою срібну ладунку, дістає з кешень усі thalaris і beschlis (монети), які були в нього, й ще одним пострілом забиває кількох турків. Потім, поранений у голову, в потрощеною лівою рукою, не мавши нічого, окрім ятагана й пістолів, гукає: «брати, ратуйсь, хто може». Кидається в Прут разом з Мікалакі й купкою товаришів. За його прикладом іде Атанас та його загін. Всі щасливо перебираються вплинь на другий берег, де їх росіяни зустрічають вигуками повними ентузіазму“.

Вагу має зазначити, що Пукевіль²⁾, який докладно описує Скулянську баталію й уважає за потрібне подати прізвиська всіх героїв цього дня (il faut proclamer les noms de tous les héros), у своїй книзі, написаній слідом за подіями, зовсім не знає Георгія Кірджалі. В архіві канцелярії ген.-губ. в справах Басарабії ми знайшли списки гетеристів, як поранених підчас Скулянської баталії³⁾, так і решти⁴⁾, що щасливо перебралася на наш берег. Прізвиська Георгія Кірджалі там немає. Нічого не каже про його участь у баталії біля Скулян і Ubicini, хоч він докладно, як ми зазначили вгорі, переказує епізод із скарбом та вратуванням з рук турків відомого молдавського розбійника. Ліпранді, як довів В. Язвиський, сплутав його з якоюсь іншою особою. Разом з тим, згадка про Кірджалі, як про справді історичну особу, в споминах Ліпранді цікава одною подробицею. За Ліпранді, Кірджалі брав участь у змові групи арнаутів, що задумали з Басарабії перебратися назад до Молдавії. „За збірний пункт їхній — читаємо в його споминах — назначено було Гура-Галбінський ліс“, але їм не пощастило виконати свій замір: коло лісу їх затримали козаки, виряджені, щоб спіймати їх, і відправили назад.

Такий самий епізод з'ясовується і в зазначеній угорі справі про останню змову деяких чужоземних виходнів перебратися до Молдавії. В зізнаннях якогось Кіріяка, що їх вислухали органи молдавської влади й надіслали органам влади російської як свідчення самовидця, підчас його повороту з Басарабії на батьківщину, читаємо: „29-го мая при следовании моем из Кишинева по сей стороне села Гура-Галбины при одной колодези я встретил

¹⁾ Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes. Paris 1855, ст. 132-134.

²⁾ Histoire de la régénération de la Grèce 1824, т. II, стор. 483-486.

³⁾ Справа про гетеристів і родини чужоземні, що через повстання в Молдавії перейшли до Басарабії, № 7, ч. I, 1821.

⁴⁾ Там-таки наприкінці всієї „справи“. Тут подається докладний список гетеристів (1002 ч.) із зазначенням про їхню участь у повстанні. Списка складено в липні 1821 р.

240 воров, коих поймали казаки на Сарате“ (річка недалеко від зазначеного села). Офіційний рапорт полк. Ізвалова, що затримав загін, який потай перебиравсь до Молдавії, позначений 29-м травня, каже про арешт 195 гетеристів, що прямували до р. Прута маючи на думці перейти його й сховалися в лісі недалеко від села Слободзеї.

У цій самій справі, як ми зазначали вже вгорі, є рапорт Інзова, де згадується про Кірджалі, що почав розбійникувати за р. Прутом, скоро пощастило йому за допомогою вартових уникнути кари.

Порівняння документальних даних з наведеним епізодом, описаним у Ліпранді, дає можливість однести цю подію до 1823 р.; тоді це матиме підставу ще й в увазі, яку давала того року басарабська влада особі Кірджалі, що в межичасся від лютого до травня побував у Басарабії, був тут спійманий і відправлений до Молдавії. А якщо Ліпранді примушує Кірджалі бути учасником загону, що мав потай перебратися до Молдавії, то тут він мимоволі помиливсь, як і в оповіданні про те, як цього молдавського розбишаку зустрів у Скулянах Егоб-ага. Цікаво, що опис обставин, що спричинилися до арешту Кірджалі, як цей опис подано в згадках Ліпранді, подекуди сходиться з офіційною версією 1823 р., що її навів Інзов. І з оповідання Ліпранді безпосередньо перед арештом відбулися такі події: грабунки на молдавському березі р. Прута і таємний перехід до Басарабії.

Отже, ми не маємо серйозних даних, щоб з певністю казати, що Георгій Кірджалі був героєм Скулянської баталії, як про це оповідає Regnault. Ба й більше, можна вважати за сумнівну його участь навіть у такому вигляді, як це каже Пушкін: „Кірджалі, поранений напередодні, лежав уже в карантині“.

Безперечно, що скарано його з наказу російського уряду в 1823 р., за негожі вчинки, як це підкреслено і в Пушкіна, не в Басарабії, а по цей бік Прута.

Як-же воно так трапилося, що Пушкін одніс арешт Кірджалі до 1821 р.?

На це досить було-б одповісти, що „Кірджалі“ не історична хроніка, а поетичний твір, повість, яка дає право письменникові пильно не вважати на дати.

Але є ще одна обставина, ради якої нам треба було з'ясувати фактичний бік справи.

Вдруге Лекс переказував своє оповідання в 1834 р.¹⁾, безперечно, на підставі тих легендарних відомостей, що встигли скластися навколо популярного в народі розбійника в зв'язку з наведеними вгорі фактами, відбитими в донесінні пруського консула та в рапорті Інзова. Можливо, що другого разу в Лексовім оповіданні Кірджалі фігурував уже як учасник Скулянської баталії, певне, в іншій версії, ані-ж ми бачимо в Regnault, бо інакше Пушкін не обминав-би такого мальовничого епізоду. А що легендарне джерело, з якого користувався Лекс, було близьке до того, з якого користувався Regnault, про це свідчать слова, що ними промовляє в повісті Пушкіна Кірджалі

¹⁾ Дневник Пушкина 1833-1835. Под ред. В. Л. Модзалевского. ГИЗ. 1923, стор. 22: „Вчера был у Лекса. Я знал его в 821 году в Кишиневе“ (Запис 5-го груд. 1834 р.). Підчас одної такої зустрічі Лекс доказав Пушкінові про долю Кірджалі. В. Л. Модзалевський це друге Лексове оповідання відносить до 1834 р. Див. прим. до „Дневника“, стор. 219.

на допиті по арешті: „Коли Сафіянос, повистрелювавши всю свою картечу, прийшов до нас у карантин, забираючи в поранених на останні набой гудзики, цвяхи, ланцюжки й голівки з ятаганів, я віддав йому двадцять бешликів і залишивсь без грошей“. Ми бачили, що в Regnault не Сафіянос, а Кірджалі робив це й до того підчас баталії, але ефектний епізод з останніми пострілами купки сміливих вояків залишається як в одній, так і в другій версії.

Підбиймо підсумки тепер.

1) Не торкаючися очевидних безпосередніх вражень од мальовничої Басарабії, яскраво відбитих у Пушкіна в стислій повісті, можна з певністю казати, що на опис Скулянської баталії він використував, звичайно, з пам'яті, й офіційні донесіння Навроцького, і розмови з Інзовим, може, навіть обізнання з його рапортом (зазначення про козацькі списи), нарешті, оповідання самих учасників баталії. Звичайне посилання на самого Горчакова, що міг переказати Пушкінові про Скулянську „трагедію“, вважаючи на все сказане тут, безперечно не достатнє.

2) Перше Лексове оповідання про Кірджалі (його арешт) повинно бути віднесене до 1823 р.; це є справжня подія, певне, дуже близько до правди переказана в повісті, але віднесена туди на 1821 р.

3) Друге Лексове оповідання 1834 р. про скарб і втечу Кірджалі геть усе пройняте легендою, що склалася в Молдавії й перейшла до Басарабії. Вважаючи на відомості, що їх подає про Кірджалі Regnault, можна припустити, що саме в цьому другому Лексовому оповіданні Кірджалі стає учасником Скулянської баталії, він дістає рану, віддає на останній постріл усі гроші й таке інше. Вплив цього легендарного оповідання знати на тому, що Пушкін пристосував початок події до 1821 р.

4) Вказівки Ліпранді на неточності в повісті „Кірджалі“, як видно з попереднього висновку, лежать не в тій площині, де він їх шукає. Його власні виправлення не стверджуються документальними даними.

5) Всупереч припущенню Аненкова „Кірджалі“ не уривок з щоденника, а опрацьований художній твір, що його Пушкін, мало зважаючи на поезику свого часу, назвав повістю.

М. П. ПАВЛУШКОВ.

Наук. спів. Української Академії Наук.

КУЛІШ У ТУЛІ НА ЗАСЛАННІ¹⁾.

Кілька місяців тому, в-осени, пощастило мені знайти в тульському губернському архіві чотири справи з архівів Тульського губернатора та Тульського Губернського Правління, поєднані з іменням засланця — Куліша.

Познайомившись з цими справами, кожен одразу побачить, що небагато вони дають нового до тульського періоду в житті Кулішевому — кілька дат, кілька власноручних заяв, цікавих своїм тоном, та цілком певні, офіційні відомості про службу його. Це — те, що безпосередньо можна взяти з тих справ.

Але в одній справі (найцікавішій треба сказати) подибуємо ми кілька листів гр. Орлова (з „III-го отдѣлення“) до тульських губернаторів, що мимоволі спiniaють на собі увагу, примушуючи здогадуватись, відтворювати схему якихось незнаних нікому стосунків засудженого Куліша з суддями його, з діячами „III-го отдѣлення“.

Повернувшись вже до Києва, дякуючи ласкавій увазі В. В. Міяковського, дістав я до своїх рук копію цілого невідомого дотепер листування Кулішевого з гр. Орловим та ген. Дубельтом, так добре знаними всім отцями „полиції попечительной“ царя Миколи I-го. Ці листи, поставлені поруч із тульськими матеріалами, пояснюють усе, вимальовуючи ще нову відміну, ще нову фазу в психічному, такому рясному на ці відміни, образі Куліша, та подаючи відомості про самий побут його на засланні.

Поєднані з тульськими матеріалами, листи ці в живе тіло вбирають, живущим духом надихають того сухого кістяка, що повстав був ще з тульських архівних справ, та вкладають у замкнені вуста його живе слово людських почувань, людської скорботи.

Ці листи разом із тульськими справами стають за головне джерело цієї роботи й до них побіжно тільки долучено відомості з літератури кулішівської, що похалцем якось перебігає через цей період у житті нашого письменника. Найбільш запозичатися доводиться з великої праці Шенрока, що писав, як відомо, цю свою монографію за допомогою та під великим впливом Ганни Барвінок, дружини Кулішевої, — та з Маковеевої монографії „Панько Олелькович Куліш“ (писана р. 1899). Обидва ці автори в ґрунтовних своїх працях

¹⁾ Працю цю читано було, як доповідь, на прилюдному засіданні Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні (при Українській Академії Наук) 8-го грудня р. 1925. М. П.

широко використовують листи Кулішеві до Бодяньського — професора Московського ун-ту й українського письменника (псевд. Ісько Материнка) — єдиної людини, що регулярно з нею листування Кулішеве явилось на людські очі в друкові. (Велике листування, по-над сто листів, з Плетньовим і досі неприступне для використання, бо не друковане ніде).

Чимала праця Дорошенкова (1918 р.) в біографічній своїй частині цілком наслідуює Маковееву та Шенрокову роботи, — отже, нічого з неї нового про тульський період довідатися не можна.

Це — і все, звідки тимчасом можемо щось дізнатися про життя Кулішеве на засланні.

Зазнайомившись, таким чином, із джерелами до цієї роботи, маємо увагою своєю звернутися до одного моменту з добре і добре відомих усім подій 1847 року, подій, про які стільки писано, говорено, пишеться й говориться і ще має писатися і говоритися, бо й досі не вичерпано всіх тем, що може знайти собі в них дослідник.

За цей вихідний, мовляв, для нас момент буде арешт Кулішів, бо й справді-таки, все, що далі з ним робиться, між иншим і тульське заслання, — все це безпосередній становить протяг цього епізоду.

Року 1847, після смерті академіка Російської Академії Наук — славіста Прейса, ухвалено було вирядити Пантелеймона Олександровича Куліша за кордон, до слов'янських країв, щоб він, удосконаливши там знання свої, міг посісти місце небіжчика. Куліш на той час учителював у Петербурзі й мав там собі великого приятеля в особі Петра Олександровича Плетньова — ректора університету та куратора петербурзької шкільної округи. Гадають, що й у подорож цю за кордон вирядили Куліша в значній мірі під впливом Плетньова. Покидаючи межі російської держави, заїхав Куліш на рідну свою Чернігівщину, де й одруживсь із Олександрєю Михайлівною Білозерською, сестрою відомого потім з Кирило-Методіївського процесу Василя Білозерського. Подорожуючи далі, спинилося молоде подружжя на час у Варшаві, де й спіткала його лиха година. Куліша було взято мало не одночасно з иншими братчиками Кирило-Методіївськими й вивезено до Петербургу, до „III-го отдѣлення собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи“. Про те, як поведивсь там Куліш, що там із ним діялося, — не нам розбирати. Скажемо коротенько словами найпершої біографії Кулішевої, ще за його життя, р. 1868 друкованої у Львові, що там „довго зв'язувано й випитувано Куліша про повстання, котре ніби-то Українці мали замишляти, але найдено його винним тільки в тім однім, що в часописі для дітей „Звѣздочці“ видрукував свою „Повість об Українським Народі“...

Довести приналежність Куліша до „Братства“ у „III-му отдѣленіи“ не змогли, бо Куліш і справді не належав до нього. А проте, це не вратувало його. Присікалися до друкованих його творів (друкованих з дозволу цензури!), визнали їх за шкідливі, самого Куліша — за злочинця, — і доля його визначилася.

26-го травня ставсь остаточний присуд, що сформулював його Орлов так: „дев'ятої класи Куліша, що має занадто хибне розуміння про Україну, уважаючи на те, що він з жахом бачить ту шкоду, яка могла виникти з його

творів, і показує щирий жаль за давній свій нетям, що виходив з надмірної любови до рідного краю, замкнути в фортецю на 4 місяці, а потім заслати в одну з далеких великор. губернь на службу, але ніяк не на вчену посаду, і маючи за ним найпильніший догляд, не пускаючи ні на Україну, ні за границю і до того ще, щоб цензура звертала найпильнішу увагу на його твори, коли він писатиме що нарізно або в часописах.

На першовторі вл. Й. Ц. В. рукою написано олівцем „заборонити писати і на службу в Вологду“...

„Надруковані твори Шевченка: „Кобзар“, Куліша: „Повѣсть объ Украинскомъ народѣ“, „Украина“ і „Михайло Чернишенко“, і Костомарова: „Украинскія баллады“ й „Вѣтка“ заборонити й виняти з продажу“...

(Цитую за перекл. видрук. у „Зорі“ 1893 р.).

Цей присуд у труну ніби клав, хреста наче ставив над усіма сподіванками, над усіма замірами, — молодого надійного вченого навіки від науки ховаючи.

Олександра Михайлівна Кулішева, що лишилася була сама у Варшаві по арешті чоловіка, приїхала до Петербургу й була тут, поки скінчилося слідство й поки Пантелеймон Олександрович одбував свій термін ув'язнення.

Цей термін скоротивсь Кулішеві з чотирьох місяців на два, а замість Вологди наказано було йому їхати до Тули. З чоловіком разом поїхала туди й Олександра Михайлівна.

Взявши до рук „Дѣло канцеляріи Начальника Тульской губерніи по предписанію Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ объ учителѣ С.-Петербургской гимназіи 9-го класса Кулѣшѣ“, одразу-ж потрапляємо на листа з „III-го отдѣленія“, що ним гр. Орлов попереджує тульського губернатора Муравйова про те, що незабаром має виїхати до Тули Куліш.

Переповівши коротко Кулішівську справу, Орлов пише: „Нынѣ, по уваженію болѣзненнаго положенія Кулѣша, и искреннѣйшаго раскаянія его въ прежнихъ своихъ дѣйствіяхъ, Государь Императоръ Высочайше повелѣтъ соизволить: прекратить заключеніе Кулѣша, выслать его нынѣ-же на службу не въ Вологду, а въ Тулу, гдѣ находится братъ жены его, со всѣми прочими вышеизъясненными ограниченіями“... (с.-т., — забороною писати й служити по установах міністерства нар. освіти).

Листа цього датовано 25 числом серпня місяця. Поруч із ним маємо цілком аналогічного-ж листа з Міністерства Внутрішніх Справ.

Це було попередження губернаторові, а от поруч із ним маємо й перший довід на перебування Кулішеве в Тулі. Той самий Орлов пише до губернатора, „что чиновникъ 9 класса Кулѣшъ отправленъ въ Тулу въ сопровожденіи поручика С.-Петербургскаго жандармскаго Дивизіона Чулкова¹⁾, которому приказано представить его, съ симъ пакетомъ, къ Вашему Превосходительству“...

¹⁾ Від Ол. Кониського дізнаємося про цікаву зустріч, що її через багато років, давно вільний уже, мав Куліш із цим жандармом Чулковим. — Влітку р. 1860 проїздив Куліш через Полтаву. „Тут 9 мая полтавська громада справила йому на вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяни-крепаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці, і генерали, і письменники; були жиди і репрезентанти всіх слов'янських національностей. Звістно, переважала національність українська, і панувала її

На цьому документі стоїть вхідна нотатка губернаторової канцелярії з 9-го вересня. Цю дату і вважаємо за день приїзду Кулішевого до Тули.

Ще через день, а саме 11 вересня, губернатор дістав з Міністерства Внутрішніх Справ додаткове розпорядження, щоб і за Олександром Михайлівною Кулішевою також було організовано пильний поліцейний догляд.

В цій справі в губернатора виникає ціле канцелярське листування з тульським поліцмайстром, губерським правлінням та з жандармським полковником Шварцем (жандармський відділ у Тулі засновано було в 60-х рр.).

Поліцмайстра губернатор прохав, організувавши догляд за Кулішами, що-півроку подавати про життя їхнє звітлення. Але, в справах, що збереглися до нас, жадного такого звітлення не бачимо протягом усього перебування Кулішів у Тулі. На превеликий жаль, і з усього архіву тульського поліцмайстра збереглося до цих днів лиш кілька, нічим у собі не поєднаних справ. З архіву жандармського полковника Шварца, що його пізніш прилучено було до архіву втвореного в Тулі жандармського відділу, з тих років не дійшло до нас не тільки жадної справи, але й опису ніякого не заховалося.

Це велика шкода, бо тепер ми не маємо аж ніякої змоги довідатися про те, як саме провадилося отой догляд за Кулішами й що він давав поліції.

Про те-ж, що в полковника Шварца була окрема Кулішівська справа, довідно дізнаємося з листа його до губернатора (з 23/IX 47), в якому Шварц пише, що він що-до Куліша має безпосередні вказівки від шеф жандарів гр. Орлова.

Ще раз доводиться висловити свій жаль з приводу цієї шкоди, але цьому вже годі запобігти, тому й ідемо далі.

Вертаємося до Кулішів. Ми знаємо, що вони вже в Тулі, отже погляньмо, як привітало їх нове місце.

мова. За обідом були бесіди на всіх слов'янських мовах. Хоча обід був на шанобу Кулішеві, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тостах бажання розцвіту української ідеї народньо-національної. До віку забути мені одного тосту, що зняв вислужений жандар Біловодський [видима помилка Кониського. 40 років, що минули з дня банкету до часу написання згадок, могли стерти в пам'яті авторовій таку незначну деталь, як імення одного промовця. М. П.]. За кілька хвилин перед тим, як сідали до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до розпорядників того обіду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мені чоловічина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хоче, відповів він, візьміть з мене хоч вдесятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу“. Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість саяк-так примостився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій, але енергичній промові, повітав Куліша яко „старого знайомого“. Пам'ятаю, наче оце зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша, і підніс такий тост: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу“.

Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким перейнялася уся громада і та, що була за столом і та, що стояла навкруги залі під вікнами... Кониський Олександр. „Тарас Шевченко - Грушівський, хроніка його життя“, т. II. У Львові, 1901, стор. 339-340.

Найприродніш було-б прислухатися в цій справі до голосу самого Куліша, звернутися до його щоденника, але там, за весь період заслання ми маємо тільки одного запису, датованого 6-м жовтнем р. 1848. Візьмімо кілька рядків, що стисло, — занадто вже, сказати-б, стисло схарактеризують початок цього нового періоду в Кулішовому житті.

«Этотъ большой промежутокъ времени — читаємо ми — исполненъ былъ разнаго рода горестей, которыхъ не имѣю духу описать, потому что до сихъ поръ не вышелъ изъ бѣдственнаго положенія, въ которое попалъ, какъ въ яму. Надѣюсь, что, съ перемѣною обстоятельствъ, я примусь за описаніе этой эпохи моей жизни съ удовольствіемъ пловца, рассказывающаго о минувшихъ опасностяхъ. Теперь для ясности моего дневника, скажу только, что въ Варшавѣ я былъ арестованъ и отправленъ въ Петербургъ, а оттуда послали меня на службу въ Тулу. Здѣсь я нашелъ въ людяхъ, съ которыми долженъ былъ имѣть сношенія, такую суровость нравовъ, какъ будто я — опальный временъ Бориса Годунова»... (цитую з копії, що переховується в Академії Наук).

Чогось докладнішого про своє життя тогочасне не лишив нам Пантелеймон Олександрович Куліш і в пізнішому своїому писанні.

Приїхавши до Тули, подружжя Кулішів, — як читаємо ми про це в Шенрока, — видимо, не передбачало, як не швидко зможе покинути її, не сподівалося також і тих бід, що довелося зазнати йому в отій Тулі. Це можна бачити хоч-би і в тому, що, приїхавши в нове місто, й, маючи грошей тільки тих кілька тисяч, що принесла молода Кулішева, як посаг, зробили Куліші велику витрату, оселившись в доброму помешканні, що коштувало їм 400 карб. на рік. Та незабаром ота «суровість нравовъ», що про неї згадав був Куліш у своїому щоденнику, червоною ниткою протягнися через усенький тульський період, дала їм відчутти дійсне становище їхнє та ставлення до них туляків.

В одному з пізніших листів (на початку р. 1849) О. М. Кулішева, списуючи свої біди гр. Орлову, так пише про початок оцього тульського життя: „появленіе наше обратило на насъ всеобщее непріязненное вниманіе: на насъ смотрѣли съ любопытствомъ, смѣшаннымъ съ боязнію, какъ на дикихъ звѣрей или зачумленныхъ, сообщество съ которыми неминуемо должно принести горести и бѣдствія. Не разъ доставалось намъ слышать разсужденія сосѣдей съ хозяевами, у которыхъ мы нанимали квартиры, о томъ, какъ опасно имѣть имъ у себя жильцовъ подобныхъ намъ, чтобы не навлечь на себя бѣды»...

З якими людьми довелося Кулішам з першого-ж дня зустрітися, можна собі уявити хоч-би з того, що за правителя губернаторової канцелярії, де мав собі шукати посади Куліш, був „тотъ самый Михайловъ, который приходилъ ночью къ нашему хозяину Жучкину и, вызвавъ его за ворота, совѣтовалъ ему выжить насъ съ квартиры, потому что мы „въ большемъ позрѣніи“... (з листа до Вл. М. Білозерського з 29. III. 1849).

А проте, все це виявлялося поволі, то й нам не слід дуже забігати наперед.

Дванацятого вересня того-ж іще року Куліш подає губернаторові прохання про призначення на посаду.

„Бывшій Старшій Учитель 5-й С.-Петербургской гимназіи П. Кулѣшъ“ так звертається до губернатора Муравйова:

„Покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство сдѣлать мнѣ честь опредѣленіемъ меня къ службѣ въ Вашей Канцеляріи. Я не смѣю выразить здѣсь, какое именно штатное мѣсто желалъ-бы я занять, будучи увѣренъ, что Ваше Превосходительство не оставите меня своимъ вниманіемъ по мѣрѣ того, какъ я покажу себя способнымъ къ этому новому для меня роду службы. При семъ имѣю честь представить копію моего формулярнаго списка“...

На митъ зупиняє на собі приписана внизу адреса: „Квартира въ гостиницѣ Царское Село, № 11“. Де був той готель, ніхто в Тулі не міг тепер мені сказати, — та не те цікаво. — В листі Орлова до тульського губернатора ми читали вже, що до Тули Куліша вислано було, а не до Вологди, зважаючи на хорість його, та тому, що в Тулі живе брат дружини. Але, оскільки це відомо, ніхто з Білозерських не жив у Тулі. Та й те вже, що спинилися Куліші на той час, поки знайдуть помешкання, не в родича, а в готелі, само по собі викликає сумніви що-до цього факту перебування в Тулі родичів їхніх. Скоріш та ймовірніш можемо припустити, що це є просто маска, вжита на те, щоб мати спроможність пробувати вже-ж ближче до культурного центру, до Москви.

Куліша було призначено на службу до губернаторової канцелярії. Посада ця була нештатна, отже, з неї ніякої платні він не мав. Роботи з нього теж не питали, наче-б його й не було в місті. Тонка чутлива натура зразу-ж почула неприязне, недружнє до себе ставлення, а, відчувши його, почали Куліші й сами уникати людей, нових знайомств. Маковей каже, що, «приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гризся дуже»... і не так фізична хорість спричинялася до такого настрою, як оце почування самотності, відлюднення.

Тимчасом до Тули явивсь новий губернатор — Крузенштерн, що замінив Муравйова. Важко було сподіватися, щоб новий начальник губернії зразу-ж зорієнтувався-би у справах і звернув свою увагу на такого незначного урядовця, що ним був Куліш, який і до канцелярії не ходив працювати. Справді, важко було цього сподіватися, але це сталося. В пригоді тут стали «вищі сили»...

13-го листопада гр. Орлов пише до нового губернатора, клопочучися за Куліша, «который тамъ уже опредѣленъ въ Губернаторскую Канцелярію, но доселѣ ему еще не назначено жалованья».

Імѣя въ виду, съ одной стороны, что Кулѣшъ безъ жалованья не можетъ поддерживать своего существованія, а съ другой, что Чиновникъ сей, по своимъ способностямъ и образованію, особенно при нынѣшнемъ его образѣ мыслей, можетъ быть весьма полезнымъ для службы, я долгомъ считаю покорнѣйше просить Ваше Превосходительство удостоить его Вашимъ покровительствомъ, и не изволите-ли признать возможнымъ опредѣлить его къ должности, соотвѣтственно его чину и съ жалованьемъ, при которомъ онъ былъ бы въ состояніи содержать себя съ женою его»...

Певно, що після такого листа не можна було більш не помічати Куліша.

А проте, щось біля місяця по цьому листі в житті Кулішевому не було нічого нового. Тільки в середині грудня (16-го) ми бачимо наслідки отого листа Орлова. 16-го грудня пише Куліш до одного з Білозерських: «Былъ я сегодня у Крузенштерна. Онъ предложилъ мнѣ мѣсто смотрителя боль-

ниці; жалованья 400 р. (1500 р. асс.) и квартира. Я принялъ съ удовольствіемъ, тѣмъ болѣе, что предложеніе сдѣлано очень внимательно»... 27-го грудня про це-ж пише він і до Бодянського, кажучи, що «новый губернаторъ, спасибо ему, обратилъ на меня свое милостивое око и хочетъ сдѣлать меня смотрителемъ какой-то больницы»...

Офіційно призначено було Куліша на цю посаду ще 18-го числа.

На другий-же день Крузенштерн поспішив повідомити про це Орлова, відзначивши в листі, що він тільки «на первый разъ назначилъ его Смотрителемъ больницы Тульского Приказа Общественнаго Призрѣнія, въ послѣдствіи-же времени, при могущей открыться вакансіи, не оставлю предоставитъ ему соотвѣтственную способностямъ и образованію его должность»...

Про те, що саме являла собою оця смотрительська посада, дізнаємося ми докладніш з Кулішевого листа до великого приятеля й покровителя його петербурзького Плетньова. Всього цього листа переймає тон розчарування, що не помічалося його ще в Кулішеві.

«Я поторопился извѣщеніемъ Васъ, добрый нашъ другъ Петръ Александровичъ, о назначеніи меня къ должности смотрителя, — читаємо ми в цьому листі. — Должность эта на дѣлѣ превратилась Богъ знаетъ во что. Начать съ того, что жалованья всего 950 р. ассигн., а квартира, состоящая изъ двухъ чулановъ со сводами, такъ темна, пуста, грязна и ужасна, что я рѣшился бы переѣхать въ нее только тогда, когда-бъ лишился послѣднихъ средствъ къ существованію. Въ томъ же корпусѣ медикъ занимаетъ прелестную и обширную квартиру; квартира смотрителя — ужасна. И не удивительно: смотрителемъ былъ до сихъ поръ отставной капельмейстеръ, выслужившійся изъ солдатъ. Ему это и подобало. Но я, какъ-бы ни былъ разжалованъ, все-жъ не могу быть разжалованъ изъ образованныхъ людей въ необразованные и изъ достойныхъ въ ничтожные. Я былъ у губернатора и сказалъ ему, что онъ безъ сомнѣнія воображалъ мою должность съ такими удобствами, которыя могутъ меня успокоить, и я считаю долгомъ довести до его свѣдѣнія, въ какомъ состояніи я нашелъ ее. Онъ удивился, но спросилъ меня, переѣхалъ-ли я въ новую квартиру? Я отвѣчалъ, что я ужасаюсь переѣхать въ такую квартиру и прошу позволить мнѣ оставаться въ наемной. Онъ согласился, обѣщавъ дать мнѣ другое мѣсто, если представится возможность, и съ тѣмъ мы разстались. Равнодушіе, съ какимъ онъ принялъ мой печальный рапортъ, ничего не пророчитъ мнѣ пріятнаго. Кажется ему не слишкомъ хорошо меня здѣсь рекомендуютъ. Впрочемъ я не виню его: онъ новый человекъ и самъ не знаетъ, до какой степени могъ бы меня возвысить. Я хотѣлъ было писать къ Леонтію Васильевичу и благодарить за полученное мѣсто, но теперь моя благодарность была бы упрекомъ, которого онъ не заслуживаетъ: его видно не такъ поняли, иначе — мнѣ не предложили бы такой должности: доказательство мой шурина Василій Бѣлозерскій, который при самомъ началѣ службы, сдѣланъ уже старшимъ помощникомъ Правителя Канцеляріи. Мнѣ надоѣло просить; когда мнѣ не дадутъ ничего лучшаго сами, такъ я предпочитаю уволиться совсѣмъ отъ службы. Жаль мнѣ, что Ваши старанія остаются безплодными и что я не одинъ

страдаю»... (Цей лист зберігся в архіві «ІІІ-го отд.», куди його переслав Плетньов, як довід на бідування Кулішеве в Тулі, разом із своїм листом до Дубельта, прохаючи його персонально допомогти чимось засланцеві).

Не знати, чи діждався-би Куліш чого кращого, служивши за смотрителя, та що робив-би він на цій посаді, але 3 січня нового 1848 р. подав він губернаторові прохання про звільнення з посади. Посилаючися на свою слабкість, прохав Куліш зовсім звільнити його від служби.

В резолюції на цьому проханні читаємо, що «отъ должности смотрителя (Куліша) — увольняется, а какъ по Высоч. повелѣн. присланъ на службу въ Тулу, то состоятъ ему по прежнему при Канцеляр. Воен. Губерн.»...

Невідомо, чи справді Куліш хотів зовсім покинути службу, сподіваючися, що може не довго вже йому жити в Тулі, чи хотів він, одмовившись від цього смотрителювання, змусити губернатора швидше дати йому кращу якусь посаду, — це, знов-таки, не відомо. Реальним-же наслідком цього прохання сталося те, що Куліш знов повернувся до того самого стану, в якому пробував до листа Орлова, себ-то, не дістаючи жадної платні, вважався за урядовця в губернаторовій канцелярії.

На думку Шенрока, од цієї посади Куліш одмовився, послуховавшись порад дружини, «которая страшилась за него возможности, къ довершенію всѣхъ бѣдъ и страданій, еще заразиться какой-нибудь инфекціонной болѣзнью».

До Дубельта-ж Куліш писав про це-ж саме так:

«Грудная болѣзнь моя такъ усилилась, что я потерялъ всякую надежду на успѣхи по службѣ. Не желая вводить въ напрасныя обо мнѣ хлопоты добраго Губернатора Крузенштерна, я подаль ему прошеніе объ отставкѣ. Теперь я нахожусь въ самомъ затруднительномъ положеніи касательно насущныхъ потребностей жизни, потому что все мое состояніе заключается въ пяти тысячахъ рублей ассигнаціями. Единственная моя надежда на позволеніе мнѣ печатать мои сочиненія. Позвольте, Ваше Превосходительство надѣяться, что Вы не перестанете быть моимъ покровителемъ и исходатайствуете мнѣ у Государя Императора эту милость. Я же, пока живъ, останусь вѣренъ тѣмъ чистымъ идеямъ объ общественномъ благосостояніи, которыя Вы мнѣ внушили»...

Наведеного листа датовано 3 січня, а 6-го, в новому вже листі, повідомляє Куліш Дубельта про те, що «добрий Губернаторъ Крузенштернъ, снисходя къ тому, что здоровье мое крайне разстроено, предложилъ мнѣ заниматься только тѣми дѣлами, которыя онъ дастъ мнѣ на домъ и считается чиновникомъ особыхъ порученій безъ жалованья, до тѣхъ поръ, пока представится возможность дать мнѣ какое-нибудь мѣсто съ жалованьемъ»...

Відповідь на ці два листи Кулішеві була така:

«Письмо Ваше, которымъ Вы извѣстили меня—(це пише Дубельт),—что Вами представлена Г. Тульскому Военному Губернатору просьба объ увольненіи Васъ отъ службы, я даже не осмѣлился докладывать Г. Генералъ Адъютанту Графу Орлову: ибо письмо это произвело бы на Его Сіятельство непріятное для Васъ впечатлѣніе.

Долгомъ считаю объяснить Вамъ, что въ Тулу Вы отправлены по Высо-

чайшему повелѣнію на службу, и правительство отъ Васъ ожидаетъ, что на этомъ поприщѣ, усердіемъ и дѣятельностью Вы заслужите оказанное Вамъ снисхожденіе. Сверхъ того Вы должны были удержаться отъ подачи прошенія Г. Тульскому Военному Губернатору и потому, что онъ опредѣлилъ Васъ въ Смотрители Больницы по не имѣнію другой вакансіи, и обѣщавъ при первой возможности доставить Вамъ мѣсто, соотвѣтственное Вашимъ способностямъ и Вашему образованію.

Передавая Вамъ мысли сіи, и будучи увѣренъ, что Вы употребите стараніе достигать улучшенія Вашей участи усердіемъ по службѣ, продолжительнымъ терпѣніемъ и покорностію обстоятельствамъ, долгомъ считаю присовокупить, что мое расположеніе къ Вамъ ни мало не измѣнилось, и что я преподаль Вамъ вышеизложенные совѣты единственно отъ искренняго желанія быть Вамъ полезнымъ»...

На цю нотацію Куліш одписав тільки, що він «увѣщаніе» Дубельтове «принялъ съ такимъ почтеніемъ, какимъ обязанъ сынъ отцу» та перепрошував тільки за те, що він «не одаренъ такою крѣпкою натурою, чтобы страдая не испустить иногда сердечнаго стона»...

А тимчасом, поки тяглося це листування, в губернатора Крузенштерна виник новий план, що міг-би забезпечити й задовольнити Куліша. Річ у тім, що в Тулі був губерський статистичний комітет, який, не маючи окремого діловода, не провадив жадної праці. От губернатор і надумав призначити Куліша на старшого при собі урядовця особливих дорученнів з тим, щоб він керував справами статистичного комітету. З цим проєктом звернувся Крузенштерн (9. І. 1848) до міністерства внутрішніх справ, прохаючи затвердити Куліша на цій посаді. Тоді-таки він удався і до Дубельта, щоб той впливом своїм теж допоміг у цій справі. Матеріал, що маємо ми його в своєму розпорядженні, не показує, чи зробив він що за-для цього. Знаємо тільки, що проєкт Крузенштернів був невдалий. Лист його, надісланий до міністерства, пролежав там щось мало не півроку, поки міністр не відписав губернаторові, що, на його думку, незручно «ходатайствовать о семъ, имѣя въ виду Высочайшее повелѣніе не входить съ представленіями предполагающими сверхштатные расходы»...

Так нічого й не вийшло з цього доброго заміру «доброго»—мовляв Куліш — губернатора Крузенштерна.

Поки тяглося це все, поки Тула з Петербургом листувалася, не могло все по старому лишитися й у хатньому житті Кулішів. Отже й погляньмо, що саме робилося під той час у Тульських засланців.

Всі біографи Кулішеві погоджуються на одному: а саме, що з нього була людина невтомної робочої енергії, працююча без краю, що не вмiла, органічно не могла сидіти, склавши, мовляв, руки.

Заслання не змінило цієї риси вдачі письменникової. З монографії Маковеевої довідуємося, що початок р. 1848 припав саме на момент, коли Куліш напружено обмірковував план нового історичного роману з центральною постаттю в ньому — царем Іваном Грозним. Посилаючися на листування Кулішеве з Бодянським, каже Маковей, що Бодянський відраджував йому цю

роботу. Та Куліш не пристає на дану йому раду, і кілька місяців пішло в нього на підготовчу роботу. Задуманого спочатку роману він не написав, а з підготовки, що перевів його Куліш, повстали згодом, не в один час написані, аж три твори: то були — «Історія Бориса Бодунова и Дмитрія Самозванца», «Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ» та історична повість «Алексѣй Однорогъ».

Першу з цих праць — як дізнаємося про це в того-ж Маковея — закінчив Куліш у серпні місяці того-ж-таки р. 1848 та надіслав її до «III-го отдѣленія», сподіваючися, — як писав про це до Бодянського — що цей рукопис «умилосердить столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикові держати перо за ухом»... Сліди цієї спроби Кулішевої здобути дозвіл друкувати своє писання, спроби довести-таки петербурзькому Олімпові свою благонадійність, ствердивши її таким речовим доводом, як от рукопис цілої праці, ми її знаходимо в листуванні з «III-го отдѣленія».

Надсилаючи рукопис свого Дубельтові, щоб той уже передав його Орлову, додає до нього Куліш і листи, до кожного з них нарізно звертаючися. Датовані обое ці листи 28-м серпня.

До Дубельта пише він про те, що надсилав... «рукопись моего сочиненія на благоразмѣрѣніе его Сіятельства Графа Орлова, моего милостиваго благодотворителя и ходатая у Престола.

Въ другихъ обстоятельствахъ — перепрошує він — я бы не осмѣлился представить такимъ высокимъ Лицамъ рукопись, такъ небрежно переписанной; но при теперешней моей бѣдности я не могъ нанять хорошаго писца, а грудная болѣзнь не позволяла мнѣ самому переписать свое сочиненіе, и безъ усердія жены, которая взяла на себя этотъ трудъ, я бы вовсе не имѣлъ возможности составить чистый списокъ»...

Цим листом Куліш прохає Дубельта тільки передати рукопис з доданим до нього листом графові Орлову.

Кількома словами тільки відзначивши в листі до Дубельта ту скруту, що в ній тепер він у Тулі перебуває, Куліш, пишучи до Орлова, докладніш переповідає йому свої біди:

...Разстроенное мое здоровье — так починає він — при удручающей меня горести и недостаткѣ удобствъ жизни, не только не поправилось въ Тулѣ, но еще болѣе разстроилось. Глядя въ будущее, я вижу нищету со всіми ея ужасами, потому что, при моемъ болѣзненномъ организмѣ, не въ состояніи буду ни исправлять какой-нибудь должности по Государственной службѣ, ни снискивать себѣ пропитаніе трудами рукъ... Мнѣ не осталось никакихъ средствъ къ существованію въ Тулѣ; послѣднее имущество мое заключается въ небольшомъ кускѣ земли, которую обрабатывалъ собственноручно отецъ мой, въ Глуховскомъ уѣздѣ Черниговской губерніи. Умоляю Ваше Сіятельство исходатайствовать мнѣ Высочайшее разрѣшеніе — не освобождаясь отъ надзора, въ какомъ я нынѣ состою, перемѣститься на отцовскій участокъ земли и питаться обрабатываніемъ ея“...

Переходячи далі до безпосереднього мотиву, що спонукав його листом оцим турбувати вельможного графа, говорячи вже про пересилуваного разом

із листом цим рукописа, каже Куліш, що "...при теперешней моей бѣдности я и думать не могу напечатать ее (працю свою) на свой счет. Поэтому умоляю Ваше Сіятельство, щадя меня отъ совершенной нищеты, исходатайствовать мнѣ заимообразное вспоможеніе, которое я немедленно возвращу казнѣ отъ продажи первыхъ экземпляровъ..."

З тих само матеріалів з „ІІІ-го отдѣлення“ довідуємося й про дальшу долю рукопису.

Не важучися сам кваліфікувати Кулішеву працю, переслав її Орлов кураторові петербурзької шкільної округи, прохаючи, щоб той від себе вже призначив для неї рецензента. Доручення зробити це дістав проф. Устрялов. Знаючи, хто був той Устрялов, наперед можна було-б сказати, що то буде за рецензія (маємо на думці те, що Устрялов сам ще р. 1833 видрукував роботу на подібну-ж тему: „Сказанія современниковъ о Дм. Самозванцѣ“. Отже, й не легко було-б знайти суворішого критика на Кулішеву працю за цього Устрялова).

Копія тої рецензії (писаної Р. Х. 1848), що надіслав її куратор до „ІІІ-го отдѣлення“ стверджує цю нашу думку.

В перших рядках характеризує Устрялов „сочиненіе Кулѣша“, як „написанное слогомъ увлекательнымъ для толпы, хотя не всегда правильнымъ и отчетливымъ, часто до излишества цвѣтистымъ“, та каже, що „въ ученоемъ отношеніи, какъ Исторія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца, ни какого достоинства не имѣетъ, представляя множество недоказанныхъ предположеній, фантастическихъ взглядовъ и ложныхъ умствованій... Независимо отъ ложныхъ выводовъ, въ слѣдствіе неосновательности главныхъ идей, сочиненіе Кулѣша наполнено множествомъ частныхъ ошибокъ, изъ которыхъ однѣ свидѣлствуютъ, что авторъ мало знакомъ съ историческими матеріалами, другіе удостовѣряють, какъ еще не зрѣлы его понятія о важнѣйшихъ вопросахъ историческихъ“...

Торкаючися мови Кулішевої в цьому творі, Устрялов одзначає, що „Въ языкѣ Кулѣша встрѣчаются слѣдующія выраженія: бродячая жизнь (59), Безладье народонаселенія (158), Русичи охристіаненные Владимиромъ (167), Общая дивовизна незапно возмущенная бурей (339), Борисъ выходилъ изъ церкви иначе, какъ окружаясь толпой тѣлохранителей (125)“... і т. ін.

Гадаю, що не треба й казати, яку долю визначила Кулішевому рукописові суворі така критика. З цензурного погляду його й не розглядалося.

Довідавшись про це все від Дубельта, 27 жовтня відписував йому Куліш у тоні, такому характерному для всього листування його з отим героєм «слова и дѣла», кажучи по-давньому.

Ось цей лист у скороченому вигляді:

„...увѣдомленіе... о неодобреніи моей „Исторіи Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“ ученымъ вѣдомствомъ я принялъ съ совершеннымъ смиреніемъ и покорностью судьбѣ своей. Я вижу, что причина всѣхъ настоящихъ моихъ бѣдствій заключается во мнѣ самомъ“... В кінці листа — прохання до Дубельта: „взять на себя трудъ засвидѣтельствовать передъ Его Сіятельствомъ, что

какъ бы ни пришлось мнѣ тяжело жить на свѣтѣ, я до конца сохраню въ душѣ смиреніе кающагося преступника, и какъ ни ужасна для меня бѣдность, которую я уже испытываю и долженъ, повидимому, испытывать больше и больше, однако-жъ буду покоряться ей въ молчаніи, какъ вышему опредѣленію судьбы“...

Трохи пізніш, 6-го листопада, писав Куліш про цю свою пригиду до Бодянського. Тут, у цьому листі, почувається трохи инший настрій, більш зрозумілий і звичайний у людині, що такої прикрости взнала, ані-ж та, виявлена в листі до Дубельта, покора.

Тут говорить Куліш: „з історією нам не пощастило, — не можна друкувати, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав та й одвітував тим великим гетьманам, що не гарно написана, — так нічого таке й друкувати. Таке-то лихо! Так оце вже треба знов братися за граматку та вчитись так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може считаєш: а що-ж цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає, вона бач за мою книжку й не приймалась, бо сказано, що на що марне й час тратити на таке описання, що друку не вартє! Е!“

(Цитую це з наведеного у Маковея листа).

Не смиренні слова тихої покори почувається тут, а стримане роздратовання змученої людини.

Допіру оце ми розглянули за одним разом усе, що дають відомі нам матеріяли до епізоду з отою працею Кулішевою, що, на початку року й собі початок взявши, протягсь мало не через усенький рік, закінчившися десь у листопаді місяці. Зробили це ми на те, щоб не розбивати уваги своєї, до одного й того-ж факту не один раз вертаючися.

Але-ж, не самий цей випадок заповнював життя Кулішеве протягом цілого року, отже й подивімося на те инше, що було в житті його тогочаснім, і що хоч малий слід по собі полишило в наших матеріялах.

Ще, коли ми продивлялися подавані вгорі листи Кулішеві, що понаписував він їх з приводу безщасного того свого рукопису „Історіи Бориса Годунова и Дмитрія Самозванца“, ще тоді, в тих ще листах, притягує до себе увагу один момент, коло якого й спинимось трохи.

З якогось часу до звичайних скарг у листах Кулішевих долучується ще одна, що чим далі все більш свій голос підносила. Маємо на увазі ту скруту матеріальну, що — як покладатися на відомості з листування Кулішевого з Орловим і Дубельтом — все більш у знаки давалася подружжю засланим у Тулі.

12-го травня, благаючи Дубельта здобути дозвіл йому повернутися до столиці, звертається Куліш до нього „...сѣ увѣдомленіємъ о своей участи“...

Після звичайних дитирамбів на адресу доброти та шляхетности душі й серця Дубельтового, пише Куліш таке:

„Жизнь въ Тулѣ оказалась для меня на дѣлѣ гораздо большимъ бѣдствомъ, нежели обыкновенное удаленіе изъ столицы. Я въ восемь мѣсяцевъ не встрѣтилъ здѣсь человека, который бы протянулъ ко мнѣ дружески руку. Равные меня чуждаются, старшіе пренебрегаютъ. Я до такой степени всѣмъ здѣсь опасенъ, или противенъ мнимымъ своимъ духомъ, что мнѣ запрещено

даже братъ къ себѣ изъ корпуса на домъ двухъ кадетовъ, изъ которыхъ одинъ — внукъ П. А. Плетнева, а другой сынъ Петербургскихъ друзей жены моей и которые своими дѣтскими играми могли-бы сколько-нибудь разогнать наше уныніе.

До сихъ поръ я не получалъ въ Тулѣ никакого жалованья и, считаясь чиновникомъ особыхъ порученій при Г. Тульскомъ Военномъ Губернаторѣ, не имѣлъ отъ него ни одного порученія, слѣдовательно не могъ показать ни своего усердія, ни своихъ способностей, ни своей честности. Но сохрани меня Богъ осуждать такого почтеннаго человѣка, какъ Г. Крузенштернъ! Напротивъ, я скорѣе думаю, что онъ самъ не знаетъ, что дѣлать съ моими познаніями, годными для Академіи Наукъ и бесполезными для бюрократіи, и какое дать мнѣ здѣсь мѣсто, которое могло бы обезпечить домашніи мои нужды. Безмездныхъ же порученій онъ, можетъ быть, не дѣлаєть мнѣ потому, что, видя болѣзненное состояніе моего здоровья, щадить меня и дѣйствуетъ такъ, какъ и я на его мѣстѣ дѣйствовалъ бы. Отъ Васъ однихъ, какъ ближайшаго представителя Верховной Власти, я долженъ ожидать облегченія судьбы моей, и потому умоляю Ваше Превосходительство помнитъ обо мнѣ и исходатайствовать мнѣ черезъ великодушнаго Графа Орлова Высочайшее разрѣшеніе возвратиться въ столицу“...

Ті-ж само думки, той само настроій бачимо і в листі, того-ж часу писаному до Бодянського, що подає нам Шенрок:

„Я живу одинъ — каже Куліш — и, не замѣтивъ ни въ комъ изъ моихъ сослуживцевъ той человѣчности, которая понимаетъ состояніе души несчастнаго пришельца и сама подаєть ему руку — не замѣтивъ до сихъ поръ ни въ комъ къ себѣ участія и желанія вступить со мною въ пріятельскія отношенія, а, напротивъ, видя и чувствуя, какъ всѣ примѣтно устраниаются отъ меня, я служу и едва знаю, какъ зовуть по имени правителя канцеляріи“...

Як ілюстрацію до того-ж-таки недоброго, недружного ставлення до Кулішів у Тулі, що болюче вражало засланців, примушуючи й самих їх уникати товариства, переповідає Шенрок — видимо з слів самої Олександри Михайлівни Кулішевої — випадок, як „однажды съ чувствомъ глубокаго возмущенія Кулишъ сообщалъ своей женѣ объ одномъ родственникѣ ихъ общихъ знакомыхъ: „сегодня онъ присылаетъ ко мнѣ солдата сказать мнѣ, что у него есть какое то письмо ко мнѣ изъ Петербурга и что не угодно ли мнѣ съ нимъ по-видаться. Я разспросилъ солдата обстоятельно, какъ именно онъ говорилъ, и убѣдился, что дѣйствительно, вмѣсто визита мнѣ, послалъ за мной; какъ за сапожникомъ. Хотъ бы записку написалъ и, какъ водится между порядочными людьми, извинился чѣмъ-нибудь, что не можетъ самъ побывать у меня, а проситъ къ себѣ, а то отыскалъ какого то десятскаго и, для перваго знакомства, прислалъ пригласить къ себѣ въ гостинницу“...

Ідучи за нашими матеріалами, в значній мірі, можна пояснювати таке погордливе ставлення до Кулішів на засланні тим бідуванням матеріальним, що відбилось у відомих нам листах, отими злиднями, що — мовляв Дмитро Дорошенко в своїй праці — заглянули до хати молодого подружжя, й про які в одну душу переповідають усі біографи Кулішеві.

Як ми бачили вгорі, допіру приїхавши до Тули, вважали Куліші собі добре помешкання, що не так уже дешево мало їм коштувати. Тоді були сподіванки на добру посаду, що могла-б забезпечувати їх на новому місці. Час збігав і, як бачили ми, нічого доброго не приносив з собою засланцям. Навпаки навіть. Проживалося гроші, з якими приїхали вони до нового міста, а нових усе не було де взяти.

Ще першого-ж року життя свого в Тулі мусіли Куліші відмовитися від першого свого помешкання, щоб зменшити свої видатки.

В Шенрока, в тому місці, де він списує всякі біди Кулішів у Тулі, говорить, що довелося їм перейти „уже на маленькую дешевую квартиру, состоявшую всего изъ двухъ небольшихъ комнатъ съ мебелью. — Здѣсь-то начались всякія невзгоды и неприятели...—заявляє від себе Шенрок і розповідає далі про ту грубу поведінку, що її зустріли з боку нових господарів Куліші—... Рѣшивъ, что съ ссыльными перемонится нечего, эти люди начали мало-по-малу, основываясь на томъ, что для двоихъ не надо много мѣста, постепенно отнимаютъ у жильцовъ то комнату, то сѣни, то сарай для дровъ, и даже начали заставляли сундуками выходъ изъ квартиры“...

Це помешкання мусіли Куліші покинути. Потім їм довелося не один раз переїздити з одного дому до другого і мало не скрізь траплялося одне й те-ж. Боючися жити в одному будинкові з такими небезпечними людьми, що ними видавалися всім Куліші, всіма способами намагалися господарі позбутися, здихатися їх.

В одному з пізніших листів, а саме 29 березня р. 1849, писаному до Викт. М. Білозерського, розповідає Куліш про подібний випадок.

...„Я пробовалъ разъ — читаємо там — уже жаловаться за отсутствіемъ губернатора, вице-губернатору Барановичу, въ томъ, что хозяйка вдругъ потребовала, чтобы мы очистили квартиру и просилъ его заставить злую бабу дать намъ для пріисканія новой квартиры и переѣзда хотя срокъ опредѣленный законом, т. е. 7 дней, но мнѣ на отрѣзъ отвѣчали, что „стѣснять хозяевъ нельзя“, и мы принуждены были перебраться въ первый сосѣдній домъ къ такъ называемой нами Проклятой Бабѣ, и потому именно попали изъ огня въ полымя“... (цитую з копії листування з „III-го отд.“).

І це не тільки в стосунках із вищими від себе, не тільки терплючи утиски господарів, доводилося гірко почувати своє безголів'я, свою безпорадність Кулішам. „Даже ихъ собственная крѣпостная прислуга,—читаємо в Шенрока,—видя беззащитность господъ, начала имъ заявлять съ презрѣніемъ, что она не привыкла къ ихъ порядкамъ, что у настоящихъ господъ долженъ быть собственный домъ, а не наемная квартира, что они должны держать цѣлый штатъ слугъ и занимать просторные покои. Эти мелочи,—закінчує він,—при всемъ своемъ ничтожествѣ, не давали забывать о горькой безправности, въ особенности когда надо было перебиваться, отказывая себѣ въ необходимомъ, спать на полу и скрывать отъ окружающихъ размѣры своей нужды“...

Щоб зілюструвати цю нужду, в окремій примітці, той само Шенрок розповідає, як „злосчастная чета должна была даже прибѣгать къ хитростямъ, чтобы скрыть свое истинное положеніе; такъ, нѣсколько мѣсяцевъ сряду

приказывали ставить самоваръ, не пользуясь имъ, частью для вида, частью только для прислуги“...

В усіх біографів Кулішевих одмічено той факт, що, не дістаючи урядової платні й бідуючи вельми, пробували Куліші заробляти собі хоч щось працею рук своїх. Треба згадати тут, що з Куліша був добрий столяр. Отже й тепер, потрапивши в таку велику скруту, згадав він свою умілість і, роблячи на продаж, намагавсь хоч цим заробити яку копійчину. А Шенрок розповідає ще навіть, як одного літа, найнявши десь землі, спробували Куліші, городникуючи, заробити собі на ній. Та нічого путнього з того не вийшло.

Терплячи вельми й за себе і за чоловіка, звернулася 18 серпня того-ж року 1848-го Олександра Михайлівна Кулішева листовно до Олександра Васильовича Кочубея — петербурзького сенатора, благаючи його допомогти їм вибратися з Тули, як не до столиці, то хоч на Чернігівщину, де чоловік її мав трохи землі. Кочубея Олександра Михайлівна знала добре, як близького сусіду батьків її в Борзенському повіті на Чернігівщині.

Ось її лист:

Звертаючися до Кочубея, „какъ ко всегдашнему покровителю фамилин Бѣлозерскихъ“, розповідає вона про своє життя:

„Я и мой мужъ живемъ уже годъ въ Тулѣ. Онъ до сихъ поръ не получилъ должности, которую былъ бы въ состояніи исправлять при разстроенномъ своемъ здоровьи.

Мы прожили небольшое мое приданное, теперь у насъ не остается больше средствъ къ существованію въ городѣ. Позвольте беспокоить Васъ покорнѣйшею просьбою: не могутъ ли, по Вашему ходатайству, позволить намъ жить въ Глуховскомъ уѣздѣ, гдѣ мужъ мой имѣетъ нѣсколько десятинъ наслѣдственной земли. Это единственное для насъ средство къ пропитанію. Но кромѣ тяжкой необходимости, мужа моего призываютъ въ Малороссію и обстоятельства семейныя. Недавно умеръ старшій братъ его и оставилъ двухъ малолѣтнихъ сиротъ, сына и дочь, обоихъ въ такомъ возрастѣ, когда всего нужнѣе уроки доброй нравственности: сыну 14, а дочери 13 лѣтъ. Мы не имѣемъ дѣтей, и мужъ мой приложилъ бы всѣ старанія замѣнить этимъ сиротамъ отца. И такъ, если не для насъ, то для этихъ несчастныхъ можетъ быть сжаліяся надъ нашимъ положеніемъ и позволятъ намъ жить на родинѣ“...

Про це-ж саме через десять день писав сам Куліш до Орлова й Дубельта. Ті листи ми вже бачили вгорі, коли розглядали епізод із рукописом Кулішевої „Історію Б. Годунова и Д. Самозванца“.

Листа Кулішевої Кочубея передав, видимо, до „III-го отдѣл.“, бо там його тепер ми бачимо. Лист цей мав свої наслідки, хоч і не такі, яких хотілося сподіватися Кулішам.

28-го вересня (1848) тульський губернатор Крузенштерн дістав од гр. Орлова такого листа, писаного з „III-го отд.“ 22-го числа:

„Милостивый Государь, Николай Ивановичъ! Состоящій въ должности чиновника особыхъ порученій при Вашемъ Превосходительствѣ 9-го класса Кулѣшъ доселѣ не получаая жалованья и содержа себя на собственномъ иждивеніи, дошелъ до такой крайности, что не смотря на все ревностное же-

ланіе его продолжать службу, особенно при Вашемъ Превосходительствѣ, обратился ко мнѣ съ просьбою объ исходатайствованіи ему дозволенія оставить на время службу и отправиться въ небольшое имѣніе его, находящееся въ Черниговской губерніи.

Сообщая о семъ Вашему Превосходительству, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, милостивый государь, не изволите-ли изыскать средства къ поспѣшнѣйшему назначенію Кулѣшу жалованья, въ такомъ количествѣ, чтобы онъ могъ прилично содержать себя съ женою его и продолжать службу въ Тулѣ, о послѣдующемъ-же удостойте меня увѣдомленіемъ“...

Цього листа Орлова напевно Куліш бачив, бо в збірці листів з архіву „III-го отд.“ ми бачимо листа його до Дубельта, писаного 2-го жовтня (48-го р.). В ньому він каже, що „милостивое участіе Его Сіятельства къ судьбѣ моей и великодушная заботливость о доставленіи мнѣ должности съ приличнымъ жалованьемъ оживляютъ меня надеждою, что я рано или поздно выйду изъ горестнаго положенія, въ которое вовлекло меня мое безразсудство. Не смѣя беспокоить Его Сіятельство особымъ письмомъ, покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство передать милостивому моему Покровителю выраженіе благодарныхъ чувствъ моихъ“...

І справді, здавалося-б, що після такого певного прохання-пропозиції, що надіслав оце Орлов до Крузенштерна, добра посада Кулішеві була вже забезпечена. Так здавалося-б, та не те довідуємося з тультської справи.

Одписуючи до Орлова 30-го жовтня (1848), себ-то через місяць після його листа, Крузенштерн, списавши всю історію з Кулішевою службою, наприкінці каже, що „въ настоящее-же время по Тульской губерніи такого мѣста, которое-бы вполне соответствовало желаніямъ г. Кулѣша, въ виду не имѣется. Если-же Г. Кулѣшъ согласится принять прежнее ему мое предложеніе,—поступить на мѣсто Смотрителя больницы или на другую подобную должность, каковая обязанность по состоянію его здоровья, была-бы, по мнѣнію моему, для него не обременительна, то онъ можетъ быть опредѣленъ на оное въ непродолжительномъ времени, и тѣмъ до времени открытія иной вакансіи онъ былъ бы обезпеченъ въ своемъ существованіи“...

Так нічого й не вийшло з цього. Куліш не пристав на смотрителювання, а губернатор не пропонував иншого.

Саме з цього часу походить і той єдиний запис у щоденнику Кулішевому, що з нього ми вже брали цитату, характеризуючи початок життя його на засланні.

6-го жовтня Куліш записував: „Должность по службѣ мнѣ до сихъ поръ не дали (т. е. не дали такой, которая была бы для меня сносною), и я живу съ женой въ тѣсной квартирѣ, посвящая все свое время литературнымъ занятіямъ. Знакомыхъ мы не приобрѣли отчасти по своему стѣсненному положенію, отчасти потому, что не нашли людей по своимъ склонностямъ. Одинъ только художникъ Акимовъ да его сестра у насъ бываютъ. Акимовъ — здѣшний оружейникъ, учившійся въ Москвѣ живописи на счетъ своей общины. Ему не дали доучиться, вызвали въ Тулу, одѣляли въ оружейницкой школѣ учителемъ рисованья съ 225 р. асс. жалованья, и онъ теперь ни доска, ни подволока, какъ выразился о немъ здѣшний кузнецъ Жучкинъ. Познакомясь

сь нимъ, я хотѣлъ было немножко образовать его, но онъ слишкомъ закоренѣлъ въ умственной праздности, и старанія мои не имѣли успѣха. Впрочемъ онъ добродушний ми[а(?)]лий, и я, за неимѣніємъ лучшихъ, терплю его знакомство“...

В своїй монографії „Панько Олелькович Куліш“ Маковей кількома словами зачепив одну подію, момент, що змушує зупинитися думкою коло нього, бо виплоджує в нас деякі сумніви що-до правдивості всіх заяв Кулішевих про тульські злидні та взагалі похитує думку про його матеріяльне бідкування тогочасне.

Вже говорено тут було про те, що, будучи в Тулі, Куліш регулярно листувався із Осипом Бодянським, професором московського університету та великим своїм приятелем. Посів свою катедру Бодянський р. 1847, а в-осени наступного року зазнав він великої прикрости: за те, що видрукував він у „Запискахъ О-ва Історія и древностей Россійскихъ“, що сам-же й видавав їх, творя Флетчерового про Росію за Івана Грозного, наказано було перевести його до казанського університету. Бодянський їхати відмовивсь, і от його зовсім було звільнено з посади. Дізнавшись про це, Куліш у листі до нього з 17-го листопада р. 1848, бажаючи підтримати приятеля у злій пригоді, каже йому: „Знаю з досвіду, що в обставинах, подібних до Ваших, найтрудніше добути грошей. Чи не хотіли-б Ви взяти в мене дві тисячі асигнаціями без процентів на неозначений час? Я зібрав їх собі на купно домика“...

Отже, перед нами вимальовується такий факт: одна й та-ж людина, трохи чи не одночасно пишучи до двох різних осіб, сама собі змістом отих своїх листів заперечує. З одного боку — ми чули вже скарги Кулішеві, щирим, здавалося-б, пройняті духом, — на злидні життєві, на нестатки; з другого-ж, маємо свідчення того само Куліша про те, що він устиг уже зібрати досить грошей на купівлю домика (і це — не дістаючи урядової платні, в поті чола з столярства та городникування живучи!). Мимоволі сумніви, що-до всіх відомостей з листів Кулішевих про заслання його взятих, посідають думку.

Пояснювати тут щось, щось тлумачити ми не беремося, — ми розглядаємо тут самі факти. Отже, не зупинятимемося й на цьому моменті.

Розглядаючи далі події з життя Кулішів на заслання, як одбили їх у собі наші матеріали, довідуємося з Шенрокової роботи про те, що наприкінці жовтня місяця поїхала Олександра Михайлівна Кулішева в гостину до своєї матери на Чернігівщину. Довідуємося, навіть, як поводитися вона там: щоб не вражати матери, і словом не згадала там Олександра Михайлівна про свої злидні тульські, про те, що життя її там „становилось совершенно невыносимым“...

Знаючи, як близько стояла до праці Шенрокової сама небіжчиця Кулішева, не важимося заперечувати цього факту поїздки до матери. Але, маючи перед собою Тульську справу, мусимо висловити деякі свої сумніви що-до цього епізоду.

Треба згадати, що Олександра Михайлівна Кулішева з чоловіком своїм разом перебувала під пильним секретним доглядом поліції. Про це ми вже говорили. З цього факту висновок такий, що кожна видатна подія в житті Кулішів мала полишити слід по собі у відповідних справах з тульського архіву. Ці справи перед нами, але гортаючи їх, і півслова ніде не бачимо

про цю поїздку Кулішевої, а така подія, як виїзд із Тули, гадаємо, не могла минутися непомітно. Цю думку стверджує ніби й такий випадок.

У справі з канцелярії тульського губернатора маємо таку заяву Кулішеву, що її 24-го листопада подав він губернаторові: „Ваше Превосходительство, Милостивый Государь. Жена моя имѣетъ надобность отправиться въ Петербургъ для совѣта съ тамошними медиками объ открывшейся у нея грудной болѣзни и для свиданія съ родными, почему честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Превосходительство исходатайствовать ей у Высшаго Начальства разрѣшеніе на эту поѣздку“...

З резолюції губернаторової на цій заяві — «Спросить разрѣшенія Графа Орлова» — бачимо, що й справді губернатор сам не наваживсь дати Кулішевій дозвіл виїхати з Тули. Дальші сторінки цієї-ж справи містять у собі листа-запитання з цього приводу до гр. Орлова, відповідь на нього Орлова, що нею дозволяв він дати виїзаного білета Кулішевій. Далі йде листування губернаторове з тульським поліцмайстром та петербурзьким обер-поліцмайстром, що їх попереджував він про дозвіл Кулішевій на цю подорож і прохав, щоб і в Петербурзі не лишалася вона по-за поліційним доглядом. 15-го грудня дістала Олександра Михайлівна проїзного білета. Про поворот її до Тули дізнаємося з листа петербурзького обер-поліцмайстра, де він пише, що виїхала Кулішева до Тули 6-го березня вже 1849-го р.

З цього коротенького, побіжно зробленого огляду листування, що виникло з приводу дозволу Кулішевій поїхати до Петербургу, видно, як обережно поставилася до нього тульська влада. Отже, знаючи це, не можемо якось — ще раз кажу — припустити, щоб подорож Олександри Михайлівни на Чернігівщину не полишила по собі жадного сліду в тульській справі. Та, крім того, треба ще не забувати, що подорожували за тих часів люди кіньми. Отже, на подорож з Тули до Чернігова мало-б піти щось із тиждень, або навіть і десять день. Знаючи від Шенрока, що виїхала Кулішева десь наприкінці жовтня місяця та вважаючи, що Куліш без дружини не міг подавати губернаторові прохання про дозвіл поїхати їй до Петербургу (прохання подано було 24-го листопада), припускаємо, що вся подорож ця відібрала в Олександри Михайлівни місяць часу. Відкинувши з нього двадцять день, що пішли на самий переїзд, маємо — як найбільш — десять день гостювання в матері. Не віриться якось, щоб після такої довгої розлуки могла-б обмежитися ними Кулішева. Отже, що-до цього факту подорожування на Чернігівщину, що про нього чули ми від Шенрока, маємо великі сумніви.

З побіжно наведених у нас відомостів про урядове листування в справі дозволу Кулішевій побувати у столиці, виявляється, що з середини грудня місяця й аж до початку березня не було її в Тулі. Поїхала вона до Петербургу, думаючи, що може особистим клопотанням пошастить їй зробити те, чого не можна було зробити листовно.

В Шенрока читаємо про те, як тепло вітали Олександрю Михайлівну давні друзі її чоловіка — Плетньови, Ішімови, Нордштреми й інші. Увага, від якої встигла вже вона одвикнути в Тулі, глибоко зворушувала її.

Архів „III-го отдѣлення“ зберіг нам листа-благання Кулішевої до Орлова

писаного 3-го числа лютого місяця, що ним благала вона дозволити переїхати їй з чоловіком до Петербургу або до Москви.

Списуючи своє бідування тульське, розповідає вона, що „Бывшій Тульскій Военный Губернаторъ Муравьевъ, понимая, что благотѣльное участіе Ваше, высказанное въ отзывѣ Вашемъ къ нему, не могло относиться къ людямъ, потеряннымъ и безнадежнымъ, очень ласково принялъ моего мужа, но къ несчастію онъ только нѣсколько дней пробылъ послѣ того въ Тулѣ, настоящій же Начальникъ губерніи, будучи совершенно новымъ въ этомъ краю, не могъ, конечно, заняться моимъ мужемъ... Полтора года нашего изгнанія мы существовали остатками небольшого моего приданного, но скоро должны истощиться послѣднія средства наши и нищета со всѣми ужасами обрушится на насъ всею своею тягостію. Мы уже испытывали жить трудами рукъ своихъ, но, къ несчастію, убѣдились въ совершенной этого невозможности въ Тулѣ, гдѣ руководляіа наши цѣнятся ни во что“... Благаючи далі дозволити переїхати їй з чоловіком до Москви або до Петербургу, закінчує так свого листа Олександра Михайлівна„отъ Васъ, Ваше Сіятельство! зависить убить насъ отказомъ или осчастливить и заставить за себя вѣкъ молить Милосерднаго Создателя“...

Не знати, чи мала-б Кулішева у своїх клопотаннях які реальні наслідки, якби пробула довш у Петербурзі — та більш, як до 6-го березня, вона не змогла там пробути. Чоловік її, занудившись сам у Тулі, в кожному листі галив її вертатися швидше.

Ці клопотання Олександри Михайлівни пізніш трохи, на початку 1850-го року, як дізнаємося про це в Шенрока, взявсь продовжувати далі Василь М. Білозерський. Їдучи до столиці, писав він подружжю Кулішів: „въ Петербургѣ буду умолять достопочтеннѣйшаго генерала Дуббелята оказать вамъ свою милость — перевести васъ въ Москву или дать лучшую должность“...

Про те-ж, що робилося з Кулішем підчас побуту дружини його в Петербурзі, довідуємося з листа його, писаного вже після приїзду Олександри Михайлівни до Тули 29-го березня 848-го року, до шваґра Виктора Михайловича. Листа цього той передав, як робили це й Плетньов і Кочубей, до „III-го отдѣленія“, намагаючися допомогти засланцеві. В архіві цей лист і зберігсь до нашого часу.

„Милый братъ и другъ Викторъ Михайловичъ,— так звертається до шваґра свого Куліш,— доведите пожалуйста до свѣдѣнія добрыхъ людей, какія претерпѣваемъ мы здѣсь опять бѣдствія. Еще до приѣзда Саши, является ко мнѣ квартальный съ требованіемъ подписки, что я не выѣду изъ города. Входитъ съ бранью и крикомъ, зачѣмъ ему не скоро отворяють, водкою отъ него такъ и несетъ,— показываетъ мнѣ списокъ лицъ, которымъ запрещается выѣзжать изъ города: вверху написано: скопцы, а между этими именами я вижу свое имя. Вслѣдъ за тѣмъ предлагаетъ мнѣ подписать свое имя на листѣ подъ строками, начинающимися такъ: „Мы нижеподписавшіеся скопцы“ и пр. Съ трудомъ я доказываю ему грубую его ошибку и выживаю изъ квартиры. Но вотъ вчера является другой квартальный съ требованіемъ подписки и, диктуя мнѣ ее на особомъ мѣстѣ, требуетъ, чтобы я при своемъ

имени написал скопецъ; говорить, что у нихъ объ этомъ есть бумага. Я хотѣлъ было писать объ этомъ прямо къ Л. В. [Дубельтові], но, подумавши, пишу только къ Вамъ. Посовѣтуйтесь и, если нужно, войдите къ кому слѣдуетъ съ просьбою по порученію мужа Вашей сестры. Губернатору я не жалуясь потому, что онъ самъ ничего не знаетъ, а обо всемъ спрашиваетъ своихъ чиновниковъ. Когда я просилъ его о билетѣ для Саши въ Петербургъ, онъ призадумался и сказалъ „надо сдѣлать справку“; потомъ воротился въ кабинетъ, гдѣ у него былъ правитель канцеляріи и, поговоривши съ нимъ сдѣлалъ мнѣ рѣшительный отказъ, увѣряя, что жена моя также состоитъ подъ строжайшимъ присмотромъ полиціи... Настоящее требованіе полиціи глупо и смѣшно въ высшей степени со стороны, но намъ, окруженнымъ глупыми людьми, безъ единого пріятеля въ цѣломъ городѣ очень, очень стало грустно и мы вопіемъ черезъ Васъ къ добрымъ людямъ — спасти насъ изъ этого ада!

Обнимаю Васъ сердечно П. Кулѣшъ.

Кромѣ того полиція считаетъ себя въ правѣ присылать къ намъ грубіяновъ квартальныхъ безъ всякаго дѣла днемъ и ночью, и они безъ церемоніи въ гостинной снимають [съ] себя шубу и колоши. Жаловаться здѣсь некому и мы все терпимъ.

Р. S. Вотъ можетъ быть, причина отчужденія, которое я или лучше сказать мы встрѣчали въ Тулѣ. Не шутка, когда полиція официально трактуетъ насъ какъ членовъ презрѣннѣйшей секты.

Сейчасъ мы получили отказъ на просьбу Саши о переводѣ меня въ Петербургъ. Что дѣлать? Съ сегодняшнею почтою я пишу къ графу и къ Л. В. опять о томъ же, но о скопцахъ не упоминаю. Этотъ непостижимый казусъ представляю въ ваше распоряженіе.

[Приписка] Имя Саши я такъ же видѣлъ въ спискѣ скопцевъ: я даже не сказалъ ей объ этомъ; но каково мнѣ сносить такое поруганіе! Войдите съ просьбою. «Часть 1-ая, въ которой мы квартируемъ и въ которой находится этотъ списокъ. Я бы желалъ, чтобъ потребовали этотъ списокъ такъ, чтобъ они не успѣли истребить его. Онъ подписанъ частнымъ приставомъ»...

З усіх використаних у цій роботі матеріалів не видно, щоб «ІІІ-е одділення», або інші які органи влади робили щось до з'ясування списаного, справді незрозумілого, випадку.

Скоро приїхала до Тули Олександра Михайлівна, й, довідавшись від неї про невдачу її місії, пише Куліш (16 березня) в один день два листи — до Орлова й до Дубельта.

Лист до Дубельта, як характеристичний, беремо цілком. «Я увѣренъ, — читаємо ми в ньому, — що Вамъ, какъ всякому доброму чловѣку, тяжело было подать намъ камень, когда мы просили хлѣба; но такъ видно мы заслужили, и бѣдствія наши тѣмъ горестнѣе для насъ, что даже такіе люди, какъ Вы и благодѣтельный Графъ, не въ состояніи облегчить ихъ. Мы благодарны по крайней мѣрѣ за возможность вопіять о пощадѣ. Не оскорбляйтесь, если наши вопли покажутся пронзительными для Вашего слуха: они свидѣтельствуютъ о болѣзненномъ состояніи сердець нашихъ. Умоляемъ Ваше

Превосходительство продолжать къ намъ благосклонность, съ которою Вы всегда намъ внимали, и въ этой надеждѣ рѣшаемся беспокоить Васъ еще разъ покорнѣйшею просьбою представить Его Сіятельству Графу Алексію Ѳеодоровичу Орлову прилагаемое при этомъ письмо»...

На листі до Орлова, — змістом своїм і формою дуже подібному до наведеного листа до Дубельта, — що в ньому Куліш ще раз прохає дозволити переїхати до Петербургу, щоб мати змогу «доказати на дѣлѣ возвращеніе свое на путь истинного служенія Государю и обществу», та «явить себя человекомъ благомыслящимъ и трудолюбивымъ», — на цьому от листі є коротенька, але виразна резолюція Орлова, — одне слово: «невозможно»...

Та навіть і така виразна відповідь на його прохання не вгамувала Куліша. Довідавшись від Дубельта про цю резолюцію, зразу-ж береться він знов до пера і летить до Орлова після звичайних слів удачності й покори, справжній разючий крик, стогін змученої душі людської: «О, пощадите, пощадите! не дайте намъ умереть въ этомъ ужасномъ положеніи, до котораго мы доведены своими заблужденіями... Мы не въ состояніи добывать трудами своихъ рукъ даже тотъ хлѣбъ, какимъ питается поденщикъ: мы живемъ милостынею нашихъ родственниковъ, и пища эта обращается для насъ въ точащій сердце ядъ»...

Страшний цей зойк, але несвідомо, цілком по-за волею, згадується лист до Бодяньського, проєкт купівлі будиночка в Тулі, — і безпосереднє вражіння зникає. Ці слова одчаю одгоняють уже штучністю, позою. Та в «ІІІ-му отдѣленіи» не знали ані цього листа, ані цих проєктів. Інші міркування, «вища — мовляв — мудрість» не давали дослуховуватися до стогону Кулішевого.

Рік 1849-й, що в нього ми вже увійшли в своєму огляді, являється яснішим трохи на відбиті в матеріялах наших факти з тульського періоду життя Кулішевого, ані-ж попередні роки.

Ці нові відомості являються з середини цього року. З першої половини — ми їх не маємо. У червні місяці мав Куліш дві неприємності, що відбулися навіть у справах тульського губернатора.

Перша з них, зовсім, на наш погляд, незначуща, як на ті часи брати, могла дуже вразити людину. Було таке. — По всіх попередніх документах ми бачили, що скрізь коло імені Кулішевого стояв чин „чиновникъ 9-го класса“. От із цим чином і сталася пригода. Підчас різних змін, що траплялися у службовому становищі Куліша, документи його цілими місяцями пересилалося з одної установи до другої, і ніхто, видимо, й не придивлявся до них гаразд. Та от, коли потрапили вони до тульського губерньського правління, хтось і подививсь у формулярі Кулішевому, що він є не «чиновникъ 9-го класса», а «отставной губернской секретарь» — людина меншого чину. От і почалося коло цього листування губерньського правління з канцелярією губернатора, а звідти вже з Академією Наук і з 5-ою петербурзькою гімназією, де в-останнє служив Куліш. Усе намагалися виявити це непорозуміння. Листуючися так, переплутали й саме імення Кулішеве, назвавши його Олександром замість Пантелеймона. Почавшись в квітні місяці, закінчилася ця справа на початку червня. V-та гімназія петербурзька з'ясувала тульській владі, що Куліша в його документах уживано «чиновникомъ 9-го класса», зважаючи на ту

посаду, що він мав у гімназії, а по-справжньому він є «губернський секретарь».

Про це все тульський віце-губернатор повідомляв Куліша спеціальним листом з 11 червня: «Въ предписаніяхъ Г.г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ и Шефа Корпуса Жандармовъ при отправленіи Васъ на службу въ Тулу Вы названы бывшимъ учителемъ 5 С.-Петербургской Гимназіи 9 класса. — Такъ далеку починався цей лист. — Между тѣмъ, по представленію Губернскаго Начальства Вы ВЫСОЧАЙШИМЪ Приказомъ 4 Ноября 1848 года состоявшимся, опредѣлены въ число канцелярскихъ чиновниковъ съ наименованіемъ Губернскимъ Секретаремъ. По этому случаю для большаго разъясненія, почему Вы названы были Учителемъ 9 класса я съ изложеніемъ заключавшихся въ дѣлѣ обстоятельствъ входилъ въ сношеніе съ Начальствомъ 5 С.-Петербургской Гимназіи. Въ послѣдствіе чего Инспекторъ ея Г. Вороновъ отъ 4 Іюня за № 133 отозвался, что Вы по должности Учителя той Гимназіи считались въ IX классѣ, но имѣли только чинъ Губернскаго Секретаря; въ выданной-же въ Генварѣ мѣсяцѣ 1847 года копія съ формулярнаго списка названы Вы состоящимъ въ 9 классѣ по должности Старшаго Учителя, а не какъ имѣющій чинъ 9 класса. Обо всемъ этомъ я нужнымъ считаю дать Вамъ знать»...

Це була менша, мовляв, неприємність.

Друга сталася того-ж-таки червня, тільки трохи пізніш, і була значно серйозніша. Брала вона своє коріння аж у Києві й про неї у канцелярії губернаторовій заведено було навіть окрему справу, що звалася: «Дѣло канцелярії г. начальника Тульской губерніи по отношенію Киевскаго Военнаго Губернатора о взысканіи съ Губернскаго Секретаря Куліша 437 р. 81 к. сер. за напечатаніе его сочиненій».

В Тулі ця справа тяглася дуже недовго, закінчившись того-ж-таки 49-го року, але, знаючи, що початок свій брала вона з канцелярії київського генерал-губернатора, й виявилася змога знайти тую початкову справу у відповідному київському архіві. Об'єднавши відомості з одних двох справ та ще взявши одного листа Кулішевого до Дубельта, погляньмо, що вони дають нам (відзначимо тільки наперед, що київська справа, почавшись р. 1849, скінчилася тільки 1857-го, себ-то, коли Куліш давно був уже вільний).

Доведеться починати нам з р. 1843-го. Куліш, живши тоді в Києві, написав і видав два свої твори: «Україна» та «Михайло Чарнишенко». Друковано їх було в університетській друкарні, а тому, що Куліш не мав тоді стільки грошей, щоб заплатити за друк і папір одразу, дозволено йому було, за порукою помічника куратора київської шкільної округи Юзефовича (великого прихильника Кулішевого за тих часів — треба сказати) виплачувати це потроху, частками.

До свого арешту Куліш встиг виплатити більшу частину свого боргу, а от, за весь час перебування в Тулі, не міг вислати до друкарні ні копійки.

Турбуючися за свої гроші, друкарня через управу університетську вдалася до київського ген.-губернатора, прохаючи того допомогти їй виправити решту боргу з Куліша. Сповнюючи це прохання друкарні, пише ген.-губер-

натор із канцелярії куратора київської шкільної округи листа до тультського губернатора в цій справі. З нього і починається тультська справа. Переказавши коротко історію Кулішевого боргу, ген.-губернатор закінчує: ...«По служенію Кулѣша въ Тулѣ, я обращаюсь къ Вашему Превосходительству съ покорнѣйшею просьбою сдѣлать распоряженіе о взысканіи съ него слѣдующихъ Типографіи Университета Св. Владимира денегъ, съ отсылкою оныхъ въ Правленіе сего Университета, и о послѣдующемъ не оставитъ меня увѣдомленіемъ».

11-го липня губернатор переслав цього листа до «Тулской градской» поліції, доручаючи їй уже виправити з Куліша гроші. Тільки 15-го вересня рапортувала поліція йому в цій справі, що ...«Губернскій Секретарь Кулѣшъ требующихъ съ него за напечатаніе въ Типографіи Университета Св. Владимира его сочиненій денегъ 437 руб. 81 коп. сереб., по несостоятельности своей неуплатилъ, что подтверждено мѣстнымъ изысканіемъ черезъ стороннихъ людей, каковое дознаніе вмѣстѣ съ свѣденіемъ Г. Кулѣша при семъ представляется»...

Більш нічого в тультській справі ми не маємо. Оригінал поліційного акту разом із Кулішевим «свѣденіемъ» надіслано було київському ген.-губернаторові. В архіві його ми й знаходимо ці документи. Цікаве тут тільки саме Кулішеве «свѣденіе». Читаємо його: „На предъявленное мнѣ предписаніе Начальника Губерніи и города Тулы, отъ 11 іюля за № 9085, и приложенное при ономъ отношеніе Кіевскаго Военнаго Губернатора отъ 29 іюня, за № 3883, — писалъ «Губернскій Секретарь Пантелеймонъ Александровъ сынъ Кулѣшъ», — далъ я сіе свѣденіе в томъ, что требующихъ съ меня 437 рублей 81 копейки серебромъ, по не имѣнію въ наличности денегъ, уплатить немедленно я не могу, тѣмъ болѣе, что, состоя на службѣ въ Тулѣ около двухъ лѣтъ безъ жалованья, я истощилъ все свое состояніе; но что я постараюсь, если будетъ возможность, въ непродолжительномъ времени употребить всѣ средства для уплаты требуемой съ меня суммы. Имѣнія же я здѣсь, какъ движимаго, такъ и недвижимаго, не имѣю, кромѣ принадлежащаго мнѣ оставшагося послѣ родителя моего недвижимаго въ Черниговской губерніи, въ Глуховскомъ уѣздѣ, въ мѣстечкѣ Воронежѣ, въ какомъ количествѣ, мнѣ еще неизвѣстно»...

Київський ген.-губернатор перевірів через Чернігівського губернатора правдивість слів Кулішевих про землю на Глухівщині. Виявилося, що Куліш і справді мав половину 30-х батьківських десятин. Другу частину дістали за заповітом діти покійного брата Кулішевого — Миколи. Тоді-ж ухвалено було продати Кулішеву частину, щоб сплатити борг друкарні. Чернігівський губернатор доручив це зробити Глухівському повітовому межевому судові.

Тільки 30-го червня 1850 року управа київського університету повідомила Управління шкільної округи про те, що друкарня дістала з Глухівського суду 248 крб. 1³/₄ коп. сріблом, здобутих з продажу Кулішевої землі. На Кулішеві лишалось ще 189 крб. 97¹/₄ коп. ср. боргу, отже управа знов прохала допомогти виправити й ці гроші з Куліша, вирахувавши їх з платні, що її він одбирає на посаді.

Знов пішов лист до тультського губернатора, після якого виявилося, що Куліш на службі не дістає нічого.

Тимчасом повстає цікава подробиця. Продавши землю якомусь урядовцю Рябцову, Глухівський Суд не затвердив цього продажу у вищій інстанції. Спираючися на це, петербурзький сенат, куди ця справа дійшла через чернігівського губернатора, 17-го жовтня р. 1852 за недодержання закону скасував цей продаж. Гроші з університетської друкарні повернено було Рябцову, і призначено новий продаж землі.

На довгий час слід цієї справи губиться й аж у р. 1856-му знов було продано землю Кулішеву, тепер уже за 241 крб. (на 7 крб. $1\frac{3}{4}$ коп. дешевше від минулого разу) тому самому Рябцову, бо ніхто за весь цей час більшої ціни не давав.

На Кулішеві лишалося ще 196 крб. 81 коп. боргу. Щоб виправити їх, 16 червня р. 1856 звернувся куратор київської округи до міністра освіти, прохаючи його допомогти в цій справі.

Останні відомості про Куліша були в Києві ті, що він служить у Міністерстві Державних Маєностей. Рівнісінько за рік, 15-го червня 1857-го р., прийшла відповідь од міністра освіти, в якій він писав, що Куліша немає вже в Петербурзі. В цей час Куліш з дружиною подорожували по Європі.

Дальша доля цього Кулішевого боргу нам невідома. Цілком певно довідатися про те, чи сплатив Куліш решту боргу, оті 196 крб. 81 коп., університетській друкарні, можна було-б тільки з архіву цієї друкарні. Але-ж, на превеликий жаль, з цілого архіву цього збереглося тільки 150 справ, та Кулішівської справи серед них не знайшлося.

Пробігши коротко історію цієї неприємності Кулішевої, що мало не на вісім років затяглася, прогляньмо ще оповідання Кулішеве про цю його пригоду, списане 29-го липня 1849 р. у листі до Дубельта. Тому Куліш розповідав таке: «Находясь на службѣ въ Кіевѣ, я напечаталъ въ тамошней университетской типографіи двѣ книги моего сочиненія. Я былъ тогда, какъ и теперь, бѣденъ и не имѣлъ чѣмъ заплатитъ за бумагу и печать. Одинъ изъ начальниковъ Кіевского учебнаго Округа, поощряя мои труды, поручился за меня типографіи, съ тѣмъ, что я уплачу долгъ свой посредствомъ продажи печатныхъ экземпляровъ. И дѣйствительно, большую половину суммы успѣлъ я внести въ типографію; но когда постигло меня несчастье, прекратившее доходы отъ продажи моихъ книгъ и лишившее меня мѣста по службѣ, я вотъ въ теченіе двухъ слишкомъ лѣтъ не уменьшилъ своего долга Кіевской университетской типографіи ни однимъ рублемъ. Я однако-жъ поддерживалъ себя надеждою, что, получа, по милости начальства мѣсто по службѣ, я буду въ состояніи уплачивать по частямъ долгъ свой. Но моя постоянная грудная болѣзнь и великая рѣдкость вакансій въ такомъ городкѣ, какъ Тула, были причиною, что до сихъ поръ я служу безъ жалованья и, проживъ все приданное моею женою, доведенъ до горькой необходимости питаться милостынею ея родныхъ. Въ такую несчастную годину я вдругъ получаю черезъ полицію требованіе уплатитъ Кіевской университетской типографіи 437 рублей 81 копейку серебромъ. Это событіе, Ваше Превосходительство можетъ себѣ представить, сразило меня. Я чувствую, что единственное мое спасеніе въ отеческой милости правительства, почему и прошу

покорнѣйше Ваше Превосходительство, представя положеніе дѣлъ моихъ Его Сіятельству Графу Алексѣю Теодоровичу Орлову, передать ему мою покорнѣйшую просьбу — принять во мнѣ участіе, какое внушить Ему добродѣтельное Его сердце»...

Якби не ці неприємності, то можна було-б сказати, що життя Кулішів почало вже вирівнюватися. Засланці почали вже звикати до Тульського свого побуту. Принаймні, так можна зрозуміти наведеного в Шенрока листа Кулішевого до Бодяньського, що в ньому він 27 червня пише своєму другові: «Въ отношеніи здоровья и расположенія духа мы благоденствуемъ. Живемъ въ концѣ города и ходимъ гулять каждый вечеръ въ поле. Невдалекѣ отъ города на низменномъ холмѣ виднѣется прекрасная церковь съ деревьями и хатками сбоку; подлѣ церкви кладбище съ сельскими непышными крестами; за нею и вокругъ — поля и лѣса»...

В той час, здавалося-б, Куліші почали вже звикати до свого життя, далекі друзі їхні не кидали клопотатися за них. 12-го липня П. О. Плетньов переслав Дубельтові низку Кулішевих до нього листів, так закінчуючи своє прохання: ...«удостойте пробѣжать то, что онъ рассказываетъ: я напередъ убѣжденъ, что правосудіе Вашего Превосходительства, Ваше благородство и человеколюбіе вызовутъ Васъ къ новымъ усиліямъ для облегченія судьбы этого человека, очищеннаго перенесенными имъ несчастіями»...

На це Плетньов дістав одповідь Дубельтову, що сам він без Орлова нічого не може зробити. Орлова-ж на той час не було в Петербурзі. Плетньов, видимо стежив, коли той повернеться, бо 4 жовтня знов він пише Дубельтові і, посилаючися на приїзд Орлова, ще раз прохає за Куліша.

Цей само 1849-й рік приніс подружжю засланців крім списаних угорі неприємностей ще й велику втіху, давши їм те, браку чого так відчувало воно протягом усього попереднього пробування в Тулі. Цей рік приніс засланцям друзів. Кажемо — друзів, бо й справді Куліші мало не в один час заприятелювали з двома родинами разом. То були родини — Миколи Яковича Макарова — директора Московсько-Тульського банку, що бував тільки на час у Тулі, — та родина Петра Івановича Гусева (Маковей у своїй монографії передає це прізвище, як „Гусев“) — жандармського капітана. Особливо здружилися Куліші з цією останньою родиною.

Цікаво сталася й перша знайомість Кулішів з Гусевими, як про неї ми довідуємося в Шенрока.

Сталася вона саме напередодні йменин Пантелеймона Олександровича, 26 липня (за ст. ст.), що їх навіть і на засланні святкувало подружжя Кулішів по змозі пишню.

От і цього разу Олександра Михайлівна чепурила свою хату, розвішуючи по ній гірлянди плетені з польових квіток. Раптом, чіпляючи квіти над вікном, глянула вона у двір і з жахом удріла постать у синьому мундирі, що простувала до їхнього ганку. Швидше шепнула вона про це чоловікові, що допіру повернувся із кладовища, і той вийшов незваному і незнамому гостеві на зустріч. Олександра Михайлівна напружено стежила за цією зустріччю. Враз, на превелике своє диво, побачила вона, що Пантелеймон

Олександрович цілується з жандармом і удвох із ним іде до хати. Жандарм цей був Петро Іванович Гусев, родич Нордштремів — петербурзьких приятелів Кулішевих, — що допіру приїхав із столиці до Тули на службу.

Нордштреми радили йому зазнайомитися з Кулішем і спробувати здобути його повагу. На запитання Гусева, чим він може досягнути її Куліш — за Шенроком — жваво відкавав тому: „только правдою. Судите по совѣсти, защищайте невинныхъ, будьте милостивы къ осужденнымъ, и вы будете имѣть во мнѣ друга, и синій мундиръ не помѣшаетъ моему уваженію къ Вамъ». Трохи згодом прийшов Гусев до Кулішів з дружиною. Так помалу ці два молоді подружжя й заприятимися між собою. Згодом Гусев, що мав у Тулі власну садибу, пропонував Кулішам збудувати в нього у дворі собі окремого флігеля. Та сталося інакше. Нагло померла, поїхавши до Торжка до матері, дружина Гусева. Зоставшись з двома малими дітьми, Гусев був у розпачу. До дітей він узяв бонну-німкеню, а трохи згодом переїхали до його будинку й оселилися в мезонині й Куліші.

Більш про цих тульських друзів нам нічого не відомо.

Кажуть, що «біда йде й другу веде», це прислів'я для себе можемо перефразувати, замінивши „біду“ на „радість“. І, справді, допіру здобувши друзів, посів незабаром Куліш і посаду. Правди ніде діти, не така це була посада, що могла-б задовольнити його, а проте й вона давала щось.

Згадували ми вже, що Плетньов у Петербурзі двічі звертався до „ІІІ-го отдѣлення“, клопочучися за Куліша. Одного разу писав він надаремне, бо не було тоді Орлова у столиці. 4-го-ж жовтня, довідавшись про приїзд його, Плетньов ще раз написав до нього. Цей лист, з 4-го числа, спричинився, видимо, до того, що 8 жовтня з „ІІІ-го отдѣлення“ пішов до тульського губернатора лист, яким Орлов ще раз прохав його дати Кулішеві посаду.

Наводимо витяг з цього листа.

...„Принимая во вниманіе, что Кулѣшъ по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелѣнію отправленъ въ Тулу для опредѣленія на службу, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство приказать озаботиться сколь возможно-поспѣшнѣйшимъ доставленіемъ Кулѣшу такого мѣста, которое обезпечивало-бы приличное содержаніе его съ семействомъ и вообще удостоивать сего чиновника Вашимъ милостивымъ покровительствомъ“...

На цьому листі маємо резолюцію губернаторову: „Увѣдомить, что до сихъ поръ мѣста, которыя я предложилъ г. Кулѣшу, имъ не были приняты, но что теперь онъ соглашается принять мѣсто помощника редактора Губ. Вѣдомостей съ окладомъ жалованья въ 180 р. сер.“.

У спеціальній відповіді Орлову (з 19-го жовтня) переказує власне губернатор ту-ж само резолюцію, поширивши тільки її„состоящему на службѣ въ Канцеляріи моей Губернскому Секретарю Кулѣшу, какъ извѣстно Вашему Сіятельству изъ донесеній моихъ отъ 19 Декабря 1847 г. и 30 Октября 1848 г. за № 17359 и 15453, было предлагаемо мѣсто Смотрителя больницы Тульскаго Приказа Общественнаго Призрѣнія, но онъ отъ принятія сей должности отказался; болѣе-же мѣстъ, соотвѣтственныхъ его здоровью и способностямъ по Тульской Губерніи не имѣлось, а нынѣ открылась вакансія Помощника

Редактора Губернських Вѣдомостей съ окладомъ годового жалованья 180 р. серебромъ, каковое мѣсто г. Кулѣшъ согласился занять»...

З наведеної резолюції й відповіді Орлову бачимо, яку посаду дістав Куліш. Та й тепер, одбираючи урядову платню, Куліш не почув якоїсь зміни в своїйму становищі,—роботи ніякої й на цій посаді не робив. Маковей висловлює навіть думку, що редакторів «Вѣдомостей» просто наказано було „не приймати ніякої його праці до друку, «щоб не було якої пригоди»; так він і далі займався своїми ділами“...

Можливо, що ця думка має під собою ґрунт. Принаймні, я, бувши в Тулі, передивлявся там збірку цих „Вѣдомостей“ за весь час редагування Кулішевого, і не побачив там не тільки якого його твору, але й підпису його редакторського не було в належній йому „неофіційній частині“.

Трохи згодом, 24-го жовтня дістав Куліш до своїх 400 карбованців редакторських ще 600 карбованців з запропонованої йому посади коректора губернської друкарні. Сталося-ж це призначення „згідно словесного предло-ження г. Начальника Губерніи“, як сказано в протоколі губернського правління з того-ж числа. На цій посаді,—каже нам Маковей,—„брав він (Куліш) лише платню, а до роботи його не допускали“...

Дістаючи своїх тисячу крб. асигнаціями з цих посад, звичайно Куліш не міг жадати з них за своє нічогонероблення більшого, але, зрозуміла річ, цих грошей не могло, і далеко не могло вистарчити йому на життя. Отже, 2-го листопада знов пише він до Дубельта, прохаючи перевести його хоч до Москви, де він міг-би знайти собі відповідну посаду. Тільки чомусь у цьому листі пише Куліш, що дістає він 600 крб., тоді, як справжню суму його заробітку становила тисяча.

Ось, як він пише: „...возможно ли мнѣ, человѣку семейному и больному, существовать шестью стами рубл. ассигнациями въ годъ? и еще послѣ того, какъ я, не получая третій годъ уже жалованія, дошелъ до крайней бѣдности и нуждаюсь въ самой необходимой одеждѣ... Поэтому умоляю... перевести меня на службу, если не въ С. Петербургъ, то по крайней мѣрѣ въ Москву, гдѣ бы я могъ найти себѣ мѣсто, сколько нибудь обезпечивающее мое существование“...

Так само, як оця неточність у визначенні суми свого заробітку в листі до Дубельта, викликають наш подив рядки з наведеного в Шенрока листа Кулішевого до Бодяньського. Там він, наприкінці цього 849-го року, запитує в нього: «если надо просить намъ графа Орлова, то увѣдомьте и дайте наставление какъ. Я право не знаю о чемъ и просить»... З цих наведених слів сам собою випливає висновок про те, що навіть і така близька, здавалося-б, до Куліша людина, як Бодяньський, не знала про зносини його з діячами «III-го отдѣленія». Навіть більш: оце «я право не знаю»... каже ніби за те, що Куліш із цими зносинами просто кривсь од нього...

В цьому-ж листі читаємо, як каже Куліш про себе: ...«не знаю, буду ли я счастливѣе съ переменною своего положенія. Я такъ вошелъ въ свою колею, что мнѣ тяжело и подумать о другой. Впрочемъ, какую бы мнѣ ни дали службу, если только она доставитъ мнѣ средства жить, я приму съ

благодарністю. Но если и ничего не дадутъ, то не стану ни на кого жаловаться: мнѣ хорошо и такъ на свѣтѣ; жаль бѣдной Саши, но все таки грѣхъ жаловаться на тоску, когда я очень рѣдко даже припоминаю, гдѣ я и въ какомъ положеніи. Съ утра до вечера я всегда занятъ самымъ пріятнымъ образомъ и желаю одного — щобъ заниматься такъ вѣчно»...

З цього уривку справді видно, що Куліш звик уже до свого становища. Пристосувавши до обставин свою діяльність, він уже мало й помічає життєві невідгоди, якщо з ними доводилося йому зустрічатися.

В усьому цьому витягові трьома тільки словами згадав Куліш про дружину: «жаль бѣдной Саши»..., але цими словами багато сказано. «Бѣдная Саша», — Олександра Михайлівна, не маючи собі такої певної праці, як чоловік її, що забувавсь цілком у літературній роботі, звичайно, болючіш одчувала своє становище.

З 30-го липня цього-ж 49-го року бачимо в збірці листів з „III-го отдѣлення“ листа Олександри Михайлівни до Дубельта. В цьому листі пише вона про своє бажання відвідати «свою несчастную маменьку», — бажання, що йому тульська влада поставила на перешкоді взятю з неї підписку про невиїзд з Тули. Олександра Михайлівна прохає, щоб її визволили з цього становища. «Во время пребывания моего въ этомъ году въ столицѣ Ваше Превосходительство удивлялись, какъ могла я встрѣтить затрудненіе, пожелавъ выѣхать изъ Тулы, и я увѣрилась тогда, что это была ошибка здѣшняго начальства. Теперь Г. Начальникъ Тульской губерніи заставилъ меня, черезъ полицію, дать подписку въ томъ, что я не выѣду изъ Тулы безъ разрѣшенія Начальства, и я, не смотря на то, что послѣдовала за своимъ мужемъ въ Тулу добровольно, не смотря на то, что въ жизни моей не подвергалась никакимъ допросамъ и слѣдствіямъ, съ огорченіемъ вижу, что меня трактуютъ здѣсь, какъ преступницу, и ко всѣмъ горестямъ, посланнымъ намъ въ удѣлъ судьбою, прибавляютъ самую горькую — лишая меня даже возможности видѣть моихъ родныхъ. Ваше Превосходительство не такъ меня трактовали: Вы говорили со мной, какъ отецъ съ дочерью, и какъ съ особою, вовсе не преступною. Какъ же мнѣ понять эту разницу между дѣйствіями Петербурга и Тулы зависящей во всемъ отъ Петербурга? Умоляю Ваше Превосходительство — освободите меня отъ оскорбительнаго для меня положенія, въ какое поставляетъ меня здѣшня полиція, и, даруйте мнѣ въ моихъ бѣдствіяхъ хоть одну отраду — возможность посѣщать моихъ родныхъ. Правда, состояніе наше такъ разстроилось, что я уже два года не имѣю средствъ навѣстити свою несчастную маменьку, но по крайней мѣрѣ желаю имѣть надежду когда нибудь ее увидѣть, если представится такой случай, что кто нибудь изъ родныхъ, проѣзжая черезъ Тулу, изъ милосердія предложитъ свезти меня въ Малороссію»...

Відповіді на це прохання з „III-го отдѣлення“ не було аж до початку зими року 1850-го, коли сам Куліш звернувся з аналогічним листом до того-ж Дубельта. Написав Куліш Дубельтові 25-го лютого, а 18-го березня тульський губернатор дістав уже з «III-го отдѣлення», од Орлова, таке пояснення в цій справі: «Хотя Г-жа Кулешъ, въ слѣдствіе дѣла, по которому причастенъ былъ мужъ ея, состоитъ подъ секретнымъ надзоромъ, но имѣя

въ виду ВЫСОЧАЙШЕЕ повелѣніе, конмъ разрѣшенъ свободный переѣздъ изъ одной губерніи въ другую и лицамъ, состоящимъ подъ надзоромъ, я нахожу возможнымъ дозволить Г-жѣ Кулешъ отправиться въ Черниговскую губернію, съ тѣмъ однако, чтобы въ мѣстахъ ея пребыванія имѣлось за нею секретное наблюденіе»...

Одержавши це, тульський губернатор резолюцією своєю наказував про це «объявить Кулѣшу и вмѣстѣ съ выдачей билета отнестись къ Черниговскому Губернатору о учрежденіи секретнаго Полицейскаго надзора и тогда-же донести Графу Орлову; равно и по прибытіи обратно».

30-го травня 850-го року, не чекаючи вже більш проїзду через Тулу когось із родичів своїх, сама дістала Олександра Михайлівна виїзного білета від тульського губернатора, мало не рік по тому, як уперше звернулася вона з своїм проханням про це до Дубельта.

Того-ж-таки дня з тої-ж канцелярії тульського губернатора побігло до чернігівського попередження про те, щоб і там за Кулішевою організовано було догляд.

Про перебування Олександри Михайлівни в матері з наших матеріалів довідатися ми нічого не можемо. Знаємо тільки з листа чернігівського губернатора до тульського, що гостювала вона там до 9-го липня, коли знов виїхала до Тули.

Приїхала до чоловіка Олександра Михайлівна в нове помешкання, бо-ж ще до від'їзду її на Чернігівщину переїхали вони на нове місце. Дізнаємося ми про це з Кулішевого листа до Бодянського, писаного 10 травня. — «Я совершилъ новый переѣздъ на квартиру и теперь живу среди сельской природы. Кругомъ сады и пруды, въ которыхъ безъ умолку распѣвають воздушные и водяные жители, что мнѣ очень нравится. Подлѣ моей квартиры есть чей-то запущенный садъ. Туда я хожу гулять и дышать запахомъ черемухи»...

Скажемо наперед, що це була остання зміна помешкання, що зробили її Куліші в Тулі.

Рік 1850-й це був останній рік пробування їхнього на засланні. Треба сказати, що це був і найлегший рік з розглянутого тут періоду. Всі відомості, що маємо ми їх з того часу, свідчать нам про те заспокоєння, про той настрій примиренний, що завітав нарешті до тульських засланців. Навіть у листах до Дубельта з цього часу не помітно якось того напруженого тону, не чути того крику знеможеної, до відчаю дійшлої людини, що став був за характеристичну рису всього попереднього з ним листування.

Відаючи весь свій час літературній діяльності, зафіксував Куліш це своє захоплення й по останніх відомих нам листах з «III отдѣленія».

В Маковея ми читаємо, що «ще в Тулі Куліш написав роман з сучасного життя «Петръ Березинъ и его семейство, или люди, рѣшившіеся во что бы то ни стало, быть счастливыми». Пишучи про це 1850 р. 15-го лютого Бодянському, Куліш каже: «Я кінчаю цими днями один роман. Він із сучасного російсько-українського життя... Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!» Тоді Бодянський знову посідав свою катедру історії. Йому Куліш і переслав на схованку рукописа цього роману, що й був у нього аж до по-

вороту Кулішевого, по визволенні, до Петербургу. Дальша доля цього рукопису Маковееві невідома. Про неї дізнаємося ми в справах «III-го отдѣлення».

Допіру визволившись з Тули, Куліш одразу-ж виписав собі від Бодяньського свого рукопису й передав його на розгляд до «III отдѣлення», думаючи дістати дозвіл на друкування цього твору. Та не пощастило й тепер Кулішеві: побачивши в цьому романі ясно виявлені незаконні, непокійні думки, „III отдѣление“ виписало до себе від Куліша, на те, щоб знищити їх, всі підготовчі матеріали до цієї речі, всі чорнетки, то-що. Цей твір спричинивсь навіть до такої характеристики, що складено її в „III отдѣлені“: Куліш — «это ученый, кабинетный человекъ, который такъ простодушенъ, что думаетъ будто онъ знаетъ аристократовъ, богачей и высшій свѣтъ, тогда, какъ вовсе ихъ не знаетъ, который хочетъ, чтобы всѣ, даже крестьяне, были образованы, услаждались-бы высшими удовольствіями, не предвидя, какое зло произойдетъ отъ такого порядка дѣлъ“...

Та це робилося пізніш.

З тих само листів до Дубельта довідуємося й про те, що на початку червня місяця р. 1850 скінчив Куліш і вислав на розгляд до «III отдѣлення» першу частину історичного роману «Сѣверяки», прохаючи дозволити йому надрукувати його десь, щоб за здобуті гроші купити собі книжок з історії й археології, потрібних йому до дальшої роботи.

1-го липня того-таки 50-го року, відповідаючи на якогось незнаного нам листа з 22 червня, надсилає Куліш Орлову список потрібних йому книжок, що містить у собі 43 назви, та з загальною ціною їх—339 крб. 15 коп. Тут-же дякує він і за увагу виявлену до літературної його праці.

На листі маємо три нотатці, зроблені рукою Дубельта.

1. «Онъ пишетъ историческій романъ «Сѣверяки» 1-ю часть написалъ. Оставить безъ отвѣта до 25-лѣтія».
2. «Внесенъ въ вѣдомость къ 25-лѣтію».
3. «Реестръ отданъ казначею»...

Видимо Орлов обіцяв Кулішеві купити й вислати потрібні йому книжки, тільки відкладав трохи здійснення цієї обіцянки, думаючи піднести це Кулішеві, як вияв царської ласки з приводу 25-літнього юбілею царювання Миколиного (25. XII. 850).

Маємо ще одного, останнього вже листа засланця Куліша до Дубельта. Прохаючи Дубельта дістати йому від Орлова дозвіл поїхати на 4 місяці до Москви, щоб полікуватися там, пояснює він: «...Мнѣ съ каждымъ мѣсяцемъ дѣлається все хуже и хуже. Согласитесь, Ваше Превосходительство, что очень грустно умирать въ моихъ лѣтахъ и осиротить бѣдную женщину, которая и безъ того уже сдѣлалась жертвою моихъ несчастій. Умоляю Васъ исходатайствовать у Его Сіятельства разрѣшеніе переѣхать на четыре мѣсяца въ Москву для исцѣленія моихъ болѣзней у тамошнихъ знаменитыхъ медиковъ. Просьба моя очень скромная: я прошу только пощадить мою жизнь. Ничего другого я прошу не смѣю, при всей крайности, до которой дошелъ я въ Тулѣ, не получая около трехъ лѣтъ никакого жалованья и потомъ живя только тысячею рубл. ассигнаціями“...

Цей лист був останній лист заслання Куліша.

15-го грудня „канцелярія г. Начальника Тульской Губернії“ розпочинає нову справу — по „предписанію Г. Министра Внутренних Дѣлъ объ освобожденіи отъ секретнаго надзора Полиціи Губернскаго Секретаря Кулѣша и чиновника 12 класса Голикова“. На першому місці в цій справі маємо листа міністра внутрішніх справ, що з ним разом пересилав він тульському губернаторові й список осіб, що діставали «высочайшія милости».

В листі цьому міністр, звертаючися до губернатора, просить його «сдѣлать по сему предмету надлежащія распоряженія и въ свое время донести мнѣ, гдѣ будетъ проживать означенный въ списокѣ Помощникъ Редактора Тульскихъ Губернскихъ вѣдомостей Пантелеймонъ Кулѣшъ, законимъ повелѣно имѣть до времени секретный надзоръ».

У спискові зазначено, як «милость», що її діставав тепер Куліш, право «жить и служить вездѣ, не исключая Малороссіи и столицъ, но не опредѣлять по министерству Народнаго Просвѣщенія и имѣть за нимъ до времени секретный надзоръ».

Проти імени Олександри Михайлівни написано: «освободить отъ надзора»...

Це й усе, що ми маємо офіційно-певного про визволення Кулішеве з тульської неволі.

В Шенроковій монографії маємо деякі подробиці до цього епізоду. Так, там розповідається, що вперше дізнався Куліш, що він вільний, від жандармського полковника Шварця, котрий спеціально зайшов до нього з цією звісткою ще 14-го грудня. «Радость — пише Шенрок — совершенно лишила его употребленія слова и онъ едва былъ въ состояніи на клочкѣ бумаги написать своей женѣ священное слово «свобода»¹⁾.

В найдавнішій біографії Кулішевій, в „Жизні Куліша“, видрукуваній ще р. 1868 у львівській „Правді“, подається таке поясіння до самого факту визволення Кулішевого з Тули: „Як пробував Куліш на заточенні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко добра) пораяв йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину й ілюстрував свій опис археологічними й іншими акварелями. Імператор Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що це — Куліш, дозволив йому вернутись у столицю. Діялось року 1850-го“...

Автор цього біографічного нарису з „Правди“ нам невідомий, — псевдоніму навіть під ним не позначено. Шенрок, у своїй праці відзначаючи побіжно цей епізод з альбомом, подає власний здогад, що цей нарис був на попередній редакції в самого Куліша. — На думку-ж академіка Єфремова, — це є справжня автобіографія Кулішева, — за це промовляє й стиль і мова нарису. Докладність опису дитинства письменникового, можлива тільки в автобіографії, теж свідчить ніби за це-ж саме.

В усякому разі, до цього цікавого епізоду пізніші біографи Кулішеві ставляться дуже обережно, побіжно тільки згадуючи про нього у своїх працях.

Один тільки пункт з того оповідання про випадок з альбомом, а саме

¹⁾ Цей клопоть паперу, як родинна реліквія, переховувався в Олександри Михайлівни Кулішевої, а тепер перейшов він до «Музею українських діячів» при Академії Наук.

факт доброго ставлення до Куліша нового губернатора Козодаєва, ствердив пізніш у своїй роботі Шенрок. Він каже, навіть, що, приїхавши до Тули, Козодаєв перший одвідав Куліша в його помешканні. Але сама особа цього губернатора, що жадного по собі сліду не лишила в тульських Кулішівських справах, так мало відома нам, що казати щось певне про це, ґрунтуючися на наших матеріалах, ми не можемо.

У Шенрока зустрічаємо ще витяг з того листа до Бодянського, що в ньому розповідає Куліш про випадок подібний до того епізоду з альбомом.

6-го вересня писав Куліш, що він «совершилъ путешествіе на Куликово поле, нарисовалъ памятникъ Димитрію Донскому для представленія великимъ князьямъ во время ихъ проѣзда черезъ Тулу. Сегодня все это представлено, приче́мъ я удостоенъ губернаторомъ чести быть представленнымъ ихъ Высочествамъ»...

Чи не з цього випадку з малюнком повстало й пізніше оповідання про альбом?

Скоро довідався Куліш про своє визволення, писав він Орлову: «Милость ко мнѣ Государя Императора превзошла мои ожиданія. Понимаю, какъ много я въ этомъ случаѣ обязанъ благодѣтельному представительству Вашего Сіятельства. Отъ глубины души приношу Вамъ мою покорнѣйшую благодарность. Позвольте увѣрить Васъ, что я не обману дарованной Вами мнѣ довѣренности и употреблю все́ силы, чтобы быть достойнымъ Вашихъ благодѣяній»...

19-го грудня, рапортом тульському губернаторові, прохав Куліш дати йому відпустку на 28 день, щоб мати змогу поїхати до Петербургу та на Чернігівщину, вважаючи початок її з 2-го січня 51 року.

З повідомлення тульського поліцмайстра, поданого губернаторові, дізнаємося, що 24 грудня виїхав Куліш з Тули до Борзни.

22-го січня, листовно звернувшись до губернатора, прохав Куліш продовжити йому відпустку ще на 4 місяці. Це було йому зроблено, і з губернаторової канцелярії дістав він нового відпускнуго білета.

Бувши цей час у Петербурзі, знайшов там собі Куліш посаду в департаменті Рільництва Міністерства Державних Маєтностей. І от, 5 вересня р. 1851 долучено було до тульської справи документа, що ним губерське правління повідомляло губернатора про переведення Куліша на службу до Петербургу, та що його вже виключено «изъ списка чиновъ Тульской Губерніи»...

Цей документ глибокою межею поділяв життя Кулішеве, остаточно край поклавши сумному, темному періодові його життя, доніру оце розглянутому.

Ще маленька подробиця впливає з тих двох листів, що на самому краю цієї-ж тульської справи притулилися. Хоч писано їх уже тоді, як був Куліш у Петербурзі, а проте треба й на них хоч одним оком кинути, щоб не згубити й тієї деталі, що вони вимальовують.

16-го жовтня департамент рільництва, що на службу до нього перейшов Куліш, звертаючися до канцелярії тульського губернатора, запитував у неї, чом «Кулѣша не былъ представленъ въ свое время къ производству въ слѣдующій чинъ, и не имѣется-ли къ сему какихъ препятствій»... Відповідь губернаторової канцелярії пояснила, що на «производство»... «Кулѣша не

было разрѣшенія Г. бывшаго Начальника Губерніи, и что объ этомъ и самъ г. Кулѣшъ не ходатайствовалъ»...

Це є все, що можна було дізнатися про тульський період життя Кулішевого.

Кидаючи тепер останнім поглядом та підсумовуючи наведені вгорі звістки про побут нашого діяча й письменника на засланні, як покладатися на правдивість їхню, коротко можна буде сказати, що невесело жилося йому з дружиною в Тулі. Довгий час не мавши жадного знайомого, жадної щирої душі коло себе, люто гризся Куліш, зустрівши до себе виключно недружнє, неприязнє ставлення туляків.

Та до всього людина звикає, звик і Куліш до свого життя. Мавши біля себе любу й розумну дружину та заглибившись цілком у свою літературну роботу, забував він за свою біду. Од приятеля свого Бодянського мав Куліш, як свідчать про це Маковей і Дорошенко, потрібні йому до роботи книжки. Отже, виходить, що, не зважаючи на всі невгоди тульського життя, не згаяв він дурно часу свого заслання.

Маковей у своїй праці передає власні слова Кулішеві, що ними він визначив свої здобутки за час заслання: «Я не знаю грецької мови, — визнає Куліш, — латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по німецьки, по італійськи і по англійськи, та ще дещо «маракую»...

З цими знаннями, щоб використовувати та вдосконалювати їх у широкому світі, й покинув Куліш період свого, не з власної охоти чернечого, життя в Тулі.

Останнім словом у цій розвідці буде слово глибокої моєї подяки вельмишановним академікові Сергієві Олександровичу Єфремову та Володимирові Варламовичу Міяківському, що добрим своїм ставленням, увагою та допомогою, порадами та матеріалом багато допомогли мені в опій моїй праці.

П. П. ПОТОЦЬКИЙ.

БУКВАР ШЕВЧЕНКА ¹⁾).

Мета моєї статті привернути більшу увагу до цієї невеличкої книжечки — «Букварь южнорусский 1861 року — циною три копійки С.П.Б.», що уклав її Тарас Шевченко.

Якщо в Шевченка часом був сумнів що-до значіння його Кобзаря, то в значінні й користі цієї невеличкої книжечки він був певний.

Що-до першого, то я нагадаю таке місце в його вірші «Хиба самому написать» (Кобзар за редак. Доманицького. Т. II, Петроград, 1917. ст. 191-192):

«Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неї може обійдусь —
А ради жду собі, поради;
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь...

Мени, було, аж серце мліло, —
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хто-небудь мени сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого,
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь за того,
А ще не знаю, що роблю».

Правда, писав це Шевченко першого року свого заслання. Перед шістдесяти роками становище дуже змінилося.

Справа з розкріпаченням селян наближалася до свого кінця. Настрої й погляди кращих українців цього часу відбито у «Грамотці» П. Куліша, призначеній для широких українських мас.

Ось що пише Куліш, кінчаючи статтю «Яка була доля нашого рідного краю от найдавніших часів»:

«Тепер уже й козак, и міщанин, и простий селянин — усі порівнялися, и той між ними вищий, хто більше розуму має и непробеним и некраденим хлібом сімью своєю харчує. А про те, нікому дороба до найвищих наук и достатків не загорожена. Тό було гірше, як наші прѣдки в королів собі шляхетських, чи козацьких прав домогалися, а простих селян через ті права під ноги топтали. Отό ж нічого нам назад себе озира́тєся и того, що з воза впало,

¹⁾ Стаття ця є доповідь, що я виголосив у Т-ві дослідників українськ. історії, письменства й мови 1926 р. в Ленінграді.

шукати. Ні гетьманство, ні козацтво тепер би нас не вдовольнило, бо и встаровину добра з того було людям убогим мало; а громадське право и громадські порядки тільки освітою добуваються и твердо держаться.

Отό ж наша доля не позад нас, у старосвіщині, осталася, а поперёд нами стоить ясна, як правда, абі тільки ми її всею громадою заслугували»¹⁾.

За найважливішу справу, як бачимо, вважається освіту народню.

Близько цього часу почали організовувати недільні школи.

Шевченко бере найдіяльнішу участь у літературних читаннях на користь недільних шкіл, які влаштовує Товариство допомоги незаможним літераторам і вченим, та ідеєю організації яких захоплювалося тоді все суспільство.

В листопаді 1860 року на одному з таких читань, де Шевченко виступав разом з іншими літераторами (Бенедіктовим, Достоевським, Майковим, Пісемським, Полонським...), — «публіка гучними оплесками зустріла малоросійського поета, якого давно знає, але якого вперше бачить віч-на-віч»²⁾.

На початку 60-х років уряд дозволяв у народніх школах уживати української мови. В українського народу заходить потреба на перші книжки письменности рідною мовою. Письменність дає народові ключ до його освіти.

Шевченко, свідомий важливости цієї справи, геть захопивсь нею. Його Буквар — це праця навіяна великою любов'ю до рідного краю. Шевченко твердо вірить в її значіння. Його не вражає іронія Кулішева, що сказав по виході цього букваря: «що Шевченко почав Кобзарем, а скінчив Букварем».

Він пише до Чалих на початку січня 1861 року³⁾: ...«посилаю вам на показ 10 екземплярів мого Букваря, а із контори транспорту ви получите 1000 екземплярів. Добре було б, як би можна розпустити його по уездних та по сільських школах»... А вторговані гроші вкласти в недільні.

«Думка есть за Букварем напечатать лічу (арифметику) і ціни і величини такой ж, як і Букварь. За лічбою етнографію і географію по 5 коп., а исторію, тільки нашу, може вбгаю в 10 коп.

Як би Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося».

А вмираючи просить він своїх друзів поширити цю книжечку по селах України.

Подивімося, що це за книжка.

Коли в «Кобзарі» Шевченко давав повну волю своєму надхненню й настроєві, то в «Букварі» подбав він, щоб не було нічого такого, що могло-б скаламутити дитячу душу або спокусити дорослого.

Не легко було догодити й цензурі того часу.

За головну мету він ставить як-найшвидше вивчення письма, як способу освіти народньої.

Він вибирає найзручнішу абетку, так звану гражданку, не обтяжує учня ні абеткою церковно-слов'янською ні мовою московською, не подає окремих складів, а одразу переходить до читання складами. Дає стисле поясіння

¹⁾ Кулішева «Грамотка», С.П.Б. 1861 р., стор. 66—67.

²⁾ Із звідомлення фейлетоніста „С.П.Б. Ведомостей“ про читання 11 листопада 1860 р.

³⁾ Твори Шевченка вид. Яковенка 1911 р. Див. листи до М. К. Чалого № 151 і С. Чалого № 152.

християнської віри, три головні молитви з поетично написаним до них вступом, переклади псалмів українською мовою, віршами, зроблені ще 1844 року; коротеньку лічбу; думу про Пирятинського поповича Олексія та про Марусю Попівну Богуславку й кінчає народніми приповідками, як зразками народньої мудрости.

Тут немає ні ненависти, ні злоби на кривдників, ні про лицарства гетьманів та козацькі, ні глузування з москалів.

Ця книжка має завдання допомогти вивчити як-найшвидше рідну мову, а зміщені в ній статті для читання виявляють усе найкраще в людині — любов до ближніх, шанування батьків, самовідданість на користь громадську, каяття перед народом у своїх провинах та спокутування їх, милосердя до нещасних...

Ця книжечка була авангардом цілої серії таких, як ото арифметика, етнографія, географія, історія, що думав їх видати Шевченко слідом за Букварем ¹⁾.

Відаючи все своє життя народові, Шевченко до смерти стояв на варті, докладаючи всіх сил, щоб визволити його письменністю з темряви, й боронячи його від примусової освіти, що загрожувала йому.

Ось як багато каже нам ця невеличка книжечка, яку, правда, з любов'ю, дбайливо й з розумом укладав автор уже трохи чи не напередодні своєї смерті. Це була його лебедина пісня!

Чому-ж її й досі немає в жадному виданні Шевченкових творів?

Те саме сталося і з другою такою самою невеличкою, але дуже цінною своїм значінням і змістом книжечкою автора, високоцінного для України, — з Кулішевою «Граматкою» — її також немає в збірнику його творів.

Не так давно мені потрібна була ця книжка й, хоч вона в мене й була, але відшукати її було важче, аніж піти до Публічної Бібліотеки (в Ленінграді) й там дістати її. Але і в Публічній Бібліотеці її не було. Хотіли прислужитися й подали мені збірку всіх творів і листів Куліша на 5 томів вид. 1908 р., та й тут не знайшов я її.

А скільки Куліш попрацював коло неї, скільки мав непримностей і як багато користи дала ця книжка. Недурно заплакав з радости Шевченко, побачивши цю книжку. — «Це був перший вільний промінь світла, що міг пройти в стиснуту кріпацьку голову!».

Буду вдоволений і дуже, якщо ця стаття спричиниться до вміщення в майбутніх виданнях Шевченкових творів — «Букваря», а Кулішевих — «Граматки».

А зараз нагадаємо ще раз, що вже давно час видати збірку всіх творів, листів і графіки Шевченка. Це буде справжнім ушануванням його пам'яті й заслугом перед українським народом ²⁾.

¹⁾ На Буквар Шевченко витратив щось із 200 карбованців; він розсилав його безплатно дітям народньої освіти.

З опису бібліотеки Шевченка видно, що в нього були: „Начальное учение человеком. М. 1856 — 160“, „Русская Азбука для народных школ“ С.ПБ. 1860 — 8^о та „Азбука по новому способу, архимандр. Викторина“ С.П.Б. 1860* — *8^о.

²⁾ Про Шевченків буквар писав докладніше Черкасенко в статті „Шевченко педагогом“ у журн. „Світло“ 1911 р., у квітн. книжці.

О. В. БАГРІЙ.

Проф. Баквинськ. Уп-гу.

ПОЛІТИЧНА ПОВІСТЬ М. І. КОСТОМАРОВА.

В письменстві дуже поширена думка, ніби Костомаров, починаючи з 60-х років XIX в., в значній мірі зрадив свої попередні радикально-демократичні переконання та симпатії, й навіть в українській національній справі¹⁾. Чимало спричинивсь до таких думок 8-й розділ автобіографії Костомарова, де сам автор гудить нову радикальну молодь за те, що немає в неї цікавості до науки, за позверхові погляди її, й каже про свою релігійність та лояльність що-до уряду²⁾. Один з посмертних творів Костомарова, писаний наприкінці віку, а саме повість його „Скотской бунт“ („Письмо малороссийского

¹⁾ Про це між иншим говорить в згадках В. Менчиця („Україна“, 1925, кн. 3). Те саме наприкінці статті М. Плевака про М. І. Костомарова (Хрест. нов. укр. літ., т. I, ст. 311).

Навпаки Гн. Житецький зазначає, що незадовго до смерті Костомаров доводив („В. Евр.“ 1885, ч. 4), що Україна має право будувати свій культурний уклад і творити свої культурні цінності (Профессорская деятельность Н. И. Костомарова, „Гол. Мин.“, 1917, ч. 5—6, стор. 248).

На думку ак. М. Грушевського, в „Книгах Битія“ з незвичайною силою й прозорістю Костомаров висловив... своє основне ісповідання: автократизм і класовий лад мають бути знищені! Царство й аристократизм викривляють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитися, поки не звільниться від них („Костомаров і Новітня Україна“, „Україна“, 1925, кн. 3, стор. 5) Див. ще: ак. Д. І. Багалій, Т. Г. Шевченко й кирило-методіївці. 1925, стор. 24 і далі.

На думку Й. Гермайзе, Костомаров і в 60-х роках жив ідеями невиразного романтичного демократизму, що потім перетворивсь на лібералізм і християнський гуманізм, але залишивсь тоді самотній, не мавши можливості спертися хоч на який-небудь соціальний лад (М. Костомаров у світлі автобіографії, „Укр.“, 1925, кн. 3; М. І. Костомаров, Життя й Революція, 1925, ч. 5). Й. Гермайзе вказує ще й на лист Костомарова до редакції „Колокола“, де Костомаров отверто заявляє про право українського селянства на самовизначення. Нарешті, наведемо уривок з листа Костомарова до Максимовича, писаного 1864 р.: „Хотел было я пробраться на Украину, чтобы провести остаток дней в стране своей, текущей млеком и медом, но увы! сильные мира сего, сидящие на sediaх власти, по наущениям суетлаговливых клеветников, не допустили меня. Я любил всю жизнь Украину, ее народ, ее язык, ее природу: за это меня следует лишить возможности дожить и умереть там“ (О. Дорошкевич, 20—40-ві роки в укр. літ“. I. 1922, ст. 191).

²⁾ „Неизданная глава из автобиографии Н. И. Костомарова, VIII, Гол. Мин., 1917, 5—6; Н. И. Костомаров, „Лит. Наследие“. СПб., 1890; „Автобиография Н. И. Костомарова“ за ред. В. Котельнікова, М. 1922, вид. „Задруга“; Н. И. Костомаров, Из воспоминаний А. Л. Костомаровой, В. Евр., 1910, IX; Й. Гермайзе, „М. Костомаров у світлі автобіографії“. Україна, 1925, кн. 3.

помещика к своему петербургскому приятелю")¹⁾ — чимало спростовує таку думку. Цю повість Костомаров навряд-чи міг призначити до друку в 70-х роках, тим-то він вільніше в ній і висловлюється про свої позитивні ідеали й критикує владу — приборкувача вільних поривань. Тимчасом твори, на підставі яких уважають, звичайно, що погляди Костомарова були ретроградні, призначав він до друку й через те відповідно їх опрацьовував.

А проте Костомаров, як і Салтиков-Шчедрін свої „сказки“, написав цю повість езопівським алегорійним штибом, удавшись до його, щоб провести в публіку революційні ідеї під машкарою маловажних подій і розмов у царстві тварин, риб, птаства та щоб приспати недрімане око цензури²⁾. Фабула повісти така: в одного „малороссийского“ поміщика, що мав багато худоби, а до неї талановитого доглядача Омелька, який знав „в совершенстве языки и наречия всех домашних животных“, вибухло повстання цієї худоби. „Еще с весны 1879 года... в имении между скотами разных наименований начали показываться признаки сопротивления и непокорства, возник дух какого-то революционного движения, направленного против власти человеческой, освященной веками и преданиями“. Як зауважив Омелько, перші симптоми такого напряду позначилися в бугаїв, „которые везде с незапамятных времен отличались склонностью к своеволию“, потім „такые бычачьи предначинания перешли к лошадям, которые, составляя табун, паслись на одном поле с рогатым скотом. И в их ржущее общество проник дух мятежа“. Далі до бунту прилучилися кози, вівці, свині, нарешті, пташиний двір. Поміщик за допомогою своїх синів, Омелька й собак, що не зрадили владу, що існує, частину повстанців приборкав силою, частину вгамував різними обіцянками та подарунками. Вся худоба, що захтіла була волі, зрозуміла, що без влади людської їй ніяк не можна бути, й знову скорилася зверхній владі. Найупертіші, що пішли на поля, — товар та кінський табун — поділилися на окремі ворожі одна одній групи й їх переконав красномовний Омелько в тому, що їм треба повернути на село. З покорою прийшли й головні бунтарі: „бугай, взволновавший рогачей, и рыжий жеребец, поднявший к бунту копытников“ і їх жорстоко було покарано. „Прочие, по справедливому и нелицеприятному дознанию, произведенному Омельком, понесли наказание, соразмерно степени их виновности“. „Так окончился, каже автор, скотской бунт у нас, явление необыкновенное, своеобразное и, сколько нам известно, нигде и никогда неслыханное. С наступлением зимнего времени

¹⁾ Пушк. Дом при Академии Наук, ч. 3839-X м. 44. Надруковано повість у „Ниве“ за 1917 р. ч. 34—37 (бібл. раритет) з приміткою: „Рукопись эта найдена при разборе бумаг покойного Н. И. Костомарова и печатается с разрешения литературного фонда“...

Цитати взято з цього видання (стор. 546—553).

В тому самому ч. „Нивы“ надруковано, між иншим, і посмертну повість Лескова „Заячий ремиз“, так само присвячену „ловитве (на Україні) потрясывателей, або тых, що троны шатають“.

²⁾ „Моя манера писать есть манера раба, говорил Салтиков. Она состоит в том, что писатель, берясь за перо, не столько озабочен предметом предстоящей работы, сколько обдумыванием способов проведения его в среду читателей. Еще древний Эзоп занимался таким обдумыванием, а за ним и множество других шло по его следам“... („Круглый год“, Соч., П. 1918, т. IX, стор. 112—113).

все успокоилось, но что дальше будет — покажет весна. Нельзя поручиться, чтобы в следующее лето или когда-нибудь в последующие годы не повторились виденные нами чудеса, хотя благоразумный и бдительный Омелько принимает самые решительные меры, чтобы они более у нас не повторялись“.

Звичайно, можна припустити, що метою Костомарова було змалювати в смішному вигляді покоління вільнодумної молоді, „агитаторов и крикунов“. Матеріал на таке припущення дає, як сама повість, так і „Автобіографія“¹⁾ та чимало неприхильних думок про молодь у листах Костомарова. Проти такого припущення каже старанне оброблення бунтарських промов, що їх виголошували тварини, а разом з тим і те, що в цих промовах вихваляється ті демократичні ідеали, до яких простував Костомаров за молодих років. Так, напр., першу найдовшу промову виголошує бугай. „Все мы думали, говорится в повести, что только скотская прыть и тоска от нескончаемой неволи делали его таким свирепым, но Омелько, руководствуясь своим знанием скотских наречий, подметил, что рев нашего бугая выражал нечто поважнее: агитацию к мятежу и неповиновению“. „Вон, братия наша, говорив бугай, благородные волы, неся на выях своих тяжелое ярмо, волочат плуг и роют им землю: наш тиран бросает в изрытую воловьим трудом землю зерна, из тех зерен вырастает трава, а из той травы умеет наш тиран сделать такую вот глыбу, словно бы земля, только белее, и называет это наш тиран хлебом и пожирает его затем, что оно очень вкусно. А наш брат-рогач пусть отважится забраться на ниву, вспаханную прежде его же собственным трудом, чтоб отведать вкусной травки, сейчас гонят нашего брата оттуда бичом, а не то и дубиною. А ведь по правде, так наше достояние — трава, что вырастает на той ниве, а не человека; ведь наша братия тащила плуг и землю взрывала; без того трава эта не выросла бы на ниве сама собою. Чья была работа — тот и пользуйся тем, что вышло из той работы. Следовало бы так: нас в плуг запрягали, нашим трудом вспахали ниву, так нам и отдай траву, что на той ниве посеяна, а коли так, что и ему, человеку нужно взять себе за то зерно, что он бросал в изрытую нашим трудом землю, так уж по крайности так: половину отдай нам, а другую половину себе возьми. А он, жадный, все один себе забирает, нам же достаются от него одни побои“...²⁾.

„О, братья-волы и сестры-коровы! Мы долго были юны, незрелы! Но теперь иная пришла пора, иные наступили времена! Мы уже достаточно

¹⁾ Пор., напр., з автобіографії: „Эта думская история (неудача с публичными лекциями) оставила на меня глубокое впечатление, которое переменяло многое в моих убеждениях. Я увидел, что большинство русской того времени молодежи, в научные силы которой я простодушно верил, легко могло быть увлекаемо трескучими фразами, шумихой, но оно мало ценило посвящение себя науке“ („Неизданная глава из автобиографии Н. И. Костомарова“, Гол. Мин., 1917, 5-6, стор. 261).

²⁾ Про те, як багато в цій повісті Костомарова щирих думок його, свідчить збір деяких місць з промов з давніми його творами. Пор., напр.: „Прочитайте послание это братское, обсудите важное дело вашего общего спасения, восстаньте от сна и дремоты, истребите в сердцах ваших безразсудную ненависть друг к другу возженную... и господами на общую погибель вашей свободы, устыдитесь ярма, которое тяготит ваши плечи, устыдитесь собственной своей испорченности, предайте проклятию святотатственные

созрели, развились, поумнели! Пришел час сбросить с себя гнусное рабство и отомстить за всех предков наших, замученных работою, заморенных голодом и дурным кормом, павших под ударами бичей и под тягостью извоза, умерщвленных на бойнях и растерзанных на куски нашими мучителями. Ополчимся дружно и единорочно. Не мы одни, рогатый скот, пойдем на человека: с нами за одно грянут на него и лошади, и козы, и овцы, и свиньи. Вся тварь домашняя, которую человек поработил, восстанет за свою свободу против общего тирана. Прекратим же наши междоусобия, все несогласия, подающие к междоусобиям поводы, и будем каждую минуту помнить, что у всех нас один общий враг и утеснитель. Добьемся равенства, вольности и независимости, возвратим себе ниспроверженное и попранное достоинство живых скотов, вернем те счастливые времена, когда скоты были еще свободны и не попадали под жестокую власть человека“...

Між иншим, „те из волов, которые хаживали под чумацкими обозами по дорогам и имели возможность расширить горизонт своего мировоззрения, подавали такую мысль: „что из того, если мы заколем тирана? Его не станет, другой на его место отыщется... Да и можем ли мы, рогатые скоты, одни все устраивать для всех! Нет! Нет! Это дело не наше исключительное, но разом и других скотских пород, находящихся у человека в порабощении. И лошади, и козы, и овцы, и свиньи, и пожалуй еще вся домашняя птица, все должны подняться на общего тирана и, низвергнувши с себя гнусное рабство, на общем всескотном собрании устроить новый вольный союз“. Другу промову виголошує жеребець. „Жеребцы были народ буйный, задорный, наклонный ко всякого рода своевольствам, самую природою, можно сказать, предназначенный к роли агитаторской“. „Довольно терпеть от человеческого тиранства! — вопил он. — Двуногий злодей поработил нас, от века вольных четвероногих тварей, и держит наши поколения за поколениями в ужаснейшей неволе!... Не спрашивают они коней: хотят ли они итти с ними на войну, а оседлают, посадят на них и едут воевать; о том не подумают, что, быть может, нашему брату вовсе нет никакой охоты умирать, не знаячи, за что умирают“...

Табір приборкувачів Костомаров змалював з найгіршого боку. Постать поміщика блідне поруч з образом Омелька, який, щоб приборкати тварин, вигадує складну езуїтську систему, ґрунтуючи її на обізнанні з їхніми звичаями. Можливо, що в його образі Костомаров хотів змалювати „перевертня“, що допомагає приборкати рідну стихію. Той сарказм, з яким Костомаров каже про приборкувачів словами самого-таки приборкувача (оповідання подано у формі листа від поміщика), добре свідчить, на чийому боці співчуття авторове.

Так ось Омелько дає дозвіл гусям летіти на волю, а коли гуси відмовляються летіти („Да как нам лететь, коли сил на то нет!... Наши предки были такие же вольные, как вон и те, что теперь там высоко летают. А вы,

имена“. (З „Воззвания к братьям-великороссам и полякам“, В. Семевский, Кирилло-Мифодиевское Общество, Гол. Мин., 1917, 127).

„А это все большая ложь, будто бы бог постановил, чтоб одни господствовали и обогащались, а другие были в неволе и нищете... Господа обязаны освободить рабов и сделать их братьями, а богатые должны наделять нищих, и нищие стали бы также богатыми“ (з „Книги бытия укр. нар.“, там-таки, стор. 134).

тирани, взяли їх в неволю, и от них пошли наши деды и родители, и мы все родились уже в неволе, и через эту самую неволю мы все не умеем уже летать, как летают те, что вольными остались“) і погоджуються залишитися в поміщика, але з тим, щоб їх не різали („нам жить хочется“), той самий Омелько каже: „А коли хотите у нас оставаться и корм от нас получать, так и нам что-нибудь доставляйте. Мы вас кормим, за то вас и режем“...

Овець Омелько залякав тим, що їх зразу вовки поїли-б, якби люди пустили їх од себе на волю. „Благодарите нас за то, что мы такие милостивые, прощаем вас за вашу глупость“. „Овцы заблеяли словами благодарности, какой требовал от них Омелько“.

Характеристика собак, нарешті, не піддає під сумнів те, кого він розумів в їх образі. „Собаки не внушали нам подозрений в измене“. „Собаки, как и следовало ожидать, судя по составившейся об их породе репутации, не показывали ни малейшей склонности пристать к мятежу. На них мы и положились“. Фразу про наказ поїхати до справника з проханням прислати військовий загін, щоб приборкати повстання, вставлено, очевидячки спеціально для цензора, щоб не впав йому в очі алегорійний образ собак.

Подекуди автор не додержує алегорійного стибу й сам розкриває алегорію. Напр., „у бугаев, по соображениям Омелька, бывают такие качества, какие встречаются у некоторых особей из нашего брата-человека: у них какая-то постоянная неукротимая страсть волновать без всякой прямой цели, смута для смуты, мятеж для мятежа, драка для драки; спокойствие им приедается, от порядка их тошнит, им хочется, чтоб вокруг них все бурлило, все шумело; при этом их восхищает сознание, что все наделано не кем другим, а ими. Таких существ можно найти, как мы сказали, между людьми; есть они и между скотами. Таков был и наш бугай, и от него-то, всескотного агитатора, пошло начало ужасного восстания, о котором идет речь“... Бугай, кажучи про жорстоку тиранію людей, додає: „не с нами одними они поступают таким образом; и промеж себя не лучше они расправляются! Один другого порабощает, один другого грызет, мучит... злая эта людская порода!“...

Повість написано важкою вченою мовою, можливо, щоб наблизити її до стилю історичних хронік. Їй декільки відхилень у стилі наукових розвідок. Таке, наприклад, одхилення про мову тварин („В последнее время наука начала открывать, что у животных, которых мы, по нашему легкомыслию, честим бессловесными и неразумными, есть свой способ передавать впечатления — свой собственный язык, не похожий на наш, человеческий“... і т. д.), про назву „немец“, то-що.

Повість, звичайно, зайвий раз доводить правдивість думки, що Костомаров наприкінці віку свого не міг розібратися в громадсько-політичній ситуації, не міг одмінити демократичних поглядів своїх молодих літ відповідно до нових умовин. А разом з тим ця повість доводить, що поглядів своїх молодих літ Костомаров не зрадив до кінця свого віку, що, по змові розбираючися в громадсько-політичній ситуації, він до кінця віку свого негативно ставивсь до системи управління в російській державі.

П. П. ЧУВСЬКИЙ.

ВИХІД П. О. КУЛІША З РОСІЙСЬКОГО ПІДДАНСТВА ТА ПОВОРІТ ДО РОСІЙСЬКОГО ПІДДАНСТВА.

(рр. 1882—1891).

(За архівними матеріалами).

Біографи П. О. Куліша досі не з'ясували одного важливого моменту з історії його останнього пробування у Львові й Відні рр. 1881—83, а саме виходу його з російського підданства. Д. І. Дорошенко з цього приводу розповідає тільки, що „група багатих польських панів запропонувала Кулішеві значну суму грошей на культурно-просвітню працю серед українців в дусі примирення з поляками, — з умовою, щоб Куліш прийняв австрійське підданство“ і що „Куліш пристає на цю пропозицію“ та „зробив заходи що-до переміни підданства“... Далі розповівши про розрив Куліша з поляками та поворот його на Україну додому, Дорошенко додає: „серед російського уряду виникла було думка заарештувати його при повороті до Росії й вислати на Сибір, але думку цю одкинуто і Кулішеві дали доживати віку спокійно“¹⁾.

Шенрок, що, як побачимо далі, знав у цій справі точні факти, чомусь уникає в своєму викладі точности й навіть до того, що розповідає, додає слово „здається“ („кажется“): „Кулишъ готовъ былъ перейти въ австрійское подданство, конечно, испросивъ согласіе правительства (кажется, Кулишъ подалъ объ этомъ просьбу къ министру внутреннихъ дѣлъ гр. Игнатьеву и получилъ разрѣшеніе“²⁾). Розповідаючи про розрив з поляками і поворот Куліша на Україну, і Шенрок переказує про наміри уряду заслати Куліша, але знов-таки з обережним додатком „ходили слухи“: „ходили слухи, что, когда Кулишъ возвратился въ Россію, возникла переписка въ административныхъ сферахъ о ссылкѣ его; но восторжествовало мнѣніе Кіевскаго генераль-губернатора, чтобы ему было предоставлено спокойно и свободно жить, гдѣ онъ захочетъ“³⁾.

Що Шенрок знав у цій справі більш, ніж розповів у наведених рядках, переконуємося з початку Кулішевого листа до нього від 23/XI 1889 р.

¹⁾ Д. І. Дорошенко, П. О. Куліш, К., 1918, стор. 55-56.

²⁾ В. Шенрокъ, П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ, „Кіевская Старина“. Септѣбрь, 1901 г., стор. 306.

³⁾ Ibid.

з „Ганниної Пустині“: „Дорогой другъ Владимиръ Ивановичъ, Готовясь ѣхать въ Петербургъ, я предварительно послалъ министру внутреннихъ дѣлъ просьбу объ исходатайствованіи мнѣ правъ русскаго подданства, отъ котораго я былъ уволенъ въ 1882 году, но увольненіемъ не воспользовался (въ негодованіи на тайную махинацію моихъ пріятелей Ляховъ для подрыванія русской народности въ Галиціи). Я зналъ, что безъ формальныхъ вопросовъ со стороны министерства не обойдется, и такъ какъ мнѣ не было извѣстно, когда именно я буду в Москвѣ и въ которой гостинницѣ останавлиюсь, то не желая, чтобъ эти вопросы со мною разминувшись, обозначили въ просьбѣ мѣсто моего жительства фиктивно, дабы оттуда направили офіціальную бумагу по дѣйствительному моему адресу. Извините великодушно за дружескую безперемонность, которая так или иначе могла Вас обезпечить“¹⁾).

Цей лист, роблячи безсумнівним те, про що досі говорилося гіпотетично, не досліджуючи відповідні факти, примусив звернутися до офіційних документів, що стосуються до цієї справи²⁾.

У Ленінградському центрархіві ми знайшли дві справи колишнього міністерства внутрішніх справ: 1) Дѣло объ увольненіи изъ подданства Россіи Пантелеймона Кулиша. Началось 6 Марта 1882 года. Рѣшено 11 Юля 1883 года на 11 листахъ і 2) Дѣло о принятіи вновь въ подданство Россіи надв. сов. Кулиша. Началось 21 Сентября 1889 г. Рѣшено 22 февраля 1891 г. на 17 листахъ.

За офіційними документами справа стоїть так: од 12 березня (н. ст.) 1882 р. Куліш із Львова послав „Его Сіятельству Министру Внутреннихъ дѣлъ — прошеніе“ такого змісту:

„Имѣя надобность, по состоянію моего здоровья и по литературнымъ занятіямъ, въ постоянномъ пребываніи за границею, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше сіятельство исходатайствовать мнѣ у Верховной Власти увольненіе отъ російскаго подданства.

Мой аттестатъ объ отставкѣ при семъ прилагается.

Пантелеймонъ Кулишъ“.

3 травня 1882 р. „Департаментъ Общихъ Дѣлъ М. В. Д.“ з приводу Кулішевого прохання звернувся „Въ Д-тъ Внутреннихъ Сношеній“, прохаючи „поручить кому слѣдуетъ объявить просителю, что ходатайство его впредъ до уплаты имъ гербовыхъ пошлинъ слѣдуемыхъ по его прошенію въ количествѣ 1 р. 20 к. оставлено безъ разсмотрѣнія“.

¹⁾ Архів Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні при У.А.Н.

²⁾ В Архіві Комісії для дослідів над громадськими течіями, до речі сказати, зберегається два офіційних документи, що ставлять останню крапку в справі повороту Куліша до російського підданства, а саме: 1) сповіщення Кулішеві від „Борзенскаго уѣзднаго полицейскаго управленія“ від 1/IV 1891 р., що „на возвращеніе Ваше нынѣ же въ подданство Россіи послѣдовало Высочайшее соизволеніе“ — з пропозицією „пожаловать въ Присутствіе Полицейскаго Управленія для принятія присяги на вѣрность подданства Россіи“ і 2) „свидѣтельство изъ Черниговскаго Губернскаго Правленія“ від 30/IV 1891 р. „уволненію изъ русскаго подданства П. А. Кулишу въ томъ, что онъ по выполненіи присяги на подданство Россіи, возвращенъ въ оное“. Обидва документи надруковано в статті М. М. Могилянського „П. О. Куліш в 90-х роках“, „Черв. Шлях“, № 8, 1925, ст. 182.

Вже з Відня 29 червня 1882 р. Куліш послав до міністерства вн. справ 1 карб. 20 коп. „съ повтореніємъ покорнѣйшей просьбы объ исходатайствованіи у Верховной Власти увольненія изъ подданства Россіи“.

„Департаментъ Общихъ Дѣлъ М. В. Д.“ після того тільки „18 сентября 1882 р. за № 12957“ написав: „Господину С.-Петербургскому оберъ-полицмейстеру.

Препровождая при семъ прошеніе Надв. Сов. Пантелеймона Кулиша съ приложеніємъ объ увольненіи его изъ Русское подданство, Департаментъ Общихъ Дѣлъ имѣетъ честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство, съ возвращеніємъ прилож. сообщить надлежащія свѣдѣнія съ Вашимъ заключеніємъ по означенному ходатайству“¹⁾.

„С.-Петербургскій оберъ-полицмейстеръ“ відповів на це 19/X 82 р. „съ возвращеніємъ двухъ прошеній и аттестата надв. совѣтника Пантелеймона Кулиша, что дѣлъ о немъ, во время проживанія его въ С.-Пб-гѣ по 20 сентября 1874 г., какъ видно изъ собранныхъ свѣдѣній, не производилось и что за симъ къ увольненію его изъ подданства Россіи препятствій не встрѣчается“. Але до цього „генераль-майоръ Грессеръ“ додав: „къ сему долгомъ считаю присовокупить, что г. Кулишъ до выѣзда за границу, проживалъ въ Черниговской губерніи, куда и выбылъ 20 Декабря 1874 года“, — а тому „Департаментъ Общихъ Дѣлъ“ вже 19 січня 1883 р. запитав чернігівського губернатора, „не встрѣчается-ли съ Вашей, М. Г., стороны какихъ либо препятствій къ увольненію Кулиша изъ подданства Россіи“. чернігівський губернатор, очевидно, збирав відповідні відомості про Куліша через борзенську поліцію, бо тільки 15 березня 83 р. відповів він „Въ Департаментъ Общихъ Дѣлъ М. В. Д.“:

„На отношеніе отъ 19 минувшего генваря за № 1036, имѣю честь увѣдомить Денар. Общ. Дѣлъ, что къ увольненію отставнаго надв. сов. Пантелеймона Кулиша изъ подданства Россіи съ моей стороны препятствій не имѣется.

И. д. губернатора кн. Шаховской

правитель канцеляріи Барсуковъ“.

Однаке й після цього ще залишилися якісь формальності, на які пішов час до 23 липня, коли, нарешті, „Высочайшимъ Повелѣніємъ“ Куліша звільнено було від російського підданства. „Справка“, що нею закінчується „дѣло“, свідчить:

„Высочайшее повелѣніе объ увольненіи Пантелеймона Кулиша изъ подданства Россіи находится въ дѣлѣ 11-го іюля 1883 года за январскую треть 1883 года“ (Лиш підкреслене писано, решта — друкований бланк).

Перед цією „справкою“ є ще документ, складений у міністерстві закордонних справ:

„Вѣдомость

лицамъ коимъ испрашивается разрѣшеніе на увольненіе изъ подданства Россіи за январскую треть 1883 года.

№	имя, отч., фам.	сколько лѣтъ	От кого по-
12	отст. надв. совѣтн. Пантел. Кулиш	отъ роду 60	поступило ходатайство самого просителя.

¹⁾ Цей документ являє собою друкований бланк, на ньому тільки підкреслені слова вписано.

кѣмъ и какія собрания свѣдѣнія о лицѣ желающемъ увольненія изъ подданства и не встрѣчается ли какихъ либо препятствій.

Пантелеймонъ Кулишъ вслѣдствіе розстроенаго здоров'я вынужденъ постоянно проживать за границей.

По отзыву С.-Петербур. оберъ-полицм. проситель подъ судомъ и слѣдствіемъ не былъ и не состоитъ и къ увольненію его изъ подданства Россіи препятствій не встрѣчается“.

Як ми бачили, в своєму проханні про звільнення від російського підданства Куліш покликався не тільки на стан здоров'я, а й на „литературныя занятія“, але міністерство закордонних справ цей мотив ігнорувало...

В справі про звільнення Куліша від російського підданства є ще сповіщення „Департамента внутреннихъ сношеній М. Иностр. Дѣлъ“ од 3 грудня 1883 „по дѣлу Кулиша“ — „Въ Департаментъ общихъ Дѣлъ М. В. Д.“:

„Вслѣдствіе отношенія отъ 15 іюля за № 14204 Д. В. Сн. имѣетъ честь увѣдомить Департ. Общ. Дѣлъ на основаніи вербальной ноты австро-венгерскаго министерства, что Лембергскимъ властямъ не удалось разыскать дворянина Красковского и отставного надв. совѣтника Кулиша, почему этимъ лицамъ и не могло быть объявлено Высочайшее соизволеніе на увольненіе ихъ изъ подданства Россіи“.

Але Куліш не тільки раніш того, як Міністерство внутр. справ наказувало Департаментові внутр. зносин міністерства закордонних справ повідомити Куліша про „Высочайшее повелѣніе“, що звільнило його від російського підданства, але й раніш од того, як відбулося те „Высочайшее повелѣніе“, вже був у „Ганниній Пустині“... В наше завдання не входить тут досліджувати обставини, що змінили Кулішеві наміри й примусили його повернути на Україну. Досить буде зазначити, що вже в-осени 1882 р. він писав з Відня І. І. Білозерському в справі свого звільнення з російського підданства: „оце-ж би вже й пора мене слобонити, а вони ні бе ні ме. То я й дивуюсь, чом вони нічого не роблять. А воно мені байдуже; бо я ні австрійського ні пруського підданства не хочу, а у француза шкода проситись ¹⁾“... (Лист має дату: „1882, пад. 9, Відень“). Після розриву з поляками, прийшовши до небажання приймати австрійське підданство, а тому й до „байдужого“ відношення до справи звільнення з російського підданства, Куліш, одначе, не припинив цієї справи і, навіть повернувши на Україну весною 1883 р. і, нарешті, в-осени того року, діставши офіційне повідомлення про „Высочайшее повелѣніе“, більш як 6 років не робив жадних заходів для повороту до російського підданства. Коли саме повернув Куліш на Україну, точних відомостей не маємо. Але межі приблизного повороту встановлюється зовсім точно: останній лист із Львова до І. І. Білозерського писав Куліш „13 марта н. ст. 1883 р.“, а вже 16 квітня (мабуть ст. ст.) М. П. Старицький писав до нього в „Ганнину Пустинь“: „хвала Богу, що Ви вернулись ²⁾“...

¹⁾ Архів Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні.

²⁾ Архів Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні. Листування Старицького з Кулішем надрукував П. І. Рулін, див. „Життя й Рев.“, ч. 12, 1926.

Важко сказати, оскільки мають підстави чутки, що їх переказували декотрі з біографів, ніби „серед російського уряду виникла було думка арештувати Куліша при повороті до Росії й вислати на Сибір“ (Дорошенко, 1. с.) та ніби-то після того повороту „виникла переписка в административних сферах о ссылкѣ его“ (Шенрок, 1. с.)... Але можна думати, що чутки ті виникли з того, що й сам Куліш і люди до нього близькі боялися можливих репресій проти нього в зв'язку з виступами реакційної преси, що називала Куліша „зрадником“ за його закордонну діяльність. Про те, в якому настрою що-до цієї можливості вертався Куліш з жінкою на Україну, знаємо з листа Ганни Барвінок до д. Пулюя („Нові і перемінні зьвізди“, Відень, 1905, стор. 81). Відгуки побоювання можливих репресій знаходимо і в цитованому вже листі М. П. Старицького до Куліша: „опанувала мене велика радість і страх... одібравши Ваш лист“. „Страх“ пояснюється нападами Каткових та Пихнів: „бо вони-ж у своїх часописах величали вас, добродію, „измѣнникомъ“... ото-ж і боюся я, щоб знов не підняли якого гвалту на Вас! Проте, коли безпечність Ваша певна, то хвала Богу, що Ви вернулись“... Але треба думати, що напади реакціонерів не мали ніяких наслідків і в „административних сферах“ з приводу Кулішевого повороту спеціального листування не виникало. Російський уряд не мав приводу обмірковувати якісь репресії проти Куліша „при повороті його до Росії“, бо Куліш прохав його від російського підданства звільнити і, значить, на його поворот не чекали. А повернувшись він з тим паспортом, з яким виїхав за кордон наприкінці р. 1881-го і для непорозумінь на кордоні не було жадних підстав... „Департаментъ общихъ дѣлъ“ шукав і далі Куліша за кордоном, щоб повідомити його про звільнення від російського підданства, тоді, коли Куліш давно вже дихав повітрям борзенських полів... Київський цензор уже послав до головного управління друку рукописи „бывшаго эмигранта Кулиша“, а тільки 10 жовтня 83 р. чернігівський губернатор викрив Департаментові загальних справ міністерства вн. справ, що звільнений від російського підданства „означенный Кулишъ проживаетъ въ Борзенскомъ уѣздѣ въ имѣніи своей жены и о послѣдовавшемъ разрѣшеніи на увольненіе его изъ подданства Россіи ему неизвѣстно“ та вважав за обов'язок „покорнѣйше просить Деп. Общ. Дѣлъ увѣдомить, слѣдуетъ-ли объявить Пантелеймону Кулишу отношеніе Департамента за № 14136“ (в ньому Департ. загальних справ повідомляв чернігівського губернатора про звільнення Куліша від російського підданства). Не дуже скоро (20 грудня), але все-таки відповів департ. загальних справ чернігівському губернаторові: „департ. Общихъ Дѣлъ имѣетъ честь просить объявить отставному надв. совѣтнику Пантелеймону Кулишу о послѣдовавшемъ въ 1 день іюля сего года Высочайшемъ соизволеніи на увольненіе его изъ подданства Россіи“ ¹⁾.

Такого роду листування навряд-чи було-б можливе, коли-б під той час „в административных сферах“, себ-то в установах міністерства вн. справ (в

¹⁾ Наведені запитання чернігівськ. губернатора й відповідь на нього департ. загальних справ знаходяться чомусь у справі міністерства вн. справ „о принятіи вновь въ подданство Россіи надв. сов. Кулиша“.

першу чергу в Департаменті поліції) поставлено було питання про репресії проти Куліша. Навіть при диференціації функцій різних департаментів міністерства департамент загальних справ не міг-би в разі поставленого питання про репресії навіть не знати, де знаходиться Куліш та розшукувати його, щоб повідомити про „Высочайшее соизволение“...

В кожному разі — десь наприкінці 83-го р. або в початку р. 84-го Куліш дістав офіційне повідомлення „о послѣдовавшемъ в 1 день Іюля Высочайшемъ соизволеніи“, а після того тільки „8 Сентября 1889 года“ він написав і послав прохання такого змісту:

„Его Высокопревосходительству Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ Надворнаго Совѣтника Пантелеймона Александрова сына Кулиша

Прошеніе.

В 1882¹⁾ былъ я Высочайше уволенъ отъ Россійскаго подданства во вниманіе къ состоянію моего здоровья и къ моимъ литературнымъ занятіямъ, требовавшимъ постоянного пребыванія за границею, какъ это изъяснено въ моемъ прошеніи. Но, по церковно-политическимъ причинамъ, именно, по насильственной передачѣ въ руки іезуитовъ церковныхъ имуществъ, пожертвованныхъ нашими русскими предками на поддержку православія въ бывшей Рѣчи Посполитой Польской, я не захотѣлъ воспользоваться Всемилостивѣйше дарованнымъ мнѣ увольненіемъ отъ Россійскаго подданства, опубликовавъ протестъ мой въ представляемой при семъ брошюрѣ подъ заглавіемъ *Verwältigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten*, возвратился въ Россію. Здѣсь шестилѣтнее пребываніе въ родной мѣстности возстановило мое здоровье, и литературныя мои занятія направились къ такимъ предметамъ, которыя требуютъ постоянного пребыванія моего въ предѣлахъ Имперіи. Напечатавъ недавно въ „Чтеніяхъ Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“ три тома новаго моего труда, подъ заглавіемъ „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“, я получилъ смѣлость обратиться къ Вашему Высокопревосходительству съ покорнѣйшею просьбою — исходатайствовать мнѣ у Верховной Власти новую милость: принять меня обратно въ руссійское подданство.

Пантелеймонъ Кулишъ.

Жительство имѣю въ Москвѣ, во Введенскомъ переулкѣ, въ домѣ Пановой, въ квартирѣ Владиміра Ивановича Шенрока“.

Через два дні після офіційного прохання послав Куліш міністрові внутрішніх справ „докладную записку“, але, наводячи її, доведеться торкнутися певних ідеологічних моментів, тому, порушуючи хронологічну послідовність, подаємо її в кінці...

Міністерство вн. справ (департамент загальних справ) 29 вересня 1889 р. звернулося до московського обер-поліцмайстра з проханням „истребовать отъ просителя гербовыхъ пошлинъ на — р. 80 коп., а равно документы,

¹⁾ В даті Куліш, як бачимо, помиляється: дійсно, клопотатися про звільнення він почав р. 1882, але „Высочайшее соизволение“ на звільнення дано було тільки 1 липня р. 1883-го.

поименованные въ ст. 1018 т. IX св. Зак. о сост., изд. 1876 г. и таковые доставить въ Департаментъ, сообщивъ при этомъ надлежащія свѣдѣнія и Ваше, М. Г., заключеніе по означенному ходатайству просителя“. Московскій обер-полицмейстер 9-го жовтня 1889 р. доручив „Приставу 2-го участка Яузской части“, сповіщаючи його про прохання „Надв. Совѣтника П. А. Кулиша о дозволеніи ему вновь вступить въ подданство Россіи“, — „доставить по прилагаемой программѣ свѣдѣнія объ означенномъ иностранцѣ, проживающемъ въ домѣ Пановой во Введенскомъ переулкѣ, причѣмъ объявить ему съ подпискою, что принятіе Русск. подданства есть всегда личное и не распространяется на дѣтей, которыя по достиженію совершеннолѣтія сами могутъ ходатайствовать о томъ, каждый отдѣльно за себя; собранныя свѣдѣнія удостовѣрить своей подписью“... (Все підкреслене — друкований бланк, в якому вписано те, що не підкреслено). „Приставъ 2-го участка Яузской части“, звичайно, в Москві Кулиша не знайшов і „программу свѣдѣній“ послано було до Борзни, і вже борзенська поліція відібрала в Кулиша відповіді на запитання „программы“. Відповіді, як і самі запитання, не являють собою що-небудь цікаве. Досить зазначити відповідь на п. 5 („Чѣмъ занимается, какого поведенія и образа жизни?“) — „Занимаюсь сельскимъ хозяйствомъ, лѣсоводствомъ и садоводствомъ, преимущественно-же исторією и беллетристикою“ та відповідь на п. 8 („къ какому состоянію или обществу желаетъ быть приписанъ и какія предполагаетъ избрать занятія по вступленіи въ Русское подданство?“) — „Желаю быть приписаннымъ къ состоянію и обществу, соотвѣтственнымъ моему аттестату объ отставкѣ, занимаюсь же предполагаю продолжать прежними предметами“. Всіх запитань 9. всі відповіді мають підпис „П. Кулишъ“, в кінці рукою Кулиша написано: „1889 ноября 22, я нижеподписавшійся надворный совѣтникъ Пантелеймонъ Александровъ сынъ Кулишъ, согласно требованію Г-на Московскаго оберъ-полицеймейстера отъ 9-го октября текущаго года даю сію росписку въ томъ, что при нятія русскаго подданства не буду распространять на моихъ дѣтей, которыхъ никогда и не имѣлъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ прилагаю при семъ на покупку 80 коп. гербовой марки 1 рубль (для удобнѣйшей пересылки)“. Далі написано: „подписку отбиралъ приставъ 1-го стана Борзенскаго уѣзда“ (підпис не читкий). Після відповідей на запитання „программы свѣдѣній“ написано: „записанныя въ семъ Пантелеймономъ Кулишемъ свѣдѣнія, по провѣркѣ ихъ черезъ лицъ знающихъ его, оказались записанными правильно.

Приставъ 1-го стана Борзенскаго уѣзда“ (підпис).

І поруч: „Настоящее порученіе, съ собр. свѣдѣніями имѣю честь возвратить въ канцелярію Московск. оберъ-полицеймейстера. Декабря 5 дня 1889 года.

Пом. Исправника Черниг. губ. Борзенскаго у. Т. Меньшиковъ“.

Всі добуті відомості московскій обер-полицмейстер 13 грудня одіслав до департаменту загальних справ, „считаая долгомъ присовокупить, что Кулишъ въ Москвѣ никогда не проживалъ и въ настоящее время не проживаетъ“. Тоді 20 січня 1890 р. департамент загальних справ звернувся

до чернігівського губернатора з дорученням знов „истребовать отъ просителя гербовыхъ пошлинъ на—р. 80 коп.“ і т. д., як у дорученні до московськ. обер-поліцмайстра від 29/IX 89 р., та з проханням дати „заключеніє по означенному ходатайству просителя“. Чернігівський губернатор Анастасьєв 31 травня 1890 р., виконуючи доручення, відповів департаментові загальних справ, „что Пантелеймонъ Кулишъ, какъ оказалось по собраннымъ свѣдѣніямъ, по возвращеніи въ 1883 году изъ-за границы, живетъ въ имѣніи его жены въ селѣ Оленовкѣ Борзенскаго уѣзда, гдѣ намѣренъ остаться и на будущее время; но такъ какъ онъ занимается изученіемъ Русской исторіи, то предполагаетъ проживать временно въ такихъ городахъ Россійской Имперіи, гдѣ существуютъ наибольшія книгохранилища. Изъ аттестата о прежней службѣ Кулиша видно, что онъ былъ подданнымъ Россіи и въ Россіи заслужилъ чинъ Надв. Совѣтника; собственности въ Россіи Кулишъ не имѣетъ; присягу на вѣрно-подданство Россіи, на случай ему будетъ разрѣшено принять оное, желаетъ выполнить по мѣсту жительства в Борзенскомъ уѣздѣ.

При этомъ долгомъ Считаю присовокупить, что Кулишъ ни въ чемъ предосудительномъ не замѣченъ и на принятіє его вновь въ Русское подданство препятствій съ моей стороны не встрѣчается“.

„Отношеніє Черниговскаго губернатора“ з цілою справою „по вопросу о возвращеніи въ подданство Россіи уволеннаго изъ русскаго подданства надв. совѣтн. Пантелеймона Кулиша“ департамент загальних справ 31 серпня 1890 р. надіслав департаментові поліції, прохаючи „Департаментъ Полиціи почтитъ, къ сему предмету, заключеніемъ, съ возвращеніемъ посылаемыхъ бумагъ“. Департамент поліції вже 13 вересня відповів департаментові загальних справ „съ возвращеніемъ приложеній, что къ возврату въ подданство Россіи уволеннаго изъ подданства Надв. Совѣтника Пантелеймона Кулиша препятствій со стороны Департамента не встрѣчается“.

„Справка“, що нею закінчується „дѣло о принятіи вновь въ подданство Россіи надв. сов. Кулиша“, свідчить: „Высочайшее соизволеніє, послѣдовавшее въ 22 день Февраля 1891 года о принятіи надв. сов. Пантелеймона Кулиша въ подданство Россіи, сообщенное Черниговскому Губернатору 4 Марта 1891 года за № 3213, находится въ Сентябрьской трети 1890 года.

Вѣрно: за столоначальника“ (підпис).

Лишається ознайомитися з документом високої цінності для характеристики цілої ідеологічної постаті Кулиша, із справжнім власноручно написаним curriculum vitae: говоримо про „докладную записку надв. совѣтника Пантелеймона Александрова сына Кулиша“ від 10 вересня 1889 р. Текст її — досить довгенький — такий: „Въ 1846 году былъ я посланъ за границу Императорскою Академією Наукъ для изученія славянскихъ языковъ, но въ 1847-мъ, во время моей поѣздки, меня заподозрили въ принадлежности къ Украинно-славянскому Обществу.

III Отдѣленіє Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи не нашло никакихъ тому доказательствъ; но по указанію Государя Императора Николая Павловича, мнѣ была вѣѣнена въ государственное преступленіє

напечатанная мною въ дѣтскомъ журналѣ „Повѣсть объ Украинскомъ Народѣ“. Я былъ выдержанъ два мѣсяца въ крѣпости и потомъ сосланъ въ Тулу, съ учрежденіемъ надо мною строжайшаго полицейскаго надзора.

Въ Тулѣ я занимался изученіемъ Русской исторіи, и написалъ „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, обнаружившую мысли, болѣе зрѣлыя нежели тѣ, которыя въ упомянутомъ выше сочиненіи, справедливо прогнѣвали моего Государя.

Въ то время путешествовали по Россіи Великіе Князья Николай и Михаилъ Николаевичи, а вслѣдъ за ними ожидали въ Тулѣ и ихъ Августѣйшаго Родителя. Этимъ событіемъ я воспользовался для того, чтобы смягчить Монаршіи гнѣвъ, и приготовилъ для поднесенія Высокимъ Путешественникамъ альбомъ достопримѣчательныхъ въ Тульской губерніи предметовъ, съ историческимъ описаніемъ самой губерніи. Рисунки, сдѣланные мною съ натуры для этого альбома, обратили на себя милостивое вниманіе покаравшаго меня Монарха, и мнѣ дозволено было возвратиться въ столицу.

Я былъ опредѣленъ Редакторомъ Статистическаго Отдѣленія въ Министерствѣ Гос. Имуществъ, но, когда пришла очередь представить меня къ производству въ чинъ кол. секретаря, ст.-секретарь Танѣевъ, согласно своей обязанности, напомнилъ Государю Императору о 1847 годѣ, и получилъ Высочайшую резолюцію: не производить.

Вообразивъ тогда, что служебная моя карьера рушилась вторично, я вышелъ въ отставку и посвятилъ себя занятіямъ научнымъ. Черезъ 13 лѣтъ, государственная служба снова привлекла къ себѣ мою дѣятельность, и въ 1864 году я былъ сдѣланъ чиновникомъ особыхъ порученій V-го класса въ Учредительномъ Комитетѣ, въ Царствѣ Польскомъ.

Занимаясь тамъ преимущественно дѣлами народнаго просвѣщенія, въ видахъ благотворнаго воздѣйствія на Польско-Русскую массу, я въ интимной бесѣдѣ съ давнишнимъ моимъ знакомымъ, статсъ-секретаремъ Милютинымъ, жаловался на стѣсненіе моей дѣятельности чиновною формалистикою моего начальника, Члена Завѣдывающаго Дѣлами Учредительнаго Комитета, Соловьева, — и Милютинъ дозволилъ мнѣ писать къ нему частнымъ образомъ обо всемъ, чего, по собственному его выраженію Соловьевъ не понимаетъ. Къ числу непонятныхъ для Соловьева предметовъ относился и мой взглядъ на Галицкую Русь, составлявшую въ древности нераздѣльную часть Кіевской Руси, а нынѣ находящуюся въ составѣ Австріи, подъ режимомъ Поляковъ, которые въ Царствѣ Польскомъ всячески старались полонизовать Холмскую и Люблинскую Русь, однородную съ Галицкою. Я составилъ проэктъ поддержанія въ Галиціи Русскаго элемента, въ видахъ близкаго или отдаленнаго будущаго, и послалъ этотъ проэктъ, въ черновомъ наброскѣ, Милютину, дабы, при свиданіи получить отъ него указанія для полной обработки его.

Во вниманіе къ моей патріотической идеѣ, Милютинъ перевелъ меня, въ званіи исправляющаго должность Директора Отдѣленія Духовныхъ Дѣлъ, изъ подъ власти Соловьева подъ власть Князя Черкасскаго, котораго мы оба уважали, причемъ было исхodataйствовано мнѣ у Государя Императора 5.000 рублей жалованья *ad personam*. Но когда князь Черкаскій команди-

роваль мене в Париж для разузнання о Іезуитських махинаціях в Русской Польщі отъ Аббата Гете (православного Отца Владимира), Милютинъ скоропостижно скончался, и, при разборѣ его бумагъ, Соловьевъ узнавъ, какъ мы на него смотрѣли.

Мои сношенія съ Милютинимъ были непріятны и Намѣстнику в Царствѣ Польскомъ, Графу Бергу, имѣвшему свои причини благоволилъ къ Члену Завѣдывающему Дѣлами Учредительнаго Комитета. Меня низвели съ директорства мстительно и мстительно отдали вновь подъ начальство Соловьеву, неизбѣжнымъ слѣдствіемъ чего было увольненіе мене отъ службы „по болѣзни“.

Потерпѣвъ такимъ образомъ третье крушеніе, не хотѣлъ я, однако, разстаться съ мыслью — служить моею дѣятельностью Государству. В 1874 году поступилъ я на службу во Временный Статистическій Отдѣлъ Министерства Пут. Сообщенія Старшимъ Редакторомъ журнала Министерства. Но усиленные труды мои, вмѣстѣ съ нѣкоторыми внѣ-служебными горестями, разстроили тогда мое здоровье такъ, что я долженъ былъ оставить еще разъ государственную службу.

Тѣмъ не менѣе я все таки продолжалъ служеніе Россіи, только уже другими способами. В 1874 году напечаталъ я два тома „Исторіи Возсоединенія Руси“ (это сочиненіе посвящено „благородной памяти Николая Алексѣевича Милютина“), а в 1877-мъ третій томъ „Исторіи“ и первый томъ „Матеріаловъ для Исторіи Возсоединенія Руси“. Какъ бы ни были малы мои способности на судъ современной прессы, но моя работа по предмету политическаго и духовнаго возсоединенія древнерусскаго свѣта не противорѣчить, надѣюсь, той оцѣнкѣ, которая сохранилась во всеподданнѣйшихъ докладахъ обо мнѣ статсъ-секретаря Милютина и князя Черкаскаго.

Наконецъ, не желая разстаться съ моимъ Галицко-русскимъ прозкомъ, которому оба они сочувствовали, и, по смерти этихъ ревностныхъ патріотовъ, не находя ни в комъ опоры по сю сторону политической границы Руси, я поселился было в Австріи, для поддержки в ней Русскаго элемента тѣмъ способомъ, который, какъ мнѣ казалось, возможенъ при существующемъ порядкѣ в славяно-нѣмецкой Имперіи Габсбурговъ. Съ этою цѣлю испросилъ я Всемиловѣйшее увольненіе отъ Россійскаго подданства. Но в то время, когда я дѣйствовалъ соотвѣтственно видамъ Русскаго единенія, Римскій Папа отдалъ в распоряженіе Іезуитовъ церковныя имущества, пожертвованныя нашими Русскими предками для поддержки Православія в бывшей Рѣчи Посполитой Польской. Тогда я оставилъ намѣреніе сдѣлаться иностраннымъ подданнымъ, отклонивъ все, что предлагали мнѣ князья-Поляки, носящіе древнерусскія имена, протестовалъ противъ Іезуитской махинаціи напечатанною в Вѣнѣ брошюрою, подъ заглавіемъ *Verwaltung der Bazilianer in Galizien durch Jesuiten*¹⁾, прервалъ

1) На оберткѣ брошюры объявлено, что она печатается в Лейпцигѣ на языкѣ Русскомъ. Но Лейпцигскія типографіи отказались печатать мою рукопись, ссылаясь на то, что нѣмецкую брошюру конфисковали в Вѣнѣ (а конфисковавшій ее чиновникъ былъ Полякъ, хорошо говорящій по русски).

переписку даже съ Польскими публицистами, людьми большею частію происхождения Русскаго, и въ началѣ 1883 года возвратился въ Россію.

Здѣсь продолжалъ я развивать ту же самую мысль, которая положена мною въ основу моей „Исторіи Возсоединенія Руси“. Плодомъ новыхъ моихъ изученій явились три тома „Отпаденія Малороссіи отъ Польши“, недавно напечатанные въ „Чтеніяхъ Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“.

Представляя просвѣщенному вниманію Вашего Высокопревосходительства этотъ послѣдній трудъ мой, въ видѣ свидѣтельства о непрерывномъ служеніи моему высшимъ интересамъ Правительства, понятнымъ и сочувственнымъ каждому, кто изучалъ Русскую исторію съ любовью, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ удостоить меня опредѣленія къ такой должности по Вашему обширному вѣдомству, къ какой угодно Вамъ будетъ признать меня способнымъ“.

Обминаючи прохання про „опредѣленіе къ должности“, як вибрик старечого чудернацтва (Кулішеві йшов тоді вже 71-й рік), та загальний тон документу, що пояснюється завданням, з яким його писано, мусимо визнати, що в цілому Куліш у тім документі не хитрив і не лукавив, а справді-таки вірив у своє „служеніе высшимъ интересамъ Правительства“, які для нього не були мітом. З голови до п'ят державник, він вірив навіть в „отверезення під крутим деспотством“, уважав кожне деспотство за з'явище тимчасове, що його перемагається тільки культурою. Дотеп Драгоманова, що Куліш пише про козаків так, немов-би вони облягають його тиху Ганнину пустинь, власне не скидається на дотеп, він адекватний дійсності: Куліш справді відчував „Ганнину пустинь“ в облозі, бо всі спаші та інші порушення з боку селян його дрібно-власницьких прав (до речі — не його власних, а жіничиних) — були для нього — проєкцією в сучасність минулого „козацького розбишацтва“... Це виводило його з рівноваги й навіть доводило до боротьби з сучасним розбишацтвом на сторінках найреакційнішої російської газети — „Громадянинъ“, хоч у цьому й виявлявся почасти войовничий нахил заводити епатувати й дражнити „землячків“. Але жадних симпатій до „крутого деспотства“ не мав Куліш, навіть у приватних листах останніх літ життя завіси різко й неважливо картаючи некультурність та реакційність самодержавного режиму. Щоб повніш освітлити тут дійсну політичну ідеологію (й особливо „тактику“) Куліша, наведемо уривок з його листа тієї-таки приблизно доби, коли писано „докладную записку“. Через місяць після її написання — 14 жовтня 1889 року — писав він до Шенрока ¹⁾: ...,что касается моего направления не вполне либерального — (очевидячки, Шенрок за те докоряв йому), — то во первых, направление вполне либеральное не может быть допущено правительством, передъ которымъ наша журналистика явила себя непослѣдовательною, заносчивою и мечтательною, чтобы не сказать больше, а во вторых, изъ всѣхъ русскихъ писателей я самый либеральный, рисковано либеральный, только мой либерализмъ рассчитанъ не на сегодня. Для того, чтобы радикальный взглядъ на вещи принесъ пользу національной свободѣ, надобно совершиться многому, что вырабатываетъ общественное мнѣніе, безъ кото-

¹⁾ Архів комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні.

раго всѣ наши прогрессивныя мысли неосуществимы. Вотъ почему я скрываю мой радикализмъ подъ абажуромъ.

Какая польза оттого, что моя книга, о печатаніи которой объявлено на оберткѣ II тома „Возсоединенія Руси“, запрещена въ числѣ 3.000 экземпляровъ? Или отъ того, что моя малорусская поэма „Магометъ и Хадиза“ не возвращена цензурнымъ вѣдомствомъ? или отъ того, что второе изданіе моего малорусскаго альманаха „Хата“ запрещено „безусловно“? или даже отъ того, что лейпцигскія типографіи отказались печатать на счетъ автора мою малорусскую брошюру „Вокресеніе Рутскаго и Кунцевича“? (Впрочемъ это была махинація Поляковъ и іезуитовъ, конфисковавшихъ въ Вѣнѣ нѣмецкое сокращеніе этой брошюры, подъ заглавіемъ „Verwaltung der Basilianer durch Jesuiten“).

Самые сильныя умы обнаруживали свое благотворное дѣйствіе только въ обществѣ, подготовленномъ постепенно и послѣдовательно къ тому, чтобы воспользоваться ихъ силою ¹⁾. Въ противномъ случаѣ, они такъ или иначе подверглись бы участи канцлера Л'Опиталя, который былъ принужденъ удалиться отъ общественной дѣятельности, не выполнивъ ни одного изъ своихъ благородныхъ плановъ. Примѣръ знаменитаго сановника долженъ вразумлять насъ, дѣятелей несановитыхъ. Вмѣсто того, чтобы командовать запальчиво: „Ребята, вперед!“, мы сдѣлаемъ больше для успѣховъ здоровой цивилизаціи, становясь въ ряды мужественныхъ подвижниковъ свободы и обрекая себя на роль скромную. Изученіе передовыхъ цивилизацій внушаетъ намъ, что всякій шагъ къ народному благосостоянію покупается или трудами или жертвами, которыя часто исчезаютъ безслѣдно, но въ сущности исчезнуть не могутъ.

Такъ было у другихъ народовъ, такъ должно быть и у насъ. Мы, пишущая братія, представители націи отсталой, и, несмотря на то, рвемся къ равенству съ передовиками человѣчества, вмѣсто того, чтобы пользоваться столь многочисленными уроками невозмутимой терпѣливости и неодолимаго мужества для достиженія благородной цѣли. Не мудрено выступить рѣзко съ проповѣдью общественной свободы; но всякая рѣзкость, неподдержанная широкимъ общественнымъ мнѣніемъ, отдалить предположенную цѣль и усилить оппозицію эгоистическихъ властей, которымъ имя легіонъ. Напротивъ, сдержанная энергія прогресса, направленная къ распространенію въ низшихъ умственныхъ сферахъ политическихъ и философскихъ знаній, обезоружить людей, пробравшихся на высоты путемъ родства да кумовства. Эти фальшивые патріоты даже въ собственныхъ семействахъ подвергнутся молчаливому сравненію съ патріотами истинными, и тогда правда общественной жизни восторжествуетъ даже тамъ, гдѣ все построено на лицемѣрії и притворствѣ. Ни въ какую иную революцію не вѣрую я, да всякая другая революція въ такой громадной пустынѣ, какъ наша Имперія, и немыслима. Ни Англія, образецъ революціоннаго терпѣнія, ни Франція, образецъ пылкихъ перево-

1) Въ этомъ случаѣ всего убѣдительнѣе для насъ политика Ришелье, столь-же успѣшная, какъ и прогрессивная. Да и всѣ великіе правители (а мы вѣдъ желаемъ править обществомъ, служа ему) только тогда соединяли успѣхъ съ прогрессомъ, когда ихъ мѣры соединялись съ общественнымъ мнѣніемъ. Пока общ. мнѣніе у насъ не создано нашими работами, до тѣхъ поръ напрасно мечтать объ успѣхѣ.

готовъ, намъ не примѣръ. Въ этихъ тѣсно консолидированныхъ націяхъ улучшение шло снизу вверхъ; у насъ оно покамѣсть возможно только въ обратномъ движеніи. Нашъ Александръ I явился либераломъ среди нѣмцевъ, французовъ и даже англичанъ. Нашъ Александръ II, вспомошествоваемый Милутиными и Черкасскими, заслужилъ имя царя-освободителя. Судя по такимъ фактамъ, какъ вотированіе вольнодумца-историка Костомарова ¹⁾ въ члены историческаго общества, котораго нинѣшній Императоръ былъ въ то время предсѣдателемъ, и призваніе кіевскаго профессора Бунге къ должности министра финансовъ, надобно думать, что и Александръ III предрасположенъ въ пользу общественной свободы, которую затормозили у насъ только извѣстные фанатики либерализма. Теперь людямъ интеллигентнымъ и талантливымъ слѣдуетъ явить себя болѣе ревностными пособниками верховной власти, нежели обличителями власти исполнительной, тѣмъ болѣе, что сотня миллионъ разноплеменныхъ невѣждъ и полуневѣждъ только царскую власть признаетъ доброжелательною ²⁾. Когда такимъ образомъ общество сдѣлается многочисленно-просвѣщеннымъ, оно попроситъ у верховной власти того, что сознаетъ необходимымъ, а въ близкомъ или далекомъ будущемъ и потребуетъ. Итакъ, служа правительству, каково оно ни есть, мы будемъ служить обществу, а вмѣстѣ съ тѣмъ и государству. Такъ какъ въ политикѣ не открыто еще точныхъ началъ, то, по мнѣнію людей опытныхъ, первыя условія успѣха суть: компромиссъ, взаимный обмѣнъ услугъ, практичность и уступки“.

Не спиняючися тут над оцінкою Кулішевого обґрунтування „компромисса“ та „практичности“ та його думок про те, що служба урядові, „хоч-би який він був“, єсть разом з тим служба громадянству, зазначимо, що сам Куліш щиро вважав себе за „одвижника свободы“, до кінця життя мріяв служити „національній свободѣ“, вважав себе за ліберала, ба навіть за радикала, хоч і ховав свій радикалізм „під абажуром“... В наведених думках знаходимо поясіння тому, чому Куліш, що, — як збоку здавалося — боровсь „з народницьким та соціальним романтизмом під прапором російської урядової реакції“ (Д. Заславський, «М. П. Драгоманов»), що й дійсно доходив до співробітництва в „Гражданині“, мав рацію не солідаризуватися з урядовою реакцією і вважати, що всенький шлях свого життя він пройшов, щиро шукаючи засобів служби „національній волі“. І, дійсно, інтерпретуючи Куліша, як співробітника урядової реакції, не зрозуміти, яким способом на схилі свого життя він визнав справу видання радикального (й, як на умови тодішньої російської дійсності, революційного) Драгоманівського „Народа“ — за справу „спасенну“ (Лист до Драгоманова, 8 стичня 1893 р. в „чорних рукописах“, що зберігаються в Чернігівському Держ. музею), за в'язав листування з Драгомановим та Павликом і навіть мав мужність виступати в „Народі“ за своїм повним підписом ³⁾.

¹⁾ Автора сочиненія „Происхождение Русскаго самодержавія“ (я прежде зналъ, да позабылъ его мудреное названіе).

²⁾ Малорусская пѣсенность даже Петра Великого прозвала царемъ праведнымъ.

³⁾ З цілої України, висловлюючися улюбленим виразом Куліша, „по цей бік політичної прірви“, тільки Куліш, що кінчав свій життєвий шлях, та А. Ю. Кримський, що свій починав, мали мужність виступати в „Народі“ за повним підписом...

Ще за життя Куліша влітку р. 1896 відбувся і славнозвісний страйк петербурзьких ткачів, що був за перший широкий приклад нових засобів визвольної боротьби, які мусіли своїм реалізмом імпонувати Кулішеві, який так не любив словесної шумихи „фанатиковъ либерализма“. Але було-б дивно чекати, щоб старий, що наближавсь до 80 років життя, зрозумів дійсну революційну вагу „нових пісень“ нового часу! На звістку про петербурзький страйк не знаємо чи якось реагував Куліш, можливо, що вона нічим не порушила миру в його тихій Ганниній пустині. Але не можна не підкреслити, що, хоч як укривав Куліш свій „радикалізм“ під „абажуром“ компромісу, хоч як щиро шукав можливості „служити урядові“ на ґрунті взаємної виміни послуг, практичності й поступок, але й за останніх років життя після повороту з останньої подорожі за кордон та повороту до російського підданства, вихід з якого мав ідеологічний ґрунт¹⁾, його постать не вкладалася в тісні рамки самодержавної Росії. Принциповий прибічник допомоги „верховній владі“, замість „обличенія влади исполнительной“, Куліш, як бачимо, хоч-би з історії цензурування його творів протягом останніх років життя, ніяк не знаходив ґрунту, на якому-б він міг подати свою „допомогу“. Твори його здебільша лишалися неприступні для читачів українських — „по цей бік політичної прірви“ і, щоб вони хоч побачили світ, йому доводилося звертатися навіть до друкарів женевських! Не міг він не розуміти часом і повної міри наївності своїх чекань на „предрасположеніє въ пользу общественной свободы“ з боку великих і малих самодержців російських. Тому-то, мабуть, цілих шість років вагавсь він подати прохання про поворот до російського підданства. Але сили слабли, наступала справжня старість і нічого не лишалося старому, як повернутися до покинутого було в надії на широку акцію для волі національної — російського підданства... Цікаво, що, присягнувши на нове „вѣрно-подданство“, Куліш зараз-же написав (квітня 13—1891 р.) міністрові вн. справ подяку „за нове підданство“, але до подяки додав і прохання — „исходатайствовать у Высочайшей Власти отъѣзду Высочайшаго повелѣнія 1876 года“. А протягом найближчих років не спинивсь він і перед навіть ризиковитим, як на ті часи, виявленям свого радикалізму, що його все-таки вважав за потрібне тримати під „абажуром“ компромісу... Переглянувши цілий свій світогляд, свою тактику було запізно на 8-му десятку літ, але, не пориваючи із своєю теорією компромісу та практичності, Куліш до останнього подиху лишивсь вірний ідеалові „національної волі“, якому в міру свого розуміння служив з молодих літ. І справжні стремління він таки не завсіди ховав „під абажуром“, коли почуття реалізму штовхало його на шлях реальної праці для рідного народу. В теоретичних-же збудуваннях непохитна для нього лишалася схема — служба урядові єсть служба громадянству й народові, а разом і державі. Уряду без „вищої мети“ він не міг собі уявити, хоч як промовисто дійсність доводила йому можливість такого *nonsens*-у... Власне кажучи, реа-

1) Куліш не кривсь з тим і перед владою, мотивуючи своє прохання про звільнення від російського підданства не тільки „состояніємъ здоровья“, але й „литературными занятіями“...

лізм примушував бачити й цей nonsense, але державник був певний, що це може бути тільки тимчасове і що культура веде до перемоги над цими хибамі механізму... Коли-ж знаходив засоби до виправління цих хиб, до боротьби з ними — не спинявся і перед боротьбою, хоч на 8-му десятку літ вона й не могла бути дуже інтенсивна. Та з принципового боку — Кулішеве ставлення хоч-би до „Народу“ було з'явищем, якого не дооцінювали тільки тому, що справа „національної волі“ взагалі підупала тоді в свідомості громадянства. І часто Куліш навіть із своїм „абажуром“ залишався головою вище за тих дрібних сучасників, що часом гучно демонстрували свій осуд пустельника з „Ганниної пустині“... Самий вихід з російського підданства та поворот до того підданства — тільки конвульсійні шукання досі мало зрозумілого велетня, — шукання шляхів служби „національній волі“.

ДО ТЕКСТУ КУЛІШЕВОЇ ЗБІРКИ ПОЕЗІЙ „ДЗВІН“.

Не зважаючи на те, що вже минула 30-та річниця з дня смерті найвидатнішого нашого громадського діяча й письменника, невідомого працівника на ниві української культури П. О. Куліша, що можна сказати «був у свій час українським університетом», — ми досі, як це не дивно, не маємо ще не тільки повного видання творів Кулішевих, але, навіть, закінченого видання вибраних його творів, коли не брати на увагу невіддале галицьке видання Ю. Романчука, але про це далі. Та й не легка це справа видати складну літературну спадщину Кулішеву, і не тільки з боку фінансового, — ще й досі не пророблено, як слід, всієї попередньої, підготовчої роботи: не зібрано до-купи всього, що написав Куліш, і не пророблено потрібної роботи над текстами його творів. Питання тексту, властиво, тільки поставлено попередніми спробами видати твори Куліша. А праця над текстом буде колосальна (див. Зайцев П., Видання творів П. Куліша. «Книгарь», 1919, 23-24).

Відомі спроби видати Кулішеві твори за редакцією Ю. Романчука й І. Каманіна не задовольняють наукові вимоги: Романчук у своєму виданні користувався методом контамінації, робив мішанину кількох редакцій, а Каманін, хоч і не мав за собою такого гріха, але він не мав і всіх редакцій, потрібних для наукового видання, хоч і обіцяв спеціальний том варіантів. Треба мати на увазі, що Куліш часто переробляв та переписував свої твори, чи то з цензурних вимог, чи з яких інших. Він часто робив у своїх рукописних зошитах стилістичні поправки поезій, переносив іноді деякі з них з однієї збірки до іншої, міняв назви поезій і т. д. Ці поправки й зміни багато важать, коли студіювати маніру й психологію творчості письменника, — отже вивчати всі редакції конче треба.

Багато ще й досі темного та нез'ясованого з редакціями «Дзвону», яких було, очевидно, чимало. «Дзвін» вийшов ще за життя Куліша в Женеві 1893 р. під назвою «Куліш Омелькович Панько — Староруські думи й співи». Як Каманін, так і Романчук користувалися в своїх виданнях, крім згаданого женецького видання, ще й рукописами «Дзвону», одмінними між собою. Романчук користувався ще й з інших друкованих джерел. Замість 99 поезій женецького видання, він умістив у I томику свого видання в «Дзвоні» 115 поезій та як доповнення в другому томику 10 поезій.

В 3-му томі, в примітках до «Дзвону» Каманін пише, що збірка «Дзвін» дійшла до нас у трьох більш-менш повних редакціях та в декількох варіан-

тах окремих поезій, що входили до неї. Першу редакцію, пише Каманін, було написано правописом 1876 р. й на першому аркуші вона має помітку київського цензора, датовану 17-м січня 1884 р.

У цій першій редакції збірка значно різниться від пізніших двох як розподілом поезій, так і заголовками деяких з них. В примітках Каманін подає «Ревестрик» цих заголовків. В першу редакцію «Дзвону» входили й поезії під назвою «Переспіви з Великоруських Співів». Згодом ці поезії Куліш переписав до «Позиченої Кобзи», але, друкуючи ці дві збірки («Дзвін» і «Позичена Кобза»), він не вніс ні в ту ні в ту. Замість «Переспівів з Великоруських Співів» Куліш вставив до збірки «Дзвін» декілька поезій із збірки «Хуторна поезія» з невеличкими стилістичними поправками.

Другу редакцію «Дзвону», зазначає Каманін, написано кулішівкою й розподілом поезій вона наближається до 3-ої редакції, якої додержувався Куліш у женецькому виданні.

Коли порівняти всі три редакції «Дзвону», то побачимо, що заголовки деяких поезій автор міняв, напр.: в 1-й ред. — «З небес», в 3-й — «З того світу»; в 2-й ред.: «Московська Наука-Розлука», в 3-й — «Німецька Наука-Розлука»; в 1-й ред.: «На Дунаї», в 3-й — «Козацька Хата».

На першому аркуші зошиту 3-ої редакції «Дзвону», як свідчить Каманін, вгорі Кулішевою рукою зроблено таку помітку: «Поправки 1892 г., Ноябрь».

Збірку «Дзвін» в 3-й редакції здано було до друку в Женеві, очевидно, 1892-го року, бо слідом за цим Куліш розпочав «Додатки» до «Дзвону» 1892 р. 23 листопада.

Рукопис, що ним користувався Романчук у своєму виданні, має заголовок: «Куліш Панько Олелькович, Дзвін, Староруські Думи й Співи». В рукопису, зазначає Романчук, вміщено, крім поезій женецького видання, ще 14 поезій ніде не друківаних і 4 поезії, друківані в «Ватрі», а 3 — в «Зорі». «Межи текстом женецького видання та рукописом, — пише Романчук у примітках до «Дзвону», — є де-які, звичайно, невеликі ріжницькі». На рукопису є Кулішева примітка з датою 1892 р. серпня 30-го.

Крім рукописів «Дзвону», відомих Каманіну й Романчуку, зберігся ще один рукопис, одмінний од згаданих, — одна з ранніх, очевидно, редакцій «Дзвону». Переховується цей рукопис у бібліотеці Харківського Марксієвського Інституту, куди перевезено його з бібліотекою Д. І. Дорошенка з Києва¹).

Рукопис являє собою зошит середнього розміру й має 232 сторінки та дві сторінки змісту на кінці, — дальших сторінок змісту немає. Написано його на звичайному папері № 7.

На першій титульній сторінці в лівому куточку вгорі бібліотечний шифр $\frac{891.79}{\text{К} - 90}$. Внизу кругла печатка: «Бібліотека. Український Марксієвський Інститут». З лівого боку посередині, очевидно, дата — «1916».

На першій титульній сторінці Кулішевою рукою написано:

¹) Щиро дякую ректорові Інституту т. Рохіну за ласкавий дозвіл скористуватися рукописом. — І. Т.

«Рукопись эта переписана (уже в — закресл.) для цензуры уже в третій (тре — закр.) раз предполагаемымъ «правописаніемъ Котляревскаго», требуемымъ цензурою; тѣмъ (дві слові нерозбірно) Московскій Цензор Соколов не принялъ

ДЗВѢНЬ этой третьей копій отъ моего
пріятеля Владиміра Ивановича

Шенрока, не захотелъ даже на нее взглянуть; а на второй копiи сдѣлалъ слѣдующую надпись: «Возвратить представителю (sic) безъ одобренiя, такъ рукопись содержитъ правописанiе (sic) не совсѣмъ согласно (sic) съ требованiями цензуры. 31 октября 1890 г. № 2386».

На другій сторінці, на звороті, Куліш пояенює правопис, яким написано зошит:

«Для незнакомыхъ съ Малорусскимъ, такъ называемымъ Украинскимъ, собственно же говоря Старорусскимъ языкомъ Кіевской Земли необходимо принять къ сведенію, что букву ѣ надобно произносить, какъ острое и (или і), букву же и (или і передъ гласными), какъ і букву ы слѣдуетъ произносить нѣсколько мягче Великорусскаго или Общерусскаго ы. Букву е послѣ согласныхъ слѣдуетъ произносить почти такъ твердо, какъ бы произносилось Общерусское э».

На першій нумерованій сторінці написано: «П. А. Куліш. Дзвінь Старо-
руськѣ Думы й сѣбѣви. Коментаріѣ до поѣмы Ломуса «Кулишъ у Пеклѣ».

Поему «Куліш у Пеклі» автор послав до друку в Женеву 1896 р. під псевдонімом «Небреха». В перших редакціях поеми (всіх шість) підписувався «Ломус». Почав писати поему Куліш 14/II—1890 р.

Щоб порівняти з іншими редакціями, подаю реєстрик заголовків поезій у цій новій редакції¹⁾.

1. Заспів.
2. Подвижники Свободи.
3. Петро да Катерина.
4. Він і Вона.
5. Двоє предків.
6. Національний ідеал.
7. Сокровище благих.
8. Стою один.
9. До Василя Білозерця.
10. До Марусі В***.
11. Присвят усіх моїх творів
Землякам Козакоманам.
12. До Тараса на той світ.
13. З того світу.
14. До Тараса за річку Ахерон.
15. Останньому кобзареві козаць-
кому.
16. Письменним Гайдамакам.
17. На перелозі.
18. Козацьким панегірикам.
19. До старої Баби.
20. До Мазепи.
21. Великому книжникові про де-
шеву премію його імені.
22. Яке нам діло до того.
23. Сліпченкові.
24. Український патріотизм.
25. Руїноманам.
26. Прейжній.
27. Недоумкам.
28. Перед Гоголевим честенем.
29. Титани.
30. Боянові замисли.
31. До Шекспіра.

1) Заголовки поезій, далі — уступи з поезій і примітки з нової редакції подаю сучасним правописом.

32. До рідного народу.
33. Гомер і Шекспір.
34. Зараза.
35. До Богдана.
36. До спідлених.
37. Побратими.
38. Козацький жаль.
39. Яка пані, такі й сані.
40. Земляцтво.
41. Слово правди.
42. Міра за Міру.
43. Писакам Козакоманам.
44. З Підгір'я.
45. Народний Дім.
46. Прокид від сну.
47. З Хутора.
48. Піонер.
49. Добродіям.
50. Компроміс Ляхам.
51. Козацька хата.
52. Чарований ключ.
53. Сестри немезиди.
54. Дума про курку с курчатами.
55. Дума-казка про Діда і Бабу, про курочку рябеньку і про Надібку золотеньку.
56. Дума про татарина й орапа.
57. Дума пересторога.
58. На чужій чужині.
59. Одвідини.
60. До Кобзи та до Музи.
61. Рай.
62. Козарлюзі Лободі.
63. Покобзарщина.
64. Каверзникам.
65. Абадонна.
66. Праведне панування.
67. Поетові.
68. Сум і Розвага.
69. Муза.
70. Три поети.
71. * * * Серце моє тихе.
72. * * * Квітки з сльозами.
73. Лілія.
74. Трое схотінок.
75. Шукання-Викликання.
76. Видіння.
77. Соловейко.
78. Анахорет.
79. Невидимий Співець.
80. * * * Благословляю час той і годину.
81. Молитва.

В наведеному реєстрі розподіл заголовків поезій одмінний од видань женецького, Романчука й Каманіна, як числом заголовків, так і їхніми назвами. Мало не всі поезії нового рукопису стилістично різняться від відомих збірок «Дзвону». Я не маю за своє завдання фіксувати абсолютно всі стилістичні відміни — це справа майбутніх видавців та редакторів творів Кулішевих, наведу лиш деякі з них, як зразки, й подам пропуски (часом чималі) та примітки до деяких поезій, що їх немає в друкованих примірниках.

В поезії, напр., «Національний ідеал» маємо такі стилістичні відміни:

Про себе-ж, що було найкраще приховали (рукоп.).
Собі-ж добро своє найкраще приховали (жен. вид.).

або:

Та пісня по Кавказ і Віслу розлилася (рукоп.).
Та пісня по Урал і Волгу розлилася (жен. вид.) і т. д.

В рукопису, як говорилося вже, крім стилістичних поправок, є поезії з рядками й строфами, що їх зовсім немає в друкованих текстах, або коли й є, то вони чимало різняться від рукопису. Ось такі строфи в рукопису, напр., в поезії «Сокровище благих»:

Питати мусимо в рибальській Галілеї
Та в Римських тих краях, що Море облягло
Від непокорної жидівству Ідумеї,
Та й до Колхидського переверту землі.

Там, серед мирної, затишної природи,
Безсмертний дух людський над сонце й зорі знявся,
Споглянув звисока на всі Царства й Народи,
Сокровищем благих, єдиним вічним ставсь.

Там слобонився він з Драконівських кайданів,
Під марні задуми опрічницьких Гетьманів,
Що про політику велять народу жить.

Ні! дбати мусимо перш усього про себе,
Чи паном хто родивсь, чи вбогим мужиком,
Щоб Рай наш тихий був і на землі й на Небі,
На небі виспиренім, де не смердить... Ксеендзом.

Як-же спроможемось на розум самостійний,
На розум-дух, що сам свою верстає путь,
Ми ним освятимо тоді й закон державний:
Бо розум наш йому під себе не нагнуть.

Нема там Деспота, де Гражданин свободен,
Де в помислі його дух істини вселився...
Дух істини й в тому високо благороден,
Хто між телятами й ослатами родивсь.

Да властвує не в тім, а в сяєві Диктатор!
Да зникнуть каверзи недолюдків підлиз!
Да правоправствує свободи Імператор,
Що по нахилених хребтах на трон не ліз!

Тобі-ж, німото, ні! Того не дано духа,
Що звати й ви могли-б сокровищем благих:
Хилила вас усіх к землі сердець засуха:
Бо знали ви одних, мовляв, богів земних.

Чи золотий телець, чи Демагог, чи Деспот,
Годити й клаятись ви мусите комусь.
І вас і той, кому все дано на пересмотр,
Що коїли царі, про инший Мір забувсь...

В поезії «Український патріотизм», що в друкованих виданнях має иншу назву—«Вельможній показанині», є дві строфи: шоста й сьома, що їх немає в друкованих текстах:

VI.

Собаки-ж завелись, до Ноя ще, з лисиць..
Згадали деякі з них рід свій стародавній,
І стали падати перед панами ниць,
Леснити їх серця і розуми державні.
Сим робом з брехунів Підбрехами зробились,
А далі і в пани з лихих собак пошились.

VII.

Зісталась в сих панів-собак собача вдача;
 Зісталась і в панів лисича, у лисиць.
 Душа-ж однакова у всіх у вас ледача,
 Чи на кого брехать, чи падать ницо ниць.
 Тепер їсте, п'єте і любите Вкраїну,
 Вікам подаєте факт про Лиху Годину.

В шостій строфі до рядка: «сим робом з брехунів Підбрехами зробились» внизу зроблено примітку: «Підбрехами або підбрехачами звуть сватів, що лестять старих, висватуючи дівку; звуть підбрехами й по ярмарках підставних цінувателів скоту. Наші підбрехи Пани були проводирями всього того, против чого воюють на папері їх потомки, українські патріоти».

В «Думі про Курку с Курчатами» до рядка: «Про гандель заказний в вас будуть у кишені» внизу примітка: «Ніхто над мене не поважає великих представителів єврейського народу; но поет бере свій голос у серці народу йому рідному. Лаврей (так перейначив наш хлібороб новеньке ім'я, здобуте в імперському законі замість древньої, сплямованої всякими плямами назви жид), сей Лаврей, ще й досі лавірує в нас вельми шкодливо між Сцилою кодексованого права і Харибдою натхненної Немезидами сестрами розправи. Такого Лаврея не знаходимо по тих краях, де культура розвивається з древніх начал туземних. Оце-ж само право матерної мови дає поетові право того погляду на жида-прицепу, котрий виробивсь у нас віками боротьби с кривдами чужоядника, деморалізатора не самого тільки хлібороба, да й тих, кому хлібороб на висотах їх багатства, чи власти, доводиться рідним братом».

В тій самій думі до рядка: «Промінням сонце б'є у сизокрилі тучі» примітка: «Туча також наше слово, як і хмара:

Не боїться козаченько
 Ні грому, ні тучі,
 Хорошенько в кобзу грає
 До Савихи йдучи.

Пісня про Саву Чалого.

В «Думі—Казці про Діда й Бабу, про Курочку Рябеньку і про Надібку Золотеньку» до рядка: «І нагинало тай бабусю до землі» примітка: «Слово тай не чуже нам: маємо слово потай у пословиці: «Потай Бога, щоб і чорт не знав»; а в псалтирі наші предки, ще й тисячу літ назад читали: «Оклеветай тай іскренняго свого».

В «Думі Пересторозі» до рядка: «І ми тепер їмо з біди сласні коржі» внизу примітка: «Як опам'ятається хто з біди, що сам на себе накликав, та зробиться йому на світі добре, тоді говорять пословицю: «Навчить біда з салом коржі їсти». Так було й на Україні, як зникло козацтво-Гайдамацтво та взялись ізнов за господарство Пани. Пам'яткою того зісталась нелюба козакоманам пословиця: «Поки ходили по Україні Козаки з рогами (пороховими), стояли степи й поля облогами, а як з'явилися на Україні Пани в

ладівницях (вища культура самооборони), стали в мужиків пироги на полицях. (Первий видавець цієї пословиці—в Українських Думах і Піснях 1834 года М. Максимович слово Ладівниця (Ладунка) виводив із слова Ладан і через те панів напечатав попами)».

До деяких поезій Куліш подавав унизу в примітках або вгорі, як мото, уступи з Шевченкових поезій.

Отже, в рукопису, що переховується в Марксіівському Інституті, ми маємо одну з ранніх редакцій «Дзвону», писану, очевидно, до 1890 року («вторая копія»), бо три копії з неї зробив Куліш для цензури мабуть тільки різними правописами. Можливо, були й деякі поправки. Рукопис цей одмінний од редакцій, відомих Каманіну та Романчукові, розподілом поезій, числом і деякими назвами їхніми. Очевидячки, редакцій «Дзвону» було не три, як зазначає Каманін (крім Романчукового рукопису), а більше.

ДО ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ.

Два невидані уривки з автобіографічної записки
Ор. М. Новицького.

З передмовою та примітками проф. П. П. Кудрявцева¹⁾.

Орест Маркович Новицький (1806-1884 рр.) був блискучий професор на кафедрі філософії в київському університеті протягом 16-ти років, від 1834-го до 1850-го року, коли було закрито самостійні філософські катедри в університетах, і він мусів покинути свою катедру, залишившись тільки на посаді цензора. Змушений покинути університет, він на останній посаді прослужив ще 19 років: за вислугою 35-ти років на державній службі він подавсь у відставку 28 грудня 1869 року. Після цього О. М. Новицький прожив ще мало не 15 років: він помер 4-го червня 1884 року, 78-ми років од народження, — можна сказати — напередодні, коли київський університет мав святкувати 50-річчя свого заснування, — встигши подати до комітету для організації юбілею автобіографічну записку про своє життя й діяльність. Записку, що її автор закінчив, як видно з напису на останньому аркуші, 16 лютого 1883 року, надруковано в «Биографическомъ словарѣ профессоръ и преподавателей императорскаго университета св. Владимира», складеному й виданому «подъ редакціей ордин. проф. В. С. Иконникова» 1884-го року на стор. 489-528; також були й окремі відбитки (s. l. et a., 40 сторінок). Записку надруковано з редакційними змінами та вкороченнями, іноді чималими, а надто там, де говориться про тодішню громадську та шкільну адміністрацію. Тимчасом пропущені місця не втратили своєї ваги для характеристики як автора записки, так і епохи, що про неї мова мовиться, та, що правда, й тієї епохи, коли друкувалося записку, бо редактор словника, вилучаючи ті місця, де говориться про адміністрацію 40—50-х років, уважав на умови свого часу. Окрім того, в уривках, що їх друкуємо, читач знайде декілька рис до біографії магістра філософії Ізбицького, професора Костира, художника Ге. Зважаючи на це, ми подаємо до уваги читачів ці уривки.

¹⁾ Академик Д. І. Багалій протягом своєї 50-тирічної наукової діяльності віддав дуже багато енергії й праці на збирання та оброблювання матеріалів з історії освіти на Україні, зокрема з історії філософських течій на Україні (праці про Сковороду) та викладання філософії в харківському університеті. Гадаю, що в книжці „Записок“, яку присвячено цьому вченому, не зайві будуть матеріали до історії освіти на Україні, які ми й подаємо.

Друкується їх з автографа, що зберегається в одного з унуків авторових, який ласкаво дозволив нам скопіювати рукопис, за що, без сумніву, читачі разом з тим, хто пише ці рядки, складуть власникові автографа щире подяку. Записку писав власноручно О. М. Новицький на звичайних аркушах паперу. Всього в ній 21 аркуш, себ-то 84 сторінки in F. Аркуші власноручно перенумерував автор, що й у глибокій старості зберіг ту акуратність, якою відзначався за молодих літ. Автобіографію написано московською мовою з особливостями, властивими для половини XIX в.; подаємо її в українському перекладі, додержуючи по змозі характерних стилістичних рис оригіналу. Напоследок не можемо не висловити побажання — бачити надруковану всю автобіографічну записку О. В. Новицького, всю цілком, без змін і без скорочень: вона й досі є найповніший життєпис цієї талановитої людини, що залишила помітні сліди не тільки у викладанні філософії на університетській кафедрі, а й у філософській літературі ¹⁾.

I.

Перший з уривків, що їх подаємо, є і в друкованому тексті, проте надто врізано його там. Він обіймає 39 рядків друку (стор. 507-508 у «Біографіч. Словарь» — стор. 19-20 в окремому відбитку).

«Князь Давидов ²⁾ був людина лагідна, непретенсійна, однак, як аристократ, надто ледача. Йому було важко відвідувати університет, гімназію

¹⁾ Про Ор. М. Новицького, окрім згаданого в тексті «Біограф. словаря профессорів... ун-та св. Влад.» (стр. 489-528, 812, 816), див. ще у проф. В. Я. Шульгіна в «Історії ун-та св. Влад. за первое 25-лѣтіе его существованія» (Спб. 1860); проф. Владимирського-Буданова в «Історії» того-ж-таки ун-ту (т. I. Київ 1884); у книзі «Київ и университет св. Владимира при императорѣ Николаѣ I. 1825-1855. Київ 1896»; в «Трудахъ Киевской Духовной Академіи» за 1891 р., т. I, стор. 664-665; в листі П. О. Куліша до М. В. Юзефовича («Кіевская Старина», 1899, № 3, стр. 309); у спогадах К. Д. Думитрашка («Полтавск. Епарх. Вѣдомости», 1865, № 19, часть неофициальная, стор. 217-245; те саме в «Руководствѣ для сельскихъ пастырей», 1865, т. II, № 34, стор. 620 та № 35, стор. 653); А. А. Солтановського («Кіевская Старина», 1892, № 5, стор. 242-243); проф. А. В. Романовича-Словатинського («Вѣстникъ Европы», 1903 г., № 1, стор. 168-169, — дві-три риски та ін.); у книжці «Михаила [Александровича] Максимовича, Письма о Киѣвѣ и воспоминанія о Тавридѣ», Спб. 1871, стор. 37-41. У кн. «Кіевской Старини» за липень 1884 р. вміщено прекрасний некролог Ор. М. Новицького (стор. 547-554). Як свідчить † В. П. Науменко, некролога склав редактор-видавець «Кіевской Старини» Теофан Гавр. Лебединцев, себ-то він вийшов з кіл близьких до Новицького. Новицькі й Лебединцеви були у свояцтві — брат Т. Г. Лебединцева був одружений з рідною небогою Ор. М. Новицького Олександрією Наркісовною Новицькою. — Немає також повної й точної бібліографії друкованих праць Ор. М. Новицького. Не вважаючи за зручне подавати таку бібліографію в даному місці, користуюся з нагоди, щоб виправити помилку, що трапилася в четвертому випуску «Систематическаго каталога книгъ бібліотеки Киевской Дух. Академіи, составленнаго бібліотекаремъ Академіи А. С. Крыловскимъ» (Київ 1896). Там, на стор. 62-ій, О. Новицькому приписано брошури: «О философіи Энгенмайера» та «О философіи Плотина». Направду вони належать Ів. Мих. Скворцову.

²⁾ Кн. С. І. Давидов був за куратора Київської шкільної округи від 1839 до 1845 р. Його curriculum vitae — в книжці «Столѣтіе киевской первой гимназіи». Київ 1911, т. II, стор. XV-XVI.

пансіон. Якщо інколи він приходив до університету підчас іспитів, то хіба-що з нудьги; іспити його не цікавили; він сів на студентську лаву і на клаптику паперу малював олівцем голівки; а малював дуже добре, як видно по тих зразках, що іноді він залишав їх на лаві, на якій сидів. Так само недбало ставивсь він і до поточних справ у керуванні округою; він гадав, що досить підписати власною рукою те, що написано було рукою керівника його канцелярії. Само собою зрозуміло, що виходило з такого стану справ. Куратор шкільною округою керував фіктивно; на ділі керування перейшло до рук керівника канцелярії¹⁾. Призначалося вчителів, підвищувалося їх, нагороджувалося або переміщувалося та усувалося залежно не від особистої достойности, а від інших засобів, що їх великою мірою практикувалося мало не по всіх канцеляріях за царювання Миколая Павловича²⁾. Влада керівника канцелярії не обмежувалася на сфері учительської й подібної служби. С. О. Богородський³⁾, будши за професора університету, разом з тим був і за директора київської 2-ої гімназії. Грішми, що залишилися від економії, звичайно розпоряджалися директори на користь своїх гімназій, хоч і з дозволу куратора. Однак тепер і з 2-ої гімназії лишки почала збирати на свою користь канцелярія, звичайно, з кураторового затвердження. Новицький сам був свідком, як такий канцелярський засіб обурював Богородського, проте становити опір цьому захватові не було ніякої можливости. Опісля йому довелося витерпіти ще й гірше, а саме усунення від гімназії, що, можна сказати, зовсім занапастило цю талановиту й ділову людину. Канцелярський вплив починав у знаки даватися і в університетських справах, між иншим у будівельному комітеті, що видав спорудженням університетських будинків. Уже через вдачу свою ніяк не міг терпіти це Неволін⁴⁾, як ректор, що теж брав участь у цьому комітеті. Обурення таким станом справ, змінити який було не сила йому, правило за один з головних мотивів на те, щоб перейти з Києва до Петербурзького університету.

Настав час, коли лиш військових генералів визнавали за придатних на те, щоб керувати будь-якими державними справами, не виключаючи й вищих шкільних закладів. Од них сподівалися найбільше того що всюди заведено буде військову дисципліну з гаслом: «не смій рассуждать, а исполняй, что приказано». І до Київської шкільної округи призначено було на куратора військового повного генерала Трескіна⁵⁾, а втім повного не рангом, а

¹⁾ За керівника канцелярії куратора київської шкільної округи, починаючи від 1839 р. протягом багатьох років був Олексій Олексійович Лазов.

²⁾ Перше було написано: „а від даюнців, що їх підносили. З цим установлено було особливу форму: сам керівник не брав хабарів, а була особа, що брала їх безсоромливо і вміла приховати копійчину на чорний день. І якої поваги та трохи не поклоніння удостоювалася тоді та особа за своє ласкаве посередництво. Навряд яка губернаторша або помпадурша могла користатися більшою увагою“. Наведені слова закреслено й замінено загальнішою й менш визначеною формою, що її подано в тексті.

³⁾ Про нього — в „Біографіч. Словарь“, що його видано за редактуванням проф. В. С. Іконнікова.

⁴⁾ Про проф. Неволіна — там-таки.

⁵⁾ Так скрізь у Новицького в рукопису. Треба Траскін. Генерал-майор Траскін був за куратора київської шкільної округи від 1846 до 1848 р. Його curriculum vitae —

тим, що він був надзвичайно гладкий. Це була мало не куля, на невеличких підставках замість ніг і невеличкою кулькою зверху замість голови. Не дивно, що він набув такої кулястої форми; він і сам, здається, коривсь тодішньому військовому гаслу: «не смѣй разсуждать», а наказів од міністра було небагато, так що й працювати доводилося небагато. Вся його увага, всі його турботи були зосереджені на тому, щоб їжа в нього була розкішна й найсмачніша, виготовлена за французьким меню; він щодня записував це меню, і ніщо не йшло в генерала так акуратно, як оці записки. Кому пощастить здобути ці гастрономічні записки, той матиме найкращий матеріал до біографії Траскіна. За такого куратора, само собою зрозуміло, канцелярія його не втратила ні своєї ваги, ні свого характеру. В університеті трохи чи не головним розпорядженням кураторовим був наказ черговому субінспекторові записувати професорів, що спізнялися на лекції. Субінспектор стояв за рогом коридору з папером та олівцем у руці, і коли професор спізнявся хоч на дві хвилини по-над дозволені 10 хвилин, зараз-же помічав: «NN прийшов на лекцію о 12 хвилині». Сам куратор до університету не з'являвся¹⁾.

Скоро виявилось, що звичайного генерала не досить для режиму. Університет і всю шкільну округу довелося підпорядкувати київському, подільському й волинському генерал-губернаторові, генералові від інфантерії Дмитрові Гавриловичеві Бібікову²⁾. Як державний діяч, як людина, без сумніву, розумна й непохитної енергії, він зробив для тутешнього краю або краще сказати, для тутешньої російської людності багато добра, значно більше, ніж хто инший з його попередників або наступників. Як поводивсь він з особами, що мали з ним будь-які стосунки, — це инше питання. Він нікому з підлеглих йому не подавав руки, а коли кому-небудь з тих осіб, що безпосередньо не залежали від нього, він хотів зробити свого роду ласку, то подавав йому одного пальця. Дмитро Гаврилович був справжній сатрап; з цього погляду він і дививсь на всіх і на все. Однак, тут не місце списувати його

в книзі „Столѣт. Киевск. первой гимназіи“, т. II, стор. XVI — XVIII. Із спогадами Новицького про Траскіна цікаво порівняти спогади про нього-ж М. К. Чалого („Двѣ ревизіи“ [Немирівської гімназії сорокових років] — „Кіевская Старина“, 1883, № 2, стор. 444 — 453, і Н. Барановського („Изъ школьныхъ воспоминаній о Кіевѣ“, *ibid.*, 1884, т. VIII, стор. 502-505).

¹⁾ Навпаки, проф. В. С. Іконников у своїй монографії „Кієвъ въ 1654-1855 г.г.“ каже, що „Траскін часто відвідував університет“ („Кіевская Старина“, 1904, № 12, стор. 553. Є й окреме видання цієї монографії). А в начерку життя та діяльності професора київського університету на кафедрі психології Олексія Микитовича Тихомандрицького зазначено, що зорганізована 1853-го року при університеті технологічна лабораторія виникла завдяки „заботамъ и трудамъ“ проф. Тихомандрицького „и теплому участию въ этомъ дѣлѣ“ бывшего попечителя кіевского учебного округа генераль-майора Траскіна („Біографич. Словарь“, стор. 650).

²⁾ Був за куратора київської шкільної округи від 1848 до 1853 р., коли його було призначено на міністра внутрішніх справ. Бібіков — особа історична і — деякою мірою — анекдотична. Не берусь вказувати обширної літератури про нього, між ними й численних спогадів. Звичайно, спогади Новицького, як і всякі инші, потребують фільтрації, а втім не тільки загальний колорит цих спогадів, а й деякі окремі повідомлення історики епохи та її діячів без сумніву візьмуть на увагу.

вчинки, як генерал-губернатора. Це предмет для історії тутешнього краю. Нас він цікавить, як куратор округи. Ще 1839-го року, коли шкільна округа не підлягала йому, імператор Микола Павлович, з нагоди польського повстання, хтів, як казав Бібіков, назавсіді закрити київський університет. Але Дмитро Гаврилович ніби-то став навколішки та благав державця відмовитися від цього наміру, між иншим і тому, що такі заходи викликали-б закордоном несприятливі відзиви. Якщо це справді було так, то Дмитро Гаврилович став у великій послугі й тутешньому краю взагалі й київському університетові зокрема. Однак опісля, як куратор округи, навряд він міг бути особливо корисний для нього. Як високопоставлена людина, діяльно віддана керуванню трьома губерніями, він не міг близько знайомитися з діяльністю професорів університету, відвідувати, напр., їхні лекції та бути на іспитах, і взагалі не мав змоги спеціально цікавитися університетськими справами; ще менш він міг стежити за гімназіями. Директори гімназій, доглядачі шкіл, викладачі та їхня діяльність — усе це стояло десь у перспективі далекій од нього. В такому стані кураторова канцелярія неминуче здобула ще більше впливу на справи, ніж за двох попередніх кураторів, а разом з тим не припинялися й зловживання, що, зрештою, багато ширші були в канцелярії генерал-губернатора. Громовержець Бібіков, не знавши докладно справ шкільної округи, мимоволі повинен був погоджуватися на подання керівника канцелярії, що мав добрий досвід на доповідях, — про нього він якось висловився: «это умный мужикъ». У Бібікова, як куратора округи, був ще помічник ¹⁾. Однак і помічника і самого Бібікова надто мало цікавив хід навчання як в університеті, так і в гімназіях. Суть управління обидва вбачали у військовому режимі і з особливою любов'ю пристосовували його до діла. Непомірно честолюбний і претенсійний, помічник звисока ставився до підлеглих і з-за плечей свого всевладного начальника нерідко накладав важку руку на чужу особистість. Однак говорити докладно про його вчинки в цій сфері ще рано. Треба полишити це для майбутнього історика, і для нього знайдеться багато матеріалів, що збереглися у спогадах різних осіб. Наведемо тут лиш один випадок, та й то загального характеру, що стосується до його характеристики. За часів Бібіківського керування округою теперішній академик мистецтва, професор малювання історичного й портретного, Микола Мик. Ге, тоді ще гімназист ²⁾, квартирував у домі Новицького ³⁾,

¹⁾ За помічника куратора київської шкільної округи від 1843 до 1858 р. був Мих. Волод. Юзефович, потім голова київської Археографічної Комісії († 21 травня 1889 р. на 87 році від народження). Див. про нього в додатках до видання П. Н. Батюшкова „Подолія“ (Спб. 1891), стор. 40 — 46; статтю написано в иншому тоні порівнюючи із спогадами О. М. Новицького.

²⁾ Мик. Мик. Ге (народ. 15/II 1831 р. † 1/VI 1894 р.), вчивсь у першій київській гімназії, куди вступив мавши 10 років, значить 1841 року. Його спогади про першу гімназію надруковано в „Сборникъ въ пользу нуждающихся студентовъ университета св. Владимира“ (Спб. 1895); инші спогади — в „Сѣверн. Вѣстникъ“, 1893 р. („Жизнь русск. художниковъ 60-х годовъ“) і 1894 р. („Встрѣчи“). Див. цитовану вгорі книжку „Столѣтіе кievск. первой гимназiи“.

³⁾ Будинок Новицького, що зберігся і досі, знаходивсь на розі Каравайської та Тарасівської вулиць (одноповерховий, білий з колонками). Від спадкоємців Новицького

а разом з ним жив і його репетитор католик Ізбицький Остап. Того часу Ізбицький жив у Києві, вже скінчивши університет, а після він склав іспит на магістра, прийняв православ'я, вступив до московської духовної академії на богословський курс, прийняв чернечий постриг і в сані архимандрита помер, будучи ректором семінарії в одній із східних сибірських губернь¹⁾.

Його придбав Цитрон. На мій погляд будинок такий цікавий своїм зовнішнім виглядом і показовий для тієї епохи, коли його збудовано було, що Комісії для вивчення Старого Києва слід було-б принаймні сфотографувати його.

¹⁾ Це не точно: Ізбицький справді помер у Східному Сибіру (16 листопада за ст. ст. 1869 р.), та тільки не на посаді ректора семінарії, а на посаді начальника іркутської місії. Раніш він був і за ректора семінарії, тільки не в Східному Сибіру, а на Північному Кавказі, а ще раніш — за професора та інспектора петербурзької дух. Академії. Незвичайний і навіть чудний життєвий шлях цього вихованця київського університету, поляка з походження, близького до професора Новицького, магістра філософії його промови (дістав цю ступінь 1847 р. — див. „Академіческіе списки ... Унив. св. Владимира (1834-1884)“. Київ 1884, стор. 24). Відомості про цю цікаву особу можна знайти в таких виданнях: 1) Парєєній (Поповъ), архієпископъ Иркутскій, Свѣдѣнія объ Иркутскомъ Отдѣленіи дух. місії за 1886 г. Гл. VIII — Труды Правосл. Миссій Восточн. Сибири. Т. I. Иркутскъ. 1883. — 2) Його-таки, Иркутская духовная миссія въ 1867 г. М. 1868. Відбиток з журналу „Православное Обзорѣніе“ за 1868 г. Те саме — перше в „Иркутскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“ за 1868 р., а потім передруковано в II-му томі згаданих угорі „Трудовъ“. — 3) Його-таки, Иркутская духовная миссія в 1868 г. Відбиток з журн. „Православное Обзорѣніе“ за 1869 р. Потім передруковано в II томі „Трудовъ Правосл. Миссій Восточн. Сибири“. — 4) Його-таки, Иркутская духовная миссія с 1861 по 1870 г. Відбиток з „Иркутск. Епархіальн. Вѣдомостей“ за 1870 г. Передруковано в II томі „Трудовъ Миссій“. — 5) Архимандритъ Гурій, Отчетъ о состояніи и дѣятельности Иркутской духовной місії въ 1880 г. — Труды правосл. миссій Иркутск. епархіи, т. IV. — 6) Архим. Макарій (Дарскій), Путешествіе ... Веніамина, архієпископа Иркутскаго по Якутскому тракту — там-таки. — 7) Архим. Елифаній (Ізбицький). Некрологъ — „Иркутск. Епарх. Вѣдомости“, 1869 г., № 49. — 8) Некрологъ. Архимандритъ Елифаній Избицкій — „Кіевск. Епарх. Вѣдом.“, 1870, № 3. — 9) Савва єпископъ Харьковскій (потім архієпископъ Тверський) — Воспоминанія о Леонидѣ (Краснопѣтѣковѣ), архієпископѣ Ярославскомъ. Харьковъ 1877, стор. 70-72. — 10) С. Смирновъ, Історія Московск. Духовной Академіи до ея преобразованія (1814-1870). М. 1879, стор. 457. — 11) Письма Московск. митрополита Филарета къ высочайшимъ особамъ и къ разнымъ другимъ лицамъ. Т. II. Тверь, 1888. Стор. 64-65, 70, 124, 126. — 12) Сергій (Василевскій), архим., Филаретъ (Амфитеатровъ), митрополитъ Кіевскій. Т. III. Казань 1888, стор. 249. — 13) Н. Чистовичъ, С. Петербургск. Дух. Академія за послѣднія 30 лѣтъ (1858-1888 г.г.). СПб. 1889, стор. 6-7, 9, 13-14. — 14) П. А. Н-скій, Архимандритъ Елифаній Избицкій. Очеркъ изъ недавняго прошлаго Иркутск. дух. місії. „Православный Благовѣстникъ“, 1893 г., № 22. Нарис складено мало не виключно за згаданими вгорі „Трудами Правосл. Миссій Восточн. Сибири“. — 15) Изъ записокъ ... Леонида, архієпископа Ярославскаго, „Душеполезное Чтеніе“, 1906, № 8, стор. 475-476. — 16) Алексѣй Родосскій, Біографич. словарь студентовъ первыхъ XXVIII курсовъ Спб. Духовной Академіи. 1814—1869 г.г. Спб. 1907, стор. XXI. — 17) Письма Веніамина, Архієпископа Иркутскаго, къ казанскому архієпископу Владимиру (1862-1889). Съ предисловіемъ и примѣчаніями К. В. Харламповича. Изд. О-ва Истор. и Древн. Рос. М. 1913, стор. 69 і 69-70. — 18) Леонидъ Соколовъ, Игнатій Брянчаниновъ. Ч. I. Кіевъ 1915, ч. I, стор. 276, 298. Ч. 2-я, приложенія, стор. 158, 161-163. — 19) Воспоминанія [академика] Е. Е. Голубинскаго. „Труды Костромского Научн. О-ва по изученію мѣстнаго края“. Вып. XXX. Третій историч. сборникъ, стор. 36. На підставі матеріалу, що його витягнуто із зазначених видань, а також з п'яти власноручних листів Ізбицького до О. М. Но-

От оцей Ізбицький, скінчивши університетське навчання, пішов до помічника куратора шкільної округи з проханням дати йому яку-небудь посаду в гімназії. Коли його не було, Ге в своїй кімнаті на стіні, що, як тоді велося, була пофарбована олійною фарбою, вуглем намалював з одного боку Ізбицького з проханням у смиренному й прихиленому вигляді, а з другого боку — помічника куратора в його гордйй начальницькій позі. В цьому нашвидку зробленому нарисі, що довго зберегавсь на стіні, юний талант надзвичайно влучно виявив не тільки зовнішні риси його, а й характер самої душі його, оскільки вона відбивалася в зовнішності. Можна сказати, що Ге на цей раз показав себе фотографом не тільки тіла, а й душі, оскільки це було можливо у швидкому нарисі вуглем»¹⁾.

II.

Досі мова йшла про Бібікова, як куратора київської шкільної округи взагалі. Нижче, характеризуючи внутрішній побут університету наприкінці 40-х та на початку 50-х років, автор знову вертається до особи Бібікова. В друкованому тексті (словар, стор. 521; відбиток, стор. 33) цієї стороною Бібікову присвячено трохи понад півсторінки — в рукопису значно більше. Може автор виявив у цьому місці зайву балакучість; можливо, що не всі його повідомлення безумовно точні, а проте в цілому вони характерні для того вражіння, що його залишило після себе кураторство Бібікова в університетських колах, а своїми подробицями вони доповнюють наші відомості про минуле київського університету та його професуру.

Даємо слово О. М. Новицькому.

«Для характеристики Бібіковського керування київською шкільною округою наведемо декілька випадків відносин Бібікова до Ради університету, до професорів, студентів і гімназистів.

В університетській Раді Бібікову, звичайно, не доводилося бувати; замість того помічник його в керуванні округою з'являвся до Ради, коли йому було завгодно, осідав місце голови й вирішував своїм особистим розсудом справу, що за-для неї з'являвся сюди, напр., коли мали вирішити, кого з тих, що вступали до університету, прийняти на державні кошти, і кого не прийняти. Таке втручання кураторового помічника в університетські справи, за теперішнього самоврядування, може здатися неймовірне, а тоді воно було звичайне явище. З професорами університету сам Бібіков іноді нав'язував безпосередні стосунки: які саме? Одного разу декілька професорів, сімейних і нежонатих, вирядилися за місто великим, тоді поштовим, житомирським

вицького, що їх ще ніде не надруковано, той, що пише ці рядки, склав найповніший з теперішніх (однак загалом бравши далеко не повний, бо не використано архіви московські, лєнінградські, ставропольські, іркутські) нарис життя й діяльності Є. Ізбицького з підзаголовком: „История одной не совсем обычной жизни“. В друку нарис не з'являвся.

¹⁾ Після цього в рукопису йшли такі рядки: „Чи не доведеться й майбутньому історикові взяти вугіль у руки? Хто пам'ятає час керування шкільною округою під проводом Бібікова та його помічника, той може побажати лиш одного, щоб воно більш ніколи не повторювалося в Росії“. Проте ці рядки закреслено чорнилом (значить зробив це сам автор). Але таки нижче, як побачимо, він використав їх.

шляхом у гай, пили там чай, закусили і вночі при місяці поверталися додому, йшли пішки; двоє-троє, в тому числі старший Тихомандрицький ¹⁾, проспівали декілька російських пісень. Другого дня одержано від Бібікова наказу всім професорам з'явитися до нього. З ректором Травтгофером ²⁾ на чолі приходять усі, і Бібіков урочисто заявляє, що минулої ночі дехто з професорів, повертаючися з гулянки, на міській околиці, співали дорогою пісень. Ні в цих піснях, а ні в усій поведінці професорів, звичайно, не було нічого непристойного й ганебного. У чім-же річ? Бібікову захтілося тільки показати, що йому відоме все, що діється в місті й по-за містом; інших мотивів на те, щоб скликати професорів, не було ніяких. І Бібіков справді знав трохи не все, що робиться не тільки в місті взагалі, а й у сімейному житті. За-для цього найвищою мірою розвинене було шпигунство. На пошті перешитувалося листи і вхідні й відхідні, і з них робилося виписки не тільки політичного характеру, а й про найінтимніші сімейні справи; поліція теж збирала всякі сплітки про різні сім'ї від кухарів, льокаїв, куховарок, покоївок — і про все доповідали генерал-губернаторові, а він з задоволенням хвалився, надто полякам, що йому відомо навіть те, що в кого вариться на обід. Це знання хатнього життя городян він довів одного разу на прикладі професора Орнатського ³⁾. Якийсь студент, що був незадоволений з нього й знав його скупість, підкинув йому анонімного листа з загрозою підпалити його будинок. Орнатський якось дізнався, хто був автор цього листа, й поскаржився на нього Бібікову. Однак Бібіков залишив скаргу Орнатського без уваги, а заходився коло нього самого, бо дістав відомості про його стосунки до своєї куховарки. Тиск на нього з цього боку був такий нестерпучий, що він мусів звільнитися з університету, продати бу-

¹⁾ Олександр Микитович, професор на кафедрі прикладної математики (див. Біограф. Словарь).

²⁾ Професор на кафедрі ботаніки, потім директор Ботанічного саду в Петербурзі, з 1 липня 1847 р. до 6 травня 1859 р. — ректор київського університету (див. „Біограф. Словарь“). Новицький у своїй „Записці“, зазначаючи вченість Р. Е. Травтгофера, його лагідність та гостинність, а також заслуги що-до організації університетського ботанічного саду в Києві, не так високо ставить його, як ректора: „справляючи ректорську „службу“, проф. Травтгофер надто захоплювався формалізмом“. „З цього приводу, — оповідає Новицький, — Віталій Яковлевич Шульгін висловився одного разу про Рудольфа Ернестовича так: „коли-б Бібіков звелів йому підпалити університет, він не вагався-би ні трохи і виконав-би цей наказ“ (характеристику Травтгофера наводжу з рукопису Новицького: в друку її вкорочено й пом'якшено — Біограф. Словарь, стор. 509, відбиток, стор. 21). Тимчасом проф. А. А. Романович-Славатинський у своїх спогадах малює Травтгофера просто-таки як ідеального ректора (Вістн. Європи, 1903, берез., стор. 187 — 189).

³⁾ Орнатський, Серг. Микол. (1806 — 1884), профес. — правник спочатку Київського (1835 — 1843), потім Харківськ. (1846 — 1848), наостанку Московськ. університету (див. Біограф. Словарь профессорів університета св. Владимира, а також Біограф. Словарь профессорів Московскаго Университета, т. II). Новицький у своїй „Записці“, говоривши про позаслужбові взаємини між професурою київського університету, зауважив про Орнатського, що він „через свою крайню скупість уникав будь-яких стосунків навіть із своїми шкільними товаришами“ (Новицький, очевидно, мав на увазі Неволіна й Богородського). А проте ця, сказати-б, побутова скупість не завадила Орнатському безплатно викладати межеві закони вихованням київської школи землемірів.

динока (на розі Шулявської та Велик. Васильківської) й виїхати з Києва¹⁾. Другий випадок: Костир²⁾, що довго був у добрих взаєминах з помічником куратора, наостанку чимось недовгодив йому. Той почав проти нього ворогувати й переслідувати його, а втім це часто практикувалося на особах, близьких до помічника. Довелося Костиреві захищати свою дисертацію, щоб дістати ступінь доктора російської словесности. На диспуті був і сам Бібіков. Новицький, як декан, виклав *curriculum vitae* диспутанта і між иншим похвалив і його талант, і його зайняття своїм предметом та звернув увагу на те, що з вихованців київського університету Костир перший доходить докторського ступеня. Помічник Бібікова був незадоволений з Новицького за його похвали Костиреві, хоч вони й аніяк не були перебільшені і цілком заслужені. Довелося Бібікову зробити подання до міністра народної освіти про затвердження Костира на ступені доктора. Але замість щоб клопотатися про це, він повідомив міністра, що Костир божевільний і через те не можна затверджувати його в ступені, якого він доходить. Дивно що Бібіков, взагалі людина самостійна, на цей раз чинив за сторонньою намовою, а не з особистого переконання, бо, бувши на диспуті, сам міг переконатися в здоровому думанні Костира. Зробленого представлення про незатвердження його в науковому ступені міністр народної освіти не взяв на увагу, очевидно, як несправедливого, і згідно з постановою факультету й університетської Ради затвердив Костира в науковому ступені. Тоді було повідомлено міністра, що Костир на диспуті висловив якісь образливі для духовництва думки й що через те він не може залишатися в Києві, хоч справді нічого образливого для духовництва Костир не сказав. Через це міністр ніби-то мусів перевести Костира до харківського університету³⁾. Бібікову подобалося показу-

¹⁾ Тут у Новицького якась плутанина. На його виходить, що проф. Орнатський мусів залишити київський університет і навіть виїхати з Києва під тиском Бібікова, як куратора шкільної округи. А проте Орнатського було звільнено від професури в київському університеті 20-го квітня 1843 р., а Бібіков обійняв керування київською шкільною округою 1848 р. Звільнено проф. Орнатського з київського університету за куратора Давидова. Може в данім випадку важив тиск Бібікова не як куратора, а як генерал-губернатора? За київського генерал-губернатора Бібіков був від 1838-го до 1852-го року.

²⁾ Костир, Микола Трохимович (1818 — 1853), професор на кафедрі російської словесности перше в київському (1839 — 1851), потім у харківському університеті. Про нього в „Біограф. Словарь профессорів университета св. Владимира“ — стаття А. І. Линниченка, в книзі „Историко-филологич. факультетъ Харьковского Университета за первые 100 лѣтъ его существования (1805 - 1905), Харьков, 1908“ — стаття проф. М. Ф. Сумцова.

³⁾ У мене зараз є автентичний лист проф. Костира до О. М. Новицького з 12-го жовтня 1849 р., де кореспондент Новицького оповідає про свої одвідини генерал-губернатора Бібікова другого чи третього дня після свого диспуту. Лист Костира де-в-чому корегує спогади Новицького. „Я був у генерал-губернатора, — читаємо в листі, — хотів скласти подяку за ласкаву пам'ять про мене, що виявилася в призначенні дня диспутів (?). Ось Вам коротко зміст розмови. „Я незадоволений — і знаєте (чи: „сказати Вам“) чим? Що Ви там говорили про першу пару людей? Нащо примішали біблію та ин.“. Зрозумійте моє становище: виправдовувати себе, як диспутанта, значило з обвинуваченням показувати на Вас, як опонента, й тому я (свідком розмови був лиш Седов, що був з доповіддю) сказав тільки: ваше в-во! Посилаюся на VI тезу та на мою книгу: там нічого про першу пару не було; питання про те знято було в п а д к о в о; моє становище

вати, що він не тільки все знає, а й може на свою фантазію зробити все кожному, хоч-би хто він був. Напр., одного разу донесли йому, що ось такий-то повітовий маршалок, з походження поляк, носить бороду й вуса. Коли на виклик він з'явивсь до генерал-губернатора, то Бібіков вийшов до нього і, показавши на його лице рукою, сказав: «це що таке»? Зробив знак ад'ютантові, що зараз виніс і прочитав наказа, яким заборонялося носити бороду, а не-військовим і вуса; зробив другий знак — вийшов москаль з ба-рабаном, посадовив на нього пана маршалка й по-садатськи виголив його. Потім Бібіков знову з'явивсь і сказав маршалкові одно лиш слово: «проща-вайте!» Мимоволі подумаєш, що, не вважаючи на безсумнівні адміністративні

було дражливе: не відповідати — значило зневажити себе перед ученими (себ-то не-ро-сіянами), як Докторанта; відповідати — зневажити думку православних про першу пару та ин. Я вибрав середину, сказав першим дещо, потім додав: мені, росіянинові, пра-вославному, ніколи не соромно визнати, що я поділяю думку біблії. Якщо воля вашого в-ва, я передам усе, що говорив, на папері: перевірте розпитуванням... Г.-г. «Не треба; я знаю валі вчені ідей: можна говорити так і так (і пара і багато), довести не можна; однак (ла с к а в о): навіщо було говорити перед хлопчиськами про святі речі? Навіщо Ви, коли Вас спиталися про те, не висловилися дв о в з н а ч н о, чи як там. До того-ж, як Ви дозволили студентові виступити за опонента?» Знову доводилося мені ска-зати про Декана та давній звичай, а щоб укоротити справу, я сказав: «я не насмів зауважити йому»... «Ні, Ви професор і мали право сказати йому: скінчите курс, будете виступати за опонента»... Я, бачучи лагідність цієї догани, що безневинно впала на мою голову, почав висловлювати жаль... «Адже-ж чому це я говорю Вам? — Я не хочу, щоб Ви, своїми здібностями, розумом та працею заслуговуючи на підвищення по службі, по-збавилися того; якби я вважав Вас за винуватого, то я-б не говорив-би з Вами, а скарав-би Вас: а я не хочу, щоб Ви залишилися без належної промоції й коли я говорю, з'ясо-вую Вам,—значить, не гніваюся... Чому Ви не запросили Юзефовича?» Іду, ваше в-во, перепрошувати, заповнити його... «Добре — з богом!» Уявіть, найласкавіший Оресте Мар-ковичу, мою радість — розділіть її зо мною. Тимчасом, радість на бік, а треба Вам, як Деканові, вжити заходів, щоб справа необережна, за спільним присудом товаришів, не набула ивного вигляду. Я спокійний, що не обвинуватило, а виправдало ласкаве, справді батьківське слово генерал-губернаторове. Проте, видно хтось переказував йому про по-чаток диспуту (г.-г. казав: «вчора 3 — 4 нас зійшлося й ми говорили про те, що було у Вас»); я прохав Юзефовича з'ясувати нашому ласкавому начальникові про диспутування студента: не погано було-б Вам ужити своїх заходів, щоб усе на цьому й скінчилося.— Говориться тут про захист проф. Костирем його докторської дисертації, що була не що, як його університетські лекції під заголовком: «Предметъ, методъ и цѣль филологи-ческаго изученія русскаго языка». Два томи in 4°. К. 1848 — 1850 pp. Як бачимо, між змістом Костиревого листа та спогадами Новицького є одміна: в Новицького Бібіков був на диспуті Костира, а з листа — цього не було; в Новицького диспут дав привід Юзефовичеві, а за ним і Бібікову, вжити проф. Костира з Київ'а, а з листа міркувавши, Бібіков і після диспуту був «прихильний» до Костира. Як свідчить А. А. Линиченко, «одна з найбільших причин тих сутічок і незгод», що виникли у проф. Костира «і з вищим шкільним начальством, і з товаришами-професорами університету» була «надмірна вимогливість, з якою на річних іспитах Костир вимагав од студентів відчиту в засво-єнні курсу, якого він викладав» (Біограф. Словарь профессоръ у-та св. Влад., стор. 301). А проте такі тривко стоять два факти: 1) диспут Костира спричинив деяку сен-сацію у вищих адміністративних київських сферах та 2) у проф. Костира були сутічки й незгоди «з вищим шкільним начальством», що багато важили в тому, що йому довелося виїхати з Київ'а. Із спогадів Новицького видно, що в складі «вищого шкільного началь-ства» неприхильний до проф. Костира був кураторів помічник Юзефович.

здібності Бібікова та його деяку освіту, в ньому виявлялася ще ніби-то успадкована від не-російських предків жилка, або, як він сам висловлювався про себе, «властива йому злість».

Як ставивсь Бібіков до студентів та гімназистів? Одного разу двоє-трое студентів уночі вчинили бешкет у домі розпусти. Бібіков скликає до університету всіх студентів і прилюдно робить їм таке «назидання»: ви можете ходити до дівчат, проте не повинні чинити бешкету. В певні години Бібіков мав звичку гуляти Хрещатиком. Зустрічаючися із студентами як тут, так і в інших місцях, Бібіков неодмінно звертав свою увагу на те, чи застібнуто його сурдут на всі гудзики й чи всі вони є; якщо тут не все було в порядку, Бібіков негайно відсилав його до карцеру. Одного разу Бібікову спало на думку зібрати до університетської залі всіх гімназистів. Він прочитав їм «внушительное наставление о повиновении» і враз наказав: «лягай кожен на чому стоїш». І всі гімназисти простяглися на підлозі. Видно Бібікову хотілося зформувати з молоді безгласих нікчем, а не громадян, що були-б свідомі значіння людської особистості. За такого настрою вищого начальства і в школах поводитися з дітьми жорстоко: рвали учнів за волосся, тягали за вуха, били лінійкою по чому попадає й шмагали різкими нешадно. Це варварське поводження з дітьми припинив тільки Пірогов, коли він був за куратора київської шкільної округи. Тоді повіяло иншим духом — духом гуманного ставлення й до вчителів і до учнів. Та й призначалося директорів гімназій, дозорців у гімназичний пансіон, доглядачів шкіл не рідко не в наслідок персональної гідності кандидатів, а з цілком сторонніх мотивів. Бібіков иншого разу призначав на ці посади людей зовсім нікчемних, проте привилейованих, призначав на те, щоб вони, вислуживши декілька років, могли дістати ранг, що засвоєний був певній посаді, а з ним зробити дальшу службову кар'єру.

З усього сказаного видно, що свою службу в університеті від 1834 до 1850 р. Новицький проходив за чотирьох кураторів. Характеризувати їх можна такими рисами: перше кураторство було розумне й невтомно діяльне, по-батьківському до всіх доброзичливе ¹⁾; друге ²⁾ — аристократично-ледаче; третє ³⁾ — військово-формальне, без розуміння свого діла й енергії; а наслідок четверте ⁴⁾ — військово-деспотичне, сваволею пройняте. Хто пам'ятає часи керування київським університетом і шкільною округою під проводом Бібікова та його помічника, той може побажати лиш одного, — щоб така адміністративна сваволя ніколи більш не повторювалася в Росії».

¹⁾ Говориться тут про кураторство Е. Ф. фон-Брадке (від 1834 до 1839 р.), якого Новицький виставляє як ідеального куратора (все, що стосується до цієї особи, є в друкованому тексті „Записок“). Пор., проте, думку про куратора Брадке М. А. Антоновича, що не миривсь з тим, що куратор-німець переповнив університет німцями: „і ходять один по одному по університету поширителі російської народности: куратор фон-Брадке, за ним — помічник його Гінцель, за ним — інспектор студентів Гінглінг, а за ним — помічник його Рутенберг“... (Листьма о Києві, стор. 86). Інших гріхів Брадке Антонович не вказує.

²⁾ Кн. Давидова.

³⁾ Генерала Траскіна.

⁴⁾ Генерал-губернатора Бібікова.

Проф. А. О. СТЕПОВИЧ

(Київ).

3 ПЕРШИХ РОКІВ „ЗЕМСКИХЪ СОБРАНІЙ“ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.

Перші земські зібрання з виборами „гласныхъ“, складанням інструкцій та ин. справами організаційного, сказати-б, характеру, були в російській суспільності начеб-то першою спробою свого роду парламентаризму під той час його „медового місяця“. У засіданнях бувало частенько-таки чимало різних характерних подробиць, що, не потрапляючи в протоколи та офіційні звідомлення, бувають відомі найбільше з різних документів приватного характеру: персональних записок учасників зібрань, листування їх з родичами або близькими знайомими, то-що. Помалу, неначе помацки, вироблювалася більш-менш доладня практика наших перших установ парламентського типу, і на першій порі було це дуже важко найбільш просто через те, що бракувало хоч трохи годящих на те людей. Так, у комісіях, які обирали в „общихъ земскихъ собранияхъ“, щоб розглядати або розробляти ті чи ин. справи, брали участь трохи не одні й ті самі особи, частенько навіть мало обізнані з даною справою; через те гаялося час та бували инші невідгоди. Тимчасом про деякі земські зібрання можна сказати, що вони вповні, як то кажуть, „склали іспит“ і більш-менш стали на високості свого завдання. Представники таких довго ізольованих верстов, як от «дворяни», міщани з купцями, козаки, то-що, що зійшлися на спільну справу, здебільша зуміли зблизитися між собою, і через те земська господарська справа невдовзі налагодилася й пішла більш-менш правильною ходою.

У наших руках єсть кілька документів приватного характеру, найбільше листів, в яких можна зустрінути чимало різних цікавих подробиць що-до початкового ходу земської справи в лівобережних губернях, що звалися тоді «малоросійськими», с.-то в Чернігівській і Полтавській. Дані в цих листах, правда, торкаються невеликої території цих губернь, але, думається нам, вони, що-до їхньої типовості, правдоподібно підходять і до инших земських зібрань, що відбувалися по инших містах тих губернь; у всякому разі вони, здається нам, заслуговують на увагу, і через те подається їх у цій статті, уґрунтованій на листах Григорія Вавиловича Галагана, відомого земського діяча, потім члена «государственного совѣта». Інтересно, що з усіх земських зібрань, на яких бував автор листів, одне тільки Борзенське — у місті Борзні Черніг. губ. «оказалось не на высотѣ положенія». Решта навпаки — «показали себя съ наилучшей стороны», ведено їх було доладно, правильно, і вони звертали на себе увагу «разумнымъ образомъ дѣйствій со-става ихъ членовъ». Галаганові листи ми думаємо незабаром надрукувати;

тому використаємо тут тільки деякі витяги з них, з яких читачеві можна було-б мати ясне поняття як про хід справ в описаних земських зібраннях, так і про саму особу автора листів — одного з найосвіченіших земців свого часу, що до того-ж додержував щиро демократичного напрямку в своїх поглядах і діяльності. Листи його потроху передаю рукописному відділові Націон. Бібліотеки.

Приїхавши в місто Козелець Чернігів. губ. на вибори «гласныхъ отъ землевладѣльцевъ» 19—20 квітня 1865 р., шановний автор пише: ...«за-сталь въ Козельцѣ дворянъ чрезвычайно деморализованными; они повѣсили головы, оглашали воздухъ стопами, толковали о томъ, что все дѣло погубило, что казаки, которыхъ они за глаза называли «чоботами», ихъ совершенно затопчуть, уничтожатъ, что казаки очень враждебно смотрятъ на пановъ, и при всѣхъ этихъ сѣтованіяхъ ни одинъ изъ нихъ не бралъ на себя труда проникнуть въ воображаемый враждебный лагерь и, нарушивъ, наконецъ, сословныя границы, сблизиться съ казаками». Побачивши таку чудну картину й людей з пригніченим настроєм духа, автор наваживсь зробити спробу як-небудь зарадити лихові. Він зрозумів, що «дворяни» мусять сами зробити перший крок до зближення з представниками «сельскихъ обществъ», «чоботами», а для того найліпший шлях — почати з ними розмови, щоб вияснити їм «законоположенія о земствѣ и земскихъ собраніяхъ». Справді, з такої розмови «съ землевладѣльцами — казаками» він переконався, що більшість їх так-таки «не знаетъ этихъ законоположеній и не имѣетъ почти понятія о томъ дѣлѣ, къ которому приступаютъ. Съ помощью нѣкоторыхъ другихъ лицъ» він зваживсь допомогти козакам, і наприкінці виявилось, що з їхнього боку немає ніякої ворожнечі до панів, а козаки тільки незадоволені з деяких окремих осіб «и это естественно, а что былъ только недостатокъ въ сближеніи самомъ натуральномъ и чуждомъ всякой театральности или торжественности». На виборах були «36 дворянъ съ 36 шарами и 50 казакъ со столькими же шарами, такъ что всѣхъ шаровъ оказалось 86. Когда предводитель дворянства Катериничъ, который велъ себя очень удовлетво-рительно, предложилъ назвать кандидатовъ на баллотировку, то казаки, а потомъ и дворяне, назвали первого меня, а затѣмъ были составлены списки дворянъ и казакъ въ перемежку. Увидѣвши въ этомъ дѣйствіи безпри-страстіе со стороны дворянъ, казаки окончательно примирились съ ними». Саме балотування було зроблено вже на другий день; автора листів було обрано 81 голосом з усіх 86. Було обрано «въ гласные» ще таких осіб: Васильчикова, Брюхачева, Якубовича, Андрія Тарновського, Бенецького, Полетику, Афендика та ин.; разом дворян 10, козаків — 4 і один «крестьянинъ». «Изъ 12 гласныхъ отъ сельскихъ обществъ оказалось 7 казакъ, 2 крестьянина, 3 дворянина. Составъ дворянъ самый благонадежный изъ уѣзда и мы можемъ надѣяться, что уѣздное собраніе гласныхъ разсудитъ дѣло хорошо. Дворяне съ казаками разстались въ самыхъ лучшихъ отношеніяхъ; казаки были приглашаемы садиться на стульяхъ во время выборовъ и разговоровъ, и никто изъ нихъ не употребилъ во зло такого небывалого для нихъ права. Городъ Козелець выбралъ въ гласные двухъ купцовъ и одного дворянина».

Всупереч козелецьким виборам, борзенські спричинилися до величезного незадоволення авторового тим ошуканством та тими інтригами, яких допустивсь «предводитель дворянства, какъ председатель собранія». Таке саме незадоволення у розмові з автором висловлював і «гласный Подвысоцкій по поводу того, что дѣлалъ тамъ Гамалѣя и цѣлая ватага мелкаго дворянства, между которыми попались даже и конокрады. Выборами управлялъ одинъ Гамалѣя». Наприкінці вийшло так, що з дворян, окрім В. В. Тарновського і Вовка-Карачевського, обрано було людей «по большей части подозрительнаго свойства». Про склад і гідність обраних козаків Галаган мовчить, а про себе каже, що він «оказался забаллотированнымъ вмѣстѣ съ Бѣлозерскимъ и Имшенецкимъ. Подвысоцкій едва попалъ въ кандидаты; одна надежда на Тарновскаго, который слабъ и боленъ, а безъ него не знаю, что будетъ въ несчастномъ уѣздѣ. Изъ кого составитися управа и что она будетъ выдѣлывать съ поручаемыми ей суммами денегъ!... Что дѣлать?... Борзенскій уѣздъ, вѣроятно, долженъ еще пройти черезъ горькій опытъ, чтобы убѣдиться, какъ не хороши въ немъ выборы» (л. з 23/IV 65 р.).

Прилуцькі вибори «гласныхъ отъ землевладѣльцевъ» вийшли дуже численні та жваві: «дворянскихъ голосовъ набралось 82, а казацкихъ 79... между дворянами разъединеніе, но между казаками единогласіе необыкновенное. Вообще они ведутъ себя съ достоинствомъ и тактомъ, которые удивляютъ даже ихъ недоброжелателей. Собравшись у себя заранѣе, казаки положили избрать изъ пановъ: меня, М. А. Марковича, Петра Аркадьевича (Кочубея, власника великого Згуровського маєтку. А. С.) и К. П. Тарновскаго (Скоропадскій избранъ прежде того отъ города)». Але балотування цілий день тяглося якомсь мляво і взагалі невдало для тих, що балотувалися, бо вони «или оставались въ черныхъ, или едва выходили въ бѣлые». Тоді козаки вже ввечері підійшли до столу і почали прохати голову, «чтобы, помимо установленной очереди, баллотировали ихъ кандидатовъ, изъ конхъ первого предложили меня. Тогда выборы получили вдругъ другой оборотъ. Я получилъ на все количество шаровъ — шесть неизбирательныхъ, за мною Тарновскій—37 неизбирательныхъ, М. А. Маркевичъ—13, Петръ Аркадьевичъ избранъ полными бѣлыми шарами, и потомъ мы предложили Васильчикова, который получилъ всего два черныхъ. Казаки доказали, что имъ нужны крупные землевладѣльцы, которые, по ихъ словамъ, болѣе заинтересованы въ хозяйствѣ уѣзда. Выборы нашъ всѣхъ происходили съ громкими возгласами одобрения. Петръ Аркадьевичъ очень доволенъ и даетъ завтра обѣдъ дворянству. Мы также думаемъ дать обѣдъ казакамъ для того, чтобы болѣе съ ними познакомиться».

Описані вибори «гласныхъ отъ прилуцкихъ землевладѣльцевъ» такъ задовольнили автора, що він ніяк не може нахвалитися поведженням, тактом і розумом козаків; наприкінці листа він знов вихваляє їхню поведінку на виборах у земському зібранні і радіє складові обраних «гласныхъ», що повинні добре повести господарчі справи повіту. А справи ці були такі поганенькі. «Крестьянамъ, — пише автор, — перешедшимъ на выкупъ, по большей части уже нечѣмъ вносить выкупные платежи; произведенія земли ни по чѣмъ, работы нѣтъ, и для внесенія выкупныхъ платежей приходится продавать

крестьянский скотъ въ полъ-цѣны, и они остаются безъ скота». Брак грошей завдавав шкоди й великим землевласникам, і автор, як один з них, признається: «передъ многими вещами въ хозяйствѣ становишься въ тупикъ и не знаешь, что предпринять; недостатокъ денегъ... становится все болѣе ощутителенъ». Між иншим, він винуватить у цьому діяльність і самого уряду — «различныя системы произведеній петербургской бюрократіи... Люди портятъ дѣла, а небеса ихъ не поправляютъ: послѣ прошедшаго дождливого лѣта Малороссія вступила въ свое нормальное положеніе засухъ и всевозможныхъ вѣтровъ; о дождѣ молятся непрестанно... Въ Лохвицкомъ, Пирятинскомъ и Золотоношскомъ уѣздѣ дождя не было уже до семи недѣль, и степи представляютъ печальный видъ» (писано 24/V 1865 р. з села Сокиринець, Прилуцького повіту).

Вражіннями од Чернігівського губерського земського зібрання автор ділиться із своїм кореспондентом «любезнѣйшимъ и добрѣйшимъ дядюшкою» (це був Олександр Васильович Кочубей. А. С.) у великому листі з 30/X 1865 р. Це зібрання дуже порадувало його доладністю, великим порядком і пристойністю; воно обійшлося «безъ всякихъ особенныхъ выхонокъ. Пренія производились въ порядкѣ, достойномъ даже стараго представительнаго учрежденія и, разумѣется, оставили далеко за собою дворянскіе выборы, отличавшіеся всегда безпорядкомъ. Дурново (голова. А. С.) по своимъ дѣйствіямъ превзошелъ ожиданія и заслужилъ общую благодарность, дѣйствительно заслуженную и выразившуюся въ обѣдѣ, данномъ ему всѣми гласными, съ разными спичами и другими принадлежностями». Автор тільки вважає за не зовсім вдале обрання на секретаря Закревського, людину «съ весьма поверхностными взглядами, неспособнаго хорошо вникать въ смыслъ вещей». Проте сам він гадає, що виною тут «страшное безлюдье, при которомъ выборъ крайне затруднителенъ: способныхъ людей много израсходовано на мировыя учрежденія, на акцизъ и т. п... В. В. Тарновскій былъ забаллотированъ, какъ предсѣдатель (губерської управи. А. С.), но прошелъ въ члены, и, безъ сомнѣнія, такихъ членовъ управъ по Россіи немного». Потім автор подає інтересну характеристику інших членів: «кн. П. П. Голицынъ — человекъ честный и благонамѣренный и даже гораздо болѣе способный, чѣмъ кажется. Кобеляцкій (при другихъ) очень пригодится, какъ человекъ опытный въ служебномъ отношеніи. Карпъ Бѣлозерскій *n'est pas un aigle*, но онъ будетъ полезенъ для посылокъ. Карпинскаго я мало знаю, но его очень хвалятъ, и онъ, кажется, человекъ способный. Наконецъ, казакъ Гужовскій — весьма хорошо грамотный человекъ, правда, что плутъ и пройдоха, но что же дѣлать: нужно было хоть одного казака выбрать — и на него указали всѣ его собратья. Впрочемъ, ведя торговлю въ Ичнѣ, Гужовскій не будетъ въ состояніи постоянно заниматься въ управѣ». Далі автор змальовує докладненьку картину тих питань, що над ними довелося працювати зібранню, окрім справ поточних та звичайних, як, напр., розкладки повинностей та ин. З таких питань він вказує ось що: «1) О желѣзной дорогѣ изъ Кіева на сѣверовостокъ, 2) О межеваніи, 3) О винокуреніи, 4) О лѣсоустройствѣ и лѣсосохраненіи». Було ще й загальне

питання про складання інструкції для губерської земської управи. Щоб розглянути та розв'язати ці питання, було обрано окремі комісії, в яких «пришлось участвовати почти однимъ и тѣмъ же лицамъ въ виду недостатка людей, сколько нибудь способныхъ къ работѣ». Сам автор, відмовившись брати участь у гуральничій комісії, де й без нього знайшлося «довольно защитниковъ и людей болѣе специальныхъ», взяв на себе головування в комісіях для межування, лісорозведення, складання інструкції для управи, а в комісії для проведення залізниці — тільки членство. З авторових слів, «вопросы о лѣсахъ были обсуждены и рѣшены довольно удачно; на первый разъ болѣе сдѣлать было трудно, и если законодательная власть поможетъ намъ, устройтъ у насъ для всѣхъ лѣсовладѣльцевъ обязательную стражу, то съ дальнѣйшими частями этого вопроса можно еще на нѣкоторое время подождать. Инструкция управѣ была написана безъ излишнихъ подробностей, но мы ввели въ нее болѣе всего мысль о самостоятельномъ развитіи земскихъ учреждений, и мы это сдѣляли болѣе всего въ виду состава нашей губернской управы изъ людей хорошихъ, но робкихъ». Питання про залізницю потрапило в інше становище. Голова комісії з 7 осіб, Кост. Петрович Тарновський, з авторових слів, «велъ дѣло неловко, вяло и вообще не искусно. Сначала предложено было княземъ Голицынымъ разсмотрѣть два направлення желѣзной дороги изъ Кіева на сѣверо-востокъ, уже разрѣшенныя высочайшею властью и предоставленныя земскому собранію на выборъ: первое — черезъ Конотопъ на Курскъ и второе — на Остерскій уѣздъ между Днѣпромъ и Десною, потомъ на Черниговъ и мимо Городни на Слободы, а далѣе уже на соединеніе съ дорогою, проводимою изъ Витебска на Орель. Произошли споры и препирательства между сѣверянами и южанами, и такъ какъ первые составляли большинство, а между южанами оказались люди (какъ В. В. Тарновскій), не сочувствовавшіе соединенію съ Москвою, то для общаго примиренія допущено было обсужденіе и другихъ проектовъ линіи». Через те, що розв'язати ці останні не було доручено земському зібранню, проти такої постанови питання були зроблено різні заперечення, що їх висловлював поміж інших осіб і автор листа. Наприкінці, каже він, «собрание рѣшило вопросъ совершенно неосновательно, выбравъ какую-то среднюю линію, проходящую на Нѣжинъ, а потомъ поворачивающую на Сосницю и Стародубъ, что, конечно, не могло быть тогда осуществлено». Досить таки складне питання про межування спричинилося також до багатьох суперечок і наробило авторів, як голові комісії, багато клопоту та неприємностей, поки йому пощастило-таки заспокоїти всіх і прийти до чогось «приємлемого всіми, хотя и скороспѣлаго». Але оповідання про усі перипетії цього питання, дуже цікавого своїми подробицями, ми мусимо відкласти до іншого разу...

ХАРКІВСЬКІ ВЧЕНІ 80-х РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

Найприродніший сюжет для українського письменника початку ХІХ-го віку, доби відродження української культури — був з народного життя. Воно було те реальне й наочне, звідки письменник брав і мову для свого оповідання чи повісти, і типи своїх героїв; там міг він порівнювати свої персонажі з живими людьми, чи списувати з них своїх героїв, або — нарешті, стилізувати в своїх писаннях дійсність. Через специфічні умови розвитку сюжети такого саме порядку довго жили українського белетриста. Етнографічна маніра заявила себе сильною і, якщо не завсіди життєздатною, то, в усякім разі, звичайною.

Коли умови українського політичного та культурного життя стали змінюватися і коло ідей, що їх висловлювали українські літератори, стало ширитися, письменство не відцуралося остаточно підхідок етнографізму, часто з ними еднаючи нові настрої, сподівання та напрями. Недарма літературний твір у нас можна було ототожнювати з етнографічним матеріалом: уважав-же Куліш якийсь час «оповідання» Марка Вовчка за такий запис; твори Ганни Барвінок акад. С. Єфремов характеризував як «фотографічні малюнки, мало не стенографічно записані пригоди з життя»¹⁾. До сюжетів з життя української інтелігенції було ще далеко, бо й інтелігенції такої ще не існувало. Значно пізніше питав Кониський в одному з своїх творів — і не безпідставно питав: «Де ти бачив, де ти знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона і коли єсть, дак чи вона з народом?» («Народня Педагогія»). Але коли Кониський один з перших (власне, перший по Куліші) звернув увагу в своїх писаннях на інтелігента, то не скоро ще цей новий персонаж українського письменника набув свого справді художнього оформлення в літературі, рівного, психологічною правдою, постатям селян з творів Марка Вовчка.

Особливо яскраво це видно на спробах Нечуя-Левицького, другого письменника, що теж, як і Кониський, дав місце інтелігентові в своїх творах: маємо соковиті, колоритні малюнки «баби Параски та баби Палажки», суто-етнографічних постатів — і який нам видається безпомічний цей письменник у таких „конструктивних“ своїх повістях, як „Хмари“ або „Над Чорним морем“! Треба було таланту Коцюбинського, щоб подати зразки справді художніх творів з життя української інтелігенції. Поволі входив інтелігент у літературну обихідку, спочатку як певна проблема, пізніш, в зв'язку з ідеологічними змінами, як реальна й невідмінна постать. Пізніші письменники

¹⁾ С. Єфремов, Історія укр. письменства, 1917, ст. 277.

вже не обходяться без цього персонажу. Але-ж герой-інтелігент просякає згодом навіть і в твори таких письменників, що своєю манірою цілком наслідують стару етнографічну традицію.

До таких письменників, що до недавнього часу заявляли себе етнографічною манірою, належить Дмитро Яворницький. Так характеризував його й історик українського письменства акад. С. Єфремов¹⁾, і справді — над творами маститого представника старшого покоління діячів української культури більше праці фольклористів, як критиків. Мало не з кожного твору Яворницького, як от „Наша доля — Божа воля“, „У бурсу“, „Поміж панамі“, „За чужий гріх“ можна виписувати фольклорний матеріал, взятий з народніх уст і вміщений туди.

Але цьому „останньому з могикан“ уже довелося поширити літературний інвентар письменника-етнографа. 1905 рік дав йому нові слова й вирази²⁾. Коли в інших своїх творах Яворницький справді, як це помітив С. Єфремов³⁾, нагадує Квітку-Основ'яненка, то такий твір його, як „Де люди — там і лихо“, стільки-ж різнить його з тими старими письменниками, до яких він так подібний своєю манірою писати. В іншій своїй великій повісті „За чужий гріх“ (1907) Яворницький подає поруч з життям народнім, так-би мовити, — історію горопашного життя українського інтелігента, що з того народу вишов. Герой — Гриць Дурденко, палкий юнак, неможливою ціною страшенного бідкування дістається до вищої школи, вибивається на лікаря, але трагічно гине, встигши переконатися в тім, з яким презирством ставиться „панство“ до сина богомазового, хоч він і з вищою освітою. Це презирство в знаки дається Дурденкові з вступного іспиту до духовної школи починаючи, дошкуляє його в університеті, розбиває життя.

Ми не збираємося говорити тут про Яворницького, як белетриста; хочемо обмежитися тільки деякими епізодами з наведеної повісті. Для нас особливо цікава та частина II, де описується університет та деякі з професорів; як побачимо — ці всі типи списано з живих людей, імена яких уже повинні примусити нас уважно поставитися до повісті, як до певного документа.

Не зважаючи на це, повість пройшла в літературі непомітно. На персонажі, прототипи яких відшукати було дуже легко, не звернули жадної уваги. Тільки в посмертній статті своїй «До історії наукового впливу О. О. Потебні»⁴⁾ небіжчик акад. М. Сумцов уперше оголосив друком про це. У розділі «О. О. Потебня в освітленні Д. І. Яворницького» є такі рядки: «Персонажі оповідання більш-менш портрети з живих людей... Особливо це можна висловити про ХХІХ главу, де автор описує свої вражіння від університету і професорів його. Я тут знайшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть і самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання, як колишнього могого учня і приятеля під назвою Грицька

1) С. Єфремов, Історія українського письменства, вид. III, 1917, ст. 379.

2) П. Єфремов, Белетристичні писання Д. І. Яворницького — „Зоря“, 1925, 12, ст. 25.

3) Іб., ст. 379.

4) Науковий збірник Харківської Науково-дослідчої катедри історії української культури. Ч. 2—3, присвячене пам'яті проф. О. Потебні. 1926.

Дурденка» (ст. 7). Далі Сумцов розкриває псевдоніми виведеної у повісті професури, зазначаючи, що ці характеристики відповідають дійсності. Характеристику професора Хмари Сумцов передрукував трохи не цілком. Ми подамо характеристику всіх професорів Харківського університету, що фігурують у цій повісті і постараємося довести подібність їх до живих осіб не тільки базуючися на авторитетному слові акад. Сумцова та ствердженні авторів, але-ж і на друкованих матеріалах¹⁾.

Гриць Дурденко, герой повісті, вступивши до університету на медичний факультет, не обмежується тим, що слухає свої медичні лекції. Він одвідує лекції на юридичному, особливо на філологічному факультеті. Політична економія вабила його через те, що „вона дозволяє чоловікові додивлятися до живого процесу життя людського, вияснити обоюсторонні стосунки фактів звичайного порядку, визначати причини животіючих негодів економічних обставин народу і тут-же дає в руки і самі заходи, як перешкоджати вадливій для людського достатку сили“ (ст. 286). Не менше цікавила його історія, бо „вона умудряє чоловіка своїм багатовіковим опитом..., облагороджує серце чоловіка і робе його справжнім чоловіком, який повинен працювати не для власної користі тільки, а для блага і для користі всього світу“ (ст. 287). Настроений ідеалістично, Гриць Дурденко ідеалізував і представників науки — професорів, „але де-далі—він більш і більш добирав толку і врешті дізнав, який певне професор і чого він справді коштує, а який тільки носе на собі це ім'я“ (ib.). І потроху у молодого студента складається інше переконання: є різні учені, поруч із справжніми обдарованими таланом професорами були й „чесні трудівники, без талану й глибокого порозуміння науки“, були чиновники, ба й такі „гірко сказати — прямо-таки шахраї, такі, що й науки своєї нічого не знали й од читання лекцій усяким способом ухилялись“ (285).

Далі, автор подає нам цілу галерію вчених. Перед нас історики — Морев і Карлсон, лінгвіст Хмара, його учень Донець-Залозний і анекдотичний Брикін, професор народознавства. Неоднаково автор ставиться до кожного з цих професорів; тут є представники мало не кожної з наведених категорій учених. Нам доводиться навести чималі цитати, щоб читач уявив собі ці постаті, досить яскраво передані у повісті. Ось перед нас історик Морев та антипод його, теж історик, Карлсон.

„Морев був талановитий, освічений професор, великий художник і великий артист слова. Замолоду він об'їхав усю Європу, багато дечого бачив, багато дечого чув і багато дечого виїз з собою в рідний край. Він доскональне і чисто артистично говорив по-французьки, так само добре знав німецьку, аглицьку й італіянську мови. Звичайно він починав свою лекцію словами: „Де я заблужу — не лайте; де я правду скажу — не дякуйте“. У нього завсіди було повно слухачів в аудиторії. Але в ньому все-таки сидів скоріш художник і артист, ніж учений та критик. Оповідючи про древню Грецію з її дзеркаловими морями, з її розкішними долинами, з її таємничими і вічно

¹⁾ Ця стаття уже була в наборі, коли вийшов збірник із статтею ак. М. Сумцова. Я зміг уже тільки в гранках вставити цей уступ та ще кілька рядків нижче.

зеленими горами, з її лаврами, міртами, сикоморами та мімозами, він так її розписував і розмальовував, що неначе от зараз аж пах ішов скрізь по аудиторії. Під старість у Морева залилася одна тільки метода читання й дуже багато утратилося палу в речі, а проте усе ж таки „храм, хоч і розвалений, а храм-же, де колись-то витало божество“... До всього цього професор Морев був справжній джентльмен і в душі, і в вчинках, і в самій поведінці. Вище середнього зросту, тонкий, рівний, стрункий, бравий, делікатний, звичайний, голий, з великими карими, добрими та вдумливими очима, з високим гарним, чисто римським носом — Морев навіть і під старість не втратив свого чарування і несамохіть звертав на себе увагу кожного студента, який тільки вперше стрівався з ним.

Як Морев умів привертати студентів і до себе персонально і до своєї науки особливо, так, навпаки того, другий професор історії, Карлсон, умів одвертати студентів од себе і від науки.

І статура і сама вдача у цього Карлсона зовсім були інакші, ніж у його колеги, Морева. Це був певний шкурятиний бурдюг, повно налитий пивом, з величненною, як казанище, при низькій та червоній шиї, головою, з булькатими та посоловілими очима, з буряково-червоним масним лицем, серед якого посаджена була замість носа темносиза та округла бараболя, і ото — прости гріха — і був той другий професор історії, Карлсон. Запевне Карлсон був безталанний, темний і мало освічений учений; зате він був страшенно жадібний, дуже пронизливий і прямо-таки ганебний чоловік. Навсправжки для нього не було ні науки, ні правди, ні совісті, а було тільки ім'я професора, а через нього були — високий чин генерала і до цього гроші, гроші й гроші. Маючи велику силу на факультеті через свій стан декана і через ту німецьку зграю, яку він держав коло себе, Карлсон більше десяти років не пускав на факультет спеціалісти руської історії і „читав“ її сам, хоча й не був спеціаліста руської історії, а середньої, та й то не заявив себе ані жадною, дуже цікавою працею проміж людьми ученого стану. Між товариством руської партії факультета він звався „алтинником“, і справді був і великий алтинник і великий хапуга. Обіймаючи одразу дві катедри в університеті, правлячи теж за декана факультета, він тут-же хапав собі „уроки“ в дівочих гімназіях, друкував, про університетський кошт і за власним підписом декана, свої праці, себ-то переклади з німецького на російський, і продавав їх або-ж книгарям, або-ж нахабою своїм-же студентам за готові гроші й тут-же гідко й лаявся, що студенти посполу дуже мало купують у нього його власних творів. Із тих-же-таки праць, що друкувалися про кошт університета, він шпантолив фельетони в місцеві газети і вліять-же вимагаючи з редакторів готові гроші. Не вдовольняючися всім тим, він із тих-же-таки праць komponував публічні лекції й читав їх не на що инче, як на свою-ж власну користь. А врешті присвячував усе ту-ж таки свою працю ще й „найвисокій особі“ і від неї одбирав уже не сотки, а якусь тисячку за свою науку і добромисність. Будучи з батька і з діда кривим німцем лютерської віри, Карлсон удавав із себе такого руського і такого православного чоловіка, що зовсім підроблявся під лад особ високого

духовничого стану і там теж умів добре скористуватись і теж дещо затагти у свою власну кешню. Розкидаючи скрізь своє павутиння, і по університету, і по найвищих класах дівочих гімназій, і по пансіонах, але не маючи на всі свої лекції й уроки вільного часу, Карлсон робив так, що в двох гімназіях назначав однакові часи для своїх уроків, і через те на однім тижні бував у першій гімназії й не бував у другій, а на другім тижні бував у другій і не бував у першій. Гриць Дурденко кілька разів заходив в аудиторію, щоб послухати у Карлсона руську історію. Але, учувши, що він завжди згадує московського історика Соловйова — „Справедливо замѣчають Соловьевъ“, „Нельзя не согласиться съ историкомъ Соловьевымъ“, „Вотъ какъ думаетъ объ этомъ Соловьевъ“, — убачив, що він чита чуже, а не своє, та ще й чита мляво, без критики, без широкої освіти, казенним язиком, казенним ладом, з тим геть і одступивсь од нього, дуже шкодючи, що бідним студентам приходилося марно тратити й часу“ (ст. ст. 287—290).

Але найбільше уваги віддано Хмарі, професорові-лінгвістові. Ця постать — центральна серед ученої галерії. З особливим почуттям змалював автор видатного ученого й глибокоморальну людину, що був за ідеал і вченого і людини. Симпатія до Хмари виникає й у читача, і коли він взагалі здогадується, що всі ці типи списані з натури, то це почуття збільшується, як він дійде до Хмариної характеристики, повторюємо, особливо тепло написаної. І не дивно, що Хмара так вразив Дурденка. Лекції цього професора так були несхожі з лекціями інших, а думки, що він їх підносив студентам, вабили своєю оригінальністю, глибиною й широкою перспективою. Правда, у нього ніколи не було багато слухачів на його лекціях російської мови, словесности та літератури.

„Звичайно в нього було не більш, як десяток слухачів, а проте це була велика і вчена і моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речи, а дійсне страшенною глибиною свого розуму, своїми оригінальними висновками і широкими порівняннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркіш розвернути свої погляди і думки. Видко було, що він дома ніколи не „наводив штиля“ на ті лекції, які читав в університеті: він приносив з собою тільки цілу купу усякого шпаргалля і потім, сівши на катедру і розклавши його перед себе, тут-же, на очах слухачів, і творив усю лекцію. А це і є справді сама найвища і сама найживіша творчість, — і творчість і красномовство. Хмара ніколи не повторяв студентам двічі свого курсу лекцій, а читав їм що-року новий курс і до того ще кожен той курс друкував врешті, чим справді робив великий „вклад в науку“. Думав він якось-то чисто математично: „оце рівняється цьому, а з цього виходить от що“. Іноді він сяде на катедру і все прибира, усе прибира усякі приклади та призвіди, беручи їх із руського, польського, болгарського, або-ж із сербського, чи із лужицького, хорутанського; далі удариться до перського, грецького, санскрипського; і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що й для чого те все він прибира та підводе. Коли ось він вмить стане на катедру, блисне гострими, глибокими і надзвичайно розумними очима, що засвітають йому не одним, не двома і не десятма,

а цілими сорока розумами, роспряме глибокі зморшки на своєму високому і рівному, як по стромі, лобі й одразу як пробіжить по всьому тому матеріалу, який він тільки-що зібрав до купи та як виведе кінець, так усі від незвичайности і глибочини його вивода аж жахнуться на місці. „А, так он куди він метнув! Он що він вивів!“ Народ, каже, хоча й не зна законів язика, але він творить по строгим і непорушним законам того-ж-таки язика. Тако було, єсть і буде, починаючи з арійців з їх праязиком і кінчаючи язиком нашого народа. Й це єсть, каже, „безсознательна сознательность“. Це єсть та-ж сама дивна творчість, яку являє в своїх безсознательно-сознательних виробах бжол, що виробляє свої чудові соти“. Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артисту-будовця, що будуючи величну і дивну храмину, він сперш усього обстанове її звідусіль густим рештованням і схова од погляда народа і довго, довго томить і шпирує його певною невідомістю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одєжу її і вмить покаже таку дивну і напрочуд величну храмину, що люде, збігшись до неї, довго стоять у глибокому непорозумінні і довго ніяк не можуть прибрати певних слов, щоб як-слід виславити і вихвалити великого артиста будовця. Яко справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лекції так, що його, для певного порозуміння, треба було слухати з особливою натугою. Недоуми і тяжкодуми або зовсім не розуміли його, або-ж довго не могли зрозуміти і тутечки або одразу тікали од нього на инший факультет, або-ж жалілися на нього декану, що він „трудно і неврозумливо“ читає. В таких разі Хмара, приходячи до аудиторії, обертавсь до студентів з промовою і казав їм, що він чита „історію язика, себ-то історію думок чоловіка, бо кожне слово чоловіче не що инше, як тільки лушпайка думки; а читаючи історію думок чоловіка, однією простою і прямою смугою він змалювати їх не може; бо думки чоловіка до безмірности ріжнотоманітні“. Од такої вимовки професора навіть і недоумкам робилось соромно за самих себе, і вони затихали, угамовувались і слухали Хмару ще з більшою натугою. Незовсім кебетливі починали розуміти Хмару тільки через рік, або-ж і через два після того, як уступали в університет; зате-ж уже, як добирали смаку, то ридали, неначе малі діти, кінчаючи університет і розстаючися з Хмарою: самі старі, бородаті студенти, і ті, сидючи на останній лекції Хмари, ніяк не могли втулитись од сліз, що текли їм скрізь і по вусах і по бороді. Були такі, що, скінчивши учення у Хмари, їздили потім слухати ще й столичні ученості, але, вислухавши їх, казали своїм товаришам, що об'їхали вони і Москву і Петербург, а Хмари ані там, ані там не знайшли. Слава про Хмару, як великого ученого, прошла скрізь: не тільки що по всіх російських університетах, а навіть і далі, аж за кордон Росії. З самого Петербурга присилали до нього на іспит тих молодих учених, що їх зоставляли при університеті учитись на професорів. І як пройде він увесь іспит у Хмари, то буде за професора в столиці, а як не пройде — не буде. Кілька раз звали самого Хмару до столичного університета за професора, але він так любив усе своє рідне і до того ще був такий простий чоловік, що кожен раз одмовлявся од такої великої чести. Самі завзяті вороги Хмари, — а то найбільш були убогі

мислями і безталанні професори, — і ті робились без'язики перед ним, і тільки по-за очі гавкали на нього, як той музик із панської коляси на здорovenного чабанського пса. Маючи великий розум і певне глибоченну ученість, Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український народ, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам українець і зріс на Україні. Але, люблячи усе українське, він не пильнував про те, щоб робити з цього боку вражіння на своїх студентів; це виходило у нього само із себе через те, що Хмару правдиво і щиро поважали геть всі студенти, а поважаючи його персонально, поважали теж і все те, що він любив, хоча й не торкався того в лекціях. Тільки іноді Хмара, може, або обурений думками, або вражений нападом якого-небудь завзятого журналового ворога усього українського, читаючи лекцію, з якого-небудь приводу зверне у бік і зненацька гукне на всю аудиторію: „Га, вони нам кажуть: ей, ви, українофіли, виверніть ваші серця, як рукавиці, і покажіть нам, що ви собі тамечки гадаєте! Запевне ви українофіли та ще й сепаратисти!“ — „А то так, доброді! то так! Ми певне українолюби! А тільки яка вада і кому через те саме? Будьте ви москофіли, а вони нехай будуть сибірофіли, а ті будуть вологодфіли, а усі вкупі русофіли, — і це буде загальний патріотизм, загальна любов до отчизни. То кому-ж через те шкода? Тільки тоді, як кожен буде любити свій куток, буде любов і до великого цілого, що зветься Росією. Погляньте на дерево: що-весни воно розпускає листя, а що-осени воно скидає їх з себе, а хіба-ж через те не товстіють кора та цівка дерева!“ Коли Хмара робив які порівняння в слов'янських мовах, то він завжди звертав увагу на українську мову, і тутечки за-для своїх постанов брав приклади і з української творчості. Як глибокий знавець усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара і казав і доводив що мова українського люда ні во вік не пропаде і не згине; а як не згине мова, то не згине і література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум і сама природа — усе являє нам, що все жило і все живе в різномайтності, а не в однамайтності. Різномайтність в природі — це її краса; різномайтність людського рода — це багатство талану чоловіка; різномайтність порозуміння і розуму чоловічого — це основа прогреса науки і культури. І хоча люди нильнують і силкуються, щоб усе звести до однамайтності, але це задаремна і нерозумна праця: вони виступають супроти все-світніх законів і в таким разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу вічні закони, але зовсім задержати їх не во віки не зможуть. Це однаково, якби божевільний чоловік виступив супроти цілого потяга на залізниці з розчепіреними руками і захотів-би його звернути з його рейки: той потяг і сокрушив-би і розстроив-би його, сам ледве зворохнувшись на своїй ході. Гриць Дурденко, вислухавши Хмару, так вражений був його строгою класичною постатю, його глибоченним розумом, його необсяжною досвідом, його щирою і розумною любовію до всього рідного, українського, що поклав собі ходити і слухати його лекції, окрім своїх медичних“ ст. ст. 290—295).

„Під крилом Хмари виховався молодий професор, Донець-Залозний. Він читав „Русскую народную поэзію“ і тутечки між иншим звертав велику увагу

на творчість україно-руського народу, зводив до системи усе те, де виявив свій творчий дух український люд: чи то в думі, чи то в пісні, чи то в казці, а чи то в приказці, або-ж в приговорці. Це була певна послуга перед тією українською молоддю, що цікавилася усім своїм рідним, але не знала, на що справді треба звертати свою увагу, як треба приступати до діла і як одразу стати на ґрунт науки. Ця проповідь з катедри ізучення духа українського люда і всього, чим він уже виявився і досі виявляється, була справді велика і неоцінна річ. Професор розумів так, що тут кожен, хто мав вуха слухати, повинен був слухати. Після ізучення творів народу слухач міг забажати побачити твори українських класиків; побачив одного, захоче побачити другого, далі третього, четвертого; після того може початись суспільне наукове ізучення минувшини і сучасности українського народу з його статками і нестатками за історичні і за наші часи“ (Ст. 295—296).

Остання постать з тих учених, на яких ми спинимося в нашій замітці, це — Брикін, що від сусідства з Хмарою та його серйозним учнем Донцем-Залізним програє ще більш і призводить нас тільки до посмішки, коли ми читаємо його дотепні етимології. Навіть його зовнішній вигляд відповідає внутрішній якості: „Це було щось таке не то що чуденне, а чисто сміховишне. Лисий, як пляшка, з гострим гребнем од самого лоба і до потилиці, з ротом не в чоловічу міру, з широченними щелепами, з товстим і дужим, немов та ієрихонська труба, голосом, Брикін, читаючи лекцію, так кричав на всю аудиторію, так рубав їдаками та вивертав щелепами, що робився увесь червоний, як буряк, і мокрий, як хляка. Як розверне він свою вершу, як почне, як почне без утаву і без переставу, так аж зуби йому риплять, як риплять полозки саней по голих мерзлих грудках; а із лисини, що робилася від напруги уся буряковою, неначе розпалені гвіздки вискакують та аж у стелю впиваються, як вискакують вони із залізного покрівля зимньої доби од лютого морозу. Брикін читав так зване народовідання, а насправжки це була така нісенітниця, таке курзу-верзу, що його не то що сімдесят сім толковників, а навіть і п'ятдесят сімдесят сім, і ті-б нічого не розібрали і не порозуміли. Увесь його курс лекцій так і звався поміж студентів „Бред сумасшедшого“. І Боже, чого тільки, чого він не верзив на своїх — прости гріха — лекціях! Тутечки у нього із одного коріння ідуть слова „сырь, сыръ, сирень“; потім латинське „пенна“ (перо), російські — „пѣна, пѣніе“; або теж із одного — „шаровары, караванъ, карманъ, коранъ“. У Брикіна князь „Кій“ вийшло із слова „кієкъ“, себ-то палиця: „Кієм князь прозався через те, що бив підданців кійком“. „Ярлыкъ“ — це не що инше, як „ярый“ і „ликъ“, бо на татарських печатах був вибитий ярий лїк хана; із цього-ж таки слова „ярый“ вийшло „орель“, а із „оса“ та „алый“ — осел; „дѣтина“ — це із слов „дѣять“ і „тынъ“, а „тынъ“ — це те, що ним обгороджували кріпость; за начальника кріпости не виберуть малого, а певне „дѣтину“. Малороссь це єсть грецьке слово „марсъ“ і „алый“, то воно й виходе: „малороссь“ — це „алый марсъ“, такий, що лякає, бо греки лякались, коли бачили малороса. Гетьманъ — це певне із слова „хата“, і треба справді писати хатманъ, той, що живе в хаті. І далі і, далі, і далі... нескhodне і непо-

добне, кумедне і сміховісне. І тутечки-ж „характеристика“ малороса і великороса: „малоросєь брѣть бороду, великоросєь не брѣть; малоросєь носить сапоги безъ гвоздей въ подошвахъ, великоросєь съ гвоздями; малоросєь носить шапку и брыль, великоросєь — шляпу и еломокъ; малоросєь сморкается въ хустку, великоросєь въ ладонь; малоросєь идетъ за клуню... великоросєь за садъ“... А з цього всього виходе таке: „Великоросєь не-сомнібно славянскаго происхожденія, малоросєь туранскаго“. І ото той Брикін вважався, яко учений, та ще й не аби-який, а славетний. Він довго й топтався коло університета, поки таки туди не втоптався. На Гриця Дурденка Брикін зробив таке вражіння, як не робив і жоден бурсацький учитель. На що уже бурсацький Хоха (ст. ст. 181 й д. повісти *В. Б.*), та й той повинен був „зайти за Можай“ перед Брикіним. „Милосердний Боже, що-ж це воно за чудило таке? Та невже-ж це я чую в університеті? Так, ніде, як в самому університеті“...

Так воно виходе, що в храмі науки є не тільки „жрецы“, а певне і „лжецы“ науки?...“ (ст. ст. 296—298).

Тепер, коли перед нас пройшли всі ці постаті, спостережливий та уважний читач легко може здогадатися, хто їхні прототипи, з кого вони списані, навіть не звертаючися до наведеної статті акад. М. Сумцова. Університет, куди вступив Гриць Дурденко, герой повісти Д. Яворницького, — це Харківський університет, а виведені постаті учених — дехто з професури харківської початку вісімдесятих років. Морев, „великий художник і великий артист, слова“, — це Михайло Назарович Петров, Карлсон — Василь Карлович Надлер; в Хмарі легко розпізнати Олександра Опанасовича Потебню; професор Донець-Залозний, що „під крилом Хмари викохався“, є недавно померлий Микола Федорович Сумцов; в анекдотичному Брикіні треба бачити портрет Петра Олексівича Безсонова.

Не доводиться сперечатися, що виведені типи — портрети тих професорів, що їх ім'я тільки-що названо. За це свідчить, як уже говорилося, Сумцов; те саме ствердив у приватній розмові й автор повісти р. 1920-го. Постараємося тільки довести документально, оскільки белетристичне зображення кожної з поданих постатей близьке до дійсності. Потрібний нам матеріял ми знаходимо у спогадах сучасників та учнів цих професорів; в деяких випадках, як, наприклад, що-до Потебні, його навіть чимало. Але ми, порівнюючи наведені місця повісти з фактичним матеріялом, братимемо не весь такий матеріял, а тільки ту його частину, що найближче стосується до наших даних. Порівнювати ці характеристики ради зручності почнемо ми в такому самому порядку, як їх дано в повісті Яворницького. Морєва-Петрова так малює, наприклад, В. Бузескул:

„Мих. Наз. Петровъ заштитилъ диссертацию подъ заглавіемъ: „О характерѣ государственной дѣятельности Людовика XI“..., послѣ чего факультетъ единогласно постановилъ ходатайствовать объ опредѣленіи его адъюнктомъ... Въ 1858 г. М. Н. Петровъ командированъ былъ за границу на два года. Онъ посѣтилъ Германію, Францію, Англію, Бельгію, Италію; долѣ всего оставался онъ въ Берлинѣ, Мюнхенѣ, Гейдельбергѣ, Вѣнѣ и Парижѣ, по-

сѣщая бібліотеки и музеи, слушаая лекціи, знакомясь иногда лично съ нѣ-
которыми изъ выдающихся профессоровъ. Характеристику многихъ замѣча-
тельныхъ историковъ, какъ напр., Ранке, Зибеля, Дройзена, Гейссера, Гизо,
Мишле, онъ далъ частью въ своей докторской диссертациі... Съ особеннымъ
вниманіемъ слѣдилъ М. Н. Петровъ за связью событій, стараясь предста-
вить, такъ сказать, „механизмъ историческаго движенія“. Его курсы въ
сущности можно было бы назвать историко-философскими обзорами прошлой
жизни человѣчества... Вообще же М. Н. Петровъ былъ прежде всего исто-
рикъ-художникъ. Онъ самъ давалъ такое опредѣленіе исторической науки:
„Исторія есть научное и вмѣстѣ художественное изложеніе прошедшей жизни
человѣческаго рода; ее задача состоитъ въ художественно-вѣрномъ воспро-
изведеніи прошедшаго, а практическая польза въ томъ, что она учитъ насъ
жить на свѣтѣ сознательно, то-есть, понимать, откуда и какъ произошли
явленія окружающей насъ общественной жизни, и отчего эта жизнь именно
такая, какою мы ее видимъ теперь“. Внѣшней формѣ М. Н. Петровъ всегда
придавалъ большое значеніе, тщательно отдѣлывалъ свои лекціи и труды,
которые дѣйствительно являлись образцомъ изящнаго, художественнаго изло-
женія. Онъ всегда имѣлъ въ виду не однихъ специалистовъ, но и обыкно-
венную публику... Это былъ человѣкъ не только даровитый, но и прекрасно
разносторонне-образованный, которому не были чужды вопросы и философіи,
и литературы, и искусства. Студенты цѣнили М. Н. Петрова какъ препода-
вателя. Онъ умѣлъ поставить себя по отношенію къ молодежи; тутъ вполне
высказывался его тактъ: онъ не впадалъ въ крайности, не заискивалъ у сту-
дентовъ, никогда не популяричалъ, всегда держалъ себя съ достоинствомъ.
Но въ то же время онъ и не отталкивалъ молодыхъ людей холодностью или
формализмомъ: обращеніе его было привѣтливо. Къ нему смѣло и охотно
прибѣгали за совѣтами касательно преподаваемаго имъ предмета и относи-
лись всегда съ глубокимъ уваженіемъ, и безъ преувеличенія можно ска-
зать, что М. Н. Петровъ принадлежалъ къ числу наиболѣе уважаемыхъ сту-
дентами профессоровъ“ ¹⁾.

А про Карлсона-Надлера от що читаємо у Вязигіна:

„Надлеръ Вас. Карл... помимо профессорскихъ обязанностей... занималъ
рядъ выборныхъ должностей (секретаря, декана... В. В.). Кромѣ службы въ
университетѣ В. К. Надлеръ по временамъ преподавалъ исторію и геогра-
фію въ мѣстныхъ женскихъ гимназіяхъ въ спеціальному классѣ... и сотру-
дничалъ въ мѣстныхъ повременныхъ изданіяхъ..., рядъ лѣтъ велъ преподава-
ніе русской исторіи...

Оцѣнка ученой дѣятельности В. К. Надлера не отличается устойчи-
востью и вызываетъ противорѣчивыя сужденія: какъ упомянуто уже, его ма-
гистерская диссертация (Причины и первыя проявленія оппозиціи католи-
цизму въ Чехіи и Зап. Европѣ въ к. XIV и началѣ XV вѣка), повела къ
продолжительному обмѣну мнѣній проф. Каченовскаго, отрицательно отнес-

¹⁾ „Историко-Филологическій Факультетъ Харьковскаго Университета за первое сто-
лѣтіе его существованія“ подъ ред. М. Г. Халанскаго и Д. И. Багалія. Х. 1908, ст. 277—280.
В. Бузескулъ. Пор. також М. Сумцов, *op. cit.*, ст. 7.

шагося къ этому труду и проф. П. Лавровскаго, который совершенно справедливо указалъ, что книга русскаго ученаго примыкаетъ къ работамъ такихъ ученыхъ, какъ Іорданъ..., Ульманъ..., Фойхтъ..., Палацкій..., Новиковъ..., Томекъ..., Гильфердингъ..., Гельфертъ и др.... Дѣйствительно, это сочиненіе не блещетъ ни самостоятельностью, ни особыми научными выводами. Зато его докторская диссертация „Адалбертъ Бременскій“ представляетъ собой несомнѣнный вкладъ въ научную сокровищницу... Больше всего нареканий выпало на долю В. К. Надлера за его пятитомный трудъ объ Александрѣ I и идеѣ священнаго союза. Критика (см. Русская Мысль, 1887, № 2, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1887, № 5 и 1889, № 9 признала „ненаучность“, „тенденціозность“ „провиденціализма“, которымъ проникнуто это сочиненіе... Въ широкихъ кругахъ, наоборотъ, именно это произведеніе доставило В. К. Надлеру громкую извѣстность“¹⁾.

Сумцов, ученикъ Потебні, такъ згадує про свого вчителя: „Въ Харьковскій университетъ къ Потебні, какъ авторитетному ученому въ области филологій, были неоднократно посылаемы молодые люди изъ питомцевъ другихъ университетовъ... Въ университетѣ Потебня читалъ лекціи по русскому языку и въ послѣдніе годы лекціи по теоріи словесности, которыя, по свидѣтельству слушателей, оказывали сравнительно гораздо большее на нихъ впечатлѣніе, по сравнительно большей ихъ доступности и живости изложенія, былъ официальнымъ оппонентомъ на диспутахъ... Какъ преподаватель, А. А. Потебня пользовался большимъ авторитетомъ и вліяніемъ среди своихъ слушателей... Для небольшого кружка лицъ онъ читалъ лекціи у себя въ домѣ за чайнымъ своимъ столомъ... По свидѣтельству проф. Б. М. Ляпунова, близкаго ученика Потебни, Потебня на лекціяхъ своихъ, между прочимъ, проводилъ ту идею, что наука всегда субъективна и національна, такъ какъ есть плодъ усилій немногихъ ученыхъ, находящихся въ зависимости отъ языка, которымъ пользуются; кажущаяся объективность науки достигается только до извѣстной степени, по мѣрѣ ея отвлеченности, а потому наименьшей субъективностью отличается математика, хотя все-таки не все равно сказать „дважды два“ и „zwei mal zwei“, ибо каждое выраженіе носитъ слѣды своего особаго міросозерцанія. Въ связи съ этимъ взглядомъ на науку находится нелюбовь Потебни къ рѣзкимъ и самонадѣяннымъ выводамъ. „Не слѣдуетъ думать“, писалъ онъ, „что мы сказали послѣднее слово науки“... А. А. Потебня, какъ натура цѣльная, имѣлъ свои взгляды, свои мнѣнія по многимъ вопросамъ научнымъ и общественнымъ и выражалъ ихъ въ оригинальной формѣ, своеобразной рѣчью. Обладая громаднымъ запасомъ словъ литературнаго языка и нарѣчій народныхъ, прекрасно владѣя малорусскимъ языкомъ, сохраняя въ своей замѣчательно сильной памяти множество народныхъ пѣсенъ, поговорокъ, выраженій лѣтописныхъ, житійныхъ и др., Потебня облакалъ свои мысли въ чрезвычайно рельефныя и оригинальныя формы, поражавшія слушателя яркостью и сочностью красокъ. Самая мысль выигрывала отъ этихъ внѣшнихъ формъ выраженія, получала отъ нихъ особенную силу и блескъ. Профессоръ аккуратно посѣщалъ лек-

¹⁾ Ор. cit., ст. ст. 282—287. А. Вязигинъ, М. Сумцов. Наук. Збірн., ст. 7.

ції и читавъ съ большимъ увлеченіємъ; но для студентовъ пониманіе ихъ было сопряжено съ большимъ трудомъ. На студентовъ-новичковъ Потебня производилъ впечатлѣніе чловѣка строгаго и недоступнаго. У него, какъ чловѣка кабинетнаго, весьма впечатлительнаго и нѣсколько болѣзненнаго, были своеобразныя манеры въ обращеніи и разговорѣ, наводившія нѣкоторое смущеніе на посторонняго чловѣка. Работая постоянно и усиленно въ труднѣйшихъ научныхъ областяхъ, Потебня привыкъ къ сосредоточенному выраженію лица и при пустомъ вопросѣ, при началѣ обычнаго разговора, у него появлялись складки на лбу, что придавало выраженію лица строгость и говорило объ усиліяхъ мысли. Профессоръ хмурился по привычкѣ, а студенту казалось, что профессоръ находится въ какомъ-то затрудненіи и, быть можетъ, недовольствѣ... Добрый и отзывчивый въ душѣ, Потебня былъ суровъ въ принципиальныхъ вопросахъ и чрезвычайно легко прекращалъ знакомство, разъ замѣчалъ нарушеніе нравственнаго принципа, хотя бы безъ малѣйшаго личнаго къ нему отношенія. Если онъ узнавалъ, что профессоръ — пусть даже давній его знакомый — снисшелъ до лжи, заискиванія, печатной брани или т. п. прегрѣшенія, онъ уже не кланялся ему, не подавалъ руки, какъ бы забывалъ о его существованіи. Въ факультетѣ Потебня игралъ видную роль. Къ его голосу внимательно прислушивались, и слово его часто бывало рѣшающимъ... Въ факультетѣ онъ былъ охранителемъ научныхъ интересовъ и общихъ нравственныхъ университетскихъ принциповъ и въ этомъ отношеніи въ высшей степени былъ строгъ и нелицепріятенъ. Какъ оппонентъ, Потебня былъ вѣжливъ, держался въ предѣлахъ предмета диссертациі, говорилъ по существу, безъ вопросовъ, не сводя спора на личную почву и не останавливаясь на мелочахъ. Замѣчательная эрудиція и сильная діалектика дѣлали его побѣдителемъ безъ униженія побѣжденнаго. Потебнѣ иногда приходилось участвовать на диспутахъ по предметамъ для него стороннимъ, и въ такихъ случаяхъ въ немъ обнаруживался знатокъ дѣла, и Потебня выручалъ факультетъ изъ затрудненія съ полнымъ научнымъ достоинствомъ и пользой для дѣла.

По происхожденію, по нѣкоторымъ убѣжденіямъ и симпатіямъ Потебня былъ малоруссъ. Для Потебни это была такая же естественно необходимая черта ума и характера, какъ цвѣтъ волосъ, очертанія глазъ или складъ черепа. Широкое нравственное миросозерцаніе исключало всякую односторонность, между прочимъ, односторонній націонализмъ. Ко всякой народности онъ относился съ уваженіемъ и для всякой народности допускалъ возможность и право широкаго развитія всѣхъ кроющихся въ ней силъ. Потебня относился съ полнымъ осужденіемъ къ мнѣнію Макса Мюллера, что для развитія европейскаго чловѣчества достаточно 4 языковъ — французскаго, нѣмецкаго, англійскаго и италіанскаго. Потебня говорилъ по этому поводу, что „языки составляютъ своеобразныя органы мысли и подходятъ къ ней съ разныхъ сторонъ, и потому, достигнувъ единства языковъ, мы остались бы въ проигрышѣ. Теперь мы подходимъ къ мысли съ разныхъ сторонъ и выражаемъ ея содержаніе съ разныхъ точекъ зрѣнія, а тогда довольствовались бы одною стороною ея. Все единство свелось бы на то

общее пожирание другъ друга, которое выражено въ малорусской поговоркѣ: „коза дере лозу, а вовкъ — козу, а вовка — мужикъ, а мужика — жидъ, а жиды — панъ, а пана — юриста (адвокатъ), а юристу — триста чортівъ“... Вліяніе проф. Потебни на слушателей было велико, какъ видно изъ многочисленныхъ о немъ благодарныхъ воспоминаній. Такъ, г. Горняфельдъ говоритъ: „Профессоръ наполнялъ своею личностью, своимъ содержаніемъ, своими воззрѣніями; за ученымъ мы видѣли человѣка, за теоретическимъ изложеніемъ спеціальной науки — намъ видѣлась другая правда, которая передавалась намъ не доказательствами, а убѣжденіемъ, не логическимъ анализомъ, а настроеніемъ. Насъ тянула эта широта взглядовъ, это проникновеніе въ суть явленій, — это стремленіе идеализировать явленіе, не вгоняя его насильно въ прямолинейныя обобщенія. Передъ взволнованнымъ слушателемъ вставалъ безконечный просторъ царства мысли, царства правды“... Проф. М. Г. Халанскій говоритъ, что, „Потебня стоялъ на всей высотѣ своего положенія..., поражая слушателей своей эрудиціей и замѣчательной силой и гибкостью своего ума... Они преклонялись предъ его научной дѣятельностью, благоговѣли передъ его честностью и правдою“. Потебня поражалъ и импонировалъ цѣлностью своего міросозерцанія и строгостью нравственныхъ принциповъ... Глубокое формальное изученіе языка шло рядомъ съ философскимъ его пониманіемъ, рядомъ съ любовью къ поэзіи и искусству... Въ каждомъ его словѣ слышалось живое личное увлеченіе наукой, какъ высшимъ проявленіемъ человѣческаго духа, уваженіе къ личности человѣка, уваженіе къ личности народа“¹⁾. Наведемъ ще рядки того-таки автора у статті „До історії наукового впливу Потебні“: „Хто колись знав Потебню, як людину, як професора, а таких зосталося дуже мало, запевне, ствердив-би, що малюнок Потебні, зроблений Еварницьким, відповідає дійсності, не вигадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потебня був насправді, і я, як бувший його слухач—студент і потім за довгі роки молодший товариш, уявляю собі постать славного вченого майже в таких-же саме рисах, які знаходимо в оповіданні Еварницького“ (ст. 8).

Нам залишилося порівняти останній тип професора—Брикіна з його прототипом — Безсоновим.

„Петръ Алексѣевичъ Безсоновъ былъ приглашенъ факультетомъ на кафедру славяновѣдѣнія, какъ человѣкъ съ установившейся ученой фізіономіей, именно, какъ хорошій практический знатокъ славянскихъ языковъ, какъ отличный знатокъ произведеній народной поэзіи, и какъ трудолюбивый и ревностный издатель произведеній народной поэзіи и памятниковъ древней письменности, которые ему посчастливилось найти. Извѣстны были факультету, конечно, и отрицательныя стороны ученой и издательской дѣятельности П. А. Безсонова (Потебня въ своемъ рапортѣ факультету ссылаясь на отзывъ Срезневскаго о дѣятельности Безсонова, напечатанный въ Отчетѣ о 18 присужденіи наградъ графа Уварова), заключавшіяся въ фантастичности его объясненій и сближеній, относящихся къ области славянской міеологіи и этнографіи; но факультетъ имѣлъ въ виду направить преподава-

¹⁾ Ibid., 95—104. М. Сумцов.

тельскую дѣятельность П. А. Безсонова на практическія занятія со студентами по изученію славянскихъ нарѣчій, такъ какъ факультету была извѣстна вполне успѣшная дѣятельность Безсонова въ этомъ отношеніи въ Москвѣ, когда онъ состоялъ бібліотекаремъ Московскаго Университета. Но П. А. Безсоновъ оказался слишкомъ упорнымъ въ своихъ заблужденіяхъ человекомъ и слишкомъ самоувѣреннымъ и самолюбивымъ, чтобы подчиниться указаніямъ отдѣльныхъ лицъ факультетскаго персонала, особенно такихъ деликатныхъ, какимъ былъ А. А. Потебня. Вмѣсто славянскихъ нарѣчій П. А. Безсоновъ сосредоточилъ свои чтенія на изложеніи именно тѣхъ своихъ взглядовъ и теорій, въ которыхъ онъ былъ, по мѣткому выраженію Пыпина, научно не вмѣняемъ. И вотъ передъ взоромъ студентовъ-славистовъ на лекціяхъ Безсонова заперстрѣли собственныя имена, сближавшіяся по капризу профессора, и на основаніи совершенно фантастическихъ сравненій и сопоставленій, предлагались головокружительные выводы, относившіеся къ славянской этнографіи и исторіи эпохи пребыванія человечества около горы Арарата, въ Малой Азій, а затѣмъ войны Троянской. Пребываніе славянъ у горы Арарата доказывалось сближеніемъ названія озера Ванъ съ распространеннымъ у славянъ именемъ Иванъ, жителство ихъ въ Малой Азій установилось на основаніи такого филологическаго анализа географическихъ названій, по которому Пафлагонія было греческой передачей славянскаго Попланъине, а участіе славянъ въ Троянской войнѣ опредѣлялось толкованіемъ собственныхъ именъ героевъ Троянской войны и народовъ, участвовавшихъ въ ней, по сказанію Илиады. При этомъ Амазонки оказывались славянскими малжонками, Эрготины — Корутанами, Алуды — Халупниками, вождь Пюлаймень — воеводой Пламенацемъ, самъ Эней — Славомъ или Хваломъ, его жена Айнета — русской Анетой (sic!), Парисъ — Парнемъ, пенаты — „малорусскими“ панятами и т. д. и т. п. Къ тому же обнаружались многія крайне не симпатичныя черты характера Безсонова... Неудивительно поэтому, что покойный А. А. Потебня неоднократно говорилъ въ послѣдніе годы своей жизни, что единственнымъ грѣхомъ его жизни является приглашеніе Безсонова на кафедру славянской филологіи въ Харьковскій университетъ¹⁾.

Порівнявши дані белетристичного твору із спогадами сучасників виведених типів, зокрема бачимо, що автор передав їх вірно і близько до життя, дійсності. Будь-що-будь, повне право маємо сказати, що особливої різниці в характеристиці Яворницького та наведених цитатах з Бузескула, Вязігіна, Сумцова та Халанського — немає; ба, навіть, можна подумати, що в окремих випадках автори наче змовилися проміж себе: так подібні одна до одної характеристики Петрова, особливо Потебні та Безсонова; що-до Потебні, то вони просто доповнюють одна одну. Правда, спостерегаємо ми зате деяку різницю в оцінці діяльності В. К. Надлера: у Вязігіна і тон стриманіший і характеристика стисліша, автор-же повісти висловивсь досить категорично. Але й автор статті про Надлера в біографічному словнику професорів-філологів Харків-

¹⁾ Ibid., ст.ст. 128—132. М. Халанскій. Пор. Н. Сумцовъ—„Новая наука г. Безсонова“. „Кіевская Старина“, 1897, I ст. ст. 112—124.

ського університету, згаданий Вязігін, зазначає, що „оцінка ученой діяльности В. К. Надлера не отличается устойчивостью и вызывает противоречивыя сужденія“¹⁾. Ця вказівка й пояснює можливу різницю, тим більше, що й Вязігін, автор дуже об'єктивних рядків про Надлера, подає цілком діаметрально протилежну оцінку з різних кіл однієї праці Надлерової — за Олександра І. Через зрозумілу причину лишивсь без порівняльного матеріалу М. Ф. Сумцов, але в цьому й великої потреби немає: за його бо згадується в повісті побіжно, без особливої характеристики. Загальна подібність характеристик може навіть викликати запитання: чи не користувався автор повісті, як допоміжним матеріалом, згаданими статтями? Але таку думку треба відкинути, бо повість „За чужий гріх“ опубліковано р. 1907, а написано раніше—р. 1903—1906. Найприродніш пояснити це тим, що Яворницький, учень згаданих професорів, переказав свої студентські враження так, як вони склалися в нього; разюча подібність поглядів Яворницького до характеристик тих професорів, що у них лекції слухали й автори наведених цитат, доводить, що такі думки з приводу того чи іншого ученого були більш-менш поширені поміж студентів харківського університету й не належали самому тільки Яворницькому. Це ще більше цінності надає певним місцям його повісті, що їх можна вважати за певний історичний документ.

Занотуємо тут деякі особливо подібні в повісті та друкованих спогадах місця: визначення історії, що давав Петров у повісті і відповідні рядки у Бузескула, анекдотичні етимології Безсонова; що-до нього, Яворницький, очевидно, не зовсім перейшов у шарж, як це можна було подумати спочатку, не читавши спогадів Халанського. Але особливо цікава для нас постать Потебні.

Читаючи ці сторінки у Яворницького, відразу вгадуєш, що не самого Дурденка вразила постать великого вченого: вона притягла до себе й автора і, певне, автор був один з того десятка уважних слухачів Потебні, що їх не залякувала важка зовнішня форма його лекцій. Безперечно, це з натури списана риска: „Коли ось він вмість стане на катедру, блисне гострими, глибокими очима, що засвітять йому не одним, не двома і не десятьма, а цілими сорока розумами, розпрямє глибокі зморшки на своєму високому і рівному, як по стромі лобі і одразу як пробіжить по всьому тому матеріалу, який він тільки-що зібрав до купи та як виведе кінець, так усі од незвичайности і глибочини його вивода аж жахнуться на місті“ (292).

Далі автор подає деякі з філософських думок Потебні, що засвоїв він їх, може, ще на студентській лаві. Вже з простого переказу цих думок легко пізнати під Хмарою Потебню. Важливі для нас і ті рядки характеристики Потебні, що свідчать про його українські національні симпатії. Яворницький подає нам цікаві до цього деталі: Потебня йноді торкався цього питання й на своїх лекціях. Репліку: „ей, ви, українофіли, виверніть ваші серця, як рукавиці, і покажіть нам, що ви собі тамечки гадаєте!“—так само, очевидно, занотовано безпосередньо з життя. Потебня — отвертий, різкий, жовчний Потебня — не боявся заговорити про це *ex cathedra*. Такі його погляди, як це свідчить і Сумцов, були глибоким переконанням: „Для Потебни это была

¹⁾ Op. cit, ст. ст. 282 et pass.

такая же естественно-необходимая черта ума и характера, какъ цвѣтъ волосъ, очертанія глазъ или складъ черепа“. Не зовсім безпечно було після 76-го року сказати: „ми певне українолюби“, та ще й на університетській катедрі! Хмара-Потебня (Сумцов пояснює нам, чого він „Хмара“ у повісті Яворницького) не визнавав жадних компромісів і говорив те, що думав, у чому був певний.

Ми обтяжили читача великими цитатами, що, власне, й складають цілу нашу статтю. Але, з другого боку, ми хотіли вказати дослідникам ці, безперечно, цікаві сторінки в повісті останнього представника українських культурних діячів старшого покоління, серед якого поет, історик і белетрист часто сполучався в одній особі.

Ми маємо в українському письменстві один, деякою мірою подібний факт — повість Нечуя-Левицького „Хмари“, де, як у Яворницького, є сторінки, що стосуються професорів з іншої вищої школи. До даних Левицького критика поставилася по-різному: коли один писав, що „Вѣрность и новость чертъ быта... студентовъ и профессоровъ академіи... дѣлаеть повѣсть г. Левицкаго во всякомъ случаѣ цѣннымъ литературнымъ произведенієм“, то інший критик зауважував, що даремне намагатиметься пізніший історик київської духовної академії скористатися з матеріалів Левицького: „Теперь, по свѣжей еще памяти, можно сказать, что всѣ усилія возсоздать по книгѣ Левицкаго историческую дѣйствительность недавняго прошлаго академіи будутъ довольно бесполезны. Дѣйствительность такъ видоизмѣнена въ субъективномъ представленіи г. Левицкаго, что истинная академія не узнаеть своей прошлой жизни ¹⁾“... Не збираємося порівнювати повісті двох авторів, хоч на те й є деякі приводи, але, навівши самий фактичний матеріал Яворницького, працю якого рецензенти, здається, ніяк не згадали, як не вважати на помертну статтю М. Ф. Сумцова, ми віддаємо це на розвагу історикові українського письменства.

¹⁾ Н. Петровъ, Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія, 1884, ст.ст. 409—410.

Г. І. МАРКЕВИЧ, ПОЛТАВСЬКИЙ ВИДАВЕЦЬ І ДРУКАР.

З усіх українських видавців у Полтаві передреволюційного часу найбільшу діяльність був розвинув покійний Г. І. Маркевич. Звичайно, ця діяльність не досягала рівня деяких київських видавництв; але, окрім Києва, в жадному іншому місті на Україні, по цей бік кордону, не виходило за тих часів більше українських книжок, як у Полтаві.

Малопомітна фігура Г. І. Маркевича цікава тим, що на отаких скромних робітниках (а їх було обмаль) лежала поважна культурна українська робота за давніх часів, що виховувала молодше покоління, — переховувала в темні часи огонь, щоб він не згас.

Народивсь Григорій Маркевич 24 грудня 1847 р., в м. Вороньках Лохвицького повіту, в сім'ї дяка (потім — священика). Дід був родом з Поділля. Вчивсь хлопець спершу в Лубенському „духовному училищі“, а з р. 1861 — в Переяславській семінарії, що утворилася з колишнього колегіума.

Мале місто — Переяслав; давно втратив він колишню свою вагу й славу. Зате час тоді був не аби-який, — це був 1861 рік, і могутні хвилі великого громадського руху докочувалися до Переяслава. Там жив приятель Т. Шевченка, лікар Козачковський, що служив за лікаря при семінарії. Сам Шевченко побував там за два роки перед тим. Був там ще один добрий знайомий Шевченків, учитель семінарії Зінченко.

До Переяслава досягали впливи не тільки з близького Києва, з його бурхливим тодішнім життям, а й з дальшого Чернігова. Засновник Чернігівського „Куреня“ (культурно-освітнього товариства) С. Д. Ніс із своєю громадою знаходив співробітників, щоб ширити тодішні українські книжки, всюди на Чернігівщині і на Переяславщині. Так, у своїх рахункових записках того часу С. Д. Ніс зазначає, що в Переяславі за його агента був Зінченко (учитель семінарії). Між иншим, у Носа було записано, що в Переяславі, 7-го грудня 1861 р., було продано 510 примірників книжок ¹⁾. Можливо, що стільки продано не за один день, а за якийсь період до того дня. Уже-ж річ ясна, що купували книжки певно семінаристи, у свого-ж учителя Зінченка.

І з далекої північної столиці доходили хвилі громадського руху, між иншим, у форми книжок „Основи“. Їх здобував і читав молодий Маркевич, захоплювався ними.

¹⁾ „Кіевск. Старина“. 1901 р. IX. „Очеркъ жизни и дѣятельности С. Д. Носа“ — Гр. Ковалевка.

Усі ті впливи могли-б викликати охоту до літературної праці. Отже Маркевич, хоч і любив дуже літературу, не почував себе здібним до тієї праці.

Класи семінарії містилися в монастирських приміщеннях, тоді безладних і холодних, — очевидно перед сконанням, бо семінарія скоро мала перейти до Полтави. Семінаристи містилися в міщан, там і харчувалися. Між учителями Маркевича треба ще згадати його дядька, видатного лектора фізики й математики. Сам Маркевич так тим захоплювався, що й сам став потім учителем фізики й математики.

Р. 1862 семінарія перейшла до Полтави. Тимчасом скоро запанувала політична реакція; з Полтави вислано в далекі сторони видатних укр. діячів, як і з інших міст.

У нас помічалось не раз за часів темної реакції, що дехто з молоді, незadowolені життям, укорочують собі віку; а інші кидаються на аби-які втіхи, спокуси. І так було і в Полтаві між семінаристами того часу. Не минула та хвиля й молодого Маркевича. Гуляли хлопці по дешевих рестораціях, програвалися в карти і т. п. Та скоро почали зростати й здоровіші забавки: хороші співи, спектакль у школі. Маркевич і співав і грав у виставах, — це він любив і потім, цілий вік. Ставили на шкільній сцені „Наталку-Полтавку“, „Москаля-Чарівника“. Маркевич виконував ролю Возного (ця роля залишилася за ним на цілий вік); його приятель, Гр. Лісовський, грав Петра, а брат у-перших Малиновський — Миколу.

Святками й каникулами молоде „бурсацтво“ їздило додому і в гості до родичів та знайомих. Їздили балагулами, цілими кумпаніями. Напр., їхали в Вороньки (за Лубнями) і впоряджали нечувану там річ: ставили „Наталку-Полтавку“. Наталку грала сестра Маркевича, що потім вийшла заміж за свого „Петра“, — Лісовського¹⁾.

Після семінарії Гр. Маркевич вступив р. 1867 до київської дух. академії і скінчив там навчання за 4 роки. Його кандидатську працю — „Выборное начало въ Югозападной церкви до Петра I“ — було ухвалено; але їй довелося чекати друкованого видання аж до 1905 р., у Полтаві. Характерно для Маркевича, що він вибрав для своєї кандидатської роботи все-ж тему громадську і „ліберальну“.

Після того Гр. Маркевич з 1871 р. учительював у Катеринославі в середніх школах, викладав фізику, математику й співи. За той час скоїлося йому нещастя: через якусь хворобу, він втратив ліву руку. Ампутацію робили в Харкові. Руку відрізано вище ліктя.

Р. 1882 Маркевич одружився; дружина — з роду Базилевичів. Дітей не мали, — виховували дітей своїх родичів.

Вернувся на Полтавщину Маркевич р. 1887, служив у Полтаві за інспектора класів дівочого інституту. Років через 10 у його вийшли непорозуміння з начальством інституту, і він назавсіді залишив педагогічну службу.

Ще з року 1897 М-ча було обрано вперше на радника (гласного) полтавської міської думи, залишався у ній аж до 1909 р. З р. 1902 був обраний на члена міської управи і залишився на цій посаді теж до 1909 р.

¹⁾ Від Гр. Лісовського я здобув відомості з молодих літ Гр. Маркевича.

Придбав собі невеличку друкарню (1904) на одну машину, і при ній поруч була книгарня. Це була перша в Полтаві укр. книгарня, — хоч за тих часів вона не могла бути виключно українська.

Протягом досить довгого часу я придивлявся до тої друкарні й книгарні. Діло ледві оплачувало себе, ледві животіло. Просто, старий учитель, аматор книг, особливо книг українських, давно вже мабуть плекав мрію, якби-то завести друкарню й книгарню та видавати книжки. І нарешті здійснив ту мрію...

З перших років праці в міському уряді Гр. М—ч бере велику участь у видатній тодішній справі — будіванні пам'ятника Ів. Котляревському. Коли-б М—ч не пильнував цієї справи, то мабуть ми не мали-б того пам'ятника. За цю справу доводилося боротися щоденно, протягом років. Не тільки вищий уряд перешкоджав, а й „свої“ землячки. Так, І. Ф. Павловський, гласний думи, прикриваючися ніби пошаною до Котляревського, був висунув проєкта збудувати на зібрані гроші школу ім. К—го, звичайно, російську. Аби не ставити пам'ятника.

Нарешті, після всіх перешкод, пам'ятник був готовий, і р. 1903 відбулося урочисте відкриття його, з участю делегацій з цілої України й Галичини. В тогочасних часописах, і не тільки місцевих, а навіть по цілому культурному світі, пішов гомін про ті бурхливі події, що були сполучені із святом відкриття пам'ятника ¹⁾. То був веселий, бадьорий час, напередодні революції. Настрій громадянства і його відпірна сила що-дня зростали на наших очах.

Прибувши на те свято як делегат з Чернігова, я вперше познайомився тоді з Гр. Маркевичем. Невисокий на зріст, уже сивуватий чоловік з характерним, виразним обличчям, скромний і добродушний, увесь захоплений справою відкриття пам'ятника. То певно були найщасливіші дні його життя. Бо він любив Котляревського і служив його славі з молодих літ і до кінця.

На чергу висунулася справа збудування також школи ім. Котляревського, поблизу того місця, де він сам жив. Купити його колишнє дворище не пощастило. Знайшли місце трохи нижче, над великою дорогою на Поділ. Треба було здобути десь коштів. Дещо зібралося з вистав, що їх упоряджав Маркевич. А до того він утворив щось дуже оригінальне, що можна було тоді утворити тільки в Полтаві, — великий „ярмарок“ у міському саді, де сотні й тисячі людей були разом і глядачами, й дійовими особами, імпровізуючи ролі ярмаркового люду та всяких народніх типів, що бувають на ярмарках. Ця справа справила велике вражіння, а разом дала й чистого прибутку понад 2000 карб. на будування школи. Так зростали кошти на будування, а решту дала дума. Школу будував, в українському стилі, архітект Сердюк, під постійним доглядом М-ча. Він-же, Маркевич, був і за куратора школи аж до Революції. Він подбав, коли школа була готова, щоб на посаду учителя-завідувача школи було призначено українця, здатного українізувати школу відразу, коли тільки буде можна. І це дійсно сталося — на початку революції 1917 р. На школі М-вич поставив велику таблицю з

¹⁾ С. Єфремов, „Праздникъ укр. интеллигенція“. Кіевск. Старина. 1903, 10. Там-таки містилися всякі замітки (1903 — 4) про справу відкриття пам'ятника.

написом: „Школа ім. І. Котляревського“, — і мав багато клопоту з губернатором, що все вимагав „виправити правопис“ на вивісці...

Друкарня М-ча, окрім щоденних дрібних замовлень (бланки, форми, картки, оповістки) мала й постійнішу роботу. Низку років тут друковано „Хуторянин“, часопис полт. с.-господ. т-ва; „Труды Полтавск. Ученой Архивной Комиссии“, окрім т. I (чотирнадцять томів, 1906—1916 р.). Не буду перераховувати всього, що вийшло з друкарні Гр. М-ча, окрім його власних видань.

Зв'язки М-ча з укр. театром привели до того, що він почав видавати українську драматичну літературу.

Підчас перебування І. Карпенка-Карого в Полтаві було складено з М-чем домашню умову на видання V тому „Драм і Комедій“ Карп.-Карого¹⁾. Авторіві М-вич заплатив 1000 карб. Книга, досить чепурно видана, з портретом автора і „Переднім словом“ С. Єфремова, вийшла р. 1905. Видання це, ще „ярижним“ правописом, розходилося мляво і ледві-чи покрило видавцеві витрати, — хоч у томі V були такі видатні твори, як „Гандзя“, „Суєта“ і „Житейське море“.

У зв'язку з тим виданням, поки воно було в цензурі і друкувалося, Карпенко-Карий листувався з М-чем, і в своїх листах писав про гаряче бажання українців мати своє періодичне видання, часопис. За тих часів не раз робилося в різних містах заходи, щоб здобути дозвіл на часопис.

Підчас революції, в листопаді 1905 р., я переїхав до Полтави, щоб провадити тут ширшу літерат.-видавницьку роботу, заснувати періодичне видання. Гр. Маркевич поміг мені здобути заробіток (я взяв на себе обов'язки секретаря міської думи). Тоді вже вийшли в Лубнях перші числа „Хлібороба“, видані „явочним“ (революційним) порядком, без дозволу. Це піддавало охоти й полтавцям — розпочати видання часопису.

Колись треба буде докладно розповісти історію видавання в Полтаві першого українського часопису „Рідний Край“. А тут я обмежуся діяльністю М-ча в тій справі.

Гурток ініціаторів поділив ролі так: видавець — Г. І. Маркевич, редактори відповідальний — М. Дмитрієв та я. Для початку потрібний був кредит; М-вич згодився друкувати в своїй друкарні в кредит. Це відразу й поставило видання на ноги. Ціла справа належала згаданому гурткові, до нього належав і П. Мирний, — він завідував літературною частиною (оповідання, поезії).

У грудні 1905 р. вийшло перше, показове число часопису „Рідний Край“, і потім це видання виходило що-п'ятниці. Справа пішла добре, передплата зростала що-дня.

Тимчасом, хоч видання добре розвивалося, не були ще впорядковані взаємовідносини в гуртку. Не було ні статуту, ні товариського договору, і мої спроби завести статут відхиляли ті, хто не хотів себе обмежити. Декого спокушало те, що таке добре діло само себе оплачує, ще й дає впливи, пошану, — то треба прибрати його до своїх рук. На перешкоді стояв найперше Гр. Маркевич, як офіційний видавець. Знаючи лагідну вдачу М-ча, повели на його атаку, наробили йому неприємностей, що він мало

¹⁾ Листи І. Карп.-Карого до Маркевича в цій справі передано до Полт. Держ. Музею
Записки Іст.-Філол. Від., кн. XIII—XIV.

не плакав,—і зріксь брати участь у справі. Через таке непорозуміння, і я вийшов із складу редакції (в половині 1906 р.), і єдиним господарем видання залишивсь М. Дмитрієв.

Того-таки р. 1906 М-вич приступив до видання українських книг-підручників, використовуючи право, здобуте в революції. Видано було: О. Степовика „Арихметичний або щотний задачник“, обидві частини в одній книзі; П. Залозного „Коротка граматика укр. мови“, ч. I; О. Базилевича „Рідна мова“, буквар і читанка; Гр. Коваленка „Оповідання з історії укр. народу“¹⁾.

Р. 1906—7 вийшли видання „книгарні Г. Маркевича“: Т. Колесниченка „Піймав облизня“, жарт; А. Кащенко „Зоря нового життя“, драма; З. Петра „Дві казки дітям“; А. Кащенко „Запорожська слава“, повість; Пушкіна, в перекл. Кащенко „Казка про рибалку та рибку“. Трохи згодом — видана в двох книжках „Арихметика або щотниця“ О. Степовика.

Української школи все ще не було, і не було надії скоро її здобути; а треба було, щоб наблизити час перемоги, творити шкільні українські книжки, привчати до них місцеве вчительство, громадянство.

Тимчасом запанувала політична реакція; само громадянство втомилося й зневірилося. Видані книжки, особливо підручники, залежувалися, — не було коштів провадити справу видавництва. Через те бачимо перерву у видавництві Гр. М-вича, аж до 1910 року. Тоді він видав „Наталку-Полтавку“ К-го, скільки міг, уважно й чепурно. До видання додано, на бристольському картоні, портрет К-го, знімок пам'ятника й знімок барельєфа на пам'ятнику. Додано ще „Замість передмови“ — „сторінку з споминів І. Тобілевича про „Наталку-Полтавку“. Любив М-вич Котляревського з молодих літ і шанував його дуже; і цього разу хотів ушанувати тим виданням.

Того-таки р. 1910 М-ч приступив до видання збірника творів М. Кропивницького. Марко Лукич, останній раз бувши в Полтаві на гастролях, умовивсь з приятелем своїм, Гр. М-чем, за нове, четверте видання своїх творів. Нотаріального договору не було; умови вироблялося в розмовах і листах. Із слів самого М-ча мені відомо, що домовилися вони так: М-ч бере на себе витрати видання, а чистим прибутком ділитимуться порівну. Такий видатний автор, як М. Кропивницький, міг легко знайти видавця і на кращих для себе умовах; але він, як видно, не дуже гнався за великими прибутками й гарантіями, вірив Маркевичеві.

Автор і видавець доручили мені написати вступне слово до видання, коротку характеристику автора. На те я використав дещо з оповідань самого Кр-го²⁾.

9 квітня 1910 р. Кропивницький помер, вертаючися з гастролів в Одесі. Того літа, вже як автор помер, вийшла з друку перша частина першого тому його творів, у виданні М-ча (на титульній сторінці стоїть рік 1911). Видано книжку на занадто легкому папері, в дві шпальти, для економії. Правда, шрифт добрий, чіткий („цицero“) і не збитий.

Тоді-таки вийшли брошурами (передруком) окремі драматичні твори з 1 ча-

1) Останні 2 кн. помічені роком 1907, хоч вийшли прикінці 1906 р.

2) Та характеристика вийшла й окремим виданням: „М. Л. Кропивницький, батько українського театру“. Полтава, 1910 р.

стини І тому: „Дай серцеві волю“, „Невольник“, „Пошилися у дурні“, „По ревізії“, „Вуси“, „Підгоряни“. І ще окрім того „Скрутна доба“.

Взявшись до такого великого видання і не мавши досить коштів, М-ч провадив справу мляво, з перервами, і не довів її до краю. Р. 1912 вийшли двома брошурами пієски для дитячого театру, М. Кропивницького: „По щучому велінню“ та „Івасик-Телесик“.

Але 1913 р. вийшла друга частина першого тому творів М. Кр-го; тут містяться: „Зайдиголова“, „Дві сім'ї“, „Чмир“, „Олеся“, „Джигун“ і куплети. Усі ці твори вийшли й окремими брошурами. На тому й спинилося видання творів М. Кр-го. Підчас війни вже й не можна було видавати. В оповіщеннях од видавця, на обгортці 2 ч. І тому, згадано й томи II та III; отже, світ їх не бачив у виданні Маркевича.

Ще треба згадати, що М-ч видавав також малюнки й картки. Р. 1904 видав він, з своїх колекцій, серію листівок (усіх 17) укр. письменників та історичних діячів. Ці картки видано чепурно, друковано фототипією; місце друку не зазначено. Видання ці задовольняли потребу тих часів і не раз ішли на репродукції в книгах інших видавців.

Окрім того, М-ч видав: знімок будинку губ. земства в Полтаві (фототипія); три великі малюнки-фототипії з плафонів Васильківського в будинку губ. земства; ті самі малюнки в листівках; пам'ятник Ів. Котляревського; „Альбом пам'ятників і краєвидів м. Полтави“.

Тепер ще згадаємо за інші сторони в діяльності Гр. Маркевича. В Полтаві не було ніякої культурної української організації, навіть „Просвіти“ (її не було дозволено). С. М-ч звичайно що-року брав на себе ініціативу організації театральних свят у пам'ять Т. Шевченка — на провесні, та Ів. Котляревського — в-осени, і працював завзято. В ті часи такі свята, урочисто й пишню впоряджені, мали велику вагу, об'єднували громадянство, прокидали свідомість. Сам Гр. М-ч часом виступав, як декламатор, грав свою звичайну роль Возного. Кошти, що лишалися від тих свят, звичайно йшли на школу ім. Котляревського, або на громадську книгозбірню.

Аж р. 1911 пошастило, з ініціативи М-ча, утворити легальне товариство: „Музично-драматичний гурток“, що об'єднував укр. робітництво і частину службовців. Сам М-ч був душею того товариства, організував хор і т. п.

Роки перед війною і підчас війни М-ч обіймав посаду члена управи міського банку, з дуже маленькою платнею, бо той банк був новий, трохи та не зовсім без капіталу, хоч і з великими надіями.

Підчас війни ніякі українські видання не могли виходити. Навіть книжна торгівля занепадала до краю. Темна й гнітюча хмара налягла на все. Доводилося жити лиш надією, що хмара не вічна. З початку 1917 р. і далі попит на українські книжки надзвичайно зріс.

Трохи не останнім виданням Маркевича (1917 р.) був повний „Кобзар“ Т. Шевченка, видрукуваний нашвидку, щоб задовольнити гостру потребу. Був тоді М-ч вже занадто старий. Скоро він продав свою друкарню.

Останнє видання М-ча, зроблене вже в чужій друкарні („губерніяльній“), 1919 р., — це брошура І. Петрика, за редакцією П. Мирного: „Батькове

свято“, шкільна пієса до святкування 150 роковин народження Котляревського і 100 роковин українського театру. — Так Маркевич приніс свою останню лепту на славу наймилішого свого поета, останній вінок до його пам'ятника, збудованого свого часу заходами того-таки М-ча.

Свята на пошану Котляревського у Полтаві 1919 р. об'єднали громадянство проти темних сил реакції і дали велике піднесення й зворушення, що хвилику покотилося й далеко від Полтави.

Звичайно, Гр. Маркевич брав найжвавішу участь у святі. Тоді-ж ото старий і слабкий П. Мирний (його підтримували під руки), при могилі К-го, удався до громади з своїм останнім прилюдним словом. Ті величні свята були останнім ласкавим сонечком і самого Маркевича.

Після того прожив він іще три з половиною роки, у старечих недугах, у великій нужді, ледві здобуваючи собі шматочок черствого хліба, — це були роки громадянської війни й голоду. Помер він у міській лікарні, 15 квітня 1923 року, на 76 році життя.

Так одходить од нас минула епоха, з її людьми, робітниками, тісними й важкими умовами громадської роботи, характерними для тієї епохи клопотами, питаннями й здобутками.

Не кожному дано бути велетнем у боротьбі. Отже й велетень нічого не зробить без постійної праці малопомітних робітників, готових допильнувати справи і служити їй вірно, на кожному місці і кожного часу. А таких робітників було колись небагато ¹⁾.

¹⁾ Читано в Полтавському Науковому Товаристві при Українській Академії Наук 7 грудня 1924 р.

ПИСЬМЕННИК-КОЛЬОРИСТ.

(До українського літературного руху на Катеринославщині).

I.

Д. І. Яворницький, може, як ніхто інший споміж українських письменників старшої генерації XIX віку, засвоїв собі Шевченкове: „немає другого Дніпра“, незрадливо любить і по-своєму добре знає минуле й сучасне „Низу“, його *Dichtung und Wahrheit*, не скажем навіть з певністю, що більше — *Dichtung* чи *Wahrheit*. От чому, коли зупиняєш увагу на його діяльності, мимоволі все виринає в уяві „широкий та дужий“ Дніпро-Славути, що, поборовши на своєму шляху скелясті перепони і з гнівливим шумом проскочивши через них за пороги, за Хортицю й Запоріжжя (Олександрівське) туди під Никопіль, з стихійною міццю розкидається більшими чи меншими „рукавами“, всіма цими Павлюками, Чортомликами, Підпільними і ин., що відбігають од основного річища, од „старика“ й ховаються в зелених, буйнорослинних плавнях Великого Лугу. Пригадується ця картина через те, що й діяльність Д. І. Яворницького, різнобічна й різноманітна, безперечно має щось, сказати-б так, од стихії Дніпра, має і свого „старика“, і свої більші чи менші „рукави“...

За один із таких „рукавів“ його творчості, звичайно, з „рукавів“ менших, який, на перший погляд, далеко одбігає і стоїть ніби-то осторонь од глибшого річища, од головного напрямку його переважно наукової діяльності треба вважати його белетристику, його повісті та оповідання, що їм оддавав він нечисленні години свого відпочинку серед історичних, археологічних, етнографічних та лексикографічних дослідів та поміж своєю музейною й архівною роботою.

Але займаючи поруч з науковими працями Д. І. Яворницького порівнюючи скромне місце, його повісті й оповідання, одначе, не являють собою чогось абсолютно чужого їм. Навпаки, вони органічно й неподільно зв'язані, ба навіть злитовані з усією діяльністю його, часто допомагають діяльності цю гаразд зрозуміти й з'ясувати і тому в огляді її мусять бути поставлені на чільне місце.

„Ми—археологи-поети“, „ми—історики-художники“,—так любить характеризувати Д. І. Яворницький близьких йому духом, напрямом і манірою наукових діячів, вкладаючи в ці слова до певної міри й зариси самохарактеристики, бо й справді багато сторінок його великої „Історії запорожських козаків“, його „Запорожжя въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа“ й інших його історичних монографій та розвідок написано рукою безперечного

художника, рукою іноді досвідченого художника. Та в сутонаукових, дослідних працях ця властива Д. І. Яворницькому потреба в художній творчості, ці художні шукання його сковані були й вимогами наукового об'єктивізму, і вимогами методологічного характеру і, не змігши тут повною мірою виявити себе в окремих майстерних описах природи, в яскравих характеристиках історичних діячів, у кольористих малюнках побуту та життя маси народньої, мусіли шукати за-для свого вислову більш відповідних форм. Так, підлягаючи імперативним вимогам внутрішньої потреби творчості, з непереможної конечности, як і „Пальмове гілля“ та „Андрій Лаговський“ акад. А. Кримського, як „Волинські оповідання“ Ореста Левицького та повісті М. Костомарова, як романи Чернишевського чи „Кар'єра Оладушкина“ Михайловського, — мусіли з'явитися й справді з'явилися повісті й оповідання Д. І. Яворницького: „Наша доля — божя воля“ (року 1905), „За чужий гріх“ (р. 1907), „Де люди — там і лихо“ (р. 1911), малюнки з життя: „Поміж панами (1911 р.), збірка поезій: „Вечірні Зорі“ (1910 р.) й ин. Сюди, безперечно, треба зарахувати й збірку: „По слѣдамъ запорожцевъ“ (р. 1898).

Але одна цікава річ конче повинна зупинити на собі увагу всякого, хто познайомиться з згаданими допіру белетристичними писаннями Д. І. Яворницького, а, може, декого й здивує вона не мало...

Всі ми знаємо Д. І. Яворницького за визначного історика України, за невтомного, заслуженого й ентузіастичного дослідника Запоріжжя, що в своїх історичних монографіях широко й мальовниче розгорнув побут славного низового козацтва; всі ми знаємо його „одну, но пламенную страсть“, що дає себе відчутти хоч-би в цих, наприклад, його словах із збірки „По слѣдамъ запорожцевъ“: „За восемь лет много воды ушло в широкое Днепре и в тихой речке Волчьей. Много перемен произошло в течении этого времени и в моей печально-скитальческой жизни. За это время я успел уже исходить весь Крым, изъездить половину Кавказа, посетить далекий, в Белом море, Соловецкий монастырь, ознакомиться с Западным Краем, заглянуть в Царство Польское, побывать в Закаспийском Крае, Туркестане и в Персии. Много за это время изменилось и в моем уме, и в моем сердце, а Запорожье все-таки милее всего было мне на свете и туда попрежнему неслись все мои мысли и все мои заветные мечты“¹⁾.

З другого боку, коли й не для всіх, то для багатьох, що з історією українського письменства та з малярством на історичні сюжети знайомі, не буде таємницею й те, що Д. І. Яворницький не одного з наших поетів і белетристів надхнув на історичну повість, на історичну пісню чи історичне оповідання, а також водив пензлем не одного з визначних художників-малярів. Згадаймо відомого поета Якова Щоголева, що його саме Д. І. Яворницький розбудив з одної з його творчих летаргій; згадаймо белетриста-романтика катеринославця Адріана Кащенко та його наслідувачів; згадаймо Данила Лукича Мордовцева, що в повісті: „Дві долі,“ сказати-б так, обома руками розписавсь на посвідці про джерело свого надхнення, поруч з історичним Сіркою змалювавши вже з власної фантазії й постать січовика Якіма Явор-

¹⁾ Д. І. Яворницький, „По слѣдамъ запорожцевъ“, ст. 68—69.

ницького; згадаймо, нарешті, Іллю Репина з його славновісною картиною: „Запорожці“, вдивившись в яку, чи не впізнаємо ми рис знайомого обличчя; та й задля С. Васильківського з Н. Самокішем з їх „Изъ украинской старины“ Д. І. Яворницький чи тільки-ж талановитий коментатор їх малюнків був?..

І от, справді, поруч з усіма цими наочними посвідками впливів Д. І. Яворницького на наше історичне красне письменство, на історичне малярство, стає дивним, що сам він у белетристичних своїх творах ніби цурається історичних тем та сюжетів і веде читача не на історичне Запоріжжя, як цього можна було-б сподіватися, не у вир бурхливого, складного й мальовничого життя цієї своєрідної військової комуні XVI—XVIII вв., а хіба тільки „по слідам запоріжців“ ступає з такими цільними і архаїчними рисами позначеними постатями, як от Максим Микитович Вітряк з повісти: „Наша доля — божя воля“ чи Корній Андрійович Горовик з повісти: „За чужий гріх“ і ин. Але вони тільки приглушена луна, приглушений відгук далекого шуму, далекого гомону колись барвистої старосвітчини серед умов життя другої половини XIX віку.

Де-ж шукати причини цього, на перший погляд, дивного літературного з'явища? Чому Д. І. Яворницький, який сам заявляв, що „козаки, создавшие множество высоко-художественных и правдивых исторических песен, составляющих, в соединении с напевом, целые баллады, целые поэмы чувств; козаки, создавшие богатую историческую литературу, свято хранившие все дорогие заветы своих предков, выступавшие в качестве носителей высшей гражданственности, поражающие современников, поражающие и потомков своею замечательною дальновидностью, эти козаки, наконец, прекрасно понимавшие и ценившие красоты природы, по справедливости заслуживают того, чтобы все их деяния представлены были в обстоятельной, живой и художественной историче, и их военный и домашний быт, как и главнейшие исторические деятели их, были изображены в наглядных образах и художественных иллюстрациях“¹⁾, — чому, кажемо, цей-же самий Д. І. Яворницький, автор такого, коли хочете, промовистого маніфесту до історичних повістарів та малярів-художників, сам навіть спроби не зробив у своїй белетристиці одгукнутися на власний-же заклик?

Трохи завісу над цією загадкою в літературній своїй творчості допомагає зняти сам Д. І. Яворницький у передмові до збірки: „По слѣдамъ запорожцевъ“: „Автор уже около пятнадцати лет подряд раз'езжает по разным местам бывших владений запорожского низового войска с целями археологическими, историческими и этнографическими. Научные результаты, добытые от таких поездок, изложены им в соответствующих трудах — Запорожье в остатках старины, Вольности запорожских козаков, История запорожских козаков, а живые типы, сцены и приключения изображены в настоящем труде“. Тут „дело происходит в местах бывшего Запорожья и главные действующие лица — все потомки, по мужской или женской линии, запорожцев“²⁾.

¹⁾ С. И. Васильковский, Н. С. Самокиш и Д. И. Эварницкий. „Изъ украинской Старины“, ст. VIII.

²⁾ Д. И. Эварницкий, „По слѣдамъ запорожцевъ“, ст. I—II.

Д. І. Яворницький цими словами ніби свідомо прокладає виразну межу між своєю науковою й письменницькою працею окремим, кожній з них властивим матеріалом, методом, темами, сюжетами. Перший — старе, одшуміле, заспокоєне, одстояне, але активне колись, творче життя предків, життя історичного Запоріжжя, що полишило по собі глибокий слід, який з обережністю, ризика по ризці мусить бути реставрований без ніяких прикрас, без ніяких „пиитических хитростей“ з археологічних та історичних посвідок; другий — вся гомінка, мінлива різноманітність і кольористість типів, сцен, зустрічів, пригод, переживаннів і вражіннів дійсного життя цих потомків, „по мужской или женской линии“, за порозців, як воно відбивається в творчій фантазії письменника, викликаючи художню активність її. Так вихід за-для творчих шукань знайдено. Внутрішню потребу в художній творчості задоволено серед усіх цих своєрідних і кольористих постатів селян, міщан, панів, полупанків, представників релігійного культу, студентів і професорів університету, бурсаків і передреформених педагогів, серед усіх цих Вітряків, Горовиків, Башмачок, Борзенків, Дурд, Затурських, Шавкунів, Вискряків, Чичади, Багриновичів, Русецьких, Чорнецьких, Хохул і інших таких собі потомків, „по мужской или женской линии“, з нарисів: „По слѣдамъ запорожцевъ“, з повісті: „Зачужий гріх“, з малюнків: „Поміж панами“, з окремих оповідань, у свій час друкованих по катеринославських журналах: „Дніпрові хвилі“, „Споживач“ і ин.

II.

Потомки... Справді, коли не всі, то переважна більшість персонажів у повістях Д. І. Яворницького змальовано отакими собі „потомками“, з хорошими чи лихими рисами оджитого минулого, позбавленими сили й здібностей стати, в реальних умовах суспільного життя XIX віку, предками чогось такого, що майбутність має, що майбутність завоює...

Так, у повісті „Наша доля — божя воля“ маємо картину розкладу патріархальної, панщанних ще часів, селянської степової родини в умовах життя поемансипаційної доби, за промислово-капіталістичних відносин. Маємо на цьому тлі вічну і раз-у-раз трагічну проблему „батьків і дітей“, коли старий Максим Микитович Вітряк на синах своїх Охримові, Якимові, Петрові й Павлові наочно переконується, що молодь не задовольняє те, чим удовольнялися діди та батьки, що їй треба ширшого поля, ширших шляхів, а на цьому новому й ширшому полі — то-ж цілковита руїна старих громадських відносин, предківського світогляду, старої етики, старої релігії — ця, на його думку, „остання погибель“, коли його останній син, підпора й надія, „забув усе минуле своїх предків і проміняв усе те на якесь-то безвір'я“¹⁾. Та не тільки „батьки“, але й „діти“ виявили себе у Д. І. Яворницького зовсім непристосованими до нового життя й опинилися в трагічному становищі офір-сліпої й нерозумної „божої волі“ чи невблаганої мойри, потрапивши власне не на ширші шляхи, а в глухі й погибельні заулки, звідки жадного виходу

¹⁾ Д. І. Яворницький, „Наша доля — божя воля“, ст. 163.

немає, а коли й є він, то хіба на таке сумнівної широти поле, як штунда у Павла Вітряченка.

Такими самими „потомками“, навіть ніби „тінями забутих предків“ серед новітніх господарських і суспільних умов степової України XIX віку, в сатиричних тонах змалював Д. І. Яворницький і щасливе та вельможне панство Котячих та Собаких хуторів, і бідну та беззаступну вдову-княгиню Башмачку, і камергера Карючку, і великого земського діяча Сонцелова, і Борзака з Борзачкою, і Кардаша, і Шереберю, — всіх цих комічних, обмежених, нікчемних, потворних, позначених затратою людської подобі окрушин колись пишного та гоноровитого, — може навіть з козацької запорозької старшини, — українського шляхетства в цікавих малюнках: „Поміж панами“. Життя йде повз них і понад ними, робить собі з них веселий чи жорстокий жарт, перетворивши їх з активного чинника свого в предках на кольористе побутове з'явище в стилі невмирущих героїв „Мертвих душ“ Гоголя в потомках.

Без ніякої майбутности, знову таки не „предки“, а тільки „потомки“, що гайнуть спадщину батьків, у Д. І. Яворницького і всі ці княгині та князні Долинські та й князь Моравський. Такий собі сумнівної марки „революціонер“, що ніби-то брав активну участь у терористичних замаху на лютіших представників царату, але в бурхливий час, коли, мовляв П. Г. Тичина, „під регіт і бурю, під грім од повстань“ „чорнозем підвівся“, — він, з якихось зовсім незрозумілих причин (чи не класовим інстинктом скерований, — аджеж так тепло почуває він себе у Долинських?), опинився... командиром карного козачого загону, а не ватажком повсталого селянства. Нарешті, зневірений у науці, філософії й можливості вийти з заплутаного свого становища, шукає він порятунку в самогубстві.

Виразніший, але того-ж поля ягода, і гвардії офіцер Чагин, лютий оборонець привилеїв паразитарного життя „можних і заможних“, герой усім пам'ятних карних експедицій; він після розваг по столичних великопанських салонах, після балів і раутів, після веселих утіх аристократичної „золотої молоді“, в умовах революції 1905 року, повернувся, сказати-б так, лицем садиста до революційних мас — до робітників і селян і „так їх карав, що од одного стогону їх неначе стогнала і сама земля. Він сік їх цілі часи підряд, потім підіймав на вітер і знов клав та сік; далі уп'ять підводив, уп'ять клав і вп'ять сік. І такечки немало людей засікав на смерть. „А ви думаєте, що у мене в серці хоч крихта жалощів є? Ні, опріч ненависти, в ньому нічого нема! Бийте-ж їх, лушпаньте, щоб їх жінки, щоб діти чули!“¹). Так коротко й до цинізму отверто формулює й відповідною акцією підтверджує свою недвозначну класову позицію цей ширий, у стилі ганебної пам'яті Трепова, рятівник „отечества“, цей дрібенький і запізнений Ісус Навин російського „благородного дворянства“, що шибеницями, розстрілами, всякого роду знущанням, катуванням і муками робітництва й селянства даремно силується імперативно проказати: „стій, сонце, і непорушна будь, земле“ паразитарного панського розкошування!.. І в своїй повісті: „Де люди — там і лихо“ Д. І. Яворницький далеко не спокійним тоном літо-

¹) Д. І. Яворницький, „Де люди — там і лихо“, ст. 28 — 29.

писця занотував це побутове з'явище 1905—1906 років і знайшов у себе слово обурення, щоб кинути його в вічі Чагиним і заплямувати цих знову такі людей без майбутнього, героїв історичного глухого заулку...

Удосвіта встали, сказав-би Куліш, занадто, може, рано й випадково ви-йшли з-під солом'яних стріх XVIII віку, щоб якийсь помітний слід по собі кинути в XIX віці, й представники симпатичних Д. І. Яворницькому інтелігентів-культурників, різночинців-народників з дрібнобуржуазних верств, з селян, міщан і службовців, як от земський лікар Дурденко, художник-маляр Сурменко з повісти: „За чужий гріх“ та професор Крячка з повісти: „Наша доля — божя воля“. Кожний з них по-своєму мріяв „уюсю своєю міццю, уєю своєю кебету, усе своє життя посвятити рідному, україно-руському людові, його освіті, його справам, його потребам“¹⁾. Але хто з них од мрій переходить до діла, як от Дурденко чи Сурменко, той мало не на першому кроці спотикається й гине в самотині „за чужий гріх“ соціального й політичного порядку далеких і близьких своїх предків і сучасних епігонів їхніх, гине під вагою взятого на себе громадського обов'язку, серед глухого присмерку досвітнього життя степової України 60—70 років минулого віку. І навіть свідомості того, що „щастя всіх прийде по наших аж кістках“, як от у „каменярів“ Івана Франка, немає в них...

А селянські маси?.. Д. І. Яворницький хіба, може, їх та ще дітей малює без сатиричної тенденції. Але й вони у нього тільки кольористий аксесуар, тільки додаткова прикраса на ширшому побутовому малюнку, а не активний чинник на кону життя. Вони занадто вже відчують на собі наслідки „чужих гріхів“, недавньої вікової неволі кріпацтва; вони або „гинуть в убожестві“, „стогнуть од голода“, „звіріють через велику, огурну і жорстоку боротьбу за шматок хліба“²⁾, або вкрай заплутуються серед нових, незвичних суспільно-економічних відносин, як брати Вітренки, або, подолані під час революційних вибухів і заворушень, разом з міськими масами стають за об'єкт жорстоких експериментів у таких собі Чагиних...

Глибоко занепаз, змізернів, на думку Д. І. Яворницького, рід славного запорозького козака, що — колись було — навіть засуджений на шибеницю „нередко просил себе, как милости, не вешать его, а посадить на кол или на столб с острым железным спицом на верхнем конце, чтобы умереть потомственной столбовою смертию. „Так умірав мій дідусь — царство йому небесне! так умер мій батько — нехай він царствує на тім світі! так і я хочу умерти“, т. е. потомственной столбовою смертию. И козак умирає, сидя на остром спице пали. И как умирає? Точно потешаясь и над самою смертию, и над своими палачами, он просил дать ему люльку, чтобы в последний раз повеселить тютюнцом душу свою и с весельем закрыть очи свои. Покуривши люльки, козак обводил страшными очами своих мучителей, плевал им с пали „у самі очі“ и, проклиная как их самих, так и все порядки их, тут же, сидя на пале, испускал последний вздох свой“³⁾. Ну, а потомки, „по мужской

1) Д. І. Яворницький, „Наша доля — божя воля“, ст. 143.

2) Д. І. Яворницький, „За чужий гріх“, ст. 425.

3) С. П. Васильковскій, Н. С. Самокишъ и Д. П. Эварницкій. „Изъ украинской старины“, ст. V.

или женской линии“, цих запорозців? Не вірить у громадську вартість їх, не визнає за ними історично-творчої ролі, не бачить у них і натяку на сильну вдачу предків їхніх Д. І. Яворницький. Лихові, поривам і змаганням одних з них спочуває, з нікчемства інших сміється, але всіх їх розглядає тільки як цікаве побутове з'явище і ніколи не здобудеться, оповідаючи про них, на цей епічно-урочистий, з виразною за красою романтичної ідеалізації тон. Епічна велич і романтична барвистість — з „предками“, а „потомки“ пожива переважно у щипливій сатурі теж із своєрідною барвистістю...

III.

Образ отакого потомка, „по мужской или женской линии“, запорозців у всій реальній різноманітності його Д. І. Яворницький подає на тлі поемансипаційного життя степової України, переважно сільської України другої половини XIX віку. І власне це тло, цей побутовий фон особливо цікавить нашого письменника. Він у повістях і оповіданнях своїх часто виступає ніби не художником-повістярем, а швидше етнографом-дослідником, що головне своє завдання бачить у відтворенні побуту різних клас і станів громадянства, — побуту то сталого, одстояного, неначе скам'янілого, то зрушеного динамічними силами життя, сказати-б так, у процесі перебудовання. На народньому побуті, на поверхні життя має, а не на психології окремих типових персонажів скупилася власне вся увага Д. І. Яворницького; це та ділянка, та постать, що її свідомо зайняв і щільно обробляв він і на літературному полі, як і в своїх спеціальних дослідках.

І з цього погляду не самотній був у українському письменстві минулого віку Д. І. Яворницький. Він мав там своїх попередників, визначних художників слова, що, обернувши письменство на засіб спізнання дійсності, утворили були, в зв'язку з відповідними течіями світової літератури, свою певну літературну традицію в сюжетах, тематиці, типах, персонажах, в особливій манірі малювати їх, з своїми конструктивними завданнями, з щирим замилюванням до народнього життя, кожного прояву, кожної риси його; нарешті, вони утворили й свій певний літературний стиль з характерним культом деталі, подробиці. Свидницький, Куліш, Нечуй-Левицький, Панас Мирний і інші письменники, що в переважній своїй більшості вийшли з демократичних шарів дрібної буржуазії, близької до села і селянства, являються основоположниками етнографічного реалізму й раннього натуралізму в українському письменстві 60—80 років минулого віку. Вони сміливо й увпевнено, з широким жестом, з жадобою й з замилюванням брали події справжнього життя, дійсні факти й документи його і, перевівши їх через горнило своєї творчої фантазії, оздоблювали ними свої писання, часто навіть занадто щедро й неекономно, як, наприклад, Панас Мирний, один з найкращих представників натуралістичної маніри в українській літературі, талановитий і колись популярний автор, який в одній своїй повісті збирав і використовував таку силу матеріалу, що його вистачило-б за-для скупішого на деталі письменника й на кілька самостійних повістей чи романів. Мирний Панас належить тому часові й тій літературній манірі, коли факт, документ життєвий, подробиця сірої

буденщини, деталь побутова, переведені через певну контролю що-до їх вартости художньої та соціального значіння справді ще мали велику силу, цікавили та захоплювали читача і впливали на нього. Тоді другорядні, деталізуючі уявління й образи багато важили в літературній творчості й вимагали собі немало місця, хоч уже колишню, доби класичного натуралізму, незалежність і невіддільність свою відносно центральних уявлень та образів і втратили. Тоді можливий був у нас широкого обсягу роман, з докладними життєписами, мовляв, од першого немовлячого скрику до останнього передсмертного віддиху, багатьох героїв, чи взагалі цільний своєю провідною ідеєю, хоч і не все конструктивно витриманий, великий прозовий твір, — словом, коли писалося „Люборацьких“, „Хмари“, „Причепу“, „Хіба режуть воли, як ясла повні“, „Повію“ й інші твори, що за правдиву окрасу нашої так званої класичної літератури вважаються ¹⁾.

Своєю літературною манірою Д. І. Яворницький цілком належить до окресленого напрямку і в описах природи, в малюнках степу, Дніпра, села, гаю, ночі, зимової хуги, пасіки, в своїх характеристиках персонажів, усіх цих потомків, „по мужской или женской линии“, запорозців, у ширших картинах побуту, нарешті, в конструкції, побудові повістей і оповідань не зраджує й ні одним рядком. „Выпуская в свет настоящий труд, — каже він у передмові до збірки: „По слѣдамъ запорожцевъ“, — автор находит нужным сказать, что все представленны в нем типы, сцены, встречи и приключения не измышлены им, а взяты прямо с натуры, выхвачены из действительной жизни“ ²⁾. Підкреслені рядки, сказати-б так, літерально повторюють те, що так часто писала в похвалу кращим повістям і оповіданням критика 60—80 років, особливо коли в ролі критиків виступали самі-ж таки белетристи. І недурно-ж саме І. С. Нечуй-Левицький у рецензії на повість „Де люди — там лихо“ так тепло і з такого-ж характерного за-для 60—80 років погляду привітав літературний виступ Д. І. Яворницького, заманіфестувавши цим спорідненість свою з ним.

Одна-дві ілюстрації до характеристики літературної маніри Д. І. Яворницького з того численного матеріалу, що дають нам повісті й оповідання його, будуть тут не зайві. Вибір цих ілюстрацій, звичайно, ми робимо не з погляду художньої закінчености чи досконалости їх (в такому разі нам довелось-би зупинитись, певно, на інших місцях), а тільки з погляду стильової типовости за-для їх автора.

„Стояла довга холодна зима. Було в середніх числах місяця січня. Сонечко уже спустилось за обрій і на високому небі невидко було ані жадної ясної смужки останнього проміння його. Мороз стояв кріпкий, свіжий сніг блищав нечисленною силою алмазів і дзвінко хрустів під ногами того, хто ступав або ж хто йхав по ньому; ясний місяць, гордий, пишний і величний, давно виплив насеред неба і почав нешвидко розгулювати по всьому неосязному і холодному безміррю. Спиниться на одному місці і залле його своїм чарівним сльвом; спиниться на другому і, немов би осміхаючись сам до себе, ще дужче, ще ясніше заблизить і заискриться по білому та холодному покрову сніга; спи-

¹⁾ Докладніше про це ми говоримо в розвідці: „Котляревський і футуризм“, надрукованій, за підписом В. Юноша, р. 1919 в катеринославському журналі „Січ“, кн. II, ст. 75—88.

²⁾ Д. І. Яворницький, „По слѣдамъ запорожцевъ“, ст. I.

ниться на третьому і кине од себе далеко вгору цілі стовпи рожево-блакитного, прозорого і холодного сйва та ще й обкружить сам себе найярким і найквітністим кругом. Укупі з місяцем висипали на високе і безодне небо і ясні та веселі зорі. Але вони, немов би соромлячись перед незрівняним і чарівним красенем місяцем, розбіглись геть од нього врозтіч і тільки оддалеки та й то якось-то боязько споглядали на свого коханця синясто-блакитними очима, сиплючи із них навкруги себе ніжне, искрясте і тремтяче проміння.

О, люблю я нашу холодну зимню ніч, цеб-то ніч ясну і тиху, але морозну, гостру і бадьорну. Нехай хто хоче, той і чарується дивовижними ночами Італії, нехай він, зачарований ночами південного краю, згадує і про високі пальми, і про запашні мірти, і про ніжні мімози, і про глибокі ізумрудові моря тих чудових казкових країв — я такому не заздрую. Мені любя наша ніч; ніч у двадцять у п'ять градусів морозу, коли в повітрі стоїть велика, нерухома, якась-то торжественна тиша, а сама природа немов би і застигла, і заніміла, і затаїла в лоні своєму усе своє дихання. І яка широчина, і яка далечина розгортається перед очима чоловіка в таку чисту, ясну і морозну ніч під блиском білого, алмазового, снігового покрыву! І хоч би ж тобі де-небудь балка, вибалок, хоч би тобі горка або ж пагорок! Усе і замурувалось, і закужелилось, і зрівнялось під білим сніговим запиналом, неначе то була справді безмірно-величчя скатертина, на кілька тисяч верстов навкруги розгорнута¹⁾.

Такі самі докладні, з ухилом до подробиць, з старанно підкресленою і педантично списаною кожною найменшою пружкою на обличчі, кожною рисою вдачі, і характеристики персонажів у повістях і оповіданнях Д. І. Яворницького.

„Мелитон Мелитонович Багринович був ничої вдачі. Спершу всього впадала в очі кожному, хто уступав у клас, його гола та гостра, та лиснюча, неначе злизана коров'ячим язиком голова. То голова була справді чуденна на диво: як спогляне на неї чоловік повзбіч, то йому так одразу й здається, що неначе хтось-то узяв та стесав її на два боки та ще й гладко вистругав: од кабушки униз до лоба в один бік і так само од кабушки униз до потилиці у другий, а самій на кабушечці покинув високого гребеня, а на гребені посадив ще й чорну та здорову, та темну модзуліну... Теж дуже чуденна була у Мелитона Мелитоновича і його борода. І губи, і підборіддя, і щелепи — усе це у нього було добре виголено; зате при самій ший покинуті були чорні та лиснючі, та густі бакири, а ті бакири, через безперестанне гладіння їх знизу вверх, завчені були так, що од ший підіймались прямо вверх, на щок, як хміль підіймається на високу і пряму тичину, і мало не закривали всього лица, аж до носа, через що із чоловіка робили не чоловіка, а справжню мавпу із поріддя орангутанга. Ще дивніші були у Мелитона Мелитоновича очі: дуже великі, дуже чорні, дуже блискучі, а головне якісь-то двойні, перемінчасті очі: то вони у нього такі добрі та ласкові, то вони такі холодні, жорсткі, аж наче сталеві. До всього цього довгий та прямий, та вилощений ніс з цілими кущами чорного та жорсткого волосся, що вилазило йому із обох піздрей та чорніло здалека, як та чорна та жорстка щетина, що вилазе із вух старого кнура.

Як смотритель Орест Степанович Панфилович удавав із себе суворого та грізного чоловіка, так, навпаки того, інспектор Мелитон Мелитонович Багринович удавав із себе саму доброту та щирість, та ласкавість, якої рідко де й пошукати. Такий добрий та славний, та тихоречий, він сидів у класі, неначе на виставці, завжди осміхаючись та безпереч гладючи знизу вверх, то однією, то другою рукою, свої і без того гладенькі та лиснючі бакири. І як скаже що, тут же як засміється, як засміється, та так увесь і зійметься сміхом та веселістю²⁾.

Той самий культ подробиці, деталі ще в більшому масштабі бачимо ми у Д. І. Яворницького і в ширших побутових малюнках, коли, здається, письменник неначе змагається оповісти про своїх персонажів та про їхнє оточення все до найменшої дрібниці, щоб на жадні несподіванки вже не лишалося місця, як,

1) Д. І. Яворницький, „Де люди — там і лихо“, ст. 18–19.

2) Д. І. Яворницький, „За чужий гріх“, ст. 137–138.

наприклад, на сторінках, присвячених описові життя Грицька Дурденка в бурсі, в університеті чи на селі підчас лікарювання в повісті: „За чужий гріх“¹⁾.

IV

Однак, не треба забувати й того, що в часи, коли надруковано було найголовніші белетристичні твори Д. І. Яворницького, тоб-то почавши з 1905 по 1911 рік, Панас Мирний з Нечуєм-Левицьким коли не дописали, то вже певно дописували свої далеко не кращі повісті й оповідання і що їхня літературна маніра була вже історично перейденим етапом в еволюції нашого літературного стилю. Місце їхнє з другої половини 90-х років минулого й на початку нашого віку міцно займають представники різних модерних літературних напрямів (імпресіоністи, символісти, неоромантики, неореалісти та инш.). Обсяг і зміст художньої обсервації та громадські симпатії і тенденції у них уже інші. Самий стиль цих письменників набирає чим-раз більшого емоціонального характеру. Під впливом еволюції, що зайшла в соціально-економічній будові нашого життя, із зростом міста і його значіння на Україні, з'являється на історичному кону і про свої вимоги заявляє новий читач і новий письменник більш нервовий і чутливий, заглиблений у свої власні переживання, із своєрідною манірою сприймати художні вражіння й реагувати на них. Довгі описи й детальні характеристики вже не задовольняють, ба навіть втомлюють його, здаються йому часто зайвими, робленими. У нього навіть часу немає, щоб уважно перечитати їх: у гарячці своїх повсякденних справ, у вирі кипучого життя мистецьким переживанням цей читач, переважно з буржуазного кола, переважно міська людина з роду або обставинами життя одірвана од села, має змогу віддавати тільки нечисленні години свого короткого відпочинку між ділом чи по-за службою. І письменникові доводиться, йдучи на зустріч такій зміні в смаку читача та спираючись на зміну

¹⁾ Окрім стилістичної й ідеологічної спорідненості Д. І. Яворницького з натуралістичним напрямом в українському письменстві, а також деякою мірою й з нашими романтиками, напр., з Квіткою, можна констатувати у нього впливи й російських класиків особливо М. В. Гоголя. Це помітно подекуди в його збірці: „По слѣдамъ запорожцевъ“, а найбільше в малюнках: „Поміж панами“, де маємо досить своєрідну модифікацію Коробочки, Плюшкина, Манилова та інших невмирущих героїв „Мертвых душ“. Навіть окремі сцени свідчать про ці впливи. Так, зустрівшись уперше з княгинею Башмачкою, агроном Борис Касянович Діброва ніяк не може на чомусь одному стати: „Що ж це воно таке? Чи чоловік, чи жінка? Чоловік! Ні, жінка! Ні, чоловік!.. — І не чоловік, і не жінка, а баба!“ (ст. 73). Зовсім так, як і Чичиков, вздрівши Плюшкина, довго „не мог распознать, какого пола была фигура, баба или мужик“ „Ой, баба!“ подумав он про себя, и тут же прибавил: „Ой, нет! — Конечно, баба! наконец сказал он, рассмотрев попристальнее“. Навіть така деталь, як ключі, есть в обох авторів, що дає привід і Чичикову, і Діброві зустрінуту загадкову фігуру визнати за ключницю. Нарешті, і сама сюжетна схема і загальна побудова згаданої повісті Гоголя полишила на малюнках: „Поміж панами“ певний свій слід. Агроном Діброва, як і Чичиков, їздить у справах од діда до діда і, таким чином, крізь призму його спостережень і разом з ним, читач знайомиться з героями цих „малюнків“ Д. І. Яворницького. Посвідки того, як „по слідах“ Гоголя проступає Д. І. Яворницький, дають й інші белетристичні його твори. Про вплив на його „Тараса Бульби“ згадує й сам Д. І. Яворницький в юбілейній промові, наведений у А. Т. Авчиннікова: „Профессоръ Д. И. Эварницкий“.

свої власної психіки, ставати чим-раз лаконічнішим на слово і скупішим на подробиці, вибираючи з них ті тільки, що найбільш відповідні за-для змалювання постаті та найвартніші в сумі ознак пейзажа й найкольоритніші в побутовій сцені, — подробиці й риси, що висловлюють здебільшого мало не хвилиenne сприймання, мало не хвилиenne вражіння його-ж самого. В повісті Д. І. Яворницького „За чужий гріх“ є один цікавий для нас з цього погляду персонаж — це малий хлопець-богомаз Грицько Дурденко. „Як що й подобалось йому певне у богомазному ділі, то подобалось тільки виписувати очі святих та бога. Він хотів написати такі очі, щоб вони світилися неначе живі; щоб дивлячись на них, кожен лихий і лукавий чоловік жажався їх, а кожний добрий та чистий чоловік радів і веселішав од них. Працюючи перед батьком попорядку, як треба було, над богомазним ділом, Гриць потай од батька перебіг одразу до очей святих та Бога і малював їх з великою жагою і щирістю“¹⁾. Так і літературна українська молодь кінця минулого й початку нашого віку, як оцей маленький богомаз, але без його полохливого оглядання на батьківський авторитет, шукає вже за-для свого малюнку, сказати-б так, не деталів, а деталі, не подробиць, а подробиці. З цим у наше письменство, не без впливу західно-європейських, російської (на Україні) і польської (в Галичині) літератур, приходить і запановує в ньому імпресіонізм з його своєрідною манірою впливати на читача, полонити, ворушити, розхитувати його фантазію, схвилювати його серце й душу, користуючись для досягнення потрібного ефекту надзвичайно економним уживанням слів, часто навіть тільки легеньким натяком. Малюнок, характеристика, що раніше потребували за-для себе цілого довгого ряду речень, сторінок, навіть розділів, у імпресіоніста готові й закінчені в кількох виборних словах, не позбавлених ще своєї емоціональної сили й вразливості, в двох-трьох коротеньких рядках чи реченнях. У зв'язку з цим велику увагу звертається тепер на слово, виразно помічається у письменників змагання оновити його, надати йому як-найбільше музичності, ритмічності, яскравості²⁾.

Але й за цієї радикальної зміни літературного смаку і стилю писання Д. І. Яворницького, а особливо інших визначніших письменників того самого напрямку, не втратили своєї цікавості, не одійшли виключно до архіву історично-літературного матеріалу, не загубили остаточно свого читача. „Хочеться думати, каже людина далеко не застарілих поглядів у справах літератури, що серед тих письменників, що знову ближче підійдуть до нас, що будуть нам знову потрібні — буде й ім'я Панаса Мирного, письменника ще так мало знаного в широких колах читачів, письменника в дійсному і художньому розумінні далеко більшого, ніж він досі видавався нам в старій перспективі“³⁾. Ці слова за того чималого попиту на так звану класичну українську літературу, що

1) Д. І. Яворницький, „За чужий гріх“, ст. 109.

2) Див. згадану вже згорі нашу розвідку: „Котляревський і футуризм“, „Січ“, кн. II за р. 1919, ст. 75—88.

3) Б. Якубський, „Панас Мирний“, передмова до романа: „Хіба ревуть воли як ясла повні“, вид. „Книгоспілки“, р. 1925. ст. V.

на наших очах усе зростає, набирають і зараз зовсім не риторичного значіння. А про часи, що це у нас про них мова мовиться, то й говорити нічого...

Що-ж у даному разі, — і то не тільки самого Панаса Мирного маємо тут на увазі, а й взагалі найкращу спадщину його літературного напрямку, — врятувало ситуацію?..

V.

Безперечна є правда в тих закидах, що, мовляв, малюнок наших, навіть кращих, повістарів старшої генерації XIX віку часто лишається композиційно невитриманим, не має в собі відповідної чіткості й потрібної художньої закінченості, страждає на епізодизм, фрагментарність і диспропорцію частин, буває перевантажений зайвими подробицями й полишає по собі вражіння психологічної необґрунтованості, конструктивного примітивізму, конструктивної одноманітності чи навіть і безпорадності свого автора. Не одному з них можна було-б поставити ті обвинувачення, які в свій час кидано на адресу Бальзака, „що він трохи неповорткий, яко стиліст, що він веле-речивий іноді, що він занадто уважно студіює свої об'єкти і просторо пише свої твори, що в нього часто трапляються перебільшення, що в його романах життя показується яскравішим і повнішим, ніж воно насправжки є“¹⁾. Не з одним з таких докорів можна звернутися й до Д. І. Яворницького²⁾. А з другого боку, цілковита правда і в тому, що молодші українські письменники, з останньої половини 90-х років минулого віку почавши, з цього погляду мають видиму перевагу над своїми попередниками.

Але в одному література новішого часу не тільки не перемогла, але й не стала врівні із спадщиною нашого раннього натуралізму, — в художньому охопленні побуту, в квітності, в характерності, в кольористості малюнку, в тій сукупності життєвих тонів і фарб, що надає їй, з тавром певної доби, виразної національної своєрідності й оригінальності серед та-

¹⁾ А. Луначарский. „История западно-европейской литературы в ее важнейших моментах“, т. II, ст. 169, Москва, 1924 р.

²⁾ Особливо це помітно в більших творах Д. І. Яворницького: „Наша доля — божя воля“ та „За чужий гріх“. Перший ніби складений з кількох, механічно зв'язаних між собою, окремих, самостійних оповідань про Максима Вітряка, про дітей його: Охріма (розд. III—IV), Якима (VI—VII розд.), Петра (VIII—IX розд.), Орису й Івана Крячку (X—XVI розд.) і, нарешті, Павла (XVII—XIX розд.). Д. І. Яворницький про кожного з них оповідає окремо і поки цілком не ліквідує одного, сливе зовсім не згадує про другого. — Другій повісті можна закинути розтягненість, перевантаженість подробицями, епізодизм. Так, у малюнку життя бурси чимало є персонажів, особливо з учителів, які ніякої ролі не відіграють у житті головного героя повісті Грицька Дурденка та й для загального фону картини й для колекції „чужих гріхів“ мало чогось позитивного додають. В останній частині повісті автор виразно переходить на особисті згадки і дає досить цікаві портрети дійсних людей, як от О. П. Потєбні (проф. Хмара), поета Я. Щоголева (пан Заславський) ин. Але знову-таки це розбиває цілість повісті й надає їй характеру досить виразної перестості. Фрагментарний характер має і „Поміж панамі“, але тут сам автор підкреслив це, назвавши цю свою річ „малюнками з життя“. — Психологічною необґрунтованістю особливо позначено повість: „Де люди — там і лихо“, взагалі слабку річ серед белетристичних писань Д. І. Яворницького. Крім того, композицію цілого часто у Д. І. Яворницького порушують впливи і надмірна кольористість окремих частин, навіть окремих епізодів...

ких-же своєрідних національних з'явищ світового письменства. Це, поруч з безперечною соціальною змістовністю та приступністю викладу, мусить знайти собі належну й безсторонню оцінку.

І з цього погляду Д. І. Яворницький, з властивою йому великою спостережливістю та цікавістю до побуту, теж не зраджує свого літературного напрямку, своєї літературної школи. Але додає дещо й свого...

Є між иншим у Д. І. Яворницького в збірці: „По слѣдамъ запорожцевъ“ невеличкий, але надзвичайно цікавий для зрозуміння характеру його творчості нарис: „Слѣпой баянъ Хома Провора“. „Такого тонкого артисти, — читаємо в цьому нарисі, — такого віртуозного граля на сопілці, як Хома Провора, навряд чи можна було найти у цілому повіті, а може навіть і в цілій губернії. І вся ціна його сопілці — три, тільки три копійки! Але що він на ній тільки висвистує, які він на ній виводє „трелі“, того ні сказати, ні переказати аніяк не можна: для того треба послухати самого артисту-віртуоза. То він виведє чудову, мелодичну козацьку пісню; то вдарить по сопілці усіма пальцями і ушкварить козачка, зірочку, катеринку, полтавочку, горлицю, комаря, циганочку; то утне закаблуки, жидівського триндика, метелицю; то протягне божественну, або-ж виведє „кацапську Сашеньку“, яку він тільки що, впередодні чув од захожого російського парня і яку вже так само, точнісенько, виводє на своїй сопілчиночці“. І все це виходить у нього так барвисто, так своєрідно, дійсно „во всех тонкостях“ і так відповідає всьому оточенню, теж барвистому і своєрідному, що викликає щире захоплення слухача, зачаровує його. Ось, наприклад, „в тиху літню, місяшну ніч, коли усе в хуторі заспокоїться і одійде до сну, коли парубки і дівчата завжди гуляючи по селах до півночі, разбіжаться з вулиць геть до своїх дворів, коли степові річки укинуться у тиху й легку дрімоту, коли навіть степові коники і ті уже скінчать свою завзяту і дзвінку тріскотню і коли місяць геть високо-високо підіб'ється до ясних та блискучих зор“, тоді Хома Провора, як і Юхим з „Сліпого музики“ В. Г. Короленка, „вилазе із великого, зробленого над дверима панської стані, вікна, умощується на дерев'яному трамку, спускає свої ноги униз, витягає із рукава свою сопілочку і починає тихо і з протягом висвистувати яку-небудь пісеньку. І сумний, довгий свист тієї пісеньки йде назустріч сонній річці, зливається з легким шелестом високого, стоячого по край річки очерету, доноситься до високого берестового гаю, що простягається широкою темною смугою повздовш роскішних, зелених лук, падає на верховини високих, бокастих могіл, стоячих геть далеко, на крутому кряжі і потім того потроху та помалу зникає десь-то далеко-далеко, в вільному без краю і в широкому без міри степу“¹⁾... — Окрім своєї сопілки, Хома Провора дуже пісні любить. І які пісні! „Як тільки почне він виводити голосом яку-небудь пісню, як тільки він протягне її на своїй голосній сопілочці, так я уже й чую, що то стародавня, надзвичайна, чудова і ні з чим незрівняна пісня“²⁾. — Знає

¹⁾ Д. І. Яворницький, „По слѣдамъ запорожцевъ“, ст. 80—81. Беремо український текст із „Споживача“ за р. 1920, № 1, ст. 7—8.

²⁾ Ibidem, ст. 84 і „Споживач“ за р. 1920, № 2, ст. 6. Підкреслення наше.

Хома Провора й багато переказів та усяких цікавих оповідань і легенд. „Розповідав він незрівняно і через те надміру интересно. Багато можна знайти на Україні, в різних затишних її кутках оповідачів, баянів, але далеко не кожний з них має дар розповідати в таких чудових образах, з такими живими мигами і з таким непідробно-веселим юмором, як казав і виводив Хома Провора. Мало того: Хома Провора розповідав не тільки артистично, але й оригінально“¹⁾. „У Хоми Провори як що який-небудь змій, так уже певний змій: „Він жар їсть, вугіллям с.е, а із вух дим іде; тільки що забаче кого, зараз же зуби вискале, рота роззяве, і не підступай! А хороми у нього такі, що чорти його батька знають! Кругом морські коти муркочуть, пташки щебечуть. А собачня? І губаті, і кудлаті, і мордаті, і вухаті, і лапаті... А царівен у нього, а князівен!... Ось-ось багатир змія посяде; ось-ось змій багатиря посяде! Аж тут де взялась царівна! Як линула змію окропу, то він так і отетерів! Після того царевич як ударився у великий сон, то проспав аж кілька день... Потім того сів на коня та й пошумів; осідлав коня кріпкенько, сам сів чопкенько та й подався“.— У Хоми Провори мошенник — не мошенник, а „митець“; одягатись — не одягатись, а „капируватись“; юноша — не юноша, а „юнаш“: ось виходе до неї молодий „юнаш“; кумпанія — не кумпанія, а „капелія“; дурно — не дурно, а „подурному“, годі — не годі, а „уже“: „так саме та й уже“, цеб то „так саме та й годі“; у нього не випити горілку, а „вихвоскати“; не усяка-усячина, а „усяка сарапатня“ або „всяка разність“; не почервоніла, а „зашарілась“; не розсердився, а „зааярився“; не підбиратись до жінки, а „підмощуватись“; не ударити кого-небудь по уху, а „зачелябити“; не побитий кулями, а „скулябляний“; не дівич-вечір, а „дівч-вечір“; не заручились, а „порукались“; не поотесався чоловік, а „охмолостався“: „поміж людей став бувати, то й охмолостався трошки, а то була така патика та маштула, що й слова не мове“. У Хоми Провори коняка не пішла у руку через те, що „за нею зажалковано“, цеб-то хазяїн, продавши коняку, почав жалкувати за нею, через що вона й згинула; у нього цар спершу ніж уступити у просту хату або ж у крамницю, скидає з себе своє „Величество“, а виходячи з хати, знов надыгає на себе „Величество“, бо в хаті воно ніяк не вміщається; у нього ідуть не гуртом, а „лусом“; роблять не цілий тиждень, а „потиженно“; не налізли в хату, а „нашевкались“; у нього один чоловік хоче просто мати гроші; другий хоче тільки ходити побіля грошей, а третій — і грошей і побіля грошей. Як що Хома Провора говорить про яку-небудь Гапку, то та „скаженої собаки Гапка як підтикалась, як підсмикалась... Та бодай же тебе, Гапко, як же ти нас підневідила!“ У нього як що вода в річці, то вода, як срібло, а як що степ, або ж ліс, то, звичайно, „дрімливий ліс, сонливий степ“; у нього ж царівна не наїхала, а „налучила на скелю“ і не заплакала, а ударила в великий плач; хмарка не нахмарила, а „хмарка засмутилася“²⁾.

Треба, певно, й самому мати не тільки не аби-яку художню спостережливість, а й чимале психологічне споріднення з цим своєрідним, талановитим

1) Ibidem, 85 і „Споживач“ за 1920 р., № 2, ст. 6. Підкреслення наше.

2) Ibidem, ст. 86-87 і „Споживач“ за 1920 р., № 2, ст. 6-7.

самородком-віртуозом з народніх мас, щоб так майстерно змалювати всю кольористість цієї постати і властиве їй відчуття кольористості народного мистецтва та уміння передавати цю кольористість у звукові, в слові, в оповіданні. Різний ступінь культури, різної вартості мистецькі засоби, різний, нарешті, і репертуар у них (згадайте — у Хоми Провори тільки яскравий і різноманітний примітив, тільки сопілка за три копійки!), але безперечно однакового типу художньо-психологічна організація і у цього сліпого баяна та незрівняного майстра квітності й кольористості, і в автора оповідання, в якому його змалювано.

І справді, Д. І. Яворницький серед українських письменників старшої генерації визначається, як помітний і талановитий кольорист. У здібності відчути кольорит поточного життя й сталого побуту, в умінні схопити й майстерно передати всю суму тонів і фарб життя, нарешті, в змаганні до кольористості самого малюнку треба визнати найголовніші й найхарактерніші риси всієї літературної творчості Д. І. Яворницького. На нашу думку, вони, ці здібності й змагання, кореняться й сили свої беруть з тих самих психологічних джерел, що й захоханість його в Запоріжжя та щире й глибоке захоплення історією цього, з його погляду, теж найкольоритнішого з'явища в нашій минувшині XVI—XVIII віків. „Коли мій батько, — згадує Д. І. Яворницький, — людина малописьменна, прочитав мені на половину українською, а на половину російською мовою, нестерпний твір Гоголя: „Тарас Бульба“, я почув у собі непереможну пристрасть до запорізьких козаків і до всього, що стосувалося до них. Я гірко плакав, слухаючи читання про трагічний кінець відважного козацького ватажка, і з того часу став жити одними запоріжцями і марити про них. Я мав про них, коли потім учився в початковій школі, коли з початкової школи перейшов до середньої і коли, нарешті, з середньої вступив до вищої“. І далі, коли після університету Д. І. Яворницький готувався до професури на катедру „русской истории“, перед ним усе „стояв яркий, живий і захватний образ запорізького казака, і я постановив, — каже він, — присвятити себе вивченню історії Запоріжжя“¹⁾, „цієї кращої галузі всього нашого слов'янського люду, цього, сказати б так, зібрання й могутнього виявлення чисто народньої енергії, цих американців на „руській“ території, що заклали основу політичного тіла в наших степах на таких народних підвалинах, які досягли вищого ідеала народоправства і яких не знав ні стародавній світ з Спартою та Атенами, ні середні, ні нові часи“²⁾. І тільки про одне й жалкує виразно Д. І. Яворницький, а саме про те, що „не встиг змалювати яркої, широкої й захватної картини історії запорізьких козаків“³⁾.

І цю, так рано виявлену, здатність захоплюватися всім яскравим, квітним, барвистим, кольористим у мистецтві й житті, через всякі пригоди дитячих, юнацьких і молодечих літ своїх, доніс Д. І. Яворницький незатертою, нерозпорошеною й нерозтраченою до свого дорослого віку, часу, коли

¹⁾ А. Т. Авчинников, „Профессор Д. И. Яворницкий“, ст. 10.

²⁾ Ibidem, ст. 15—16.

³⁾ Ibidem, ст. 15.

з'явилися його повісті й оповідання. І справді, в них, як почасти і в своїй науково-дослідчій роботі та й у відношенні до мистецтва, особливо до народнього мистецтва, він незмінно застається кольористом і перш за все кольористом: у пейзажі, в опису, в характеристиці персонажів, у побутових сценах, у діалогі своїх повістей та в глибокому відчутті народньої творчості, — пісні, мелодії її, казки, переказу, легенди, приказки, навіть окремого слова, рідкого, небуденного, яскравого, барвистого, влучного, терпкого й уціплюючого, часом чисто в стилі Хоми Провори. Старий Максим Вітряк, салдат Яким Вітряченко, княгиня-скнара Башмачка, панок манилівського типу Шереберя, постаті вчителів старої, передреформенної бурси й самих бурсаків і багато інших його персонажів лишають після себе виразне враження не тільки побутової правдивості й типовості, але й соковитості, яскравості та кольористості малюнку. В них і з ними займає Д. І. Яворницький місце поруч з І. С. Нечуєм-Левицьким, цим визначним майстром саме кольористого малюнку серед старших українських письменників XIX віку.

Дозволимо собі навести тут одну невеличку сценку з повісті: „За чужий гріх“, як ілюстрацію до сказаного допіру.

„В п'ятому номері робилось те ж саме, що і в других. Більш всіх і дужче всіх прибирався тут старший Ланида Вискряк. Спершу всього він набув на свої величезні ноги плазуни маленькі, звичайно для хверцювання, чоботи і тут же, натягнувши їх і стукнувши раз п'ять об поміст закаблуками, голосно сам собі вивів: „Очеботаряється раб божий Данило“. Всутиживши на ноги чоботи, Ланида Вискряк після того почав натягати на себе чорні сукняні, вузькі, теж не для чого иншого, як для тієї ж моди, штани і тут же уп'ять вивів: „Оштанається раб божий Данило“. Далі Ланида надів на себе крохмальову з брижжами манишку і зав'язав її поворозками ззаду і коло шиї: „Охомутається раб божий Данило“. Наконєць того, надяг на себе чорного і довгого сертука і, зацібувшись на всі гудзики, останній раз вивів: „Облачився есі, раб божий Данило“. Напослідок обдивившись зірко навкруги себе, Ланида здув з сертука дві чи три пушинки і, тикнувши малому бурсакові щітку, якою чистять чоботи, велів йому обчистити його ззаду, збоків і спереду.

Убравшись, як слід і як треба, Ланида Вискряк після того закачав собі трохи рукава на сертуці, потім обережно достав із скриньки четвертину сала та добрий шматок житнього хліба і почав повагом, нешвидко марамурити той хліб та сало. Умарамуривши шматок хліба та цілу четвертину сала, Ланида обтер пальці об свої волосся, щоб не пропадало добро задаремно, далі витер їх ще раз об чужу простиню чужого ліжка, одвернув рукава сертука назад, як їм і бути треба, знов здув з себе дві—три пушинки, знов обчистив себе спереду і збоків щіткою і вкрай „прибрався“¹⁾.

Ця невеличка сценка, з таким собі „очеботаренням“ та „охамутаням“ хамуватим франтом - чепуруном у центрі, то надзвичайно характерна деталь, жартівливий, у сатиричному тоні кольористий мазок на великій і в цілому теж кольористій картині тупого, дикого й кошмарного побуту старої бурси, — картині, що місцями художньою вартістю дорівнює відповідним кращим малюнкам з повісті А. Свидницького: „Люборацькі“ та з „Очерковъ бурси“ Пом'яловського, хоч у цілому занадто переважана подробицями. Крім того, ця кольористість малюнку у Д. І. Яворницького часто сполучена з майстерністю, простотою й цікавістю оповідання, а невимущений, натуральний гумор раз-у-раз викликає в читача здоровий і ширший сміх.

¹⁾ Д. І. Яворницький, „За чужий гріх“, ст. 204—205.

VI.

Все попереднє сказане мали ми на увазі, коли на початку цієї розвідки згадали були, що Д. І. Яворницький любить характеризувати близьких йому духом, напрямом й манірою наукових робітників, і самого себе серед їх, словами: „ми — історики-художники“, „ми — археологи-поети“... І при цьому він акцентує, робить наголос, — і з повним правом це робить, — на першій частині цих сполучень: історики, археологи... Але право Д. І. Яворницького на назву художника, і насамперед художника-кольориста слова, цілком виправдане й має за собою всі законні підстави, про що свідчить і що доводить розглянутий літературний матеріал.

Правда, з своїми повістями й оповіданнями Д. І. Яворницький виступив, як це вже й раніш зазначалося, занадто пізно, тоді, коли сонце його літературної школи давно вже стояло, як любили колись висловлюватись, на вечірньому пружі. Тоді до письменства ставив найбільш культурний читач уже такі вимоги, що їх повісті: „За чужий гріх“ чи „Наша доля — божя воля“ задовольнити повною мірою не могли. Тоді заманіфестували були вже через М. Вороного, „Молоду Музу“ і ин. наші естети про те, що, „поминувши усякі моралі та тенденції, хочемо звернути всю нашу увагу на естетичний бік, беручи „зорею провідною“ „вільну та чисту штуку, справжню запашну поезію“, і цим наблизитися „хоч почасти до новітніх течій і напрямів Європейської літератури“ ¹⁾. Тоді ми мали вже розквіт „психологізму“ й знали мало не всього Коцюбинського, Лесю Українку, Кобилянську і Стефаника та зачитувалися Олесем і Винниченком. Тоді, нарешті, цей останній, може, найближчий духом і напрямом до „старих“ побутовців, не без іронії на адресу літературних традицій 60—80 років (і найбільше цілячи в шаблони барвистості й кольористості їхньої), в першому-ж своєму оповіданні „Краса і сила“ так малював Мотрю: „Не було у неї ні „губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щок, як повная рожа“, і сама вона не виликувалась, як маківка на городі“ ²⁾... Все це не могло не одбитися на долі повістей і оповідань Д. І. Яворницького, зменшуючи цікавість до них виборного читача з витонченим смаком.

Але згадану зміну в смаку читача і в літературній манірі письменника за актуальну й характерну, на початку нашого віку, треба вважати хіба для міста і навіть, може, тільки для кількох більших культурних осередків України, до яких, принаймні, Катеринослав на початку нашого віку ні в якому разі зарахувати не можна. Села-ж, містечка й провінційальні більші й дрібні міста безперечно підтримували давніші літературні традиції і зачитувалися, скажемо, на Київщині І. С. Нечуєм-Левицьким, а на Катеринославщині — Д. І. Яворницьким та А. Кащенком, твори яких не залежувалися на полицях книгарень. Розповсюдженню повістей і оповідань саме Д. І. Яворницького в окремих виданнях дуже сприяла ще й виключна популярність його, як історика Запоріжжя, „запорізького батька“. Ці факти дають ще

¹⁾ Див. цікавий матеріал в розвідці О. Дорошкевича: „До історії модернізму“ в 10 кн. за р. 1925, журн. „Життя й революція“.

²⁾ В. Винниченко, Твори, т. I, ст. 8, видання „Руху“ р. 1923.

нову посвідку того, як певний літературний напрям, з часом поступаючись перед новою течією в одному місці, втрачаючи свої позиції серед чутливого до літературної моди, до літературних новин читача великого, осередкового міста, культурного гегемона, переносить свої впливи на периферію й завойовує собі прихильників там, де письменства або й неслідно було, або де завжди звикли з цього боку трохи, але систематично спізнатися. З цього погляду, як фактор ширших культурних і літературних впливів, белегристичні писання Д. І. Яворницького безперечно варті уваги.

Цікаві вони також і з погляду студій певної літературної школи, певного літературного напрямку, бо, як справедливо зазначає акад. В. М. Петець, „видатні“ письменники та їх твори“ не завжди „бувають яскравішими репрезентантами своєї доби“ і „лише в творчості масового письменника літературний напрям досягає свого остаточного виявлення“¹⁾. А таким саме „масовим“ українським письменником, а не основоположником літературної школи, і був Д. І. Яворницький у своїх повістях і оповіданнях.

Нарешті, скажемо, письменник чи „поет — музика, що сідає до одухотвореного думкою інструменту: цей інструмент — читач, а клавіші — слова, що ними поет примушує бреніти й говорити струни нашої душі. Але й сам він такий самий думкою позначений інструмент, як і ми. І не можна зректися бажання спізнати механізм цього інструмента“²⁾, — а це відносно Д. І. Яворницького, а почасти і його читача, по силі-змосі і зроблено було на попередніх сторінках нашої розвідки.

1) „Україна“, кн. 4 за р. 1925, ст. 160.

2) А. И. Белецкий, „В мастерской художника слова“, „Вопросы теории и психологии творчества“, т. VIII, ст. 100.

ІСТОРИЧНА ЗАМІТКА

ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ В ОРГАНІЗАЦІЇ КУБАНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В М. КАТЕРИНОДАРІ.

(5. IX. 1920 — 1. XI. 1921).

І. Вступ.

Щасливе географічне місце Кубано-Чорноморського краю з виходом на Чорне море, до його глибокої затоки, що не замерзає й є свого роду „золоте руно“ Кавказу; його природні багатства та працьовита українська хліборобська людність, що здобула в спадщину побутові особливості від своїх Запорозьких предків, — спричинювалися поміж культурними колами людности до думки організувати „своє“ наукове дослідження краю, і думка ця зв'язувалася з уявлінням про потребу своїх вищих шкіл.

За піонера краєзнавства на Кубані треба вважати „Общество любителей изучения Кубанской Области“, або скорочено „ОЛИКО“, що відсвяткувало р. 1924-го перше 25-ти річчя своєї плідної діяльності. Воно здавна почало готувати ґрунт на те, щоб запровадити в Кубаночорноморському краю наукове дослідження й заснувати свої вищі школи. І те й те революція зсунула з мертвої точки, причім після неї при Кубанському Краєвому Уряді (Раді) в к. Катеринодарі (тепер Краснодарі) з'явилися мало не одночасно: „Рада досліджування й вивчення Кубанського Краю“ та Кубанська Політехніка із сільсько-господарським факультетом (рр. 1917 — 1918). Тоді-ж-таки в урядових колах і поміж громадянством інтенсивно поширювалася старовинна й заповітна думка кубанської інтелігенції — про власний Університет, що його уявляли тоді, подібно до Томського й Саратовського, як медичний факультет напочатку, з дальшим ступеневим додаванням до нього решти факультетів. Щоб її здійснити, розроблялося план і кошторис і була навіть при Відділі Охорони Народного Здоров'я штатна посада „організатора Медичного Факультету“, що її обіймали один по одному: проф. М. Ф. Ростовцев (Ленінград) р. 1918-го та проф. М. Ф. Мельніков-Разведенков (Харків) — р. 1919-го.

Урядженню й розвиткові перших ластівок наукового дослідження й вищої технічної освіти в к. Катеринодарі сприяв приплив із Союзу на Кубань учених фахівців, що стався наслідком революції; вони шукали де прикласти своїх знань в к. Катеринодарі. Цьому допомагало ще й те, що Кубанський край завсіди одмітний був щасливою реалізацією жадоби до освіти, що виявилася

в розвитку в українських станицях сітки устаткованих гімназій, з яких вийшли величезні кадри підготованих абітурієнтів. Треба сказати, що на Кубані молоде українське покоління залюбки міняло традиційну черкеску й гинджал — на пробівку й скальпель, і військово-польовий бінокль — на мікроскоп.

У такому стані застала Кубань Радянська Влада, що прийшла туди в березні р. 1920-го в особі ІХ Червоної Армії й знайшла там надлишок, з одного боку, вчених, а з другого — тих, що бажали вчитися. Бракувало тільки приміщення та встаткування, хоч медики були ще порівнюючи в сприятливих умовах що-до постачання через запаси військового санітарного майна на Кубані. Хоч розвиток науки затримувавсь воєнним комунізмом, у к. Катеринодарі виник громадський рух, що виявивсь у формі наукового об'єднання під прапором Кубанського Університету. Сталося це якимось випадково й непомітно, і саме так.

На початку червня р. 1920-го до к. Катеринодару приїхав, як завідувач Шкільно-Бібліотечного Відділу Поарму ІХ Армії, проф. Самарського (що його тепер розформовано) Університету, чистокровний українець Олександр Васильович Багрій, учень проф. Платонова (Ленінград) і к. приват-доцент Ленінградського Університету. Тоді йому було близько 30 років. В Катеринодарі О. В. Багрій удався до начальника саносвіти ІХ Армії, харківського лікаря А. А. Герке в справі організації курсів для вдосконалення військових лікарів. Ці переговори з'ясували, що таким курсам можна надати більшої тривкості, організувавши Медичний Факультет. Щоб обміркувати цю справу, вони запросили консультанта при сан. частині ІХ Армії, харківського професора, М. Ф. Мельнікова-Разведенкова, що мав зносини з українським гуртком учених, які тимчасово перебували в Катеринодарі: Ректором Харківського Університету П. П. П'ятницьким та Проректором його Т. П. Кравцем, Ректорами Політехнік: Київської Г. Г. Де-Мецом та Харківської І. А. Красуським, а також харківським професором М. В. Клочковим.

У цій ініціативній групі українських професорів зародилася думка про можливість Кубанського Університету, і до неї з великою енергією взявся переконаний її оборонець О. В. Багрій.

16-го червня р. 1920-го відбулася постанова Кубанського Краєвого Відділу Народньої Освіти під № 17, що доручала професорові Самарського Університету О. В. Багрієві зформувати в к. Катеринодарі Комісію для організації Кубанського Університету. До складу комісії запрошено виключно українських професорів: М. В. Клочкова, Т. П. Кравця, М. Ф. Мельнікова-Разведенкова, А. А. Радича (Ректора Куб. Політехніки й вихованця Харків. Технолог. Інституту) та В. А. Удінцова (Проректора Куб. Політ., київського проф. цивільного права). Матеріали, розроблені в Комісії, доповідав голова її Кубанському Віднаросові, і він прихильно поставивсь до проєкту Університету. 4-го липня справа перейшла на розгляд до Кубанського Ревкому, в складі Я. Полуяна (голова) та членів М. Коробкіна, П. Горбунова, Касаткіна й Анучіна, і він, вважаючи, що потреба в Державному Університеті на Кубані цілком наспіла, в протоколі № 67 ухвалив: підтримати клопотання Крайвіднаросу перед Наркомосом про заснування на Кубані,

в місті Катеринодарі, з осені року 1920-го університету — в складі факультетів: медичного 1 та 5 курсів, природничого (1-го курсу) та соц.-історичного (1, 2 й 3-го курсу).

2) Затвердити до складу професорів осіб, що їх обрала колегія Край-віднаросу.

3) Дати університетові фінансову підтримку, відпустивши аванса в розмірі 20 мільйонів карб.

4) Запропонувати Відділам Ревкому виявити до цього культурного почину всяку підтримку.

5) Прохати Реввійськграду IX й підпорядковані їй установи всемірно підтримувати університет, особливо віддавши йому лікарні, шпиталі й різний науковий струмент з того, що є в трофейній комісії.

6) Запропонувати житловому підвідділові негайно взятися підшукувати будинок для університету, маючи на увазі, що на це можна використати к. Маріїнський Інститут по тому, коли його звільнено буде від війська.

7) Прохати Поарма IX відрядити до Москви проф. Багрія підтримати перед Наркомосом клопотання про заснування університету.

Отже, за 18 днів, з 16 червня до 4 липня, справа організації Кубанського Державного Університету щасливо пройшла всі інстанції місцевої влади, діставши прихильне розв'язання, і мала перейти до центрального органу в Москві, до Комісаріату Народної Освіти, на остаточну санкцію; і тільки після цього відкриття в Катеринодарі Університету можна було б уважати за доконаний факт.

Тому 6-го липня р. 1920 було скликано перші загальні збори всіх, що їх затвердив Ревком, професорів і тимчасових викладачів усіх трьох факультетів Кубанського Державного Університету. Ці збори мали історичне значіння. Головував на них О. В. Багрій, за тов. голови були голови комісій: природничо-історичної — професор Т. П. Кравець, медичної — професор М. Ф. Мельников-Разведенков, за секретарів — викладачі, харківські лікарі, В. Я. Анфімов та І. Н. Смирнитський. Усього було 15 професорів і 12 тимчасових викладачів, що з них склалося 27 членів ради майбутнього університету, з них половина була з українських університетів, а президія — цілком з них.

Історичне засідання Ради відбулося в будинку В. М. Платонова на Гоголівській вул. № 59¹⁾, у приміщенні Саносвіти IX армії, що його тимчасово передав Начсанарм IX для університетських зібрань, поки не буде оселено університета на сталому місці. Це засідання не було позбавлене певної врочистості. Воно випадково збіглося з сезоном чудових кубанських троянд, що ними вдосталь було прикрашено стіл президії й усю залю засідань.

По доповіді про організацію університету в зв'язку з ухвалою Ревкому голова оголосив розформованою тимчасову комісію для організації Кубан-

¹⁾ Двохповерховий окремих будинок на 10 жилих кімнат, що належав до революції відомому на Кубані народженцеві її й вихованцеві Київського ун-ту хірургові й громадському діячеві, докторові медицини, Вол. Мих. Платонову, одному з щирих прихильників ідеї Куб. Медичного факультету, що емігрував на початку р. 1920 до Африки.

ського Державного Університету й запропонував зборам скласти новий виконавчий орган, а саме тимчасову президію Кубанського Державного Університету в складі двох членів од медичного та по одному від природничо-історичного й соціально-економічного факультету. Закритим балотуванням обрано: професора Г. Г. Де-Меца (голова), професора О. В. Багрія та М. Ф. Мельнікова-Разведенкова — на тов. голови, лікаря І. Н. Смирнитського — на секретаря, всіх з Київського й Харківського Університетів.

На засіданні оголошено списки професорів і тимчасових викладачів, що їх затвердив Ревком на всіх трьох факультетах, причому на природничому факультеті 9 з 11, а на медичному 15 з 24 були з українських університетів.

Виконуючи ухвалу Ревкому, професор О. В. Багрій виїхав 10 липня до Москви клопотатися перед Комісаріатом Народньої Освіти про остаточний дозвіл заснувати в Катеринодарі Кубанський Державний Університет у складі 3 факультетів.

10 серпня року 1920 Наркомос у Москві в особі заступника Народнього Комісара Н. М. Покровського принципово погодивсь на заснування ун-ту. Він висловив цілковите співчуття Кубанському Крайвіднаросові в справі заснування Кубанського Державного Університету в Катеринодарі, і після цього місцева влада визнала справу про відкриття цього Університету за вирішену позитивно та було розпочато підготовчі роботи в негайному порядку¹⁾.

16-го серпня відбулося перше засідання Ради Кубанського Державного Університету й на ньому обрано університетську президію: ректор — професор О. В. Багрій, помічники ректора — проф. Н. А. Максимов та доктор А. А. Цветаєв, і декани факультетів професори Г. Г. Де-Мец (біологічного), М. В. Клочков (ФОН), М. Ф. Мельніков-Разведенков (медичного), вчений секретар Ради лікар А. В. Герке. Отже, з 7 членів управи 5 було з України.

Першими лекціями в Кубанському Державному Університеті були лекції на його медичному факультеті, а саме проф. М. Ф. Мельнікова-Разведенкова (патологічна анатомія) та проф. І. Г. Савченка (бактеріологія), що їх прочитано 4-го вересня р. 1920-го напередодні офіційного відкриття університету, а відкриття відбулося врочисто, при почесних гостях і численній публіці, що переповняла театр імені тов. Луначарського. Після короткого вступного слова завідувача місцевого Крайвіднаросу Логвінова, ректор університету проф. Багрій виголосив промову, присвячену історії організації Кубанського Державного Університету.

Зазначивши потребу вищої освіти на Кубані та те, що останнього часу були сприятливі умови потрібні для університету, як то професура, досить лікарень придатних на клініки, прихильне ставлення влади, промовець спинивсь на історичних засіданнях: Віднаросу — 16/VI та 3/VII і Ревкому — 4/VII, що на них визнано потребу в Університеті за цілком наспілу, затверджено перший склад професорів й асигновано суми, що дали життя на перші місяці його. Оголосивши список викладачів, ректор говорив про студентів, як про

¹⁾ У виписці з протоколу 17-го засідання колегії наукового сектору Наркомосу з 10 серпня р. 1920-го сказано: „Ухвалили: визнати за принципово бажане заснувати Кубанський Державний Університет у Катеринодарі“.

нову могутню силу, що влилася в університет, та що число їх за перші 2—3 тижні прийому було по-над 1500 чоловіка. Величезний наплив цей свідчив про життєвостатність і він — запорука успіху розпочатої справи. Свою промову проф. Багрій закінчив згадкою в цю врочисту хвилину про всі установи й про всіх осіб, що сприяли організації Університету.

Академічну промову на тему за вибором медичного факультету „Трудова школа з погляду гігієніста“ виголосив викладач катедри гігієни доктор А. А. Цветаєв.

Одзначивши розвиток германської соціальної антропології та її намагання утворити фізичну природу, промовець окреслив завдання справжньої евгеніки — утворити гармонійно розвинену духом і тілом людину, і спинив свою увагу на трудовій школі, як на одному з біологічних осередків в цьому органічному процесі.

II. Управа Університету.

Труднощі в діяльності Управи почалися з перших днів зформування її. Відкриття Університету, що його призначено було на кінець серпня, відкладено через Врангелівський десант (на Таманський півострів), бо це утворило обстанову, несприятливу для наукової праці. Через брак приміщення, що його обіцяно було, Управа мусіла тулитися в тісному будиночку на Гоголівській, де містилася ще й Саносвіта IX Армії. З нього в жовтні вона перебралася в напівзруйнований будинок, здається, семінарії, далеко за містом, біля кладовища, а канцелярія Медичного факультету залишалася на своєму попередньому попелищі в тому будинку, де й відбувалися факультетські засідання. Рада засідала в аудиторії сільсько-господарського факультету Політехніки в будинку реальної школи, де містилися кабінети морфології рослин і фізіології тварин.

Лекції викладалося скрізь, де можна було, в установах різних відомств, у школах, найбільше в Політехніці та в ІНО, що виявили до Університету широку гостинність. Але робити це, при 1500 університетських слухачах у Катеринодарських тісних аудиторіях, було не легко. В них задихалися без повітря. Тимчасом викладачі й слухачі виявили такий ентузіазм, що, коли бракувало місця в закритих приміщеннях, переносили лекцію під вільне небо (проф. Н. Н. Малиновський — анатомія).

Нарешті, після великих зусиль і клопотань, Управі пощастило здобути наприкінці листопада р. 1920-го третій ліком будинок к. жіночої гімназії, де їй і судилося закінчити свої дні. І тільки як перейшли сюди, було, нарешті, заведено свою бухгалтерію, що без неї обходилися, дякуючи Політехніці, що запропонувала провадити разом із своїм і університетське рахівництво, добре ще, що воно було невеличке.

Коли Управа після поневірянь добилася свого кутка й заходилася влаштовувати його, настала в середині грудня р. 1920-го ректорська криза, що дала Президію з некадрової професури, а саме: ректора Н. А. Маркса та проректорів Б. М. Городецького й асистента катедри мінералогії Сельського. Через три місяці Н. А. Маркс помер од грипозного запалення

легенів на 67-му році життя, і на його місце призначено декана Робфаку Б. В. Аргунова, що уступив через 2 місяці своє місце деканові біологічного факультету проф. Г. Г. Де-Мецеві, що його обрала Рада. В проректораті з'явилися на короткий час: О. В. Багрій (к. ректор), В. П. Казанцев і д-р В. І. Шпак (Київ).

Найостанніша Управа була така: ректор проф. Г. Г. Де-Мец, проректор навчальної частини проф. В. П. Казанцев (Зоологія), проректор господарської частини д-р В. І. Шпак (Медична Хімія); декани: тов. М. Н. Коваленський (ФОН), проф. П. І. Міценко (Біологічний), проф. М. Ф. Мельников-Разведенков (Медичний), І. А. Бавер (Робфак), с.-то з 7 членів останньої Управи 5 було з України.

З політкомів Університету довше за інших залишалися: к. сестра-жалібниця на Кавказькому фронті, вже померла, М. А. Петренко з вищою освітою та лікпоми Лешенко, Янченко, С. Сидоренко.

Треба ще зауважити, що правове становище Управи не було точно визначене, і цим пояснюється його залежність од Віднаросу, що розподіляв поміж Кубанськими вищими школами грошові ресурси та що йому не чуже було втручатися у внутрішні справи Управи.

Розглядаючи Кубанський Університет в історичній перспективі, можна сказати, що було не мало причин його смертельної хвороби. З них головна була та, що його не визнавав Головнопрофос, а місцева влада була до нього байдужа. Хоч і було деяке піднесення тоді, як Університет відкривалося, але це тривало недовго. Зараз-же по цьому в Головнопрофосі звернули увагу на позаплановий порядок відкриття його та на надмірне скупчення вищих шкіл у такому, порівнюючи, невеликому к. Катеринодарі, що в ньому крім двох Політехнік, Кубанської та Північнокавказької, з багатьма факультетами, був Університет у складі 4-х факультетів та ще Педагогічний Інститут з декількома відділами. В наслідок замішання з Кубанськими вищими школами, що точилося в Головнопрофосі, у Москві сумнівалися в доцільності найсильнішого й найжиттєздатнішого медичного факультету, а найслабший біологічний було затверджено без ніяких заперечень.

Треба сказати, що медичного факультета й спорідненого з ним біологічного будувалося в к. Катеринодарі на різних ґрунтах. В устатковуванні першого взяла участь між іншими установами і Санчастина IX Армії, що, коли її розформували, передала йому своє приміщення. Крім того, медичний факультет користувався співчуттям місцевих лікарських кіл, що давали йому моральну й матеріальну підтримку. Основний осередок викладачів у ньому склався з місцевих докторів медицини, а також і з чужих професорів, які, однак, міцно уґрунтувалися в к. Катеринодарі, сполучуючи посади в інших установах.

Навпаки, склад викладачів біологічного факультету скоро виявив велику текучість, коли чимала більшість його, що не була звязана з Кубанню ні духовно, ні матеріально, стала повертатися до своїх старих шкіл. Один з перших покинув к. Катеринодар улітку р. 1921-го О. В. Багрій, що постраждав через неправильну інформацію про нього Крайвіднаросу. За ним

пішли: Г. Г. Де-Меє і В. Г. Шапошніков — до Києва, І. А. Красуський — до Харкова, Т. П. Кравець — до Москви, а також і інші члени українського гуртка, що їхніми іменнями, коли не було матеріяльних засобів, тримався Університет.

Щасливий виняток становив Медичний Факультет, що вже через півроку встиг дати випуск лікарів і умудривсь заснувати 8/X р. 20-го працездатне Фізично-Медичне Т-во та перший на півдні Союзу Науково-Дослідчий Інститут з назвою асоціації. Підтримка його з боку лікарів, невичерпна ініціатива й шукання шляхів і засобів до зміцнення факультету давали йому можливість, супроти інших факультетів, жити, не думаючи про смерть. І тоді, коли ректори та проректори Університету мінялися мало не що-місяця, медичний деканат залишався на варті без зміни й уважно стежив за своєю дитиною. Перетворений з Медичного Факультета 1/IX р. 1921-го Медичний Інститут існує і тепер.

III. Факультет суспільних наук.

Первісний Соціально-Історичний Факультет з 2-го півріччя перейменовано на Факультет суспільних наук (ФОН). Членами його були: проф. М. В. Ключков (Харків) — історія, Н. А. Маркс (Одеса) — фольклор, О. В. Багрій (Київ) — історія літератури, Б. М. Городецький (Краснодар) — бібліографія, Н. А. Ленський (Ленінград) — місцеве й кооперативне право та економіка, Болтунов (Самара) — педагогіка, Шахвердов (Самара) — рефлексологія, Димзе (Самара) — західно-європейська література, М. Н. Коваленський (Москва) — марксизм, проф. В. А. Удінцов і Тоцький (Київ) — право. Отже, з 11 мало не половина — 5 професорів — зв'язані з Україною.

За членів організаційної Університетської Комісії від ФОН'у були О. В. Багрій та В. А. Удінцов, за Декана ФОН'у спочатку був М. В. Ключков, потім М. Н. Коваленський.

В організації ФОН'у брала діяльну участь Самарська група викладачів: Димзе, Болтунов, Шахвердов з О. В. Багрієм на чолі. До неї долучилися: Б. М. Городецький (Краснодар) і А. А. Бенкін (Ленінград). Одночасно А. А. Бенкін був організатором і першим ректором Кубанського Педагогічного Інституту, що його відкрито в Краснодарі трохи не тоді само, як і Університет, на 2 дні пізніше. Це утворювало неминучий паралелізм; викладачі ФОН'у вели працю разом ще й в ІНО, де було два відділи: літературно-історичний та природниче-історичний. Таке сполучення було однією з причин кволого життя ФОН'у, що носив з дня заснування ознаки недового віку. Важко було також підчас воєнного комунізму відразу знайти оту рівнодійну поміж старим і новим академічним побутом і світоглядом. Непорозуміння й тертя, що виникали на цьому ґрунті, не сприяли зміцненню становища ФОН'у в очах Крайосу. На початку до справи організації викладання щиро взялася зазначена Самарська група викладачів. Але О. В. Багрія, що був на чолі її й що викликав з Самари своїх товаришів, одривано творчою працею в Управі Університету, і він не міг давати потрібну увагу й час ФОН'ові. А коли вже він побачив, що справу з ФОН'ом програно, тоді

разом з професором Удінцовим перебравсь року 1921-го до Бакинського Університету. Так потроху завмирало життя на Кубанському ФОН'і, хоч, коли його засновували, то було піднесення й було листування з ученими Союзу, щоб притягти їх до навчання у ФОН'і. Так, наприклад, запрошували до к. Катеринодару проф. грецької історії академіка В. П. Бузескула. Коли Університет було закрито, то частина викладачів реімгрувала на свої старі місця, а частина залишилася в Краснодарі в Педагогічному Інституті, що від цього виграв, зміцнився і щасливо розвивається до цієї пори, діставши в спадщину від ФОН'у його академічні традиції. Тепер Кубанський Педагогічний Інститут один з найкращих на Півдні Союзу, має з р. 1925-го добре приміщення, прийнятий з р. 1924-го на державне утримання, виділяє що-разу нові факультети, віддаючи увагу вивченню української культури й мови. В ньому викладається українознавство, а число слухачів кубанських українців доходить до 60%¹⁾.

Отже, Краснодарський Педагогічний Інститут, що поглинув ФОН'а Кубанського Університету, відзначається від інших своїм українським ухилом у межах нацменшости. В заснуванні Кубанського ФОН'у брали участь українські вчені: О. В. Багрій, Тоцький, В. А. Удінцов — з Києва, М. В. Клочков, Г. Г. Григор (пам'ятки старовини й заповідники) — з Харкова. Останні двоє працюють і тепер у Педагогічному Інституті, культивуючи в ньому кубанське природознавство.

IV. Біологічний факультет.

Природничче-історичний (біологічний) факультет відзначавсь багатством кадрових професорів, що зійшлися з усього Союзу до к. Катеринодару і становили його викладову колегію. Тут були, напр., такі кваліфіковані вчені:

З фізики: 1) А. Н. Георгієвський (Ленінград), 2) Корольков (колишній куратор Харківської Округи), 3) А. П. Лоїдіс (Ленінград), 4) Г. Г. Де-Мел (Київ), 5) Т. П. Кравець (Харків), 6) Б. П. Розінг (Ленінград) та 7) Е. П. Цитович (Ленінград).

З хімії: 1) Вревський (Ленінград), 2) І. А. Красуський (Харків), 3) В. Г. Шапошніков (Київ), 4) В. Ф. Тимофіїв (Харків), 5) Л. П. Шанін (Харків), 6) А. А. Шмук (колоїдальна хімія) — Москва, 7) Магістр фармації, хімік І. А. Шрейбер.

З ботаніки: 1) В. М. Арнольдї (Харків), 2) Н. А. Максимов (Ленінград), 3) П. І. Мищенко (Київ).

З зоології: 1) Воскобойніков (Київ), 2) В. П. Казанцев (Ленінград).

З мінералогії: 1) П. П. П'ятницький (Харків).

Отже з 18 вчених до українських належало більше половини — 10. Поміж них першорозрядні професори, з великим ім'ям, що прикрашають собою Со-

¹⁾ Для характеристики його становища треба сказати, що за відомостями Кубанського Окрона, в самій Кубанській Окрузі налічувалося р. 1925-го 900.000 людности, що говорить українською мовою, причім до них належала третина (близько 50.000) людности м. Краснодара. Відповідно до цього, число українських шкіл 1-го ступеня в Окрузі доходило тоді до 150 з 14.000 учнів у них та 320 вчителями. В станиці Полтавський був Український Педтехнікум на 300 учнів.

юзну науку. Їх було більш ніж досить, щоб укомплектувати не один біологічний і медичний факультет. Але, при такому багатстві наукових імен і сил, природничий факультет за 1¹/₂ роки свого існування не встиг і не міг розвинути своєї науково-практичної діяльності, бо не було приміщення й не було науково-допомічних установ з належним устаткуванням. Так, на всі вищі школи була тільки одна невелика хімічна лабораторія в к. Комерційній школі. З фізичних кабінетів, що ними славилися середні школи к. Катеринодару, найбільша частина потрапила до Педагогічного Інституту та Військової школи, а на пайку Університету припали рештки дефективного і розрізненого приладдя, що не мали навчальної цінності. Ні ботанічних, ні зоологічних, ні мінералогічних колекцій не було. Не було навіть постійних аудиторій, і теоретичні лекції викладалося у випадково вільних аудиторіях по різних приміщеннях різних установ і відомств. Викладання було теоретичне, і сказати-б, амбулаторне, відповідне до мандрівного характеру всього Університету (див. Розділ II — Управа). Не вважаючи на те, що допомагала Управа перед Реввійськрадою та в Москві перед Головнопрофосом, — житловий фонд був німим свідком нужденного становища Факультету, що потребував елементарного приміщення. Брак приміщення й науково-навчального устаткування намагалися в міру сил і можливості компенсувати інші вищі школи, що допомагали йому, як згадувалося вгорі, не з розкошів. З них на перше місце треба поставити обидва Політехнічні Інститути, що були ще до Радянської Влади на Кубані її першими вищими школами. З них один був місцевий Кубанський, що його заснувала Рада після революції 1917 р., а другий Північно-Кавказький, утворений з викладачів Тифліської групи Російських вищих шкіл: Університету, Жіночих курсів і Політехніки. По тому, коли їх захопили грузинські есдеки, одна група професорів перебралася до Баку, утворивши там осередок Університету під проводом проф. В. І. Розумовського, друга: П. І. Мищенко, Н. А. Максимов, В. П. Казанцев, А. П. Лоїдіс, С. А. Захаров, Данілов, Яковлев — переселилася до Катеринодару й увійшла в склад Північно-Кавказької Політехніки.

За ректора Кубанської Політехніки, що мала декілька факультетів, був професор А. А. Радцig, який виявив широку гостинність до Кубанського Університету в першу пору його існування і допомагав йому словом і ділом. Коли потім настала еволюція вищої технічної освіти на Кубані, то обидві Політехніки злилися, причім Сільсько-Господарський Факультет, що за перших деканів його були П. І. Мищенко та А. А. Молігонов, емансипувався на окремий самостійний Інститут, а Політехніку, не вважаючи на героїчні зусилля оборонити своє існування, було деградовано р. 1923 на Технікум.

За причину деградації був, з одного боку, брак кваліфікованих викладачів, що по р. 1920-му потроху верталися на свої попередні місця у вищих школах Союзу, з другого боку, те, що за малої індустріялізації не було практичної бази для політехніки в Краснодарі, бо не було ні спеціальних будинків, ні фабрик і заводів, потрібних, щоб викладати технічні науки.

А тут якраз сама природа призначила для зразкового сільського господарства цю житницю Союзу, Кубанський край, що славиться казковою вро-

жайністю свого льосу, який дає 250 пуд. пшениці на десятину й сонячникові стебла на два сажні заввишки, що потопає серед культурних садків і пшеничних ланів. Своїми вищими культурними рослинами, тютюнництвом, виноградарством він посідає одно з найперших місць у Союзі. Біля Краснодару здавна процвітає досвідна сільсько-господарська станція з назвою „Круглик“; на острові поміж протоками Старої Кубани є славнозвісний маєток К. Рокаля, тепер інститутський сільгосп; буякові, виноградні, кенафні, гаюлянові, кукурудзяні, саргові, бавовняні та інші посадки, властиві господарству переходовому до підтропічного, роблять з Кубани Ханаанську землю, що завсіді відчувала жагучу потребу у вищій сільсько-господарській школі. З цих причин Кубанський сільсько-господарський інститут швидко вкоренився, розцвів, привабив цінних викладачів, здобув належне встаткування й тепер справедливо вважають його за кращий у Союзі спеціальний Інститут, а Кубанська Політехніка, до складу якої належав спочатку Сільсько-Господарський Інститут й яка затримувала розвиток Інституту, перестала бути вищою школою, обернувшись на середній технікум підвищеного типу.

V. Медичний факультет.

Склад викладачів і слухачів:

а) Викладачі. 1-й курс: 1) анатомія: проф. К. Н. Малиновський; прозектор С. М. Попов, помічники прозектора: Г. М. Берекчів і Н. В. Колесніков — усі з Харкова; пом. прозектора Захаров і Морозов — з Одеси. Таким чином, склад основної анатомічної катедри був український, і тільки один пом. прозектора Ніколаєв був з Варшавського університету.

2) Гістологія: проф. В. Я. Рубашкін (Харків); прозектор П. Я. Лоховський (к. Катеринослав), 3) Біологічна хімія — д-р медицини В. І. Шпак (Київ), 4) Фізика — проф. Г. Г. Де-Мец (Київ), 5) Неорганічна хімія — проф. І. А. Красуський (Харків), 6) Органічна — проф. В. Г. Шапошников (Київ), 7) Мінералогія — проф. П. П. П'ятницький (Харків), 8) Ботаніка — проф. В. М. Арнольд (Харків). Усі — українські професори, і тільки один проф. В. П. Казанцев (зоологія) — з Ленінграду.

Отже з 16 викладачів 1-го курсу тільки 2 (12½%) були не з Українських Університетів.

5-й курс: Патологічна Анатомія й Судова Медицина — проф. М. Ф. Мельніков-Разведенков (Харків), Бактеріологія — проф. І. Г. Савченко (Київ), гігієна — С. В. Коршун (Харків), Хірургічна клініка — проф. Н. Н. Петров (Ленінград), Терапевтична клініка — Є. М. Жадкевич (Київ), Гінекологія й Акушерство — К. Д. Вачнадзе (Харків), Нашкірні й Венеричні хвороби — М. К. Єгіязаров (Харків), Дитячі хвороби — Г. Н. Сперанський (Москва), Очні хвороби — С. В. Очаповський (Ленінград). З 9-ти викладачів — 6 або 66% були з України.

б) Слухачі: 1-й курс. Усіх прохань подано близько тисячі. З них прийомна комісія, що до неї входили: від викладачів — 2, від медиків — 5, та по одному від Відділу Здоров'я та Віднаросу, — прийняла близько 400 слухачів,

були важкі спени відмовлень і далеко не всіх, що бажали, було задоволено. Переважала жіноча стаття, близько 58⁰/₀. Поміж слухачами було 51 лікпом, з них військових — 29, цивільних — 22. Національністю слухачі розподілялися так: місцевих українців і росіян — 328, жидів — 30, вірменів — 20, приходнів українців — 5, греків — 4, німців — 3, черкесів — 2, болгарів, чехів, персів, поляків — по 1-му, невідомих — 4. Місцем народження: тих, що народилися в Росії — 162 ч., в Кубано-Чорноморському краю — 148, у Краснодарі — 61, закордоном — 3, невідомо де — 26. З середньою освітою — 337, нижче її — 55 (лікпоми), невідомо — 8. Найстарший віком — лікпом ¹⁾ — 48 років, наймолодший слухач — 16 років і 8 місяців. Взагалі це була здорова й сильна молодь з нестримним бажанням учитися.

5-й курс. З тих 29, що їх прийнято було на 5-й курс, було 23 жінки і 6 чоловіків. З них звання лікаря наприкінці 1920 року в Кубанському Університеті дістали 14 жінок і 1 чоловік. На 5-й курс набирали вихованців ВИШ'ів у таких містах: у Харкові — 7, в Одесі — 5, у Києві — 2, с.-то з України — 14, з Москви — 6, з Ростова н./Д. — 4, Петрограду 2 та з Флоренції (Італія) — 1, с.-то з Союзу теж — 14 (50⁰/₀). З них було 15 — зауряд-лікарів, 10 — фельдшерок і 4 курсистки 4-го курсу. З 15 лікарів, що закінчили Кубанський медичн. фак., було: з Харківського університету — 6, з Одеського — 2, з Київського — 1, з Московського — 4, з Ростовського й Флорентійського — 1, с.-то з українських університетів було — 9, з неукраїнських — 5, переважно українці.

Науково-навчальне життя та встаткування (складено за звідомленням декана медичн. фак. за перше півріччя р. 1920).

1-й курс. Доброві викладачів і слухачів міг-би позаздрити перший ліпший з Університетів. Зате з приміщеннями, аудиторіями і встаткуванням на 1-му курсі було справжнє лихо, самісіньке нещастя; тут творилося щось неможливе й неприпустиме. Почати з того, що ані окремого приміщення, ані аудиторії не було ані для описової анатомії, ані для гістології, і вони тулилися по кутках, але їх і звідти виганяли, бо вони навіть і там заважали. Анатомія якось придулилася в каплиці крайової лікарні, де відправляли панахиди над покійниками й надривало душу голосіння родичів, а то ще в психіатричному відділі, в кімнаті для прогулянок душевно-хорих. Перша вступна лекція з анатомії відбулася навіть під вільним небом на широкому подвір'ї лікарні, причім на катедру лектор використав ганочок каплиці. Морози й холод загнали аудиторію у відділ для душевно-хорих, де лекції одбувалися під акомпаньямент криків і вигуків несамовитих хорих. Виварювати кістки доводилося тут-таки у дворі та в дерев'яній повітці, в казані похідної кухні, трупи препарувати — в малесенькій капличці на лавах, ящиках та інших імпровізованих меблях, бо величезні обдинковані столи, що їх з такими труднощами здобули, не проходили в тісне приміщення каплиці. Анатомічних пінцетів і скальпелів не було, користувалися саморобним, імпровізованим струментом. Була убійча, вбога обстановка, й серце кривлею обливалося, дивлячися на молодь, що таким способом учиться.

¹⁾ Закінчив курс лікарем р. 1925 й помер од пістряка шлунку р. 1926.

Але в цих злигоднях анатомія створила чудо. На краєвій виставці відділ описової анатомії відзначивсь багатством препаратів і технікою виготовання їх. Все потрібне на викладання зробили руки викладачів та зусилля учнів, що один з одним змагалися в устаткуванні викладання. Усе — завдяки дружній і спільній праці викладачів і слухачів. Але де й як! По кутках, у кімнатах приватних квартир, при світлі димних газових ламп, на примусах, на обивательських кухонних плитах, скрізь, де хочете, тільки не в упорядкованому анатомічному театрі, бо його в Катеринодарі не було, не знайшлося на все місто ані жадного вільного приміщення для науки. Казали: все зайнято, і для анатомії нема місця. Їй давали животіти мізерним фізичним животінням. І як спитатися, де-ж ті анатомічні кабінети, що в них виготовлено препарати, що прикрасили виставку з'їзду, то відповідь була-б: кабінети розкидано по приватних кімнатах викладачів і студентів, які добровільно ушільняли й без того перезалюднені свої квартири ще й мертвим анатомічним матеріалом, обернувши їх на препарувальні.

Далі йти було нікуди. Каміння голосило, щоб хоч яке-небудь приміщення дали для анатомії. Вона на нього заслужила самовідданою, що не має собі прикладу, енергією викладачів і, головне, слухачів. «Ми, старі лікарі», говорив у лікарській секції Декан, «ми, що працювали в анатомічних палацах, при яєному електричному світлі в теплі й розкошах наукової обстанови, озброєні справжніми пінцетами й скальпелями, ми повинні схилити голову й низько, низько вклонитися Кубанському студентству, що творить непомітний світові скромний науковий подвиг, — студентству, що напівголодне ледві животіє, труситься в нетоплених приміщеннях, студентству, що мусить місити грузьку кубанську грязюку драними чобітьми, студентству, що гарячково схиляється при тьмяному світлі північної пори над потріпаними й засмиканими підручниками анатомії, що їх припадає по одному на 20 чоловіка».

У гістології не було й поготів жадної своєї кімнати, де-б вона могла як-небудь розташуватися, і вона жила мандрівним життям, перелітаючи з однієї установи до іншої. Лекції з гістології викладали також у психіатричному відділі, а препарати демонстрували там, де були мікроскопи й де дозволяли ними користуватися: в ІНО, в американському шпиталі. Це було сумно без краю і здавалося-б, що в керівника гістології повинні спуститися руки й він повинен стати саботажником науки. Але він на одному із спільних засідань мед. факультету з лікарською секцією прилюдно заявив, що такого доброго, бадьорого настрою, такого піднесення, такого поривання й широкого бажання вчитися він ще ніколи не бачив у старих університетах, що, як рівняти їх до теперішнього Кубанського, потопали в розкошах лабораторій і кабінетів і були за тих часів «повними лабораторними чашами». І в гістології дух і воля вчитися та вчити такі тверді, що їх не зломлять нестатки й утиски.

Отак було з двома основними дисциплінами на 1-му курсі мед. факультету. Решту прикладних дисциплін з природознавства: фізику, хімію, зоологію, ботаніку, мінералогію викладали висококваліфіковані спеціалісти, що їх дав природничий факультет. Але й для них не було аудиторії, вони також засуджені були на мандрування з однієї установи до іншої, де їх терпіли в ласки

й, як тільки можна було, випроваджували на вулицю. Залишалося покладатися на теплу, добру погоду та на безмежно просторий небосхил, на аудиторію на вільному повітрі. А закриті приміщення в місті були зачинені для медиків.

Проте настрої і дух навчителів і учнів був дуже гарний. Уже за перше півріччя свого існування 1-й курс показав, що він хоче й уміє працювати навіть у виключно важких умовах, він завоював собі право на існування й на підтримку.

5-й курс. З 5-м курсом що-до впорядкованості було незрівняно краще. Його науково-клінічне обличчя з'ясувалося за перше півріччя з найкращого боку. 31-го грудня 1920 р. він дав перший випуск лікарів Кубанського Університету, отож, вийшов з випробовування з честю. Сподіваймося», писав один сучасник, «що в центрі на це зважать і до нас прикладуть історичне «переможця не судять». Але значіння 5-го курсу далеко не вичерпувалося 15 випущеними лікарями, 5-й курс разом з тим готував і для викладання ще 38 асистентів-співробітників, що, навчаючи, сами вчилися викладати за керівництвом своїх старших товаришів — професорів і викладачів.

Роля 5-го курсу в розвитку наукової медицини на Кубані була безперечно велика. Через нього мед. факультет здобув центральне місце й став осередком наукового руху для кубанських лікарів. Великий персонал викладачів, чоловіка з 50, численність і багатство клінічного матеріалу, дали змогу організувати надбудову над мед. факультетом, так зв. Науково-Медичну Асоціацію (Інститут) з 3-х відділів: морфологічного, біологічного та клінічного. В ній 15 лікарів і викладачів негайно взялися до розроблення назначених науково-практичних тем.

З другого боку, Мед. Факультет притяг до наукової роботи місцевих лікарів, організувавши при Університеті Фізично-Медичне Товариство, що розпочало свою роботу 24-го жовтня р. 1920-го, нараховувало в осінньому півріччі р. 1920 близько 60 дійсних членів, провело за 10 перших засідань по-над 30 наукових доповідів, засідало що-тижня в суботу, заохочуючи пересічно по 150 і більше відвідувачів. Воно встигло об'єднати в одну сім'ю Катеринодарських лікарів, взяло на себе почин що-до влаштування центральної медбібліотеки, організувало наукову частину на Кубанському з'їзді лікарів і взяло участь у впорядкуванні виставки при ньому.

Окрім того, Санітарна Управа Кавказького фронту тільки через 5-й курс мала змогу організувати з професорів консультацію при Евакопункті 139 для обслуговування науково-медичною стороною зразкових шпиталів та інститутів у к. Катеринодарі. Одне слово, 5-й курс сильно підштовхнув до розвитку наукового руху лікарів і з Відділу Здоров'я і Санчастини ІХ, з якими Мед. Факультет був тісно зв'язаний. Без їхньої повсякчасної підтримки й допомоги 5-й курс не міг-би перебутися.

У всьому цьому полягало високе культурне завдання й місія 5-го курсу, що повстав революційним шляхом, мав силу й жив на революційних засадах та був культурним завоюванням в царині вищої медичної освіти.

Де-ж притулився у Катеринодарі 5-й курс і як він розмістився? Існував він завдяки привітній гостинності Кубчорнівздоров'я, що широко розчинив

двері своїх лікарських установ для шпиталевих клінік 5 курсу. З них Крайова Військова Лікарня вмістила в себе основні клініки — хірургічну й терапевтичну, а також спеціальні: очну, нервово-душевну та на шкірно-венеричну й, окрім того, кабінет патологічної анатомії та судової медицини. В 1-й Радянській лікарні притулилася акушерсько-гінекологічна клініка. В міському бараку — клініка пошесних хороб, у дитячій лікарні — клініка дитячих хороб, у бактеріологічному інституті притулилася гігієна і, таким способом, на перші часи для всіх знайшлося місце. Про клініки можна сказати, що вони розмістилися навіть привільно й були, що-до числа хорих і різноманітності їхньої, одні з найкращих на півдні Союзу. Для нечисленного 5 курсу в них утворилося клінічне багатство, і його одиниці потонули в шпиталевих клініках, що хорих нараховували сотні. В старих Університетах було навпаки: на сотні слухачів припадали десятки хорих, а на Кубані на сотні хорих припадали десятки слухачів. З цього виходить, що вчити та вчитися можна було, але прискорений дочасний випуск припинив працю в самім розгарі й не дав змоги використати, як слід, прекрасний клінічний матеріал.

На жаль, сполучення посад перешкоджало викладачам 5-го курсу цілком присвятити сили й час слухачам. Одні з них були одночасно на військовій службі, одні на цивільній, а це дуже гальмувало їхню працю в Університеті.

Також устаткування викладання залишало бажати кращого. Фактично кредити на це не довелося використати, бо в університетській касі не було вільних грошових знаків.

На 5-му курсі нараховувалося 12 катедр, а саме: 1) патологічна анатомія, 2) судова медицина, 3) гігієна й санітарія, 4) бактеріологія, 5) хірургічна шпиталева клініка, 6) терапевтична шпиталева клініка, 7) клініка пошесних хороб, 8) клініка очних хороб, 9) клініка дитячих хороб, 10) клініка нервових і душевних хороб, 11) акушерсько-гінекологічна клініка, 12) клініка на шкірних і венеричних хороб.

З завідувачами катедр ділили працю викладання їхні помічники, асистенти, помічники прозектора, лаборанти, ординатори, разом 38 чоловіка, а загальне число всіх викладачів на 5-му курсі досягало 50, з них 3 професорів, 4 докторів медицини й 43 лікарі.

Отже, ми бачимо, що Кубанський Мед. Факультет народивсь швидко, несподівано для тих, що його оточували і, як роз'яснили з Москви, навіть передчасно. В Москві дивувалися несподіваному з'явленню в сім'ї російських медичних факультетів Кубанського новонародженого й навіть не хтіли визнати його за факультет, ставлячи питання про його доцільність, отже, й про його буття. А факультет виявив усі ознаки життєздатності й почав рости не днями, а годинами, пильно вимагаючи окремого приміщення й звязаного з його життям годування й догляду. Новонароджений швидко більшав на обсяг і виявив нечуваний апетит. Голос у нього був сильний і настирливий. Скрізь він репетував про приміщення та встаткування. Очевидячки, це була здорова, сильна, кріпка дитина, що її трудно заморити. З такої діагнози виходила й добра прогноза. Новонароджений житиме вічно, йому судилося перманентне

культурне існування. Він житиме, доки існує Державна влада, що для неї дорогі й народня освіта й нерозривно звязане з нею народнє здоров'я.

Кінцеве слово до Медичного Факультету — Кубанський Медичний Інститут.

Після перетворення Медичного Факультету на Медичний Інститут з 1/XI—р. 21-го правовий і матеріальний стан його залишавсь протягом перших 5-ти років непевний і хисткий, і тільки 1925—26 навч. рік став в історії Інституту поворотом, після того, як 16/VII р. 1925-го Раднарком, завівши його до твердої сітки ВИШ'ів Республіки, дав йому сталий державний бюджет. За ці роки було запрошено зовні 4 нових професорів і здобуто, нарешті, обхідніший будинок для Інституту, а разом поповнено його новим навчальним і господарським інвентарем та устаткуванням.

Студентів на I/XI р. 26 було 1044 чол.; на курсах: на 1-му—125, 2—170, 3—271, 4—248 і 5—230 чол. Перший випуск р. 1925-го дав 114 кубанських лікарів, другий випуск р. 1926-го—154 (Куб. Научно-Мед. Вестник, 1926 р.).

Р. 1925-го Інститут мав 15 клінік з загальним числом ліжок Відділу Здоров'я—550 16 лабораторій, 7 допоміжних інститутів, 2 диспансери, 7 рентгенівських кабінетів 4 музеї й бібліотеку.

Кубанський Мед. Інститут обслуговує тепер: Крим, Північно-Кавказький край і, спеціально наменьш його: черкесів, карачаївців, балкарців, кабардинців, осетинів, абхазців, а, головне, корінну українську людність Кубани. За статистикою, I/V р. 1925-го у ньому було студентів 1021 чол. Їхній соціальний стан був такий: робітників та їхніх дітей—210, козаків (українців) та їхніх дітей—436, радслужбовців трудової інтелігенції й їхніх дітей—350, нетрудового елементу—25. Такий склад треба визнати за пролетарський, робітничче-козацький, наполовину український, як це було р. 1920—21 й на Медичному Факультеті. Приблизно таке саме співвідношення—10 з України та 7 із Союзу—залишається і для викладачів, що тепер завідують катедрами.

Старе Факультетське Фізично-Медичне Товариство, що є й тепер при Інституті, нараховує тепер, протягом 1920—1927 рр., без малого 200 засідань, що дали багато цінного матеріалу.

VI. Рада дослідження та вивчення Куб.-Чорноморського Краю.

Ініціатор Ради — вихованець к. Петровсько-Розумовської Академії агроном А. П. Протопопов, що вмів у переходову після революції добу об'єднати місцеві краєзнавчі елементи, додавши до них заходжі наукові сили. Спираючися на співчуття місцевої Влади й утворивши один з перших звязок з Москвою, А. П. Протопопов притяг до Ради талановитого організатора й адміністратора в особі професора Харківського Університету Т. П. Кравця, що, опосівши посаду заступника голови Ради, цілковито віддавався будівництву її рр. 1920 та 1921 й устиг зберегти в Раді багато з уламків біологічних колекцій, бібліотек та різноманітних речей краєзнавства. Між иншим, увагу Ради було зосереджено на культурі сонячника, цієї невичерпної валюти Кубанського Краю, що склав матеріальну базу Ради. Сонячникові А. П. Протопопов присвятив монографію, що звернула на себе увагу Влади й сприяла зміцненню Ради на Кубанському ґрунті. Відмінна від різнобічного, з широким розмахом, теоретичного „ОЛИКО“, Рада дослідження обмежилася на науково-практичному дослідженні природніх багатств Північного Кавказу, об'єднуючи дослідчі сили Кубани з сусідніми автономними краями і Республіками та виявляючи в цій справі велику актуальність. Українська група вчених брала в її житті діяльну участь: проф. П. І. Міщенко та В. М. Арнольд (ботаніка),

П. П. П'ятницький (мінералогія), І. А. Красуський (хімія), не казати вже за Кравця Т. П. (фізика), що був її душею. Багато сили, енергії, часу, праці поклав він у це діло, що воно й після районування, яке перекрало адміністративну мапу Північного Кавказу, існує й досі під назвою „Кубано-Чорноморського Краєвого Науково-Дослідчого Інституту“, являє собою краєзнавчий Центр для Північного Кавказу. І це сталося завдяки тим академічним традиціям, яких заклала, засновуючи його, українська група вчених, що вдихнули в його краєзнавчий кістяк живий науковий дослідчий дух. Такий Інститут не міг не мати значіння при організації біологічного й почасти медичного факультету Кубанського Університету, бо він був резервуаром живих наукових сил, що з нього черпав новонароджений Факультет. Університет і Рада, працюючи в контакті, підтримували одне одного в перших кроках існування. І в цій справі українським ученим належить видатна роль. Інститут тепер має сітку метеорологічних, біологічних та агрокультурних станцій.

VII. Закінчення.

Отже, Кубанський Університет виник стихійно, підчас військового комунізму, через 3 місяці після того, як прийшла Радянська Влада на поторсану від громадянської війни Кубань, що давно плекала мрію про власну вищу школу, але навряд-чи звязувала вона здійснення її з гуркотом гарматних пострілів.

Він з'явивсь несподівано, явочним порядком, революційним шляхом, виключно завдяки енергії корінного українця О. В. Багрія, що, зваживши на становище, яке утворилося на Кубані, при наявності науково-викладових сил і численних абітурієнтів середніх шкіл, не зупинивсь перед попередніми, тільки принциповими, побажаннями Катеринодарові зформувати свій Університет і, захоплений ідеєю, надав такому побажанням Колегії Наукового Сектору ваги формального дозволу в плановому порядку, чого на ділі й не було.

Засновуючи Кубанський Університет, О. В. Багрій спиравсь на найчисленнішу та найдіяльнішу групу українських учених, що підтримувала його всемірно, і зробив добре діло, яке буде оцінено в історії культури Кубано-Чорноморського Краю. І нехай проститься йому той невірний гріх, якого він звязав з такою прекрасною справою, як Університет. Університет, хоч як коротко існував, залишив по собі на Кубані глибокий слід, передавши разом з професорами академічні традиції трьом Інститутам, що залишилися в Катеринодарі й існують далі: Медичному, Сільсько-Господарському та Педагогічному, злиття яких, у другий ліком, Кубанський Університет назначає тепер Головнопрофосвіта.

Наприкінці, підсумовуючи причини, через що саме було засновано й через рік закрито Кубанський Університет, ми бачимо, що щасливий випадок завів на Кубань українця О. В. Багрія, що швидко орієнтувався у співвідношеннях інтелігенції й наукових сил на Кубані і що вже мав досвід в організації перед тим Самарського Університету. Б. користувався довірою в політичних колах і щиро бажав погодження між представниками двох світів: старого, що відходив, і нового, що прийшов. Багрія, що відігравав роль

буфера, стиснули з обох боків і він мусів передати свою дитину до інших рук. Але університетська справа, що він її, сказати-б, розігрів, розтоплювалася й після нього, утворюючи жужелицю, і відділяти її довелося вже його співробітникам без нього.

Рр. 1919—1920 закінчивсь на Кубані останній акт громадянської війни, що сіяла поміж борцями взаємну недовіру. В її атмосфері доводилося засновувати й будувати Кубанський Університет. Одірвані далечиною й подіями від Центру й не маючи від нього директив, ініціатори будували ВИШ за старим планом: Управа, Факультети, Рада. В особливо важкому стані опинивсь ФОН, що йому не легко було відразу потрапити в ногу з новим напрямком, і він збивавсь з такту. Трохи краще було з біологічним факультетом, але й він залишавсь без лабораторій, кабінетів, колекцій, без коштів і приміщення; через те викладання на ньому, провадилося тільки теоретичне, противне його природі. Тому ці факультети не мали можливости працювати продуктивно й сами собою розпалися, тим більше, що обидва вони були рівнобіжні з Педагогічним і Сільсько-Господарським Інститутами, які будувалися на нових засадах, пережили, як далі видно стало, Університет і Політехніку й розвиваються й зараз.

Інакше стало з Медичним Факультетом, що намацав з самого початку правильний курс, відповідний новим життєвим умовам, рано ступив з громадською підтримкою на шлях самостійности й самоокупальности, шлях тернистий і жорсткий у сучасних умовах. Ще Університет не було оформлено, як він поспішив звязатися зо всіма медичними відомствами й установами Краю, зацікавив їх і зробивсь корисний і потрібний для Краю. Цьому сприяло скупчення на Кубані лікарів і збудження в них після Революції наукової думки із стихійною силою. Всі такі моменти було використано й вони утворили Медичному Факультетові міцну репутацію в очах Радянської Влади та партійних кіл, це й вирішило йому долю, і він зберігсь, як Медичний Інститут. А Університет помер своєю смертю, тихо й непомітно, бо він був зайвий посеред радісного нового життя, що било ключем. Але від цього культурна вага його для Краю не стає менша. Він об'єднав у собі зайшлих першорядних учених, що й за несприятливих умов своїми науковими виступами демонстрували перед людністю силу, могутність, красу знання. Вони саме й відіграли роль наукового мавра, уступивши місце іншим, що провадять їхню справу за нових умов, у нових формах.

Отже, організацію Університету Кубанський Край завдячує заповзятості українця Багрія, що вписав своє ім'я в історію освіти й культури людности рідної йому походженням і побутом. Культурний подвиг його поки-що мало відомий на Україні й мало оцінений. Але його не забуде й повз нього не пройде історія, і в ній О. В. Багрієв мусить дістати належне місце.

Літературні джерела.

1) Проф. Н. Ф. Мельников-Разведенков, К истории организации медицинского факультета Кубанского Государственного Университета.

„Кубанский Военномедицинский Журнал“, вип. 2—3, Катеринодар, 1920. Стор. 1—9.

2) Проф М. В. Клочков, К истории Кубанского Государственного Университета. Труды Общ. люб. исследов. Куб. Области. 1922.

3) Хроніка „Кубанского Военномедиц. Журнала“, вип. 1—5. Катеринодар, 1920—1921.

4) Хроніка „Кубанского Научно-Медицинского Вестника“, т.т. I—V. Краснодар, 1921—1926.

5) Краснодарська щоденна газета „Красное Знамя“, 7.IX. 1920.

Ф. Г. МОЛЧАНОВ.

ПРОМОВА АКАДЕМИКА Д. І. БАГАЛІЯ НА ВРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ В САНАТОРІЇ ЦЕКУБУ В КИСЛОВОДСЬКОМУ З ПРИВОДУ 200-РІЧ- НОГО ЮБІЛЕЮ ВСЕСОЮЗНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

З приводу двохсотрічного юбілею Російської (тепер Всесоюзної) Академії Наук зорганізовано було 9 вересня 1925 р. урочисте засідання в Кисловодському в санаторії Ц.К.У.Б.У. ім. Карла Маркса. Серед інших промовців і доповідачів, які на тім засіданні виступали, виступив і акад. Д. І. Багалій з доповіддю на тему: «Про загальну вагу Російської Академії Наук». Я її записав стенографічно і подаю тепер у книзі „Записок“, що присвячується акад. Д. І. Багалієві.

Шановні товариші!

Програма нашого засідання випадкова. В цьому будинку вченого, в цій скромній залі лунає сьогодні слово про 200-річний юбілей Академії Наук. Його треба було, хоч-би й з деякою неповнотою, сказати тут. І моє, зокрема, слово не буде мати тієї систематичности, що з нею я звичайно намагавсь викладати свої думки в працях і промовах. Його схема випадкова. Я торкнуся декількох справ, що може здадуться вам цікавими.

Свято в Ленінграді, Москві не закінчиться в Москві, воно широко розилється й пошириться по всіх частинах СРСР і далеко по-за межами нашого великого Союзу. Важко сказати, як святкуватиметься юбілей Академії Наук. Коли уважно читати програми юбілейних свят, то складається двоїсте вражіння: хто більше зацікавлений — чи наш Союз, чи Європа, що ще так недавно висувала проти нас інтервенцію?... Але той факт, що бере участь Зах. Європа та її наукові установи, а також представники науки країн Сходу, переконує нас, що нині науковій інтервенції нема й що її не буде.

Це сталося не відразу. Свідомість поволі проходила до зах.-європейського суспільства. З жалем ми можемо констатувати факт, що Паризька й Віденська Академії Наук не будуть персонально репрезентовані на нашому юбілей. В їхніх листовних привітаннях висловлено мотиви, що їх не надумано ad hoc, а що відповідають об'єктивним умовам важкого внутрішнього стану тих країн. Представники наукових установ і видатні вчені Європи й країн Сходу прибули до нас. Характерна риса юбілею — це широка участь у ньому нашої радянської суспільности: робітничо-селянських органів і установ. Участь у Ленінградському юбілей представників Сходу — це щось нове, цього раніше не було.

Прогалини Заходу компенсуються виступами Сходу. Це має глибоке коріння в наших відносинах до Європи й Азії. Зах.-європейська наука та російські наукові й громадські установи будуть широко репрезентовані. Ось числа: близько 150 закордонних учених і близько 1000 наукових установ СРСР. Числа ще зростуть... Юбілей особливий і виключний. Він цілком відповідає величним завоюванням Жовтня...

Недавно я прочитав статтю шановного керівника Наркомосвіти, О. В. Луначарського «Про значіння Академії за 200 років її історичного існування». Це оцінка виключно авторитетна, вона є перша оцінка наукового значіння Академії (другу оцінку, стислішу, зробив неодмінний секретар академик С. Ф. Ольденбург). В ст. Луначарського ми знаходимо надзвичайно цінний соціологічний підхід до його теми. Економічна база при заснуванні академії першої чверті XVIII віку — торговельний капітал. Це правда, як правда й те, про що раніше говорили російські історики (С. М. Соловйов): це думка про європеїзацію тодішньої Петрівської Руси. З новим соціологічним підходом т. Луначарського виявляється суть розуміння європеїзації в новому змісті, з погляду економічного матеріалізму. Не дивно, що Петрові I для успіху його військової справи потрібна була наука з її технікою, і її було пересаджено на російський ґрунт з Заходу з усім готовим матеріалом, в особі тодішніх її представників. Західні вчені далі розробляли науку й природу з практичною метою. До цієї вихідної точки ст. т. Луначарського — торговельного капіталізму, на мою думку, треба додати його дальшу частину — перехід од торговельного капіталу до промислового та до капіталістичного виробництва в епоху імперіалізму, бо це теж впливало на Академію й академиків, хоч і не так виразно, як торговий капіталізм в епоху заснування Академії. Думка О. В. Луначарського, що Академія Наук протягом 200 років свого існування була відірвана від тодішнього суспільного й політичного життя, в основі своїй правильна, а преса, література й університети, навпаки, мали великий зв'язок з цим життям. Що-до дальшого часу, особливо передреволюційного, то я не погоджуюся з тією думкою, що тоді ніби зовсім не було суспільних інтересів.

Це стверджують і мої особисті спогади про академічне життя та його діячів, поєднані з часами ще далекими до нашої Великої Жовтневої Революції. А. Н. не була цілком аполітична й мала стосунки з громадськими рухами свого часу. Недалеко приклад близький мені особисто: А. Н. виступила з гарячим словом протесту в славнозвісній записці про розкріпачення українського слова. Автор і душа її був ак. А. А. Шахматов. Типи академиків нашого часу вже не такі, що були в 18-му й першій половині 19 в. Академики й зараз живі: С. Ф. Ольденбург, В. А. Стеклов, — тепер проводирі нового життя, зв'язаного з Жовтневою Революцією.

Звертаючися до суті справи — чим треба керуватися, щоб оцінити наукове значіння Академії, мусимо сказати, що відповідних матеріалів поки-що немає. Багатотомове видання ак. Сухомлінова, пол. XIX в., «История Российской Академии» нас не задовольняє. Але ми знаємо, що готується до друку ряд видань, що задовольнять наші запитання й потреби з цього боку.

Шановні товариші! Чим можна відзначити юбілей такої величезної уста-

нови, як А. Н.? Звичайно, не самою урочистістю, а й виданням тих праць, що освітлять 200-річне життя Академії. Ми чекаємо, що вийде історичний начерк Академії, з усіма її відділами, біографічний словник Академії та історія науково-допомічних установ Академії, її музеїв, лабораторій, кабінетів й т. ин.

Через хорість я мусів відмовитися від участі в делегації Цекосу на цей юбілей.

Ми певні, що вражіння чужоземних учених, що їх вони винесуть, оглянувши колекції музеїв, вислухавши доповіді, будуть так само прихильні, як і ті, що їх винесли делегації чужоземних робітників про господарський та економічний стан СРСР. Щоб у цьому переконатися, їм треба тільки докладно обізнатися з життям першої кращої з академ. установ, напр., академ. бібліотеки; вона третя на весь Союз СРР (публічна в СПб., Ленінська—к. Рум'янц. музей у Москві). Те саме треба сказати про наші славнозвісні музеї академії, лабораторії, як, напр., лабораторію фізіолога І. П. Павлова з її колосальними науковими досягненнями.

Діяльністю 41 члена А. Н. не вичерпується наукова діяльність Академії. Діяльність її характеризується такою основною практикою — колективізмом, коли біля одного академіка гуртується в якій-небудь установі Академії цілий ряд співробітників, що працюють за його керуванням, а цілий ряд установ зв'язується одна з одною.

Скажу декілька слів про відносини Всесоюзнаї А. Н. до України. Роль А. Н. що-до України була дуже значна. Ряд її академіків були родом з України, або були українцями своїм національним походженням. Назвімо, напр., славнозвісного математика Остроградського, що вчивсь у Харк. У-ті й родом був з Полтавщини; взагалі У-ти України—Харківський, Київський, Одеський — давали чималі кадри академіків. Академія жила університетськими силами. Продовжуючи довідку, з почуттям великого морального задоволення можу сказати, що акад. В. О. Стеклов, покійний академ. А. М. Ляпунов (матем.), видатний хімік Н. Н. Бекетов увійшли до Академії з Харківського У-ту, історик Росії, академік проф. Іконніков, історик зах.-евр. літератури, проф. Київського У-ту, Дашкевич увійшли до Академії із стін Київського У-ту. З найстарших — М. І. Сухомлінов — теж з Харкова (вихованець Харківського У-ту). І тепер цей потяг є. Останнього часу ввійшли до складу Ак. Наук В. П. Бузескул, харківський історик, з Одеси — лінгвіст проф. Б. М. Ляпунов. Отже стосунки А. Н. до України, поки ще не було Української А. Н., полягали в тому, що вона приймала до свого складу найвидатніших, на її думку, вчених України. Звичайно, це не робилося систематично і траплялися такі недогляди, як, напр., той, що найславнішого лінгвіста нашого часу, проф. Харківського У-ту, А. А. Потебню було обрано тільки на члена-кореспондента Академії, — того Потебню, що його школа існує й тепер. Звичайно, таке випадкове й персональне вхідження українських учених до складу російської А. Н. було недостатнє й наспіла потреба утворити окрему Українську А. Н., дитину нашої Революції.

Присутні можуть поставити питання, як розуміти нове титло Ленінградської Академії — «Всесоюзна», який зміст заховуватиметься за ним? Акад.

С. Ф. Ольденбург роз'яснив це. Він сказав: «Нове титуло Академії дає можливість і обов'язує її поширити границі вивчення природи й людности всієї території Союзу». А на запитання, чи буде особлива відозва від Все-союзної А. Н. до наукових установ країни, він відповів: «теперішній юбілей, що в ньому бере участь вся організована наука, є така відозва».

На засіданні Президії Головнауки з представниками всіх союзних Республік червоною ниткою відзначено побажання, щоб наука в нашому Союзі СРР як-найбільше поширилася в усіх центр. пунктах Союзу. В кожній із союзних Республік мусять бути свої наукові центри. Представники Закавказзя й Білоруси розпочинають організовувати в своїх республіках такі самі осередкові огнища науки. Утворювати наукові центри на широкопросторій території к. Рос. Імперії доцільно й потрібно.

Наприкінці дозволю собі навести побажання, що його висловив я особисто, як історик Росії й України, на адресу Всесоюзної Академії Наук: «Нехай до тих загальносвітніх завдань Академії, що ними вона жила 200 років, прилучиться ще одна висока й життєва мета, що її породжує всебічне оновлення нашого життя, також і наукового, через Великий Жовтень: нехай зміст наукових досліджень і досягнень іде на користь широких пролетарських мас через тісне сполучення з їхнім життям і потребами. Такою самою думкою й волею має перейнятися й молода Українська А. Н., а також і майбутні Академії інших союзних республік, працюючи в цілковитому контакті одна з одною, як члени єдиної федерації. Нехай міцнішає їхній науковий Союз і співробітництво, як дужчає господарча, політична й культурна міць Союзу С. Р. Республік. Нехай свідомість величності й життєвості цієї мети завоює собі в усіх Академіях світу таке визнання, як і думка, що її всі поділяють, про величність науки взагалі» (Оплески).

Промови й доповіді, а між ними й академіка Д. І. Багалія, на врочистому засіданні в санаторії Цекубу записав постійний кореспондент газети „Пролетарська Правда“, орг. Київського Губкому К.П.(б.)У. та Губвиконкому тов. Ф. Г. Молчанов, що був серед гостей.

A. THOMSON.

Prof. an dem Odessaer Institut für Volksbildung.

DIE ERWEICHUNG UND ERHÄRTUNG DER LABIALE IM UKRAINISCHEN.

Zur Frage über die Erhärtung der Konsonanten vor e, и.

Die Erhärtung der Konsonanten vor den kleinrussischen e und и und die Verschiebung der letzteren aus den urrussischen e, i, wie in *пѣти, поле*, gehören zu den wichtigsten und zugleich schwierigsten Fragen der kluss. Lautentwicklung. Über diesen für das Altrussische so eigentümlichen Vorgang haben wir bis hiezu keine befriedigende Erklärung. Ich selbst habe seit Jahren vergeblich nach einem durchgreifenden Zug in dem südruss. Lautsystem gesucht, der diese Veränderung hätte bewirken können, selbst nach dem möglichen Einfluss einer fremdsprachlichen Artikulationsbasis mich umgesehen. Aber was hilft es uns, dass bei den Ost-Osseten, den Nachkommen der pontischen Skythen und Sarmaten, das i eine ähnliche Veränderung erlitten hat, mit Erhärtung der Konsonanten vor ihm.

Bei dem jetzigen regen Interesse für die Geschichte der Landessprache der Ukraine lässt sich diese Frage nicht mehr umgehen. Nach allen meinen Versuchen bin ich zu der Überzeugung gekommen, dass man diesen Lautwandel aus einem komplexen Zusammenwirken verschiedener südruss. Lautverhältnisse zu erklären versuchen muss. Das erfordert allerdings eine weitläufige Untersuchung der Weichheitsverhältnisse der Konsonanten in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Denn um die kluss. Erhärtung zu verstehen, muss man sich vor allem das Wesen und die Entstehung der Weichheit (Mouillierung) klar machen.

Wir haben allerdings ein gutes Vorbild eines solchen Lautwandels selbst auch in den anderen russischen Sprachen, nämlich die Veränderung der urslav. Gruppen *ši, ži* zu *ши, жи* (*шѣти, живѣ*). Aber die weichen *ni, li, se, ti* usw. sind einem solchen Wandel ganz abgeneigt; darum blieb er auch im Grossruss. auf *ши, жи, ци* beschränkt. Wie kommen wir dann zum ukr. *ходить*, oder *нива, з ним* mit urruss. weichen n?

Das Ukr. ist noch gegenwärtig mit der Verhärtung der weichen *ki, xi, hi* (*γi*) zu ukr. *ки, хи, ги* beschäftigt. Diese Gaumenlaute, weniger h, sind in verschiedenen Mundarten noch mehr oder weniger weich, das

i neigt sich zum klr. *и* und drängt zur Erhärtung der vorhergehenden Gaumenlaute. Aber die Erhärtung dieser Lautgruppen ist nur die Folge des Systemzwangs, der vorhergegangenen Veränderung des *i*. Sie zeigen uns, wie solche Veränderungen sich auf andere Laute verbreiten, geben uns aber keine Aufklärung über den ursprünglichen Wandel des *i*.

Nach dem obigen haben wir also die Entwicklung des Erhärtungsprozesses bei den Labialen und Dentalen zu suchen und dazu ihre akustischen und physiologischen Weichheitsbedingungen einer Untersuchung zu unterwerfen. Dass die Verschiebung der *e*, *i*, und die Verhärtung der vorhergehenden Konsonanten ein einheitlicher Prozess war, ersieht man daraus, dass die weichen Konsonanten sonst erhalten blieben, und ebenso das Anfangs-*i* und die Verbindung *ie*, *ii* (*им'я*, *е*, *іх*).

In dieser Weise kann in den engen Rahmen dieses Aufsatzes die Frage natürlich nicht entledigt werden, um so mehr, als über das Wesen der Weichheit (Mouillierung) noch ein recht ungenügendes Verständniss herrscht, was zu weitläufigeren Auseinandersetzungen nötigt. Ich hatte allerdings schon längst,—als man noch die Mouillierung der Konsonanten mit ihrer Palatalisierung identifizierte und sie einer erweichenden Wirkung des harten Gaumens zuschrieb, was übrigens noch jetzt geschieht,—für die Mouillierung eine richtigere Auffassung gefunden und sie in meinem „Общее языковѣдѣніе“, 1906, durchgeführt. Aber nur langsam, und teils mit den früheren Anschauungen vermischt, fand sie selbst in der russischen Fachliteratur Eingang, hauptsächlich erst durch Vermittelung von Broch, der sich meiner Auffassung angeschlossen hatte und sie gründlich in seinem verdienstvollen Werke „Очеркъ фізіологіи слав. рѣчи“ verarbeitet hat. Trotzdem dass sein Buch in der deutschen Ausgabe (Slavische Phonetik) auch weiteren Kreisen zugänglich war, scheint in der Fachliteratur immer noch die alte Auffassung zu herrschen, und selbst ein Slavist wie Vondrák glaubte noch in seiner unlängst erschienenen Vlg. slav. Gram. I² an die erweichende Kraft des Palatum (s. S. 335).

Aus diesen Umständen erklärt es sich, warum dieser Aufsatz nicht in der kleinrussischen Landessprache erscheint.

Meine Lehre besteht in Kürze im Folgenden. Ein Geräuschlaut besteht, abgesehen von der etwaigen Stimme, aus dem charakteristischen (spezifischen) Reibe- oder Plosionsgeräusch, zu dem sich stets auch das Eigengeräusch (Eigenklang) der Mundhöhle gesellt. Das letztere ist verhältnissmässig schwach, bestimmt aber die musikalische Höhe des gesamten Konsonantengeräusches. Die weichen (erweichten, mouillierten, palatalisierten) Konsonanten sind nichts weiter, als musikalisch hohe Abarten dieser Geräusche. Das Palatum hat mit der Mouillierung nichts anderes gemein, als dass man an seinem Vordertheile für die meisten weichen Konsonanten den kurzen Resonator bilden muss, dessen Eigengeräusch mit seinem Grundton den hohen Eigenton, die Mouillierung, dem Konsonanten verleiht. Aber z. B. bei den *l*-, *š*-, *č*-Lauten liegt der erweichende Resonator nicht am Gaumen. Die meisten Sonorlaute weisen

kompliziertere Verhältnisse auf, aber die Weichheitsgrade werden auch bei ihnen nur durch die Tonhöhe bestimmt.

Nach diesen einleitenden Bemerkungen, die ich zum Verständniss des Folgenden vorausschicken musste, wende ich mich zu den weichen Labialen im Südrussischen, auf deren Betrachtung ich mich hier beschränken muss. Vieles liegt bei ihnen noch im Unklaren, und sie dürfen daher ein Kapitel für sich bilden.

Vor allem haben wir es hier mit dem epenthetischen *l* zu thun, das durch ein folgendes *i* schon im Urslavischen hervorgerufen war. Wie sind die Lautgruppen *pl*, *bl*, *vl*, *ml* entstanden?

Durch die Vorausnahme der folgenden *i*-Stellung der Zunge und der Lippen erhielt die Explosion der *ti*, *si*, *ni*, *ki* usw. den kurzen Resonator mit weiter Öffnung des *i*, somit auch die Tonhöhe des *i*, die Weichheit. Aber die Explosion der Lippenlaute *pi*, *bi*, *vi*, *mi*, blieb bei diesen Bedingungen bis 3 Töne tiefer, blieb halbweich, wie man sagt, trotz der *i*-Artikulation der Zunge, weil die Verlängerung des Vorderresonators durch die Lippenartikulation mit ihrer engen Öffnung den Ton unvermeidlich vertiefte. Damit konnte sich das Gehör nicht befriedigen. Um nun die Tonhöhe, den Weichheitsgrad, der anderen weichen Konsonanten zu erhalten, forcierte man die *i*-Stellung, drückte die Zunge energischer gegen den harten Gaumen nach vorn, da nach der Erfahrung diese Bewegung den Weichheitsgrad erhöhte. (Man überzeuge sich davon, indem man etwa weiche *ся*, *сю* hervorbringt, und dann weichere zu erhluten sucht).

Die Folgen davon können wir bei unseren jetzigen Artikulationsgewohnheiten nur durch Experimentieren finden. Man versuche daher mit starkem Druck gegen den Gaumen schnell nacheinander *бюбю...* auszusprechen, und man wird dazwischen *бю* hören. — Man spreche laut ein gutes *i* und mache dabei leichte Stösse mit dem kleinen Finger gegen die Zungenspitze oder den Vorderrücken. Man wird dabei oft *í* hören. — Man spreche *пюпю...*, indem man mit dem Finger stark gegen den Vorderrücken der Zunge einen kontinuierlichen starken Druck ausübt, als wäre die Zunge mit einem Gewicht belastet. Man wird dazwischen auch *пю* hören.

Man muss nicht glauben, dass die Artikulation der Zunge durch den Finger verschoben wird. Die Zunge ist stark genug, um sie richtig auszuführen. Nur eines fällt ihr dabei schwer — den Seitenverschluss an den Seitenzähnen und Alveolen einzuhalten. Denn sobald die ausgestreckte Zunge mit dem Vorderrücken einen Druck auszuüben hat, kontrahiert sie sich an den Seiten. Dadurch entstehen kleine Lücken auf der einen oder beiden Seiten, durch welche die hinten komprimierte Luft durchdringt und bei der Lippenexplosion in den Seitenteilen der langen Lippenspalte des *i* eine Ausflussöffnung findet. Ein solcher Luftstrom an der Zungenseite ist aber ein *l*-Laut.

Man muss sich nicht wundern, wenn die Versuche nicht immer gelingen. Daz ugehört immerhin eine eigenartige Innervation der Zungenmuskeln, sonst hätten wir ja überall das epenthetische l. Man wiederhole die Versuche.

Der Entstehungsprozess dieses l im Urslavischen wäre also folgender: Um bei den Labialen den Weichheitsgrad der Dentalen zu erlangen, verstärkte man den Druck gegen den Gaumen. Dadurch entstand zuweilen ein weiches l im Moment der Explosion. Man duldete den Fremdling, weil er der Explosion das nötige Weichheitselement, die i-Tonhöhe, verlieh, die man sonst bei den Labialen nicht erhalten konnte.

Der Silbenanfang war somit weich, das Ohr war befriedigt und i fand daher günstige Aufnahme und Verbreitung.

Das es hierbei eben nur an der Weichheit gelegen war, wird auch durch das Folgende bestätigt. РФБ, 64. Bd., S. 111, sprach Sobolevskij die Vermutung aus, dass l-Epenthese nur dann im Urslavischen aufkam, wenn dem Labial kein Geräuschlaut vorausging, da unter anderem in dem südruss. Apostel von Christinopol des 12. Jahrh. умърщвяѣтъ, умърщвена usw. ohne l sind. Darnach wären умерщвлена, язвлю usw. Neubildungen. Nach dem obigen ist es gar nicht anders zu erwarten. Das starke, durch die Vorausnahme des i erweichte Reibegeräusch der Dentale dominierte, das Gehör übersah die ungenügende Erweichung des folgenden schwachen Labials, und es lag daher kein Grund vor, den Druck gegen den Gaumen zu verstärken, um Weichheit des v zu erhalten, was zu vl geführt hätte. Zu der Gehörsempfindung gesellte sich noch die palatale Zungenartikulation, die bei (умър)щвена genau dieselbe war, wie bei (отъмъ)щена, nur dass man beim ersteren am Ende des щ eine dentilabiale Engebildung der Lippen hinzufügte. Sonst hätten wir hier nicht щ, oder ж in уажвѣжъ. Im letzteren ist l übertragen, wie z in уажвѣжъ. Sie entstanden unmittelbar aus ti, zi der Zungenartikulation.

Ich glaube, dass die l-Epenthese auch in manchen anderen Fällen nur übertragen ist, worauf ich hier nicht weiter eingehen kann. Obgleich im Ost- und Südslavischen fast allgemein verbreitet, gehört sie immerhin zu den sporadischen Erscheinungen des Lautwechsels, wie ndr aus nr, str aus sr, und wird wohl selbst im Urrussischen hauptsächlich durch Übertragung verallgemeinert worden sein. Man kann weiche pu, pä ohne Mühe auch ohne solche Bildung der Seitenresonatoren aussprechen, wie wir sehen werden.

Ausser den urslavischen Erweichungen durch das folgende i, kamen im Urrussischen noch andere Konsonantenerweichungen zu Stande, nämlich vor ě (ѣ) und e, und dann noch vor dem schwachen ъ, welches als Murmellaut und stimmloser Vokal mit etwas geöffneter Stimmritze gesprochen wurde, und daher einen grösseren Luftstrom und infolge

dessen einen höhern Eigentön erhielt und als *i* in den vorhergehenden Konsonanten eindrang. Vgl. Zeitschrift für slav. Phil. II, S. 32.

Der später mit dem Buchstaben *ѣ* bezeichnete Laut wurde im Ur-russischen wie *ie* gesprochen, wie er sich bis zur Gegenwart in nord-kruss. Mundarten erhalten hat.

Was *e* anbelangt, z. B. in *pentъ*, so wurde es schon im Urslavischen vom Ende aus nasaliert. Ein solcher nasalierte Teil vertieft sich aber in der Tonhöhe. Daher wurde es allmählich zum urruss. *ěä*, was unter Mitwirkung eines Dissimilationstriebes nach Verlust der Nasalierung zu *iä* führte: *pätъ* mit *i*-Stellung der Zunge bei dem Labial.

Diesen Dissimilationstrieb erkläre ich auf folgende Weise. Das Ur-russische hatte neben den einheitlichen Silben, wie *tra*, *tri*, in welchen der Silbenvokal die ganze Silbe durchdrang, noch solche wie *ěu*, *lä*, *bu* aus dem Urslavischen ererbt, bei denen die Zunge am Anfang der Silbe die *i*-Stellung einhalten musste zur Mouillierung der Konsonanten, und dann eilig zur hinteren Stellung für den Silbenvokal übergang, um die Silbe nicht zu sehr zu verlängern. Bei einer solchen Schwungbewegung der Zunge konnte natürlich die *i*-Stellung leicht übertrieben werden und ebenso, in entgegengesetzter Richtung, die Stellung für den Silbenvokal. Ein *peetъ* > *peätъ* mit nasaliertem und daher vertieftem zweiten

Teil musste sich natürlich solchen diphthongischen Silben, wie *bieło*, *čudo*, anschliessen, und bekam so allmählich einen palatalisierten Anfang. Auf diese Weise wurden im ganzen russischen Sprachgebiet die Konsonanten vor *ě* und *e* erweicht, weil die Zunge bei ihrem Silbenanfang zur *i*-Stellung am harten Gaumen vordrang.

Bei einem solchen kurzen Resonator am Vordergaumen erreichten *сѣдъ*, *дѣдъ*, *дѣдѣ*, *свѣча* usw. die höchste Tonhöhe, den höchsten Weichheitsgrad. Aber die Labiale, wie wir sahen, blieben bei der *i*-Zungenstellung (Palatalisation) nur halbweich (*пѣтъ*, *вѣзати*), weil die Lippen den Resonator vorn verlängerten und verengten. Mit diesem Weichheitsgrad konnte sich das kleinrussische Ohr nicht begnügen.

Warum entstand jetzt hier nicht das epenthetische *l* (*пѣлъ*, *вѣзати*), wie im Urslavischen? — Man artikulierte im Kleinrussischen jetzt schon etwas anders. Beim Streben nach dem höheren Eigentön konzentrierte man nach Möglichkeit den Zungenkörper vorn am Vordergaumen. Dadurch wurden von der Zungenmasse die Seiten vorn gut verstopft und *l* konnte daher nicht entstehen. Aber eine solche Artikulation hatte andere Folgen. Es entstanden *pⁱätъ*, *lubⁱätъ*, *vⁱänu*, in welchen nach der Explosion ein längerer *i*-Übergangslaut hervortrat, der mit der

Zeit mundartlich länger wurde (piätⁱ, imiä). Die am Vordergaumen konzentrierte Zungenmasse konnte nämlich nicht schnell genug aus dieser Stellung nach der Explosion entfernt werden. Aber die erstrebte i-Tonhöhe war für den Silbenanfang erreicht und das Ohr war befriedigt, obgleich die Explosion der Labialen dabei halbweich blieb.

Derselbe Umstand rief noch eine andere Lauterscheinung hervor. Bei den so entstandenen mⁱäso, imⁱä musste der weiche Gaumen den Nasenverschluss gleich nach der Explosion des *m* machen. Da hier aber die vorn konzentrierte Zunge unwillkürlich eine *n*-Stellung bildete und ihr Abheben vom Gaumen sich in Vergleich mit der *m*-Explosion verspätete, so konnte sich mit ihr auch der Nasenverschluss verspäten, weil letzterer beim weichen *n* gewohnheitsmässig nach dessen Explosion gemacht wurde. Das ergab aber die mundartlich stark verbreiteten мнясо, мнякий, імня, камняний usw.¹⁾

Nach dem obigen lagen im Kleinrussischen für das organische Aufkommen nicht nur der weichen Labialen, sondern auch der l-Epenthese die Artikulationsverhältnisse ganz ungünstig. Und in der That macht das in den kluss. Mundarten oft neu auftretende *l* den Eindruck, das es sich als Erweichungselement mechanisch dem vorhergehenden Labial angeschlossen hat, mit ihm eine Lauteinheit bildet, die in gewissen Fällen auftritt, wo ein weicher Lippenlaut sein sollte. Kurz, *bl* oder *vl* usw. wird in der Sprache als weiches Gegenstück in Alternation zu den harten *b*, *v* verwendet, ganz wie die weichen *n*, *l*, *s*, *d* usw. im Gegensatz zu den harten.

So erkläre ich die Entstehung des verbreiteten здоров'я, mit weichen Konsonanten vor—*я* wie in щаст'я, mit dem das phonetisch regelrechte здоров'я wohl artikulatorisch, nicht aber akustisch harmoniert. Ebenso besteht die semantische Lauteinheit, welche die Wörter wie гу'ся, поро'ся, щен'я charakterisiert, in der Endung—*ä* in Zusammenhang mit der Weichheit des vorhergehenden Konsonanten, und wird daher durch жереб'я befriedigend wiedergegeben, nicht durch жереб'я.

Aus demselben Grunde entstanden die mundartlichen дерев'яний, солом'яний, олов'яний usw. neben пшон'яний statt дерев'яний; ferner жаб'ячий, мурав'ячий, жереб'ячий, коров'ячий an Stelle der phonetisch regelmässigen коров'ячий usw., in Einklang mit тел'ячий, пс'я-

¹⁾ Die Betonung bleibt auch im Folgenden unbezeichnet, um Verwechslung mit dem Zeichen der Weichheit zu vermeiden.

чий..., da die Weichheit der vorhergehenden Konsonanten ein Zubehör der Suffixe -яний, -ячий ist.

Solche mit *l* versehene Wortbestandteile konnten dann natürlich auch übertragen werden: муравлі nach муравля statt мурав'ї, муравлі-ний; крówлю, крівльо́ю statt крив'ю; sogar купіть neben садить 2. pl. imp. usw.

Ebensowenig können куплять, люблять usw. phonetisch entstanden sein. Dazu lag kein Grund vor, da люб'ять, став'ять прав'ять (praviäť)... das Weichheitselement, den *i*-Übergangslaut, enthielten. Sie müssen Neubildungen sein, wie entschieden сплять, denn nach einem Labial mit vorhergehenden Konsonanten entstand selbst im Urslavischen kein *l*. Die Weichheit des *s* in спять musste durchaus befriedigen, da auch die Zungenartikulation ein palatales säť war.

Warum ist trotzdem in der 3. pl. die *l*- Epenthese allgemein geworden? Die Ursache ist eine morphologische. In dieser Verbalklasse gehört zu der semantischen Lauteinheit, die die 3. pl. bildet, ausser der Endung -äť noch die Weichheit des vorhergehenden Konsonanten (ходятъ, лазять, позволять, цінять). In любять, спять... waren die Labiale nicht weich. In люблю, сплю... wurden sie durch weiche *pl*, *bl*, *vl* vertreten. Daher mussten diese Verbindungen auch in 3. pl. eindringen, weil nur сплять, роблять, ловлять den für diese Form erforderlichen weichen Konsonanten vor der Endung enthalten. Vgl. Smal-Stockyj, Gram. d. ruth. Spr. S. 98.

Man muss nicht glauben, dass in *pl*, *bl*, *mn* usw. nur der zweite Bestandtheil die Weichheit repräsentiert. Die Labiale sind dabei nicht nur durchgängig palatalisiert, sondern ihre Explosion ist auch weich, da sie alle in den Seitenresonator des *l* explodieren, das *m* noch in den Resonator des *n* (імня). Sie benutzen also, statt eines die Erweichung bewirkenden zentralen kurzen Resonators mit der *i*-Tonhöhe, einen entsprechenden kleinen Seitenresonator. Dadurch erhält aber die Explosion nicht nur die Weichheit, sondern noch die *l*-Färbung.

Wo aber solche morphologische Anforderungen, wie bei сплять, nicht vorliegen, da begnügt sich die kleinrussische Sprache ebenso, wie die urslavische, mit dem halbweichen Labial, wenn neben ihm ein weicher Konsonant steht, da in phonetischer Beziehung nur ein Weichheitselement, die *i*-Tonhöhe, im Silbenanfang erfordert wird.

Daher war man im kleinrussischen mit святий, звязок, цвяк різдвяний usw. vollständig befriedigt und machte keine Austrengung, die zu sviätyi geführt hätte, ersetzte es auch nicht durch svlä—.

Selbst die schwächeren, theils etwas vertieften weichen Geräusche in тмяний, мертвяк, морквяний befriedigten die phonetischen Weichheitsanforderungen, da sie immer noch höher sind, als die hier halbweich gebliebenen Labiale.

Aus dem Vorhergehenden können wir für das Kluss. folgende Eigentümlichkeiten konstatieren. Das Kluss. fordert den höchsten Weichheitsgrad der weichen konsonanten, hält dabei aber an dem Palatalisieren fest, und da man auf diesem Wege keine weiche Labiale erhalten kann, begnügt es sich auch mit halbweichen Labialen bei weichen Nachbarlauten (piätъ, švato); wo aber morphologische Anforderungen durchaus weiche Labiale verlangen, greift es zu den ererbten Verbindungen pí, bí, ví, mí, und noch mn, da bei den kluss. Artikulationsgewohnheiten weiche Labiale nur in diesen Verbindungen produziert werden können.

Noch ein interessanter Beweis, wie das Kluss. an dem Palatalisieren festhält. Aus žítie > žitie usw. entstanden die kleinrussischen життя, знання, волося, лля, in deren Aussprache die Artikulation des Dentals mit der des i vereinigt wurde, und so etwas verlängerte, verstärkte weiche Dentale entstanden, nach denen das i noch nicht ganz geschwunden ist, wie durch Vergleich von життя, знання mit тяжко, няня leicht ersichtlich. Ganz dieselbe artikulatorische Verbindung eines Labials mit der i-Stellung ergab aber nur dubia, ри (дуб'я, п'ю, п'є, б'ємо, люб'ю). Die palatalisierten Labiale wurden durch die Lippenartikulation in ihrer Tonhöhe vertieft, blieben halbweich. Wegen des Kontrastes in der Tonhöhe tritt der hohe Übergangslaut i nach der Explosion stark hervor und täuscht das Ohr in der Abschätzung der Tonhöhe der Labiale, so dass man sie für hart hält. Wenn man nicht so am Palatalisieren festgehalten hätte, so hätte man neben життя auch weiche *рыб'я usw. erhalten können, wie mundartlich im Weissrussischen. Aber nach den ukr. Artikulationsgewohnheiten könnte hier nur *рыбля aufkommen, wie wir thatsächlich здоровля haben.

Wenn ich recht sehe, ging in dem Erweichungsprozess der Konsonanten das Südrussische mit dem Nordrussischen schon vorhistorisch etwas auseinander. Unter anderem begnügte man sich im Nordruss. mit einem geringeren Grade der Weichheit, und die Neigung zum Palatalisieren war hier geringer, als im Südruss. Man spricht судят^е 1), дядя^е, сядь^е, няня^е usw., nicht mit der i-Höhe.

¹⁾ Ich benutze die von Broch vorgeschlagene Bezeichnung der Weichheitsgrade, die ich übrigens auch selbst früher benutzt habe. Darunter verstehe ich aber jetzt etwas anderes: nicht die Vokale e, i, sondern ihre Tonhöhe, obgleich es akustisch so ziemlich dasselbe ist, nicht aber physiologisch. Sie ersetzen also annähernd die genaueren Bezeichnungen d^h, s^h usw., die aber weniger praktisch sind

Dafür werden hier aber auch die Labiale weich gesprochen: ^епять, ^емясо, ^еголубю. Man artikuliert hierbei anders, als im Kluss. Die Zunge strebt nicht zum Palatum, sondern direkt aus der e-i-Stellung zu der Zahnspalte: sie drückt die Spitze gegen die Unterzähne, um mit dem nächstliegenden Teil des Zungenblattes hinter der Spalte zwischen den Zahnreihen die Hinterwand für den so entstehenden kurzen Vorderresonator zwischen den Lippen zu bilden. Nur dieser so von hinten verkürzte Vorderresonator ist im Stande die Labiale beliebig zu erweichen, weil der bis zum Palatum verlängerte Resonator dazu zu lang ist. Bei

den dentilabialen ^в, ^ф zieht sich dabei die Zunge etwas zurück, verlängert den Resonator nach hinten, weil er vorne verkürzt ist im Vergleich mit

^п, ^б, ^м. Die Lippen können bei dieser Bildung ganz lax artikulieren und brauchen sich nicht in langer Spalte zu öffnen, weil bei der Kürze des Resonators die Tonhöhe *i* und darüber auch so bequem erreicht wird. Selbstverständlich kann bei den so gebildeten weichen Lippenlauten kein epenthetisches *l* entstehen. Das ist im gewissen Sinne das Gegenstück zu der Erweichung der Labiale im Urslavischen.

Nun kommen wir zu dem schwierigsten Teil unserer Aufgabe, zu den Labialen vor urslav. *e*, *i*, wie *pe*, *bi*, *me*. Man nimmt gewöhnlich an, das im Urrussischen alle Konsonanten auch vor *e*, *i* erweicht worden sind. Aber es hat noch niemand zu zeigen vermocht, auf welche Weise

die so erweichten *te*, *ni*, *se*, *pe* usw. zu kluss. *те*, *ни*, *се* ^е erhärtet sind und welche Ursachen diesen Wandel hervorgerufen haben. Und ich

glaube, das lässt sich nicht zeigen. Ein früheres ^і*pe* hätte kluss. ^і*pie* gegeben. Und wenn man dabei die Erhärtung der Konsonanten, oder die Verschiebung der nachfolgenden *e*, *i*, für einen spontanen Lautwandel hält, so ist das ja nur das Geständniss, dass der kausale Zusammenhang dieses Vorgangs nicht verständlich ist. Ein spontaner Lautwandel ist ein *deus ex machina*, der einem aus der Not hilft.

Es wird daher wohl richtiger sein, wenn wir annehmen, dass die im Urslav. nicht erweichten Konsonanten vor *e*, *i* auch im Urruss. nur halbweich blieben, d. h. mit antizipiertem folgenden Vokal gesprochen wurden, wie franz. *vie*, *ami*, *antiquité*. Ich bin mir wohl bewusst, welche Folgen diese Annahme nach sich zieht, sehe aber keinen anderen Ausweg. Man behandelt die kluss. Erhärtung zu oberflächlich. Auch die Verhärtung der Konsonanten vor *e* in einigen gruss. Mundarten erfordert genauere Untersuchung.

Die weichen Konsonanten besaßen sowohl vor den vorderen, wie auch hinteren Vokalen eine selbständige Weichheit, eine höhere Tonhöhe, als der folgende Vokal, oder wenigstens eine entsprechende Zungenartikulation und strebten nach dieser Tonhöhe. Dadurch zeichneten sie

sich von den übrigen Konsonanten aus und bildeten somit eine eigene Kategorie.

Die harten Konsonanten hatten ein bedeutend tieferes Geräusch, aber von verschiedener Tonhöhe, je nach dem Konsonanten und dem folgenden Vokal, mit dessen Voraussage sie produziert wurden. Da diese Volkale, ausser *a*, mit Verkleinerung der Lippenöffnung gebildet wurden, waren die harten Konsonanten auch immer labialisiert, aber nicht vor *a*. Ich glaube nämlich, dass es im russischen Sprachgebiet nie eine selbständige Labialisierung oder Labiovelarisierung der Konsonanten gegeben hat. Somit konnten die harten Konsonanten keine einheitliche Klasse bilden und waren nur von den weichen geschieden.

Welche Stellung in Bezug auf die Weichheit sollten nun die halbweichen, richtiger passiv den folgenden *e, i* in der Artikulation angeglichenen Konsonanten später, im Altrussischen einnehmen?

Im Nordrussischen war der Weichheitsgrad der aus dem Urrussischen stammenden weichen Konsonanten mässiger geworden. (Wer darin einen Einfluss der finnischen Artikulationsbasis sehen will, kann dazu Anhaltspunkte finden). Daher konnten die Dentale in *te, di, se, ni* usw.

sich im Grruss. zu den weichen *tä, ěi, lä, nü* usw. gesellen. Und da man hier eine wirksame Artikulation zur Erweichung der Labiale vermittelst eines Vorderzahnresonators gefunden hatte, so dass bei *pe, bi* die Zunge gegen die Zahnspalte ganz ebenso artikulierte, wie bei *te, di* gegen den Hartgaumen, wobei sie die *e, i*-Stellung bewahren konnte, so waren auch die Labiale in der Tonhöhe den folgenden *e, i* ganz ebenso angeglichen, wie *te, ti*, und gerieten daher zusammen mit ihnen in die Kategorie der weichen Konsonanten.

Aber im Südrussischen, wie wir sahen, zeichneten sich die weichen Konsonanten, ausser den Labialen, durch einen höheren Weichheitsgrad und energisches Palatalisieren aus. Besonders stark palatalisiert waren hier die Labialen (und entwickelten daher später einen *i*-artigen Übergangslaut zum folgenden Vokal), obgleich ihre Explosion dabei nur halbweich blieb. Ihnen gegenüber waren *te, di, se* usw. in der Tonhöhe tiefer und nur passiv palatalisiert, ebenso die Labiale *pe, bi, me* usw. noch tiefer. Daher blieben im Südrussischen die im Urslavischen nicht erweichten Konsonanten vor *e, i* ausserhalb der Kategorie der weichen Konsonanten, wie alle anderen harten Konsonanten.

Da nun bei den Labialen, bei einheitlicher Zungenstellung mit den folgenden *e, i*, das charakteristische Geräusch und der Übergangslaut wegen der Lippenartikulation immer tiefer waren, als der folgende Vokal, so wurden allmählich vom Anfang aus auch die folgenden *e, i* vertieft, d. h. ihre Zungenhebung verschob sich allmählich nach hinten, um so die akustische Einheitlichkeit der Silbe zu bewahren, die den harten Silben eigen war. Bei Voraussage dieser hinteren Stellung, besonders bei neueren Generationen, wurde seinerseits der Lippenlaut selbst tiefer.

Das führte so stufenweise zu den jetzigen kluss. мила, питати, перша, d. h. zur Erhärtung der Labiale in Zusammenhang mit der Verschiebung der folgenden e, i zu den kluss. hinteren (harten) e, и.

Auf diese Weise lässt sich die kluss. Erhärtung bei den Labialen erklären. Aber dieser Prozess hätte auf die Silben mit Labialen beschränkt bleiben können, wie im Grruss. ein ähnlicher Wandel auf ши, жи, ци beschränkt geblieben ist. Es muss also noch gezeigt werden, wie dieser Erhärtungsprozess nach den anderen Konsonanten, bei anderen Bedingungen, vor sich ging, wo er weder gleichartig, noch gleichzeitig zu sein brauchte. So hat schon Krymskij (Українська грамматика I, 1, S. 192, 106 ff) unter anderem darauf hingewiesen, dass die Erhärtung bei den Labialen früher eingetreten ist, als bei gewissen Dentalen.

Die Verhärtung der auslautenden Labiale, wie in сынѣм голубѣ, ist im Grunde genommen derselbe Prozess. Das Schluss-ъ wurde unter dem Einfluss der vorhergehenden tieferen Labialexplosion ebenso allmählich vertieft und verschoben, wie i, e, bis es mit ѣ zusammenfiel, mit dessen Vorausnahme bis hiezu ukr. голуб, сином gesprochen werden. Aus der geringeren Widerstandsfähigkeit des überkurzen End-ъ erklärt sich das frühe Eintreten dieses Prozesses im Kleinrussischen, und ebenso seine Verbreitung auch in den anderen russischen Sprachen.

Was die Chronologie anbelangt, so glaube ich, dass die urruss. halbweichen Silben ne, li, pe, vi usw. im 11—12 Jahrh. im Südrussischen noch ebenso erhalten blieben, oder vielleicht theilweise, je nach dem Konsonanten und der Mundart, schon mehr erhärtet waren. Aber im Nordrussischen waren sie zu dieser Zeit wenigstens in einem Theil der Mundarten schon mit den alten weichen Konsonanten zusammengefallen.

Die Silben des Vollauts, wie бе́реза, oder mit e aus ѣ, wie не́с, konnten natürlich im Südruss. damals auch nicht anders sein. Die im Urslav. erweichten ní, lé usw. schlossen sich erst später, nach Verschiebung der e, i, den harten Silben an.

Die altruss. Denkmäler scheinen mehr für diese Annahmen, als dagegen zu sprechen, obgleich ihre Andeutungen in dieser Beziehung sehr mangelhaft sind.

О. Н. СИНЯВСЬКИЙ.

Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

ФОНЕТИЧНА КОНТРОВЕРСА.

Слов'янські мови, між иншим, виділяються супроти інших мов індоєвропейської групи наявністю дуже поширеної категорії так званих м'яких приголосних, при чім ця характерна ознака вже праслов'янської мови в її нащадках — в окремих слов'янських мовах — по-різному трансформувалася, то „обмежуючися на меншому числі приголосних, то поширюючися на більшу частину приголосних якоїсь мови; саме оцей момент зумовлює типові контрасти в звуковій конструкції слов'янських мов“¹⁾. В усій сукупності й подробицях це явище в слов'янських мовах в обох прорізах — історичному й географічному (тоб-то власне в прорізі часу й простору) — занадто складне й заплутане, і ми отут спиняємо увагу лиш на тому, що виступає як одно з найцікавіших питань української фонетики, це історія появи твердих (краще сказати-б „не м'яких“) приголосних перед передніми та близькими до них голосними, тоб-то історія складів *ле, не, ре...*, *ли, ни, ри...* в сьогочасній українській мові.

В родині сучасних слов'янських мов ці сполучення української мови являють собою досить виразний і своєрідний тип супроти типів інших: з одного боку ми бачимо сказати-б протилежний тип у мові російській, де українським *ле, не, те...*, *ли, ни, ти...* відповідають склади з м'якими приголосними (порівн. рос. поле, лебедь, небо... лихо, тихо...), з другого-ж тип середній поміж тими крайніми — в мові сербській, де ми знаходимо в одних аналогічних з наведеними випадками приголосні тверді, як в українській мові (напр. серб. небо, низак, лице..., в інших знов м'які, як у російській (напр. серб. кнѣга, поѣе).

Усі інші слов'янські мови що-до характеру приголосних перед рефlekсами праслов'янських передніх та близьких до них голосних у більшій чи меншій мірі наближаються до одного з тих основних 3-х типів²⁾.

¹⁾ О. Брокъ, Очеркъ физиологій славянскої рѣчи (Энцикл. слав. филол. 5.2), стор. 151. Підкресл. мов. О. С.

²⁾ Так, польська мова пом'якшеністю приголосних, особливо перед *е* й *і*, наближається до російської, хоч кількісно й відстає дещо супроти останньої. У болгарській мові приголосні перед болгарськими *е* й *и* тверді, але в меншій мірі, ніж в українській, [див. О. Брокъ, Очеркъ., ст. 71—73, 154. В. Щепкинъ, Учебникъ болгарскаго языка, ст. 4. Т. Флоринскій, Лекції по славянскому языкознанію. I, ст. 80—83, 88—89. А. Шахматовъ, Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русск. яз. (Энциклоп.

Зважаючи на те, що в українській мові на величезній території тверді склади *ле, не, те...*, *ли, ни, ти...* виступають з надзвичайною послідовністю і властиво ніде більш у слов'янських мовах не повторюються, ми природно спиняємося перед питанням, як розуміти тверді приголосні в українській мові перед рефlekсами праслов'янських *e* й *i* не тільки в таких випадках, коли вони й не були м'які в праслов'янську добу, як от небо, низ, лихо і т. ін., а й у таких випадках, коли вони були м'які, як от у неї, книга, поле, море і т. ін. Питання тим більше цікаве, що в сусідніх українській мові слов'янських мовах (рос., білор., польськ., словацьк.) бачимо протилежне явище¹⁾.

В праслов'янській мові приголосні були трьох категорій: тверді, м'які й напівм'які. Одні були тільки тверді (*k, g (h), x*), другі тільки м'які (*ž, ě, š, ďz, ďz, c*), треті могли бути і тверді і м'які і напівм'які (*l, r, n, s*), на решті четверті і тверді і напівм'які (*d, t, z, b, p, v, m*). Що правда категорія напівм'яких приголосних (перед *i, e, ě, ѣ, ѵ*) власне гіпотетична і часто в лінгвістичних працях слов'янські слова зіставляється із спорідненими грецькими, латинськими й под. без жадних застережень, тоб-то так, що ми отожднюємо, напр., склади *te, de, ti, di...* в усіх тих мовах, читаючи їх з твердими приголосними²⁾. Таке зіставлення знаходимо, напр., у В. Поржезинського в праці „Сравнительная грамматика славянскихъ языковъ“. Вып. 1³⁾, у Г. Іллінського⁴⁾, С. Кульбакина⁵⁾, R. Meringer'a⁶⁾ й ин. Але іноді натрапляємо на увагу, що в праслов'янській мові була категорія напівм'яких (напівпалятальних, напівпаляталізованих) приголосних. Так, напр., Ф. Фортунатов у праці «Краткий очеркъ сравнительной фонетики индоевропейскихъ языковъ» між иншим зауважує, що «о. слав. твердыя согласныя передъ мягкими гласными становились, надо думать, полусмягченными» (ст. 227). У Й. Мікколи (Urslavische Grammatik. I) знаходимо увагу, що перед *e* в праслов'янській мові приголосні були напівм'які

славян. филолог. 11,1), ст. 60]. У словинській (літерат.) мові взагалі приголосні мають нахил до отвердіння в усіх позиціях, хоч все-ж по народніх говорах м'якість спостерегається приблизно в тих самих випадках, що й у сербській (див. О. Брокъ, Очеркъ..., ст. 66. Т. Флоринскій, Лекції..., ст. 424—425). У чеській мові знов знаходимо инші відносини м'яких і твердих приголосних: подекуди тут знаходимо м'які відповідно до сербських м'яких (*n* перед *j*), але поруч і инші м'які, взагалі нечисленні супроти російсько-польських (див. О. Брокъ, Очеркъ..., ст. 62. Т. Флоринскій, Лекції... II, ст. 84—87. W. Vondrák, Vergl. slav. Grammatik. I, ст. 21). Далеко більше м'яких приголосних у мові словацькій, у тім числі *l, n, t, d* перед *i* й *e* й ин. передніми голосними (див. Т. Флоринскій, Лекції... II, ст. 270).

¹⁾ Кажу так, звичайно, без уваги на деякі специфічні явища в цих мовах, як напр. отвердіння *p*, то-що.

²⁾ Хоч слід зауважити, що подекуди й иншим індоєвропейським мовам були відомі так звані неперехідні м'які приголосні перед передніми голосними, напр., у латинській мові *l* перед *i* й *e* — див. K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik, ст. 223—224.

³⁾ Див. напр., ст. 12, 44, 48 й ин., де зіставляється спільно-слов'янські, старо-слов'янські, грецькі, латинські й под. слова: *berz, берж, фѣрѡ, fero, bhārami* й т. ин.

⁴⁾ Праславянская грамматика.

⁵⁾ Др.-церк.-славян. языкъ.

⁶⁾ Indogerman. Sprachwissenschaft.

(ст. 43), хоч він уже нічого не каже про приголосні перед *ь* й *і* (ст. 37—39). Особливо-ж часто й настирливо нагадує гіпотезу про напівм'які приголосні в праслов'янській мові перед *і, е, є, ъ, ѓ, О*. Шахматов ¹⁾, і гіпотезу цю не можна не визнати за цілком слушну, коли зважити відповідні факти в сучасних слов'янських мовах.

В кожному разі стає ясно, що передньо-язикові й губні приголосні (не йотовані) перед передніми й близькими до них голосними в праслов'янську добу не могли бути м'які. Вони могли бути або тверді, або — ймовірноше — напівм'які ²⁾, бо припустивши це останнє, найлегше й найприродніше можна пояснити ту різноманітність сполучень приголосних із рефlekсами колишніх передніх та найближчих до них голосних, що спостерегаємо в сучасних слов'янських мовах.

Отже, як розуміти українські тверді склади *не, ле..., ни, ли...* („и“ з ст. „і“)?

Що-до цього, то погляди мовознавців розходяться двома напрямками: одні бачать в українських твердих складах в основі явище праслов'янське, інші, навпаки, добачають у них явище вже зовсім нове, пізньо-українське. І до першої і до другої течії належить досить значне число дослідників-лінгвістів.

Не визнавав за нове явище в цілому твердих складів *не, ле..., ни, ли...* в українській мові О. Потебня ³⁾, так само очевидно О. Огоновський ⁴⁾, К. Михальчук ⁵⁾, П. Житецький ⁶⁾. Але чи не найенергійніше виступив на захист цього погляду проф. С. Смаль-Стоцький (з Т. Гар-

¹⁾ Див., напр., його „Исследования въ области русской фонетики“ (ст. 4). „Очеркъ древн. пер. ист. рус. яз.“ §§ 109 — 110. „Краткій очеркъ исторіи малор. (украин.) языка“. [„Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ II], ст. 672 й інші праці.

²⁾ Навіть для ст.-слов. мови звичайно не приймають тут м'яких приголосних, як це видно вже з вищенаведеного, хоч все-ж окремі лінгвісти вважають їх за м'які, як от А. Соболевскій, Древній церковно-славянскій языкъ. Фонетика. (літограф. вид.), ст. 25 й ин. А. Мейє, Введеніє въ сравнит. граммат. индо-европейскихъ языковъ. 2 изд., ст. 13.

³⁾ „Мр. нарѣчіє разнится отъ Вр. Поль. въ томъ, что въ немъ (за исключеніємъ сѣверныхъ говоровъ, какъ Заблудовскій, въ коихъ въ силу позднѣйшаго Вр. вліянія всякое е, стоящее не послѣ шипящей, измѣняется въ е) лишь въ сравнительно немногихъ случаяхъ е смягчилось, но е смягченное за исключеніємъ нѣкоторыхъ случаевъ е послѣ шипящихъ и немногихъ другихъ перешло въ ѣ, о, не зависимо отъ ударенія и отъ того, будетъ-ли это е основное, или происшедшее изъ ь“. (Замѣтки о малорусскомъ нарѣчій, ст. 39 — 40, див. іще 61). „Хотя невѣроятно, чтобы когда-либо е въ украинскомъ (схѣдно-украин. О. С.) произносилось слишкомъ мягко...“ (Два изслѣдованія, ст. 120, див. іще 139—140).

⁴⁾ Див., напр., S1 — 82 ст. його Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache.

⁵⁾ Див. „Къ вопросу объ отвѣднѣніи слоговъ въ малорусскомъ“ („Ученія записки Казанскаго Университета“ за 1903 р., кн. 11), де Михальчук, хоч і не завжди спраючися на надійний матеріал, але рішуче заперечує погляд проф. Богородицького на походження українських твердих складів *те, ле..., ти, ли...* з колишніх *те, ле..., тві, льі...* і ставить пересунення в укр. мові старих *і* й *е* дещо назад та появу сучасних *ти, те...* без палаталізованих приголосних поруч із таким явищем укр. мови, як здовження *о* й *е* в нових закритих складах.

⁶⁾ „основное е не только сохранилось въ украинскомъ говорѣ, но даже развилось на счетъ е...“ (Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчій, ст. 254, див. іще 223).

тнером) у своїй праці *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*, хоч і не можна сказати, щоб усі доводи й міркування в ній з цього приводу були безсумнівно слухні¹⁾.

На чолі прихильників другого, протилежного погляду на появу українських твердих складів *те, не . . . , ти, ни . . .* стоїть акад. О. Шахматов, що, здається, в кожній із своїх праць при нагоді твердить про пізніше походження цих українських складів, про те, що в праукраїнській мові перед *е* й *і* були всі губні й передньо-язикові паляталізовані, що ця паляталізація є явище спільно-східно-слов'янське²⁾. Спинімося тут на одній його статті, спеціально цьому питанню присвяченій, бо ця-ж стаття й по сей день служить вихідним пунктом усім, хто поділяє погляди Шахматова на явище, та в ній і справді найдокладніше умотивовано гіпотезу. Це стаття в 25 т. *Archiv für slavische Philologie* (2 Heft, ст. 222 . . .) під назвою *Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging*. Власне Шахматов, як на це натякає вже й сама назва статті, має не стільки обґрунтувати погляд, як пояснити факт, бо погляд він уважає за думку більшості дослідників і на його довід просто нагадує, що, по-перше приголосні в українській мові м'які перед *і* з стар. *ѣ* та *ѧ* noch bis heute, по-друге приголосні в ній м'які перед рефлексом *ѣ*, по-третє приголосні м'які перед колишнім слабим *ѣ* і по-четверте в укр. мові наявні форми вольового способу з м'яким закінченням (ведить . . .). Спираючися на це, а також на mehrere andere Tatsachen (але які?), Ш. і спитується в'яснити, як саме відбулося отвердіння в укр. мові перед тим м'яких складів, і чому саме виникло це явище, не схоже й на ті слов'янські мови, де переважають склади тверді, як словинська, сербська мови, не схоже й на ті, де пом'якшених більш, як мова російська, польська.

Як вихідний пункт до пояснення явища Ш. приймає гіпотезу відсутності в „спільно-руській мові“ *unafficirte Consonanten*, себ-то відсутності таких приголосних, що не були ні паляталізовані, ні лябіалізовані, за винятком тільки позиції перед *а*. Ці паляталізовані й лябіалізовані приголосні з'явилися в „спіль.-руськ.“ мові, як і в деяких західно-слов'янських, з напівпаляталізованих та напівлябіалізованих праслов'янських, отже, не тільки перед *і* й *и* (латин. літера), а відповідно й перед *е* — *о*, *ѣ* — *ѧ*, *ѣ* — *ѧ*. Що в „спіль.-руськ.“ мові приголосні були паляталізовані перед *і*, *ѣ*, *е*, *ѣ*, *ѧ*, каже Ш., показують спостереження над „усіма руськими діалектами“, в тім числі й українськими (= *kleinrussisch*) в їх історії. На лябіалізацію-ж приголосних перед *и*, *о*, *ѣ*, *ѧ* указує перехід в українській мові *ѣ* в *ѧ* перед твердими приголосними—отже перехід *ѣ* в напрямі до лябіалізованого *о* пояснюється як асиміляція голосного до наступного лябіалізованого приголосного. Указують

¹⁾ На 109 ст., напр., наводиться такі приклади як безмалъ, що мають ніби ілюструвати паляталізованість в укр. мові приголосних, коли відповідають наступні голосні—хоч-би й задні („без мала“). Важко пристати на таке пояснення й розуміння.

²⁾ Див., напр., його „Исследования въ области русской фонетики“, ст. 8; „Очеркъ древн. періода ист. русск. яз.“, ст. 125 . . . ; „Курсъ ист. русск. яз. II“ (літограф.), ст. 14; „Краткій очеркъ ист. малор. (укр.) яз.“, ст. 672.

на це також деякі явища в рос.-білор. говірках, і все це дає підставу III-у заявити, що приголосні в „спіль.-руськ.“ мові були більше паляталізовані й відповідно лябіалізовані, ніж наступні (за ними) голосні, бо приголосні ті були такі, як перед *i* й *u* (лат. літ.). Через це, на думку III-а, в українській мові й розвинулися поміж такими приголосними й голосними *Gleitlaute* *i* й *u*, отже, „спіль.-руськ.“ *piv^{uo}*, *ñiv^{ua}*, *möd^u*, *šeštⁱ*, *b^{uo}l^bua* в праукраїн. мові змінилися на *pⁱi²v^{uo}2*, *ñⁱi²v^{ua}*, *mⁱäd^uu²* *šⁱäštⁱi²*, *b^{uo}2b^{ua}1*). Скоро по цім *i* стяглося з наступним голосним, відкіля й маємо *i²*, *ä* з попередніми твердими приголосними (себ-то укр. *u* й *e*) як також і *u* *u*, *u* *o* > *u²*, *o²* (відкриті укр. *y* й *o*).

Така от за Шахматовим доля в українській мові паляталізованих та лябіалізованих приголосних + короткий палятальний та лябіальний голосний ²). Перед довгими голосними сталося інше: *Gleitlaute* *i*, *u* здовжилися, перейшовши в *i* й *u* (укр. *y*), а наступні голосні скоротилися: *iē*, *uō*, *iō* > *ie*, *uo*, *iö*, при чім попередні приголосні не згубили своєї паляталізованості й лябіалізованості. Тільки-ж у сполученнях паляталізованих або лябіалізованих приголосних + *i*, *u* (що повстали з *ii*, *uu* і потім скоротилися в *i*, *u*) приголосні втратили паляталізованість і лябіалізованість, як і перед усякими *i* й *u* (укр. *y*).

На довід своєї гіпотези (III. так сам її зве) він посилається на перехід *a* по паляталізованих приголосних в *ä* і далі в *e*, *e¹*, *i²* в північних, західних і закарпатських говорах (мнесо, купет, коне, чісто, шчісьте, чєс, жєба, кнізь, жіль, чіс і т. ін.). Особливого значіння надає III. одній говірці в Сідлецькій губ.—Корницькій, де на місці „спільно-руськ.“ складів з паляталізованими приголосними + *a* знаходимо пригол. + *i* (наголошене) + *a*: жіаль, тіажко, гуліають, всіа, сіаць, ріаць, душіа и т. ін., але тільки під наголосом, як також і *ie*, *yo* (укр. літ.) з перевагою першої частини з старих *ъ* та *ѣ*, *о*: сьвієть, на межіє, вь рупіє, шієсьць, сіємь, корієне, стуолъ, куотъ, боруодка, тьотка, вюовъ і т. ін., але без наголосу *i*, *e*, *y* (укр. літ.): видро́, дилити, виковати, шєсьци, сєми, кузкі́, нужкі́, тьоткі́ і т. ін. Усе це на думку III-а, як-найкраще доводить що по-1 поміж приголосними й наступними голосними розвивавсь в укр. мові *Gleitlaut* *i*, по-2 ява *i* мала наслідком диспаляталізацію приголосних і перехід голосних у відкритий ряд (тоб-то *t'ē* > *tⁱä*) і по-3 дальша доля *i* залежала від того, чи наступний голосний був наголошений чи ненаголошений, короткий чи довгий: розвивавсь він у пракорницькій говірці в *i* в наголошених складах, а в праукраїнській мові в складах закритих довгих, творячи дифтонг з наступним голосним; навпаки, перед короткими голосними в праукраїнській

¹) Транскрипції III. уживає за Зіверсом.

²) Тут, очевидно, слід-би говорити не за „паляталізовані“ приголосні, а за „палятальні“, але я вживаю так тому, що сам III. тут не розрізняє їх і вживає звичайно *palatalisirt* (Пор. J. Mikkoła, Urslav. Gram, I, ст. 28, 29, 33).

мові та перед ненаголошеними в пракорницькій говірці *i* має тенденцію зникати ¹⁾.

Що-до лямбілізації українських приголосних перед *o*, й *ō*, то Ш. указує на подібне явище й у чеській мові та польських говірках (*uóces*, *suóbé*..., також „*o* *rochylone*“) і зазначає, що в цілому процес лямбілізації в польській мові той самісінський, що він накреслив для праукраїнської мови, тоб-то $t^no > t^uo$, а $t^no > t^uo > t^no$.

Схожий процес спостерегаємо й у мовах латинській і старогерманській (лат. *quattuor*, *quam*, *coquō*..., гот. *hvis*, *quiū*..., і все це має довести можливість його й у мові українській. Та й дані цієї останньої свідчать, на думку Ш-а, про те-ж. Так, занепад паляталізованих приголосних (диспаляталізація) перед *e* й *i* стоїть у залежності від того, що „спільно-руське“ закрите *i* перейшло в укр. у відкрите *i²* (середнє *i*, суч. *и*) через *i²*. В закарпатських говірках, де *i* й *y* (лат. літ.) розрізняються, *i* відкрито вимовляється. Історія груп *ky*, *gy*, *xy* в укр. мові також ілюструє явище, бо з занепадом лямбілізації *y* (ы) й *k*, *g*, *x* переходять в палятальні *k̄*, *ḡ*, *x̄* (до цього спричинилася наявність у мові старих паляталізованих *h*, *l*, *ś*...), а *y* (ы) в *i²* (через *i*).

Зіставляючи українські зілля, життя... з ніби-то спорідненими північно-рос. колья, колосья..., Ш. приходить до висновку, що раніше стався перехід праслов'янських *e* в *ä* (в закінченні -*äje*), а вже потім диспаляталізувалися приголосні перед *e* й *i*, навіть раніше з'явилися довгі приголосні (зілля...). При тому він намагається зв'язати українські третя, третій, божий... з рос. третья, третій..., дуже штучно пояснюючи, чому тут немає здовження приголосних та переходу *e* й *o* в *i*.

Наостанці Ш. вказує на схоже з українською диспаляталізацією приголосних перед *e* й *i* явище в мові полабській.

Як уже зауважено, Ш. не раз висловив отаке своє розуміння походження україн. твердих складів *те*, *де*..., *ти*, *ди*... через стадію пом'якшеності (*ix* ²⁾). Більш-менш аналогічно розуміють його й інші дослідники, як от А. Соболевський ³⁾, С. Кулабакин ⁴⁾, Н. Дурново ⁵⁾, Б. Ляпунов ⁶⁾, Т. Лер ⁷⁾, А. Кримський ⁸⁾ й ин., хоч ніхто не віддав йому стільки уваги, як Шахматов.

¹⁾ Значіння наголосу в історії голосних Вс. Ганцов поширив на всю територію північно-українських говорів, дещо відмінивши погляд Ш-а — див. його працю „Діалектологічна класифікація українських говорів“ (Записки Іст.-Філолог. Відділу У.А.Н., кн. IV).

²⁾ Див., напр., його „Исследования въ области русской фонетики“, ст. 8. „Очеркъ древнѣйшаго періода...“, ст. 127 (де, між иншим, Ш. так починає умотивовувати свою гіпотезу про пізніше походження україн. твердих приголосних перед *e* й *и*: „это видно, во-первыхъ, изъ того обстоятельства, что уже въ общесл. праязыкѣ передъ гласными передняго ряда, въ частности передъ *i* й *e*, развивалась полумякость“). І баг. інших.

³⁾ Див. його „Лекціи...“, ст. 42. 135...

⁴⁾ Див. його „Украинскій языкъ“, ст. 35...

⁵⁾ Див. його „Очерк ист. руск. языка“, ст. 144... й інші праці.

⁶⁾ Див. *Slavia* III, ст. 690.

⁷⁾ Див. *Rocznik slawistyczny* за 1914 — 1915 р., т. 7, ст. 93...

⁸⁾ Див. його „Украинская грамматика...“, I, ст. 192...

Чи слухні-ж ці погляди й доводи Шахматова?

Разом із іншими (див. угорі) нам вони не видаються безсумнівними в такій мірі, як пощастило їм знайти собі поширення в науковій літературі.

На довід свого сумніву й скептицизму до тієї гіпотези наведемо деякі факти й уваги.

Коли в українській мові приголосні (зубні) м'які перед рефlekсами старих *ъ, ę, ь* й *ь* слабого, то саме це, на нашу думку, зовсім не свідчить за те, що перед старим *ę* (з *ę* й *ь* сильного) та *і* вони повинні були бути м'які, як гадає у вищенаведеній статті Ш. Навіть коли виходити з даних інших слов'янських мов, то й тоді ми не зобов'язані логічно припускати для праукраїнської мови складу *t'e, n'e..., t'i, n'i...* (а за Ш-вим навіть *t'ie...*), бо отвердіння й пом'якшення приголосних по окремих слов'янських мовах власне не повторюється з усіма подробицями, і завжди в окремих мовах у чомусь відмінне супроти інших, а часто навіть і в межах окремої мови різниться у говірках. Головне-ж, дані самої української мови не тільки не вимагають того припущення, а як-раз навпаки. Як відомо, паляталізованість і палятальність приголосних вирізняє слов'янські мови супроти інших родичів індоєвропейської родини з найстарішої (праслов'янської) доби, при чім в окремих слов'янських мовах спостерегаємо різні типи тенденцій паляталізації—отвердіння. Що-до української мови, то й у ній маємо характерну тенденцію протягом довгого часу в одних умовах розвивати, поширювати паляталізацію приголосних, в інших знов утрачати. Зіставляючи дотичні факти з української мови, бачимо, що і пом'якшеність не м'яких споконвічних приголосних і отвердіння споконвічних м'яких відбувалися в ній хоч і в різні часи, але з однаковою тенденцією, навіть можна сказати в однакових фонетичних умовах. Так, беручи хронологічно досить віддалені між собою пом'якшення приголосних в укр. мові, а саме передісторичне (праслов'янське) діалектичне пом'якшення приголосних перед рефlekсом праслов. *ę* (взяти, теля...), пом'якшення приголосних перед *ę* (приніс, тітка...) і нарешті появу таких пом'якшених у визвучі, як ідіть, женіть, робіть..., брать гнать..., принось, сядь...¹⁾, ми бачимо в них дещо спільне, а саме те, що колишні сполучення приголосних із голосними переднього ряду та найближчими до них (тоб-то *ę, ę, і, ь*) нелябіялізованими переходять в укр. мові в сполучення м'яких приголосних або при занепаді голосних просто в м'які приголосні при неодмінній умові—коли ці голосні відхиляються у напрямі від *ę*, при чім до такого відхилення залічити треба й зникання голосного, а крім того „відхилення“ треба розуміти ширше за пересування голосного вгору, вниз, назад, бо сюди входить і лябіялізація голосного. Так, перша паляталізація (взяти, теля...) з'явилася як наслідок переходу *ę* (з напівпаляталізов. попереднім приголосним) до спідніх голосних—*а* (через *ä*?), коли з'являється і паляталізація попереднього приголосного. Так само при $\bar{e} > \bar{o} > \bar{y}\bar{o}...$ і нарешті при зниканні *ę, і* (може навіть укр.

¹⁾ Останні, звичайно, також не одночасні, але всі вони з'явилися пізніше за 2 групу, не кажучи вже за 1.

и), ь. І навпаки: перед *е* та наближеними до *е* приголосні не м'які і то не тільки праслов'янські нем'які, а й м'які (йотовані), не тільки небо, несе, день, диво..., а й до неї, землею, лице, з ними, книга й т. ин.

Констатувавши наявність в українській мові цієї фонетичної тенденції до паляталізації (передньо-язикових і губних) в умовах віддалення первісно близьких до *е* голосних від цього останнього (від *е*) і навпаки через довгий ряд віків, отже прийнявши цю тенденцію сказати-б за „українську позицію“¹⁾, ми зрозуміємо чимало явищ української мови без накопичування гіпотез і нав'язування минулому її таких фактів, що розходяться з фактами безсумнівними. Розглянемо ці явища.

1. Рефлекс носового праслов'янського *ę* звичайно зм'якшує попередній приголосний в укр. мові, коли сам переходить в *а* (тягти...), оскільки-ж не відходить від *е*, остільки й паляталізації приголосних немає, напр., північно-українські колодезь, носеть (=носять) і т. ин.²⁾, а спорадично і в інших говірках: вледіти.

2. Те саме маємо і з приголосними перед рефlekсами *ъ*: гніздо, гнізда... з палятальними приголосними перед *і*, але (в північних говірках) дедок, утекати³⁾... 2 (а спорадично і в інших: сем'я, крепак). Що звук *і* із *ъ* з'явивсь, віддаляючися від *е*, це видно з найзвичайнішого розуміння звукового значіння праслов'янського *ъ*, як *ie*⁴⁾.

3. Перед рефlekсами праслов'янського *і* геть мало не в усіх укр. говорах маємо нем'які приголосні, при чім у більшості говорів колишнє *і* (очевидно відкрите) наблизилось до *е*, в наслідок чого з'явилося таке поширене на дуже великій території української мови змішування ненаголошених *е* й *и* (укр. літ.), а подекуди й наголошених.

Що-ж до приголосних перед *е*, то, як уже сказано, вони паляталізуються в укр. говорах у тім випадку, коли сам *е* змінюється, про що так однозначно показують говори (приніс, лід..., прийноос...). Отже, праслов'янські м'які *л*, *н*, *р*, *ц* перед *е*, як і перед рефlekсом праслов'янського *і*, мабуть іще до занепаду *ъ*, *ь* перейшли в напівм'які, себ-то змішалися з іншими *ле*, *ли*..., і далі змінювалися разом із останніми: земл^ією, хвал^ієним, к^інига (з *л*, *н* паляталізованими, а може й палятальними)... стали такі як і хвалити, лебеди, низ^ь... (з приголосними напівм'якими).

Перед *ь* напівм'які приголосні знов-же змінюються цілком відповідно до „позиції“, тоб-то в згоді з змінами самого голосного *ь*: переходить він до *е*, і приголосні тверднуть, зникає він, приголосні переходять у розряд м'яких: день, днем і т. ин. (див. 6).

4. Нефонетичні (спорадичні й з аналогії) випадки переходу *е* в *о* ілюструють з такою самою послідовністю умови чергування твердих і м'яких

¹⁾ Порівн. у О. Потебні „славянская позиція“. (Два изслѣдованія..., ст. 108).

²⁾ Див. В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (Записки Істор.-Філолог. Відділу У. А. Н., кн. IV), ст. 18.. (у відбитці) та О. Потебня, Два изслѣдованія..., ст. 119.

³⁾ Див. В. Ганцов, *ib.*, ст. 17—18.

⁴⁾ Див. Г. Ільїнскій, Праславянская грамматика, ст. 54..., особливо 56.

приголосних: лід (з *л* м'яким) — льоду (коли не леду), льон — льону (коли не лен — лєну, також лєнний — льонний), сльоза — слизити, вишеньок — вишневий, польовий — поле, дьоготь — дєготь, горювати — горе, коньом — конем, землею — землею, вишньою — вишнею, до нього — до него, сього — сего і т. ін. Дуже пізні походження деяких із наведених прикладів безсумнівне, а такі як вишньою власне по деяких говорах української мови тільки тепер і з'являються при старих вишнею і т. ін., тоб-то коли вже й мови немає про м'який приголосний перед *е*, але неодмінно з пом'якшеним приголосним перед *о*.

Звичайно, зовсім інша річ *о* — *е* по піднебінних *жс, ч, ш, джс*: пшоно — пшениця, чорний — чернець, жонатий — женити і т. ін. Приголосні тут однакові перед *о* й *е* (найчастіш тверді), а це тому, що *жс, ч, ш, джс*, як знати, не тільки в передісторичну добу, а ще й значно пізніше були м'які, отвердівши в укр. мові десь у 14—15 віці, при чім фонетично послідовно, отже перед усіма голосними за винятком тільки деяких морфологічних категорій (збіжжя, кричять...). *о* з старого *е* по *жс, ч, ш, джс* перед складами з колишніми *з, о, а, у, ы* знаходимо в укр. мові з послідовністю фонетичного закону, таким чином цей факт ще раз підкреслює, що губні й зубні в час переходу *е* в *о* по м'яких приголосних м'які не були.

5. У наслідок тієї „української позиції“ сталася й зміна *е* в *а* в таких випадках, як зілля, насіння...: коли зникали *ь*, приголосні опинилися перед *ј* (-тьє), і здатні на той час до паляталізації укр. приголосні зубні повинні були паляталізуватися, отже мали постати склади *не, те, ле...* всупереч „позиції“, але „позиція“ переважила і *е* змінилося в *а*¹⁾. Отож появу тут *а* треба вважати за органічне й спільно-українське явище²⁾, західно-українське-ж та північно-укр. *е* в таких випадках, як зілле, житте (зіле, житє), певно з'явилося пізніше разом із появою *е* з усякого *я*: взєв, шєпка...

Немає потреби доводити, що тільки аналогічного походження м'які приголосні перед *е* й *и* (укр. літ.) в прикметниках у східних українських говорах: синє, третій, третіми і т. ін. (тоб-то синьє, третій, третіми...). Що вони з'явилися під впливом фонетично правильних синя, третю і т. ін., це так само ясно, як і те, що в західних говорах під впливом фонетично правильних синє, третій, третих і т. ін. з'явилися нефонетичні сина, трета, трету і т. ін.

Крім цієї невеликої групи слів, у східних говорах є ще одним одно слово з м'яким приголосним перед *е*, це ллє, ллєтьє..., де бачимо контамінацію з довгого м'якого приголосного ряду зілля... та дієслівного закінчення *є* ряду бере, дає...

6. Нарешті, залишається ще одна велика і найменш висвітлена група приголосних перед зниклими голосними переднього ряду. Група ця найменш

¹⁾ Аналогічно пояснює явище й Потебня, — див. його „Два дослідження...“, ст. 119—120.

²⁾ Пор. А. Кримський, Україн. Грамм. I, 2, ст. 413...

висвітлена через брак надійних хронологічних дат що-до появи відпадання голосних.

Мало не всі ці явища зв'язані з дієслівними формами, а найперше треба відзначити *imperat. pl. 2 ос., indic. praes. 3 ос. pl. i sg. та infinit.* Усі ці форми зустрічаються в сучасній укр. мові в двох варіантах: з м'яким закінченням і твердим, причім, як відмітив уже проф. С. Смаль-Стоцький (*Grammatik...*, ст. 49), закінчення ці бувають одноманітні в окремих говірках — або всі тверді або м'які, тоб-то де буде, напр., ходити, носити, брати..., там і ходит, ходят... і ходіт, носіт..., де ходіть, брать..., там і ходить, сидять... і ходіть, беріть... Звичайно, між ними, твердять, що форми ходіт, носіт... і ходят, носят... властиві західнім та північним українським говіркам, насправді-ж вони досить відомі й на Лівобережжі в говірках Полтавщини й Харківщини. Але на території новоукраїнській (пізніше колонізованій) відносини твердих—м'яких закінчень у названих дієслівних формах іноді дещо інші супроти формули проф. Ст. Смаль-Стоцького. Так, форми *infin.* на *-ти* поруч із формами на *-ть* тягнуться від Полтави аж до Старобільського (зафіксовані на Полтавщині, в околицях Харкова й околицях Старобільського), як також і форми *indicat.* та *imperat.* на *-т* і *-ть* (але в Старобільського немає матеріалів, отже їх можна тільки припустити¹⁾). Але з Ізюмщини починаючи і далі на південь форм на *-ти*, *-те*, *-т* в таких випадках, як ходити, ходіте, ідут, спит, ідіт, вже не трапляється (околиці Слов'янського, Запорожжя, Мелітонівщина), і можливо що їх там уже й немає²⁾.

Як відомо, походження цих дієслівних варіантів на *-т*, *-ть* в укр. мові остаточно не в'ячено як до хронології, так і до вихідного моменту³⁾. Не може тільки, на нашу думку, бути серйозних сумнівів що-до дуже давнього походження в укр. говірках закінчення *-т* (*-тѣ*) в 3 ос. мн. й одн. в *indicat.*, бо про це свідчить велике поширення цього закінчення в сучасн. укр. говірках, уперте вживання його в пам'ятках середньої доби, наявність його в інших слов'янських мовах (ст.-болгар. і говірк. російської) і, нарешті, неможливість пояснити його походження з *-ть* для тих говірок, де м'які приголосні у визвучі не тверднуть. В кожному разі, як-би не розуміти походження *-т* і *-ть* в дієслівних закінченнях, чи до 11 в. відносити, напр., появу *imperat.* на *-ть*, чи до 17-го⁴⁾, ясно, що в цілій сукупності ці варіанти

¹⁾ Цікаво відзначити динаміку цих явищ: в автографах Ів. Котляревського форми *infin.* знаходимо також на *-ти* й *-ть*, форми-ж *indicat.* виключно на *-т*, а *imperat.* на *-т* і *-те*; в автограф. Гр. Квітки-Основ'яненка форми *imperat.* виключно на *-т*, інші в згоді з сучасн. говірками Харківщини (околиць Харкова).

Дані про говірки з Лівобережної України тут, як і далі, взято з рукописного „Діалектологічного Архіву“ при Наук.-дослідчій Катедрі Мовознавства у Харкові.

²⁾ У Шевченкових автографах форми з *-ти* і *-те* (спати, любити...) звичайні поруч із формами на *-ть*, але на *-т* зовсім немає.

³⁾ Про походження форм *imperat.* на *-ть*, *-т* див. статтю Г. Іллінського: *Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen* у *Zeitschrift für slavische Philologie* В. II, Heft 1/2, 1925 р., ст. 126..., про *infin.* на *-ти* и й *-ть* його-ж Праслав. грам., ст. 506.

⁴⁾ Див. згад. статтю Г. Іллінського, ст. 130.

закінчень хронологічно дуже різного походження, подвійність їх (*-m* і *-mь*), між иншим, завдячує наявності в мові двох рядів приголосних у визвучі — м'яких і твердих ¹⁾ і жадних підстав не дає на довід колишньої м'якості приголосних в україн. мові, тим паче, що не тільки перед колишнім *e* (зниклим) приголосні бувають тверді (ідіт, беріт...), а й перед колишнім *i* в infinit.: куповат, бут ²⁾. А що хронологічно відпадання голосних відбувалося різно, видно вже з форм imperat. 2 ос. одн.: по голосних *i* (власне *jь* ?) скорочувалося тоді, як занепадали *ѣ* і *ь*, чому й маємо перед ними *i* з праслов. *o* [стій, напій, бійся, дій (доїти) й ин.], але, здається, ніколи в говірках немає *i* в інших дієсловах, де звичайно вже буде *o* (приходь, приносъ, завозъ, виводъ...). Ці останні очевидно пізно з'явилися, проте приголосні у визвучі м'які.

Розуміється, поставившись до питання чисто теоретично, не неможливо зрозуміти всі наведені факти української мови й з позиції О. Шахматова, тоб-то припустивши в праукраїнській мові („спільно-руськ.“) сполучення наляталізованих, а то й палятальних приголосних з голосними *e*, *i*, *ь*, і пізніше отвердіння їх перед *e* й *i* (*u*). Але-ж у тім-то й річ, що з такою теорією не миряться реальні факти української мови насамперед, а також і деякі інші факти.

По-перше. Склади *ле, ли...*, *не, ни...* на місці і праслов'янських м'яких і напівм'яких складів (див. угорі) ми знаходимо в сьогочасних українських говірках так послідовно одноманітними як до характеру приголосних, що здається неймовірним, щоб отвердіння приголосних у цих складах було пізніше за найстаріші українські фонетичні явища. Як могло статися, щоб не залишилися якісь говірки на великій обширі української мови (звичайно старожитної України) з прослідками складів *те, ле, тьі (тьи), льі, (льи)...*, надто коли за Шахматовим приймати в праукраїнській мові ще *t'ie, t'ii*? Як зрозуміти те, що справжнє отвердіння губних в українськ. говірках перед рефlekсами *e* й *ь* ілюструється цілою гамою вказівок і фактів (п'ять, м'ясо, мнята, п'єсня, м'ясо, п'єть, в'їтер, вієтер, п'їть...) ³⁾, а в той-же час нічого схожого немає для „отвердіння“ приголосних перед рефlekсами *e* й *i*, хоч із погляду Шахматова годилося-б навіть сподіватися в українських говірках форм „у здорові“, „на безголови“, „на безриби“, то-що замість „у здоров'ї...“ (въ съдоров'ѣі > у здоров'їі > у здорові)? Не можна-ж серйозно покладатися на прикордонну північно-західню смужку говірок українських з м'якими приголосними перед *i*, що натурально пояснюється впливом сусідніх мов з м'якими приголосними ⁴⁾, особливо коли взяти на увагу поширеність твердих складів *те, не...*, *ти, ни...*,

¹⁾ Порівн. статтю Л. Васильєва в РФВ. LXX, ст. 170...

²⁾ Див. Ів. Зілинський, Проба упорядкування українських говорів—у Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. 117—118, ст. 353. Н. Дурново. Очерк..., ст. 235.

³⁾ Див. Опыт диалектологической карты русского языка (Труды Москов. Диалектолог. Комиссии В. 5), ст. 60, 66..., А. Потебня, Зам. о малор. нар., ст. 41, 42. О. Шахматов, Arch. f. sl. Phil., V. 25, ст. 227, 228

⁴⁾ Див. Опыт диалект. карты..., ст. 67.

на півночі¹⁾ і те, що там-таки трапляються говірки з твердими зубними перед *i*, як ходіті (не ходьтіть!) і т. ін.²⁾ Ці звукосполучення твердих зубних з *i*, коли він не спавсь із звуком *ы*, досить відомі ще й у говірках південно-західніх, і це властиво й відбиває праукраїнський стан приголосних перед *i* й *e* як не м'яких, цілком заперечуючи припущення про їх колишню палаталізованість³⁾.

По-друге. Пам'ятки української мови з найдавніших часів не дають жадних указівок на те, що в ній приголосні перед *e* й *i* були м'які. Ще в пам'ятках староболгар. мови приголосні м'які перед *e* (не кажучи вже за приголосні перед *i*) часто не розрізнялися на письмі з приголосними не м'якими⁴⁾, дані-ж пам'яток українських що-до цього ще більше плутані. Що-найбільше вони вказують на намагання писарів більш-менш додержуватися традиційного написання *іє* в таких випадках як *кѣ ієсму*, то-що, і це може й свідчить за те, що на час появи україн. пам'яток старі м'які склади *не*, *ле* (*нѣ*, *лѣ*)... ще не зовсім отверділи в україн. говірках. Але вже з 12 віку (напр., з Галицької євангелії 1144 р.) старі написи *ніє*, *ліє*, *ріє* чим-раз більше заступаються написами *не*, *ле*, *ре*, а *іє* вживається переважно в початках складів. Правда, трапляються в українських пам'ятках і написи *іє* по *т*, *п*, то-що (дуже рідко), але чи можна-ж їм надавати якогось значіння, коли в старих текстах часто бачимо змішування літер як під впливом певних звукових процесів, так і без них (*ж-оѣ*, *а-и-га*, *н-і-ї*, *з-а*, *з-о*, *б-ѣ* і т. ін.)?

В кожному разі вживання літер *e* й *іє* в староукраїнськ. пам'ятках, коли й не вказує прямо, само по собі, на тверду вимову приголосних перед *e*, то ще в далеко меншій мірі може свідчити за вимову м'яку⁵⁾.

По-третє. Немає жадних натяків на м'яку вимову приголосних перед передніми голосними в староукраїнській мові і в даних чужомовних письменників, як, напр., у грецьких транскрипціях назв порогів (Νεχσῆτ у К. Порфіроген.), у пізніших грамотах латинською мовою.

¹⁾ Іб., ст. 31, 57, 58, 73, 74, 75.

²⁾ Див. К. Михальчук, Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Руси... (Труды этнограф.-статист. Экспедиции въ Зап.-русс. край. Т. VII.), ст. 500.

³⁾ Див. О. Огоновський, Studien..., ст. 38 та рецензію Т. Лера на Grammatik... проф. Ст. Смоль-Стоцького в Rocznik'y Slawistyczn'omu за 1914—15 р., т. 7, особливо ст. 96.

Останній, полемізуючи з проф. Ст. Смоль-Стоцьким у питанні про диспалаталізацію приголосних, власне сам суперечить собі, вказуючи на українські говірки з півпалаталізованими приголосними перед *e*.

⁴⁾ Див., напр., А. Соболевскій, Древній церковно-славянскій языкъ. Фонетика (літограф. вид.), ст. 24—25. W. Vondrák, Vergl. slav. Gramm. I, ст. 313, 328.

⁵⁾ Змішування літер і його логічний висновок — означування одного звука різними знаками і навпаки, що з'явилося головним чином у наслідок певних фонетичних змін, проходить через усю історію українського письма, особливо що-до *ы*, *и*, *п*, *e*: *ы* й *и* для означування звука „и“ вживали з 11 в. мало не всі українські письменники аж до Куліша, так само, як і *и* — *ѣ* для звука „і“; а *ѣ* — *e* для „е“, як також *e* для „е“ й „є“ вживав і сам Куліш (небо — мое...). Навіть у сучаснім українськ. письмі є подібна двозначність: на синій книзі (= синій) — синій папір (= синій).

Отже, гіпотезу Шахматова не можна визнати за обґрунтовану на фактах мови.

Але, ставши на позицію протилежну до позиції Шахматова у цій питанні, тим самим мусимо не визнати й інших гіпотез його, що цілком базуються на першій, як от гіпотезу про перехід у певних умовах у „спільно-руськ.“ мові *e* в *ö*, *e* в *ä*, *ь* в *ï* і *ѣ* та інших.

З ЛІНГВІСТИЧНИХ РОЗКОПИН НА БІЛОРУСІ.

(Граматичні й етимологічні замітки).

Мова білорусів, що їх предки, порівнюючи з іншими слов'янами, дуже мало пересувалися й, мабуть, чимало віків тому посіли місця теперішніх осель¹⁾, заховала в собі дуже багато архаїчного як у царині морфології, так і в своєму словнику.

В морфології таку спадщину передісторичних часів становлять перш за все 1) форми род. відм. одн. прикметників жіп. род. на *-ья, -ія* (з *-ьт, -іт* в наслідок акання): із *чужья* стараны, *ціхія* вады²⁾. Ці форми, відомі, між ін., і півн.-блр. говіркам, більш поширені в східній частині білоруської етнографічної території. Особливо цікаві для нас наведені форми тим, що вони доводять, що заміну старішої форми род. в. ж. р. прикметн. на *-ьт, -іт* формою на *-от, -ет* (під впливом займенників) не можна вважати за спільно-руську особливість. Хоч пізніша форма поширилася трохи не на всю територію східного слов'янства, але це поширення, очевидно, відбувалося поволі й часом може незалежно в різних сх.-слов. діалектах. В зв'язку з зазначеним треба згадати про те, що заміна старої ф. род. в. одн. чол. і сер. рр. пізнішою формою на *-ого* відбулася також досить пізно, вже коли з'явилося письменство в східних слов'ян, і тому перші приклади цієї нової форми повстають у східно-слов'янських пам'ятках лиш у XIII-му віці.

2) Заслужовують на увагу ще півд.-блр. форми 1 ос. множ. з голосною *-о* (де акання — *-а*-) перед *м* і з непом'якшеною приголосною перед цим *о* (*а*): *бўдом* або *бўдам*, *жывом*, *ідом* і такі інші³⁾. Звичайно наведені форми вважають за пізніше з'явище, що виникло під впливом аналогії. Раніший приклад

1) В своїх працях (д. Roczn. SL, VI., ст. 1-38, а також Streitberg Festgabe) небіжчик Казимір Буга доводив, що коли слов'яни (а це й були предки білорусів) заступили балтійців у сучасній Білорусі, у мові перших ще були дифтонги, навіть зоставалися ще незмінні задньопіднебінні перед голосними переднього ряду.

2) Д. акад. Карського „Бѣлорусы“, II, 2, ст. 313, П. А. Расторгуева „Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии“, Минск 1927, ст. 18.

3) Границя цього з'явища значно ширша, як границі інших півд.-блр. рис (напр., тж. зв. сакання, зміни *ы* на *у* після губних, то-що). Границі зазначеного з'явища ми подаємо в статті про мову Як. Коласа (д. збірн. „Якуб Колас у літературній крытыцы“, 1926, ст. 136), докладніше в нашій праці „Говірки білоруських селян у 1927 р.“ (з діалектологічним атласом), що її ми виготовили до друку.

акад. Карський наводить з пам'ят. XVI в. (Білорусь, II, 2, ст. 350). Але справді зазначена діалектична білоруська особливість значно складніше з'явище, ніж це здається на перший погляд. Тут ми маємо не тільки запозичення твердої приголосної (напр., *д* зам. *дз*, що в *будзем*) з 1-ї особи одн. або з 3-ої множ., а ще й заміну тематичної голосної *е* на *о* (після акання *а*), яка й повинна була усунути пом'якшення попередньої приголосної. Дивна була-б також річ, коли-б даний процес становив наслідок аналогії, що ця аналогія обмежилася тільки ф. 1-ої особи множ. А чому ніколи й ніде не кажуть *ён буда* замість *ён будзя* або *ён будзе*?

Не дуже сміливим, здається нам, буде пояснювати зазначені білоруські форми, як спадщину передісторичних часів, а саме так званої індо-європейської прамови, в якій, як відомо, тематична голосна *-о-* відзначала не тільки 1 ос. одн. і 3 множ., але також 1 особи множ. і дв. Цю-ж саму голосну перед закінченням *-мъ* ми бачимо й у ст.-слов. мові в формах минулих часів (напр., в несигмат. аор. *вед-о-мъ*, в ф. імперф. *нес-ѣа-х-омъ*). Те, що таких форм немає в старо-білоруських пам'ятках, що могло-б доводити безпосередній зв'язок цих форм з формами передісторичних часів — за закид проти нашої думки стати не може. Ми не втрачаємо надії знати ствердження нашої думки і в історії блр. м., а поки-що цю відсутність ми пояснюємо тим, що старі блр. пам'ятки здебільша належать до північної й східної частини Білорусі, які не знають форм, як *будом* (*-ам*), *ідом*.

В словнику теж чимало цікавого подають білоруські говірки. Дещо з цього відзначимо. 1) Блр. *каунер*, як і укр. *комір*, знаходяться в зв'язку з відповідним польським словом. Але особливу цікавість становить для нас форма *каумієр* (з дифтонгом) і *коумієр*, що її ми знайшли на півд. від Прип'яті в Більському районі, себ-то в говірках перехідних від блр. до укр. ¹⁾. Ця форма вказує на ще один шлях від польського джерела до укр. слова *комір*. Ще в своїй „Української грамматиці“ (т. II, в. 1, ст. 142, ув.) акад. А. Ю. Кримський доводив, що стара форма цього слова *кѡвнѣр* змінилася на *комір* через стадію *кѡмнѣр*, яка заховується в українських говірках. Але пілком можливо, що пізніша укр. форма *комір* з'явилася з *ковнір* (*коунієр*) і через іншу стадію, а саме через *коумір*, *коумієр*, що, як ми бачили, теж існує в живих діалектах. Зміна носового зубного *н* на носовий губний *м* відбулася під впливом попереднього губного *в* або *у*. Можливість такої зміни стверджується й на інших прикладах. У Свислоцьк. районі Бобруйської округи нам доводилося чути *ваумá* (= хвиля); ця форма з'явилася з *вауна* з тієї самої фонетичної причини.

2) Білоруське *тумар*, *тумарнік* ²⁾ — куркуль, скнара; вовкуватий чоловік,

¹⁾ Поки не буде досліджено межі поширення окремих з'явищ блр. м., буде неможливо визначити докладно границі цієї мови (як і інших слов'янських). Ось тому нам і доводиться вживати терміну *перехідний* що-до діалектів південної Мозирщини. Докладніш про них д. у моїй статті, яку я написав для „Всеслов'янського збірника“, що друкується в Загребі.

²⁾ До цього-ж кор. відноситься, мабуть, укр. слово *тума́*. В словнику Грінченка наведено, як одне з значінь цього слова: „похмура, неговірка людина“.

нелюда та інші споріднені з ним слова. В своєму словнику білоруської мови Носович, перекладаючи слово *тумар* російським *скряга*, наводить прислів'я, в якому вживається цього слова: „То было-б дзіва, каб тумар да з голаду умар“. Але в Бобруйській і Мінській округах ми знайшли ще слово *тумарнік*, що значить — нелюда, вовкуватий чоловік¹⁾.

В словах *тумар*, *тумарнік* -ар, звичайно, суфікс; корінь-же *тум*-, здається нам, походить од праформи * *toum*-, що чергувалася з * *teum*-. З першого виду могло з'явитися слово *туман*, з * *teum*- через стадію * *tjunt*- на східно-слов'янськ. ґрунті повинно було розвинутися *чум*- > *чум*- і ця форма й відбивається, мабуть, у таких словах, як *чум-азы* й, *чум-ичка* і навіть *чума*к²⁾ з першим основним значінням — чорний, брудний.

Можливо, що в зв'язку з наведеними словами стоїть і слово *туча*, ст.-сл. *тжча* < * *tum-tja*. Нарешті, не дуже сміливим може буде зв'язати ці слова з коренем *тм*-; ь зам. ь у ньому не може бути за перешкоду до визнання нашої етимології. Як в інших випадках, так і в даному балтицькі мови вказують на можливість чергування ь/б з наступним сонантом (пор. хоч-би Г. А. Іллінського «Прасл. граммат.», ст. 188 й наст.). Отже, за первісне значіння кореня, що лежить в основі зазначених прикладів, треба вважати значіння темний, а звідси пізніше розвинулося значіння блр. *тумар* — кулак, нелюда.

3) Укр. довбати, блр. *дауб*- і рос. *долб*- та ин. слов. варіанти, відтак *долото*, болг.-чеське *dlato*, то-що, всі ці слова розвинулися з праформи * *dolbh*-; пор. ст.-пруське *dalptan*. Але лт. *délba*, потім *dilbti* вказують ще на варіанти з *e* та з *ь*. Перший з них відбивається в сл. *dlëto* і діалект. срб. *длијето*. Ступінь кор. з *ь* існує й далі в словах *дзёубаць* і *дзяубаць* — довбати, також значить і дзюбати; відношення цих прикладів, що, безумовно, з'явилися з * *дьлб*-, до укр. дзюбати та білоруського-ж дзюбаць, яке в в цій мові поряд з варіантами наведеними вгорі (д. „Беларуска-расійскі слоунік“ Байкова й Некрашевича, 1925, ст. 94—95), зостається для нас поки-що не зовсім ясне.

4) Блр. *цівдся*, *ціцєперся* — давно. Півд.-блр. говірки знають утворення, подібні до укр. *чимало*, чи *один*. Там-таки знаходимо й слова *цівдся*, *ціцєперся*, що склалися на такий спосіб, тільки не з двох, а з трьох слів. Цівося, *ціцєперся* походять з запитальних злученнів *ці вось се*, *ці цєпер се*. По-рос. треба було-б сказати: „вот ли, теперь ли (это случилось)?!“ Після-ж того, як відбулося злучення, -се у відчиненому кінцевому складі в наслідок якання змінилося на -ся.

5) В півд.-блр. діалектах я чув слово *ча́віць*, *нача́віць* = давити, кувати (воук *начавіу ацу*), відоме і в укр. говірках (*чавіти*). Чи не походить це слово від того кор., що його маємо в слов'янському *kovati* (кувати), а саме від подовжен. ступ. * *kev*-?

) Того самого етимологічного походження, мабуть, і назва річки *Тумараўка* (недалеко від Бобруйського).

2) Що-до всіх цих слів з кор. *чум*- нічого не знаходимо в «*Slavisches Etymolog. Wörterb.*» Бернекера.

Цікаві трапляються в блр. говірках і семасіологічні зміни. В Заславському районі Мінщини і на Віленщині поруч слова шмат — багато (воно досить поширене в західн. Білорусі) вживається в значінні мало слова кусок: кусок вады выпіла. В Заславському-ж районі нам доводилося чути слово крапчай у значінні більше; у цьому-ж самому значінні в Осиповицькому р. Бобруйської окр. знайшли ми слово лепей (лепей, як дзесяць гадоу); пор. значіння франц. сл. *mieux*.

І. ЛЮБАРСЬКИЙ.

Проф. Кам'яно-Подільськ. Ін-ту
Нар. Осв.

ОКРЕМІ ЯЗИКОВІ РІВНОБІЖНІ.

Зусиллями багатьох учених простудійовано силу слів, що мають свої рівнобіжні як в індоєвропейських, так і в неіндоєвропейських мовах. Спорадичні екскурси в цьому напрямку навели нас на ось які міркування щодо окремих рівнобіжних мовних проявів та своєрідного розуміння їх в окремих мовах.

1. В околицях м. Могильова над Дністром невеличке передмістя, за переказами, з давніх давен має назву „Дерло“. За цими-ж-таки переказами, свою назву це передмістя дістало від річки, що іменується „Дерло“¹⁾, на правому та лівому боках якої воно більшою частиною розкинулося. Мала й звичайно тиха річка Дерло у весняні дні, коли тануть сніги, та в літні, коли випадають великі дощі, значно більшає, течія її стає надзвичайно бурхлива та швидка, так що нищить на своєму шляху міцні перепони, котить величезне каміння та вириває з корінням дерева²⁾. Ось від того, говорить звичайна народня свідомість, і дістала річка собі назву Дерло: від „дерти“ — рвати³⁾.

Така етимологія цілком неправдива. Вона не має для себе ґрунту в законах мовного розвитку та й не погоджується з фактично-історичною обстановою мовних впливів тамтешнього давнішого оточення. Якщо прийняти до уваги історичну минувшину м. Могильова та його околиць, можна буде бачити, що з боку мовного, ще не так давно, його людність складалася з трьох громад — носіїв вірменського, грецького та жидівського мов⁴⁾. Обстановка, що в ній перебувала людність, яка переважала в передмісті Могильова, примушує нас шукати коріння назви цієї річки в мові вірменської громади. Звертаючися до останнього, ми можемо в назві „Дерло“ вбачати справді мовну решту перебування в м. Могильові вірменів. Етимологічна аналіза викриває належність її до тієї семасіологічної категорії, в яку входять слова, що визначають джерело — річку, бо на мові вірменів річку зветься — „джерело“, солодка вода, порівн. груз. *გაბა* ⁵⁾.

1) Р. Дерло починається в с. Конатківцях, Могилівської округи, за 30 кілометрів від Могильова, і впадає до Дністра у м. Могильові.

2) Історико-статистическое описание П. д. предмѣстья Могил.-Подол. еп. Дерла 1868

3) Порівн. етимол. въ „Русск. Филолог. Вѣстн.“ 1916, № 4. Б. Ляпуновъ, Етимологическія изслѣдованія въ области древнерусскаго языка, стор. 260—263.

4) Книга исходящая рапортамъ, сообщеніямъ и прочимъ бумагамъ. Могилевъ-Под. за 1801 годъ, *passim*.

5) Првн. Е. Berneker, Slavisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 369; Ém. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue Grecque, Heidelberg 1923, 126—127;

2. Напрямок „куди“ в грецькій мові первісно передавано було простим знахідним відмінком, що назавсіді збережено в латинській мові в словах *domum* — додому, *rus* — на село та при назвах міст, напр.: *Athenas*, *Carthaginem*, *Corinthum*, *Romam* та ін. Але грецький язык незабаром мусів удатися тут до прийменника *εἰς* та приставки — *δε*, яку привішувало було наприкінці знахідного відмінку, напр., Ἀθήνας *δε* з Ἀθήνας *δε*, ἕλας *δε* — в море, χλίστρους *δε* — до хати, οἶκους *δε* або οἶκα *δε* з οἶκους *δε* — додому, φῶρας *δε*, ба навіть ἐνθάδε ¹⁾ та ін., так що первісна форма знахідного відмінку цього призначення зникла з самостійного вжитку. Приставка — *δε*, як бачимо, з'являється в даному разі ззаду знахідного відмінку, з фонетичного боку наближається до ненаголошуваного складу, й тому піддається діянню закону *sandhi i*, взагалі, поділяє його долю. Вона відбивається в авест. зенд. — *da* в *vaesman* — *da* додому, старопівнім. *tō*, стргорнім. *zu*, *za*, *ze*, *zi*, новогорнім. *zu*, стрпакс. *tō*, стрболт. *do*, полаб. *dū*, лит. *do* ²⁾. Лінгвісти здебільша цю приставку — *δε*, як прислівникову, так і приймен., об'єднують в індоєвроп. пні **do*, *de* ³⁾. Російський язык, як нам відомо, у цих випадках уживає прийменника „в“, а український язык, так само і польський та чеський, користується тут прийменником „до“, що й являє собою не що як зміну інтонаційної закрески грецької приставки — *δε* через зниження середнього ступеня інтонації до підсереднього її ступеня, напр., укр. — до до́му, польськ. — *do* dómu, чеськ. — *dó* dómu (але й *domu*). Тільки в грецькій мові до з піднесенням інтонації на середній ступінь у виді — *δε* стоїть ззаду слова, як οἶκους *δε*, а в українській, польській та чеській воно стоїть попереду слова: *do domu*.

3. До загально-грецького языка з індоєвропейського праязыка перейшла така форма певної групи іменників (так зв. „безродових займенників“), яка на новому ґрунті не могла втриматися, принаймні, в своїм давнішнім значінні, по силі диференціації розумінням, застосувавши часто-густо й неподібне до інших що-до зовнішнього вигляду напідметово-подібне закінчення — *then*. А тому, крім звичайних форм родового відмінку одн. грецьких згаданої групи іменників: (ἐ)μεῖο, (ἐ)μέο, (ἐ)μοῦ та (ἐ)μεῦ від ἐγώ, σεῖο та τεῖο, σεο, σοῦ, σεῦ, від σύ та τό, εἶο та ἐστο, εἶο, εῦ, οἶ, вживали, як форми родового відмінку, ἐμέ—θεν, σε—θεν εἶ—θεν ⁴⁾. Цей прислівниковий визвук — *θεν* став живу-

А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, Москва 1910—1914, 229 і д., 147 і д.; С. Кульбакинъ, Украинский языкъ, Харьковъ 1919, 41; А. Шахматовъ, Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка, СПб. 1915, 122—124.

¹⁾ Првн. Persson, Indogerm. Forsch. II 218a 4.

²⁾ Bezenberger, Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache, Göttingen 1877, 280.

³⁾ F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin 1924, 547; A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1910, 221 і д. з зазн. там літератури; E. Berner, op. c., 203; K. Brugmann—A. Thumb, Griechische Grammatik, München 1913, 300; А. Преображенский, op. c., 186. Інакше Погродін. Він відокремлює слов'янське „до“ з названого ряду індоєвропейських модифікацій і намагається, без достатніх на те підстав, вивести його з * *dom*. А. Погродинъ, Слѣды корней-основъ въ славянскихъ языкахъ. Варшава 1903, 213 і д.

⁴⁾ K. Brugmann—A. Thumb, op. c., 264.

чим відмінковим суфіксом, зокрема в згаданих так зв. безродовозайменникових формах, які спочатку були власне аблятивами та значили: від мене, від тебе, від себе. Ця приставка — *θεν* визначала напрямок „звідки“, напр., *Ἀθήνῃθεν* — з Атен, *κλισίῃθεν* — з хати, *οὐρανóθεν* — з неба, *ἄλλοθεν*, *πόθεν* ¹⁾ та ин. Щоб передавати цей-таки напрямок „звідки“, в латинськiм мові вживано приставку *ex* або *ob*, що в орудному відмінку злилася з пнем, напр., *Romā (d)*, „з Риму“ *tē (d)*, *sē (d)* від мене, від тебе, від себе та д. т. под. Але з давнього часу ця приставка була й у функції родового відмінку, як у цьому пересвідчують нас *ὄν δ'ἐμέθεν* *ζυνέσφα* ²⁾, *σοί τε καί τέκνῳ σέθεν* ³⁾ та багато ин. В слов'янськiм мові вживається *od* (отъ) ⁴⁾, як приєднання, що в українськiм мові буде мати вигляд від (од). Отже, цією стороною функції згаданих грецької та української форм іноді накриваються, як ось: грецькі *ἐμέ—θεν*, *σε—θεν*, *ἐ—θεν* вживаються в змислі *genetivi comparativi*, напр., *δοσσὺν ψέρτερος* *ἐμὶ σέθεν* ⁵⁾, що по українськи, відповідно до значіння приставки — *θεν*, докладніше передається: „оскільки я дужчий від тебе“.

Із цих побіжних трактувань видно, що й тут відбувалося усталення детермінантів у різних аспектах в залежності від певних своєрідних особливостей того, хто давав назву речам чи явищам та їхнім взаєминам. Тим-то слово, нагадуючи нам про річ, разом з тим має у собі певний погляд на неї, характерний для психічної фізіономії його носія, а значить, детермінант, уміщений в етимологічному розумінні слова, може дати нам вказівки що-до того, з якого кола уявлень та понять вийшло слово, до якого культурно-історичного моменту воно стосується і яку фазу в історичному розвитку окремих осіб чи цілого суспільства воно собою характеризує. Справді, одні особи спинають свою увагу на певній особливості, а інші цього не робили. Чому? Зосередження та скерування уваги в бік певних ознак речі пересвідчує, що ці ознаки та риси легко спричиняють резонанс у тім колі думок та уявлень, яке панує в психіці. Коли порівнюється нову річ до старої, на передній план звичайно висувається тут ознаки та сторони, які в переднішому досвіді або вже частенько зустрічалися або залишали яскраве вражіння, як рядок енергійних реакцій, що ними звичайний склад думок відповідає на протискування в свідомість нових елементів, ідучи шляхом найменшої затрати сил відповідно до несвідомого намагання заощаджувати витрату психічної енергії.

¹⁾ K. Brugmann—A. Thumb, op. c., 29; E. Kieckers, *Historische griechische Grammatik*, II, Berlin 1926, § 38.

²⁾ Il. 2, 26.

³⁾ Aeschyl. Pers. 218.

⁴⁾ А. Соболевський, *Лекції по історії руського мови*, Москва 1907, 110; St. Smal-Stocky, *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*, Wien 1913, 111; С. Кульбакін, *Сербський мови*, Полтава 1917, § 53.

⁵⁾ Il. I, 186.

І. В. ШАРОВОЛЬСЬКИЙ.

Проф. Київського Інституту Народної Освіти.

ПРИЙДУЧИЙ ЧАС на -МУ.

Походження й функції ¹⁾).

Викладаючи історію французької мови й порівняльну романську граматику, я часто звертав увагу слухачів на схожість в утворенні прийдучого ²⁾ часу в українській мові з одного боку і в романських — з другого. Як відомо, в цих останніх здебільша прийдучий час складається з інфінітива, до якого додається теперішній час допоміжного дієслова мати: франц. chanter-ai, -as, -a, -ons, -ez, -ont, італійське canter-ò, ai, -à, -emo, -ete, -anno; провансальське chantar-ai, -as, -a, -em, -etz, -an і т. и.; всі ці форми виводяться з латинського cantare habeo > cantar'abeo > cantar ayo > cantaro.

Зазначені романські форми нагадують український прийдучий час (співати му), який теж утворюється з неозначеної форми (співати) і -му (замість иму — з утратою початкового и), себ-то теперішнього часу дієслова яти (= церк.-слов. ати), спорідненого ц.-сл. имѣти ³⁾. І перед нами повстає питання: чи ця схожість випадкова, чи може між українською й романськими формами є якийсь зв'язок?

Досліди в галузі історії української й російської мови й української граматики не дають відповіді на це питання та й взагалі не дуже звертають увагу на форму прийдучого часу з -му. Переглянувши чималу літературу, я дізнався тільки, що ця форма властива різним діалектам, а саме: українському ⁴⁾, де її вживається поруч з формами: буду + інфінітив; поліському, який знає, крім двох зазначених форм, ще й третю: му + інфінітив (яка властива тільки підляській говірці, а в сіверській є тільки одна форма: буду + інфінітив); а що-до червононурського діалекту, то тут розповсюджена

¹⁾ Висловлюю щирю подяку проф. Є. К. Тимченкові за його допомогу вказівками, книжками і т. и. та за моральну підтримку, яку я завжди діставав у нього, komponуючи цю статтю.

²⁾ Вживаю цю форму (замість нині звичайної в шкільних граматиках прийде шній), бо вона існує в нашій мові з давніх часів; порівняй „Лексіконъ“ Беринди (1653 р.), стор. 32: будущій... прийдучий, что маєт быти; стор. 168: прийдучого часу.

³⁾ Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1924 S. 425.

⁴⁾ Я додержуюся термінології й класифікації Михальчука („Нарѣчія, поднарѣчія и говори Южной Россіи въ связи съ нарѣчіемъ Галичины“ в „Трудахъ этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-руссійскій край“, т. VII, СПб, 1872, стор. 453), який дає найповніший матеріал що-до прийдучого часу.

форма буду + дієприкметник минулого часу II або інфінітив; галицька-ж говірка знає крім того форму прийдучого часу, що складається з інфінітива + м у, а в карпатській -м у стоїть перед інфінітивом ¹⁾; крім того, я дівнавсь, що форма на -м у вживалася вже в XVI в., а в XVII — була досить розповсюджена ²⁾, і що вона властива деяким білоруським говіркам ³⁾.

Таким чином, ми маємо відомості про розповсюдженість цієї форми саме тепер і про її вживання за старих часів, але нам нічого невідомо про її походження. Розв'язати це останнє питання, з'ясувати одночасно відношення форми на -м у до романської, що складається з інфінітива й теперішнього часу дієслова мати, і дослідити її поступінне поширення — таке завдання першої частини цієї статті.

1. Походження.

I.

Слов'янські мови (як і германські) не мають органічної форми прийдучого часу, яка-б утворювалася за допомогою наростків (порівн. лат. *amabo*, грец. *παρέσομαι*): в них прийдучий час визначається теперішнім часом того або иншого допоміжного дієслова з додатком інфінітива або дієприкметника минулого часу II. Здебільша в слов'янських мовах ролю допоміжного дієслова відіграє форма відповідна ц.-сл. **КЖДЖ** (укр., рос. буду, чеськ., сербо-луж. *budu*, словац. *budem*, польське *będzie*, кашуб. *boda*, сербо-хорв. *будем*, словін. *bôdem*, *bôtn*), причому для утворення прийдучого часу до неї додається або інфінітив (в укр., рос., чеськ., сербо-луж., словац., польськ., сербо-хорват. мові), або дієприкметник минулого часу II (у ц.-слов., укр., кашуб., польськ., сербо-хорв., старо-чеськ.). Менш розповсюджені форми прийдучого часу, що утворюються за допомогою теперішнього часу дієслів хотіти (ц.-сл. **ХОШТЖ**, рос., укр. хочу, болг. *штж*; сербо-хорв. *ћу*), почати (ц.-сл. **НАЧЫНЖ**, старе рос. й укр. начну), мати (ц.-сл. **ИМАМЪ**, старе рос. й укр. *имамъ*, старе хорв. *imam*) + інфінітив ⁴⁾.

Переглянувши способи утворення прийдучого часу в слов'янських мовах, ми не надібаємо форми, що утворюється за допомогою иму, себ-то теперішнього часу дієслова яти (= ц.-сл. **АТИ**), — це тому, що вона властива

¹⁾ Соболевскій, Очеркъ русской диалектологии. III. Малорусское нарѣчіе (Живая Старина, 1892 г., вып. IV, отд. I, стр. 49); Михальчук, *ib.*, стр. 509; Ogonowski Studien auf dem Gebiete d. ruthenischen Sprache, Lemberg 1880, S. 147; порівн. Писання Федьковича, т. I, у Львові 1902, стор. 137: чарочкою пити-му, по під воду блукати-му, свого роду шукати-му.

²⁾ Житецкій, Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII—XVIII в., Київ 1889, стор. 134, прим. 2.

³⁾ Житецкій, *ib.*; Шимановскій, Очерки по истории русских нарѣчій. Черты южно-русскаго нарѣчія въ XVI—XVII ст., Варшава 1893, стор. 87.

⁴⁾ Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, B III., Wien 1876, S. 127, 176, 200 f., 246 f., 285, 330, 397, 466, 533; Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, B. II, Göttingen 1908, S. 177 ff.; Флоринскій, Лекції по славянскому языкознанію, ч. I, 1895, стр. 144, 328 сл.; ч. II, 1897, стр. 174, 312, 487, 580, 664.

тільки східній групі слов'янських мов: російській, українській, білоруській. Треба зазначити, що їм у може стояти після інфінітива (і тоді вона втрачає початкове *и*) і перед інфінітивом, причому в такому випадкові подекуди замість *и м у* вживається *м у*. Форма *и м у* + інфінітив трапляється в українських (в Космачі¹⁾) і російських (вологдських, костромських та ярославських²⁾) говірках і була в білоруських (див. далі); а що-до форми *м у* + інфінітив і інфінітив + *м у*, то вона властива тільки українській мові — це є виключно українська форма.

Правда, проф. Карський знайшов і в білоруській мові цю форму. В своєму „Обзорѣ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“, М. 1886, стор. 155 він пише: „Будущее = ... инфинитиву спрягаемого глагола съ *м у*, *м'еш* і т. д.: *раб'иц'и м у*, *раб'иц'и м еш* і т. д. Последнее описание для будущего — явление старинное: што ся имуть дѣяти В. А. (= Собрание древних грамот и актов городов Вильно, Ковно и др.), 4 (1432), маеть отповедити, *ibid.*“

Але Житецький в „Очеркѣ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв.“ К. 1889, стор. 133, прим. 2 зауважив, що проф. Карський не зазначив місцевостів, де ця форма існує, що він помилково прилучив північну українську говірку пинчуків до білоруської мови; а коли така форма й справді є в білорусів, то вона зайшла до них із північно-західніх українських говірок. Не розв'язуючи питання про походження, проф. Карський у т. II, 2, стор. 390 своїх „Бѣлорусовъ“ навів з „Матеріаловъ для изученія быта и языка бѣлорусовъ“ Шейна, „Бѣлорусскихъ народныхъ пѣсень“ Малевича, СПб. 1907 (Сборн. отд. русск. языка и словесн. А. Н., т. 82), „*Lud bialoruski*“ Федоровського цілу низку прикладів і свої спостереження, які безумовно доводять існування білоруського прийдучого часу на -*м у*, а саме: *ицим у* (Шейнъ, Мат. I, № 359, Слуцк), *собирацьм у* (*ib.*, № 580), *йцим у*, -*еш* (Мат. I, № 10, Моз.), *робицьм у* (*ib.*), *отчиняцьм у* (*ib.*), *несцим у* (*ib.*, № 17, Рѣчиц.), *хвалицим у* (*ib.*) і т. ин. На підставі цього матеріалу і своїх спостережень над живою мовою він робить такий висновок: „Такимъ образомъ райономъ распространенія будущаго типа ‚робицим у‘ слѣдуетъ считать мѣстность, лежащую къ югу отъ Гродна, Новогрудка по направленію къ Рѣчицѣ. Образование это... вытѣсняется формами типа ‚буду робици‘: это стало тѣмъ естественнѣе, что составъ этого образования, повидимому, затемнился (ср. чымъ буду ходзицимо да просицимо, тымъ бардзей самъ зробию, Мат. Б., № 17, Рѣчиц.)“.

Всі ці матеріали, що їх зібрав Карський, дуже важливі: вони цілком стверджують, на мій погляд, думку Житецького. З них ми бачимо, що форма прийдучого часу на -*м у* властива не всій білоруській мові, а тільки частині її, яка межує з північно-західніми українськими говірками, де її вживають³⁾;

¹⁾ Ogonowski, Studien, S. 147.

²⁾ Соболевскій, Лекції по исторіи русскаго языка, 4 изд., М. 1907, стор. 238; Даль, Толковый словарь живого великорусскаго языка, т. II, М. 1905, стор. 95.

³⁾ Ця форма є в середньо-поліській говірці (Михальчук, 493), чорноруській (*ib.*, 496) і підляській (але в останній *м у* стоїть перед інфінитивом; *ib.*, 495); записано її в Картуз-Березі (колишн. Пружан. повіту Гроднен. губ., *ib.* 550), у Межевицькій волості колишн. Слонім. повіту тієї самої губ. (*ib.*, 595) і в Мозирськ. пов. Мінськ. губ. (*ib.*, 596).

що вона значно молодша від української: в нашій мові вона трапляється вже в XV в. (див. далі), а білоруські матеріали, на які посиляється Карський, належать до XIX в.¹⁾; що вона, очевидно, наносне явище, яке білоруська мова не засвоїла остаточно, про це свідчать вирази: буду ходзницимо, буду просицимо і той факт, що її заступають старі форми з буду. Коли до цього додати, що наш прийдучий час на -му виник на півдні української території під романським впливом (див. далі), то висновок: білоруси позичили його в українців — напрохується сам собою.

Після всього зазначеного вгорі не може бути, здається мені, сумнівів, що форма прийдучого часу на -му є виключно українська, що в цій формі виявилася, між іншим, лінгвістична творчість українського народу. Тепер треба дослідити, коли й де вона виникла.

II.

В найстаріших українських пам'ятках для утворення зложеної форми прийдучого часу вживається дієслів *имамь*, *хочу*, *начьну*, *буду*.

Перша форма (*имамь* + інфін.) була дуже поширена в XI—XII в.: вона мала велику перевагу над іншими. У „Сборникѣ Святослава“ 1076 р. я знайшов 5 випадків її вживання: *трѣбовати* *имамь* (див. видання Шимановського, Варшава 1894, стор. 27), *не имаша посрамленъ быти* (ib., 33), *имоуть имѣти* (ib., 42), *искати бо имамь* (ib., 43), *искати бо имать* (ib., 43); форм з *начьну*—3 (ib., 37, 42, 68), з *хочу*—2 (ib., 55, 90), з *буду* (+ дієприкмет. минул. II)—2 (ib., 43, 73); у „Житіи Θεодосія Печерскаго“ XII чи початку XIII в. (видання Бодяньського, М. 1859) форм з *имамь* 18 (ib., 4—6, 7—двічі, 19—двічі, 20—двічі, 21—двічі, 22, 25, 28, 15—двічі, 26—двічі), а з *начьну*—2 (7, 15); у „Житіи Бориса и Глѣба“ XII—XIII в. (вид. Бодяньського в „Чтен. О-ва Истор. и Древн. Рос.“, 1870, кн. I) з *имамь*—4 (ib., 2, 4, 5, 12), з *начьну*—1 (ib., 13). У „Словахъ Григорія Богослова“ (вид. Будиловича, СПб. 1875), щоб перекласти грецький прийдучий час, уживається постійно *имамь* з інфінітивом (а також *кждж* з дієприкм. минул. II)²⁾.

У Лаврентівському списку літопису найчастіше вживається до кінця XI в. *имамь* (див. Літопись по Лаврентьєвському списку, изд. Археограф. Комисіи, СПб. 1872, стор. 62, 65, 92, 106, 123, 177, 188, 189, 210, 214); поруч з ним — *почну* (ib., 62, 82), а з початку до кінця XII в. *хочу* (ib., 51, 59, 62, 65, 103, 254, 308, 354). В Іпатському списку літопису XV в.³⁾ спочатку найчастіше вживається *имамь* стор. (7, 14, 50, 53 — тричі, 59, 85, 209, 269,

¹⁾ І взагалі форма прийдучого часу з *иму* трапляється в білоруських пам'ятках лиш з XVI в.; Карській, *Бѣлорусы* II, 2, стор. 389; Дурново, *Очерк истории русского языка*, 1924, стор. 313 і д.

²⁾ Будиловичъ, *Исследование языка древне-слав. перевода XIII словъ Григорія Богослова*, СПб. 1871, стор. 43, 52.

³⁾ Іпатьевская літопись (Полное собраніе русскихъ літописей, изд. Археогр. Комисією А. Н., т. II), вып. I, Петроград 1923; а також — де сторінки зазначено курсивом — СПб. 1843.

31, 169), а далі — приблизно з половини XIII в. — воно поступається місцем дієслову хочу (ib., 60, 250, 262, 38, 43, 55, 142) і начну (26, 28, 42, 53 — двічі, 72, 103, 104).

У грамотах форма з имамъ незвичайна: в „Южно-руських грамотахъ, собранныхъ В. Розовымъ“, К. 1917, я надібав її тільки двічі; не имамъ искати (1401 р., стор. 64), имать служити (1390 р., стор. 176); у „Матеріалахъ“ Уляницького¹⁾ — 4: имамы помогати (1395 р., стор. 8 і далші), имамъ остерегати (1402 р., стор. 12), имамы пополнити (1438 р., стор. 57), имамы держати (1484 р., стор. 114).

На підставі зазначених матеріалів можна гадати, що форма прийдучого часу: имамъ + інфінітив почала з половини XIII в. вимирати в нашому письменстві, а коли вона трапляється часом і пізніше, то тут відіграла свою роль церковно-слов'янська традиція, яка була дуже міцна, між иншим — і в грамотах, писаних так званою західньо-руською мовою²⁾.

Уже в найстаріших пам'ятках форма имамъ + інфінітив визначала не тільки час — іноді вона набувала модального значіння, висловлюючи можливість, необхідність, потребу і т. п.; напр.: вѣнчати бо са имать сий (= цьому доведеться), а он моучити (Сбор. Святослава 1876, стор. 42); ты же оун сий... и не имаша (= не повинен) трыѣти скърби (Житіє Θεодосія Печер., 5); двои҃его имамъ (= мушу) чагати (Житіє Бориса и Глѣба, 4).

Коли имамъ, як допомічне дієслово, щоб утворювати прийдучий час, почало вимирати, то його функції перейшли до инших дієслів. Модальну функцію взяли на себе дієслова: имѣю, имаю, маю, яких дуже часто вживалося в старих грамотах XIV—XV в.; наприклад: имѣть ти люди дати (1374 р., Розов, стор. 11), имѣть князю служити (1377, ib., 24), имѣть держати (1386 р., ib., 31), ходити имѣють (1433 р., ib., 125; порівн. стор. 31, 91, 100 та ин.); имѣю держати (Уляницький, 12, 1402 р.), не имѣть ему заплатити (1411 р., ib., 21; порівн. стор. 22, 40 та багато ин.); ждати имаеть, имаемо воротити (1388 р., Розов, 37), имаеть служити (1394 р., ib., 53, порівн. 59, 87, 89 та ин.); имаеть Романъ служити (1400 р., — Уляницький, 1400 р., стор. 11), имаемы его остерегати (1404 р., ib., 15, порівн. 35, 79 і т. ин.); мает истецъ ждати... заплатити (1435 р., Розов, стор. 134), маеть быти, маеть търывати (1438 р., ib., 141 та ин.); маемо... издержати (1402 р., Уляницький, стор. 13), маемъ быти (1442 р., ib., 59 та ин.).

Що-до функції имамъ, як допомічного дієслова для утворення прийдучого часу, то вона перейшла до иму. Акад. Соболевський у „Лекціяхъ по исторіи русскаго яз.“ (вид. 4, М. 1907, стор. 237) наводить, як найстаріший приклад прийдучого часу з иму, з „Житія Θεодосія Печер.“ XII в.: не имоуть ти створити, але це, очевидно, помилка; вся фраза читається так: не имоуть

¹⁾ Матеріали для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахії и Турції въ XIV—XVI вв., собр. Уляницкимъ (Чтен. въ О-вѣ Ист. и Древн. Рос., М. 1887).

²⁾ Карскій, „Что такое западно-руское нарѣчіе“ в „Трудахъ IX археол. съѣзда въ Вильно“, т. II, М. 1897, стор. 64 сл.; Яцимирскій, Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія, СПб. 1909 (Сборникъ по славяновѣдѣнію); Bogdan, Ueber die Sprache der ältesten moldavischen Urkunden (Zbornik u slavu V. Jagic̃a, Berlin 1908, S. 369—377).

ти никога пакости створити лукавин бѣсы, не бо видѣти их имаши; тут имаши примушує вважати имоуть за 3 особу мн. од имамъ (оу замість ж у 3 особі мн. не раз трапляється в цій пам'ятці; порівн., напр., начноуть, [стор. 15]); крім того, в „Житіи“ трапляється 18 випадків уживання складної форми прийдучого часу з имамъ, і жадного — з иму.

Найстаріші відомі мені випадки вживання прийдучого часу з иму належать XIII — XIV в.: хто иметь чинити (грамота Владимира Васил. Волынск. 1288 р.; див. Срезневскій, Матеріали для словаря древне-русска. яз., т. III, СПб. 1912, стор. 1669 і д.); имуть давати дань (Жалованная Подольск. кн. Александра Кориатовича 1375 р., Розов, стор. 20). У XV в. ці форми вже дуже численні: имет оуступати, держати (1427 р., Розов, 108), имет са уступати (1459, ib. 173; порівн. 154); иметь... казнити (1435 р., Уляницький, 47), иметь поставити (1466 р., ib. 97; порівн. 42, 72, 87 та багато ин.).

З цієї останньої форми (иму + інфінітив) виник і український прийдучий час: інфінітив + м у.

У „Матеріалах“ Уляницького надруковано грамоту, що має заголовок: *Stephanus palatinus Moldaviae cum Bogdano filio testatur sibi condonatum culpam et injurias*; „писано оу Хрѣловѣ в лѣто 733 (7007)“, себ-то в 1499 р. (див. Уляницький, стор. 170, № 105); тут ми читаємо між иншим: будемъ ли тогда у которой немощи та немочи мемъ сами ехати (стор. 174); тогда имъ... маемъ дати вѣдати и указати какъ мочи мумъ наибоizzo (стор. 175). Що тут (не)мочи є інфінітив, а не родов. відм. од мочь, яке слово трапляється в грамотах (порівн.: по длогу всеѣ нашеѣ мочи — 1395 р., ib. 9; именем и моча вших земель — 1388 р., Розов, 39), про це свідчать такі вирази: будемъ болше мочи (1411 р., Уляниц. 22); а туркомъ, колико боудум мочи быти имъ неприатели (зазначена вгорі грамота Степана 1499 р., ib. 175); боронити не маем и не будем мочи (Книга Замоквая Владимирская 1567 р., № 934, Архивъ Ю.-Зап. Россіи, ч. VIII, т. III, стор. 77); нието не мает, ани мочи будет (Книга Гродская Луцкая 1570 г., ib. стор. 219). Отже, не може бути сумнівів, що вирази: немочи мемъ, мочи мумъ є прийдучий час од дієслова мочи як-раз того типу, що нас так цікавить.

З грамот ми бачимо навіть, як він складався. Ще в грамоті, що написав у Віслуй Стецько 1456 р. (Уляниц., стор. 87), читаємо: как мочи имемъ; на що мочи имемъ ихъ упросити; мочи иметли... а пакъ ли не мочи иметь съ того спросити. Тут уже скрізь допомічне дієслово (иметь, имемъ) стоїть безпосередньо після неозначеної форми мочи. Спроби сполучити їх маємо в грамоті, написаній у Сучаві в 1457 р. (ib., стор. 93): що мочь мемъ досѣгнути; где що мочь мемъ добувати. Тут мочь мемъ одбиває, мабуть, перехідну форму *мочи й мем, що виникла з мочи имем і дала потім мочимем¹⁾.

На підставі зазначеного матеріалу можна зробити висновок, що форма прийдучого часу: інфініт. + м у почала утворюватися з половини XV в. і наприкінці його склалася.

¹⁾ Порівн. Кульбакинъ, Украинскій яз., Харьковъ 1919, стор. 80, 26.

Цікаво зазначити, що всі ці грамоти виникли на румунському ґрунті, поблизу української території (у Віслуй, Сучаві, Хръліві), що складалося їх в імені молдавських господарів, іноді й при них самих (порівн.: мы... с Стефаном воеводою... ту на тотъ часъ оу Хрълівѣ боудучимъ слюбилы — 1499 р., Уляниц., 176), що писали їх українські писарі [у грамоті 1456 р. читаємо: а Стецько писалъ у Вислуи; порівн. також такі вирази й слова: похилити (ib., 87), учинити над ними помста (ib., 88), радити (ib., 87), в ласци, шкода (ib., 94), ховати (ib., 171), могли, нашими, мешкати, усими своїми... силами (ib., 174), дило без жадной зрады (ib., 176) та ин.]; що за свідків та поручників були українці (порівн. імена: Алекса, Могила — ib., 176) і румуни (Шандру, Лука Арбоуре, Кълну — ib., 176), себ-то в таких місцях і обставинах, де румунська й українська стихія перебували в тісному звязку. Тому мимоволі повстає питання: чи не впливала румунська мова на складання таких форм прийдуч. часу, як мочимем?

III.

У романських мовах (як то було і в народній латині) прийдучий час утворюється здебільша з неозначеної форми, до якої додається теперішній час дієслова *мати* (лат. *habere*)¹⁾. Вийняток є тільки румунська мова: тут уже в найстаріших пам'ятках²⁾ вживається замість *мати* теперішній час дієслова *vrea* (= лат. *velle*): *voïŭ, vei, va, vom, vetŭ, vor*, який стоїть перед або після інфінітива: *voïŭ jura* або *jura-voïŭ*³⁾.

Жадна з романських мов не має форми прийдучого часу з *velle*, і мабуть у народній латині вживалося її дуже обмежено: Тильман, який написав велику статтю про походження прийдучого часу в романських мовах, міг навести з латинського письменства тільки два її приклади, причому один з них непевний⁴⁾. І тому цілком зрозуміло, що Meyer-Lübke визнав форму прийдучого часу з *velle* за „вузько обмежену і пізнього походження“⁵⁾, а Срезневський⁶⁾ і Sanfeld-Jensen⁷⁾ зближали її з відповідними формами балканських мов: болгарської, сербської й албанської, які, не вважаючи на різне походження, мають у своїй будові чимало спільних рис, що, можливо, позичені в греків⁸⁾. Справді, для утворення прийдучого часу в румунській мові вживається теперішній час дієслова *vrea* (хотіти): *voïŭ*, який відпо-

¹⁾ Grandgent, *An introduction to volgar latin*, Boston 1908, p. 56, 172; Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*, B. II, Leipzig 1894, S. 137 f.

²⁾ Себ-то — з XVI в., бо найстаріші пам'ятки румунської мови не виходять по-за межі цього віку; див. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, t. I, Paris 1901, p. 27.

³⁾ Tiktin, *Die rumänische Sprache*, Grundriss d. romanischen Philologie hrsg. v. Gröber, 2. Aufl., B. II, S. 599 f.

⁴⁾ Tielmann, *Habere mit d. Infinitiv und die Entstehung d. roman. Futurums* (Archiv für latein. Lexikographie und Grammatik, B. II, Leipzig 1885, S. 168 f., vgl. S. 177).

⁵⁾ *Grammatik der romanischen Sprachen*, B. II, Leipzig 1894, S. 138.

⁶⁾ Извѣстія отд. русск. яз. и слов. А. Н., СПб., 1861—3, т. X, вып. II, стор. 143—151.

⁷⁾ *Die nichtlateinischen Bestandteile im Rumänischen*, Grundriss der romanischen Philologie, hrsg. v. Gröber, B. I, 2. Aufl., S. 526, vgl. 524 f.

⁸⁾ Порівн. Bourcier, *Éléments de linguistique romane*, Paris 1910, p. 292.

відає грецькому θέλω, болгарському штж, сербському ћу, причому в румунській мові, як і в двох останніх, допомічне дієслово може стояти перед інфінітивом і після нього: рум. *voïŭ jura i jura-voïŭ*, порівн. болгар. *штж писа і писа-штж і сербське ћу писати і писа ћу*.

IV.

Повертаючися знову до питання про походження українського прийдучого часу на -му, ми констатуємо схожість між ним і румунським у тім, що допомічні дієслова в обох мовах 1) близькі своїм значінням (йму, як буде доведено далі, відповідало теперішньому *визьмусь, заходжусь*, що нагадує рум. *vrea* = *хотіти*) і 2) можуть стояти перед інфінітивом і безпосередньо після нього, сполучаючися з ним в останнім випадку в одно слово: *voïŭ jura i jura-voïŭ*, порівн. *му (старе йму) писати і писати-му, писатиму*. Коли взяти на увагу, що українська форма на -му виникла в XV в., себ-то підчас тісного звязку українців і румун саме в тих місцях, де українська й румунська людність стикалася, то висновок, що тут ми маємо вплив румунської мови на українську, цілком правдоподібний: поруч із старою формою *йму + інфінітив* почала вживатися, як і в румунській мові, *інфінітив + йму*, котре, втративши згодом своє початкове *и* після *и* інфінітива, дало *му*, а це *му*, пізніше відокремившись від інфінітива, почало вживатися також і перед інфінітивом, можливо, теж під румунським впливом. Інакше кажучи, українську мову втягнуло, що-до прийдучого часу, у той процес, який відбувся у балканських мовах, де теж поширилися обидві форми.

Стверджує зазначене вгорі діалектичний матеріал. Що далі від Буковини й південної Галичини, то менша різноманітність у формах прийдучого часу. В буковинських і галицьких говірках є всі можливі форми: *буду + інфінітив* (або дієприкм. минул. II), (и) *му + інфінітив*, *інфінітив + му*; те саме надibuємо і в підляській говірці; українському діалектові, а також властиво-поліським і чорноруським говіркам властиві форми: *буду + інфініт.* і *інфініт. + му*, а сіверській — тільки *буду + інфінітив*. Це можна з'ясувати тим, що форма *буду + інфініт.* (а також дієприкм. минул. II) — найстаріша (вона трапляється в багатьох слов'янських мовах з давніх давен), і тому вона властива всім українським говіркам; а форма з -му виникла в Буковині і відсіль розповсюдилася на північ і схід, утрачаючи чим-далі свою різноманітність: до підляської говірки дійшли обидві форми: *му + інфініт.* і *інфініт. + му* (чому, можливо, сприяли постійні зносини Буковини з Польщею в XV—XVII в.); до українського діалекту, поліських і чорноруських говірок — тільки форма: *інфініт. + -му*, а до сіверської, яка лежить осторонь (на північ-схід од Буковини), форма з -му зовсім не дійшла.

Наш погляд на походження прийдучого часу з -му стверджує так само і хронологія поширення цієї форми: старіші свідчення — ближчі до Буковини.

Виникши в XV в. в Буковині, ця форма в XVI в. перейшла до Луцька: в Луцькій книжці (Київський Центральн. Архів) читаємо під 1561 р. (л. 159 об.): *иматиму, битиму; під 1566 р. (л. 98 об.) — держатиму;*

під 1567 р. (л. 19) — уметиму¹⁾; в XVII в. вона вживалася вже в Києві: в „Лексіконѣ“ Беринди читаємо: спіратиметься, диспутоватиметь (стор. 159); взагалі, в XVII в. вона трапляється часто: молвитиметь („Ключъ Разумѣнія“ І. Голятовського, изд. Києво-Печер. Лаври 1660 р., стор. 140), видѣтимуть (ib., 139), бачитимуть (ib., 140), лежати-мемъ, лежатиметь (Радивилівський, Огородокъ Маріи Богородиці, изд. К.-Печер. Лав. 1676, стор. 281), мѣтимуть, матимуть (ib., 321²⁾); причинятимуся (Казанія, приданні до книги Ключъ Разумѣнія названої, изд. К.-Печ. Лав. 1660, стор. 137а), обѣцатимеш (ib., 243а) та ін.³⁾. Пізніше вона розповсюдилася по Дніпру на схід і північ; принаймні, переглянувши Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. XIII, т. III („Акты брачнаго права і семейнаго быта въ Ю.-З. Руси въ XVI—XVII вв.“) і ч. VII, т. I („Акты о заселеніи Ю.-З. Россіи — XVI—XVII вв.“), я ніде не знайшов там форми з -му, а тепер, як відомо, її вживається в українському діалекті.

2. Функції.

З XIII в. почато вживати иму + інфінітив у значінні прийдучого часу поруч із старими його формами: буду, хочу, начну + інфін. Коли мова утворила нову форму, то можна гадати, що ця остання висловлювала окремий відтінок, якого не мали старі. Матеріал найстаріших пам'яток, який є в моєму розпорядженні, свідчить, що форма иму + інфін. підкреслювала активність, ініціативу дійової особи, відповідаючи теперішньому візьмуся, заходжуся, надумаюся (= російськ. возьмусь, примусь, вздумаю⁴⁾) + інфін. Порівн.: Кто имеетъ престолупати правила си (Церков. уставъ Владиміра по Синодальн. списк. XIII в., див. Срезневскій, Матеріали для словаря древне-русска. яз., т. III, 1912, стор. 1670). Или отдасть что и не правити имеетъ... еже есть написано здѣ, буди ему тая же клятва (подтвержд. устав. грам. 1150 г. — XVI ст., ib.). Мне не вставши смотритъ, кто имеетъ ченити по моем животѣ (Грамм. Владим. Вас. Волынск. 1288 р., ib.). Кто имеетъ... ихъ обидити... того исказнимъ (Грамот. Витовта 1396 р., ib.). Кто имеетъ держати споръ с своим баскакомъ, тако ему будетъ (1283 р. — Лѣтоп. по Лавр. списку, СПб. 1872, стор. 457). Коли вси землане имуть давати дань оу татары, то серебро имѣють такоже тии люди дати (1375 р. — Розов, Ю.-русска. грамоты, стор. 20). Имѣтъ в тые имѣнія встоупати са (1446 р. — Розов, ib., стор. 154). Волен пан... логофетъ казнити и брати не того, кто... не имеетъ возити на тоты млины (1448 р. — Уляницькій, 72).

Таким значінням пояснюється й можливість вживання доконаного інфінітиву⁵⁾ при иму; порівн. кто имеетъ... ихъ обидити (див. Срезнев., ib.).

¹⁾ Житецькій, Очеркъ литер. исторіи малор. нарѣчія, стор. 134, прим. 2.

²⁾ Цит. за Житецьким, ib., стор. 134.

³⁾ Шимановскій, Очеркъ по исторіи русских нарѣчій, Варшава 1893, стор. 87.

⁴⁾ Иму — доконане дієслово; див. Мазон, Morphologies des aspects du verbe russe, Paris 1908, р. 11, 74.

⁵⁾ Цього не помітив Потебня; порівн. його: Изъ записокъ по русск. граммат., Харьковъ, стор. 366.

Це значіння им у в зложеній формі прийдучого часу було близьке до румунськ. *vreă* (хотіти), за допомогою якого в рум. мові утворюється прийдучий час, і тому воно сприяло зближенню обох форм і впливові румунської на українську в утворенні прийдучого часу: інфінітив + м у.

Пізніше ідея активності й ініціативи, що мали форми з -м у, ослабла — залишилося тільки значіння початку: взятися, заходитися щось робити — значить почати. В звязку з цією зміною стоїть і те, що прийдучий час з (и)м у можливий тільки від недоконаних дієслів. Порівн.: А хто бы по правдѣ не служил... а того иметь король... казнити (1435 р. — Уляниц., 47). Не толко тыхъ, але других людей иматиму, битиму и вѣшати их буду (1561 р., Луцк. кн., 159 об.).

Як вишеньки-черешеньки та цвістимуть,
Як дівочки та віночки плестимуть,
Мимо твоїх воріточок та нестимуть,
То не будуть та до хати привертати.
Та не будуть кватирочки відсувати,
Та не будуть та Марусі викликати (Метл. 154) ¹).

Нарешті, форми з (и)м у втратили іноді й ідею початку й почали вживатися просто в значінні прийдучого часу як доконаного, так і недоконаного. Порівн.: То держу и вживаю и держатиму (1566 р. — Луцк. кн., 98 об., див. Житецький, *ib.*). Нехай мене у короля позываетъ, я ему уметиму отказать (1567 р., Луцк. кн., л. 19; див. *ib.*).

Як не меш ня шанувати,
То не меш ня мзти (Пієсни буковин. народа въ Запискахъ Юго-Запад. отд. Русск. Этн. О-ва, т. II, К. 1875, стор. 454).

„Ой не піду, лекінику,
Во ня мене бити“.
— „Та не будем, молоденька,
Не будем тя бити“ (*ib.*, 589) ²).

¹) Цитов. за Є. Тимченком, Українська граматика, Київ 1918, стор. 57.

²) 27 січня 1927 р. цю статтю було прочитано, як доповідь, на засіданні Комісії Заходо- й Америкознавства в Українській Академії Наук.

Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ.

Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

НАГОЛОС УКРАЇНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ.

Типові особливості наголосу прикметників в українській мові стоять у найближчому зв'язку з системою праслов'янських інтонацій, що в найважливіших рисах з'ясував О. І. Белич у своїй чудовій праці „Акценатске студије“, 1914 р. Беличів дослід що-до української мови потребує, проте, деяких доповнень та корективів, які я й подаю нижче. Зауважу, що в руках у Белича, коли він складав свій твір, не було словника Грінченка. А я, навпаки, обмежуюся найбільше на ньому, зоставляючи діалектичний матеріал, позбавлений звичайно потрібної повноти, до дальшої проробки вже на підставі тих даних, що мені здаються досить міцні в межах свідчень, які знаходимо в словнику Грінченка.

У принципових фонетичних рисах українська система наголосу прикметників збігається з праслов'янською взагалі, але виявляє й деякі індивідуальні риси що-до напрямку граматичних асоціацій.

І. Членні форми безсуфіксних прикметників.

Членні форми, утворені від прикметників нечленних, які після відпаду редукованих звуків у називн. відм. чоловічого роду в однині стали односкладові (при повноголосі — двоскладові), підлягають таким правилам:

1. При праслов'янській акутовій інтонації вони заховують наголос на корені:

дóвгий, здорóвий, мíлий, пóвний, рúсий, сівний, тіхний, сїтий, чїстий, шúтий, то-що — серб. дуг, здрав, мио (ж. р. — мила), пун, рус, сив, сит, тих, чист, шут із низхідною короткою інтонацією, тоб-то з рефлексом індо-європейської акутової довготи; на те саме вказує словінська мова: zdràv, sìv, sìt, čìst, але в багатьох випадках поруч із фонетичними формами в ній спостерегаємо й новіші, аналогічні: dòlg (Rad Jugosl. Akad. CXIX, 144, Valjavec), але dolg із низхідною довготою у Pletersnik'a, mīl (Val., Rad CXIX, 144, CXXXII, 152), але з низхідною довготою у Plet., pòln (Val., Rad CXIX, 144), але у Plet. із низхідною довготою, rùs (Val., Rad CXXXII, 122) — низх. довгота у Plet., tìh (Val., Rad CXIX, 141, CXXXII, 122) — у Plet. низх. довгота. Низхідну довготу зазначає як паралельну в більшості випадків і Вальявець.

Російська мова в цій групі збігається з українською: до́лгий, здо́ровий, ми́лий, по́лний, ру́сый, си́вый, ти́хий, сы́тый.

Відхиленя од праслов'янського стану небагато:

Ста́рий — серб. стар із низхідною короткістю, словін. stàr, рос. ста́рый: очевидячки, асоціативна пара до молоді́й.

Праві́й і пра́вий — серб. прàв та слов. pràv (Rad CXIX, 144), рос. пра́вый. Наголос у праві́й стоїть у залежності від ліві́й (порівн. рос. ле́вый підо впливом пра́вый). Вагання наголосу, як завжди, сприяло пізнішій диференціації значінь.

Товсти́й — серб. туст, слов. tolst (Rad CXIX, 144) із низхідною короткістю, рос. то́лстый (діал. толсто́й) — підо впливом худі́й.

У слові радий ми маємо подвійний наголос, який пояснюється тим, що членна форма з'явилася тільки вже на українському ґрунті й тому не стоїть у зв'язку з фонетичним моментом: порівн. рос. рад, серб. рад, чes. rád і т. д. без відповідних членних форм.

Що-до бо́рзий, то це, мабуть, фонетичний варіант, що на нього вказують рос. бо́рзый, словін. brz із коротким складовим *r* (у Plet.); рос. борзо́й, серб. брз із довгим *r*, може й словін. brz із довгим складовим *r* та низхідною інтонацією (Rad CXIX, 170, CXXXII, 191), імовірно, праслов'янський дублет.

Неясні для мене лишаються мали́й та слабі́й, де, за свідченням сербської, словінської та російської мов, наголос фонетично повинен був стояти на корені. А втім на слабі́й могло вплинути слабкі́й.

На підставі серб. глуп із низхідною довгою інтонацією та рос. глупа́ Белич (Opus cit., 89) уважав праслов'янську інтонацію цього слова за циркуфлексову, але, на мою думку, нема серйозних підстав не довіряти укр. та російському глупі́й, глупы́й: російський наголос жіночого роду глупа́ нічого не доводить, бо таке саме аналогічне перенесення наголосу на кінець спостерегаємо в багатьох інших акутових односкладових (у чолов. роді) прикметників: слаба́, чиста́, сыта́ і т. д.; серб. глуп із низхідною довготою, певне, русизм або церковно-слов'янізм (Rječnik III, 210, Berneker Etym. Wörterb., 308); словін. glup із такою самою інтонацією — запозичення із старо-слов'янської; словін.-угор. glup визначає „глухий“ і його часокількість ледві-чи первісна; чes. hloupy відбиває не новоакуту, як товмачить Белич, а вплив асоціативної пари — moudrý¹⁾.

Прикметники, що їхнім закінченням у називному відм. однини був сонорний (+ъ) після приголосного, взагалі заховують фонетичний наголос: хі́трий, я́сний, то-що: ст.-слов. хытръ, мєнъ, серб. хитар, јасан із низхідною короткістю на першому складі. Але оскільки дуже рано, напр., у *jasnъ

¹⁾ Зверну ще увагу, що слово glupъ у праслов'янській запозичено з германської — *glōra, і тому тут очікується акутова інтонація. — Про це див. Мейє, Roczn. Slav. II (1909), 69; з останньої літератури див. Vasmer, Zeitschr. f. slav. Phil. II (1925), стор. 55. — Младенов, Старитъ германски елементи въ славянскитъ езици (1909), стор. 70 висловлював що-до цього свої сумніви, але, на мою думку, не довідно.

відбивсь вплив суфікса *ьнъ*, поруч з'являється наголос, поширений при останнім, — ясний й.

2. При праслов'янській циркумфлексовій інтонації — наголос по-сунувсь на закінчення *-ий*, *-а* і т. д.: блідий, вороний, глухий, густий, дорогий, живий, золотий, кривий, крутий, лихий, молодий, нагий, німий, половий, пустий, рудий, святий, скупий, сухий, тупий, худий, частий, який, то-що — серб. та словін. з низхідною довготою: блед (блијед), вран, глух, густ, драг, жив, крив, крут, лих, лихо „ungerade“ (прислівник), млад, наг, нем (нијем), плав, пуст, руд, свет, скуп, сух, туп, худ, чест, як, словін. блед, vran, gluh, gost, drag, živ, zlat, kriv, krqt, lih, mlad, nag, nem, pust, rud, svet, skop suh, top (Rad CXXXII, 186, 191, у Plet. tōp з нефонетичними формами жіночого роду — tōpa и topà), hud, jak. Факти російської мови мало не цілком збігаються із свідченнями українських.

Белич уважав і вважає й тепер за фонетичний рефлекс членних прикметників цього типу — новоакутову на корені (див. його „Zur slavischen Akzentlehre“, Zeitschr. f. slav. Philol. II, 1925, стор. 20 та далші). Але коли-б навіть справді такий стан можна було прийняти для праслов'янської на підставі певних свідчень (не цілком згідних) південно-слов'янських мов, східно-слов'янські факти вказують на перенос наголосу на закінчення, і це підтримує матеріал і кашубської; до цього треба додати, що і в чеській, на мою думку, мало не зовсім нема більш-менш виразних даних на користь зміни циркумфлексів у цій категорії на новоакутову. Найпевніший випадок — праслов. *pěťъ з новоакутовою, засвідченою по всіх мовах, що її можуть засвідчити (чакавська говірка сербської, словінська мова, довгота або її рефлекс в західно-слов'янських — пол. piąty, чes. pátý, то-що, місце наголосу в східно-слов. — укр. п'ятий, рос. пятый), але не можна цілком покласти і на цю форму, бо в ній міг відбитися, як часто в числівників, вплив сусіднього — *četvrtъ дійсно з фонетичною новоакутовою (див. у другому розділі).

Вся сукупність зазначених даних примушує приєднатися до думки Розвадовського, Gramatyka języka polskiego (1923), стор. 95: „...barytona wykazują przy cyrkumfletowanej rdzennej z jednej strony metatonję w nowy akut, zgodnie z innemi kategorjami, a z drugiej przesunięcie przycisku na końcówki i skrócenie rdzennej. Sądzę, że normalny był ten drugi typ, a nowoakutowa długość końcówki (wskutek kontrakeji) była jego powodem. Typ z metatonją powstał zapewne drugorzędnie“...

Ближче до Белича стоїть Ван-Бейк, який визнає обидва типи за праслов'янські, не розв'язуючи остаточно їхнього відношення одне до одного (Roczn. Sław. VII, 158 — 160). Але невеличкий матеріал, що його він навів, не ввесь бездоганий: ч. moudry, пол. mądry і т. д. — рефлекс оксютонного праслов'янського нечленного прикметника — серб. мудар (із *mōdgrъ), словін. mōder із висхідною довготою; рос. сівый (пор. укр. сівий) теж не стосується сюди: штокавська говірка та словінська мова свідчать за

акут (низхідна довгота в *siu* у чакавській говірці *Novi* — факт секундарний). Залишається пол. *skąpy*, чеське *skoupý*, але, порівнюючи з укр. *скупий*, рос. *скупой*, цей факт можна тлумачити як відхилення під впливом наголосу жіноч. роду в однині нечленної форми (**skorpъ*, **skopa'* змінилося діалектично на **skorpъ*, **skopa'*). Так само уявляю собі рос. *цѣлый*, що йому відповідають в українській фонетичне *цілий* та аналогічне *цілий** (серб. *цел*, словін. *ceľ* із низхідною довготою). І в інших випадках, рівнобіжних до даних, ми завжди знайдемо фонетичну форму або в українській, або в російській.

Укр. *твердий* точно відповідає серб. *тврѣд*, словін. *tvrd*, із низхідною довготою; що-до рос. *твёрдый*, то нема серйозних підстав ставити його в безпосередній зв'язок з лит. *tvirtas* (з акутовою) — пор. Травтман, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, ст. 334; але не можна також надавати ніякої ваги рос. *твердѣ*, як свідченню про циркумфлексову, до чого, здається, схиляється Травтман.

Укр. мова має фонетичну форму *частий*, але поруч із нею існує і *ча́стий*; в російській переважає *ча́стый*, але по діалектах трапляється і *часто́й* (пор. у Даля *ча́стѣя песня*). Не можна завжди бути певним, що такі вагання — спадок праслов'янської старовини: в деяких з них, і, може, саме в даному разі, ми маємо справу з сильним впливом наголосу відповідного прислівника — *ча́сто*.

Одно з двох наведених пояснень можливе й що-до укр. *любий* — рос. *любо́й* з одміною в значінні.

Белич убачав рефлекс новоакутової в східно-слов'янському *лю́тий*, і з цим треба погодитися, але навряд тут новоакутова відповідає циркумфлексовій у нечленному прикметнику: скоріш, за свідченням чеськ. *lito* ми маємо варіант із кінцевим наголосом проти південно-слов'янських форм із циркумфлексовою.

Нема матеріалу досить, щоб установити праслов'янський наголос у нечленної форми, що їй відповідають укр. *прямий*, рос. *прямо́й*; коли чеське *římo* первісний факт, він разом із словацьк. *riamo*, що свідчить за кінцевий наголос, примушує визнати ці форми не за відповідності циркумфлексовій, а за асоціативну пару до *кривий*, то-що.

3. При праслов'янському кінцевому наголосі в нечленній формі членна дістала наголос на корені з новоакутовою інтонацією. В цій категорії слов'янські мови подають досить вгідні дані, і український наголос взагалі не викликає ніяких сумнівів: *білий*, *чо́рний*, *кру́глий*, *на́глий*, *му́дрий*. Обмежуюся на словінських та чеських паралелях, як на найвиразніших: слов. *bel*, *črn*, *kṛogel*, *nagel*, *ṃoder* із висхідною довготою на корені, чеські *bílý*, *náhlý*, *moudrý*. Треба зупинитися лиш на небагатьох випадках.

Як свідчать лотиські *puõgs*, *dzīvs*, *jaūns* із перерваною інтонацією, наголос у цих формах, як довів Ендзелін, лежав колись на кінці, а попередній склад мав акутову довготу. Останній факт у перших двох прикладах відповідає й тому, що ми-б очікували на підставі походження звуків *uo*, *i*

з **õ*, **ĩ*, тоб-то з довгих монофтонгів. Чи за аналогією типу *krivъ* (з циркумфлексовою): *kriva'* (жін. р.) або фонетично в формі чоловічого роду однини інтонація в багатьох словах змінилася на циркумфлексову ¹⁾ вже в праслов'янській мові, цього питання я зараз не розвязую: для таких слів, як от праслов'ян. *pagъ*, *živъ*, *jupъ*, циркумфлексову інтонацію встановлено цілком твердо, і обговорюючи українські рефлексі членних прикметників, ми виходимо з певних указівок усіх мов. Але єсть декілька слів, що заховали наголос на кінці в нечленних формах. Крім наведених угорі, що не викликають сумнівів (**bělъ'*, **čьgnъ'*, то-що), ми маємо випадки вагань: пор. укр. *сам*, *самá*, *самé*, рос. *сам*, *самá*, *самó*, до чого очікуємо *самий* (з новоакутовою в тих мовах, що можуть її виявити). Форма *самий* справді існує, але поруч є й *самій* із диференціацією значіння, і остання відповідає словін. *sām*, чес. *samý*, то-що. Отже, в українській мові відбивається два шляхи рефлексії колишнього **sāmъ'* (ст.-інд. *samā* —, гр. *ὁμός*). Такий (рос. *такóй*) свідчить за шлях, рівнобіжний формі *самій*: лит. *tōks* (жін. р. *tokià*), діял. *tókias* свідчать за акутову, яка змінилася в праслов'янській в певних формах на циркумфлекс перед наголосом: пор. вагання — серб. *та́ки* (тип, паралельний *свѣ́ти*), чеське *taký*, але словін. *ták*, себ-то вказівка на **takъ'*. Більш-менш ці міркування стосуються й до **jakъ*, **какъ*, то-що.

4. Наголос із короткостей (*o*, *e*) посувався у членній формі на закінчення. Для східно-слов'янської групи за це говорить, хоч-би, рос. *босóй* — серб. *бос*, слов. *bos* із низхідною довготою, що з'явилася фонетично з **bo'sъ*. Навпаки, при короткості перед наголосом у нечленній формі, членна одержувала ще в праслов'янську епоху новоакутову інтонацію короткостей і наголос на корені: укр. *го́лий* (рос. *го́лый*) — слов. *gòl*, рос. діял. (Ліка, див. Шахматов, ИОРЯС 1913 р. XVIII, 4, *гола́й* (*ω* — рефлекс новоакутової на *o*)). Група з наголосом на кінці в нечленних формах значно переважала і мало не зовсім витиснула в українській першу (пор. *го́лий*, *до́брий*, *про́стий*, *ско́рий*, *но́вий*, *ко́сий*, *спо́рий*, *го́стрый* — сербська та словінська мови вказують на відповідні нечленні форми оксютонні; див. в Ліці *нѡф*). Змішування обох типів спостерегається по всіх слов'янських мовах, і українська більш-менш продовжує старовинний процес: пор. словін. *пoч* із короткістю та з довготою, *prost* (Ліка *прост*), то-що.

Коли вагання *но́вий* і *новíй*, *про́стий* і *простíй*, може, відноситься до старих диференціацій, то поруч із ними треба визнати випадки нові, що їх спричинили семасіологічні чинники: *бо́сий* підо впливом *го́лий* і *хро́мий* (форма загально-східно-слов'янська) замість **хро́мий* (пор. серб. *хром*, слов. *hrom* із короткістю, Ліка *хрѡм*), мабуть, як наслідок асоціації із *сліпíй*.

Зауважу, що спірне що-до етимології *плохі́й*, рос. *плохóй* відповідає фонетично лікинському *плох*.

1) Інтонація супінів дає можливість домислятися про це.

II. Наголос членних прикметників із суфіксом — *en* (*ĕn*)¹⁾.

Цей суфікс, якому при вивченні акцентологічних відносин у слов'янських прикметників досі віддавалося поглядно мало уваги (див. Белич, *Op. cit.*, р. 46, 144), входить у східно-слов'янській галузі в склад цікавої групи фактів, що, на мою думку, кидає світло на деякі акцентологічні питання загально-слов'янського порядку.

Факти української мови в істотних рисах дають змогу розпізнати ось які найстаровинніші відносини:

1. При акутовій інтонації кореня членний прикметник заховує наголос на ньому: жі́тняний, ні́тняний, глі́няний, ма́сляний, бо́лота́ний, со́лома́ний — серб. жито, нит, гъила, масло, блато, слама з низхідною короткістю, тоб-то з рефлексом праслов'янської акутової (словінські факти паралельні), укр. бо́лото, со́лома.

Те саме повинно бути при новоакутовій — однаково на довготах та короткостях: ко́жаний — пор. ко́жа, рос. (Ліка) ко́жа, словін. ko'ž̑a (на довготу нема прикладів, але цілком ясно, що вона не могла мати іншої долі, як акутова та новоакутова на колишніх короткостях).

2. При циркумфлексивній інтонації кореня наголос фонетично пересувався на закінчення: волося́ний, бортя́ний — пор. во́лос, рос. в борти́.

3. Те саме спостерегаємо при первісній інтонації короткостей, що, як здебільша, йде рівнобіжно з циркумфлексивою: земля́ний, ко́стяний, во́дяний, смо́ляний. Пор. серб. (знах. відм.) земљу́ з низхідною короткістю на корені, укр. зе́млю, то-що; серб. кост, род. відм. кости з рефlekсами старої короткості на корені (подовження в називному та низхідна коротка інтонація в родовому); серб. (знах. відм.) во́ду з низх. коротк. на корені, укр. во́ду, то-що; що-до смола, то за стару барютність цього слова свідчать рос. смо́лу (Востоков, Русская грамматика 1874, стор. 205), серб. смо́лу з низх. наголосом на о, то-що.

4. Форми, що їх утворено від старих речівників із кінцевим наголосом, мають наголос на я: полотня́ний, вівся́ний, сукня́ний, пшо́няний, вогня́ний, пісоча́ний: пор. полотно́, род. відм. вівса́, сукно́ і т. д. Але окрему групу маємо у випадках, де в корені був колись редукований голосний: льня́ний, шкля́ний, дощана́ний — ст.-слов. льнь, стькло, дьска.

Російська мова принципово виявляє такі самі відносини: 1. ні́тняний, глі́няний, ма́сляний, ко́жаний, 2. волосяно́й, черепа́но́й, 3. ко́стяно́й, земля́но́й, во́дяно́й, смо́ляно́й, 4. полотня́ний, овся́ний, при льня́но́й, досча́но́й (але сте́кля́нн ый).

Оскільки справа стосується першої групи фактів, вона не викликає

¹⁾ Найважливіші гіпотези, що з'ясовують цей суфікс, див. у Іллінського „Православная грамматика“ (1910), ст. 138, 369, Шахматова „Очеркъ древн. періода исторіи русск. языка“, 1915, ст. 117–118, V on d r á k, Vergl. slav. Gram. ², 1924, 529–531.

з погляду праслов'янських відносин ніяких сумнівів, виявляючи відносини, цілком паралельні тим, що за них ми знаємо в інших суфіксах.

Спирніша друга. Характер інтонації суфікса можна вважати за цілком ясний. Оскільки суфікс не перетягає на себе наголосу із коротких та циркумфлексових складів, його в згоді з законом де-Сосюра-Фортунатова треба визнавати за такий, що мав циркумфлексову інтонацію. Вихідне місце наголосу з достатньою очевидністю показують випадки з акутовими коренями — воно було на корінному складі у нечлених форм прикметників і фонетично заховалося і в члених.

Чи можна визнавати в становищі „наголошений циркумфлексований склад (або склад із старою інтонацією короткостей) + так само циркумфлексований по наголосі + голосний флексії членної форми“ за фонетичне перенесення наголосу на останній? Белич, спираючися на деякі приклади, це заперечує.

По-за категорією, що її розглядаємо, надійні приклади праслов'янського становища, аналогічного даному, поглядно рідкі. Крім дієприкметників типу **pro'žitъ*, жін. р. **prožita'*, що тільки в російській (не в українській) мають у члених формах наголос на кінці (прожито́й, проліто́й), лишаться ще, напр., такі от: **o'rakъ* (болг. *о́пак*, серб. *опа́к*, а, о з низхід. короткістю на *o*, словін. *о́рак*, із низх. довготою на *a*, що вказує на первісне **o'rak*, жін. рід — *о́рака* з **o'paka'*); **sve'repъ* (словін. *sve-ger* із низх. довготою на *e*, що вказує на первісне **sve'rep*, жін. рід — із висхідним довгим наголосом на *e* < **sverepa'*); **je'dinъ* (серб. *једѝн*, -а, -о із низх. короткістю на *e*), **je'dnakъ* (серб. *једна́к* -а, -о з низх. короткістю на *e*), **i'nakъ* (серб. *ина́ко* з низх. короткістю *u*, словін. *ina_k* із низх. довготою на *a*), то-що.

У деяких випадках є дані, що членні форми до таких от нечлених мали наголос на суфіксі, який у такому разі діставав новоакутову інтонацію: див., напр., штокавсько-посавське *je'dinī* (Rad. 197, стор. 51). Проте, я тієї думки, що весь цей матеріал можна сміливо поставити під сумнів, хоча-б освітлення в деталях довелося йому дати.

Слова з закінченням -*акъ* мають циркумфлексову інтонацію, імовірно, секундарну, бо звукові *a*, як рефлексів довгого монофтонга, могла належати тільки акутова, й ми не маємо серйозних підстав гадати, що циркумфлексова з'явилася тут із стягнення. Варт уваги, що окремі мови саме в цій категорії різняться одна з одною та хитаються поміж типами, встановленими вгорі що-до праслов'янської, та кінцевим наголосом. У чеській, у якій позавдарні циркумфлексів довготи фонетично скорочуються, поруч із *jina_k* „інакше“ маємо *jina_k*, форму, що вказує на варіант із кінцевим наголосом. Із серб. *једна́к* порівн. словін. *ena_k* < **epnakъ*'. Що-до **orakъ*, то воно має, правда, дуже близьку відповідність у санскр. *ārakas* „той, що лежить осторонь“, а проте, що-до наголосу, імовірніш, що **orakъ* у кінцевому висліді споріднене з формою, яка мала наголос на кінці — пор. санскр. прислівник *araka'* „осторонь“. З усім цим пор. зазначене вгорі про **takъ* і под. При серб. *једѝн* словінська мова вказує на *edin* < **edinъ*', з чим у згоді стоїть болг. *едѝн*, то-що.

До форми *оракъ не знаю з живих слов'янських мов цілком бездоганних прикладів членних форм: болг. опакий у словнику Герова — форма, що відбиває вплив нечленної, рос. опакий навряд чи народне.

Що-до *sverěръ, то болг. свирѣи могло-б відбивати варіант із кінцевим наголосом (рос. свирѣц, ж. р. свирѣпа могло-б бути й аналогічною формою), але чеська мова не підтверджує здогаду за новоакутовою в членній формі — sveřerý, а не *sveřipý. Частенько великої ваги надається чак. okrūgal (із низх. короткістю на o), ж. р. okrūgla', чes. okrouhlý, але і тут єсть підстава гадати, що чак. форма аналогічна: словін. okrō'gēl (із висхідн. інтонацією), шток. òkrū'gaō, окрúгла, які свідчать за первісний кінцевий наголос.

Зупинюся нарешті на випадках безперечної новоакутової. Я маю на увазі — чак. četrtī, devētī, desētī і паралельні факти інших мов (пор. Белич, Op. cit. 50, 150; Розвадовський, Gram. jezuka polsk. 1923, стор. 101, та ин.). Справді, новоакутова тут не викликає ніяких сумнівів, але ніщо певне не доводить, на мою думку, гіпотези, з якої виходять Белич, Розвадовський та інші, ніби-то новоакутова утворилася з *de'vetъ + jъ, de'setъ + jъ, то-що, а не вже в ту епоху, коли перед перенесенням циркумфлексивних інтонацій на початок нечленні форми звучали ще відповідно балтицьким як *četvīrtъ, *devētъ, *desētъ із наголосом на суфіксі, що носив на собі циркумфлексивну інтонацію: лит. ketvirtas, devintas, dešimtas (на ir, in, im тут циркумфлексивна), прус. nevīnts, dessīmts. Kettvirtis відхиляється, пор. і лот. ceturtais із даними на користь кінцевого наголосу та акутової інтонації ur, і тому слов. форма з новоакутовою може походити з нечленної наголошеної колись на кінці (див. угорі).

Два слова треба ще сказати про членну форму до *veselъ. Вона стоїть окремо в праслов'янській системі. Оскільки по наголосі ми маємо короткісний склад, а не довгий циркумфлексований, уже ця обставина не дозволяє надавати праслов'янській формі *veselъjъ переважного значіння: паралельність із прикладами позавдарних циркумфлексивів імовірна, але не обов'язкова. А по-друге, коли звирення з гр. ἤρεος „спокійний“ і підсилює думку, що місце наголосу в прасл. *veselъ старе, все-ж-таки вокалізм обох слів не цілком збігається, і тому нема нічого неможливого, що слов. *veselъ походить з первісного *veselъ (з переносом наголосу з короткості на короткість-же попередню за законом Шахматова) і має членну форму рівнобіжну *devētъ; не кажу вже про можливість збігу в членній формі поширеного типу *zelenъ', *zelena': *zele'nъjъ *zele'naja та окремого слова *vèselъ, *vesela'.

Отже, сукупність фактів дозволяє покластися на українські та російські утворення на-*enъ (-*enъ), як на свідчення, що в становищі „циркумфлексива або короткісна інтонація + циркумфлексива + закінчення членної форми“ наголос фонетично пересувався на останнє, і при поясненні сучасних сербських та словінських фактів виходити вже з цієї тези.

Переходжу до другого питання, зв'язаного з цими утвореннями.

Звичайно приймається закон Шахматова, що циркумфлексивна інтонація

з наголосом із середніх складів у праслов'янській мові відтягалася на початок слова. Як видно із сказаного вгорі, я вважаю цей закон за правдивий. Сумніви, що на них можна зупинитися стосуються лиш питання, чи відтягалася на початок циркумфлексова інтонація й у випадку, коли попередній склад був довгий, або це ставалося тільки при попередніх короткостях. Цих питань зараз не торкаюся, а зверну увагу на інше можливе обмеження. Відзначена вгорі група полотняний, вівсяний та ін. примує гадати, що в усякім разі відтягнення на початок не було, коли під впливом наголосу основного слова наголос у похіднім припадав на циркумфлексований голосний, себ-то: **pol'tno'*, **ov'sz'*, род. в. **ov'sa'*, то-що — **pol'tnĕ'nъ*, **ov'sĕ'nъ*, звідкіля — наголошене **el(ě)* вже з акутовою інтонацією та те саме місце наголосу в членній формі. Як паралель до такої от зміни вкажу на суфікс *(j)ivo з безперечно циркумфлексовим *i* (див. словінські форми, як-от *pletivo* з низх. довготою на *i*, тоб-то з **ple'tivo*, де відсутність перенесення наголосу на *i* свідчить за циркумфлексовий характер цього складу), але **ognjivo* — рос. огніво, то-що. Пізніш це утворення могло правити за вихідний пункт для наголосу *denominativ*ів взагалі.

Встановлюючи так праслов'янські особливості цієї категорії, зупинюся ще на деяких більш-менш спірних випадках, що їх частина хронологічно може відноситися до пізніших епох.

Напрямок аналогії при трьох типах наголосу історично посталих — нійтаний: волосяній: полотняний, у формах, що їх утворювалося вже на українському ґрунті, либонь, ішов переважно на користь типу *яний*: пор. капустияний — при фонетичнім кап'устяний, очеретяний — при фонетичнім очер'етяний, косяний — при фонетичнім косяний, волосяний — при фонетичнім волосяний, мідяний — при фонет. (Smal-Stocky und Gartner, Gram. der ruthenischen (ukr.) Sprache, 1913, стор. 289) мідяний (серб. мјѣд), вовняний при фонет. в'овняний (*ibid.*), то-що.

Такий напрямок підтримував тип речівників на-янка досить поширений: пор. капустиянка, очеретянка, бляшанка, мідянка, слив'янка, то-що.

Дублети з суфіксом **ьnъ* в деяких випадках передали свій наголос формам на-ян: за таке явище можна вважати масляний (наведено в Шахматова, Очерк древн. пер. ист. русск. яз., 1915, стор. 117) при фонетичнім ма'сляний; пор. масний < масльнъ; водяний при фонетичнім вод'яний (пор. в'одний).

Приклади напрямку аналогії в бік наголосу-ний рідкіші весна — весняний, трава — трав'яний (рос. травяно́й)¹⁾. Цей тип наголошення міг з'явитися як наслідок втрати чуття того, чи належить основна форма до типу вода: воду, або до трава: траву; вода: водяний, то-що могли дуже рано правити за підставу узагальнення з вихідним пунктом

¹⁾ Може й руда — рудяний (у Востокова — знах. р'уду, але чак.-серб. гуду).

у називному однини з наголосом на кінці. Можливо, що далі аналогія по-вела до того, що взагалі від двоскладових основ на *а* почали утворюватися нові прикметники з наголосом-*яний*: р^ута—рутяний, шкіра, шк^ура—шкіряний, шкур^яний.

Із інших окремих випадків зазначу ще: кам'яний (при фонетичнім кáм'яний) із наголосом, що, мабуть, відбиває вплив слова камінний (пор. у рос. кáменний з другим суфіксом; камінний ускладнено додатковим суфіксом -*ин*-); вітряний (рос. ветрянóй), що треба, може, поставити у зв'язок із зміною інтонації **větrъ* на східно-слов. Ґрунті (рос. на ветр^у),— до вагання інтонації цього слова пор. діял. словінське: *véter*, род. в. *vatrá* (розент., „Kres“ 1881, стор. 526)¹⁾; мідяний (при мідяний та мідяний), коли його наголос не відбиває впливу якоїсь асоціативної пари (жерстяний або що), може бути й фактом старовини, бо інтонація цього слова здавна вагалася (обидві, напр., відомі словінській—пор. Murko, Slov.-deutsch. Wörterbuch) пор. і рос. мѣдьяный і мѣдьянóй (Даль)! мѣдвяний—такий от наголос знаю лиш з літератури („В серпневі дні, коли обжинки світлі справляє сита, медвяна земля“... М. Рильський); оскільки він народний, не беруся сказати²⁾; рос. медвѣяный теж навряд чи первісне. Очікувалося-б фонетично *медвяний. Від багатоскладових речивників прикметники на *яний* діставали наголос на передостанньому складі: оли-в'яний (оливо), борошн'яний (**bòrǣ̃no*, борошно); рос. оловя́нный. З рос. -*ин*- порівн. деревя́нный.

1) Пор. і van Wijk IF XL, 14.

2) В „Проекті“, стор. 11 — мѣдвѣяний.

О. В. ВЕТУХОВ.

Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

З АРХІВУ „ПОТЕБНЯНСЬКОГО КОМІТЕТУ“.

(Уривки листування з Потебнею, що стосуються до українського правопису).

Академик Д. І. Багалій — науковий і громадський діяч надзвичайно широкого масштабу. Багато говоритиметься у цій „Збірці“ про різні боки його невгамовної діяльності, що виходила й по-за межі Харківщини й усієї України. Дозволю собі й я торкнутися однієї, мало відомої, сторінки: про участь його в роботі т. зв. „Потебнянського Комітету“. В пресі про цю справу говорилося небагато. Наведу декілька витягів з „Бюлетеню Редакційного Комітету для видання творів О. П. Потебні“ (ч. І. Харків. 1922 р.), що торкаються, хоч дуже побіжно, участі в цьому К-ті ак. Д. І. Багалія. — „Народний Комісар Освіти Г. Ф. Гринько, високо шануючи Потебню, як виключно видатного діяча України, вирішив утворити окремий науковий орган при Українській Академії Наук та Наркомосвіті, що взявся-б за розробку цього питання. Для того-ж, щоб виробити „Положення“ про такий орган, він закликав акад. Д. І. Багалія та проф. А. П. Машкіна. „Положення“ стверджено 16 вересня 1920 р. У склад „Редакц. Ком-ту для повного видання творів О. О. Потебні“ при Укр. Ак. Наук та Наркомосвіті призначено: акад. Д. І. Багалія, акад. А. Е. Кримського (Київ), акад. М. Ф. Сумцова, проф. А. П. Машкіна та О. І. Попова. На перших своїх зборах Комітет обирає Президію в такому складі: акад. Д. І. Багалій — голова та проф. О. В. Ветухов — вчений секретар“ (ст. 6). — „Життя Комітету почалося в дуже несприятливих умовах: не було відповідного помешкання, опалення, обстанови, але невтомною енергією славетного архівіста ак. Багалія всю рукописну спадщину Потебні потроху зібрано в рукописному відділі Харк. Центрального Архіву“ (ib.). До кінця 1920 р. вже було, під його керівництвом, вироблено загальний план видання з розподілом на відділи. На початку 1921 р. обрано „склад редакторів видання: Д. І. Багалій — для вступного тому (біографія, бібліографія та вступні статті“ (ib. 7) та „вироблено операційного плану діяльності К-ту на 1921 р.“ (ib.). Тепер мало не весь матеріал як друкований, так і рукописний підготовлено до друку, й перший том повної збірки творів Потебні у 1926 р. вийшов 5-м виданням. Більш як половину біографії Потебні (що її складає Я. Я. Айзеншток), а так само всю бібліографію творів Потебні й рецензій про нього проредагував акад. Д. І. Багалій. Всю роботу К-ту,

що дала чималі наслідки, провадилося за жвавим керуванням та порадами акад. Багалія. Завдяки його заходам ми маємо тепер сконцентровану в приміщенні Харк. Центрального Архіву чималу частину (все, що збереглося) листування з Потебнею багатьох видатних учених і громадських діячів, що висвітлює чимало дуже важливих питань. У трьох теках, що тут зібрано, знаходимо листи 127 кореспондентів (Буслаєва, Корша, Ягіча й багатьох ин. видатних вчених), по-над 300 листів.

Українська, і не лиш українська, а й союзна та західня наука (бо вагу твори Потебні мають дуже велику), не може не висловити за це подяку вельмишановному юбілярові.

Починаю користуватися цим цінним скарбом з того питання, що й тепер гостре в науковім та громадськім житті України. Потебню вважали за одного з основоположників розробки питань що-до української мови й правопису, тому багато кореспондентів удавалося до нього по раду, по допомогу, — иноді так просто й кажучи: „більш нема до кого звернутися“.

І. А. А. Русов¹⁾.

№ І. Киев. 6-го декабря 1878 г.

...„Спешу ответить на Ваши лингвистические вопросы, на которые могу ответить теперь же без справок... Провести к.-н. определенную границу между „лапацонами“ (т. е. ходящими в лапацонах — лаптях вм. сапогов и в „яломках“ или „шаломках“ вместо брылей и барашковых шапок) нет никакой возможности. Правда, Десна и Сейм считаются такой границей, но на самом деле они не представляют такой границы, и мне кажется, что среди мозаичности этнографичной картины здешних²⁾ местностей можно еще принимать во внимание и плодородие земли, как признак для нахождения большого числа малоросс. отличий... Где преобладает чернозем, там и малорус. отличия более чисты; на худших же землях поселились малоруссы с северным типом, более близким к великороссам и белоруссам. Это могло произойти оттого, что последние явились позже, или оттого, что они привыкли у себя на севере возделывать более легкие для обработки земли и удовольствовались ими. Тогда как южная колонизация, более опытная в возделывании тяжелой почвы, взяла себе чернозем. Вот лучшее доказательство этого факта. Болото (бывшая река) Дочь в Борзенском у. есть граница между черноземною и песчаною почвою. На север от нее идут пески, оруд уже сохою и народ уже ходит в яломках и говорит совершенно по-

¹⁾ Про його значіння в українознавстві див. хоч-би в Пипіна „История русской этнографии“, т. III, ст. 402. — Листи тут і далі друкуються мовою оригіналів.

²⁾ Чернігівський та Борзенський повіти. — Як відомо, Русов pp. 1876—1888 вивчав економічну статистику на Чернігівщині (1877 р. — в „Земск. Сборнике“. — Чернигов — він надрукував „Объяснительную записку к программам для статистико-экономического описания Черниговской губернии“ (підкреслення тут і далі — мое. О. В.).

лапацонски; на юге от болота сидят чистые хохлы в шапках с плугом и буквою *i* вместо *уи*...¹⁾. Перечислить все признаки, отличающие «лапацонов» от хохлов или «степовиков» не берусь: не могу их систематизировать²⁾. Говор также разнообразен. Вот Вам, например, одна и та же фраза по линии от м. Ични (Борзенского у.) до Любеча (Черниг. г.): „Дысять (*ы* — очень твердое *э*) кiп (*i* — острое); десять кип (мягче оба звука) ; десять куйп, десять куеп, десять куоп, дзесять капен“. Чем севернее, тем более и более (в большем числе случаев) преобладает *у* вместо *i* (на место великорусского *о*): пуднимать; еще дальше оно получает характер двоегласный — пуйдимать; еще далее двоегласная совершенно заступает место простой гласной и слышится решительнее. Но и тут есть оазисы с буквою *и*, даже *i*. Двоегласность придает говору характер певучести, напоминает больше всего словенский (не чешский) образ произношения³⁾. Интонация северного говора, издали слышимого, тоже более разнообразна, чем монотонное произношение фраз у южан. В песнях северного типа есть особенность, сразу бросающаяся в глаза, — это обычай во всякой каданце каждого куплета последнюю ноту разрешать октавою или даже септимою вверх... — По программе бывш. Юго-Зап. Отдела Геогр. Общества очень трудно работать среди таких обстоятельств. Можно описывать отдельные села или небольшие их группы, но факты т. о. добытые могут привести к ложным выводам, так как легко будет частное принять за общее. По-моему, самое лучшее было-бы взять одну к.-н. песню да и записывать ее лингвистически правильно по всем селам, опрашивая баб и дівчат, т. к. мужчины очень русифицируют свой говор, ученики народных школ — тоже. Но для этого нужно совершать специальные поездки⁴⁾ ...Мы отправились в так наз. За-Ипутье — Сев.-Зап. часть Новозыбковского уезда — Новобобовицкую волость, лежащую на самой границе Могилевской губернии... Задались филологическою задачею выяснить себе, что это за язык, ибо на перевозе через Ипуть слышали фразы более белорусские, чем малорусские... Привыкшим к Киевскому говору, нам речь эта каза-

¹⁾ Гадаю, що цей досить довгий вступ до з'ясування одної лиш фонетично-правописної риси не зайвий: ця справа, цей підхід Русова до вивчення говірок (питання що-до укр. мови ще мало розробленого) з боку марксістського, економічного, навіть сучасно-краєзнавчого, надзвичайно цікавий, він може бути за зразок і для сучасних дослідників у цій галузі.

²⁾ Хоч трохи далі в листі подається чимало характерних лапацонівських рис, переважно антропологічних.

³⁾ У 1873 та 1875—6 рр. Русов звертав пильну увагу на славістику, з якою метою подорожував декілька років до слов'янських земель.

⁴⁾ Думка цікава, може й для сучасності, бо таким способом можна було-б здобути „базу для упорядкування й спрощення“ нашого правопису та з'ясувати напевне „традицію й природу укр. мови...“, не порушаючи без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми..., увесь час оглядаючись на живу мову в її різних діалектах та її історію“, що ставить собі за мету, за свій ідеал і „Державна Комісія при НКО для впорядкування укр. правопису“ (див. „Укр. правопис“. Проект. ДВУ, 1926, ст. 5).

лась белорусскою, великорусскою, какою хотите, но не малорусскою... Мы порешили, что Михальчук прав, отделивши это население в особый великорусский северский говор. Но я продолжал записывать фразы и произношение слов. Часа через три мы рассуждали по поводу записанного и увидели, что как ни крути, а это малоруссы. Фонетика ужасно белорусская, *аканье* — закон, хотя *дзюканья* нет, но этимологический и синтаксический строй — со всеми малорусскими частицами — чисто малорусский. Говорили мы потом целый вечер и с бабою, хозяйкою квартиры... Несмотря на всевозможные *і о н*, *я г о*, *я м у*, мы окончательно признали язык этот своим Киевско-Переяславским, т. е. малорусским. Назовите это наречие или говор северским в отличие от северно-малорусского, но не прибавляйте, как это сделал Михальчук, к этому термину еще название великорусский, и дело будет правильнее... Перехожу к частностям. Вы заметили, что в Черниговском издании наших „Трудов“ много опечаток. Но Вы мне задаете, кроме подчеркивания опечаток, еще ряд вопросов, на которые я едва ли отвечу, именно вследствие того, что говорят и так и так в двух селах на 5-верстном даже расстоянии. Попробую систематизировать:

Северные Борзенцы	Сосновчане	Южные Борзенцы
	Городничане	
	Северн. черниг.	
Куєнь, куйнь	Куєнь, куєнь	Кинь, кінь.
Пиру́нг	Пируы́г	Пириг (і?)

В тексте верно: Табаювка... Скуоплина („скопщина“ — не говорят), *плоскунь*, причалок, *пудляже*, не *пудойме*... Везде *Чарнигавці* *заварять* — где с ударением, то *іе* (віек, чалавіек), а где без ударения, то *ь* (співває: даже люди папсьли, а не попси́ли, народ папсьв)...

№ 2. 4 января 1879 г. Нежин.

...«Хоть зарежете, я Вам не могу написать слово *ми́л ы й*, как его говорят в Алешне, Шаповаловке и Ровчаке.

Я взял для ясности три буквы: *ы*, *и*, *і*. А оказывается, что звуков в народных говорах больше, чем этих начертаний»...

№ 3. 1880 г. 25 Декабря. Киев.

...«Вам известно, что Костомаров пожертвовал Академии 4000 руб. для издания малорусского словаря. Известно, о правописании. Мы ввели буквы *дж* и *дз*, обозначив их похожими на сербские знаки *њ* и *ѣ*; выкинули: *о*, *щ*, *ѣ*, *ы*, *ь*, *э*, *ю*, *я*. Мы пишем *ја*, *је*, *ју*, *јі* — в так наз. нотированных слогах и смягчаем согласные знаком *ь*, напр. «*ньанья*» и т. п. При таком логическом правописании (т. е. учоном, от казывающемся от истории развития малороссийского правописания) алфавит вышел совсем иной, чем вышел бы при принятии дозволенного теперь для малорусского языка — русского алфавита... М. б. Вы, как ученый, будете не-

согласны с логическою системою правописания. Я отстал теперь от филологии, и по мне — пиши хоть с дамками Максимовичевскими — сноп, воз и т. д., но как практический человек умоляю Вас — поступите для дела Вашими б. м. более основательными с научной точки зрения теориями правописания малорусского (я их не знаю — каковы они?) и заступитесь за нас в к. н. статье. Кроме Вас ни на кого нет надежды. Житецкий — тоже специалист, но по этому вопросу он имеет особое какое-то мнение и не далее, как полгода назад, ругал меня ругательски за то, что я стал фонетистом, а я-то даже мало понимал, за что собственно он меня ругает, хотя уверен, что он даром ругать не станет»...

П. Огоновский Омелян¹⁾ (і «Омелян»).

№ 1. Львов. Июня (н. ст.) 13. 1879 г.

Ваши «Замѣтки объ малорусскомъ нарѣчїи» получилъ передъ двумя мѣсяцами с Петербурга от г. Пыпина, съ которымъ *стою* въ письменной связи... И вотъ уже сегодня осмѣливаюсь Васъ спросить, какимъ путемъ образовалось *ї* изъ *о*. Возможно ли, чтобы относительно до сѣверо-западного и южно-восточного нарѣчїй поставлены были такіа комбинаціи: 1) *о—оо—оу—у—ју—ї—і?* Пожалуйста, скажите въ этомъ отношенїи свое мнѣніе. Такжеже извѣстите меня благосклонно, чему н. пр. «дыло» («дѣло») фонетически написано ошибочно? Въ Вашихъ Замѣткахъ совѣтуете Вы писать «конѣВі», «вїетр», — «нѣб» бо обозначаетъ, что небное *н* (*нї*) не сливается въ одинъ звукъ со слѣдующимъ «*о*».

№ 2. Львів, 26 (н. ст.) XI. 1879 р.

... «Чи истнують такі форми як: «насіinne, волоссе, житте, наслідде» ... котрі цїтує в своїй граматичі Міклосіч, — себ-то: насїньнє, волоссьє... отже с твердим согласним перед *е*? ... Як говорять на Україні: дощцї (вм. дочцї) чи дощцї. — Сьмїєсьса, хвалисьса — чи сьмїєсьса, хвалисьса. — Чи: піддашсьса, клочьча, запорозсьжа, чи може: піддашша (піддашпа), клочча запорозжжа. — Чи на Україні говорять: грип, дьт, черф, лєжко, тьащко вм. гриб, дыд, черв, легко, тьажко ... Даруйте, ласкавий Добродїю, що Вас непокою школярськими питаннями, бо все ж нїде правды діти, що Ви у нас в розвідках язикословних перва повага наукова»...

№ 3. Львів, 19 (н. ст.) грудня 1879.

... Як виговорюються форми: мастю вм. машу, їздю вм. їжджу, чи масьтьу, їзьдѣу, с. е. в мягким *сь, зь* перед змягченою зубовою...

№ 4. Львів. 4 (16), VI. 1882.

... Як утворилась форма малоруска Sing-gen. *Волї* (Волѣ) ст.-слав. Волї-а, ст.-рус. волї-а, Волѣ (с. е. Волї-ѣ?) — чи из вол-ї? — а відтак — як від-

¹⁾ Листи писано дуже своєрідною рос. й укр. мовою, тому подається їх його правописом. — Про нього див. між иншим у Пипина „Ист. рус. этногр.“, т. III, ст. 327—334.

носиться Волѣ до Волѣ-а—Чи ст.-рус. «Волѣ» (Волѣ-ѣ) утворилось из колишнього *vole*,—а відтак ст.-рус. Вольа из *vola*.

III. Гнилосыров, Василий Степанович ¹⁾.

№ 1 ²⁾. 10 марта 1881 г. Канев.

...«Р. С. В. Вашій рецензії «Песень Гловацкого», с. 10 — «вертеба» — котловина. Я чув в Черкасском «вертѣба» — в смысле прірвы, омута безоднього. Стр. 12 — «дилювання» — сруб криничный; в Полтаві я чув: «ділування» — забор (досчатый именно).

IV. Мацѣевич, Лев Степанович ³⁾.

№ 1. 20 марта 1882 г. Кишинев.

...«Прежде всего отвечаю на Ваши вопросы... Иногда нужно, для точности звука, употребить не только *и* и *і*, но и *ы* ... Хорошо было Кулишу — Черниговцу довольствоваться *и* и *і* ... Нам, уроженцам Ю.-З. Украины, мало этих знаков. В нашем произношении есть резкие оттенки между *ы*, *и* и *і*. Напр. *нис* и *ніс* = *нос* и *нёс*... А *ы* — совсем особая статья... Сквозит (?) уже широкий звук... *нива*... Так что теперь, когда буду переписывать песни для Вас, буду держаться этих 3 букв. Что Вы на это скажете? Или писать одною Кулишовкою? В частности — на указанные Вами пункты отвечаю:

а) ...«Не беріт, на конце можно и *ь*, у нас слышится и этот звук. — Святкуй здорово. З мылым богом. В чистим полі. Вот этот-то слог *ти* и нужно писать так в «Спасе чистим». Среднее между *ы* и *і*. Именительный падеж чистый, но в чистім... *ті*—это слышно уже мягко ⁴⁾.

V. Корш. Федор Евгениевич ⁵⁾.

№ 1. 5-го червня 1890 р. (Місце не зазначено).

...«На этот раз относительно Ваших замечаний на мои малорусские опыты я ограничусь признанием, что *сонці-ѣ* у меня не описка, а плод невежества: что сочетания *цьє* по-малорусски нет, — было мне неизвестно. Мне так решительно казалось, что я слышал *сонъцьє*, что я стал спрашивать

¹⁾ В д-рі відомий лиш за псевдон. „А. Гавриш“. Див. про нього замітку у В. Науменка „Памяти В. С. Гнилосырова“ (в „Кіевск. Стар.“ 1901, № 2, ст. 301 — 7). Перші два листи підписано „Василь“. Звертається до Потебні на такий зразок: „Пугу Земляче!“ Це найраніший з кореспондентів (з 1863 р.). В листі є згадка про те, що Гнилосиров листувався з Потебнею і тоді, коли П. був за кордоном. Мова — частина рос., ч. українська — іноді одна поруч одної.

²⁾ У дальших, багатьох, листах питань правопису не торкається.

³⁾ Інспектор кишинівської дух. семінарії. Семінарії ці часто-густо бували осередками, де культивувалося укр. мову, укр. пісню, укр. одяг, то-що. Згадку, мабуть, про нього знаходимо у Пипіна „Истор. этногр.“, т. III, ст. 410.

⁴⁾ Дальші розділи листа правопису не торкаються.

⁵⁾ Відомий академик, знавець багатьох мов, чудовий перекладач. У таку глуху добу для укр. мови, як 90 роки, жваво нею цікавиться; до листа додано його „Малорусские опыты“ — вірші.

о выговоре этого слова у всех встречных малороссов. По наведенным справкам оказалось следующее: с о н ь ц ь е я слышал от одного Киевлянина, о котором, впрочем, Антонович дал мне сведение, что он горожанин и потому не заслуживает доверия; двое: один родом из Черниговской губернии, но говорящий скорее по Юго-Западному, другой Херсонец — произнесли с о н ь ц е; все прочие, уроженцы разных местностей от Галичины до Черноморья, без всякого колебания говорили с о н ц е, т. е. совсем по-великорусски, за исключением конечной гласной»...

З. М. ВЕСЕЛОВСЬКА.

Аспір. Н.-Д. Кат. Мовознавства
в Харкові.

МОВА „ЛЕКСИконУ“ ПАМВИ БЕРИНДИ.

До трьохсотріччя пам'ятки.

I.

„Лексиконъ“ П. Б. є пам'ятка української літературної мови початку XVII в. Ця доба залишила нам багато зразків літературної мови. Порівнюючи з ними, розгляньмо мову лексикону, щоб уявити собі її особливості та визначити місце цієї пам'ятки серед інших.

Маючи на оці, що мова, як явище соціальне, розвивається у зв'язку з історичним та культурним станом епохи, зробімо невеликий екскурс в історичні події на Україні тих часів.

Україна на початку XVII в. не була самостійна, а перебувала вона тоді під владою Польщі (Жигмонта III).

Це була доба, коли Київ після свого занепаду знову стає культурним центром східної України. Завдяки енергійній козащині, її національним пориванням та опозиційній діяльності, культурно-освітній рух іде широким шляхом. Київ до XVI в. був пограничним військовим форпостом, і через це втратив свою колишню вагу культурного центру. Щоб відродити культурне життя, треба було звернутися до Заходу, до Галичини, де вже розцвітала європейська освіченість. Усі видатні діячі й письменники кінця XVI—XVII в., що працювали в Києві, були галичани. Вони утворили й літературну мову, що стала за зразок для письменників усього XVII в. Як галичани нам відомі: П. Беринда, Т. Земка, Л. Зизаній, З. Копистенський, Й. Борецький, І. Вишенський, К. Транквіліон-Ставровецький. Як каже акад. М. Грушевський („Історія України-Руси“, т. VII, ст. 411), „було це перше „нашествіє“ галичан на Київ, що заходилися культурними засобами Західної України відродити на київському ґрунті заглушене культурно-національне життя й повернути старій столиці України її давню національну і культурну роль й значіння“.

З галицькою культурою, з польською адміністрацією, урядовцями, київська мова вбирає в себе польські елементи й стає мішаною. Психологічно цілком зрозуміло, що близько споріднені мови швидко впливають одна на одну й тому змішуються деякі їх елементи. А надто важать тут асоціативні зближення таких мовних елементів, що мають якісь подібні ознаки: тут одкривається широке поле для поширення аналогій у тих випадках, коли близькі явища чужої мови ототожнюються з своїми й увіходять у категорію явищ рідної мови.

Про вплив польської мови на українську людність Brückner каже так: „Był to czas największego znaczenia i rozszerzenia języka polskiego... W Kijowie czy w Połocku potrzebę książki odczuwano od dawna, i włożył się Rusin tak w książkę i mowę polską, że gdy po rusku miał pisać, myślał po polsku. zwrotami polskimi. Tak powstała dziwna ta literatura zachodnio-ruska XVII wieku, z której język polski literacki na każdym kroku przebija“ („Enc. Polska“, t. II, d. III, 88, Brückner, Powstanie i rozwój języka literackiego).

II.

„Лексіконъ“ П. Б. ¹⁾ надруковано р. 1627 в Кієво-Печерській Лаврі. Через 26 років вийшло друге видання (1653 р.) у Кутейнському монастирі ²⁾. Повний заголовок його „Лексіконъ, славенорусскій. ꙗ́менъ то́лькованіе, Всечестныѣ Ꙗ́цемъ Кѣ: Памвоу Берындю Прѣтоси́ггелю Ꙗ́рѣ: Іерѣ́лимского Згро́маженый“.

До номенклатури словника увиходить 6982 слова; розкладаються вони так: у першій частині 4980 слів, тут П. Б. пояснює книжні, здебільша церковно-слов'янські слова, з них останні 164 є додаток до попередньої частини, іноді це буває повторення тих самих слів з поширенням або зміною значіння. В другій частині знаходимо переважно тлумачення чужоземних власних іменнів та слів, — „Ꙗ́ Евре́йского, Гре́ческого же и Латі́нского, и Ꙗ́ и́ныхъ Язы́ковъ, нача́ющаꙗ Имена́ свойствѣннаꙗ... Прида́ны же сѣть Имена́ Прело́женіꙗ на́ Постры́женіи Кало́угерства“.

Між першим і другим виданням словника є невелика відмінність. На початку книжки першого видання знаходимо передмову автора, а в кінці його післямову. Багато грецьких слів у пояснювальній частині надруковано грецькими літерами, латинські — готицькими. В другому виданні, 1653 р., немає ні передмови авторової, ні післямови. Замість цього видавець, Іоїль Труцевич, ігумен Кутейнського монастиря, подає свою передмову. В пояснювальній частині немає багатьох грецьких слів, котрі в першому виданні надруковано грецькими літерами; що-до латинських, то вони залишаються всі, але надруковані церк.-слов'янськими літерами. В усьому іншому обидва видання тотожні.

В своїй статті я користувалася другим виданням, доповнюючи пропуски та відмінні з першого.

Р. 1849-го цю пам'ятку перевидав Сахаров („Сказанія русскаго народа“, т. II, ст. 1—118). Видавець відступає від оригіналу, переннаєшючи таким чином текст пам'ятки. Сахаров зовсім міняє той розпорядок матеріалу, в якому його розклав П. Беринда. Дві самостійні частини словника: 1) поясніння церк.-слов'янських слів та 2) чужоземних власних іменнів об'єднано в одну; в пояснювальній частині Сахаров випускає чужоземні слова; замість ц.-слов'ян-

¹⁾ Короткий опис цього словника дає П. Житецький: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчіꙗ въ XVII и XVIII в.в.“. Київ 1889, ст. 37—51.

²⁾ Кутейнський Богоявленський чоловічий монастир був недалеко від міста Орші на Могилівщині. Засновано його р. 1623. Монастир був на річці Кутейніці, відкіля й дістав свою назву.

ського алфавітного порядку вживав сучасного російського. Покликаннів П. Беринди на літературу видавець не наводить, пояснюючи це тим, що стародруковані книжки та рукописи тепер не всім доступні; немає наголосів, що їх зазначено в П. Беринди.

III.

Про початок своєї роботи над словником, а частини й про джерела, якими він користувався, П. Беринда говорить у передмові та післямові до читача. В післямові, вказуючи на обставини, в яких почалася праця, П. Беринда між иншим, покликується на „Лексіс“ Лаврентія Зизанія, як на одно з своїх основних джерел: „(Θεοδωρѣ Балабанѣ)... понуди и мене аще и проста, но туюжде ревность имуща, реченіа и именѣа Славѣнскаа избирати, аки не оу сущу тогда Лексікону, развѣ Любомудра КѢ Лаврентіа Зизаніи тогда Дідаскала, нинѣ же Пресвітера, егдѣ же и здѣ привнесеніе и исправленіе явственнѣо бѣди. Ътуду оубо начѣло вземѣ азѣ“. Порівнюючи „Лексіконѣ“ з „Лексісом“ Л. Зизанія, знаходимо, що П. Беринда широко використав працю свого попередника. До словника П. Беринди увійшло не менш од половини „Лексісу“. Але у П. Беринди спостерегаємо поширення пояснень, — поруч зазначеного він дає й своє.

Другу, більшу частину матеріалів П. Беринда самостійно повибирав з ц.-слов'янських книжок, що на них повсякчас покликується, пояснюючи те чи инше слово. Знаходимо у нього покликання на Бесіди Івана Золотоустого, твори Григорія Богослова, Кирила Єрусалимського, Івана Дамаскина, Василя Великого, Івана Лівстичника, Максима Грека, Максима Святоторця, Мануїла Ритора; окремі книжки Біблії, Євангелію, Діяння апостолів, Пролог, Маргарит, Номоканон 1620 р., Скитський Патерик, Патерик Соловецьких чудотворців, Четвѣ-Мінеї Макарові й деякі инші; є навіть два покликання на Аристотеля (ст. 57, 156) й одне на Тукідида (ст. 156).

Сахаров¹⁾ і Буліч²⁾ вказують ще на Новгородські словники XIII та XV в., як на джерела лексикону. Але обидві згадані пам'ятки такі незначні, що їм не можна надавати якоїсь ваги.

IV.

Пояснює слова П. Беринда не одним способом. Зустрічаємо пояснення окремими словами, одним або декількома; і це найпоширеніший спосіб — так пояснює він приблизно 90% усього матеріалу. Але знаходимо в нього й цитати (до 100 цитат), енциклопедичні пояснення, форми описові. Спосіб пояснень можна найкраще бачити на поданих нижче прикладах.

Пояснення окремими словами: 1) одним словом: бѣсѣда: розмова (3); тайникъ: секретарѣ (169); ти́сарь: століарѣ (171); узрѣкъ: вина (178).

2) декількома окремими словами: Нарипѣніе: Аппелѣція,

¹⁾ Сказ. рус. нар., т. II, XX.

²⁾ Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, ст. 165.

назване (87); царь: круль, король, найвышшій пань, скіптрофóрос (201); владьчество: Игемоніа, самодержество, гетманство, цѣсарство (211).

Описові поясніння: Ва́тель: тотъ ко́торый рѣжетъ печати, и болванъ, и що інше на мѣди (12); Ді да́гма: На́ука, ко́тораа нас оучѣншими, albo вѣдомшими albo мудрѣйшими чинит (34).

Поясніння енциклопедичного характеру: На́фта: смола, ало́й, въ которой и воскъ и смердачій камен Нѣфтою смерди́тъ Колóдъз за мо́ремъ Фали́нскимъ въ Черкасехъ горскихъ Ѡ гра́да Су́лшѣ ѣ вереть. на ба́рзо высоко́й горѣ на са́момъ грѣбени такъ горячъ же и ма́со въ нем оукипит (298).

Цитати: Плѣть: Тѣло, вса́кое трѣ́ образы величества имѣетъ. Сі́рѣчь: Длѣготу, широту и тлѣстоту. Іоан. Дам. (105).

V.

Поясніння П. Беринда дає виключно книжним словам; номенклатура складається переважно з ц.-слов'янських та спільноруських слів, у пояснювальній частині знаходимо українські, російські, польські.

Розглядаючи склад словника, я окремо розбираю 1) номенклатуру та 2) пояснювальну частину. Що-до номенклатури, то звертаю увагу лиш на перший відділ словника — до пояснень чужоземних власних іменнів.

До номенклатури ввійходять, як зазначено, здебільша слова ц.-слов'янські та старі спільноруські; що-до останніх, то деякі з них тепер уже вийшли з ужитку; інші збереглися до нашого часу й заховуються в діалектах усіх східньо-слов'янських мов, — їх можна розглядати як народні, крайові; нарешті, останні вживаються у сьогочасній літературній російській та українській мові. Зрідка зустрічаємо в номенклатурі польські слова; з чужоземних найчастіш знаходимо грецькі, що ввійшли до книжної давньої мови східніх слов'ян, іноді латинські.

Приклади слів з номенклатури Лексікону:

Слова ц.-слов'янські.

Глѣзна (28), голѣмый (29), дѣлва (33) [кадь], дрáселъ (39) [драхл], клѣсенень (64) [хром], лудъ (73) [глул], лáща (76) [сочевица], мѣчка (78) [медведица], плесни́ца (104) [сандал], плищъ (105) [крикъ], прѣ́зи (132), по́прище (112) [миля], прегѣ́дникъ (118), скудѣ́ль (148), скудѣ́льникъ (148), слáна (149) [роса], судáрь (160) [хустка, sudarius], увáсло (176) [митра], узрáкъ (178) [вина], оскóрдъ (199) [сокира], остѣ́гны (200) [убранье], чвáнецъ (202) [банка], шаръ (205) [фарба], нáзл (209) [хороба], нaчáйце (210) [судина].

Слова старі спільноруські¹⁾.

Гобзовáніе (29), клюсá (64), коблѣ (64) [мѣра], лáдвіа (76) [бедра], настегáвы (89) [сапоги], пáнвица (101), пáница (101) [блюдо],

¹⁾ Деякі з-поміж них швидше можна-б розглядати теж, як церковно-слов'янські.

пóслухъ (214), спóна (154) [перешкóда], сѹлица (160) [копѣ], сѹхва (161) [розинка], стѣнѹзникъ (164), туль (174) [сагайдакъ], тукъ (174) [тлустость], тоболѣць (171), оуѣць (177), усмáръ (182) [скорник], усмошвѣць (182), щáплѣніе (206), кáрига (209).

Слова крайові.

У номенклатурі „Лексікону“ є чимало таких слів, що тепер зустрічаються лиш по декотрих місцевостях, як залишки старовини. Для декількох з них П. Беринда навіть указує край поширення. Московськими, тоб-то великоруськими, він (не раз-у-раз справедливо) називає такі: 1) „Клáпйна: всáкое дрéво нагнѣное, москóвски нарицáется, Патерікъ Соловѣцкихъ чудотворцовъ. гл. 16“ (64). У „Словарѣ рус. яз.“ („Рос. Ак. Наук“, ст. 1136) слово „кляпина“ розглядається як крайове: Єнис., Вят., Зах. і Східн. Сиб., пояснюється так: „дерево, согнутое в дугу или близко наклоненное к земле, так что при ходьбе приходится наклоняться под него“. 2) „Кѹдесъ, кудѣсникъ (Пат. Сол. чюд., гл. 18), чортъ или чарóвникъ по нѣкихъ повѣсти въ москвѣ нарицáется“ (66); безперечно, що це слово не тільки московське, але й у Даля („Толк. слов. живого влрус. яз.“, II, ст. 544) слово „кудес“ розглядається таки як Новгородське, пояснюється так: „окрутник, человек в личине, переряженный“. 3) „Подъяремникъ: помѣстною бѣсѣдою москóвски, мѣринъ (Пат. Сол. чюд., гл. 48). Конь простый. Лошадь, сáмка, прóстаа клáча“ (109). Слово „мерин“ дійсно вживається у влруській мові (пор. Даль II, 836). Крім цих, для яких автор сам указує місце поширення, є в номенклатурі ще багато інших, що тепер заховуються в говірках великоруських, українських та білоруських.

Приклади: Ботѣю (9) П. Б. перекладає словом „отываю“ (мабуть, од польського „оту́с“ — товстіти), в такому значінні Даль (Сл. I, 293) вказує поширення слова „ботеть“ у Нвг., Ярс., Курс., Тамб.; „Гóлотъ, глáцесъ, у П. Б.: лѣдъ, серѣнтъ, ожелѣдица, гололѣдица: всезмѣрзшаа вода на земли, áбо вода выше землѣ помѣрзшаа“ (29), у Даля (I, 917) „гололь“ одзначено для Сибіру: „кора, тонкий ледяной слой от дождя по мерзлой земле“ (звичайно, і у росіян — „кóлотъ“); „Зáверть: вѣхоръ“ (47), у Даля (I, 1396) „зáверть“ пояснюється так само, як і у П. Б. „Лóни: прешлого рóку. зъ Дамаск. (73)“, у Даля (II, 687) „лони“ півн.-східне (звичайно, що це міг-би бути у Беринди й полонізм). „Лáдинá: поле (76)“, у Даля (II, 742) „лядина“ зах., півн.: „пустошь, низкая мокрая и плохая почва“, у Носовича (275) „поляна, очищенная от леса“. „Плені́ца: силò, повороzóкъ, косà, ланцѹхъ“ (104), у Даля знаходимо значіння „цепочка“ зах. (III, 312)¹⁾. „Протóръ: росхóдь (131)“, у Даля (III, 1363) і Носовича (531) „потеря, убыток“ (наше „протір“ має genitiv „проторгу“). „Ѓизвина: íама, áбо ласкíна дíкихъ звѣрáтъ“ (208), у Даля (IV, 1564) „рытвина“, московське.

¹⁾ По-українськи „пленицею“ зветься кожна, стовпом переділена, частина (т.-би мов. „ланка“) в баркані од стовпа до стовпа.

Українські слова¹⁾.

Брідость П. Б. перекладає словом „лютость“ (10), у Грінченка (Словарь укр мови, вид. 1926 р., ст. 139) знаходимо слово „бридкість“ із значінням „отвращение“. „Бричъ: бритва“ (10), так само і в Грінченка (142). „Глипаніє: поглядане (28)“, у Грінч. (331) „глипання — мигання, хлопання глазами (галиц., угор.)“. „Греблѣ: весло (31)“, у Грінч. (365) „гребло“ зустрічаємо в значінні „орудие на подобие граблей“. „Дивій, ѡй: дикий, сродій (34)“, у Грінч. (424) теж „дикий“. „Другійя: товаришка“ (38); „Жу-пище: грѣбъ (44)“. „Колиба: кучка зъ форосту“ (65), у Грінч. (804) „колиба“ — „пастуший шалаш, зимнее жилище дроворубов-гуцулов“. „Крѣма: окрѣхъ хлѣба (68)“, у Грінч. (846) „кромка хлѣба — окраец хлеба“. „Нетѣгъ: лѣнивый (96)“, у Грінч. (1096) відзначено „нетяга — бобыль, бедняга“. „Скваръ: зной (146)“, так само у Грінч. (1748). „Тук: тлустость“ (174), у Грінч. (1908) „тук — жир“.

Польські слова в номенклатурі.

Жегавица (42) [огневица], желвъ (42)²⁾, же (42), винаръ (14), шалка (205), [мисочка од ваги], шубравецъ (205), обшлагъ (194).

Слова грецькі, що увійшли в книжну стару мову.

Діскосъ (34), дідагма (34), епітафіонъ (41), икона (57), клірик (64), кратіръ (68), кранієво мѣсто (68) [від грец. *κρανιον* — череп, *κρανιον τόπος* — лобне місце], крѣкосъ (68), мѣлотъ (78), мѣлотаръ (79) плінфа (104), плінфник (104), піра (103) [сума], пиргъ (103) [вежа], теревінеъ (170), халуги (218), стадіонъ (155) [тоны] і багато інших.

Латинські слова.

Олтаръ (100), сакраментъ (142), свѣлаба (159).

Пояснювальна частина.

В пояснювальній частині П. Б. дає щось подібне до порівняльного лінгвістичного словника. Тут знаходимо слова українські, російські, польські, грецькі, латинські, німецькі. Основний елемент складається з слів українських, спільноруських та польських.

Пояснюючи слова, П. Б. іноді вказує, з якої мови бере паралелі для порівнянь. Цікаві приклади, де порівнюється слова слов'янських мов: польської, сербської, чеської й ин.; їх небагато, але вони характерні, як спроба наукового підходу до лінгвістичної праці. Такі самі порівняння зустрічаємо при поясніннях словами грецькими, латинськими та німецькими.

Приклади, де порівнюється слова слов'янських мов: „Дѣло“: Російски и Пѣлски, стрѣлба великаа зовѣтса“ (39)³⁾; „Знаменай, Чѣски ѣсть,

¹⁾ Частина з них — заразом і польська.

²⁾ Воно й церковно-слов'янське.

³⁾ Термін „російски“ може означати в Беринді і „по-українськи“.

а толкується, знай“ (52); „Кобль, или кобель: Корецъ, мѣра въ словацка“ (64); „Лукъ, далмацки: чеснокъ лѣсний, пол.: цебула, чеськи. Лукъ червлѣный: Лукъ оружіе татарское, цибула“ (73); „Потиръ: Чаша, кубокъ, кѣлихъ, деревяный ковшъ, погаръ оугорски“ (115); „Пѣтель: Чѣски и Рѣски, Когутъ. Волински пѣвень. Литовски петухъ“ (133); „Разлоъ: доли́на. Чѣски, Оудоль далматски, Лука“ (135); „Чпакъ: кишѣна, шабелтасъ, бисага, ташка, кѣпса, тлѣмокъ, вацокъ. Словацки, торба, мошна, чех: тобола. калита, мѣшокъ. оугорски, ершѣны (204); „Ирига: радно грубое, мѣхъ, саакъ, оугорски“ (209).

Порівнюючи слова, зазначені у П. Б., з словами сучасних слов'янських мов, знаходимо, що П. Б. здебільша правильно зіставляє слова цих мов. Напр., що-до слова „дѣло“, то справді можна вишукати дещо подібне до того, що говорить П. Б.; в словнику Срезневського (Матеріали для словаря др.-рус. яз. I, 789) відзначено слово „дѣло“ з значінням „пушка“ таке саме значіння має в польській мові „działo“ (у чеській dělo), а в „Словаре русск. яз. Ак. Н.“ (ст. 1232) і в Даля (I, 127) є слово „дѣло“ з відтінком „действие“, що означає „сражение, битву“. Чеському слову „знаменай“, що згадує П. Б., відповідає сучасне чеське дієслово „znamenat“, але з трохи іншим значінням: „знаменать, помечать, означать, полагать“ (Ranek, 843). В сербській мові (П. Б. називає її далматською) є слово „лук“ у значінні „чеснок“, як і перекладає П. Б., а в польській „cebula“. Слово „когут“ є в чеській і українській мові, друге українське слово такого-ж значіння „пѣвень“ П. Б. називає волинським, підкреслюючи, таким чином, що його вживається на визначеній території. „Долина“ в сучасній чеській мові звучить „údolí“ згідно з поясненням П. Б., в сербській „лѣка“. Чпак (кешеня) — в сучасній чеській мові „tobola, měšec“ — сумка, мішок, як і в перекладі П. Б. Відзначено у П. Б. три слова, що він називає угорськими: погаръ (115), ершѣны (204) і саакъ (209). Що П. Б. розуміє під угорським, не зовсім ясно; на мою думку, мова іде не про угорсько-руські слова, а мадярські. Слово „погар“ (нім. *Becher*, старонім. *Peschar*) у формі „пугарь“ відзначено у Грінченка (1606) із значінням „стакан“, у Верхратського „погár“, „пугар“ з указівкою на мадярське *rohár* (знадоби для пізн. угор.-р. гов. 1,247); є це слово і в польській мові „puhar“, у чеській „rohár“. Слово „ершѣны“ в тій формі, з якою його наведено у П. Б., не зустрічаємо в словниках слов'янських мов; є у Грінченка слово „иршанки“, що перекладається „меховые штаны“ (730) (від *ирхá* — овеча шкура, латинського походження, як гадає *Berneker* (E. W. 432), Преображенський вважає за німецьке (Э. С. 273), знаходимо його в польській мові і в російській з таким самим значінням, як і в українській. Але у П. Б. „ершѣны“ пояснюється словами „кешеня, торба“ й т. ін., так що подібності в значінні з словом „иршанки“ мало, хоч звуками ці слова й близькі між собою. Що-до слова „саакъ“, — „рядно грубое, мѣхъ“ у П. Б., то воно у формі „сак“, „sak“ відоме не тільки слов'янським та європейським мовам (*saccus*, *σάκος*) у декількох різних значіннях, але жидівській і фінікійській, відкіля запозичила його грецька мова, з грецької — латинська (*Walde*, 537), є в угор-

ській мові „zsák“ (Pușcariu Et. W d. rum. Spr., 134). З низки значінь, що зустрічаємо для цього слова, наближаються до перекладу П. Б. латинське, німецьке „волосяниця“ та старо-румунське „монастирська одежа (куртка), покрита хутром“ (Pușcariu, 134).

Приклади, де наведено паралелі з грецької, латинської та німецької мови: «Землемѣріє, или землемѣрство: зъ ѣллин. Γεομετρία сирѣчь, размѣрителнаа» (51); «Сѣдѣлище: столѣць, кѣзалница, катѣдра, зъ ѣллинска, або сидѣнье» (168); «Зѣповѣдъ: Рѣскавъ, розказане, мандатъ, з Лат.: приказане-полицене, оустѣва» (49); «Пѣппа» сугубое п., дѣтѣй брашно ест Ѱ імене хлѣба, іже Латински Пѣнисъ нарицаѣтсѣ» (102); «Творецъ створитель, работникъ, авторъ, Латински» (170); «Трапеза: столъ, лат. менса» (317); «Друкую зъ Алманска, выбиваю або тискаю» (39).

В пояснювальній частині словника, що зазначено вгорі, часто зустрічаються грецькі й латинські слова; надруковано їх у першому виданні почасти грецькими й готицькими літерами, почасти прслов'янськими. Слова російські або прслов'янські, зрозумілі читачеві, П. Б. пояснює менш зрозумілими або зовсім незрозумілими грецькими та латинськими, напр., такі слова: «Благостѣнѣ» пояснюються: „добротливість, щедробливість, ласковість, милість, добрѣ, χρηδότης, милосерде. Benignitas, Clementia“ (10); «Говѣніє, τιμησις-Veneratio, Reverentia: встыдѣньсѣ. зъ почтѣвостію чѣньє» (44); «Дръжавѣ: κράτος, гоуиц, моць, сила, δυνασία, potentia, вельможность, можливість, звѣрхность» (50); «Інокѣ, μοναχικός μονηρης, μοναχος, ѣ монахъ зъ елл. и лат. слов: чернѣць. але інокѣ, слов: тол: въ рос: едінокѣ або оуединѣный. Пустынникъ розумѣтсѣа мѣжетъ» (88). Такі пояснення далеко не обмежуються на наведених прикладах. Як широко П. Б. користується чужоземними словами, можемо судити ось з чого: в першій чверті словника першого видання, де грецькі й латинські слова надруковано відповідними чужоземними літерами, знаходимо 110 грецьких слів і 20 латинських. Далі грецькі й латинські слова друкуються прслов'янськими літерами. Що правило за причину відміни шрифтів, невідомо; може, „Лексіконъ“ друкували так довго, що й шрифти зникли з друкарні.

Значіння слів.

Про деякі слова з номенклатури словника цікаво зауважити, що у П. Б. їх зустрічаємо не зовсім у тім значінні, в яким вживаємо тепер. Можливо, що значіння їх відмінилося, або П. Б. не завісида дає первісні основні значіння, а лиш їхні видозміни, секундарні ознаки. Приклади: „Работѣа“ (що правда: з буквою „а“ після „р“) П. Б. перекладає словом „неволя“ (133); „Изѣщество: знаменѣтость¹⁾, превышѣнье, выбѣрность, крѣпость“ (57); „Великодѣшный: великорозумный, стѣлый душею и розумомъ“ (13); „Усвоѣніє: присвоѣньє“ (181)²⁾; „Коснѣніє: забавлѣньє“ (66), „Образовѣніє: презначене, вѣщовѣне на злѣ або на добрѣ“ (192). Нові, часто випадкові ознаки могли виникати в певних умовах; коли слово зустрічалось авторові в тексті, що він використовував для свого словника, в незви-

¹⁾ Znamienity = ausgezeichnet, а не berühmt.

²⁾ „Присвоєньє“ — це очевидячки не значить „привлащення“, тільки „засвоєння“.

чайному лексичному оточенні, він міг надати йому особливого значіння. Це виразно відбивається в низці слів, де поруч наводиться декілька форм того самого слова. Приклади: „Оукрочаю“ (179) П. Б. перекладає словом „оускромляю“, звичайним і для нас значінням цього слова, поруч є слово „оукроти“, 2-а ос. вол. сп., де знаходимо переклад „оутѣшѣ“; прикметник „унылѣйшій“ (180) пояснюється „лѣнивѣйшій“, а слово „унылый“ перекладається звичайним для сучасної української мови значінням „фрасовливый, зныдѣлый“; при дієслові „уповаю“ (180) знаходимо пояснення „дрѣваю“, а „упованіє“ вжито з значінням, „надѣя, сподѣванєся, оуфаньє“. При декількох словах, вивідних од слова „лѣнь“, зустрічаємо стільки значінь, скільки пояснюється слів: „лѣннѣваго: дебѣлого“ (73); „лѣннѣви: нѣмошни“; „лѣннѣтєся: оунываѣтєся“; „лѣнность: гнѣбность“; „лѣннѣмосєя: ослабѣваймо“; „лѣннєйєся: оунываѣй“ (73). Такі пояснення свідчать лиш за книжне походження наведених прикладів. П. Б., роблячи виписки з книжок, мабуть, намагавсь бути ближче до змісту тексту, і, зберігаючи форму слова, переносив у словник також відтінки значінь.

Етимології.

П. Б. цікавиться питанням про походження слів і дає в своєму „Лексіконѣ“ етимології слів: колѣно (66), локоть (72), паппа (102), церковь (201, 219), рука (142), аллилѹіа (227), Богъ (245). Деякі з них дуже наївні, виведені на підставі випадкових звукових асоціацій з якоюсь ознакою поняття. Звичайно, нас не може зацікавити зміст виведених етимологій, для нас має вагу лиш підхід, метода П. Б. з'ясовувати дане питання.

Ось ці етимології: 1. „Колѣно: Ѡ еже клонит ся речено“ (66); 2. „Локоть: Ѡ еже ломится и корчить“ (72); 3. „Паппа, сугубое п, дѣтѣй брашно ест Ѡ імене хлѣба, иже Латински Панісѣ нарицаѣтся“ (102); 4. „Рука: иж рушаѣтся названа“ (142). Для слова „церковь“ П. Б. дає дві етимології, та й, очевидно, від першої відмовляється; це видно з того, що другу приміщено в додатковій частині: 5. а) „Црковь естъ названа Ѡ царя, ижъ царскимъ домомъ естъ“ (201); в) „Есть црковь оуружымъ обведена и обварована цырклемъ, Ѡ которого слова, и етимонъ свой, то естъ, выводу маѣтъ, зобранье правовѣрныхъ естъ оуцркловано догматами святѣми, и надъ поданую Вѣру и догмата благочестивыи, иныхъ неприпускаѣтъ до себе, и до обцыхъ невыходитъ, и не выскакуеть зъ своего цырклю. Г ѣр: ѣ. к наз: з. и бес.: ап: реестръ“ (219); 6. „Аллилѹіа: хвала Богу... Еврейски бѣ Аль: Идет, яви. Иль: Богъ. ѹіа: хвалите въспѣвайте“ (227); 8. „Бѣ, Ѡ богатства, иж всебогатый всѣхъ обогаучючий“ (245).

Термінологія.

Визначаючи місце поширення деяких слів, П. Б. вживає термінів, що не відповідають сучасним. Так, напр., російскій або рускій, російскій,

москóвскій, волы́нскій, литóвскій мають у П. Б. не таке значіння, в яким ми зустрічаємо їх тепер.

Термін, „россєскій“ і „рúскій“ знаходимо у П. Б. в значінні „український“, взагалі його так і вживали тієї доби. У П. Б. на це вказують ось які приклади: 1) „Бла́го: гдѣ пішеться безъ титлы, въ Росской мовѣ значить: не гараздъ, мдлѣ, недóбре, оулóмне, зѣмно, лѣниво, гнѣсне, не охóтне, блѣдо, сѣне, що трупѣю фáрбу ма́еть“ (4), наведені значіння цього прислівника відповідають сучасному укр. „благо“; 2) „Ля́ща: сочевѣца, имѣ я́ди: ꙗ́ Свмеон сто́лпникъ (Росскимъ языкомъ: и рѣбѣ сѣ имѣ ёсть лящѣ)“ (76), слово „лящ“ у цій формі відоме сучасній укр. мові, в російських словниках його не знаходимо; 3) „Пѣ́тель; Чѣски и Рúски Когúть“ (133), останнє слово теж знає українська мова.

Що-до терміну „россїйскій“, то у П. Б. його спостерегаємо в таких прикладах: „Дѣ́ло: Россїйски и Пóлски стрѣ́лба великая зовѣ́тся“ (39); „Е́гда: гдѣ, ко́гда, ко́ли. Но се рече́ніе ко́ли в Россїйскомъ язы́цѣ повелѣ́тельнѣ розумѣ́тся, ё́же и бо́ди, повестѣ́тельнѣ жѣ и пы́тательнѣ вѣ́мѣсто, ко́гда приѣ́мле́́тся, я́коже и зде́ зрѣ́ши“ (40); „Мѣ́дрова́ніе: (я́ж у́бо славянъ ж, орео́графіе: сѣ́ Росси ѿ, простѣ́чески)“ (82). З цих прикладів не зовсім ясно, що П. Б. відзначає словом „россїйскій“: бо те, що він каже, може стосуватися як до російської, так і до української мови.

А от словом „московскій“ (про це згадувалося раніш) у П. Б. означається виразно „великоруський“; цього терміну він уживає при таких словах: 1) „Кля́пна: В́сякое дрѣ́во нагнѣ́ное, москóвски нари́ається, Пат. Сол. чюд., гл. 16“ (64); 2) „Кú́десъ, кудѣ́сникъ (Пат. Сол. чюд., гл. 18). Чортъ или чарóвникъ, по́ нѣ́ких повѣ́сти въ мо́сквѣ нари́чється“ (67); 3) „Подъя́ремникъ: помѣ́стною бѣ́сѣдою москóвски, ме́ринъ. Пат. Сол. чюд., гл. 48“ (109).

Один раз для означення українського слова „пѣ́вень“ П. Б. вживає термін „Во́лынскій“: „Пѣ́тель: Чѣски и Рúски Когúть, Во́лынски пѣ́вень. Литовски петúхъ“ (133). Користуючися цим словом, П. Б., мабуть, має на оці одну з частин краю в протилежність термінові „россєскій“, що означає взагалі „український“.

Що-до слова „литовскій“, то його вжито в значінні „білоруський“; в такому розумінні цей термін зустрічається в пам'ятках доби Литовсько-Руської держави. Про це знаходимо вказівку в Карського („Белоруссы“, т. I, 406): „Лаврентий Зизаний, по свидетельству Кенпена, слово катихизис толкует: „по литовски оглашение“, где очевидно название государства перенесено и на господствующий в нем язык. Подобное же название“, каже далі Карський: „встречается и в словаре П. Беринды“.

VI.

Фонетика українських слів.

Щоб судити, оскільки значний в „Лексіконѣ“ український елемент, не досить указати на його лексику. Лексичний склад більш од інших мовних

фактів підлягає відмінам та впливам зокола, особливо, коли елементи запозичень увіходять з близько спорідненого оточення. Надійніший у цьому випадку може бути фонетичний склад мови. Звуки української мови досить своєрідні, так що їх можна виділити з загальної суми мовних явищ. Орфографія П. Б. виразно відбиває чимало рис української фонетики, як у галузі вокалізму, так і консонантизму.

Голосні.

У П. Б. змішуються голосні *ы* та *и*, що вказує на збіг їх в одному укр. *и* середнього ряду. *ы* зам. *и* зустрічаємо в таких прикладах (до 90 прикладів): *крыкъ* (20), *да́вныхъ* (38), *одны́мъ* (40), *хелпѣвый* (75), *кры́ый* (100), *домаш́ный* (143), *посполы́тый* (194), *очыще́нье* (179), *причина́еть* (186), *жолтя́ница* (281), *нары́аемый* (315) та інші.

и зам. *ы*: *кри́ла* (24), *ри́бѣ* (76), *ми́чаніе* (76), *монасти́ръ* (81, 194), *ни́нѣшнее* (89), *ни́нѣ* (98), *ты́сячникъ* (171), *прикры́тый* (240), *язы́чокъ* (173), *гризу́ся* (184) (зазначено до 40 прикладів).

Часто знаходимо нове українське *ь* з *е*, що з'явилося на місці давнього *е* перед складом, де випав глухий, а також перед складом з редукованим *и*.

Нове *ь* у П. Б. найчастіш уживається в речівниках з суф. *-енье* (до 200 прикл.): *взложѣ́нье* (19), *зряжѣ́нье* (60), *продолжѣ́нье* (77), *важѣ́нье* (116), *камѣ́нье* (65, 199, 260, 311), *ко́лѣнье* (65), *примножѣ́нье* (123), *допущѣ́нье* (131), *ударѣ́нье* (123), *корѣ́нье* (238, 253), *затмѣ́нье* (270), *скорочѣ́нье* (289), *потвержѣ́нье* (283) й багато інших.

Нове *ь* буває в словах з суф. *-ен-*, *-ел-*: *камѣ́нь* (43, 63, 226), *дрыжѣ́нь* (53), *коростѣ́ль* (68), *непріятѣ́ль* (10, 178), *пріятѣ́ль* (178), *плómѣ́нь* (266), *селезѣ́нь* (311), *корѣ́нныи* (148), *ремѣ́нный* (182), *ка́мѣ́нныи* (260), *камѣ́нни* (260), *о́лѣнь* (309).

ь вживається в таких словах: *зѣ́лье* (10, 83, 173 та інші), *зѣ́ля* (45, 132, 226 та інші), *пѣ́рьемъ* (24), *всѣ́гды* (25), *по́мѣ́ль* (103), *пѣ́ря* (102), *намѣ́тъ* (68), *нащѣ́павъ* (62), *зѣ́днане* (119, 164), *пѣ́чь* (161г), *лѣ́дь* (29, 197), *мѣ́дь* (156), *мѣ́чь* (322), *ожерѣ́лье* (196), *ѣ́днач* (186), *ѣ́днаю* (186), *ѣ́днане* (186), *ѣ́днаеть* (193), *весѣ́лье* (216), *ѣ́жь* (321) [їжак] та деякі інші.

Іноді у П. Б. змішуються *ь* та *и*; *ь* зам. *и* знаходимо в таких словах: *вѣ́дѣ́нье* (14) [видѣ́ніе], *лѣ́нѣ́вѣю* (222), *грубѣ́янъ* (122), *грубѣ́янство* (206), *жѣ́вотніице* (323), *свѣ́рилъ* (144), *свѣ́стѣ́лка* (144), *свѣ́щю* (144), *ь* у номінативі одн. прикметників: *ку́зѣ́й* (140), *барáнѣ́й* (140), *коро́вѣ́й* (140), *елѣ́нѣ́й* (140), *рибѣ́й* (309).

Часто *ь* буває замість *и* в чужих словах; напр.: *мѣ́зѣ́рне* (11), *мѣ́зѣ́рный* (11, 179, 196), *ь* знаходимо в усіх словах цього пня; *мѣ́нѣ́та* (76), *лѣ́тера* (103, 150 та ін.), *делѣ́катъ* (121), *делѣ́ціе* (123), *тѣ́рмѣ́нь* (182), *дѣ́гнѣ́тарство* (143), *фѣ́гѣ́ра* (192, 214), *мѣ́нѣ́рвинъ* (225), *Мѣ́нѣ́рвы* (225), *салѣ́тра* (246, 299), *юпѣ́теръ* (267), *фамѣ́лѣ́а* (276), *квѣ́нтусъ* (287) [лат. *quintus*].

и зам. *ѣ* вживається рідко (та й то здебільша нехарактеристично): *постри́катель* (101), *свидѣ́тельствомъ* (129), *розсмо́трѣ́вши* (151), *посмо́трѣ́вши* (151),

оледѣнѣвши (163), цилитель (202), щиль (207), квѣтнучая (298). В орудн. в. слів: кимъ, чимъ завсѣди *и*, — що пояснюється цілком етимологічно.

Перехід *о* в *у* в замкненому складі констатується в таких словах: по-кўль (35, 36), кувнѣта (64), стусть (100, 154), намѣють (115), ругъ (140), кукўль (104, 275), росўль (149), торговникъ (171), грумъ (174), откўль (188), вутки (188) [укр. „вітки“ — відкіля], ѡбудъ (192), плуть (198) [пліт], заплутья (277); в такому-ж положенні відзначається іноді перехід *е* в *у* (ю): юй (41), чужовѣмцювъ (59), въ порожной хвалѣ (175), отсюль (188, 201), въ нюй (216).

Перехід подовженого *о* в *и* відзначається рідко. Приклади: стрѣчки (13), оубѣрь (17, 165, 179), кѣстка (158), бибъ (291). Нехарактеристичні: обжѣрство (204), обжѣрства (266), чирствый (205), чѣрство (207), чѣрствый (208), одыйшоль (56), одыймую (218).

Після шиплячих відбувається перехід *е* в *о* незалежно від наголосу; в ненаголошених складах зустрічаємо такі приклади: жонѣ (43, 277 та ін.), жонѣ (165), жолѣдокъ (44, 172), чоловічокъ (47), чолѣ (252, 271), чорно-кнѣжикъ (252), свѣжость (202), ящорка (274), чогѣ (196, 203, 216 та ін.), чомѣ (42) й багато інших.

Є приклади, де спостерегається відпадання початкових голосних: звѣщикъ (50), збавлѣнье (53), спѣвѣдь (59), горѣды (74), граѣють (70), змѣряю (136, 218), граная (133), граю (144), зводъ (212, 271) [извод], гравѣно (235), звѣзчыкъ (212), збавитель (281), для граѣя (287), граѣучи (298).

В деяких словах змішується *у* й *ѡ*: увѣсь (14), ввѣсь (14, 23, 68, 204), врьѣдомъ (15), оузялемъ (116), оу добрыхъ оучѣнкахъ (125), граѣю оу свистѣлку (144), оупереди (148), в когѣ (176), зѣвтрѣдня (183). Слово вѣдѣть (177) сюди, мабуть, не належить, бо воно (вѣдѣть) може бути архаїчнішим од „удѣть“.

Стпсрлов. сполучення *рѣ*, *рѣ* відмінюється в *ры*, *ри* в декількох словах одного пня: дрыжѣнь (53), дрижане (172), дрижѣне (177), дригѣта (177), дрыжѣ (183, 205), дрыжанье (205).

В закінченнях імен ніякого *р*. зустрічаємо у П. Б. зам. синоконвічного *е* в сполученні „приголосний + *је*“ зак. *я* „приголосний + *я*“ (‘а); явище це відоме багатьом українським говіркам здебільша з подовженням приголосного через асиміляцію *ј* попередньому звуку. У П. Б. подовження не відзначено, за винятком двох слів не на кінці: розолляне (135), ллятєся (185). Подовження в пам’ятках початку XVII в. взагалі не відзначається, так що у П. Б. це риса не індивідуальна і не діалектична, відбивається лиш загальноновживана ортографія.

Приклади у П. Б. ось які: щастя (7, 276), поколѣня (40, 141, 156, 322), замкнѣня (50), зѣля (45, 132, 238, 288), мешканячко (68), збѣжѣня (67), заколѣчѣня (67), збунтованя (67), зѣ листямъ (26) [орудн. в.], пѣрямъ (102), пѣря (102), начиня (142, 198), роскошѣваня (149), повѣтря (151, 194), смѣтѣя (179), заплутья (185), милосердя (185), потрвожѣня (209), подвѣоря (211, 269), мѣвчѣня (236), вѣдертя (240), тѣрня (243, 244, 270, 274), завстыжѣня (245), дубя (270), прѣйстя (271), утятя (275), заложѣня (276), розказованя (277), черво-пѣняся (314), хвалєня (317), вѣзнѣня (323).

Приголосні.

П. Б. розрізняє два г. Г проривне, що вживається переважно в чужих словах, він означає новим знаком г': г'роно (31), г'ганєть (207), логіка (292), германуєть (263) і багато інших; один раз зустрічаємо для проривного г сполучення жг: жгвалт'овное (171). Слова незапозичені П. Б. пише з г, а також чужі слова з *h*; про вимову *h* чи можна-б деякою мірою судити з таких написань як: усєница (181), Боємія (246)?

На місці праслов'янського сполучення *dj*, крім *жс* східнослов'янських мов, в українській ще вживається *джс*. Таке *джс* часто зустрічаємо у П. Б. Приклади (наведено всі): брѣджу (9), брѣджуся (28, 232), роджѹ (29), зрѣджую (29), попуджю (57), бѣджѣне (108), приплѣджую (123), зрадѣаю (117), облѣдѣуюся (147), глядѣѣне (151), гордѣжѹ (180, 189), брѣдѣжѹ (180), отводжоване (188), погордѣаю (189), огѣдѣжю (190), шкѣдѣжю (191), звѣдѣжю (191), затвѣрдѣжю (196), брѣдѣжюся (197), згромадѣѣне (201), гордѣѣне (206), сѣрдѣжюся (209), отрадѣжю (215), доводѣжѹ (215), приводѣжѹ (215), оугодѣаю (217), глѣдѣжю (218), годѣжѹ (218), до кадѣженя (319).

З праслов'янських сполучень *zdj*, *zgj* і *zg* перед палятальними голосними в українській мові з'явилося *жджс*. П. Б. означає його двома способами: *жджс* і *жсч*, один раз *ждч*, сполучення *жсч* старіше за перше, його вживали укр. писці ще в XII в., напр., зустрічається воно в Гал. Єванг. 1144 р., перше було графічним новотвором і краще віддавало вимову.

Приклади: джѣдѣжѣ (170), наѣждѣаю (183), от дождѣжю (207), ѣждѣѣне (208), доѣждѣаю (211), сполучення *ждч* в слові: наѣждѣаю (155); *жсч* в словах: дождѣть (35), бряжѣчачи (50), дрѣждѣть (307), дрѣждѣистый (307), от дождѣчу (319).

В декількох словах замість *ж* пишеться *х*: хто (69, 228, 230), нѣхто (94, 186), перехрѣстьє (62), хлохотѣніє (187), хлохѣшѹ (187).

Відбувається перехід *л* у *в* у кінці складу перед приголосним у таких словах: вѣвна (16), довготерпѣчій (35), видѣвѣбую (54), шѣвѣку (66), стѣвѣчний (60, 166), мѣвѣчки (86), мѣвѣчѹ (157, 161), ковѣчанѣ (174), довѣбаю (213), довѣбане (216), мѣвѣчѣня (236), мѣвѣчѣне (236), потѣвѣченный (308), потѣвѣченая (308); окремо треба поставити: сажавѣа (67, 290).

Іноді буває *вс* в дієприкметниках на *лѣ*: испустивѣся (61), вѣпорѣжнивѣся (61), вѣточивѣся (61), досадѣивѣть (113), оумѣсливѣть (126), давѣть (142).

Часто відбивається у П. Б. твердість *р*, напр.: смѣтрѹ (8, 218), рысѹю (90), ѣстрѣбѣть (67), подрѣпаная (141), богатырѣь (187), звѣры (219), звѣрѣь (254), цѣсара (240), зарѣа (275), мѣра (314), мѣру (314), трѣхѣь (317) (визначено більш за сто прикладів).

Сполучення *жс* іноді заміняється африкатою *ѣ*: зѣ ѣорѣстѹ (65), ѣѣорѣсть (140), за мѣрѣемѣь Фѣлѣнскимѣь (298).

Відзначається м'якість *ц* переважно в кінцевому відкритому складі: дрѣвѣця (38), матѣця (44, 140, 208), крыніця (61), дѣдѣця (84), тяблѣця (148), голѣця (161), справѣця (163), гусѣніця (81), темніця (178, 187), оуздѣяніця (193), капіця (196), сѣ чѣрѣцю (202), молодіця (207), чужѣзѣмѣцю (59).

вродовъ (69), жрѹдло (61), жродло (278), жродла (231), хлопъ (145), круль (201) (останнє слово й вивідні від нього частіш уживаються в цій формі, ніж з повноголосом), млодѣнецъ (200, 207, 270), строжъ (121), прекладачъ (121), преносѣ (69), влосовъ (268, 286), обрѡна (253), загрожую (49), хлопскій (145), врожбітство (16), везглове (19), сромочѣньє (36) (і поруч «соромѡта»), сромѡчу (36), ростропный (31, 68), ростропность (82), загрожѣньє (49), зъ злѡта (277), влохъ (295), слѡдкій (324).

Иноді зустрічається праслов. сполучення *dl* в польських словах лексікону: жрудло (61), жрѹдло (278), жродла (230), мдлость (77), омдлѣвше (77), омдлѣньє (77), простирадло (104, 292, 296), страшидло (216).

З праслов. сполучення *dj* знаходимо иноді *dz* і *z*: нєндза (17, 196 та ин.), водзъ (16, 237), родзай (62, 141, 263, 265, 276 та ин.), сродзе (76), оуродзай (168), мѡсіѡндзъ (277), мосѡндзъ (320), з в словах: чужозѣмецъ (58), чужозѣмцювъ (59).

З праслов. сполучення *tj* в декількох словах знаходимо *ц*: моцъ (15) (це слово й вивідні від нього завсѣди з *ц*), зъ ѡвоцу (41), ѡвоцъ (90, 205, 286).

Польські слова в тій формі, в якій їх уживає П. Б., напівукраїнізовані, зустрічаються в пам'ятках XVII в., але не в такому великому числі, як у «Лексіконѣ». Особливо багато польських слів знаходимо в галицьких пам'ятках, у мові галичан вони поширені й тепер. Уживання польських слів у П. Б. пояснюється змістом і характером праці, він намагавсь вичерпати увесь лексичний запас своєї говірки, змішуючи польські елементи з українськими.

VII.

Морфологія.

Відміна речівників.

У П. Б. відбивається традиційна ортографія, під якою заховується українська вимова. Але не завсѣди автор «Лексікону» може додержатися усталеного правопису, й деінде пробиваються народні форми.

П. Б. правильно відрізняє закінчення твердої й м'якої відміни, вагання помічаються лиш після *ц*, *р* та иноді шиплячих, залежить це від того, що вказані звуки з м'яких ставали твердими, але процес ствердіння ще не закінчивсь; у Галичині, напр., і досі відомі м'які шиплячі (Кримські й, Укр. грам., т. I, в. 1, 103); що-до *ц*, то відомо, що воно тверде лиш після *и* та *є*.

У відміні жін. р. на *-а* відзначаємо такі закінчення: в род. твердої відміни *-ы* (вины, 129), в м'якій *-ю* (землѣ, 173, волѣ, 176), після задньопіднебінних *-и* (загадки, 128, саранчі, 132), иноді *-ю* (от ржѣ, 296), після *ц* здебільша *-ю*, зрідка *-и* (винницѣ, 254). В дав. й місц. старе закінчення *-ю* для твердої відміни, *-и* для м'якої (на травѣ 273, въ корми, 251), один раз *-ю*, въ волѣ (259), після *ц* буває *-ю* і *-и*; задньопіднебінні переходять у *з*, *ц*, *с* (кнѣзѣ 162, 172, 182 й ин., в рѣцѣ, 185). В наз. мн. *-ы* в тверд., у м'як. *-ю*, після *ц* — *-ю*, *-и* та *-ы* (крупы 149, рѡлѣ 320, таблѣцѣ 315, кошницы, 311, матици, 318), після шиплячих *-ю*, (саранчѣ 260, дрѡжчѣ, 305), після задньо-

підн. *-и* (книги, 312); в род. завсіди *ѣ* (шкодѣ, 101), один раз нове укр. зак. *іовѣ*¹⁾: стаіовѣ (112); в дав. *-амѣ*, орудн. *-ами*, місц. *-ахѣ*, *-ахѣ*. Маючи на оці фонетичні зміни: *ѣ* в *и*, збіг *и* та *ѣ* в однім *и* середнього ряду, матимемо у П. Б. укр. відміну.

В основах на *-і* жін. р. (слова чол. р. перейшли до основ на *-о*) знаходимо *-и* в род., дав. й місц., один приклад у місц. зустрічаємо з *-ю*: «в тѣнѣ» (256), очевидно, під впливом основ на *-о*; в орудн. *-ю* (9 прикл.), *-у* (2 пр.), *-ію* (2 пр.), зак. *-ю*, *-у*, відбиває укр. форму, де випало редуковане *і* (сѣ пильності 175, 184, 197, речу 159, тварію, 193). В наз. мн. *-ѣ*, *-и* та *-ѣ* (фалшѣ, 316, масти, 238, речы, 170, 173, 175 та ін. дѣбрѣ, 74), *ѣ* та *и* змішуються після шиплячих; у род. мн. зустрічаємо: *-ій* (14 пр.), *-ѣй* (1) та *-ей* (12), можливо, що в першому відбивається старе написання *и* (костин). В галицьких говірках, правда, й досі поширена форма на *и* (С і м о в и ч, Грам. укр. мови, 170), але оскільки П. Б. додержується традиційного старого правопису, ми можемо й не припускати в нього такого впливу народньої мови; в дав. зак. *-емѣ* (вѣщемѣ, 51), в орудн. *-ми* й *-ами* (мастми 20, рѣчами, 77), в місц. переважає нове зак. *-ахѣ*, *-ахѣ* (в тѣнахѣ, 252), лиш два приклади з *-ехѣ* (сѣнехѣ, 82).

В основах на *-о* чол. р. чергуються в род. одн. закінчення *-а* та *-у*, в м'яких *-ѣ*, *-ю*, числове відношення обох закінчень мало не однакове; в дав. *-у*, іноді *-ови*, *-еви*, в орудн. *-омѣ*, *-емѣ*, в місц. *-у* й *-ѣ* (*-ѣ* — 35 прикл., *-у* — 31), в м'яких *-и*, після *ѣ* змішуються *ѣ* та *и*. В наз. мн. зак. тв. в. *-ѣ*, *-ове*, останнє переважно при назвах осіб, в м'яких *-ѣ*, *-еви*, після *ѣ* змішуються *-ѣ* і *-и*, після задньопідн. *-и*, іноді зустрічаємо *ѣ* зам. *ѣ* (чарівници, 191, тѣрци, 143); в род. *-овѣ*, *-евѣ*, *-ій*, *-ей*, два приклади з старим зак. *-ѣ*: годѣ (74), разѣ (205) і разовѣ (41), переважає зак. *-овѣ*, *-евѣ*, деякі речівники з колишньою м'якою відміною з останнім шиплячим, *ѣ* або *ѣ* вживаються з зак. тв. в. *-овѣ*, (вѣршовѣ, 226, 278, писаровѣ, 146, грачовѣ, 70); в дав. *-омѣ*, *-емѣ*; це старе зак. послідовно вживається в пам'ятках першої половини XVII в., форма з *-амѣ* буває дуже рідко, у П. Б. не знаходимо її ні разу, *-омѣ* узаконює й М. Смотрицький у своїй граматиці; в орудн. *-ами* і в декількох словах *-ѣ*, *-и*, обидві ці форми відомі нам з пам'яток XVII в., М. Смотрицький ставить їх поруч, дозволяючи таким чином вживати обох; в місц. зак. *-ахѣ*, *-ѣхѣ*, *-ехѣ*, один раз *-охѣ*: вѣ чырохѣ вознікохѣ (254), це зак. з старих основ на *-ѣ* (*-ѣхѣ*); тепер цю форму знають деякі карпатські діалекти, а також білоруси. В XVII в. цю ф. зустрічаємо в зах.-укр. пам'ятках, напр., у Ів. Вишенського: вѣ келишкохѣ, ... медохѣ, в замкохѣ (Акты ЮЗР II, 215).

В основах на *-о*, *-е* ніякого р. род. одн. має зак. *-а*, *-ѣ*, в речівниках на *-іе* переважно *-ѣ* з випадінням редукованого *-і*, риса українська: голошенѣ, 132, раховѣнѣ, 149) (88 прикл.), рідше (22 прикл.) з *-ѣ* (безъ роздѣленѣ, 149); в дав., *ю* (7 пр.), *-ѣю* (5) та *-ію* (4), в твердих *-у*; в орудн. *-емѣ*,

1) Виявлялося, живовидлячки, як „іюв“ або як „іюв“.

-*емѣ*, два прикл. з -*амѣ*: зъ листамъ (26), пѣрамъ (102); в місц. -*ю* -*и*, -*ю* (з наз. на -*іе*) (28 прикл.), -*ю* (8), -*и* (4) (въ ѣдѣню, 123, в питію, 123, дозволенію, 142, въ отішіи, 171). В наз. мн. -*а*, -*ам*, в словах плѣчи (104), бѣчи (286), оушѣ (150) знаходимо залишки двоїни, поруч з „оушѣ“ вживається множ. „оушѣ“ (150); в род. старі зак. -*ѣ*, -*и* (з наз. -*іе*), один раз -*овѣ*: мѣстовѣ (245); від слова „оушѣ“ вжито один раз ф. род. двоїни оушѣ (22) „до оушѣ приймѣю“; в дав. для м'яких основ -*емѣ* (з наз. -*іе*), для твердих немає прикладів; в орудн. зак. -*ами*, -*амі*, що і в сучасній мові, иноді старе -*ы*; в оруд. ф. двоїни: очіма (111), плѣчима (302); в місц. -*ахѣ*, -*ехѣ* (7 пр.), -*ыхѣ* (2), -*ихѣ* (1) змішуються старі й нові закінчення.

В відмінах на приголосні деякі перейшли до основ на -*о*: небо, чудо, слово, тѣло; останні зберегли старі основи, род. від них у П. Б. вживається з зак.: -*ате*, -*ене*, -*ени*, -*есе*: князате (243), сѣмене (97), имене (226). Цікава ф. місц. множ. на -*охѣ*: вѣ именохѣ (253), таку ф. вказано вгорі для чоловічого роду.

Огляд дієслівних форм.

У П. Б. дуже поширені дієслова з основою *praesens*'у на -*у*- від інфінітивних основ на -*ова*-, -*ыва*-; в даному випадку нас цікавлять дієслова з основою на -*ыва*-. В укр. мові обидві основи інфінітиву збіглися в одній суф. -*ова*-; в ХVІІ в. у П. Б. знаходимо вже, за невеликим винятком, одно закінчення *praesens*'у для обох основ. Приклади від основ на -*ыва*-. заховую (8), доглядую (8), висушую (56), приказую (59), задержую (24), свяжую (27), загорожую (47), наряджую (54), виріжую (54) й баг. інших (до 200 прикл.) (за основну форму дієслова П. Б. вважає 1-у ос. одн.). З суф. -*ыва*- в *praes.* знаходимо не більш од десяти прикладів, ужито їх, мабуть, під польським впливом: заховываю (161), доконываю (162), поровнываю (166), огорнываю (195), обачываю (218), преконываю (192), (пол. *zachowywam*, *porównywam*, *przekonuwam*). В польській мові теж виникли деякі зміни в дієсловах з суф. -*ова*- й -*ыва*-, але там спостерегається протилежний процес щодо інфінітиву; в *praesens*'і, як і в укр. мові, обидві основи збіглися в одній формі з суф. -*у*-, правда, не всі, а в інфінітиві помічається тенденція до розширення основ на -*ыва*-, так що низка дієслів на -*ова*- переходить до категорії на -*ыва*-. .

П. Б. часто вживає ітеративних дієслів з суф. -*а*-. вертаю (24), накладаю (47,55), вытягаю (62), заглядаю (126), складаю (165, 166), огортаю (200), оповѣдаю (282). Звертаю на них увагу через те, що це одна з поширених клас українського дієслова.

Відмінювання дієслів.

Форми *praesens*'у.

В першій ос. одн. знаходимо у П. Б. звичайне для східнослов. мов зак. -*у* (-*ю*); в нетематичному дієслові єсм зустрічаємо три форми: єсмъ (102 та ин.) декілька разів, єсми (210) (один раз), і третя форма польська

е́стемъ у нього найпоширеніша; що-до ф. е́сми, то це стара ф., вживана зрідка в західньо-руських пам'ятках XIV—XV в. (пор. Дурн. Оч. ист., 314), залишки її ще заховуються в XVII в., напр., іноді вживає І. Вишенський: „знашолъ есми“ (Акты ЮЗР, т. II, 206); від дієслова имати в у П. Б. дві ф. (имáю 124) (один раз) і декілька разів імáмъ (5,35,187); від дієсл. мати завсіди ф. маю.

У другій ос. одн., крім зак. -иш, буває іноді у П. Б. прслов. -иш: зриши (80), вмѣняеши (80), понудиши (88), стоїши (128).

У 3-ій ос. одн. зак. -тъ, з -тъ зустрічаємо лиш декілька слів: е́сть (74, 102 й ще декілька), ма́еть (90), зъѣ́сть (264), рѣ́жеть (12). Очевидячки, П. Б. уникає писати -тъ, додержуючися традиційного прслов. правопису (почасти й зах.-української вимови), як і всі письменники тієї доби.

В 1-ій ос. мн. знаходимо три зак.: найчастіш укр. -мо (30 прикл.): мо́вимо (4), чі́нимо (4), приту́ляємо (99), форма з -мъ удвоє рідше: отпра́вюемъ (81), презира́емъ (90), два приклади з зак. -мы: вѣ́здамы (32), есмы́ (70), форма на -мы відзначається в нетематичних дієсловах для пам'яток XIII—XIV в. західніх і південно-руських (пор. Дурн. Оч. ист., 317). Форми на -мо й -мъ обидві вживаються в літ. мові XVII в.

У 2-ій ос. мн. знаходимо -те.

У 3-й ос. мн. лиш -тъ.

Форми минулого часу.

Старий аорист П. Б. перекладає формою перфекту, що складається з дієприкметника на -лъ + стягненої форми допоміжного дієсл. -емъ: заболѣ́лемъ (25), замешка́лемъ (49), захорѣ́лемъ (55), застогна́лемъ (55), взя́лісμο (54), зачервенѣ́листе (116), бы́листе (109) (28 прикл.), в двох прикладах емъ пишеться окремо й ставиться перед дієприкметником: емъ мѣ́слилъ (83), емъся ста́ралъ (83). В сучасній укр. мові ця польська форма заховується в деяких західніх говірках (Сімович, 258), але в XVII в. вона поширювалася значно більш, її знають усі галицькі й волинські пам'ятки, лиш не зустрічаємо в Київських. Іноді П. Б. перекладає аорист просто формою дієприкметника на -лъ: оуспѣ́лъ (110), увлекл (123); в пояснювальній частині й форми аористу; перекладаючи значіння слова, П. Б. залишає стару форму.

Вживаються зрідка в пояснювальній частині форми імперфекту: дивля́хуся (52), новотворáху (90); в мішаній книжній мові XVII в. ці форми допускалися поруч з новими; під назвою „мимошедшого“ узаконює імперфект у своїй граматиці М. Смотрицький.

Взагалі для минулого часу у П. Б. вживається простої форми дієприкметника на -лъ.

Є у П. Б. декілька форм складного перфекту й плюсквамперфекту: привязалъ есѣ́ (128), поймалъ есми́ (210), реклі́ бѣ́хомъ (139) та ще декілька прикладів. Такі форми трапляються так само спорадично, як у П. Б., і по інших пам'ятках XVII в.

Для *conditional'a* знаходимо у П. Б. в декількох прикладах колишню форму аористу від дієсл. „бути“: же бѣсмо мы (32), а жбымъ (36), да бѣсмо... оучащѣли (30), а бѣсте не оуступѣли (159); до дієслова додається, як бачимо, якогось сполучника, коли висловлюється бажання, мета дії. Форми із сполучниками відзначаємо частенько в літературній мові XVII в., вони відомі ще з західньо-руських пам'яток XV—XVI в. Можливо, що розвинулися ці форми під польським впливом, де особливо поширилися в XVI—XVII в. (Kalina, *Formy gram. jeź. polsk. do końca XVIII w.*, ст. 360). Зустрічаємо у П. Б. також форму з *бы* „мѣло бы“.

Для майбутнього часу звичайна ф. інфінітиву з *graes* дієсл. „бути“; є лиш два приклади сполучення інфін. з постпозитивним *-иму*: спиратиметься (159), диспутоватимет (159).

В ф. вольового способу слід відзначити утворення 1-ої й 2-ої ос. мн. Замість старого *и* знаходимо нове укр. *ю*: руководѣмъ (86), оучѣмъ (86), любѣтъ (74), носѣтъ (98). В тих дієсловах, де суфіксальне *и* було перед голосним і стало нескладовим, знаходимо укр. зак. 1-ої ос. *-мо*: зрозумѣваймо (16), розумѣймо (16), слѣхаймо (16), оуправѣймо (86), присмѣтруймося (134). Третя особа одн. утворюється за допомогою слова нехай: нехай так будетъ (32), нехайся ся станетъ (246), нехѣй стало бѣдетъ (246).

Інфінітив має закінчення *-ти*: молчѣти (3), бѣти (11), бѣчитѣ (14).

Дієприкметник теперішнього часу вживається у П. Б. з зак. *чий*: мѡвѣчий (163), бѣдучий (169), кохѣючийся (173), чѣнячий (182), прелов. форма на *-щій* зустрічається дуже рідко. На 170 прикладів на *-чий* в першій частині словника лиш 12 вжито з зак. *-щій*.

Дієприслівники теперішнього часу мають зак. *-чи*, що звичайне й для сучасної укр. мови: даруючи (75), догажѣючи (161), мѡвѣчи (196), чѣнячи (196); є декілька прикладів з зак. *-а*: терпя (99), відя (241), бѣча (241).

VIII.

Синтакса П. Б. є синтакса укр. літературної мови XVII в.

Підрядність речень.

Як сполучне слово у відносному реченні вживається у П. Б. прикметник *который*, *котрый* (130 прикладів) і *що* (28 прикл.). Зворот з сполучником *що* — риса народньої укр. мови, і в літературну мову XVII в. проходить ця конструкція дуже рідко.

Приклади у П. Б. з словом *который*: „танецъ котрѡго граѣють“ (70); „горсть котѡрая сѣрпомъ бываєтъ оужѣта“ (141); „Ремесникъ тот котѡрый наміѡты рѡбитъ“ (169). Приклади з *що*: „тотъ щѡ рѡту провѡдитъ прѣсягѣючєму“ (141); „тотъ щѡ наміѡты рѡбитъ“ (147); „Мѣховник, щѡ збрѡи подшивѣетъ“ (182); „Порѣнешнее набоженство, щѡ зовемѡ зѣвтрѣдня“ (183); „Чароотравник, щѡ чѣрами труєтъ“ (202). В літературній мові XVII в. (початку віку) зустрічаємо лиш спорадичні приклади з *що*, ось, напр., у галицького письменника початку XVII в. Ів. Вишенського: „Для того ся

см'ю, ижъ каптуръ или страшило на головѣ носитъ, -*што* мы зовемо кло-букъ" (Акты ЮЗР, 211); „Видишъ ли, яко еси окраденъ отъ того злодѣя, *што* хитро ровы рыетъ и ямы подкопываетъ" (ib. 215).

Ролю сполучника часу виконує польське слово *гды*: „перенятѣ, *гды* перей-мѣемо реч словѣми над мѣру, и над подобенство" (117); „намовлѣне, ... *гды* щось дѣет кому на злость" (122). Слово *гды* поширювалося в XVII в. на всю українську літературну мову.

В значінні причинового сполучника вживається у П. Б. іноді польське *же*: „Діана от дня названа ест для того *же* має ясность подобную днѣви" (236). Слово *же* буває також сполучником додаткового речення: „Погане вѣрыли, *же* вѣд мусѣлося дѣяти насвѣтѣ. водлугъ тоѣ Имармѣни" (277). В пам'ятках XVII в. *же* зустрічаємо скрізь.

Декілька прикладів є у П. Б. з причиновим сполучником *бо* (не постпозитивним): „Нумма ꙗ цар Рѣмскій по Рѣмулѣ казалъ нарѣбити зъ желѣза и зъ мѣди, *бо* пред ним монѣта глиняная и скѣряная была въ Рѣмѣ" (239).

Як причиновий сполучник буває іноді у П. Б. *иже*: „Рукѣ *иже* рушається названа" (142); „Црѣковь ёсть названа от царя, *иже* царскимъ домомъ ёсть" (201). Останні відзначені тут способи підряджування речень відомі нам також з інших пам'яток XVII в.

Інфінітив з дієсловом „мати“.

За допомогою цього звороту висловлюється у П. Б., як і в сучасній укр. мові, два різних значіння: коли дієсл. „мати“ стоїть у *praesens*'і, воно надає всьому виразу значіння необхідності дії, в минулому часу показує нездійснений намір.

Приклади у П. Б.: з *praes.* дієсл. мати: „маєть вѣдати шдѣ ся пану подобаетъ" (83); „славенски маєтся писати" (145); „читатися маєть" (241) (усіх 9 прикл.); з минул. час. дієсл. мати: „Мѣлемъся явити" (187); „где мѣло быся писати Асторѣѣ за Астарѣѣ" (239); „мѣло быти роздѣлне" (293) (усього три прикл.). В літературній мові XVII в. це словосполучення досить поширене; ось декілька прикладів: „Тое нас спасти маєть" (І. Вишенський, АЮЗР, т. II, 210); „которые мають быти спасены" (Луцидар XVII ст., Пам'ятки укр.-рус. мови і літ., т. IV, 26); „на чом бы мѣло стояти" (ib.).

Пасивна форма дієприкметника на *-но*, *-то* з знах. речівника.

У П. Б. знаходимо чотири приклади: „такъ предъ тым Пророки звѣно" (129); „Мѣстце гдѣ офѣры рѣзано (Бѣгу) отдѣвано и палено" (217); „гдѣ стервы и всякіи нечѣистости вывѣжено" (263); „гдѣ злѣ вѣдру ковано ест" (293). Цієї конструкції вживається в XVII в. як у письменників, так і в інших пам'ятках, актах, грамотах. Приклади: „кгонъты побрано и попалено" (Арх. Ю-ЗР, ч. I, т. VI, 346); „начыне побрано" (ib.); „Як первого ангела звано?" (Луцидар XVII ст., Пам. IV, 26); „тых на то поставлено" (ib. 28); „которого бы называно именемъ тымъ" (Перес. Єванг.).

Дієсл. *есмъ, естемъ* з орудним предикативним.

П. Б. вживав з *ргаес.* дієсл. *есмъ* дві форми імені: називний та орудн. предикативний (прикл. з орудн. у П. Б. в декілька разів менше, ніж з наз.). Приклади з наз.: „пови́ненъ естем, а́лбо задо́лженный́ е́стем“ (35), „е́стем ла́комый на́шо“ (41); „чу́йный́ е́стем“ (246); з орудн.: „е́стемъ прело́жоны́мъ, кро́лемъ, цѣсаремъ“ (33); „терпи́вымъ е́стем“ (35); „естемъ подда́нымъ, пово́льнымъ“ (110); „естемъ трѣзвы́мъ, твѣре́зымъ, чу́ющимъ“ (172). Остання форма з орудним зовсім невластива українській мові. Звичайно, що тут відбивається польський вплив. В XVII в. сполучення з орудним *ргаес.* дієсл. *естемъ есмъ* поширюється в Зах. Україні, в Київських пам'ятках не відзначається; в Галичині орудний з *естем* відомий і тепер.

Частка *ся* зворотної ф. дієслова.

П. Б. часто відділяє частку *ся* від зворотної ф. дієслова і ставить її перед дієсловом, напр.: „Ввесь свѣтъ, гдѣ *ся* лю́де населили“ (23); „Тѣсѣлствомъ *ся* ба́влю“ (38); „то́е що́ся оу ро́дѣло“ (62); „всѣ́ рѣчи котрыхъ *ся* оужива́етъ“ (142) (до 50 прикл.). В XVII в. ця риса відзначається в усіх укр. пам'ятках. Наведу декілька прикладів: „чого ти *ся* хотѣло, тоє ти *ся* исполнило“ (Вишенський АЮЗР, т. II, 206); „якъ *ся* измѣ́нилъ“ (ib.); „помыслив Бѣгу *ся* ровнати“ (Луцидар XVII ст., Пам. IV, 26); „и́жъ *ся* то дієтъ“ (АЮЗР, т. II, 60); „што *ся* дѣ́яло“ (Перес. Єван., вид. Житецького, 16). Тепер *ся* перед дієсловом не вживається, за винятком, може, деяких говірок Галичини. У XVII в. *ся* перед дієсловом пояснюємо польським впливом, у Польщі це дуже поширене явище.

Керування.

Словосполучення з прийменниками.

Род. в. Прийм. *от* з род. речівника при пасивній ф. дієприкметника чергується у П. Б. з орудним. Приклади з род. (наведено всі): „Въскрѣ́шеніе: гдѣ́ от ко́гдѣ́ и́ншого́ кто́ быва́етъ въскрѣ́шенъ“ (24); „от Бѣ́га́ обе́цана́я потре́ба“ (151); „от Ба́ да́нный“ (245, 270); „Пе́ршая Не́вѣста́ ство́рена́я от Бѣ́га“ (272); „осѣ́ненъ от Бѣ́га“ (281); „Пома́занный от Бѣ́га“ (315); один приклад при зворотній ф. дієслова: „ко́торое́ называ́ется от Гре́ковъ Прѣ́но́ листьве́нное“ (246). З орудним є такі приклади: „Бѣ́гомъ да́рованъ“ (278); „Бѣ́гомъ посла́нъ“ (279); „Бѣ́гомъ дръжи́мъ“ (279); „Бѣ́гомъ оутвер́женъ“ (279); „Бѣ́гомъ хране́нъ“ (279). Приклади з род. іноді зустрічаємо в літературній українській мові XVII в., напр., у Вишенського: „Види́шь ли, яко́ еси́ окра́денъ отъ́ того́ злодѣ́я“ (АЮЗР, т. II, 215); „зѣ́денъ отъ́ того́ волка́“ (ib.). Що-до сучасної української мови, то в літературній не вживають тепер род. з прийм. *от*, замінюючи його орудн. або частіш формою активною; в пам'ятках народної мови та в народніх письменників початку XIX в. ще знаходимо сліди цієї старої конструкції.

Прийм. *до*. Як у зах.-слов. мовах, так і в укр. часто вживається прийм. *до* з значінням *с*. Так вживає його іноді й П. Б. Приклади (наведено всі): „*До* вязеня сажая“ (27); „мѣру *до* цѣли“ (136, 218); „Вержене *до* игры костью“ (223); „До темнищ посаженный“ (238). В такому значінні прийм. *до* знаходимо і в інших пам'ятках XVII в. Приклади: „*до* Києва присланнымъ“ (АЮЗР, т. II, 60); „ку записаню *до* книгъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 457); „*до* замку Кієвского отпровадивши“ (ib.).

Найчастіш у П. Б. прийм. *до* означає рос. *ж*. Приклади: „переднѣйшій *до* иныхъ справъ“ (56); „*до* тебе“ (69); „*до* шкоды привожу“ (87); „*до* персей и нядра егѡ притуляемо“ (99); „порущуюся *до* чого“ (125); „оушыкованое войско хрістіанское *до* бою“ (140); „приложѣне *до* якои Рѣчи“ (152); „бранье похопу и поступку *до* якови рѣчи“ (154); „ненавѣрѣбнеся *до* покуты“ (179); „*До* якови справы чиню когѡ“ (181); „ѣстем мѣжи тыми которіи готуются *до* крещенія“ (195); „*до* чогѡ приткнется“ (209); „Любов которою *до* когѡ идемѡ“ (216); „иныхъ не припускаетъ *до* себѣ“ (219); „*до* роскоши склонный“ (241); „*до* вымываня бруду способное“ (246); „мѣсце *до* которогося воды зъ дѣиу стѣкали“ (257); „приступъ *до* каждой рѣчи“ (269); „Камен притягающій желѣзо *до* себѣ зъ далека“ (294); „*до* которого зъ Риму перенѣсь бѣсъ камень велий“ (280). Таких прикладів багато в пам'ятках XVI—XVII в.: „пришла *до* мене“ (Перес. Єванг.); „же бѣжит от веходу *до* заходу“ (Лук. Пам., IV, 26); „*до* мене“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 366); „*до* монастыра“ (ib.); „писалом *до* его милости“ (ib. 367).

Знаходимо у П. Б. приклади з прийм. *до* в значінні *для*: „оутокъ дѡ тканья“ (64); „друкъ до двѣганья“ (98, 251); „кратка до печеня“ (100); „піѡро до писанья“ (103); „реч повѣренаа и дѡ схованя данаа“ (117); „даю што до захованя“ (118); „вдѣчный дѡ вкушеня“ (226); „перѡ до писанья“ (264); „водка дѡ лѣченя“ (289); „пляц дѡ заводу або дѡ гонитвы“ (155). Таке вживання прийм. *до* зустрічаємо іноді і в сучасній українській мові, напр.: „Дам тобі пораду *до* життя“ (Грінч., Сл. укр. мови, 437).

Часто вживає П. Б. польського прийм. *ведлуг*, *ведле* в значінні „згідно“: „вѣдлугъ оуживанья“ (124); „ведлугъ постановленья“ (118); „А ведле личбы словъ грецкихъ“ (291) (ще приклади: стор. 57, 106, 128, 150, 186, 203, 211, 214, 224, 277). Ця польська конструкція дуже поширена в українській мові XVII в. Приклади: „Водлугъ повинности уряду“ (Акты ЮЗР., т. II, 15); „водлугъ сего моего листу“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 405); „водлугъ науки“ (ib., 407); „водле старого календаря“ (АЮЗР, т. II, 60).

Повсякчасно змішуються у П. Б. прийм. *из* та *с*, як і в усіх укр. пам'ятках тієї доби, напр.: „Стрѣлене з лѣука або с чогѡ иного“ (13) „зъ овоцу олівного“ (41); „з двора“ (15); зъ стороны“ (25).

З прийм. *против* буває у П. Б. род. й дав.: 1) „терпѣніе противъ общыхъ“ (35); „противъ гостіи“ (157); „противъ троихъ“ (317); 2) „един протівъ другому, а терпѣніе противъ общыхъ“ (35); „выеждчаю протівъ кому“ (155); „протівъ кому выйду“ (155); „протівъ

обцымъ“ (157). З цих прикладів бачимо, що род. і дав. змішуються, вживаючися поруч; отже, дав. не відчувається чужим, хоч це риса польської мови. Таке саме змішування спостерегається і в інших пам'ятках XVII в., напр., у київських актах: „противъ народомъ поганскимъ“; „противъ нарушеню“ і поруч род.: „против митрополита“, „противъ пановъ“ (Ак. ЮЗР, II, 58—60).

Дав. в. Іноді П. Б. вживає прийм. *к* у такому-ж значінні, як і *до*: „къ тебѣ“ (69), „къ Бг҃у“ (69), „трудность кудомышленію“ (91) (прикл. стор.: 12, 30, 37, 51, 54) й декілька інших. В таких сполученнях знаходимо його і в інших пам'ятках XVII в., але рідко, напр.: „ку записаню до книгъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 457); „ку оболженю“ (АЮЗР, II, 59); „ку храмомъ“ (ib. 60).“

Знах. в. Прийм. през вживається у П. Б. для означення часу, протягом якого відбувається дія. Приклади: „презъ долгій часъ“ (57); „през цѣлую ночь чѹтьє“ (224); „молитвы през всю нѹчь въ чѹлости безъ спаня“ (224). Звичайно, це риса польська, але в XVII в. письменники не уникають цієї конструкції. Її у П. Б. один приклад із зазначеним угорі значінням з прийм. через: „через ввесь живот або вѣк“ (204). Останню конструкцію частіш можна знайти як у сучасній, так і старій українській мові, ніж першу. Почасті, може, й під впливом мови польської вона поширена у галицьких письменників (прим. І. Франко). Та вживають її не раз і правобережні наддніпрянці. А вже що-до народніх діалектів, де заношується цей зворот, то там його доводиться пояснити попросту як залишок старовини: його вживано ще в літописах. Зустрічається прийм. через в указаному значінні також і в мові XVII в.: „черезъ цѣлую ноч держаль“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 345); „черезъ увесь постъ великій досыт добре ся справовал“ (ib., 366).

Прийм. през буває у П. Б. ще для означення місця, через яке прямується рух: „мѣсто лежачее въ Іудѣи, або Веніаминѣ, еднѹ зъ тых през котрыи переходилъ Сennaхерібъ“ (260); „Оулица тѣснаа през котѹрю люде текут“ (290); за допомогою прийм. через висловлюється причина, через яку відбувається дія: „през оного“ (204); „през ню“ (204), „през смѣслъ“ (204) і ще декілька прикладів.

Прийм. над з знах. зустрічаємо у П. Б. два рази при другому ступеню порівняння: „надъ обѹхъ горшее“ (209); „надъ всѣхъ сильѣишій“ (56). Ця конструкція відома багатьом слов'янським мовам.

Один приклад з прийм. *за* в значінні замість: „гдѣ мѣло быся писати Асторѣевъ за Астарѣевъ“ (239).

Орудн. в. Прийм. *за* (один прикл.): „за розказанемъ ꙗ́ Авѣрка еѣпа Іерапо́лскаго“ (280). Але саме-оцієї конструкції (відпов. до російського „по“) вживається в укр. мові. Пор.: „за власнимъ розказанемъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 457); „за розказаньемъ его милости отца митрополита“ (АЮЗР, II, 61).

Місц. в. При дієсловах: говорити, питати, вшопинати та деяких інших, а також при речівниках близьких до них значінням у П. Б.

знаходимо завжди прийм. *о*; в сучасній укр. літ. мові в цих випадках буває про або за; *о, об* в зазначеній функції не вживається, в народніх говірках іноді зустрічаємо цей прийм., але в небагатьох діалектах, та ще у галицьких письменників під польським впливом, як пояснює Сімович (Грам. укр. м., 321).

Приклади у П. Б.: „вывѣдуюся о том што кѣ збрѣлъ“ (14); „о котѣромъ вспоминаетъ Стефанъ“ (34); „тоѣ о чом треба розмышляти“ (135); „о великих рѣчах мовлене“ (12); „тоѣ о чѣмъ пытаѣе и бадѣе бываѣтъ“ (21) (інші прикл. стор.: 47, 60, 165, 172, 178). Прийм. *о* в указаному значінні поширено в укр. мові XVII в. не тільки у письменників, але й в інших пам'ятках: грамотах, актах. Припускати тут польського впливу не можна, це старий прелов. зворот.

Керування без прийменників.

Род. в. З род. часу зустрічаємо лиш один приклад: „ѣныхъ давныхъ часовъ“ (38). Це зворот старої спільноруської мови, тепер дуже поширений в українській як народній, так і літературній мові.

Знах. Форма наз.-знах. при назвах живих істот: „невѣста дѣти родити не могуѣа“ (94); „такъ предъ тымъ Пророки звѣно“ (129); „Остен, чим волѣ поганяютъ“ (246); „Сънѣзника Два: що на волѣ кладѣтъ сѣнозы“, (164). При назвах тварин в укр. мові звичайна форма наз.-знах. Що-до ф. „дѣти“, „Пророки“, то тут можна-б припустити й архаїчний вплив прелов'янської мови; тільки-ж, народня укр. мова ще й досі дозволяє вживати осіб іноді і в ф. наз.-знах., такі приклади є у Шевченка: „Подивився Гус на пани“ (Кобз.); „А поки що, треба буде і на чужі люди подивитись, як там живуть“ (ib.).

Керування при окремих дієсловах.

Род. в. Дієсл. уживати знаходимо у П. Б. лиш з род. Приклади: „всѣ рѣчи котрыхся оуживаѣтъ“ (142); „ѣстрая скѣра, котѣрои оуживаѣтъ до рукоясти шабѣлногъ“ (210); „и не хотѣл Бѣ абѣ тогѣ слова напотом жѣны их оуживѣли“ (247); „также и еретѣцких нѣкоторыхъ словъ не оуживати хрѣтіаномъ“ (247).

Род. при дієсл. грати: „танецъ котѣрого граѣтъ“ (70).

Род. при дієсл. наувчатися: „научаѣюся почѣтковъ“ (195).

При дієсл. належати вживається род. з прийм. *до*: „тѣтъ котѣрый до справъ мѣстскихъ належитъ“ (31); „тѣтъ що належит до тѣковои вѣтѣчки и звѣды“ (139); „свѣтилничѣй, що належитъ до свѣчѣ, до лампы и до лѣхтарѣя“ (145); „сѣновникъ, тѣтъ котѣрый до справовѣяя игръ належитъ“ (169); „що до молодѣсти належитъ“ (207) „до пожѣтку належѣчѣй“ (308); один раз ужито прийм. *к* з дав.: „що належѣчѣе ку тому зостѣло“ (131).

Дієсл. позичати з прийм. *у*: „позычаен оу когѣ“ (47); „позычаю оу когѣ“ (47).

Дав. в. Дієсл. позичати: „позичѣю кому“ (18); „Кредѣтор: тоест

который позычаёт кому грошій“ (48). У П. Б. змішуються поняття „брати в борг“ і „давати“, що спостерегається і в сучасній укр. мові.

Дієсл. дякувати: „дякую ти“ (5); „дякую тобѣ́ о́че“ (60).

Дав. з дієсл. подобати: „Любу́ю, подоба́ю собі́“ (4); звор. ф.: „подо́баюся собі́“ (75); „маєть вѣдати що́ ся па́ну подоба́еть“ (83).

Дав. з дієсл. смакувати: „що́ е́му смаку́еть“ (83).

Дав. з дієсл. панувати: „пану́ючий ми́нѣ“ (247); „пану́ючий лю́дови“ (253); остання конструкція польська.

Знах. в. Дієсл. старатися з знах. з прийм. о: „пи́лно стара́ючийся о́що“ (75). В сучасній літер. укр. можливо сполучення з прийм. на, про, або зовсім без прийм. — з род. В пам'ятках XVII в. зустрічаємо таку-ж конструкцію, як у П. Б., напр.: „стараючыся есмо о такій порядок и о набоженство“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 365)—це полонізм.

В прикладі: „беру́ся на що́“ (51) бачимо стару конструкцію, що відзначає Срезневський (Матер. для слов. др.-р. яз., I, 168); „Ра́бъ твои́ излѣ́зе на сѣ́чу бра́тѣся“.

У П. Б. ще відзначаємо з знах. декілька конструкцій, вживаних в укр. мові: бо́літь мя (91), обража́ю когò (127); о́скаржу́ю тебе́ (12), презира́емъ себе́ (90); оуда́юся на́що (218); чѣ́гаючий на когò (243); стерегу́чий на когò (239); останньої конструкції (при „стерегти“) укр. мова звичайно не вживає тепер (хоч „чекати на кого“).

Орудн. в. Словосполучення у П. Б.: „мру́ го́лодом“ (28) можна вважати за народний зворот, напр., з народньої пісні: „І вже прийде́ться мені, си́ну, голо́дом сиді́ти“ (див. Курило, Уваги, 107).

З дієсл. бавитися знаходимо декілька прикл. орудн.: „Тесе́лствомъ ся ба́влю“ (38); „руко́ймствомъ ся ба́влю“ (41); „чу́жими́ ся спра́вами непотрэ́бне ба́влю“ (73) (ще прикл. стор.: 16, 43, 181); один раз зустрічаємо місц. з прийм. в: „ба́влюся в чо́мъ“ (22). В укр. мові відзначає Грінченко (Слов. укр. м., 57) орудн. в.: „Чим воно́ ся бави́ть?“ (Чуб. III, 39).

З орудн. у П. Б. ще знаходимо такі звороти: „поруша́юся бо́лестю“ (91); „Врежда́ются са́ми собі́ю“ (87); „згажа́юся съ кимъ“ (162).

З місц. сполучення: о чо́м е́мъ ся ста́ралъ“ (83).

IX.

Словолад.

Розглядаючи розклад слів у П. Б., зосереджуємо увагу головним чином на положенні дієслова в реченні, дієприкметника, речівника в наз. в., прикметника та дієприслівника у відношенні до слів, що вони визначають.

Дієслово у П. Б. може займати трояке місце: в початку, середині та кінці речення. Найпоширеніший у П. Б. спосіб конструювання речення з дієсловом на кінці. В реченні, що складається з трьох або більш членів, дієслово буває на кінці приблизно в 60 прикладах зі ста. Приклади: „Много о вели́ких рѣ́чахъ мо́влю“ (12); „Всѣ́ урущѣ́ цѹ́дностю и доро́гостю пере-

вышаѣтъ и перехо́дитъ“ (52); „Лонѡ зъ на́дромъ за одно́ся ча́сомъ розумѣтъ“ (99); „до пѣрсей и на́дра егѡ приту́ляемо“ (99).

Дієслово в середині речення буває частіш, ніж у початку. Приклади: „ко́ждый ремесни́къ мо́жетъ ся розумѣти“ (51); „оу люді́й ма́ю до́брое розумѣ́нне“ (5); „тым же про́звискѡ Пога́не зва́ли болваны́ свои“ (247).

Дієслово на початку речення знаходимо рідко. Приклади: „Копа́ю зе́млю копы́томъ“ (66); „Впа́ла ми́ тая мы́сль“ (82); „захо́жѹ кому́ в доро́зѣ“ (155). Такий розклад слів з дієсловом на початку обумовлено словолодом тексту, з якого перекладає П. Б., або логічним наголосом.

У двочленових реченнях, що складаються з речівника не в називн. в. + дієслова, спостерегаємо таке відношення: дієслово ставиться після речівника в двох третинах прикладів. Приклади: 1) Вля́дзу ма́ю“ (15); „до шкѡды приво́жѹ“ (87); „ка́зання кажу́“ (88); 2) „накла́даю лукъ“ (86); „поруша́юся бо́лестю“ (91); „збира́юся зъ ро́зумомъ“ (128).

В підрядних реченнях словолод такий самий, як і в простих.

В сполученні з прислівником дієслово становиться після нього, инше положення буває рідко. Приклади: „вельмо́жне мо́влю“ (12); „пи́льне слѹхаю“ (22); „оби́лно йма́м“ (35); „охѡ́тне стара́юся“ (75).

В дієприкметникових групах, що складаються з трьох або більш членів, дієприкметник найчастіш буває на кінці, в середині й початку рідко. Приклади: „Пиро́гъ вѣ ма́слѣ, или о́лѣю сма́женный“ (77); „Ску́ра на ста́ромъ тѣлѣ скѡ́рченаа“ (16); „на́чине до кора́бля нале́жа́чее“ (208).

В дієприкметникових двочленових групах трохи частіш буває сполучення „речівник + дієприкметник“, ніж „дієприкм. + речівник“. Приклади: 1) „конца́ и ли́чбы нѣма́ючий“ (92); „по креще́ннѣ покѹ́туючий“ (195); „до темни́цѣ поса́женный“ (238); 2) „помáзанный от Пѣ́а“ (315); „па́ну́ючий лю́дови“ (253); „помале́ванный фáрбами“ (20).

Наз. в. речівника, суб'єкт, ставиться переважно на початку речення, з 100 прикладів приблизно 80 зустрічаємо з суб'єктом на початку. Приклади: „Я́рость подо́бна згрѣ́бу запáленѡму“ (209); „Мѣ́сце межѣ дво́ма рѣ́чами поро́жнее“ (77); „Ко́ждый реме́сникъ мо́жетъ ся розумѣ́ти“ (51). Речівник у середині речення: „тым же про́звискѡ Пога́не зва́ли болваны́ свои“ (247); „Кому́ помо́чник е́ст Бгъ“ (290). Речівник на кінці: „Назадѣ́ся верну́ло сло́нце“ (24); „Трохѣ́ волнѣ́ вѣ́ единѹ́ зе́сте“ (172).

У двочленових сполученнях „наз. речівника + непрямий в.“ розклад такий: з ста прикладів приблизно 80 з наз. реч. з початку. Приклади: 1) „Гру́нтъ землѣ́“ (100); „перѡ́ до писа́ня“ (264); „чи́нене покѡ́ю“ (79); „ра́мѣ над ло́ктемъ“ (83); 2) „над лю́дми старѣ́йши́нство“ (88); „сѣ́ изоби́ліємъ даа́ніе“ (75); „тогѡ́ свѣ́та твѡре́нне“ (79).

В сполученні „прикметник + речівник“ розклад буває двоякий, переважує положення прикметника перед речівником як-раз удвоє. Приклади: 1) „моло́дѡе ви́но“ (83); „пе́ршіи оужѣ́нки“ (102); „вше́лякій да́ръ“ (125); „добро́во́лнаа офѣ́ра“ (126); 2) „мы́тѡ наёмни́чее“ (86); „пока́рма звѣ́рі́ный“ (45); „ко́шъ плѣ́тены́й“ (67); „грубо́ьянъ ве́лікій“ (122).

На жаль ми не маємо ніяких дослідів про словолад у мові XVII в. Berneker (Die Wortfolge in d. sl. Spr., 19) лиш мимохідь зауважує, що це була доба, коли ввесь стиль укр. мови конструювався за польсько-латинським зразком, і ні в якому разі не може зберегатися словолад, який спостережали раніш. Але конкретно Berneker не дає ніяких зразків розкладу слів у мові XVII в. Лиш для польської мови Berneker розглядає твори Рея XVI в., зазначаючи у нього переважне вживання дієслова на кінці (Die Worft., 48).

Обмежуючися цим коротким описом словолadu у П. Б., зауважимо, що тут вимагають особливої уваги дієслово та дієприкметник; переважне вживання їх на кінці речень дає можливість припустити вплив латинської конструкції. Що-до інших частин мови, про які тут згадано, то розклад їх у П. Б. не викликає особливих запитань, це лиш фактичний матеріал для уявлення словолadu П. Б.

Х.

„Лексікон“ П. Б. є, з одного боку, пам'ятка української літературної мови XVII в., з другого, це лінгвістична праця визначеного змісту, що ставить собі якісь завдання й мету.

Як пам'ятка літературної мови, лексикон досить виразно, що ми бачили, відбиває особливості літературної мови XVII в. Мову лексикону вважаємо за книжну, що утворилася в Галичині. За підставу на це може бути не тільки те, що П. Б. працював у Галичині (Львів), але й деякі мовні факти (лексика, величезне число в ній полонізмів, що в східній Україні XVII в. не так поширювалися; спорадичні форми з зак. *-ox* у місц., вони відомі лиш з Заходу, форми минулого часу, складені з ф. дієсл. *-emъ* (есмъ) у постпозиції, зустрічаються у Галичині й на Волині; з синтакс: вживання *естемъ* з інструменталем, теж риса західня, що не поширювалася на Київ). Київські письменники, як Іоанікій Галатовський, Антоній Радивилівський, Лазар Баранович, своєю мовою теж наближалися до галичан; це було молодше покоління, вихованці тих галичан, що прийшли насаджувати у Київ свою культуру й свою літературну мову. Звичайно, що для Києва це була мова чужа, й не дарма її називають „язычием“, мішаниною преслов.-укр.-польських елементів. Але зовсім не так це було для Галичини. Там літ. мова утворилася на народньому ґрунті, увібравши в себе, звичайно, й преслов. елементи, без яких не могла обійтися тодішня літературна мова. Що-до полонізмів, то вони увійшли в мову як народні, рівноправні з укр. рисами, там вони не відчувалися чужими й штучними, як у Києві. Довід на це є сучасна галицька мова; не кажучи про письменників та інтелігентів, що під впливом культури та знання польської мови змішують елементи однієї й другої, візьмо архаїчну говірку лемків, далеких од усякої культури: в їх мові зберігаються всі ті риси українські й польські, що знаходимо у П. Б., отже, полонізми увійшли в склад народньої мови, змішалися з рисами рідної мови й стали сприйматися як свої. Так що літературна мова XVII в. була штучна лиш для східної Київської України; штучність її пояснюється галицьким походженням. Як невластиві київській мові, полонізми вмерли в ній разом із схоластичною літературою, живучи надалі в народній мові Галичини.

Як лінгвістичну працю, словник П. Б. можна вважати за наукову роботу. Його підхід до праці, самостійне вибирання матеріалу з низки великих творів, намагання дати порівняльний матеріал з чужих мов, — усе це характеризує його як видатного вченого XVII в. Таких лінгвістичних праць не було вже на Україні в XVII й XVIII в. Є лиш низка словників цієї доби, що складено за зразком лексикону П. Б. (пор. „Синонима славеноросская“, вид. Житецький: Додаток до книги „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.в.“, ст. 5—102; в описі рукописів Яцимирського „Описание южно-слав. и рус. рукописей заграничныхъ библиотекъ“, т. I, Сб. ОРЯ, т. 98, стор. 489; Погорѣловъ, Сборники и лексиконы, Библ. Москов. Син. тип. ч. 1, в. 2, ст. 99).

Оскільки „Лексіконъ“ П. Б. був поширений серед сучасників, бачимо з того, що через 26 років потрібне було нове видання. Видавець, Іоїль Труцевич, у передмові до другого видання каже: „Лексіконъ якъ есть потребный, и пожитѣчный многимъ; стогò зрозумѣть лѣтво, ижъ презъ той небарзо дѣлгій часть такъ оскудѣлъ жѣ ѡмалъ гдѣ егò видеть барзо“. Але про практичне значіння „Лексікону“ маємо мало відомостей. Хоч П. Б. й каже, що його складено „въ поощреніе искусѣйшимъ и въ пользу спудеѣмъ“, проте не виявлено, на яку мету їм міг служити словник. Загальні зауваження подано в таких словах: „Широкій и великославленный языкъ славѣнскій... маючи оквітое залецене не тѣлко отъ писмъ Бгѣословскихъ и гѣмноѡ церковныхъ зъ еллинского нимъ претлумаѣоныхъ, але и зъ Ъ лтургій, и иныхъ таѣмницъ котѡрыи, ся тымъ языкѡмъ въ великой и малой Россіи, въ Сѣрбіи, Болгаріи, и инымъ сторонамъ отправуютъ: ижъ трѣдности тѣжъ словъ до вырозумѣннѣ тѣмныхъ многіи въ собѣ маѣтъ, заѣмъ и самаа црѣквѣ россійскаа многимъ власнымъ сыномъ своимъ въ огиду приходить: мѣтѣю народа моего я... ревность ку помноженію црѣкве Бжѣи маѡчи... Лексіконъ тѡпомъ на свѣтъ выпускаю“ (передмова). Отже, головне завдання автора, з його-таки слів, — полегшити розуміння црелов'янських текстів. Оце все, що П. Б. говорить про призначення словника. Але між висловленням тут і складом словника є, наче, суперечність. З одного боку, бачимо бажання автора наблизити мову до простої народньої, з другого, що вже відзначалося при аналізі лексичного складу словника, поруч слів укр., рос. та польських в пояснювальній частині багато слів грецьких та латинських. Хоч П. Б. й призначує лексикон для людей освічених „спудеѣвъ“, проте, црелов'янська мова, з якої він перекладає, їм зрозуміліша за латинську та грецьку. Очевидячки, П. Б. не висловлює до кінця своєї думки.

Зміст словника, його мова, звичайно, мусіли відбивати тодішнє культурне й політичне життя України. Відомо, що доба, коли працював П. Б., відзначається в історії України особливим пориванням розв'язати релігійно-національні питання. Боротьба за допомогою слова (полемічна література, церковна промова) характерна для цілого віку. Релігійні питання можна розглядати як одне з головних тасел, під ознакою яких проходила національна боротьба в XVII в. Орудуючи словом, оборонці православ'я повинні були

знати, як користуватися ним, як довести свою правоту. На це потрібна була надійна підготовка певного напрямку, потрібні були грецькі й латинські слова, щоб перекласти текст або навести цитати з авторитетних творів святого письма. Коли П. Б. каже, що склав лексикон, „рєвность ку помножєню прѣкве Бѣеи маючи“, то, мабуть, мав на оці дати підручник, що був-би корисний у боротьбі з уніятами та католиками.

Є. Ю. КАГАРОВ.

Проф. Ленінгр. Ун-ту.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО РУХУ НА ЗАХОДІ.

В наші дні неможливо працювати в якій-небудь галузі знання, не будучи добре обізнаним з поступом даної науки по інших країнах. Це стосується однаково й педагогіки. Педагогічна думка Заходу працює над тими самими проблемами, над розв'язанням яких працюємо й ми, хоч, натурально, ці проблеми ставлять і розв'язують у нас інакше, як по капіталістичних країнах. Так, наприклад, принцип „локалізації“ навчання (вживаючи терміна Е. А. Звягінцева), краєзнавчий ухил уперто провадиться не тільки в нас, але й мало не по всіх країнах Європи й Америки. Особливо це треба сказати про Німеччину та Італію, де краєзнавство стає що-раз могутнішим культурним і громадським рухом, що прийшов у школу. Німецькі педагоги O. Schmidt, Henck, Traudt, Göbelbecker, Wigge, R. Berndt, P. Conrad і ин. доводять, що вся шкільна праця повинна базуватися на краєзнавчій підставі. Цюрихський педагог A. Schneider, як і багато інших, вважає краєзнавство за особний предмет навчання. Пояснювальна записка пруського міністерства народньої освіти з 16. III. 1921 р. визнає краєзнавство і за методичний принцип і за особний предмет навчання. Той самий дуалізм ми спостерегаємо і в російській літературі: якщо К. В. Сівков вважає за бажане вмістити в програму шкіл II ступеня краєзнавство, як самостійний навчальний предмет, то А. І. Дзенс-Литовський, Е. А. Буданов, А. Г. Ярошевський стоять твердо на тому, що краєзнавство повинно бути тільки загальним провідним принципом навчання¹⁾.

Але й по інших країнах Європи краєзнавство (нім. Heimatkunde, франц. science du lieu natal, польськ. krajoznawstwo й т. ин.), краєвий принцип навчання (італ. il regionalismo) беруть за підвалину всієї шкільної праці. У Франції навіть такий представник офіційної педагогічної думки, як Поль Лапі (P. Lapie), взагалі кажучи далекий од усякої революції в шкільній справі, обстоює за краєвим характером (un caractère régional) учительських інститутів, що на його думку, повинні пристосовуватися до місцевих економічних

¹⁾ Див. І. М. Гревс, Школьное краеведение в Германии, Л. 1926; A. Schmidt, Wegweiser zum prakt. Betrieb d. Heimatkunde, Langensalza 1926, особливо стор. 47 та далші. Німецьку літературу „краєзнавчої педагогіки“ подано також у моїй статті: „Современные течения в методике преподавания географии и краеведения в Германии“, Краеведение 1926, ч. 4, стор. 509—520.

обставин¹⁾. Він-таки зауважує, що навчання географії повинно починати від вивчення найближчої околиці (*de l'étude du milieu immédiat*)²⁾. Мало не тими самими словами висловлюють цю думку польські педагоги: напр., Людвика Єленська в своїй методиці перших років навчання пише: *Punktem wyjścia w nauczaniu historii i geografji powinna być najbliższa okolica*³⁾. Про звязок шкільної праці з найближчим оточенням дитини (*związek tej [szkolnej] pracy z życiem dziecka i jego najbliższego otoczenia*) кажуть *Wł. Górecki, H. Rowid* і ин.⁴⁾. В Італії краєзнавчий підхід у навчанні запроваджує Джованні Крочоні (*Crocioni*), що обстоює за вивченням рідного краю та його культури (*studio della regione, della cultura regionale*) як за початковим пунктом шкільних праць⁵⁾. Джузеппе Тароцці (*Tarozzi*) в своїй „Дидактиці“ й собі зауважує, що вивчати географію треба, починаючи з тих місцевостей, що і найближчі їй добре відомі (*La posizione dei luoghi più noti e più vicini*)⁶⁾. Багато уваги дає сучасна методика на Заході справі про навчання в школі й етнографії рідного краю (у рос. л-рі А. Никифоров, *Этнография в школе*, Ленинград 1926). Пруське міністерство включило етнографію до навчальних планів німецьких середніх шкіл підвищеного типу (*deutsche Oberschule*). Останнього часу в Німеччині вийшло чимало праць про етнографічний елемент у шкільній роботі, найбільше про те, щоб учні збирали матеріали з фольклору⁷⁾. Відомий французький етнограф В. ван Геннер вітає те, що школярі вивчають народню поезію, вірування та звичаї⁸⁾. В царині навчання рідної мови цей краєзнавчий ухил виявивсь у тому, що місцевого діалекту вживається в шкільній практиці (про це див. далі).

Комплексна система навчання того чи того зразка починає втілюватися в Німеччині (*Gesamtunterricht*), Франції й Бельгії (*méthode des centres d'intérêts*), в Польщі, Угорщині та інших країнах⁹⁾.

Решта бойових гасел нової педагогіки: активно-трудоий принцип, дослідний підхід, колективна організація праці, самоврядування учнів і т. ин. —

1) Paul Lapie, *Pédagogie française*, Paris 1926, стор. 190—195.

2) P. Lapie, там-таки, стор. 21.

3) Dr. Ludowika Jeleńska, *Metodyka pierwszych lat nauczania*, Warszawa 1926.

4) Wł. Górecki, *Szkoła i Nauczyciel*, 1925, ч. 5, стор. 144; Henryk Rowid, *Szkoła twórcza*, Kraków 1926, стор. 261.

5) Про італійський „регіоналізм“ у педагогіці див. F. G. Ippolito, *Problemi della vita e dell'educazione nazionale*. Firenze 1925.

6) Gius. Tarozzi, *L'Educazione e la scuola. Didattica*, Bologna 1922 p. 297.

7) K. Reuschel, *Die Volkskunde im Unterricht*, Berlin 1917; E. Samter, *Kulturunterricht*, Berlin 1918; Lüers, *Volkskundkunde im Unterricht d. höher. Lehranstalten* Frankf. a. M. 1924; Dr. Müller, *Volkskunde und Schule*, Langensalza 1925; Martin Freytag, *Die Möglichkeit der Verwertung der Volkskunde im Unterricht der Volksschule*. Langensalza 1925; G. Thilenius, *Völkerkunde u. Schule*, München 1926².

8) *Mercure de France* 15/I 1926, p. 472—473.

9) Про комплексну систему в Німеччині див. Г. Поляк, *Комплексное преподавание в Германии*, М. 1926 і мою статтю в „Вопросах комплексного обучения в школе“; II, Лр. 1925; про „методу центрів інтересів“ — Decroly, *Vers l'école rénovée*, Bruxelles 1921 (вкупі з Gerard, Boon); A. Hamaidé, *La méthode Decroly* 1922; про комплексну систему в польській школі див. H. Rowid, *Szkoła twórcza*, Kraków 1926, 272—278; K. Petrykowski, *Szkoła i Nauczyciel*, 1924, ч. 3, стор. 81 і далі.

все це одночасно запроваджується в різних державах Європи й Америки. Принципи трудової школи опрацьовують у Німеччині Кершенштейнер, Зейдель, Рисман, Зейферт, Шарельман, Лай (Lay), Гансберг і ін.¹⁾, в Америці — Д'юї, в Італії — П'єр-Франческо Ніколі, Маврильо Сальвоні, Джузепе Джованазці, Пієтро Буфа²⁾, в Данії — Ейнер Банг, Едв. Леман³⁾, в Норвегії — Е. Сигмунд⁴⁾, у Польщі — Генрих Ровід⁵⁾, у Швейцарії — Ад. Фер'єр⁶⁾ та ін. Конечну потребу дослідного підходу у вивченні природознавства проповідується навіть у відсталій Іспанії⁷⁾. За колективну організацію шкільної праці твердо стоять у Франції — Рожер Кузіне⁸⁾, в Америці — Д'юї, Washburne та ін.⁹⁾, в Італії — Giovanpazzini¹⁰⁾.

Цікавість до психотехніки та до наукової організації школи виявляють усі країни Європи й Америки. Я не маю можливості спинятися на характеристичі цього нового й могутнього руху в сучасній педагогіці, але хотів-би зазначити, що не тільки в Німеччині, але й на двох протилежних кінцях Європи — в Норвегії та Іспанії — старанно вивчається питання про професійну орієнтацію в школі (праці Ельги Енг і Конде де Альтеа)¹¹⁾, що в Німеччині та в Італії одночасно досліджується криву розумової праці та її елементи¹²⁾. Одночасно знімають голос за заснування нових педагогічних дисциплін: дидаскології або науки про навчителя (в нас Т. Маркор'ян, Є. Кагаров, у Німеччині — Fr. Schneider, Else Voigtländer, K.

¹⁾ Твори цих педагогів знає кожний російський навчитель. Див. про них А. Болтунов, Трудовая школа. Л. 1926³; А. Пинкевич, Педагогика II. М. 1926, pp. 3 и 4. С. А. Каменев, Трудовая школа, Ростов-Дон 1925, р. 6; С. А. Анан'їн, Трудове виховання, його минуле й сучасне, Київ 1925, розд. 5.

²⁾ Maurilio Salvoni, La Scuola di educazione dell'attività spontanea (Rivista di psicologia 1920); Giuseppe Giovanazzi, Per la scuola attiva, Milano 1926 (пор. рецензю Lombardo-Radice в L'Educazione Nazionale 1926, Settembre, p. 11 — 14).

³⁾ Internation. Jahresber. Erziehungswissenschaft I, 1926.

⁴⁾ Einar Sigmund, Arbeidsskolen, Kristiania 1923.

⁵⁾ H. Rowid, зазн. тв.

⁶⁾ Ad. Ferrière, L'école active, 1922.

⁷⁾ Enrique Rioja, Cómo se enseñan las ciencias naturales, Madrid 1925², p. 9 — 18.

⁸⁾ R. Cousinet, La méthode du travail libre par groupes pour les enfants de 9 à 12 ans, Paris 1925.

⁹⁾ Про Д'юї див. угорі. До шкіл, що „соціалізують“, належать в Америці школи в Гарі (Putman, The Gari schools, Educational Review, 1918 квітень), чотова школа (Platoon-School) в Детройті (Ch. Spain, The Platoon school, New-York 1924), літні школи в Аргентині (Luzuriaga, Escuelas de ensayo, Madrid 1924, 52 і д.).

¹⁰⁾ В цитованому вже творі Giovanpazzini говориться про активну школу, як про трудову громаду (comunità di lavoro).

¹¹⁾ Helga Eng, Psykoteknisk prøve for elever ved Oslo Guldsmedforskole, 1926, Conde de Altea, La orientación profesional y la escuela 1922. Попів. ст. з тим самим заголовком у Rivista de pedagogia, 1926, липень, ст. 300 і д. Для Італії див. Rivista pedagogica, 1926, ч. 6 — 7, p. 586, L'educazione nazionale, 1926, ч. 7, ст. 78 і д.

¹²⁾ В Німеччині Крепелін і його школа (див. мою книжку „НОТ и учитель“, Лгр. 1927, р. I), в Італії — S. de Sanctis та його учні: Banissoni, T. Scelba-Sandesky та ін., школи в Вінетці (Washburne Vogel-Gray, The Winnetka public schools, 1926).

Muthesius, W. Döring, A. Rach, в Норвегії — S. Nordeide та ін.¹⁾, науки про педагогічне оточення (нім. Milieukunde), тоб-то про соціально-психологічну структуру класи або колектива учнів залежно від різних чинників (Kruckenberg та ін.)²⁾.

Схожі риси виявляються не тільки в опрацюванні головних, кардинальних проблем педагогіки, але й у дрібних технічних способах, що їх радить сучасна методика окремих навчальних дисциплін.

Так, напр., дуже знаменно, що останніми часами по різних країнах Західної Європи одночасно починають обстоювати за рідним діалектом у шкільній практиці. Згідно з поглядами сучасних німецьких педагогів (O. Karstädt, Hördt, Krieg та ін.) місцеву говірку повинно взяти за підвалину вивчення рідної мови³⁾. В Італії таку саму думку мають Lombardo-Radice, B. Lunedei та ін.⁴⁾. В обох країнах видається низку підручників, хрестоматій, то-що, місцевим діалектом (італ. gli almanachi regionali per le scuole). В Норвегії⁵⁾, Іспанії⁶⁾ вживати діалекта вільно дозволяється в шкільній практиці.

По різних країнах одночасно домагаються практичного, життєвого ухилу письмових вправ учнів у мові. Німецькі педагоги кажуть про lebensvolle Sprachübungen, італійці — про lettere d'affari, іспанці — про documentos usuales, росіяни — про протоколи засідань, ділові папери, то-що⁷⁾.

Графічну методу, прикладаючи її до рідної мови та до літератури, опрацьовують у Норвегії (Naess), на Україні (А. Р[озенберг], А. Міртов) та по інших країнах⁸⁾.

Дуже поширене останніми часами в Америці „мовчазне читання“ (silent

1) Про твори назв. німецьких дослідників див. мої статті „Учительская профессия в свете современной психотехники“, „Пути Коммунистич. Просвещения“ 1926, ч. 8—9) і „Наука об учителе“ („Уральский Учитель“ 1926 № 11—12). Книга норвезького вченого S. Nordeide має назву Læren og Læraarbeidet, Kristiania 1921.

2) Про класу, як життєву й трудову громаду (Lebens- und Arbeitsgemeinschaft) див. Schulreform 1925, ч. 2, стор. 72 і далі. Психічну структуру сільської дитини досліджували Heywang, Bode, Fuchs, Jaeschke, Busemann та ін., пролетарської — Kautz, Rühle, Kanitz. Див. ще Kruckenberg, Die Schulklasse, Leipzig 1926. Про „Milieukunde“ — Die Erziehung 1926, ч. 9.

3) Otto Karstädt, Mundart und Schule, Langensalza 1925⁴.

4) Lombardo-Radice, Lezioni di didattica 1925⁵, B. Lunedei, Il dialetto nella scuola (Nuova scuola italiana 1926 ч. 40. Fontanelli, Nuova scuola ital. 1926, № 23, p. 374. A. Sancisi, Il dialetto nella scuola 1926.

5) Листовне повідомлення д-ра E. Sigmund'a.

6) F. M. Alpera, Cómo se enseña el idioma, Madrid 1925, p. 38—40; про користь од вивчення в школі діалекту (la utilidad del estudio del dialecto) див. ще Revista de pedag., 1926, ч. 4, ст. 149.

7) R. Aschner, Lebensvolle Sprachübungen in Sachgruppen des Alltags, Leipz. 1926⁶; Struhalla u. Thiel, Geschäftsaufsätze, Prag 1925; Revista de pedag. 1926, ч. 7, p. 297.

8) Див. статті Naess'a в норвезькому журналі: Skole og Samfund 1925, ч. 9, 348 дал., А. Р., Графический метод в преподавании родного языка и литературы („Путь Просвещения“, Харків 1925, ч. 7—8, 82—91) і А. В. Миртова, Вводные уроки в курс литературы („Радянська Школа“, Луганськ 1927, ч. 1, 24—28). Для Німеччини пор. журнал „Mittelschule“ 1926, 25.

reading) радить (зовсім незалежно від американців) дехто з російських педагогів (Н. Іллінський, Б. Єрофєєв та ін.)¹⁾.

В методиці математики німецькі педагоги (Eckhardt на педагогічній конференції в жовтні 1925 р.) висувають принципи чотирьох А: Anwendung, Anschauung, Abhängigkeit, Arbeitsunterricht (тоб-то застосування, наочність, залежність і трудовий принцип). Математичні завдання повинні мати життєвий, або, як висловлюються німецькі педагоги, „ґрунтовий“ (bodenständig) характер. Математика в школі повинна стати „вивченням дійсності“ (Wirklichkeitsunterricht, L. Falkner). Французький педагог Р. Lapie пише: „Les problemes de calcul ne doivent pas contenir de données arbitraires, mais correspondre à des actes réels de la vie courante“²⁾. Так само в Італії методисти стоять на практичному й реалістичному ухилі навчання математики (indirizzo pratico e realistico)³⁾. Це тяжіння до „життєвості“ в навчанні математики доходить у Німеччині до того, що там існують особливі задачники, спеціально для поліційних шкіл (суспільствознавчий матеріал у своєрідному тлумаченні)⁴⁾.

Краєзнавчий підхід у вивченні суспільствознавства (зокрема історії) захищає багато видатних методистів на заході: Aug. Teacklenburg, P. Günther, Strunk, Jos. Blau та ін. R. Berndt склав цілий курс історії Німеччини, а Klemm культурознавства, взявши за підвалину краєзнавство⁵⁾. І якщо комплексові програми московського ГУС'а поволи розсують просторові рамці суспільствознавства від рідного краю через дану республіку (або край) і С.Р.С.Р. до меж усієї земної кулі, — то принцип сучасної еспанської методики суспільствознавства виголошує: la región — la nación — el mundo⁶⁾. Те саме бачимо ми в Італії, Норвегії й т. ін.⁷⁾.

Подам ще декілька прикладів: питання про шкільний кооператив опрацьовують одночасно у Франції (Voiron), у Польщі (Fr. Dąbrowski), в Іспанії⁸⁾, методи обліку шкільної праці — в Польщі, Америці, Італії⁹⁾, аналізу педагогічного процесу провадиться в Німеччині, Італії, Америці¹⁰⁾. Отже, скрізь у світовій педагогіці бачимо схожі явища, що їх спричиняють загальні соціально-економічні стосунки нашого часу.

¹⁾ Н. Ильинский, Обучение родному языку в красноармейской школе („Красн. Боец“, 1923, № 20); Б. Ерофеев, Молчаливое чтение („Путь Школы“, 1925, № 1).

²⁾ Paul Lapie, *Pedagogie française*, p. 21.

³⁾ Tarozzi, *Didattica*, p. 321.

⁴⁾ Bose und Kieh, *Rechnen f. Beruf u. Leben. Lehr- und Übungsbuch f. preuss. Polizeiberufsschulen*. 1925.

⁵⁾ R. Berndt, *Die Heimat als Mittelpunkt deutscher Geschichte*, Wien 1923; Klemm, *Kulturkunde auf heimatlicher Grundlage* (Z. f. päd. Psych. 1917).

⁶⁾ Див., напр., *Revista de pedagogia*, 1926, IV, 151.

⁷⁾ Див. для Норвегії, O. Schulstad, *Undervisning og Opdragelse*, 1921, p. 14.

⁸⁾ Див. статті Voiron у *Revue pédagogique* 1926; Fr. Dąbrowski в *Rocznik pedagogiczny*, Seria II, tom 2, Warszawa 1924; [L. Luzuriaga], *La cooperación escolar*, *Revista de pedagogia* 1926, X, p. 470-473 та ін.

⁹⁾ Див. Н. Rowid, *Karta indywid. uczniów* (*Ruch pedagogiczny* 1923, № 9--10); *La nuova scuola italiana* 1926, p. 786 і д. Для Америки характерні праці Helen Parkhurst про Дальтон-план, Washburne про Віетку-план та ін.

¹⁰⁾ W. Moog, *Vom Wesen des pädagogischen Aktes* (*Zeitschr. f. pädag. Psychol.* 1925, № 1, 1--12); A. Rach, *Die Arbeit des Lehrers*, Langensalza 1926; Mariano Maresca, *Introduzione alla didattica*, Catania 1915; його-таки *La lezione*, Roma 1920. Для Америки див. мою книгу „НОТ и учитель“, Ленінград 1927 і особливо мою-таки статтю у збірнику: „Вопросы НОТ в школе“, Ленінгр. 1927.

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ.

ПРО СТАНОВИЩЕ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ЗЕМЛЕЗНАННЯ.

Дефініція суті сучасного землезнання, як узагалі дефініція суті кожної живої науки, виходить у різних методологів дуже різна. В двох тезах всі методологи згодні:

1. Предмет землезнання — земля.

2. Землезнання належить до т. зв. простірних наук, воно досліджує й описує земні простори, як астрономія (з астрофізикою) небесні.

Що-до третьої головної тези:

3. Землезнання є загальна наука — нема згоди між методологами. Але коли навіть такий «enfant terrible» між ними, а саме Е. Банзе¹⁾, без застережень визнає цю тезу й виразно аналогізує географію з філософією²⁾, повинен і я її придержуватися, тим більш, що її не від учора голову³⁾.

На мою (й переважної частини сучасних наукових географів) думку, землезнання є загальна простірна наука про землю. Таке воно було й у класичнім старовіку й у часи відродження й теперички є.

Чому-ж — питає дехто — така незгідність у поглядах минулих і теперішніх методологів землезнання? Чому такі довгі часи географію вважано за одну з історичних, а в кожному разі гуманістичних наук? Чому й до нині такі голоси, хоч і досить несміливо, а таки піднімаються? Чому в нас на Україні й у Східній Європі взагалі в'яжуть географію залюбки чи з історичними, чи (саме тепер) з економічними й соціологічними, отже нарешті з гуманістичними науками (Geisteswissenschaften).

Відповісти на ці питання, здавалося-б декому, не легко. Зокрема, коли бачимо, як плутаються в цих справах навіть визначні методологи, пр., хоч-би Геттнер. А проте для дослідника з реальним природничо-географічним світоглядом відповідь на такі й їм подібні питання, як зараз побачимо, дуже не важка. Спробуймо її дати.

1) Ewald Banse, *Geographie*. Petermanns Mitteilungen. 58. Jg. 1912. I. 1. Die Seele der Geographie. Braunschweig und Hamburg 1924. *Lexikon der Geographie*. Ibidem 1923. I. Bd. sub. voce.

2) «Wie die Philosophie der Inbegriff der ganzen Wissenschaft, so ist die Geographie der Inbegriff des Erdrealen».

3) Нинішня географія. Львів 1905. Ст. 11. Історія землезнання I. Київ-Прага 1925 ст. 6 д.

Всі, здавалося-б, такі великі, суттєві відмінності в поглядах на істоту географії походять тільки з різного розуміння її предмету, себ-то землі.

Це різне розуміння землі залежало й залежить:

1) від ступеня культури, що на ній знаходиться чи ціле людство чи якась більша чи менша його група;

2) від стадії, на якій, коли триває цей культурний ступінь, знаходиться людство чи його група.

На всіх ступенях і стадіях розвитку людства та його розумової культури, в котрих панував антропоцентризм, головним змістом поняття «земля» чи «країна» були люди, було населення землі чи країни. Таке було і на самих початках розвиткових ступенів і поодиноких їх стадій (в «дитинячих» віках) і при їх кінцях («старечі» віки). Розуміється також у всіх стадіях хвилювого занепаду розумової сили чи часах переваги почування над розумом.

Щойно «в силі віку» кожного культурного ступеня чи стадії приходить тямка, що «земля» чи «країна» це частина чи твір природи, що земля й усе земне належить до тієї-ж-таки природи й треба його по природничому розуміти. Тоді на місце антропоцентризму стає в розвитку землезнання фізіоцентризм. Географія стає в таких розвиткових ступенях чи стадіях природничою, стислою наукою й швидко поступає наперед. Аж поки знову не покажуться прояви старіння й антропоцентризм знову не приглушить фізіоцентризму.

Дотеперішня історія землезнання, як науки, ілюструє ці тези просто чудово. Землезнання як природнича наука розвивається й цвіте тільки тоді, коли підпадає антропоцентризм і будиться серед досяглішого людства гін і хист до досліджування природи. Такі часи були тільки два рази: в старовіку (III, II і I віки до Хр.) й є саме тепер, починаючи від другої половини XIX віку. Ці поглядно короткі часові періоди є zarazом одинокі, коли землезнання міцно стоїть на власних ногах, як самостійна наука, й відповідає своєму завданню: досліджувати й описувати землю.

Натомість у часах антропоцентризму (пр., часи розцвіту грецької філософії, часи римського цесарства, ціле середовіччя, часи гуманізму і його епігонів аж глибоко в XIX вік), коли людина й її діла стояли в осередку інтересу егоцентричного на подоби дитини людства, коли земля чи поодинокі її країна інтересували не сами по собі, а тільки як місце пробування їхнього населення, — тоді географія «попадала», між гуманістичні, стисліше кажучи, історичні науки, робилася нікому непотрібним збірником назв і чисел, історичних, антикваричних, економічних анекдот і т. п. безвартісного баласту. Останнього, найосновнішого зведення географії на історичне подвір'я довершив перед сотнею років Карло Ріттер. Вплив його поглядів державсь аж надто довго, перед усього в офіційній і шкільній географії, зокрема в країнах, де географію свідомо чи несвідомо нехтувалося (в першу чергу в колишній Росії). Не дивно, що в Східній Європі так часто ще зустрінешся з поглядом, що географія це історична наука або (ще краще), що географія це не є ніяка наука, а конгломерат всілякого з різних наук позбираного матеріалу.

Дехто здивується може, що в нинішній розвідці так «глибоко черпає». Та це необхідно, щоб з'ясувати становище історичної географії в системі

сучасного землезнання. За часів найбуйнішого антропоцентризму в географії вся вона набувала, так мовити, історичного обличчя. Такі були часи логографів, Геродота, Страбона й Павзанія, Орозія й Космаса, опісля Клювера й Целарія, Ріттера й Ріттерівіців. Ще на початку 70-х років минулого віку писав Г. Гуте у вступі до свого підручника географії: «die historische Geographie ist erst die eigentliche Erdkunde».

Такі часи ледві чи коли ще вернуться. Земля з «найстаршого божеського ества» (Платон), з «дому виховання людства» за телеологічними законами, що їх «встановив сам бог» (Ріттер), зійшла мабуть уже без вороття ні на що інше, як на природню одиницю, до речі сказати: на дрібну світову пилінку, прив'язану тяготінням до одного з менших, темніших, холодніших сонць. А людина з «божого сина» стала одною з порід тваринного світу, — отже, теж частиною природи й одним із предметів природознавства...

Вороття для антропоцентризму в землезнанні вже нема. Допомогти йому до нової переваги може тільки наглий чи повільний культурний занепад усього людства.

Землезнання історична наука не є й не буде. Часи, коли воно мало історичний характер, були разом з тим часи його глибокого занепаду.

Та була й дотепер є в системі землезнання окрема ніби галузь (чи радше спосіб підходу й розгляду), що носить назву історичної географії.

За батька цієї історичної географії *par excellence* вважають Пилипа Клювера (1580 — 1622)¹⁾. Його остання книжка мала за один вік від 1624 — 1729 не менш як 39 видань²⁾. Головна заслуга Клювера полягає в тім, що він перший пірвав з дотеперішньою поведінкою гуманістів-географів: подавати географію Страбона чи Птолемея як сучасну географію, помімо величезних, наочних, кожному відомих змін у мало не всіх антропогеографічних відносинах, що зайшли від старовікових часів. Клювер відділив «нову» географію, що описувала актуальний стан земель і країн, від «історичної», що займалася географічними відносинами земель і країн в історичній минувшині, головню в старовіку.

Слідами Клювера пішли й розвивали цю історичну географію: Конрінг³⁾ (1661), Палмеріус⁴⁾, Целларіус⁵⁾, Бургіньон д'Анвіль⁶⁾, Фрере⁷⁾, Гейне, Госселен⁸⁾, Маннерт⁹⁾. В перших трьох чвертинах XIX віку історична гео-

1) Philippus Cluverius, *Germaniae antiquae libri tres*. 1616. *Sicilia antiqua cum minoribus insulis adjacentibus*. 1619. *Italia antiqua*. 1624; й головню *Introductio in universam geographiam tam veterem quam novam*. 1624.

2) J. Partsch, Philipp Clüver, der Begründer der historischen Länderkunde. *Pencks Geographische Abhandlungen*. V. 2. Wien-Olmütz 1891.

3) *Graeciae antiquae descriptio*. 1678.

4) *Notitia orbis antiqui*. 1701—1706.

5) *Atlas Antiquus*. 1768.

6) Fréret, *Observations générales sur la Géographie ancienne* видрукувані аж 1850 р. в *Nouvelles Mémoires de l'Académie des Inscriptions*. T. XVI.

7) Gossellin, *Géographie des Grecs analysée*. 1790 etc.

8) Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*. 1795.

графія добула собі право громадянства серед інших наук, навіть, завдяки традиції й рitteriанізму — більше значіння ніж властива географія. Головні репрезентанти історичної географії тих часів це: Нібур ¹⁾, Укерт ²⁾, Форбігер ³⁾, Кіперт ⁴⁾ і багато інших, між ними відомий історичний картограф Карло фон Шпрунер (1803—1892), автор великих історичних атласів підручних і стінних, які до нині становлять прикрасу історичної картографії.

Систематичне трактування історичної географії в розумінні саме згаданих і з ними думкою споріднених авторів зверталось головню до старовіку. Можна з деякими обмеженнями сказати, що переважно тільки старовікова «географія» середземноморських країн в обсягу староримської держави була систематично оброблювана. І то не тільки конспективно, але й безліччю монографій, розвідок і причинків. Історична географія Пелопонесу Курціуса вийшла вже в 1851 р., географія старовікової Греції Бурзіана в 1872 р. Історичну «географію» земель по-за обсягом класичного світу, географію середовічних і старшо-нововікових держав, міст, шляхів, й ин. розроблялося більше принагідно, звичайно в чисто історичних творах, хоч не хибувало й її визначних монографій, розвідок, карт і т. ин.

Історична географія XIX віку була вся в руках істориків, археологів, філологів і інших репрезентантів гуманістичних наук. Розуміється теж репрезентантів антропоцентричної географії ріттерівського напрямку. В наслідок цього вона більш чи менш обмежувалася на історичній топографії: політичних організмів та їхніх кордонів, міст і сіл, шляхів, пристаней і т. ин. антропогеографічних предметів. Для істориків, філологів, деколи й археологів, такого освітлення видовища історичних подій вистачало, хоч і як воно було недовладне й поверхвне.

Народження новітнього фізіоцентричного землезнання в останній четвeртині XIX-го віку на разі не вплинуло на саме схарактеризовану історичну географію. Вона йшла далі своїм шляхом і серед переважної більшості істориків і дотепер панує погляд, що історична географія це тільки історична топографія, що має з географії тільки географічні назви, до яких дочеплюється виключно історичний матеріал. Це — мовляв — тільки помічна наука історії, з якою сам історик може з успіхом справлятися.

Та розвиток землезнання в природничому напрямку, дуже швидко охопивши всю суцільність взаємин людини з землею, дібравсь теж до царини, де працювала дотеперішня історична географія. Деякі влучні думки про раціональне розроблювання дійсної історичної географії висловив, правда вже в 60-х роках минулого віку, Марш ⁵⁾ й багато інших перед ним і після

¹⁾ Niebuhr, Kleine historische und philologische Schriften. Bonn 1828.

²⁾ F. Uckert, Geographie der Griechen. I—IV Weimar 1816—46.

³⁾ A. Forbiger, Handbuch der alten Geographie, nach den Quellen bearbeitet. Leipzig 1842—50 II. A. Hamburg 1877.

⁴⁾ H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie. Berlin 1878.

⁵⁾ G. P. Marsh, Man and nature; or physical geography as modified by human action. London 1864.

нього, нераз і не географів, та перелім звязаний у першу чергу з іменем Рацеля¹⁾.

Рацель, землезнавець з новітнім природниче-географічним світоглядом, перший, відколи географія зветься географією, поставив розгляд взаємин людства з землею виразно на одиноко правильну, природничу основу. Правда, й він не зміг визволитися від чару Ріттерових спекуляцій, все і всюди його боронив, ходити шляхами його думки географів захоочував. Та Рацель поставивсь до ріттерівських ідей критично, відділив їх географічне зерно від спекулятивної полови і, що найважніше, потрапляв їх якслід при науковій праці приміняти, чого сам Ріттер ніколи не міг досягнути.

Сам Рацель тільки небагато й посередньо сягав своїми працями на поле історичної географії в тодішньому розумінні. Та його діяльність раз на завісиди встановила для цілого обсягу географії людини ось який неписаний закон: не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємини її діл з землею, себ-то з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду й підготування неможливо якслід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історично-географічної проблеми, навіть дрібниці.

Остання чверть віку є тому час народження нової історичної географії, що чим-раз краще розвивається й чим-раз корисніша стає, як для останніх галузей і ділянок загального й описового землезнання, так теж і для нових напрямків різних історичних наук.

Встановити суть, завдання й методи опції новітньої історичної географії пробувало багато її представників з різним підходом і успіхом. Це завдання не легке. Можна, парафразуючи крилате слово поета, взагалі сказати: «географія є всюди звершена, куди не заходить людина з її мукою». З окрема це відноситься до історичної географії. При таких дослідах мимоволі не раз опадуть руки й мимохіть хотілося-б піти за Герляндом і людину з її справами просто викинути за борт землезнання. Та сумління природника неблаганно нагадує: людина — це частина органічного, тваринного земного світу, землезнання не може її залишити по-за межами своїх дослідів.

Землезнання є наука простірна, хронологічна, історія — наука часова, хронологічна. Здавалося-б декому, що взаємини далекі й посередні. Та є як-раз навпаки. „Географія лягла в основу історії“ — каже влучно Кант, — „бо події мусять все-таки до чогось відноситися“. Значить: відбуватися в якімсь географічним просторі. Коли історія не бажає бути відірваним од дійсности збірником імен і дат чи безплідним спекулятивним мізкуванням над подіями, вона муситиме що-раз більш уваги приточувати до географічних дійсностей. Географія завісиди була, тепер є й завісиди буде одна з найважливіших помічних наук історії й історичних наук узагалі. Дотепер однаке історики дуже мало її використовують...

¹⁾ F. Ratzel, Anthropogeographie. I. T. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Stuttgart. 1882. III Auflage. Stuttgart 1909. Politische Geographie. München 1897. III A. München 1923.

Новітнє землезнання без ніякого порівняння менш потребує історії, як історія його. Історія є помічна наука землезнання мало не тільки в генетичній антропогеографії, отже в дуже невеликій ділянці великої системи географічного знання.

Новітнє землезнання, як це перший докладно сформулював Ріхтгофен¹⁾, розглядає всі географічні предмети й явища з чотирьох поглядів: морфографічного, гіологічного, динамічного й генетичного. Вже при розгляді динаміки природною konieczністю входить між географічні елементи — час. При розгляданні генетики час висувається навіть на чоло географічного інтересу.

Та для географічної генетики цих п'ять чи сім тисяч років, у котрих розігралася ціла всесвітня історія, це тільки дрібна хвилячка на безмірнім океані часу, що його мусить охопити географічна генетика.

Цю географічну генетику можна з логічних міркувань назвати історичною географією в найширшому розумінні цього слова. Робить це між иншим Геттнер²⁾, відомий методик географії, хоч своїм звичаєм зводить справу до абсурду.

Ця найширше взята історична географія розпадається за Геттнером на:

1) палеогеографію — її відступає Геттнер великодушно «мабуть на завжди» історичній геології;

2) передісторичну географію — так само археології;

3) історичну географію. «Є безліч історичних географій», каже проблематично Геттнер та вказує всім їм проміжне, посереднє становище між географією та історією.

Геттнер, відомий як методолог з того, що систематично «збіднює» землезнання, відрізняючи від нього всі ці царини, на яких мабуть не почуває себе досить сильним до самостійної праці. Для цієї своєї ампутаційної роботи користується він логічними міркуваннями на основі спеціально спрепарованих ріттерівських ідей. З геттнерівськими поглядами на часовий чинник у землезнанні важко цілком погодитися.

Хоч землезнання й є перш за все наука про сучасність (*Gegenwartswissenschaft*), та явища минулого можуть і мусять бути розглядані географічно, т. зн. в їхньому простірному обумовленні. Цей влучний погляд висловив нещодавно Філіпсон³⁾ і згідно з ним здефініював палеогеографію як географію геологічної минувшини, історичну географію як географію історичної минувшини.

Для всякого новітнього землезнавця, не збаламученого відгомоном ріттерівського антропоцентризму і палеогеографія і передісторична географія й історична географія в класифікації Геттнера являють собою галузі історичного землезнання в його першій, найширшій розумінні.

¹⁾ Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie. Leipzig 1883, див. теж С. Рудницький, Нинішня географія. Львів 1905.

²⁾ A. Hettner, Das Wesen und die Methoden der Geographie. Geographische Zeitschrift. XI, 1905, 563 sq.

³⁾ A. Philippson, Der Geographieunterricht an den höheren Lehranstalten. Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen. Bd. LX. 1924. H. 1. Idem. Grundzüge der allgemeinen Geographie. Leipzig 1925. Bd. I. 16.

Палеогеографія — це землезнання всіх минулих ер, періодів, епох геологічного розвитку землі від часів остаточного заціпнення земної кори. Цей погляд визначного сучасного землезнавця Арльдта, розвинений у його двох великих творах ¹⁾, що його прийняв, як ми сами бачили, Філіпзон, ніяк не дозволяє нам ставитися до палеогеографії так легкодушно, як це робить Геттнер і попросту «проганяти» її з географії на геологічне поле. Вже сам факт, що найкращу й найобширнішу систему палеогеографії склав саме географ Арльдт, проречисто свідчить про приналежність палеогеографії до системи новітнього землезнання. Те саме доводить визначна участь географів як Екарт, Веґенер, Зупан у будівництві палеогеографії. Вона дисципліна щонайменш на стільки-ж географічна, як геологічна, й тільки такий геолог може в ній справді успішно працювати, що є рівночасно добрим географом (пр. пок. А. де-Ляппаран).

Палеогеографію тому треба вважати щонайменше за граничну дисципліну між географією та геологією, яку ці обидві великі науки спільно можуть управляти. Та ця частина палеогеографії, що досліджує якийсь географічний об'єкт уже після того, як він став у головних рисах тим, чим сьогодні є (отже суходіл суходолом, верховина верховиною і т. д.), належить без ніякого сумніву до землезнання й то саме до цього історичного землезнання в найширшому розумінні слова.

До нього теж, як угорі згадано, належить за Геттнером передісторична географія й історична географія. Це мали-б бути географії передісторичних та історичних часів, часів, коли людина, добувши собі зброю культури, почала опановувати природу.

Нелегко мені зрозуміти, чому Геттнер так виразно відділяє передісторичну географію від історичної, й не дивуюся, що обережний і критичний як завжди Філіпзон, окремішньої передісторичної географії видимо не акцептує. Бо що-ж властиво географа обходить хронологічна дата початку історії, опертої на цих чи тих писаних пам'ятках старовини? Ця дата для кожної країни інша. Дуже давня вона для Халдеї, Єламу, Єгипту, дуже пізня для України, ще пізніша для Америки чи Австралії.

Для землезнавця починається історична географія від хвили, коли людина стає активним географічним чинником і починає більш чи менш виразно впливати на природу краю, який замешкує. Ця хвиля може настати задовго перед початком писаної історії (пр., із південно-американських Кечья й Аймара), в кам'яній добі...

Також та обставина, чи історія, чи передісторична археологія є головна помічна наука історичної географії певного періоду часу чи певної країни, не дає доброго критерія, щоб розділити передісторичну від історичної географії. Найкращий приклад маємо в нас на Україні. Історична географія України починається (щонайпізніше) за часів грецької колонізації чорноморського побережжя (VII вік до Хр.). А передісторична археологія мусить бути для

¹⁾ Die Entwicklung der Kontinente und ihrer Lebewelt. Leipzig 1907. Handbuch der Paläogeographie. Leipzig, I. 1917. II. 1922.

історичної географії України аж глибоко в середовіччя бодай чи не найважливішою помічною наукою.

Тому не вагаюся думати, що розрізнити передісторичну географію від історичної непрактично й можна це проводити тільки в поодиноких випадках для поодиноких більш чи менш обмежених земних просторів. В кожному разі географія як передісторичних, так і історичних часів, належить до історичної географії в найширшому значінні цього слова.

Ця «найширша» історична географія ледві чи коли діждеться, щоб було визнано за нею право одноцільної дисципліни. Палеогеографія завсіди стоятиме осторонь від історичної *par excellence* географії. Одну розроблятимуть фізичні географи й геологи, другу антропогеографи й історики, археологи і т. д. Тому треба нам спрещувати тісніше поняття історичної географії.

І ця справа не легка. Є ще доволі вчених, що хотіли-б усі ділянки географії, де тільки входить у круг дослідів людина й її справи, зачислити до історичної географії. Про Ріттера та його епігонів тут і не згадую. Та, пр., Е. Ріхтер і Г. Вагнер (автор відомого академічного підручника географії)¹⁾ розуміють під історичною географією всі галузі географії, що потребують на їхнє розроблювання історичного знання й історичного підходу. Це значило-б, що поняття: історична географія й антропогеографія мало не тотожні. Ще далі йде віденський професор антропогеографії Е. Обергуммер, бо залучає до історичної географії: антропогеографію, політичну географію, етнографію (!) і властиву історичну географію, що представляє грище історичних подій і стан країв в історичній минувшині. Історична географія має вивчати всі ці географічні відносини й дійсності, котрі усуваються з-під природничого розроблювання. Її завдання є: вивчати людину в її простірнім розміщенні на земній поверхні по народах, державах, шляхах і оселях у цілім обсязі історичного розвитку. А найвища мета історичної географії: зрозуміти цілий культурний розвиток людства в його природнім обумовленні²⁾.

Мені здається, що так ставити справу просто неможливо. Всі ділянки землезнання, де виступає людина як географічний чинник, залучати до історичної географії ніяк не можна. Антропогеографія — назва багато краща, бо загальніше віддає зміст. Її помічні науки дуже численні: статистика, економічні й соціологічні науки, антропология, етнологія, археологія і т. д., і т. д. Історія між ними не найважливіша. То-ж годі цілу або мало не цілу антропогеографію означати назвою історичної географії.

Антропогеографія — це поняття без ніякого сумніву надрядне, історична географія — підрядне. Історична географія може бути тільки одною з галузей чи ділянок антропогеографії. Роздивімося, чи й де можна її в системі географічних дисциплін примістити.

Коли пристанемо на підрядність історичної географії супроти антропогеографії, тоді її становище починає дещо виразніше зарисовуватися. Віммер, один із головних репрезентантів новітньої історичної географії, хоч видно

¹⁾ Lehrbuch der Geographie. Hannover 1920. I. 31.

²⁾ Die Stellung der Geographie zu den historischen Wissenschaften. Antrittsvorlesung. Wien 1904.

в нього чималі впливи Ріттера, все-таки бачить, що історична географія, як наука, має завдання «описати різні стани земної поверхні в протязі історичних віків»¹⁾. Ще виразніше спрещував суть і завдання історичної географії Парч. Він каже: історичний землепис не може обмежуватися на тому, щоб давати історично-критичні підстави для рисування старовікової карти, а мусить класти собі завдання: представити образ природи й культури даної країни для даної епохи його минулого в сильнім внутрішнім звязку, в так само живих взаєминах між землею й людьми, як цього вимагається від сучасного наукового землепису²⁾. Кречмер ставить історичній географії ось які завдання: досліджувати земну поверхню в її взаєминах з культурним світом людини протягом історичного розвитку, простежити взаємини між краєм та народом у поодиноких періодах історії в їхнім причиновім звязку, вводити людину в її історичнім розвитку в звязок з видовищем її діяльності й досягати свого вершка в історичній географії культури³⁾.

Гец означає суть історичної географії так: історична географія порівнює земні простори що-до часових змін у їхнім вигляді, й що-до їхнього значіння, яке зазначається шляхом взаємин з людиною⁴⁾.

Кечке вважає історичну географію за граничну дисципліну поміж історією та географією. Вона розглядає земну поверхню й її частини як простір осідку й діяльності людини протягом історичного розвитку. Її завдання є: використовуючи, з одного боку, так дуже вдосконалені теперішні географічні засоби, з другого боку — історичні джерела в найширшому цього слова значінні, подавати географічні представлення поодиноких земних просторів за минулих часів. Цим шляхом має історична географія розробляти історичний землепис (*Länderkunde*) й поступати далі до загального, порівняльного історичного землезнання, якого однак не треба змішувати з природничою історією землі. Як помічна наука історії, має історична географія завдання методично вказувати істориків, як він має добре простірно виокремити історичні дійсності, події й стани земного підложжя. Вона дає йому засоби критично встановити, „де це властиво було“, й уможливає йому цим робом добути правильні історичні осуди⁵⁾.

Гинтер застерігає, щоб не змішувалося поняття історії землезнання з поняттям історичної географії: „Історія землезнання показує, як людство протягом віків доходило в що-раз більшій мірі до пізнання природи місця свого осідку. Натомість історична географія має показати, як уся поверхня землі або поодинокі її частин дійсно виглядала в данім часі в порівнянні з її нинішнім виглядом“⁶⁾.

¹⁾ J. Wimmer, *Die historische Natur und Kulturlandschaft*. I. München 1877. II. 1882. *Historische Landschaftskunde*. Innsbruck 1885.

²⁾ J. Partsch, Philipp Clüver etc., I. c.

³⁾ K. Kretschmer, *Historische Geographie von Mitteleuropa*. München 1904 особливо пор. вступ, ст. 1—24.

⁴⁾ W. Götz, *Historische Geographie*, Leipzig und Wien 1904. *Die Erdkunde*. XIX. T.

⁵⁾ R. Kötzschke, *Quellen und Grundbegriffe der historischen Geographie Deutschlands und seiner Nachbarländer*. Meisters Grundriss. Bd. I. Leipzig 1908. 397 sqq.

⁶⁾ S. Günther, *Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde*. Petermanns Mitteilungen, LVIII. 1922. II.

Вкінці згадаємо ще про погляди Бешорнера. Він уважає за найпростіше розуміти історичну географію як примінення історії до землезнання. Її завдання полягають у тому, щоб з'ясувати ці зміни, що відбулися за історичних часів на земній поверхні й на всіх її признаках («Merkmale», пр., політичні твори—держави), переважно та не виключно під впливом людини¹⁾.

З інших дослідників сути історичної географії згадаємо ще Кніля²⁾, Ахеліса³⁾, Редліха⁴⁾, Зігера⁵⁾, Бранді⁶⁾ та Маєра⁷⁾. Та наводити тут широко їхні погляди важко, й до повноти наведення й використання дотичної літератури тут у нас у Східній Європі, стреміти просто неможливо. При цім усякому легко замітити, що розходження поодиноких учених в їхніх поглядах на суть історичної географії більш формалістичні, як суттєві. Тому думаю, що можна вже перейти до загального розгляду змісту історичної географії, щоб на цій основі конче знайти її місце в системі географічної науки.

При цім розгляді можуть усякому стати за добрих провідників систематики Віммера, Геца, Кречмера й Бешорнера. Мимо деяких одмін в їхніх теоретичних поглядах на суть історичної географії, їхні погляди на обсяг і зміст її в загальних основах згодні.

Спробуємо на основі саме згаданих та інших авторитетів скласти коротку систематику сучасної історичної географії.

Перша головна царина дослідів історичної географії це історичне дослідження природи краю. Належить тут досліджувати зміни, що їх спричинили сили природи протягом історичних часів у вигляді краєвиду даної країни.

Ці зміни торкаються в першу чергу геосфери, себ-то цінкої поверхні. Її вигляд навіть за останніх кілька тисячоліть подекуди сильно змінився наслідком орогенних і епірогенних рухів земної кори, вулканічних вибухів, землетрусів, вітріння, дефляції, ерозії, абразії, акумуляції і т. д. Так повстає ділянка історичної геоморфології.

Друга ділянка: історична гідрографія мусить досліджувати й представляти зміни, які сталися у водах даного краю: його морях, ріках, озерах, багнах, джерелах і т. п. Тут були зміни, куди сильніші як у геосфері (творіння й зникання озер, зміна річних русел, обміління рік, зміни в підземних водах, джерелах, далі зиски й утрати суші, заливи й повені і т. ин., і т. ин.).

¹⁾ H. Beschorner, Wesen und Aufgaben der historischen Geographie. Historische Vierteljahrsschrift. Leipzig 1906. Historische Geographie. Kende's Handbuch der geographischen Wissenschaft. Berlin 1914. I. 344 sqq.

²⁾ B. Knüll, Historische Geographie Deutschlands im Mittelalter, Berlin 1903.

³⁾ T. Achelis, Die Aufgabe der historischen Geographie. Geographischer Anzeiger Jg. 1904.

⁴⁾ O. Redlich, Historisch-geographische Probleme. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXVII. 1906.

⁵⁾ R. Sieger, Zur Behandlung der historischen Länderkunde. Ibidem. XXVIII 1907.

⁶⁾ K. Brandi, Grundfragen der historischen Geographie. Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen. 1909.

⁷⁾ F. Mayer, Die Stellung der historischen Geographie im Rahmen der Gesamtgeographie. Geographischer Anzeiger. 1922.

Третя ділянка: історична кліматологія має переважне завдання досліджувати й представляти хитання клімату в історичних часах. Яку вагу має ця ділянка для зрозуміння історичного руху на землях посушного й підпосушного клімату, не потрібно розводитися.

Не менш важна є четверта ділянка історичної географії природи — історична біогеографія. Вона досліджує й описує рослинний і тваринний світ минулих історичних епох. Тут зміни, що їх спричинила головно рука людини, були величезні й цілком змінили фізіономію країн, що жили довгим «історичним» життям. Зокрема важна є історична географія лісу, степу, багон, оаз, звіринних і рибних багатств і т. ин.

Друга велика царина історичної географії — це історична антропогеографія (*sit venia verbo!*). До неї належать ось які ділянки:

1) Історична демографія, що повинна дослідити й представити числа, розміщення й рух людности даного краю в історичній минувшині.

2) Історична етнографія, що досліджує й представляє раси, народи, племена і т. ин., які заселявали за історичних часів даний земний простір.

3) Історична географія селитьби, яка досліджує заселення даного земного простору в історичних часах і розглядає всі оселі з погляду їх форми, положення, взаємин з землею і культурою, державою і т. ин.

4) Історична топографія, яка мусить встановити з можливо найбільшою повнотою й точністю всі місцевості даного земного простору й просліджувати їх протягом історичних часів (міста, містечка, села, замки, монастирі, церкви, поля, луки, ниви, ліси, урочища, стави, канали і т. д., і т. д.). Найважливішим вислідом цієї історично-топографічної праці повинні бути як-най докладніші й як-найбільше від шкідливого дилетантизму вільні історично-географічні словники. В тіснім звязку з цією ділянкою стоїть дальша:

5) Ономатологія, яка досліджує всі географічні назви для історично-географічних потреб.

6) Історично-політична географія, що досліджує й представляє політично-географічні твори минувшини, встановляє їх положення, межі, обсяг і взаємини з землею (території громад, великих посіlostей, різних адміністраційних і церковних округ — повітів, графств, мархій, земель, князівств, королівств, цісарств, епархій, архієпархій і т. ин., і т. ин.).

Всім цим ділянкам історичної географії служить і під певним оглядом їх усіх обіймає історична картографія, яка всі історично-географічні дійсності представляє на історично-географічних стінних і підручних картах й атласах.

Розглядаючи в цім короткім і від повноти далекім начерку зміст сучасної історичної географії, поставимо собі останні в цій розвідці питання:

1) Де можна примістити історичну географію в тіснішій значінні цього слова серед системи географічного знання?

2) Чи можна історичну географію вважати за самостійну науку чи бодай дисципліну?

Роздумуючи над першим питанням, кожний новітній географ мусить швидко прийти до переконання, що примістити історичну географію в системі су-

часного землезнання як самостійну галузь просто неможливо. На перший погляд треба-б її примістити в генетичній частині антропогеографії. Та тоді ціла перша царина історичної географії, себ-то історичне дослідження природи краю, повисло зовсім у повітрі, бо в антропогеографію її ніяк вмістити не можна. Так само абсолютно нема спромоги розмістити фізіогеографії й біогеографії історичних часів, як самостійної одиниці, по поодиноких ділянках усієї фізіогеографії й біогеографії. Історичні часи, хоч-би й разом з передісторичними, не надто малий шмат часу, щоб у генетичній фізіогеографії та біогеографії творити для них окремі галузі науки.

Найкраще було-б попросту викинути за борт усю природничу царину історичної географії. Це й робили та роблять історики, зокрема східноєвропейські. Та роблячи таке, вони сами себе викреслюють з рядів історичних географів у сучасному розумінні. Бо навіть увійшовши в становище сутого історика, мусимо признати, що історична географія, не даючи образу природи краю, в якому відбувалося історичне життя, не має для сучасної історії ніякої вартости.

Не менше лихо й з антропогеографічною цариною історичної географії. Вона вже тепер, коли новітня антропогеографія має за собою ледві піввіку розвитку, так сильно переплетена й позазублювана з антропогеографією взагалі, що частенько відділити історичної антропогеографії від останньої антропогеографії ніяк неможливо.

Отож, відпадає всяка можливість уратувати історичну географію як самостійну географічну дисципліну, що стояла-б між простірними та часовими науками. Геттнер виходить із цієї заковики дуже дотепно. В своїм консеквентнім обідняванні землезнання він великодушно відступає палеогеографію геології, передісторичну географію археології, історичну географію історії.

Всім иншим землезнавцям, у тім числі й мені, видається таке неможливим, бо, відірвавшись від землезнання, історична географія перестає бути географією.

Багато краще розв'язує цю нашу заковику погляд, що здавна панує у відомій на цілий світ географічній школі проф. Пенка. Виразно висловив цей погляд нещодавно професор географії в Базельському університеті Гугон Гасінґер. «Історична географія не є (самостійна) царина, а тільки спосіб розглядати як антропогеографічний, так і фізіогеографічний матеріал»¹⁾.

Цей погляд є безумовно й мій погляд. Історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує. Натомість у всіх царинах і галузях загального й описового землезнання є досить наукового матеріалу, що його можна розглядати із становища історичних наук. Та розробляти його як слід можуть тільки люди з новітнім природничо-географічним світоглядом, і з основним географічним знанням. На цьому історичні науки не тільки що не можуть нічого втратити, але навпаки дуже багато скористати...

¹⁾ Pop. Mayer, o. c.; T. Wagner, Methodik des geographischen Unterrichts. Leipzig 1925. 35.

В. І. СИНАЙСЬКИЙ.

Проф. Ризького Ун-ту.

ЧИСЛЕННЯ РОКІВ. ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНУ МЕТОДУ ПІЗНАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ Й НАРОДНЬОЇ ТВОРЧОСТІ¹⁾.

§ 1. Числення років і одиниця числення.

Коли зчисляється роки, мова йде звичайно про кількісну різницю часу при однаковому розмірі (якості) одиниці числення²⁾. Тому, коли, наприклад, дано в якій-небудь хронології роки 243-й, 250-й та 300-й, то це значить, що події 243 року відбулися перед подіями 250 року 7 роками раніш, а події 300-го року — 57 роками пізніш. Инакше кажучи, справа йде про індивідуально різні події зазначених років. Сучасні хронологи й історики працюють у науці під діянням даної логічної потреби в уявленнях про числення років, хоч-би їхні досліді стосувалися й до старовини. Тимчасом саме в царині дослідження старовини питання про тотожність одиниці числення року що-разу треба окремо обслідувати. А саме, при однаковій величині (розмірі, якості) одиниці числення, кількісна різниця одиниць може в деяких випадках зникнути, й події різних років внаслідок цього можуть стати одними й тими подіями. З'ясуємо це твердження на прикладі.

Десятьковий, натуральний або місячний рік має в собі 295 днів ($29\frac{1}{2}$ днів у місяці $\times 10$). Той самий натуральний, місячний дванадцятимісяцевий рік дорівнює 354 дням ($29\frac{1}{2} \times 12$). Нарешті, сучасний, теж натуральний, але сонячний рік, як одиниця числення, має 365 днів (точніш $365\frac{1}{4}$).

Візьмемо тепер для прикладу подію, заведену до літопису під 300 роком в 295 днів. В такому разі, при наступному переобліку даних 300 років, ту саму подію буде зазначено під 250 роком у 304 дні в одній хронології та під 243 роком у 365 днів у другій хронології. Отже, при кількісній різниці числення років та при якісній різниці одиниці зчислення — року ми маємо історіографічну тотожність одної й тої звістки. Ясно, що сучасні історики й хронологи повинні через це виявити певну обережність

¹⁾ Див. ще з цього питання мої праці: *Chronologie et historiographie de Rome dans leurs rapports mutuels* (Riga 1923). *Les XII tables au point de vue de la chronologie de Rome et de son calendrier*. *Das Zehnmonatliche Jahr in der römischen Historiographie* (Riga 1927). *Von Adam bis zu Jesu Christo* (Riga 1927).

²⁾ А втім, під якістю одиниці числення я розумію не тільки різний розмір самої одиниці числення, але й характер її — місячне, сонячно-місячне та суто-сонячне числення.

у всіх тих випадках, коли є підстава запідозрити тотожність одиниці зчислення року, а надто коли справа йде про вивчення старовини.

§ 2. Хронологічна метода пізнавати походження різних дат, що визначають одну й ту подію.

Певна річ, я не можу подати тут вичерпні дані хоч-би самої римської старовини про існування різних одиниць зчислення років¹⁾. Але я можу, щоб бути стислим, покликатися в цьому випадку на свідчення самої старовини: ... quos solos, quamvis mythici temporis postremos, tamen quia a memoria scriptorum proximos quidam certius definire voluerunt. Et quidem Sosibius scripsit esse CCCXCV, Eratosthenes autem septem et quadrigentos, Timaeus CCCCXVII, Aretes DXIV et praeterea multi diverse, quorum etiam ipsa dissensio incertum esse declarat. De tertio autem tempore fuit quidem aliqua inter auctores dissensio in sex septemve tantummodo annis versata: sed hoc quodcumque calignis Varro discussit, et pro cetera sua sagacitate nunc diversarum civitatum conferens tempora, nunc defectus eorumque intervalla retro dinumerans eruit verum lucemque ostendit, per quam numerus certus non annorum modo sed dierum perspicui possit (Censorin, De die natali, 21, 3—5). Це свідчення старовини виразно каже нам не тільки за ті труднощі, що стояли перед нею в численні років, але й про факт старанного переобліку в ній часу, коли брали на увагу різницю не тільки в роках, але і в днях. При тому характерна тут і пряма вказівка на різницю в 6—7 років, що, як ми бачили вгорі, являє собою різницю в переліченні років, які мають 354 дні, на роки, що складаються з 365 днів.

Що-до грецької історіографії, то візьмемо для прикладу розбіжні дати одної й тої події — зруйнування Трої й наведемо з цим таку таблицю:

Автори	Isocrates	Pherekydes	Sosibios	Eusebius	Eratosthenus et Apollodor	Manetho et Julius Africanus	Kastor	Hellanicus, Marmor Parium.	Timaeus
Рік зруйнування Трої перед Хр.	1059	1096	1171	1181/1180	1184/1183	1198	1208	1209	1334

З цієї таблиці ми бачимо, що не тільки хитання хронологічних дат тут розмаїте, але й сама амплітуда цих хитань чимала (1059—1334)²⁾.

Нарешті, надто відомі безкраї відхилення дат у царині біблійної хронології. Так, зокрема, загальне число років, що минули від створення світу до початку християнської ери, визначається 3671 роком (числення, якого вживають тепер жиди), 4000 років і трохи більше (числення сучасних учених), 5508 роками (числення, якого вживають на Сході у Візантії, Росії) і т. ин.

Отже, хронологічна метода в усіх тих випадках, де одну й ту подію визначено різними роками, — дає нам насамперед можли-

¹⁾ Докладніше див. про це в моїх зазначених угорі працях.

²⁾ Пояснення хронологічною методою різниці дат зруйнування Трої в зв'язку з переобліком років я дав у Les XII tables, p. 15.

вість спробувати пояснити різницю хронологічних дат різницею міри самої одиниці числення.

Таке перше значіння нашої хронологічної методи.

Величезні труднощі та розбіжність у хронологіях відпаде, якщо вживати хронологічної методи в зазначеному розумінні. На жаль, уже пізніші з стародавніх авторів, як, наприклад, Цицерон, втратили ясне уявлення про кількісну різницю одиниці числення року. Стрінувши видиму хронологічну розбіжність у своїх джерелах, вони звичайно розв'язували її на користь того чи того автора, маючи всі інші джерела за просто неправдиві. Так, той самий Цицерон (*Brutus*, 18) прямо каже за помилку Атія, який визначає дату вистави першої пієси Лівія Андроника 557 роком од заснування Риму. Вистава цієї пієси, згідно з іншим автором, за яким іде Цицерон, відбулася раніше, р. 514 (Варон). Цицерон установляє Атієву помилку так: вистава першої пієси Лівія відбулася за рік до народження Енія, 551 року. Коли припустити, міркує Цицерон, що перша вистава пієси Лівія відбулася 557 р., згідно з Атієм, то Енієві тоді було 40 років; і коли-б Лівій Андроник був того самого віку, то вийшло-б, що автор першої пієси жив-би пізніше, ніж Плавт і Невій, творці пізніших пієс.

Отже ми бачимо, що Цицерон, розв'язуючи дану розбіжність, іде просто за Вароном, хоч сам він каже: *est enim inter scriptores de numero annorum controversia (ibidem)*.

Тимчасом насправжкi ніякої розбіжності не було. А саме, Атії датує події, йдучи за іншою, ніж Варон, хронологією, яка від Варонової різнилася на 40—43 роки. Отже, згідно з хронологією, за якою йде Атії, і Еній народився також на 41—44 роки пізніше (558 р.), а тому і Плавт і Невій не могли писати свої пієси раніш од Лівія Андроника.

Я не можу заглиблюватися тут у дальше уґрунтування даної хронологічної розбіжності двох хронологій в 40—43 р.¹⁾ Мое завдання тут є лиш показати можливість науково застосовувати хронологічну методу, засновану на якісній різниці одиниці числення.

§ 3. Хронологічна метода виявляти історіографічні забутки.

Значіння хронологічної методи не вичерпується сказаним угорі — тим, щоб усувати суто-хронологічні розбіжності в датуванні одної й тої події. Історії Риму, що до нас дійшли, наприклад, Тита Лівія, нерідко відбивають у собі виразні сліди тих джерел, над якими той чи той автор пізнішого часу працював, зводячи їх до одного цілого. Хоч як старанно робитиметься це, частенько лишаються сліди використання того або того джерела, те, що я називаю: історіографічним забутком, або решткою від давніших літописів. Наведу й тут приклад, щоб з'ясувати свою думку.

¹⁾ Взагалі про розбіжність хронологій римської історії в залежності від тих або тих інтервалів див. у мене *Chronologie et historiographie*, також *Romulus et Jesus Christ* (Riga 1926).

Римські джерела кажуть, наприклад, за встановлення першої диктатури 253, 256, 260 та 537 року від заснув. Риму¹⁾. Зрозуміло, стародавніх істориків найбільше вражала така пізня дата встановлення першої диктатури 537 року. Тому вже Лівій, тими або иншими здогадами, намагавсь усунути зазначений дивовижний історіографічний факт. Він гадає, що Фабій 537 року був не за першого диктатора, а лиш за продиктатора. Проте, це чисто вигадане пояснення видимо суперечить джерелам: *omnium prope annales Fabium dictatorem... tradunt. Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit* (Liv. 22, 31). Тимчасом легко зрозуміти, що коли в хронологіях, які між собою розходяться на 3 роки (253—256) або на 4—7 років (256—260, 253—260), ми маємо справу з різним розміром одиниці числення, то в останньому разі дату 537 року пояснюється існуванням ще особливих хронологій, які включали в себе й албанську добу існування Риму, що тривала більше чи менше 300 років. Зокрема, що-до різниці на 3—7 років у хронологіях, які албанської доби в себе не включають, то джерела прямо подають ці розбіжності, як особливі ініції, тоб-то початкові роки, що минули від зруйнування Трої до заснування Риму²⁾.

Щоб оцінити ясклі, як багато важить застосувати в даній царині хронологічної методи, треба лиш згадати всю ту запутаність римської історії, що над її усуненням даремно б'ється наукова думка аж до нашого часу³⁾.

А втім у запутаності та розбіжності джерел (а не літератури) наука має багатий матеріал історіографічних забуттів, сполучених з різним численням років та переобліком їх у пізніших історіографіях.

§ 4. Хронологічна метода встановляти більшу чи меншу давність тих або тих джерел.

Хронологічна метода, що її досліджуємо, має ще й инше позитивне значіння, а саме встановляє відносну давність того або того джерела. Візьмемо й тут для прикладу свідок Пензорина про час святкування перших римських столітніх ігрищ. Святкування їх відбулося 298 р. від засн. Риму (Censor. 17, 10) та 245 року (*ibidem*)⁴⁾.

Дату — 245 рік — подає Варонова хронологія, за якою йде і Лівій. Але в тих самих авторів (Варона й Лівія) четверті ліком столітні грища припадали на 605 рік; отже, за цією вказівкою, перші грища відбулися 305 року. А за Piso, Gellius та Cassius Hemina, четверті столітні грища святковано 608 року; отже, перші грища в такому разі припадають на 308-й рік од заснування Риму. Тут не до речі заглиблятися в докладний розгляд даного

¹⁾ Див. Chronologie et historiographie 24, Tab. X, де подано поясіння до різночасовости у встановленні першої диктатури.

²⁾ Див. Chronologie et historiographie Tab. XXIII—XXIV, також Romulus et J.-Christ.

³⁾ Holzapfel, Röm. Chron. 1885; Soltau, Röm. Chron 1889; O. Leuze, Die römische Jahrzahlung, 1909; K. J. Beloch, Röm. Geschichte, 1926.

⁴⁾ Докладніше див. у мене Chronologie et historiographie, tab. I.

питання, проте не можна не підкреслити, що число 305 десятимісячних років з 295 днів відповідає 245 дванадцятимісячним сонячним рокам¹⁾.

А через те, що десяткова система числення місяців була в ужитку раніш од дванадцятимісячної системи²⁾, треба визнати, що дані хронології 300-х—305-х років давніші, ніж дані хронології 240—245 років (сонячного, варонового числення).

Отже, завдяки хронологічній методи сучасна наука дістає можливість установити більшу чи меншу давність джерел у залежності не тільки од автора, що подає які-небудь відомості, але й од хронологічної дати, за якою їх подається³⁾.

§ 5. Хронологічна метода встановлювати зміщення подій та їхній паралелізм.

Коли роки місячної хронології перераховуємо на роки хронології сонячної, неминуче повстає скорочування останньої⁴⁾. В наслідок цього спостерегаємо зміщення подій та їхній паралелізм⁵⁾.

Щоб пояснити нашу думку, наведемо й тут один лиш приклад. Установлення республіки відбулося 300—305 року, а перед цим вигнано Апія Клавдія, що йому раніш, як децемвірові, надано було необмежену (царську) владу. За привід до вигнання Апія Клавдія сталася прикра пригода з Віргінією, що на її жіночу честь вчинив замах Апій. Але республіку встановлено було раніш, 240—245 року, коли вигнано було царя Тарквінія Гордого, син якого теж важився на жіночу честь Лукреції. В обох випадках загинули добродісні жінки, що віддали життя на вівтар народної волі. Так повстає характерний хронологічний паралелізм у зазначених двох епізодах установлення народної волі⁶⁾. І багато є підстав думати, що цей паралелізм виник через хронологічне зміщення літописних звісток.

Справа в тому, що повторність подій хоч-би в того самого Тита Лівія впадає в око, коли навіть найпобіжніше читати його історію. Іноді сам Лівій дивується з повторности подій, про які сам оповідає, і він шукає пояснення.

1) Див. у мене Chron. et histor. § 3 і Tab. XVI. Пор. A. Piganiol, Recherches sur les jeux romains. Paris 1923.

2) Джерела про це кажуть цілком ясно; див., напр., Macrobius, Sat. I, 13, 38.

3) У своїй праці Chron. et histor. (див. особливо таблицю XIV¹⁾) я навів ще деякі інші дані, щоб визначати відносно більшу чи меншу давність того або того джерела. Крім того, я готую до друку: Хронологические таблицы.

4) Так, напр., як-ми зауважили вгорі, події 300-х місячних років стають за події 240-х сонячних років. Скорочення часу визначається 60 роками. Числячи круглою цифрою 1200 років, які минули від зруйнування Трої до Хр., та віднімаючи з того числа 300 років албанського періоду, ми дістаємо 900 років лишку для Римської історії перед Хр., а в переводі на сонячну хронологію це число дорівнює 720 або точніше 729 рокам (Аліментус); при іншому численні, пізнішому (місячний рік дорівнює 304 дням замість 295), скорочення часу визначається 50 роками, що при переводі 900 місячних років дає близько 750 років до Р. Хр. (Катон, Варон, Полібій та інші).

5) Докладніше див. у мене Chron. et histor. § 10 (зміщення подій) та § 12 (хронологічний паралелізм).

6) Див. Chron. et histor. § 17, 62.

Так, переказуючи втретє під 454 роком від заснув. Риму про видання того самого закону про апеляцію до народу, що має одне авторове ім'я — Валерія, Лівій так резюмує свої думки що-до даного дивного випадку: я не можу пояснити такого частого поновлення закону инакше, як припустивши, що могутні люди часто його ламали (X. 9. 3). Проте, Лівій шукає, крім того, ще якої-небудь одміни в самому законі й спостерегає, що цей третій закон Валерія було старанніше санкціоновано, ані-ж попередні. Сучасні юристи чимало також витратили даремних зусиль, щоб установити одміну у трьох законах Валерія, як і в багатьох інших повторних законах, використовуючи на це сучасні методи догматичного тлумачення, припускаючи, що римляни вже орудували цими методами, до того вже за ранніх часів існування республіки ¹⁾. Наша хронологічна метода одкриває можливість инакше пояснити повторність у виданні тих самих законів. Річ у тому, що в окремих випадках ті самі закони з різних хронологій потрапляли до зведеної редакції під різними датами. Це особливо ясно, зокрема, що-до трьох Валерієвих законів про апеляцію. А саме, 305-й рік місячної десятилітрової хронології як-раз відповідає 245 рокові сонячної хронології. І справді, в переказі Лівія, перший Валерієв закон було видано 245 року, другий — 305 року ²⁾. Отже, ту саму відповідність ми маємо й що-до зазначеного вгорі паралелізму про двох добродішних жінок, Лукрецію й Віргінію. Що-до одміни в їхніх іменнях, то вона з'явилася в пізніших літописах.

Разом з тим ясно, що зміщення подій одкриває нам деяку можливість, так-би мовити, заглянути в лабораторію стародавніх авторів, істориків зокрема. Що-до цього я сподіваюся дати ще невелику працю, присвячену способам стародавніх істориків, якими вони опрацьовували відомості різних хронологій, що між собою не погоджуються. Тут я мимохідь зазначу один лиш випадок — страту весталок, що досить часто повторюється в історії Лівія. Через те що весталок заведено було в Римі чотири (спочатку дві й потім дві), натрапляючи на пізніші звістки, що їх дали інші хронології, про встановлення ще й ще двох весталок, доводилося натурально відповідне число весталок стратити, щоб лишилося те саме число їх, — чотири, а що за найслухніший привід до смертної кари була втрата їхня своєї невинности, то логічна ймовірність зазначеного здогаду здавалася довідною. Отже, римським жінкам доводилося чимало постраждати, щоб римська історіографія переконувала читача. А втім працівникам у царині римської історії доводилося знищувати не тільки жінок, але й закони, коли несподівано стрівалися звістки про них під дуже пізніми роками (в хронологіях, що включають албанський період). Так, наприклад, довелося спалити, як фальшиві, закони Нуми, що їх «знайдено» р. 573 (Лівій, 40, 29), бо звістку про закони Нуми було вже подано раніш.

З наведеного ясно, здається, що стародавні письменники різні літописи та історіографії, розбіжно датовані, обробляли були переважно логічно. Розум приходив на допомогу, коли звістки одна одній суперечили що-до часу, між собою стикаючися та повторюючися.

¹⁾ Див. Chron. et histor. § 16, також у мене Les XII tables.

²⁾ Див. Chron. et histor. Tab. XXI.

Отже, вживаючи нашої хронологічної методи, не самі історики, а й юристи-догматики та юристи-історики могли-б мати інші здобутки, що більше відповідають історичній правді. З цього погляду я міг-би, порівняти методу, що пропоную, з виявником. Як фотограф, занурюючи платівку в розчин виявника, видобуває на її поверхню образ, до того часу в ній прихований, але вже написаний світлом, так і вчений, вживаючи хронологічної методи, виявляє зміст джерел, одкриваючи в них те, що свого часу було написано й чого досі не могли прочитати. Я гадаю, що перед історичною наукою про старовину одкриваються великі можливості, коли вона захоче використати мою хронологічну методу, і це тим паче, що числення років за різною одиницею числення вживали не тільки в Римі, а й взагалі в давнині: в Греччині, Асиро-Вавілонії, Єгипті й т. и. Дуже в давнині поширене явище різниці числення років, залежно від різниці в одиниці числення, пояснюється тим, що рахували роки в давнину не тільки спочатку за місячним (а не сонячним) численням, але й тим, що самий рахунок залежав од різних загальних систем мір (див. § 6). Залежно від тої або тої системи мір, місячному рахункові, або за місяцями зчисленому рокові, давали перевагу тому, що сонячне числення довго не могло бути точне, бо протяжність сонячного року не легко піддавалася точному облікові; відомо, напр., що в Римі лиш з часу календарної реформи Юлія Цезаря можна казати за точне сонячне числення.

§ 6. Системи числення років, як база хронологічної методи.

Всякої доби числення років підлягає загальній системі мір — такий основний принцип, що керує також і хронологіями¹⁾. Загальній системі мір підлягає й числення місяців у році. Тому за дев'яткової системи рік дорівнюватиме 9 місяцям і числення років буде таке: 9 років, двічі по дев'ять (18), тричі по дев'ять (27), і т. ин., дев'ять разів по дев'ять (81). За десяткової-ж (децимальної) системи рік дорівнює 10 місяцям і числення років ітиме десятками (10 років, двадцять років, трицять і т. ин.), а десять десятків дадуть особливу міру — 100 років, замість 81 року дев'яткової системи. Нарешті, за дуодецимальної системи рік уже має 12 місяців і числення років ітиме дванадцятками (тузніями) (12 років, 24, 36 і т. ин.), а 12 дванадцятьок дадуть вищу одиницю виміру — 144 роки, замість 81 року дев'яткової системи й 100 років десяткової. Усі три основних системи і собі могли комбінуватися так, наприклад, що одиниця числення десяткової системи сполучається з системою числення дуодецимальної. Наприклад, $10 \times 12 = 120$ (вища одиниця числення) або $12 \times 10 = 120$. Таку комбінацію як-раз стріваємо в римській історії. Так, Цензорин (17, 15) каже: ... si ita esset ut traderent historici de Romuli urbis condendae auguriis ac XII vulturis, quoniam CXX annos incolumis praeterisset populus Romanus, ad mille et ducentes perventurum²⁾. Ця сама змішана система знайшла собі визнання і в поділах асу

¹⁾ Див. у мене Von Adam bis zu J. Christo (1927).

²⁾ Про вік на 120 років див. ще Цензорин, 17, 4.

та в аграрних мірах: *actus et centuria* (див. *Daremborg et Saglio, Dict. d. antiqu.*). Крім того, згодом утворилися ще похідні системи: сімкова й вісімкова; перша відома біблій і запозичено її, треба гадати, з Асиро-Вавілонії, друга відома Греції в формі октоетра (*octoeteris*), як особливого часового періоду. Я гадаю, що системи мір чисел семи й восьми по суті є лиш похідні системи чисел 9 й 10. А саме 9 місячних років на 295 днів, перетворені на сонячні роки, становлять 7 років. Так само десять місячних років на 295 днів утворюють 8 сонячних років.

Й системи чисел 7 і 8 комбінуються також із системою десяти; напр., 70 і 80 років вважається за вік людський (*saeculum*, вік сонячний), що відповідає вікові людини в 90 й 100 років (*saeculum*, вік місячний)¹⁾.

Такі в загальній наступності системи мір часу, засновані на числових мірилах: 9, 10, 12, 7 і 8.

Щоб краще їх зрозуміти, треба, проте, мати на увазі, що всі ці системи, окрім сімкової, мають у своїй основі менші числа, як от 3 у відношенні до 9, 5 у відношенні до 10, 6 у відношенні до 12 й 4 у відношенні до 8. Число три характерне для установ Спарти, почасти й Атен та Риму²⁾. Ще характерніший зв'язок чисел 5 з 10-ма та 6 з 12-ма. Власне, число 10 означалося, як два рази п'ять (дві руки), а число 12, мабуть, як двічі по шість³⁾. Число чотири (сонячний люстр), що відповідає числу п'ять (місячний люстр), лежить в основі числення часу класичної старовини⁴⁾. А взагалі найповнішу вказівку на всі системи числення подає біблія. У ній ми знаходимо періоди: 1) на 3, 30, 300, 600, 900 і 1200 років, 2) на 4, 40, 400, 800, 1600, 2000, 2400 років, 3) на 5, 10, 50, 100, 500, 1000 років, 4) на 7, 49, 490 років та 5) на 6, 12, 120, 1200 років⁵⁾. Так само в основі хронологічного числення за поколіннями лежать числа 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100 й 120.

Коротше кажучи, тепер, не без підстави, можна й вуватися з того твердження, яке так міцно встановилося в сучасній науці, що число місяців у році завжди дорівнює 12 та що більше або менше число було-б нісенітницею⁶⁾. Цей випадок свідчить, як більш-менш легко навіть люди науки переносять поняття свого часу на далеке минуле та що в наслідок цього повстає, сказати-б, вивчення в минулому самих себе. Зрозуміло, що таке перенесення понять утворює силу суперечностей та неясностей, що над розв'язанням їх даремно здебільша б'ється історична думка сучасності. Нерідко, через це саме, в сучасній науці обвинувачують стародавніх авторів, приписуючи їм свої недомисли та запідозрюючи навіть їхню сумлінність. Цим самим

1) Див. Псалтир, 89, 10 та Пензорин, 18, 15 і 17, 2—4.

2) Див. у мене „Очерки изъ истории землевладѣнія и права въ древнемъ Римѣ“ (Київ 1913, ст. 157, табл. I) і *Chron. et histor.* § 2.

3) *Ovid. Fast.* I, 28; пор. тут-таки III, 59; тричі по шість. „Що таке п'ять?“ ставиться питання в одному латвійському переказі — п'ять пальців на руці (дивись *Salkschā, Skatli Latvieschu tautas dsiesmas un posakos b Domas* 1913, № 10, стор. 1130).

4) Див. *Chron. et histor.* § 3. Пор. *Censor.* 18, 12—15.

5) Докладніше див. у мене *Von Adam bis zu J.-Christo.*

6) Так, напр., висловлюється *Soltau* що-до десятимісячного року (див. *Soltau Röm. Chron.* 1889, S. 84—87).

пояснюється й той дивовижний факт, що в сучасній науці іноді просто одкидають те або те джерело, оскільки воно з сучасними поняттями не погоджується. Так, зокрема, сталося й з десятимісячним роком, дарма що римські джерела промовляють за існування такого року просто й неодмінно ¹⁾. Ось що, наприклад, знаходимо з приводу десятимісячного року в Цензорина: *Non soli tamen ad annum naturae aptati sunt; nam et priores anni, etiam si qui decemmenstes fuerunt, nec Romae modo vel per Italiam, sed et apud gentes omnes, quantum poterat, idem fuerunt correcti* (21, 11). А втім цікаво, що і в найновіших дослідях, як, напр., W. Schulz'a (*Zeitrechnung und Weltordnung* (1924, S. 165, 173, 223), таки намагаються за всяку ціну заперечувати існування десятимісячного року. При цьому Шульц гадає, що останній місяць — грудень — мав у собі три місяці й таким чином десятимісячний рік був таки дванадцятимісячний ²⁾. Отже ми бачимо, до яких викрутасів доводиться вдаватися сучасним ученим, щоб наші поняття про рік погодити з джерелами. При цьому якось спускають з уваги, що сучасний рік — сонячний — характерний більше для хліборобського, ані-ж скотарського побуту та що скотарський побут має своє божество — круторогого місяця, а не сонце, яке в гарячих країнах як-раз пече і спалює траву ³⁾. Проте, були вчені, як, напр., Нібур, які не тільки визнавали існування в давнині десятимісячного року, але й пояснювали ним цікаві факти. Так власне Нібур показав, що в Римі постановою про $8\frac{1}{3}\%$ відсотків пояснюється тим, що в давніші часи, згідно з десятимісячною системою, стягали 100%. А пізніше, коли було заведено дуодecimalну систему, ті самі 100% zostалися й при дванадцятимісячному році. Справді, 100% помножені на 10 дають 100 одиниць капіталу й $8\frac{1}{3}\%$ помножені на 12 дають ті самі сто одиниць капіталу.

§ 7. Хронологічна метода в її застосуванні до дослідів над народньою творчістю.

Як відомо, щоб як-слід зрозуміти перекази того чи того народу, дуже важливо знати, що в них своїм змістом справді належить даному народові та що в нього наносне (мандрівні мотиви). Крім того, річ не меншої ваги — встановити відносну принаймні давність, коли повели ті чи ті мотиви народніх переказів, що так чи інакше відбивають народній світогляд і взагалі народній склад життя. Я гадаю, що в обох зазначених випадках хронологічна метода може також допомогти дослідникам народньої творчості.

Так, напр., установи, тим чи тим способом зв'язані з числом три, показують, як гадаю, на найбільшу давність тих установ. Тому відому енергійну формулу прокляття: „будь ти тричі три проклятий“ треба вважати за дуже давню формулу. Тому треба також гадати, що нундіна (тиждень) на дев'ять

¹⁾ *Censor. 20, 2; Ovid. Fast. I, 28; Macrobi. Sat. I, 12, 38 i т. ин.* Див. іще Soltau, *Röm. Chron.*, S. 84—87.

²⁾ Про десятимісячний рік див. у мене *Chron. et histor.* § 2, 3 і особливо *Das Zehmonatliche Jahr* (Riga 1927). Див. також Pereferkovi, *Das Zehmonatliche Jahr* (Riga 1927).

³⁾ Див. Schultz, S. 175—196.

день була давнішою, ніж тиждень на десять, вісім та сім день. На цій самій підставі доводиться визнати, що й числа 27 та 30 характеризують теж установи найдавніші. Коли в народніх переказах говориться про „тридесяте царство-государство“, про солов'я, що відлітає „за тридев'ять земель“, то ці образи, треба думати, поєднані з найдавнішою давниною.

Навпаки, число 4, 40 і т. ин. показує на мотиви своїм походженням ближчі до нас. Таке значіння що-до часу повинні мати чотири сторони світу, перехрестя, ходіння душі по муках протягом сорока день, сорок сороків церков, періоди на 400 років і 1600 років (сорок сороків)¹⁾. Тут, певна річ, я не маю на увазі писати докладно про відносну давність окремих мотивів народньої творчості. Моя мета скромніша, це — показати лиш можливість використовувати хронологічну методу на те, щоб класифікувати народні мотиви що-до часу.

Взагалі сподіваюся, що інші дослідники, зацікавившись моєю методою, спробують застосувати її в своїх працях над стародавньою історією та народньою творчістю і, певен, вони зроблять це не без успіху.

Загальна-ж схема, що нею слід керуватися, така:

1. Система 3 й 9, як найдавніша.
2. Система 5 і 10, що йде по ній.
3. Система 6 і 12, що йде слідом за попередньою.
4. Система 7 і 8, як похідна перших двох систем.

Певна річ, ця схема, як і всяка інша, потребує ще перевірки і вона, мабуть, вимагатиме, в подробицях, тих чи інших поправок, зокрема що-до різних народів²⁾. З свого боку я сподіваюся опублікувати спеціальну працю, що цю схему має виправдати.

¹⁾ Див. у мене Von Adam bis zu J.-Christo.

²⁾ Див. L. Schroeder, Arische Religion (1914). Bd. I, 424 й далі, 523 (Zehnzahl als variante der Neunzahl).

І. Я. ФААС.

Проф. Одеськ. Ін-ту Нар. Госп.

ДАВНІСТЬ ВОЛОДІННЯ І ГАРАНТІЯ ПРОДАВЦЯ.

Порівняльно-історичний нарис.

Історики права давно вважали на судовий стиль стародавніх законів: стародавній законодавець викладає свої твердження не в матеріально-правових формулах, а в формулах процесуального права.

Згідно з новим правом давній володілець набуває власність. Стародавнє право говорило про те, що давній володілець не повинен відповідати на позов (*non tenetur respondere, non respondebit*)¹⁾, або про те, що позивачеві проти давнього володільца треба в позові відмовити: „а тако не доискался, кто не судилъ ни наступался въ ты лѣта“²⁾.

Володілець, що не мав за собою давности, примушений був удаватися по оборону до свого попередника володільца, від якого він набув річ (*auctor*). Давній володілець міг боронити себе сам. Це становище давнього володільца здавалося стародавньому законодавцеві як-найхарактерніше. Саме цим слід з'ясувати формули стародавніх законів про давність володіння, що їх тлумачення спричинилося до таких численних суперечок.

Порівняльно-історичний дослід може виявити, що в багатьох народів ті самі терміни вживаються, щоб визначити гарантії продавця й щоб схарактеризувати наслідок давности володіння.

Стародавній римський термін *auctoritas*, що означає становище продавця, який повинен боронити покупця³⁾, вжито і в стародавньому законі про давність володіння — в XII таблицях.

Не вважаючи на те, що римські письменники приписують XII таблицям низку постанов про *usucapio*⁴⁾, можна думати, що текст закону не вживав цього, як видно, пізнішого вислову. Вперше його зустрічаємо за часів Циперона. Ще Плавт вживає описового вислову: *usu suum facere*⁵⁾, і той самий

1) Для германського права приклади у Brunner, Festgabe f. O. Gierke, т. I (1910), ст. 39—43.

2) Псковская Судная Грамота, ст. 9.

3) Rabel, Haftung des Verkäufers 1902, ст. 5 і д. Митюковъ, Ответственность продавца за эвикцію 1906, ст. 1 і д. Girard, Manuel, 7 éd. 1924, ст. 533 і д.

4) Cic. de leg. I, 21, 55; II, 24, 61. Dig. XLI, 3, 33 pr. Julian. Gai Inst. II, 42, 45, 47, 49, 54. Inst. Inst. II, 6, 2.

5) Plaut. Amphitruo 375: (Mercurius:) Quoius nunc es? (Sosia:) Tuos: nam pugnus usu fecisti tuom.

вислів зустрічаємо в риторичному творі ad Herennium (86—82 pp. до Р. Х.)¹⁾, в преторському едикті²⁾, у Сенеки³⁾ та ин.

На підставі порівняння двох Цицеронових⁴⁾ свідочтв текст закону XII таблиць про терміни давності володіння можна відновити більше-менше так: *Usus auctoritas fundi biennium esto, ceterarum rerum annus*⁵⁾.

З багатьох різних тлумачень цього виразу досить спинитися на головніших.

Раніш панувала в науці думка, що термін *auctoritas* розуміла, як право власності або право віндикації⁶⁾. Цю думку висловлювали ще юристи-гуманісти⁷⁾; серед філологів її приймали до найостаннішого часу⁸⁾.

Розуміючи так слово *auctoritas*, тексти стародавніх римських законів про давність тлумачать ось як:

1. Закон про *usus auctoritas* означає, що володіння (*usus*) через 1 resp. 2 роки утворює власність (*auctoritas*).

2. Постанова XII таблиць: „*Adversus hostem aeterna auctoritas*“⁹⁾, означає, що право власності має вічну силу проти чужоземця, бо чужоземець не може набувати через давність¹⁰⁾.

3. Текст Атінієвого закону: „*Quod subruptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto*“¹¹⁾, означає, що право власності на крадену річ зберігається вічно, бо, згідно з законом XII таблиць і законом Атінія, крадені речі не можна було набувати через давність¹²⁾.

Цих тлумачень не можна прийняти через просте міркування: ні в яких інших текстах, значіння яких безперечно, слово *auctoritas* не має значіння права власності чи права віндикації.

Недавно Франц Кляйн¹³⁾ пропонував розуміти *auctoritas* як довідну силу. Давність утворює *auctoritas* в тому самому розумінні, як її утворюють свідки (*auctoritas testium*). Про *auctoritas* продавця говориться тому, що продавець в процесі покупки з третьою особою повинен давати довід, „свідчити“ на користь покупця. Він — *auctor*, бо він утворює *auctoritas*.

Основна помилка цілої збудови Кляйна полягає в тому, що, визначаючи стародавнє значіння слова, він виходить не від слова *auctor*, а од по-

¹⁾ Ad Herenn. IV, 29, 40.

²⁾ Dig. IV, 6, 1, 1 eod. 21 pr. Ulp.

³⁾ Seneca, ep. 12, 8.

⁴⁾ Cic. pro Caecina 19, 54. Topica 4, 23.

⁵⁾ Tab. VI, 3.

⁶⁾ Див. Glück, Pandektenkommentar, т. IX (1808), § 629 пр. 86. Rein, Privatrecht u. Civilprozess. 1858, ст. 247, 251.

⁷⁾ Alciatus, Comm. in tit. de V. S., 115 (Opera. 1617, I, col. 987). Hotmanus, Antiq. Rom.; in orat. Cic. pro Caec. (Opera. 1600, III, col. 436—437, 1138—1139). Donellus, Comm. de jure civ. V, 20, 8. Giphanius, in Rubr. de A. R. D., 2.

⁸⁾ Schoemann, Opusc. acad. III (1858), ст. 409—410. Forcellini, Tot. lat. lexicon, I (1860) s. v. *auctoritas* § 15. Thesaurus Linguae Latinae s. v. *auctoritas*, I, 1 (II col. 1214). З нових істориків права Huvelin, Études sur le furtum, I (1915), ст. 280 і д.

⁹⁾ Cic. de off. I, 12, 37.

¹⁰⁾ Gai Inst II, 65... *usucapionis ius proprium est civium Romanorum*.

¹¹⁾ Gell. Noct. Att. XVII, 7, 3.

¹²⁾ Dig. XLI, 3, 33 pr. Iul. Gai Inst. II, 45. 49. Inst. Inst. II, 6, 2.

¹³⁾ F. Klein, Sachbesitz und Ersitzung. 1891, p. IV.

хідного слова — *auctoritas*, і при цьому оперує текстами риторичних та філософських творів¹⁾, де слово *auctoritas* має абстрактне значіння „авторитету“.

Справді-ж продавця звуть *auctor* (од *augere*) тому, що він зміцнює покупця. Це головне значіння „зміцнення“, „ствердження“ робить цілком зрозумілими й такі вирази, як *auctoritas tutoris*, *auctoritas patrum* і т. ін.²⁾

Плавт і Теренцій, що на них покликується Кляйн³⁾, часто вживають виразу *auctor* в невиразному розумінні *suasor*, *impulsor*⁴⁾. Якщо шукати юридичних аналогій, то в таких фразях, як, напр.: *mi auctores ita sunt amici, ut vos hinc abducam domum*⁵⁾, — *auctoritas* друзів однаково добре можна пояснити і з аналогії з *auctoritas tutoris* і з аналогії з *auctoritas patrum*.

Але там, де Плавт і Теренцій справді натякають на юридичне значіння слова *auctor*, вони ясно дають зрозуміти, що технічне значіння слова зв'язане з становищем продавця, який повинен обороняти покупця. Це видно з такого прикладу: (*Agorastocles* :) *suspende, vinci, verbera! auctor sum; sino. (Milphio :) si auctoritatem postea defugeris...*⁶⁾ Ніяк не можна погодитися з Кляйном, ніби Агорастокл є *auctor* тому, що він — майбутній свідок на користь Мільфіона⁷⁾. Плавт натякає на *auctoritas*, як на заперуку, аналогічну гарантії продавця. Мільфіон висловлює побоювання, що Агорастокл може *auctoritatem defugere*. Цим технічним виразом визначено продавця, що тікає від виконання свого обов'язку обороняти покупця проти позовів третіх осіб⁸⁾.

В тексті закону слово *auctoritas* повинно мати технічне значіння. Уже в XVII віці Сальмазії пояснив закон XII таблиць, виходячи з значіння *auctoritas*, як обов'язку продавця обороняти покупця⁹⁾; в XIX віці це пояснення уgruntували Унтергольцнер¹⁰⁾ і Т. Момзен¹¹⁾ в новій юридичній літературі воно домінує¹²⁾.

1) Klein, ст. 237—248, 254—255.

2) Інший шлях розвитку значіння *auctoritas* намагається довести (на мій погляд, невлучно) Heinze, Hermes, т. 60 (1925), ст. 348—366.

3) Klein, ст. 248—249.

4) Thes. L. L. s. v. *auctor*, II (II col. 1196).

5) Plaut. Stichus, 128.

6) Plaut. Poenul. 146—147. Поп. Terent. Eunuch. 390: *nunquam defugiam auctoritatem*. Cic. pro Sulla 11, 33.

7) Klein, ст. 248, пр. 39.

8) Dig. XXI, 2, 39, 5 Iul. XLV, 1, 85, 5 Paul. eod. 139 Venul.

9) Salmasius, de usur. Lugd. Bat. 1638, cap. 8, p. 215.

10) Unterholzner, D. Lehre v. d. Verjährung durch fortgesetzten Besitz. 1815 § 3 (пізніше автор одмовивсь од цієї своєї теорії).

11) Th. Mommsen, de auctoritate comm. 1843, § 3, p. 18—21 (Jur. Schr. т. III, ст. 463—465).

12) E. Danz, Die auctoritas 1876, ст. 19—20. Kuntze, Cursus, 2 Aufl. 1879, ст. 340; Excurse, 2 Aufl. 1880, ст. 143—144. Pernice, Labes, II, 1, 2 Aufl. 1895, ст. 328—329. Baron, Gesch. d. röm. Rechts, I (1884), ст. 137—138, 140. Voigt, Die XII Tafeln, II (1883), § 88, ст. 203—207; § 91, ст. 239—240. A. Leist в Pauly-Wissowa, R. E. II (1896), ст. 2276—7. Pflüger, Leg. actio sacramento. 1898, ст. 48—49. Karlowa, Röm. Rechtsgesch., т. II (1901), ст. 387, 405—406. Sohm, Instit. 14, Aufl. 1911, ст. 394—395. Esmein, Mélanges 1886, ст. 174—175. Girard, ст. 311, пр. 5. Roby, Roman private law, I (1902), ст. 467, пр. 1. Митюковъ, ст. 37—38.

1. Згідно з новою теорією текст XII таблиць про *usus et auctoritas* означає, що давнє володіння (*usus*) і обов'язок продавця боронити покупця (*auctoritas*) триває 1 resp. 2 роки, бо коли мине давність, цей обов'язок продавця відпадає¹⁾.

Таке розуміння *auctoritas* не виключає й колишнього граматичного тлумачення сполучення *usus (et) auctoritas*, де *auctoritas* утворюється в наслідок *usus*²⁾. В такому разі текст XII таблиць означає, що давній володільць сам має *auctoritas*: він не потребує *auctoritas* продавця, бо може сам боронити себе від позвів третіх осіб³⁾. Він сам свій власний *auctor*⁴⁾.

2. Твердження: „*adversus hostem aeterna auctoritas*“, припускає два тлумачення⁵⁾.

Продавець повинен вічно боронити покупця-чужоземця, бо останній не може набути права власності через давність⁶⁾. Не можна сказати, що, коли так тлумачити, прийменник *adversus* цілком втрачає властивий йому відтінок ворожості („проти“) і набуває рідшого значіння: „що-до кого-небудь“⁷⁾. Певний відтінок ворожості зберігається й тут, бо покупець, що вимагає від продавця оборони⁸⁾, є супротивник продавця.

Але можна через граматичні міркування віддати перевагу тлумаченню *auctoritas adversus hostem* у розумінні оборони проти чужоземця. Тоді закон означає: проти чужоземця продавець повинен боронити покупця вічно, бо речі чужоземця не можна здобути через давність⁹⁾. Цього тлумачення не спростовує міркування про малу ймовірність такого роду вийнятку на користь чужоземців¹⁰⁾. Багато які законодавства виключають давність, якщо власник речі перебуває за кордоном. У Платонових „Законах“, що в цілому відтворюють принципи стародавнього грецького права, власник завжди може подати віндікацію проти того, хто володів його річчю в іншій країні¹¹⁾. Аналогічні постанови є в стародавньому германському праві¹²⁾. Цілком природно

¹⁾ Згідно з класичним римським правом цей обов'язок однак не тому, що просто минув термін давності, а тільки тоді, коли покупець набув права власності через давність (Dig. XXI, 2, 54 pr. Gai) або міг його набути, але не набув з своєї вини (eod. t. 56, 3 Paul).

²⁾ Boëth. l. II in Cic. Top. 4, 23 (ed. Orelli p. 308) ...si quis anno continuo fuerit usus, id firma iuris auctoritate possideat... usus auctoritatem biennio fieri... В такому самому розумінні тлумачать текст прихильники думки, що раніш панувала. Huvelin, ст. 283 і д.

³⁾ Walter, Röm. Rechtsgesch., 2 Aufl. т. II (1846) nr. 563 (ст. 170). Humbert в Daremberg-Saglio, Dict. des ant. т. I (1877), ст. 544. Cuq, Instit. jurid., т. I (1897), ст. 248—249 і пр. 1. May в Grande Encycl., т. 31, ст. 619.

⁴⁾ Esmarch, Röm. Rechtsgesch., 3 Aufl. 1888 ст. 131.

⁵⁾ Unterholzner, ст. 79—80. Mommsen, p. 19—20 (Jur. Schr. т. III, ст. 464).

⁶⁾ Voigt, Ius naturale, т. II (1858), ст. 161. Danz, ст. 20—21. Kuntze, Excursus, ст. 140.

⁷⁾ Як, напр., в Cic. de off. III, 29, 108... cum iusto et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia.

⁸⁾ Actio in auctorem praesentem — Cic. pro Caec. 19, 54; pro Murena 26. Valer. Prob. de iur. not. 4, 7.

⁹⁾ Baron, Peregrinenrecht. 1892, ст. 8—10. A. Leist, ст. 2277. Karlowa, II, ст. 406. Mitteis в Griech. Pap. der K. Un.- und Landesbibl. zu Strassburg, her. v. Preisigke, I (1906), ст. 85, пр. 3. Baviera, Arch. giur. т. 61 (1898), ст. 273.

¹⁰⁾ Burckhard, Z. f. Rechtsgesch. т. VII (1868), ст. 93. Voigt, Die XII Tafeln, т. II, ст. 209. Huvelin, ст. 281.

¹¹⁾ Plato Leg. XII c. 7 (p. 915 E).

¹²⁾ Наприклад, — Uplands Lagen, про землю IX, § 4.

боронити від давности не тільки громадян, що перебувають за кордоном, але й чужоземців.

3. „Quod subruptume rit, eius rei aeterna auctoritas esto“ означає, що продавець краденої речі повинен вічно боронити покупця, бо такої речі не можна набути через давність. Немає нічого дивного в тому, що закон, який говорив про вічну відповідальність продавця (aeterna auctoritas), згодом просто розуміли як закон, що не припускає набувати через давність: ці два твердження співвідносні, як можна бачити з порівняльного досліду права у різних народів.

Римському auctor відповідає грецьке βεβαιωτής¹⁾; римській auctoritas — грецьке βεβαιώσις. Продавець повинен „зміцнювати“ (βεβαιόω) покупця²⁾. І ось, бажаючи висловити грецькою юридичною мовою наслідок давнього володіння (longi temporis praescriptio), префект Єгипту Subatianus Aquila (207 р.) говорить: ἐγγειν τὸ βεβαίον τοῦς κατασχόντας³⁾.

Джерела права, що перебувають під геліністичним впливом, говорять про те, що коли мине давність, купівля робиться міцна (ὥνῃ βεβαία, firma emptio)⁴⁾.

В латинських пам'ятках германських народів грецькому βεβαίον відповідає firmare⁵⁾. Відповідно до цього наслідок давности джерела германського права досить часто означають словами: firmiter possidere⁶⁾.

Головний термін, щоб визначити діяльність продавця, який обороняє покупця, в германському праві є „гарантія“ (нім. gewähren од wern — обороняти, франц. garantir)⁷⁾.

Обов'язок боронити покупця продавець приймає на час давности⁸⁾. Це можна бачити і в германських купчих і в збірниках права: svie ein gut liet oder let enem andern, die sal is im geweren jar unde dach⁹⁾. Це зрозуміло, бо, коли мине давність, покупця оборонено в його володінні: svelk gut en man in geweren hevet jar unde dach ane rechte wedersprake, die hevet dar an ene rechte gewere¹⁰⁾.

Цю думку висловлено, між иншим, у такій формі: коли мине термін давности (annus et dies), покупець стає своїм власним гарантом — sui warandus erit¹¹⁾.

1) Corp. gloss. lat. II p. 256, 53 βεβαιωτής secundus auctor.

2) Beauchet, Hist. du dr. privé de la républ. Athén. IV (1897), ст. 133 і д. Lipsius, Das attische Recht, II (1912), ст. 746—749. Mitteis, Reichsrecht u. Volksrecht. 1891, ст. 503—510. Grundzüge, 1912, ст. 188 і д. Rabel, ст. 6 і д., 13 і д., 23. Partsch, Griech. Bürgschaftsrecht 1909, ст. 340—358. Митюковъ, ст. 52—54. Фрезе, Очерки греко-египетского права, 1912, ст. 146—149.

3) Pap. Strassb. 22 (Mitteis, Chrest. 374), lin. 23—24.

4) Cod. iust. VII, 33, 6 Diocl. Syrisch-röm. Rechtsbuch, her. von Bruns und Sachau. 1880, Lond. 66. Par. 77. Проте означення наслідку давнього володіння терміном „зміцнення“ властиве й східнім народам. Досить згадати жид. „хазак“ (зміцнення).

5) Lex Baju. XVI, 12 „si se firmare promiserit emptori. R. Loening, Vertragsbruch. 1876, ст. 109. Rabel, ст. 173.

6) Rothard 230. Liutpr. 54: qui per XXX annos possedit, firmiter possideat.

7) Rabel, ст. 174—175.

8) Loening, ст. 442 і д. Rabel, ст. 190 і д.

9) Sachsenspiegel III, 83, 2.

10) Sachsenspiegel II, 44, 1.

11) Soester Recht, cap. 34 (Keutgen, Urkunden zur städt. Verfassungsgeschichte. 1899, nr. 139).

В російській юридичній мові, так само, як і в мові інших слов'янських народів, діяльність продавця що-до оборони покупця означено дієсловом „очищать“. При цьому давніші акти говорять: „очищать землю, деревню, двор“ і т. ін.¹⁾, а пізніші іноді говорять: „очищать покупателя“²⁾ або „очищают продажу“³⁾. Російське законодавство до найостаннішого часу говорило про обов'язок „очистки“⁴⁾.

І цей термін є надзвичайно давній. Продавець мусить „очищати річ“ згідно з вавилонським правом⁵⁾ і з національним єгипетським правом, як про це засвідчено в демотичних папірусах. У цих папірусах продавець говорить: „я очищатиму тебе (річ) од усяких записів, од усяких умов“⁶⁾; у грецькому перекладі: *βεβαιώσω σοι ταῦτα ἀπὸ συγγραφῶν*⁷⁾ або *βεβαιώσω σοι αὐτὰ ἀπὸ συγγραφῶν πασῶν καὶ συναλλαγμάτων πάντων*⁸⁾.

Цим формулам цілком відповідають формули російських купчих: „и мнѣ... отъ тѣхъ кабалъ и записей очищати тѣ пожни Василью“⁹⁾, „и мнѣ... очищати отъ купчихъ и закладныхъ и отъ всякихъ письменныхъ крѣпостей“¹⁰⁾ і т. ін.

Порівняння російських купчих з візантійськими виявляє, що термін *καθαροποιεῖν*¹¹⁾, якого вживано в цих останніх, не тільки своїм дослівним, але й юридичним значінням дорівнює російському „очищать“.

Спершу вираз папірусів візантійської доби: *νομῶν καθαροποιεῖν* було невдало з'ясовано в розумінні *vacuum possessionem tradere*¹²⁾, потім його почали відносити¹³⁾ до звільнення вотчинної книги від усяких обтяжень¹⁴⁾.

Але це *καθαροποιεῖν* не має спеціального стосунку до вотчинної книги.

Формулі візантійських папірусів: *καθαροποιήσω ἰδίος μου ἀναλώμασι καὶ δαπανήμασι*¹⁵⁾ відповідає формула московських купчих: «очищати мнѣ своїми деньгами»¹⁶⁾, або формули литовсько-руських купчих: «маю очищати своїм

¹⁾ Акты юрид. № 71, VI (новгор. XIV-XV в.), 79, 83, 84, 89, 94, 95. Акты, относ. до юрид. быта № 147, 148 (моск. XVI в.). Акты лит.-русс. госуд., изд. Довнар-Запольскимъ, I (1899), № 19 (кін. XV, поч. XVI в.). Акты Южн. и Зап. Росс., I, № 48 (1508 р.), 69 (1518 р.). Арх. Юго-Зап. Росс., ч. 8, т. 4, ст. 207 (1539 р.).

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. 8, т. 6, ст. 90: „пана Фалчевскаго заступовати и очищати“ (1561 р.), ст. 92: „пана Кграевскаго... во всемъ очистити и заступовати“ (1562). А. Ю. № 99 (1651): „и мнѣ... игумена Варлаама съ братьею въ томъ своемъ дворѣ отъ всѣхъ крѣпостей очищати“.

³⁾ Акты, издав. Виленск. комисс. т. XXXII, № 114, 217: „тую продажу... очищати... маем“ (1596 р.).

⁴⁾ Сводъ Законовъ Росс. Имперіи, т. X, ч. 1, ст. 1427.

⁵⁾ Koschaker, *Babyl.-assyg. Bürgschaftsrecht* 1911, ст. 192—193, 209.

⁶⁾ Mitteis, *Grundzüge*, ст. 168. Rabel, ст. 41.

⁷⁾ Pap. Leyd. P, lin. 36.

⁸⁾ Wessely, *Specimen*, tab. 6 n. 6, lin. 6. Pap. Giess. 39, lin. 4—5.

⁹⁾ А. Ю. № 83 (1550 р.).

¹⁰⁾ А. Ю. № 93 (1583 р.).

¹¹⁾ Preisigke, *Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden*, т. I вип. 9 (1925), ст. 708.

¹²⁾ Mitteis, *Hermes*, т. 30 (1895), ст. 605.

¹³⁾ Rabel, ст. 87, пр. 5.

¹⁴⁾ Порів. Berl. Griech. Urk. 50 (Mitteis, *Chrest.* 205), lin. 13—14. *παρέξει με τὴν βιβλιοθήκην καθάραν* (114—115 р.р. після Р. Х.).

¹⁵⁾ Напр., Pap. Münch. I №№ 4, 9, 11, 12, 13, 15, 16 (VI в.).

¹⁶⁾ А. Ю. №№ 85, 86, 93—96 (XVI в.).

накладом»¹⁾, «своим властным грошом и накладом очищати и заступати маю»²⁾, «своим властным накладом, працою и грошом очищат, заступоват и обонят маю»³⁾ і т. д.

В українських купчих ми зустрічаємо цю формулу й в XVIII віці: «своимъ коштомъ и убытками (або накладками) боронити и заступати».

Καθαροποιήσω в зазначеній візантійській формулі означає ту саму дію продавця, що в раніших папірусах визначено формулою: *τοῖς ἰδίοις ἀναλώμασι βῆραιωσι*⁴⁾ чи *ἀποστήσωμεν καὶ ἐκδικήσωμεν... τοῖς ἰδίοις ἑαυτῶν δαπανήμασι*⁵⁾.

І в середовічних латинських документах є відповідна формула: *defendere suis laboribus et expensis*⁶⁾.

Відповідність формуляру російських купчих геліністичному формулярові легко можна довести. В російських купчих є не тільки основна, властива архаїчній купівлі, обіцянка продавця «не вступаться в ту землю, в тот двор» і т. ін.⁷⁾, але й інші подробиці, такі характерні для геліністичного формуляра. Такі, напр., формули московських купчих: «а та наша деревня... не продана, ни заложена, ни замѣнена, ни даромъ не отдана никому, ни въ какихъ ее крѣпостяхъ нѣтъ нигдѣ»⁸⁾ або: «а нѣтъ у насъ тое... ни у кого въ закладѣ, въ кабалахъ и въ записяхъ, ни въ какихъ крѣпостехъ, ни въ прошломъ оброкѣ»⁹⁾. Такі самі формули західньо-руських купчих, що збереглися аж до XVIII в.: «никому ничимъ не винное а ни пенное»¹⁰⁾ або: «никому ничимъ непенное а ни заведенное»¹¹⁾.

Вони відповідають формулам грецько-єгипетських папірусів: «*μὴ ὑπερχειμένῃ*» *μηδὲ προεξηλλοτριωμένῃ*¹²⁾ або «*ἀνέπαφα καὶ ἀνενεχόραστα καὶ ἀνεπιδάγειστα καὶ καθαρά ἀπὸ δημοσίων τελεσμάτων πάντων μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον*»¹³⁾, і формулам равенських документів VI в. після Р. Х.: «*liberas autem ab omni nexu fisci... nullique antea... a se donatas, cessas, neque distractas, nec alicui offiduciatas etc*»¹⁴⁾.

Проф. А. К. Митюков висловився проти думки про чужоземний вплив на старо-російські купчі¹⁵⁾. Мені здається, що схожість стилістичних подробиць доводить можливість такого впливу.

1) Акты лит.-русс. гос. № 19. Акты Вил. комм., т. VIII, № 3, 4, т. XXXVI № 55 (XVI в.).

2) Акты Вил. комм., т. XXXII №№ 45, 66 (XVI в.).

3) Там-таки, № 48.

4) Berl. Griech. Urk., I, 316 (Mitteis, Chrest. 271), lin. 24—25 (359 р. після Р. Х.).

5) Berl. Griech. Urk., I, 13 (Mitteis, Chrest. 265), lin. 14—15 (289 р. після Р. Х.).

6) Rabel, ст. 7, пр. 5.

7) Митюковъ, ст. 136—153.

8) А. Ю. №№ 84—87, 91, 94. Акты, относ. до юрид. быта №№ 147, 148.

9) Акты, относ. до юрид. быта №№ 148, XIV, IX, X; 150, III, V, VII, X, XII, XIV, XV (моск. поч. XVII в.).

10) А. Ю. и З. Р., I, № 69 (1518).

11) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 6, ст. 264, 271. Акты Вил. Комм. I № 2, XXXII № 55 (XVI в.).

12) Pap. Lond. II № 154 (Mitteis, Chr. 255), lin. 13 (63 р. після Р. Х.).

13) Mitteis, Chrestomathie 159, 220, 253, 268, 269 (I—II в. після Р. Х.); Preisigke Wörterbuch I, ст. 117—118, 710—711.

14) Marini, Papiri diplomatici №№ 115, 121, 122 (= Spangenberg Tabulae negotiorum solemnium №№ 50, 55, 56).

15) Митюковъ, ст. 145.

Щодо західньо-руських купчих, то на їхньому формулярі безперечно відбивсь вплив польського формуляру. Одначе й цей вплив кінець-кінцем сходить на вплив східнього формуляру, що його було рециповано не тільки у Візантії, але й на Заході¹⁾. Це твердження можна ілюструвати кількома прикладами.

1) Для західньо-руських купчих характерний є перелік прав, що їх надано покупцеві. В цьому докладному переліку традиційна є формула: «моцни (або волни) тоє отдати и продати и заменити»²⁾, що відповідає формулі польських актів: «vendere, donare et commutare possunt»³⁾.

Не важко пізнати тут формулу грецько-єгипетських папірусів: «ἐξουσίαν ἔχειν παραχωρεῖν πωλεῖν ἑτέροις, ἀντικαταλλάσσεσθαι, ὡς ἀν' αἰρῶνται»⁴⁾ або формулу равенських купчих: «donare, vendere, commutare more quo voluerit liceat»⁵⁾.

2) Надзвичайно характерна для західньо-руських купчих заява продавця про те, що він «своею доброю волею, здоровым животом, ничим не принуженъ, продалъ»⁶⁾, «без жадного прымущення и без жадного нагабання, самъ своею доброю волею»⁷⁾, «не будучи ни отъ кого примушен, а ни намовен, але по своей доброй волѣ»⁸⁾. В українських купчих XVII і XVIII вв. постійно зустрічаємо формулу: «ясне, явне, доброволне, без всякого примусу и без нужды». Ті самі заяви є в польських купчих: «non compulsus, nec coactus, sed de spontanea voluntate»⁹⁾, «sanus mente et corpore existens non compulsus, nec coactus, neque aliquo dolo vel fraude seductus, sed ipsius mera et spontanea voluntate»¹⁰⁾.

Але вони так само типові й для багатомовного візантійського формуляру: ἐξ οἰκείας προθέ. σεως προσελθόντες ἐκουσίᾳ γνώμῃ καὶ ἀδαιρέτῳ βουλῆσι etc: δίχα παντός ὀδλου καὶ φόβου καὶ βίας καὶ ἀπάτης καὶ ἀνάγκης etc¹¹⁾.

3) Після обіцянки заплатити штраф на користь державної скарбниці й невстойку на користь покупця в західньо-руських купчих сказано так: «и заплативши тые заруки пред ся сесь нашъ листъ твердо и неотъменно на вечные часы маеть быти держано»¹²⁾, ... «у кожного права и на каждом местцу завжды вцеле и ни въ чомъ ненарушне держан и при зуполной моци

¹⁾ Rabel, ст. 34—36.

²⁾ А. Ю. и З. Р. I № 69. Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 140, 243, 385, 390, 393; т. 6, ст. 74, 239. Акты Вил. комм., т. I № 2; VIII № 4, 178; XXII № 125; XXXII №№ 48, 212, 217 (XVI в.).

³⁾ Codex diplomaticus Poloniae, I №№ 115, 146; II № 549; Akta grodzkie i ziemskie II № 98 (XIV в.) i passim.

⁴⁾ Rabel, ст. 86, пр. 4.

⁵⁾ Marini, №№ 115, 119, 120, 122 (= Spangenberg №№ 50, 53, 54, 56).

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. I № 6 (1400 р.). Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 80, 85 (XVI в.).

⁷⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 392, 397, 436 (XVI в.).

⁸⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 287; ч. 8, т. 6, ст. 374 (XVI в.).

⁹⁾ Codex diplom. Polon. II №№ 549, 609 (XVI в.).

¹⁰⁾ Codex diplom. Polon. I №№ 153, 187, 191; II № 611; III №№ 197, 213 (XV в.). Akta II №№ 83, 93, 98, 120, 121 i passim.

¹¹⁾ Pap. Münch. I № 13, lin. 10—14 i passim. Preisigke, Wörterbuch s. v.

¹²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 386, 81, 86—87.

захован бути має»¹⁾, ... «и везде на каждом уряде и в каждого права при своей мощи зуполне держан и хован бути має»²⁾.

І тут не важко пізнати формулу візантійських папірусів, що, згадавши про виплат неустойки, говорять: *πράσις κυρία οὖσαν ἀλλὰ βεβαίαν καὶ ἀρραγὴ καὶ ἀσάλευτον... ἐπὶ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας ἐν παντί τότῃ ἢ χρόνῳ*³⁾.

Це застереження є традиційне і для ранішніх грецько-єгипетських купчих. Згадавши про виплат неустойки, ці купчі говорять: «і проте купля (або: все написане) зберегає силу» — *καὶ μηδὲν ἥσσον ἢ πρᾶσις κυρία* або *χωρὶς τοῦ μένειν κύρια τὰ προγεγραμμένα*⁴⁾.

Такого роду *clausula salvatoria* доводить штрафний характер як грецько-єгипетської⁵⁾, так і західно-руської неустойки.

Цей невеличкий екскурс виявляє, що вся будова західно-руських купчих наслідуює геліністичну традицію.

Основна думка про співвідносність давности володіння і зобов'язання очищення властива західно-руському праву так само, як і праву інших народів.

В західно-руських купчих зобов'язання очищення бере продавець на себе «до выста давности земское десяти лет»⁶⁾, «до спокойного их выдержания давности земское»⁷⁾.

Коли взяти на увагу співвідношення давности володіння й обов'язку очищення, то буде ясно, чому найдавніша російська пам'ятка, що говорить про давність володіння, — «Псковская Судная Грамота» — описує наслідок давности в словах: «ино земля его чиста или вода». Як згідно з геліністичним правом, поки не мине давність, продавець повинен зміцнити (*βεβαιῶν*) покупця, а коли вона мине, володіння покупця робиться міцне (*βεβαίον*), так згідно з російським правом, поки не мине давність, продавець повинен очистити землю, а коли мине давність, — земля чиста.

Стародавні закони не говорять просто про набування власности через давність. Що-до цього не виняток і «Псковская Судная Грамота», що текст її звичайно не зовсім точно з'ясовують у розумінні простого визнання *usucapio*⁸⁾.

Стародавнє право передбачає найпростішу ситуацію, коли до давнього володільця закладають позов про власність. Можна було оборонити володільця, не оголошуючи його власником. Стародавній законодавець уважав, що досить одмовити позивачеві в позові й залишити володіння зацізаному⁹⁾.

Набувальну давність (*usucapio*) запозичило західно-європейське право з римського права.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 6, ст. 377, 272—273. Акты Вил. комм., т. XXII № 125.

²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 6, ст. 239. Акты Вил. комм., т. I № 2, т. VIII № 178, т. XXXII №№ 45, 48.

³⁾ Pap. Münch. I № 13, lin. 66—67. Preisigke, I, ст. 520 s. v. ἐξουσία, 1 (VI в.).

⁴⁾ Rabel, ст. 52—53. Berger, Strafklauseln. 1911, ст. 47—50, 130—131, Preisigke, I, ст. 662 s. v. ἥσσον, 3; II, ст. 68—69 s. v. μένω, 4.

⁵⁾ Berger, ст. 80—88. Фрезе, ст. 202—203.

⁶⁾ Акты Вил. Комм., т. XXXII №№ 66, 99, 114.

⁷⁾ Там-таки, №№ 101—103, 217.

⁸⁾ Энгельманъ, О давности. 3 изд. 1901 § 4, ст. 25 і д.

⁹⁾ Зак. Хаммурабі § 30: „не повинно віддавати їх йому, й ними володітиме той, хто взяв їх на користування“.

ХІІ таблиць ще не говорили *expressis verbis* про набування права власності через давність¹⁾; таке набування було виснувано з закону згодом. Можливо, що одна з причин, яка сприяла цьому, було те, що в стародавньому римському процесі давній володільець, обороняючи себе, повинен був зробити *contravindicatio*: він повинен був стверджувати, що він власник (*hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio*)²⁾. Навпаки, в праві германських народів давнього володільця було оборонено тим, що він не повинен був відповідати на позов. «*Non tibi respondeo, quia possedi per XXX annos*», говорять формули лангобардського права³⁾.

Давність у провінційному праві Римської Імперії спершу зміцняла за володільцем заперечення (*praescriptio*)⁴⁾ проти позовів третіх осіб, що мовчали (*σιωπήσαντες*)⁵⁾ протягом терміну давності: *μακρὰς νομῆς παραγραφῆ... βεβαιούται*⁶⁾. Тільки згодом було визнано, що довге володіння (*longa possessio*) утворює для володільця право власності. Аналогічну еволюцію проробила 30-річна давність, що її завів Теодосій II⁷⁾.

Платонові „Закони“⁸⁾ говорять не про набувальну давність, як іноді їх пояснюють⁹⁾, а про давність позову що-до власності (*προθεσμία τῆς ἐπιλήψεως*).

Національне германське право (до рецепції римського права) не знало набувальної давності, а знало лиш давність мовчання (*Verschweigung*)¹⁰⁾. Через те, що протягом терміну давності всі треті особи промовчали про свої права, володіння за германським правом робилося безперечне і невідбиране (*rechte Gewere*)¹¹⁾.

¹⁾ Це зазначав уже Alciati, l. c. *Per usucapionem vero proprietatis non acquirebatur, licet iuris auctoritate possessor defenderetur*. Попів. Dabelow, *Ueb. d. Verjährung*. 1805, § 2, ст. 45 і д. Pflüger, ст. 50 (*rechte Gewere*).

²⁾ Gai Inst. IV, 16.

³⁾ Form. ad Ed. Roth. 234; Grim. II, 35, 5; Liutpr. 69; 115.

⁴⁾ Традиційна думка (Sohm, ст. 340, 396; Girard, ст. 314, 1092; Покровський, *Історія римск. права*. 2 изд. 1915, ст. 383) бачить тут *praescriptio pro geo*, себ-то застереження на користь записаного, що його вміщали перед цілою формулою. Але 1) *praescriptiones pro geo* задовго до Гаія перетворилися на *exceptiones* (Gai Inst. IV, 133), а заведення *longi temporis praescriptio* належить до кінця II віку після Р. Х.; 2) *praescriptio* формулярного процесу могло привести, висловлюючися нашою сучасною мовою, не до відмовлення в позові, а до того, що позов не роздвигалися-б. Вважали, що процес не почато, і позов могли закласти знову.—Wlassak, *Z. der Sav.*—Stift. f. Rechtsgesch., Rom. Abt. т. 33 (1912), ст. 81 і д. Wenger, *Institut des röm. Zivilprozessrechts*. 1925, § 13, прим. 8 (ст. 128). *Praescriptio longi temporis* має більш невизначене значіння заперечення взагалі, як *παράγραφη* в грецькій риториці. Partsch, *D. longi temp. praescriptio*. 1906, ст. 70 і д. *Z. der Sav. St.*, т. 28 (1907), ст. 443 і д. Wenger, ст. 143—144. — З часів глосаторів термін *praescriptio* означає давність, в англійській юридичній мові переважно—набувальну давність (*prescription*).

⁵⁾ Pap. Strassb. 22 (Mitteis Chr. 374), lin. 16, 22.

⁶⁾ Berl. Griech. Urk. I № 267, lin. 12 (рескрипт Севера і Каракали од 199 р.).

⁷⁾ Cod. Iust. VII, 39, 8. Inst. Girard, ст. 314—316. Покровський, ст. 383—385.

⁸⁾ Plato Leg. XII c. 7, p. 915 C.

⁹⁾ Lipsius, II, ст. 675—676 і пр. 5.

¹⁰⁾ Immerwahr, *Die Verschweigung*. 1895 (*Untersuchungen zur deutschen Staats- u. Rechtsgesch.*, her. v. O. Gierke, Heft 48).

¹¹⁾ Stobbe, *Handbuch*, I § 68, III; II № 74. O. Gierke, *Deutsches Privatrecht*, I (1895), ст. 311—312; II (1905), ст. 196—198, 576—577. Champaign, *Essai sur la vestitura*. 1899, № 125, ст. 399 і д.

Що російське право і в московську добу, і в добу імперії аж до XIX віку знало лиш позовну давність, це досить певно виявив Енгельман.

Західно-руське право, що з нього імперське право запозичило 10-літню земську давність, свого часу реципувало багато тверджень римського права про давність, але воно не так легко засвоїло римську конструкцію давности володіння.

Ще «Права, по которымъ судится малороссійській народъ», зазначаючи римський 3-річний термін давности для рухомого майна й 10-річний для нерухомого, в розумінні основного наслідку давности виходять з ідеї германського права (*Verschweigung*): «кто промолчалъ... вѣчно молчатъ имѣеть»¹⁾.

Тільки після «Свода Законовъ Россійской Имперіи»²⁾, де укладчики наслідували римське правой західно-європейське законодавство, у нас зміцнилася ідея набувальної давности³⁾.

Визнання набувальної давности повніше й досконаліше розв'язує суперечку про власність. Припинення через давність позову про право власности розв'язує питання на користь давнього володільця та його наступників, доки вони володіють річчю. Але, якщо вони втратять володіння, виходить, що давній володільець не може виступити з позовом про власність, оскільки закон не зазначає набування через давність, а власник може виступити з цим позовом, бо його домагання проти нового володільця через давність не припинено.

Порівняльна історія права виявляє, що перехід розвиненішого права до набувальної давности є закономірний і неминучий.

¹⁾ Права IX, арт. 17, п.п. 1 і 2.

²⁾ Сводъ Законовъ, т. X, ч. 1, ст. 533.

³⁾ Цивільний Кодекс Радянських Республік знає лиш позовну давність.

О. С. ГРУЗИНСЬКИЙ.

Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ ДО ТВОРУ СКОВОРОДИ „БАСНИ ХАРКОВСКИЕ“ ¹⁾.

„Сей забавный и фигурный род
писаний был домашний самым луч-
шим древним любомудрцам“.

(З передмови Гр. Сковороди до
рукоп. «Басни Харковские»).

Число нових джерел що-до пізнання спадщини Сковороди та того значіння, що він має в поступовому розвитку української культури, — день-при-дні стає більше. Величезна заслуга перед світовою наукою належить шановному академікові Д. І. Багалієві, який зробив цією стороною для українського суспільства більше, ніж хто інший з учених.

Наука про Сковороду поглиблюється різними шляхами: і в бік вивчення його доби, сучасників, соціально-громадських стосунків, і в бік філософічний (тоб-то вивчення попередників та спадкоємців його ідей), і в бік суто-літературний (аналіза мови, поетичних творів, поетичних засобів).

На жаль, і досі є ще єдиний твір Сковороди (краще сказати невеличка «збірка»), якому не пощастило звернути на себе достатньою мірою пильну увагу дослідників (виключаючи, звичайно, праці самого Д. І. Багалія; він був перший і, можна сказати, єдиний, хто випустив ці байки у світ, перший подав вичерпні коментарі до їх змісту) ²⁾. На цей твір, оскільки нам відомо, поширений той погляд, що Сковорода слабенько опрацював його з художнього боку; а тому, очевидно, байки мало приваблювали до себе увагу інших дослідників, особливо тих, хто підходив до цієї справи специфічно — як формаліст, або тих, хто цікавивсь морально-етичною концепцією поглядів Сковороди. Навпаки: дуже мало було таких дослідників, хто-б розглядав цей твір на тлі соціально-класового життя свого часу, як певне історичне свідощтво.

На перешкоді до такого вивчення творів Сковороди було багато причин. За основну перешкоду, на нашу думку, треба вважати те, що навіть і досі ми не маємо оригіналу цього твору. Той єдиний список (копія), що його було покладено в основу видання Харківського Істор.-Філологічн. Товариства за редакцією акад. Багалія, — треба теж уважати за дуже дефектний: 1) нема прізвища адресата, якому присвятив Сковорода цю збірку;

¹⁾ Зачитано на засіданні Ніженської Науково-Дослідчої Катедри 2. V. 1927.

²⁾ Див. Багалій Д. І., Сковорода. 1926, ст. 289—296.

2) текст твору далеко не автентичний і не авторитетний, що-до наближення його до оригіналу; 3) порядок (черга) байок теж досить сумнівний.

Виходячи з цих міркувань, ми вважаємо за своєчасне і за доцільне використати на цих сторінках ще один рукописний примірник «Басен Харковских», що ми мали можливість науково використати з товариською допомогою В. В. Кукаркіна (викладача Ніженського ІНО), якому ми за це висловлюємо щиро подяку.

I.

Характером своєї морально-етичної діяльності та складом свого творчого мислення Сковорода в своїх літературних творах наближається до тих людей XVIII віку, що їм була до вподоби байкарська форма. Після творів Маро, Де-Во (De Vaux), Ля-Фонтена, Вольтера, а в російській літературі — Сумарокова з його особливою сумароківською школою¹⁾, — байка в світовій літературі специфікувалася, як досить легкий, напів-моралістичний, напів-сатиричний жанр. Сковорода в своїх байках продовжує іншу, так-би мовити, старшу «класичну» (не нео-класичну) традицію. До попередників, що ними міг користатися й напевно користавсь Сковорода, акад. Багалій у своїй останній праці відносить: Радивіловського («Огородок»), Тих. Александровича (проф. пітики 1746 р.), Довгалецького та ін. Ми з свого боку маємо можливість значно продовжити цей реєстр попередників, назвавши деякі оригінальні твори Т. Прокоповича (Emblemata), Нуго Германи, Г. Кониського (1744—7 р.), або Коніцького), Ів. Величковського і багато інших. Особливо ми хотіли-б підкреслити значіння перекладу і переробки байок Езопа, що вже з 1637 року в списках були поширені в літературних московських колах і, без сумніву, були добре знайомі в оригіналі самому Сковороді.

В збірці своїх поетичних творів «Сад бож. пісень» Сковорода дає декілька прикладів цього жанру — притчі, приказки, Fabulae.

Але Сковорода укладав у байку своїй особливий, специфічний «сковородинський» зміст. Для Сковороди байка була лиш своєрідний засіб, де він міг наочно, зручно для себе, образно (ілюстративно) висвітлити свою власну душевну боротьбу, з'ясувати й формулювати основні моменти своєї філософської душевної кризи, що про неї ми знаємо з багатьох інших різноманітних свідоцтв. Це, як ми знаємо, було приблизно напередодні складання і утворення своєрідної сковородинської трьохчастинної «космології». Тому очевидячки Сковорода досить неуважно, недбайливо поставивсь до форми, до формального оброблення своєї збірки. Не дурно також Сковорода використовує байку в багатьох місцях своїх філософських діалогів. Але для Сковороди стара байка є лиш приклад, прилог. На підставі старої байки Сковорода малює (коли він нею користується) — нову, сучасну і важливу для нього життєву ситуацію, що відбиває життя людське. А тому і для нас байка Сковороди, окрім своєї ролі, як матеріалу для історії спе-

¹⁾ Див. Поетика. Временник Словесн. отдел. Госуд. Института истории Искусств. Ленинград 1926, ст. Лид. Виндт. (ст. 81—93).

цифічного внутрішнього порядку, має ще й особливе — побутово-життєве та історичне значіння.

Здебільша байки Сковороди — це прологи, зразки, міркування «з приводу»... Це — іноді сценки, діалоги, листування, іноді — окремі конкретні факти. Сковорода їх фіксує своїм особливим способом, іноді він їх узагальнює, а іноді залишає їх так, — в їхній, так-би мовити, «конкретній недоторканності».

Які-ж бувають ті обставини, коли Сковорода почуває необхідність використати для себе байкарську традицію? Ми далі розглянемо декілька таких випадків, а зараз зазначимо, що в таких випадках байка для Сковороди це є «вільний одяг».

Він намацує ряд важливих проблем, але таких проблем, що розв'язати їх у філософському розумінні у нього з певних причин ще не вистачає «дозрілого» закінченого матеріалу. Іноді такі моменти виникають у нього раптово — і тоді він фіксує їх у байці експромтом. Про хід і характер такого процесу свідчать між иншим дві байки, що він їх написав в один день — в с. Бабаях, а саме 17/IV 1774 року, одну вранці: «Нетопир» (№ 19) і другу: «Велблюд і Олень» (№ 20)¹.

«В седьмом десятке нынешнего века отстал я от учительской должности и уединился в лежащих около Харькова — лесах, полях, селах, садах, деревнях и пчельниках, обучал я себя добродетели, — при том благопристойными игрушками забавляясь, написал я полтора «десятка басен» — пише, він до свого приятеля Опанаса Кіндратовича Панкова²). «А сего года (1774) умножил оные до половины (тобто збільшив аж удвоє). Между тем, как писал добавочные, казалось, будто ты всегда при том присутствуешь, одобряя мои мысли, и всегда оными со мною причащаюсь... Приими сию не безъвкусную от твоего друга мыслей его воду»... «Кушай с Петром — четвероногая, звери, гады, птицы».

В цих останніх словах можна вбачати почасти й той принцип, що його покладав Сковорода в основу, в зміст і в будування байок, навіть в їхню класифікацію.

На першому місці (що-до числа) ми за його символікою як-раз і бачимо птахів (коли брати за основу лиш титульні назви байок, то сюди належать такі байки: №№ 2, 5, 7, 13, 14, 17, 19, 24), далі йдуть гади (№ 13, 15, 16, 19, 25, 26), «четвероногая» (свійські тварини або чисті тварини: №№ 1, 9, 10, 18, 20), нарешті «звери» (№ 23, 24, 27, 30). Є одначе ще й ціла низка байок, що зачіпають інші царства природи (мінерали) або людину, або навіть знаряддя його виробництва.

Далі у своїй передмові Сковорода дає таке означення змісту й форми байок:

«Друг мой, не презирай баснословия... Праведен суд суди... Баснь

¹) Сія басня писана в світле воскресення пополудни 1774 — в Бабаях (ар. 18 на звор.).

²) Це ім'я нам стало відоме лиш з нашого рукопису. Акад. Багалій у своїй вичерпній монографії про Сковороду цього прізвища не дає, очевидно, з тих причин, що в списку, за яким було надруковано „Басни“, цього адресата не було названо.

и притча есть одно. Разумную шутку важной печатлеет конец. Изобразить, притчить, уподобить — значит то-же: «как яблок в своем зерне сокрывается»... «Hieroglyphica, Emblemata, Symbola — таинства, притчи, басни, подоби́я, пословицы... Истина острому их (любомудрцев) взору не издали болванела, но ясно, как в зеркале представлялась»...

Цих рядків, на нашу думку, досить, щоб з'ясувати, що байка для Сковороди є лиш певний методологічний засіб. І перш за все це є засіб потрібний для його «любомудрія» — в першу чергу індивідуально і персонально для себе, щоб напевно об'єктивувати свій внутрішній суперечливий стан, щоб потім ця ситуація стала для нього ясною, як у зеркалі. А дальша — моральна, дидактична, педагогічна мета — це є лиш наслідок попередньої завдачі, наслідок проблеми поставленої до розв'язання.

А таких проблем у Сковороди було не мало. Ми зараз не будемо зупинятися на них, оскільки ця справа у Сковороди є досить складна. Тут ми мусимо нагадати лиш єдину, і на нашу думку центральну, тезу тодішнього стану Сковороди. Це справа, яку він намагається розв'язати багатьма іншими варіантами; але що-разу очевидячки він не помічає від того особливого задоволення. На нашу думку, це було питання — про місце, суть і характер людського знання: «Наука не в знании живет, а в делании»...

II.

З погляду культурно-історичного та соціального значіння байки Сковороди методологічно досить легко розподіляти на такі цикли (звичайно, ми залишаємо на боці той емблематичний розподіл, що його зазначає сам Сковорода, як непотрібний для нашої мети):

а) Байки суто символічні, а саме: 1) «Нетопыр» (кажан) та «2 птенца», 2) «Велблюд й Олень» (20); «Лев и Обезьяны» (24); а) «Щука й Рак» (25). Ми не станемо розглядати байок цієї групи, бо вони мають специфічне значіння для з'ясування третього світу за Сковородиною космогонією. Навіть серед цього заплутаного і містичного матеріалу ми зустрічаємо блискучі своєрідні сквородинські теми: «Хамово племя смеется наготе отца своего»... Байка про «Щуку з Кременчука» має в собі досить яскравий мотив «гризоти та сумніву» — той самий, що його потім розвинув Панас Мирний у своїй казці про правду та кривду. До цієї групи мабуть можна буде віднести і байку з «Сада бож. пісень» — *ad Tantalem*, яка кінчається славнозвісним апологом про мишей, що гризуть день і ніч мотузку, на якій висить над головою важкий камінь (див. історію про Варлаама та Йосафата).

Уся ця група байок зовсім не має цікавого потрібного для нас історичного матеріалу.

Друга група за нашою системою це є група досить мальовничих, суто-реалістичних ілюстрацій до певних загально-відомих абстрактних розумів або до певних тем морально-етичного порядку: розум, нерозум, «дружба» і т. ин. Сюди можна віднести такі байки: «Собаки» (1); «Жайворонки» (3); «Старуха и Горшечник» (28); «Собаки і Волк» (30). Як бачимо, цих байок

теж не дуже багато. Але тут побутово-історичний, ілюстративний матеріал утворює, так-би мовити, рівновагу з моралістичними міркуваннями («силою» байки за терміном Сковороди).

3) Найважливіша з соціологічного боку буде остання третя група, на якій нам треба буде зупинитися більш-менш докладно, звичайно, не претендуючи на вичерпну повноту цього справді важливого елементу в житті, творчості й соціологічній концепції творів Сковороди. Отже, до останньої (3-ої) групи ми віднесемо такі твори Сковороди, де головне місце посідають проблеми й теми суспільного та суспільно-класового характеру та зокрема ті, що фіксують, малюють сучасний йому стан виробничих відносин.

Модернізуючи тут до деякої міри тодішні відносини нашої сучасної свідомості, ми можемо зазначити, як ставиться Сковорода до таких станів та клас: а) до пануючих верств; б) до середніх верств та до певних професій, що вже чітко визначалися в його добу; в) до панства й шляхти; г) до бідняцтва; також зачепимо й деякі суперечливі моменти з його науки про суспільство. Звичайно ми цю проблему ставимо як чергову проблему що-до вивчення його значіння в суспільствознавстві України.

Перше місце в соціології Сковороди мають пануючі верстви суспільства. Їхня етика, їхня питома вага в суспільстві у Сковороди мають переважне місце. В «Баснях Харковских» є що-до цього декілька дуже яскравих прикладів.

З цією метою розглянемо в першу чергу байку «Крот и Линкс» (рись). «Линкс имеет столь острый взор, что на несколько аршин землю прозирает». Така характерна риса Лінксова за Сковородою. «Сила» цієї байки дуже навчальна:

«Каждая статья, пол и возраст — и всякая тварь имеют собственные свои выгоды». Розглядаючи структуру тодішнього суспільства та економіки, Сковорода подає таку досить складну антитезу, так-би мовити свої шаблі життя:

«Где менее	клюквы и	черницы (!)	— там менее	скорбутовой	болезни,
»	менее	оружия	— там менее	войны,	
»	»	врачей	— »	»	больных,
»	»	ремесл (:)	— »	»	мотов,
»	»	поваров	— »	»	спорченного
»	»	наук	— »	»	дураков».

Висновок з цього — поміркованість у вимогах.

Розглядаючи ті самі стани й верстви нарізно, Сковорода на перше місце висуває «честное ремесло». Ось його *punctum* — точка.

«Владыка всему — время — уничтожает изобилие», каже він, спостерегаючи часту зміну, збагачення та знищення економічних засобів пануючої аристократичної верстви [байка «Жаби» (16)].

«Сколь многое множество богачей всякий день преобразуется в нищие. Самые беднейшие рабы рождаются из предков, жительствовавших в луже великих доходов». «Все короли из рабов и рабы отраживаются (sic!) из королев». Тут Сковорода покликається на Платона (?). «Сей пункт есть основание и родник, рождающий ручайки законов гражданских. Он есть глава угла: честное ремесло есть неоскудевающий родник неизобильного, но безопасного пропитания» (Жаби).

Інші зайняття і професії — військо, духовництво, наука, філософія, педагогіка, — теж переходять перед нами в своєріднім переломленні, хоч і не з такою повнотою і не так чітко, як це ми бачили в поставі проблеми усталення інших середніх і дрібних верстов сучасного суспільства.

Візьмім, наприклад, науку. Цей приклад цікавий для нас тим, що він зачіпає становище («стать») самого Сковороди. «Многие шершни без толку говорят: для чего сей студент (Сковорода?) научился, а ничего не имеет? На что-де учиться, если не имеет изобилия?» Відповідь Сковороди, який у цім разі покликується на філософію Епікура, така: «Нет радостнее, как жить по натуре, сладок здесь и труд телесный, терпение тела» («Шершни и Пчелы»).

В другому своєму творі (байка «Оселка и Нож») Сковорода освітлює професії — військову та педагогічну. Тут під «оселкою» Сковорода виводить тих людей, що ведуть роботу навчання, витончують розум, знання. Тут потрібна твердість. «Но в сие время на оселки скудно!» — зауважає далі Сковорода.

Характерна відома байка Сковороди про панство та шляхту («Оленица та Кабан»), що малює співвідношення між панством, шляхтою, з одного боку, та з неупривілейованими верствами суспільства — з другого.

Барон (кнур?) задається:

«Я пожалован бароном (цікаво, що наш рукопис тут дає важливий варіант — бараном, — що нам здається зручнішим) — наш род от благородных бобров: вместо епанчи я ношу с овцы содранную шкуру».

Далі Сковорода в цій байці підноситься до височини соціальної сатири: оленица глузує з кабана (барана) — барона: «На что одежда? — Чтоб волнее могли жить по рабским своим прихотям, беспокоить людей, проламываться сквозь законов гражданских преграды».

Здавалося-б, що цими словами, так само, як попередніми зауваженнями, соціальному позицію Сковороди визначається досить виразно.

Але не можна заховати, що у Сковороди є й інші, досить суперечливі місця в його «Баснях Харьковских». Наведемо декілька цитат, де він малює надзвичайно виразно побутову сценку, вихоплену очевидячки просто з натури [Байка «Ветер и Философ» (11)]:

«О чтоб тебя чорт взял, проклятый!» — так філософ лає вітра за те, що той наробив бешкету в його оселі: «Как только я открыл окно, чтоб выбросить чесноковую шелуху, как все назад по целому столу и по всей горнице разбросал, остальную рюмку с вином опрокинувши — расшиб; раздувши из божанки табак, все блюдо с кушаньем разсорил (засмітив)». На це вітер відповідає філософові: «А я знаю — в тебе есть столько разума, сколько в тех двух мужичках, из которых один нагнувшись поздоровил меня заднею безчестною частью, задравши платье, за то, что я раздувал пшеницу, как он ее чистил, а другой такой комплимент сделал, когда я ему не давал завершить копну сена. А ты у них достоин быть головою».

В байках «Колеса часовые» — «Голова и Тулуб» (дві байки під одною назвою) Сковорода ще виразніше висловлюється за співробітництво і гармонію клас: «народ обладателем своим да служит... и кормит их»... (sic!).

Отже, ми бачимо з цих виразних прикладів у Сковороди, що суспільна та громадська думка його в цей період (1770—1774) відбивала в собі чималі внутрішні суперечності, що цілком відповідає, на нашу думку, тому невиразному і суперечливому станові, в якому він опинився у цей період свого життя. Позбавлений можливості — через мотиви зовнішнього і внутрішнього порядку — працювати в певному практичному професійному оточенні, відірвавшись від безпосередньої праці на селі, Сковорода до остаточного розв'язання найважливіших для нього проблем посідає хистку та невиразну позицію, що-до оформлення та уґрунтування соціальних підвалин своєї поведінки.

Мало бути самому зразком задоволення малим та провідником науки про натуру (сродність). Треба було визначити свою громадську програму. І з цього боку як-раз байки Сковороди дають досить цінний матеріал. Це важливий „людський“ документ, документ своєї доби, своїх суперечливих суспільних відносин. Отже, для нас ясно, що до них зовсім неможливо підходити з формалістичною міркою, вбачати в них позитивні чи негативні риси з боку форми, розвитку літературних прикмет, то-що... Сковорода в своїх байках є скоріш побутовий письменник, гострий аналізатор свого сучасного буденного життя середньої та дрібної верстви, ніж навчатель-мораліст.

III.

Декілька побіжних приміток про самий рукопис, що був оце за об'єкт нашого розгляду.

1. З зовнішнього боку — це старенький на вигляд зшиток старого паперу з такою самою старенькою паперовою оправою. Папір має водяні знаки марки «Р Ф С-я», а також рік — 1783. Отже, своїм зовнішнім виглядом, а також хронологічними вказівками рукопис — цілком сучасний Сковороді і дуже автентичний, бо на ньому ми бачимо сліди якогось виправлення, можливо навіть виправлення самого Сковороди. Треба зазначити, що і письмо цих виправок так само, як і письмо двох останніх сторінок рукопису, деякою мірою нагадує Сковородину маніру писати.

2. Замість анонімною раніше посвяти ми тепер довідуємося, що його адресат був Опанас Кіндратович Панков (Додаємо це ім'я до тієї галереї сучасників Сковороди, що їх зазначив у своїй монографії акад. Багалій).

3. Текст жіненського рукопису чимало в цілому скорочений проти тексту в харківському виданні акад. Багалія. Це можна буде бачити з тих прикладів, що їх ми наводимо в додатку до своєї коротенької розвідки.

4. Сам текст одрізняється також і тим, що байку № 23 („Собака — Волк“) тут віднесено на кінець, очевидно з якогось редакторського недогляду.

5. Звичайно, при новому критичному виданні творів Сковороди — зокрема його „Басен Харьковских“ — необхідно буде використати також і цей примірник, бо він є другий відомий список, і список сучасний Сковороді, більш-менш точно датований тим паперовим матеріалом, на якому його написано. Отже, цим невеличким додатком можна буде зробити деякі виправлення до монументальної праці акад. Багалія.

Додаток:

Байка № 16 („Жабы“).

Ниж. рукопис.

Текст видання акад. Багалія.

Как вышло озеро, такъ жабы поскакали искать для себя новое жилище. Наконецъ всѣ вскричали: ахъ какъ избыльное озеро! [Оно будетъ намъ вечнымъ жилищемъ], и вдругъ плюнули въ оное. А я сказала с них одна жить намѣрила въ одномъ изъ наполняющихъ ваше озеро источникѣ: вижу издали приосѣненный холмъ, многіи сюда поточки посылающій. Тамъ надѣюся для себя найти доброй источникъ.

Какъ вышло озеро, такъ жабы поскакали искать для себе новое жилище. Наконецъ все вскричали: ахъ, сколь избыльное озеро! И вдругъ плюнули въ оное. А я, сказала изъ нихъ одна жить намѣрила въ одномъ изъ наполняющихъ ваше озеро источникѣ. Вижу издали преосѣненный холмъ, многіи сюда поточки посылающій. Тамъ надѣюся найти для себя доброй источникъ.

Уривок з „силы“ байки „Соловей, Жаворонокъ и Дроздъ“.

Гдѣ былъ? у друга. Что пилъ? воду, лучше непріятельского мѣду. Соловей приславное свое имя самовольно уступилъ своему другу. Сладка вода с другомъ. Славна съ нимъ и безименность. Всякой власти...

Гдѣ былъ? У друга. Что пилъ? Воду. Лучше непріятельского мѣду. [Носится и въ Малороссіи пословица: не имѣй ста рублей, какъ одного друга. Но не достоинъ дружніи любви превозносящій что-либо вище дружбы и не положивший оную остатнимъ краемъ и пристанищемъ всѣхъ своихъ дѣлъ и желаний]. Соловей приславное свое имя уступаетъ самовольно другу. Сладка вода и съ другомъ, славна съ нимъ и безименность. [Катонъ сказалъ: пропалъ тотъ день, что безъ пользы пройшовъ; но Траянъ (чуть ли не Титъ) ясенѣе — о други! Погибъ мой день: никому я не услужилъ]. Всякой власти...

проф. Д. П. ГОРДЄВ.

МАТЕРІАЛИ ДО ХУДОЖНЬОГО ЛІТОПІСУ МІСТА ХАРКОВА ¹⁾.

III. Повідомлення про колекцію автентичних архітектурних креслеників, що належать до першої половини XIX віку ²⁾.

Повертаючися тепер, після десятирічної, приблизно, перерви ³⁾, до харківських матеріалів, які належать до історії місцевого художнього життя, вважаю за повинність звідомити, що основним до того приводом сталося бажання дати до збірника, юбілей академіка Багалія присвяченого, працю своїм змістом близьку до обсягу наукових інтересів шановного Дмитра Івановича. На жаль, порівнюючи пізно я дістав сповіщення про видання згаданого збірника з запросинами взяти в ньому участь, через це я змушений був обрати тему, не тільки близьку до обсягу наукових інтересів юбілянта, але й таку, що виконати її я міг-би найближчого часу. Беручи під увагу обмежену можливість користуватися з ілюстративного апарату, розглядаючи давнішу збірку моїх матеріалів до старого Харкова й Слобожанщини, я поклав спитися на нижченаведеному повідомленні вузько-спеціального характеру, що дозволяє мені завести до наукового обігу невелику, правда, але до цього часу, оскільки я знаю, цілком невідому в літературі групу перводжерел, які належать до історії харківського будівництва першої половини XIX віку.

Зазначену в підзаголовку колекцію креслеників я зібрав антикварним способом років 12—15 тому, в зв'язку з іншими розшуками з історії харківського будівництва ⁴⁾. Тепер вона перейшла до розпорядження Харків-

¹⁾ Під тим самим заголовком, але російською мовою, р. 1914-го я опублікував дві праці: „Матеріали для художественной літописи г. Харькова. I. Памяти художника Д. И. Безперчаго. II. Каталогъ живописныхъ работъ художника Д. И. Безперчаго, исполненныхъ по преимуществу водяными красками“ (видало „Харьковское Историко-Филологическое Общество“ — першу в V вип. свого „Вѣстника“, а другу окремою брошурою для „Музея изящныхъ искусствъ и древностей Харьковского Университета“, куди цю колекцію було свого часу передано; окремі відбитки з V-го випуску було зроблено разом з брошурою, причому було зазначено, що весь матеріал ніби взято з „Вѣстника“.

²⁾ Зачитано на спільному черговому засіданні Харківської Секції Київської Науково-Дослідчої Катедри Мистецтвознавства 2/XII 1926 р.

³⁾ З р. 1916 мої праці переважно торкалися казкових та інших близько-східних пам'яток.

⁴⁾ Зібрані тоді матеріали в попередній обробці було частково використано ще на студентській лаві, під час співробітництва в колективній праці „Харьковъ. Путеводитель для туристовъ и экскурсантовъ. II, переработанное и расширенное издание (Харьковск. Общ. Любителей Природы; экскурс. секція). Харьковъ. 1914 г.“ У першому скороченому

ської Комісії охорони пам'яток матеріальної культури й переховується в Музеї Українського Мистецтва в Харкові¹⁾, вкупі з групою пізніших креслеників²⁾ і кількома старовинними фотографіями, що їх я долучив до колекції. Ця

виданні цього провідника редакція лиш частково використала мої матеріали. Що-до видання третього (вид. у Харкові, без року виходу), то там мої замітки передруковано, без мойого відома, з незначними, які зробила редакція, скороченнями, замість конче потрібних, уже на той час, часткових, принаймні, переробок.

1) Нижче, посилаючися й на ці кресленики й на інші з того самого сховища, я вживатиму скорочення МУМХ-інв. №.

2) Складається мало не виключно з копій, які видали або „Комитет об устройстве Губернского города Харькова“ (див. нижче №№ 2, 3, 4, 6, 7, 8 і 9) або „Харьковская Губернская Строительная Комиссия“ (№№ 10, 11, 12 і 13); ці кресленики, здебільша, підписав до видачі Начальник робіт (підпис нечиткий) і посвідчив архітект Андрій Тон — з числа перелічених угорі одинацяти №№ списку лиш оці становлять виняток: 3 — тільки посвідчив Тон, 9 — замість Начальника робіт підписала инша особа (так само нечитко); 13 — посвідчив инший архітект; усі ці копії виконано лиш контурно, без кольорової одмивки. 1) Оригінал праці помічника архітекта Лобачевського, затверджений 10/VI 1836 р., „Фасадъ на построение деревяннаго дома на каменномъ полуэтажѣ Троицкаго Прихода въ дворовомъ мѣстѣ Мѣщанкѣ Александрѣ Ивановой дочери Шириевой въ 1-ой части 1-го квартала города Харькова“. Кресленик: кольорований і одмитий. Інв. МУМХ № 5376. 2) Фасада будинку Лукіянова на Московській вул., затверджена 2-13/VIII 1838 р., копія того самого року. Інв. МУМХ № 5377. 3) Фасада будинку Бутова на Сінній вулиці, затверджена 15/X 1838 р., копія 11/XI того самого року. Інв. МУМХ № 5378. 4) Фасада кам'яних надвірних одно-поверхових будівель при будинку купця Тамбовцева, затверджена 13/IV 1840 р., копія 17/V т. р. Інв. МУМХ № 5379. Пор. нижче №№ 5 і 10. 5) Нескінчений, частково обведений уже тушшю, кресленик без титульного напису, замість якого помітка олівцем „Правильно, но нѣтъ масштаба“. Викреслено ті самі будівлі, що й на зазначеному угорі кресленику № 5. Інв. МУМХ № 5390. 6) Фасада будинку Рудакова на Лопатинській вул., затверджена 19/IV р. 1841, копія 13/V т. р. Інв. МУМХ № 5380. 7) Фасада будинку Драбишевської на Мордвинівській вул., затверджена 19/IV 1841 р., копія 13/V т. р. Інв. МУМХ № 5381. 8) Фасада будинку Керейгової на Класичній вулиці, затверджена 20/IX 1841 р., копія того самого року. Інв. МУМХ № 5382. 9) Фасада будинку Сергеева на Подільській вулиці, затверджена 24/1 1842 р., копія 24/II т. р. Інв. МУМХ № 5383. 10) План і фасада „Каменныхъ палатокъ“ всередині двору спадкоємців купця Тамбовцева на Московській вулиці, затверджені 27/II 1843 р., копія 30/III т. р. Інв. МУМХ № 5384. Порівн. угорі №№ 4 і 5. 11) Дві фасади наріжного будинку Нехорошева на Сумській вулиці; із зазначенням прибудов і переробок, виділених червоною лінією; серпень 1843 р. Інв. МУМХ № 5385. 12) Фасада будинку Сомініної, пізніше Забродських на Московській вулиці; з зазначенням задуманого розширення вікон та дверей у нижньому поверсі (виділено червоною лінією); початок 1844 р. Інв. МУМХ № 5386. 13) Фасада на Набережній вулиці кам'яних надвірних будівель при наріжному будинку Алфіорова; на тому самому аркуші скопійовано частину генерального плану м. Харкова із зазначенням місця, яке належало Алфіорову; затверджена 27 (VI чи VII — нечитко) 1846 р., копія 12/VIII т. р. Інв. МУМХ № 5387. 14) Фасада будинку (викреслено дві різні сумежні будівлі) Павлова, „въ 1-й части на углу во 2-мъ кварталѣ подъ № 47. по улицамъ Рыбной и Лопатинской“. На берегах примітка: „Пристроить подъѣздное крыльцо означенное краснымъ пунктиромъ“, що на кресленику й зазначено. На берегах власноручна дописка К о к о ш к и н а, що дозволяє збудувати тимчасові дерев'яні сходи; без дати. Кресленик, виконаний тонко, без підпису або засвідчення архітекта. Згідно з записом на зворотному боці аркуша, кресленик явлено в 2-му кварталі 1-ої частини й записано 4/XI 1849 р. Інв. МУМХ № 5388. 15) План місця Захарова на Великому Семінарському завулку під № 64, із зазначенням будівель. Без дати (середина XIX-го віку). Інв. МУМХ № 5389.

колекція складається з 10-ти креслеників, які вміщено на 9 аркушах; 8 аркушів підписано; переважну більшість, а саме 6 примірників, виконав губерніяльний архітект Степан Чернишов, решта два належать до праць також губерніяльних архітектів — Ярославського й Денисенкова. Останній невідданий аркуш колекції я, базуючися на манірі виконання й стилістичних рисах пам'ятки, приписую Ярославському.

Хронологічні межі — підписаний аркуш Ярославського датовано 30/V 1801 р. (невідданий належить, приблизно, до того самого часу й, у всякому разі, він не старіший од кінця XVIII віку; найранішу з наявних у колекції, працю Чернишова, позначено 26/III 1822 року, а найпізнішу 12/IV 1826 року; кресленик Денисенкова влада затвердила 24/VIII р. 1833.

На креслениках Ярославського я спинюся трохи докладніше нижче.

Усі 6 аркушів¹⁾ Чернишова є чистові, подані на затвердження кресленики — кожен має власноручний підпис тодішнього харківського цивільного губернатора Муратова й, на звороті, запис харківської міської поліції. У наведеному тут реєстрі я *in extenso* навожу титульні написи кожного кресленика, впорядковуючи останні в хронологічній послідовності.

1) Фасадъ изъ высочайше Апробованныхъ подъ № 23-м. книги III-й. части для построения деревяннаго дома на каменномъ Этажѣ, города Харькова во 2-й²⁾ части, въ Соборномъ приходѣ по улицѣ Римарской въ дворѣ титулярнаго Совѣтника Тимофѣя Селиванова, марта „26“ дня 1822-го года³⁾.

2) Фасадъ Сдѣланный въ сообразность высочайше Апробованнаго № 2-го книги III-й части, для построения каменнаго дома внизу съ галлереею и лавками города Харькова въ I-й части въ 1-м. Кварталѣ въ соборномъ успенскомъ приходѣ, въ дворѣ губернскаго Секретаря Данилы Флоринскаго; Майя 1-го дня 1823-го года⁴⁾.

3) Фасадъ сдѣланный въ сообразность изъ Высочайше утвержденныхъ № 39-го книги III-й части, на перестройку вновь каменнаго дома, состоящаго въ 1-й части города, по улицѣ сѣнной въ концѣ Харьковскаго моста,

¹⁾ Усі ці кресленики виконано на ватманському папері (підпис фірми водяним знаком є на аркушах, за наведеною вгорі нумерацією, — 2 [почасти закрито пізнішими підклеями], 4 [з датою 1823] та 6 [з датою 1818]) звичайно вже суцільної, без сітки, маси (вийняток арк. 6).

²⁾ Виправив, як видно з чорнила, Муратов — спочатку стояло „въ 1-й“.

³⁾ Розмір аркуша 33,5 × 24,8 см; зберігся дуже добре, втрачено лиш невелику частину горішнього лівого різка. Як видно з проколів і поміток на аркушах, кресленик, свого часу, було підшито до „Дѣла“, для чого зігнуто пополювині й пронумеровано, як аркуші 120 і 121. Не маючи безсумнівних документальних даних, щоб остаточно ствердити припущену ідентифікацію, проте дозволю собі порівняти рисунок з будинком, який тепер є на Римарській вулиці ч. 7, що його орендує житлокооп. 1989. МУМХ інв. № 5372.

⁴⁾ Розмір аркуша 49,9 × 34,8 см.; цілість аби-яка — папір на берегах дуже обшарпаний, місцями (на коротких боках аркуша) надірвано (де-не-де захоплено й самий кресленик) і в багатьох місцях в різні часи підданий паперовими-ж підклеями, краї замащені і багато де порудили, руді плями трапляються і в різних пунктах посередині. Порівнявши з нижчеазначеним креслеником 4-м, можна, безперечно, цей 2-й крес. утотожити з варіантним будинком, що зберігся до цього часу й знаходиться на розі Горьківського провулка (№ 11) й Капелюхового (кол. Шляпного) пров. (№ 2). Порівняй (обробка рогу,

въ дворѣ Харьковскаго мѣщанина Андрея Савельева. Феврала 27 дня 1824-го Года ¹⁾).

4) Фасадъ на постройкѣ города Харькова въ «1-й» части по Линіи отъ дому Губернскаго секретаря Даніила Флоринскаго въ низъ къ Желѣзному ряду Каменныхъ лавокъ Харьковскому купцу Матвѣю Михайлову сыну Тамбовцову; данъ Іюня 27 дня 1825-го года ²⁾).

5) Фасадъ для постройкѣ каменнаго дву-этажнаго дома въ городѣ Харьковѣ въ 3-й части по улицѣ Ярославской въ дворѣ Харьковскаго жителя коммисіонера 12 класса василія иванова; данъ Августа 11-го дня 1825 года ³⁾).

6) Фасадъ на достройку каменнаго дву-этажнаго дома города Харькова во 2-й части по улицѣ мордвиновской въ приходѣ тифенской Богоматери, въ дворѣ Харьковскаго 3-й гильдіи ку[п]ца якова иванова сына папутина, данъ Апрѣля 12 дня 1826-го года ⁴⁾).

Як видно вже з самих титульних написів на перших трьох креслениках Чернишова, ці праці належать до законом установлених казенних зразків ⁵⁾. Крамниці на рисунку четвертому виконано як безпосереднє продовження нижнього поверху кресленика № 2, що його ліву частину скопійовано з напи-

загальний характер будівлі) із „Старым Купеческим Банком“ (див. „Альбомъ старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей. Приложение ко 2-му тому Истории города Харькова, составленной проф. Д. И. Багалъемъ и Д. П. Миллеромъ“, Харьковъ, 1912 [нижче покликання Б. і М.: „Альбом“], табл. XXI). Тепер будинок на розі Горіяновського стоїть у трохи переробленому вигляді — галерію по фасадах замуровано, щоб збільшити площу приміщення нижнього поверху. МУМХ інв. № 5371.

1) Розмір аркуша $33,3 \times 27,9$ см.; зберігсь порівнюючи добре, коли не вважати на плями від вогкості й помятість у подовжному напрямку, як і № 1-й, був підшитий до „Дѣла“ з розміткою по аркушах 135 і 142. Оскільки мені відомо, будинок не зберігсь. МУМХ інв. № 5366.

2) Розмір аркуша $46,7 \times 29,2$ см.; цілість завдовольняюча — кресленик крамниць Тамбовцева зберігсь цілком добре, але скопійовану частину буд. Флоринського (див. передостанню примітку) в двох місцях надірвано, є надриви також на другому боці аркуша, втрачено почасти й лівий горішній ріжок. Будинок знаходиться на Капелюховому (кол. Шляпному) пер. № 2Б; фасаду неміцно перебудовано. Див. також нижче примітку 1 на ст. 390. МУМХ інв. № 5370.

3) Розмір аркуша $46,6 \times 28,4$ см.; зберігсь дуже добре, лиш край де-не-де пошарпані. Як і №№ 1 та 3, був підшитий до „Дѣла“ з розміченням на аркушах 56 і 59. Не маючи потрібних документальних даних, дозволю собі лиш назначити порівняння цього кресленика з будинком на Ярославській вулиці ч. 23, житлокооп. 1542. МУМХ інв. № 5367.

4) Розмір аркуша $29,9 \times 29,8$ см.; цілість зовсім добра. Як і №№ 1, 3 та 5, був підшитий до „Дѣла“ з розміченням на аркушах 115 і 116. Згодна ідентифікую з будинком на Мордвинівській вул., на місці ч. 2 (біля рогу Римарської). Якщо це утожнення правильне, то фасаду, певна річ, перероблювано — у напівпідвалі асиметрично пророблено вікна, переведено перетинкування, вікна оздоблено лиштвами дрібного й негарного профілю. МУМХ інв. № 5368.

5) Відповідно до того, що „в 1810 г. в Харькове были получены из Министерства Внутренних Дел высочайше утвержденные фасады для частных домов, и предписано не иначе давать разрешения на постройку, как по выборе домовладельцем одного из конфирмованных фасадов“ (пор. проф. Д. И. Багалъй и Д. П. Милле́ръ, История города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. II, Харьковъ 1912, стор. 34; нижче в покликаннях — Б. і М. II, а т. I тої самої розвідки, що її опубліковано в Харкові 1905 р., — Б. і М. I).

сом зверху: „часть дому Г: Флоринскаго“; по другий бік цих крамниць викреслено „Уголь желѣзнаго ряду“¹⁾. Два останніх фасади художнім задумом виконано так само шаблонно: маніра, в якій ці кресленики виконано, належить до тих, що на той час ходові були. Рисунок прокреслено лініями на світлі тонкими, а з тінювого боку грубшими. Скрізь, окріч дахів, дано загальну сіру заливку; заглибини в площині стін позначено трохи густіше, а другий план (внутрішні стіни галерій на креслениках №№ 2 та 4) прописано вже значно темніше також розведеною тушшю; просвіти (ворота, двері, вікна) скрізь залито чорним. У місцях, де показано рельєф деталю, тінюву проробку відміто також сірим. Цим самим тоном відтушовано й дахи, що їх в основній заливці проведено більше чи менше яскраво, на різних креслениках взято її синьо-блакитною. Звичайні деталі, як-от стягелі, листви та інше показано білими. Загальне вражіння — виконання старанне, пильне, але не витончене. З завданням віддати в перспективі заокруглену наріжну частину будинку на кресленику № 2 Чернишов де-не-де не зовсім справивсь (див., наприклад, збірник над луком нижнього поверху, відсутність внутрішніх простінків у середньому трійчастому вікні, проробка сухариків карунки, то-що). Беручи під увагу наведені вгорі короткі дані про описану серію рисунків Чернишова, дозволяю собі накреслити таку попередню²⁾, побіжну характеристику названого архітекта — перед нами праці звичайного будівничого з кола майстрів доби олександрівського ампіру.

Єдиний у цій колекції кресленик губерніяльного-ж архітекта Денисенков а має титул: „Фасады для построения Каменнаго Дома мѣщанину Коновалову въ 1-ой части города Харькова по Сѣнной улицѣ“³⁾. Нижче од

¹⁾ Те, що на цьому кресленику збереглася поперечна фасада старого „желѣзнаго ряду“, надзвичайно цінно, бо названу своєрідну пам'ятку місцевого будівництва зруйновано; головною фасадою вона виходила на пл. Тевелева (кол. Миколаївську). Див. зазнач. розвідку Б. і М. „Альбом“, табл. XII (рисунок долі з лівого боку; оригінал — старовинна літографія Мора та — тепер зберігається в Харківському музеї Слобідської України, інв. № 78) та XIV (горішній з правого боку і нижній з лівого боку рисунки); пор. табл. XX (горішній правий рисунок — ріг з „желѣзнымъ рядомъ“ уже перебудовано, але ще стояв симетрично поставлений схожий будинок на протилежному розі).

²⁾ Будівнича діяльність Чернишова, що належала до блискої доби в історії російської архітектури, доби, коли художній рівень навіть у звичайних будівничих стояв на чималій вишині, заслуговувала-б, на мою думку, на спеціальне, можливо найповніше дослідження, як одно з чергових завдань що-до вивчення старого Харкова. Назначене дослідження, з добром відповідного архівного матеріалу, повинно буде достеменно встановити участь Чернишова, як губерніяльного архітекта, в тому жвавому казенному й громадському, так само й приватному, будівництві, яке розгорнулося в його часи, особливо в 20-х роках, у Харкові (Пор. Б. і М. II, стор. 35 і далі). Тепер-же, мавши до розпорядження дуже вбогі й уривчасті дані, я зважуюся зробити лиш подану попередню характеристику, так-би мовити, „до постановки питання“. У МУМХу є (інв. №№ 5405 і 5406) автентичні кресленики Чернишова для церкви в селі Новому, Валківського повіту, з року 1819.

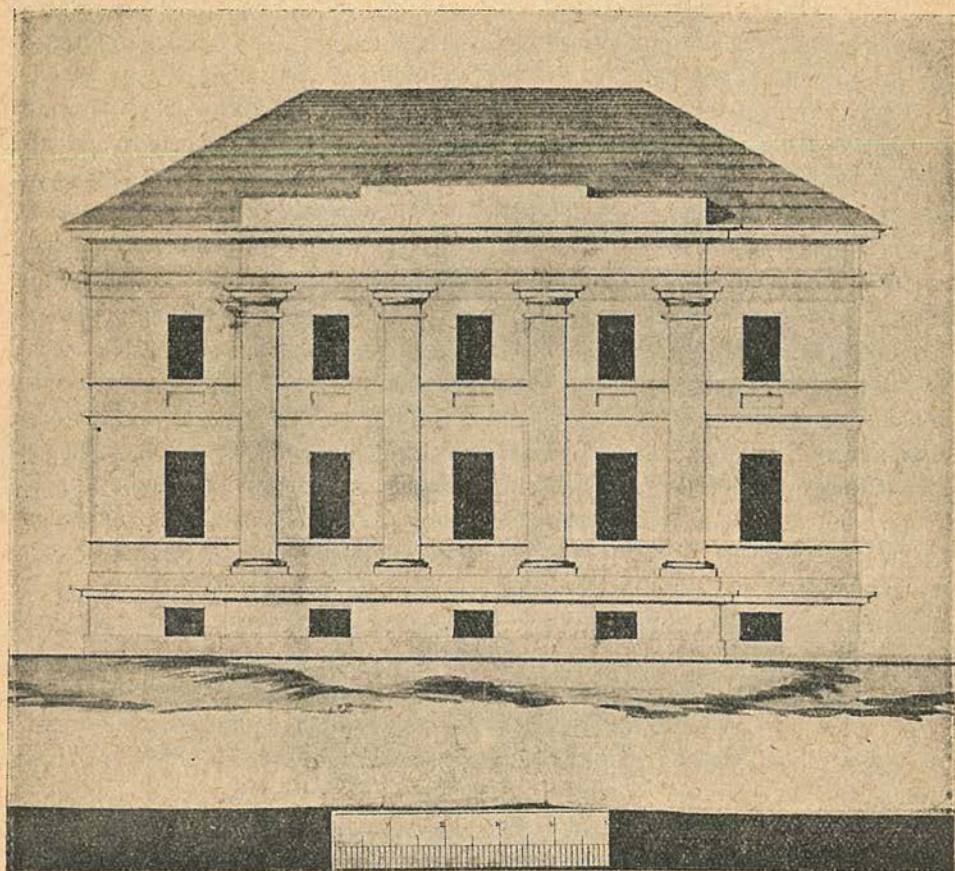
³⁾ Не мавши незаперечних документальних даних, які-б остаточно ствердили пропонувану ідентифікацію, проте дозволю собі порівняти цей кресленик з будинком, що є й тепер на Кооперативній (колишній Рибній, а раніш Сінній) вулиці ч. 32, в якому мешкає тепер комуна ч. 142. В основних масах і здебільша в деталях схожість разюча. Будинок позбувся не тільки скульптурних оздоб, але й балкона; проте сліди останнього ще й тепер можна розпізнати.

підпису майстра, на лівому нижньому куту аркуша¹⁾, було проставлено дату, від якої, через часткову втрату берегів обшарпаного паперу, збереглися лиш три перших цифри „183“. Через те що фасаду ствердив заступник цивільного губернатора віце-губернатор 24/VIII 1833 року (у харківській міській поліції записано 4/X того самого року в книгу під № 14), то й виконання креслення найскорше припадає на цей рік, або, в крайньому разі, на роки найближчі перед ним. Через брак потрібного порівняльного матеріалу я залишаю тут нерозв'язаним питання — оскільки наш будівничий був оригінальний, чи він, складаючи фасад, безпосередньо наслідував який-небудь зразок.

Перед нами досить парадний проєкт великого трьохповерхового будинку на 9 вікон з чола. Нижній рустований поверх вертикально розбито на три мало не рівні (середина трошки ширша) частки; посередині кожної, між двома вікнами, вміщено двері; усі просвіти цього поверху перекрито лучками. Обидва горішні поверхи, відокремлені суцільним горизонтальним одчленуванням, скомпоновано комбіновано, при розробці вертикальних членувань цієї частини фасади, так само розбитої на 3 основні частки; середню, в півтора рази ширшу, ледві поглиблено і в центральній частині, як-раз над середнім членуванням нижнього поверху, оздоблено балконом, чотирма гладенькими йонійськими пілястрами та невеликим навісочком. На другому поверсі над усіма п'ятьма вікнами, що знаходяться в середній частці цієї частини фасади, вміщено лаврові скульптурні вінки з биндами, що майорять по боках. Подібний, лиш пишніший вінок, вкомпоновано в поле навісочка. І по архітраву над усією середньою часткою позначено скульптурно-орнаментальні оздобы. Карунку пророблено сухариками. Вище невисокий багаточастковий атик. Не спинятимуся на описі інших деталей. Зазначу лиш окремо, що фасад витримано в суворох, шляхетних пропорціях. Подаю основні розміри за обміром рисунку в сантиметрах, застерігаючи, що в натурі масштаб відповідає 2 арш. = 4,5 см. По землі (цоколь) — 21,3 см; широчінь на вишині 2-го поверху — 21 см; середня частина нижнього поверху — 7,2 см; середня, трохи поглиблена, частина двох горішніх поверхів — 11,7 см.; од землі: цоколь — 0,8 см., звірники лучків нижнього поверху — 2,6 см., підлога балкону — стягель, що одчленовує нижній поверх, — 3,2 см., лутка вікон 3-го поверху — 8 см., а вершок їхній — 9,3 см., сухарики карунки — 10,5 см., щипець навіску — 12 см., горизонталь верху дахівки — 12,6 см. Креслення виконано делікатно, лиш трохи в'яло, й одміто вміло, проте без краси великого мистецтва. Розфарбовування трохи строкате: цоколь — сірий, основне тло стін нижнього поверху й бокових часток горішніх поверхів — рожевате, невеликі облямівки вікон та дверей нижнього поверху — блакитні, поглиблене тло двох горішніх поверхів — сіре; дах — блакитний; низка деталей (лиштви вікон 2-го поверху, різьблене декорування, стяглі та інше) — білі.

¹⁾ Розмір його 46,6 × 29,1 см.; цілість — лиш на краях аркуш обшарпавсь і креслення трохи стерсь коло місця, де перегиналося посередині. Як №№ 1, 3, 5 і 6, з числа належних Чернишову (див. примітки: 3 на ст. 388 і 1, 3 і 4 на ст. 389), він був підшитий до „Діла“ з розміченням на аркушах 138 і 139. Аркуш суцільної, без сітки, маси, з водняним знаком Н. Whatman. 1828. МУМХ інв. № 5369.

Даний щойно короткий опис кресленика Денисенкова показує, що ще у першій половині трицятих років минулого віку в Харкові виводили будинки, які цілком належать добі ампіру. Оскільки ця традиція тоді панувала і в які хронологічні межі можна її більш-менш точно укласти — тепер, через брак удостач дібраного архітектурного для Харкова матеріялу — говорити ще передчасно. Наш кресленик, пам'ятка датована, яку підписав губерніяльний архі-

Непідписаний кресленик, інв. МУМХ № 5374.

тект, тоб-то людина, що стояла в осередку місцевої будівничої діяльності, вносить чимале поясіння й повинен стати за один з вихідних пунктів, щоб перевести порівняльний дослід над низкою будинків, які до нас дійшли.

І Чернишов і Денисенков¹⁾, оскільки можна гадати з розглянутих креслеників, не вважаючи на індивідуальні одміни, обидва були представники тої самої художньої течії в будівництві Харкова, а власне дійшлого ампіру, кращим заступником якого у нас був професор харківського університету Євген

¹⁾ Аналогічне до сказаного вгорі в примітці 2 на ст. 390 я вважаю за потрібне повторити й що-до Денисенкова. Кресленики его проекту мурованої дзвіниці й прибудови при Зміївському соборі є в МУМХ'у — план нижнього поверху, без дати (інв. № 5400); план горішнього поверху, 1835 р. (інв. № 5399) та фасада, 1833 р. (інв. № 5398). Цей проект розглянула, 14/X 1835 р., „Комиссия проектов и смет“ і не ухвалила; комісія склала свій, що його викреслив В. Лангваген (і ці кресленики є в МУМХ'у).

Васильєв ¹⁾. Його заступника на кафедрі, що пізніше дістав звання академіка архітектури, Андрія Тона ²⁾, на підставі цілої низки його праць, треба віднести вже до переступної доби ампіру, доби розкладу цього стилю.

Зовсім окреме місце в історії харківського будівництва посідає їхній попередник Ярославський. Оскільки тепер можна простежити, він є перший місцевий ³⁾, що дістав у Харкові-ж свою початкову архітектурну освіту, будівничий, виразник нових художніх течій на Слобожанщині. Як учень архітекта Вал'янова, він уже р. 1767 бере участь у догляді за роботою над збудуванням у Харкові губернаторського дому ⁴⁾, який „велѣно было построить по тому же плану, какой былъ утверждён для Новгорода“. „Домъ былъ окончательно готовъ только въ 1777 г. Это было зданіе, служившее въ течение ряда лѣтъ лучшимъ украшеніемъ Харькова“ ⁵⁾.

З відомостей новододаткових класів за 1768 р. ⁶⁾ видно, що серед „разночинцев“ був „Петръ Ерославскій“, який почав учитися французької мови 15/II (арк. 8 звор.) і малювати 7/IV (арк. 11 звор.); другу відомість підписав академик Іван Саблуков ⁷⁾. Треба гадати, що в цих самих класах

¹⁾ У юбілейному виданні Університету, що вийшло за ред. проф. І. П. Осипова й проф. Д. І. Багалія „Физико-Математическій Факультетъ Харьковскаго Университета за первыя сто лѣтъ его существованія (1805—1905)“, Харьковъ 1908, видруковано два короткі біографічні нариси Є. А. Васильєва: 1) у тексті праці проф. М. А. Тихомандрицького „Опытъ исторіи Ф.-М. Ф. И. Х. У. за первыя сто лѣтъ его существованія“ (спочатку був надрукований у „Зап. Харьк. У-та“, ст. 90—91 і 2) праця проф. Е. К. Редина для відділу „Биографическій словарь профессоровъ и преподавателей“, ст. 236—237. Окремі згадки — див. перший покажчик, ст. II. Цінні й багаті матеріали до життя Василюєва є в монографії Д. І. Багалія „Опытъ исторіи Харьковскаго Университета“, т. т. I і II (Х-в 1893—98 та 1904 рр.), див. покажчик, доданий до т. II, стор. 1124. Див. також Б. і М. II, стор. 34—37. Креслення Василюєва, що він зробив для Університету, видано (дуже дрібно, мережаною цинкографією) при зазначеній розвідці Багалія „Опытъ ист. Х. У-та“, II. Автентичні, що перейшли з Харківського Єпархіального Церковно-Археологічного Музею, креслення, що їх „сочинилъ“ цей архітект, є в МУМХ'у; інв. № 5401 — план та інв. № 5397 — фасада, які затвердив 14/III 1819 р. харківський єпископ Павло для збудування мурованої церкви „о двухъ этажахъ въ подгородней Города Изюма Слободѣ Песокъ“.

²⁾ Два коротких його життяписи видруковано в [зазначеному] виданні (див. примітку 1 на ст. 393) „Физ.-Мат. Фак. Харьк. У-та“... etc.: 1) у Тихомандрицького, ст. 91, та 2) праця Редина, ст. 237—238. Окремі згадки див. перший покажчик, ст. VIII, також і зазначену розвідку Багалія „Опытъ“ ... etc, покажчик, ст. 1134. Автентичні креслення А. А. Тона є в МУМХ'у: 1) інв. № 5396, „Планъ и фасадъ Иконостаса въ Предѣлѣ Зміевской Соборной Троицкой Церкви“, березень 1843 р., 2) інв. № 5391, „Планъ и Фасадъ Жертвенника“ та 3) інв. № 5426 (без титульного напису).

³⁾ Із спогадів його небожа В. І. Ярославського видно, що наш архітект мав у краї рідню (Б. і М. II, стор. 419). Присутність його, як учня, в новододаткових класах, підчас відкриття цього шкільного закладу дозволяє твердити, що молоді його літа минули в Харкові. Чи був він тутешній зроду, мені докладно невідомо.

⁴⁾ Б. і М. I, ст. 204.

⁵⁾ Там само. Вудиник цей згодом передано Університетові (Б. і М., II, ст. 30) і його вважали за головний корпус.

⁶⁾ „Связка о классахъ 1769 годъ на 61 листе № [32-закреслено] 39“. З фонду експедиції губернатора в Харківському Історичному Архіві.

⁷⁾ Про Саблукова див. В. И. Веретенниковъ, Художественная школа въ Харьковѣ въ XVIII вѣкѣ. Харьковъ 1911 г. (окрема відбитка з XIX тому „Сборн. Харьк.“

Ярославський учивсь і в «архитектурского учителя Адольфа фонъ-Вигарда», який служив у названій школі з 17/IV 1769 року один рік¹⁾. Удосконалюватися Ярославського відрядили до Москви — «для основательного познанія гражданской архитектуры». Не вважаючи на те, що з Москви виїхали архітекти Бажанов і кн. Макулов, Ярославський студіював там свою спеціальність²⁾. Р. 1776-го він стає за архітекта, а р. 1780, після подання до Рум'янцева, за штатного архітекта харківського намісництва³⁾. Якийсь час Ярославський викладав архітектуру в тих новододаткових класах, де сам раніше вчивсь⁴⁾. «Ярославському принадлежать едва ли не все важнѣйшія казенныя сооружеія, произведенныя въ концѣ XVIII в., и не только въ Харьковѣ и въ уѣздахъ Харьковского наместничества⁵⁾, но и въ другихъ городахъ, входившихъ въ то время въ составъ генералъ-губернаторства Румянцова; извѣстно, напр., что онъ строилъ ихъ и въ Курскомъ наместничествѣ, и въ Киевскомъ, и въ Новгородъ-Сѣверскомъ»⁶⁾.

Ист.-Филолог. Общ. въ память проф. Е. К. Рѣдина») ст. 6—8 та його-таки «Къ біографіи Н. С. Саблукова». «Старые годы». 1911, XII, ст. 65—68 (з 1 репродукцією — портретом Г. Юр'єва).

1) «Связка о новопривабочныхъ классахъ на „1770“-й год № [першу цифру перекреслено; спочатку стояло „10“, переправлене потім, видимо, на „24“ (?)] 92». (З того самого фонду, що й „Дѣло“ в передостанній примітці). Арк. 4 — „Доношеніе“ Вигарда, з 3/IV 1770 р. та арк. 5 — „отпускъ предложенія“, з 11/V, що також торкається служби тої самої особи.

2) Б. і М. I, ст. 421—422.

3) Там само, ст. 206.

4) Р. 1783 було відкрито нову архітектурну класу, в якій навчання перейняв на себе харківський архітектурний помічник Максим Калиновський. Рекомендував його губерніяльний архітект поручник Ярославський (Б. і М. I, ст. 413—414). На тій самій сторінці Б. і М. подаючи перелік учителів казенної школи, зазначають, що архітектуру викладав архітекторський помічник Ярославський; дати прямо не вказано, але з ходу викладу, як стояла справа з навчанням рисунку, можна вважати 1776 р. В. Веретеніков (зазначена розвідка: „Худ. школа в Харькове“, окрема відбітка, ст. 12), посилаючися на 414 сторінку Б. і М. та „общую связку о классах“, гадає, що „классъ архитектуры, открытый въ 1783 г. [был образован] во главѣ съ архитекторскимъ помощникомъ Михайломъ (sic! — пор. Б. і М.) Калиновскимъ. а затѣмъ такимъ же архитекторскимъ помощникомъ Ярославскимъ“. Коли склалося це зведення через те, що тоді в приміщенні Харківського Історичного Архіву переводилося ремонт, я не мав усіх перводжерел, що й перешкодило мені це питання дослідити. У всякому разі, як уже зазначалося, р. 1776-го Ярославський стає за архітекта. Чи маємо тут справу з іншою особою одного прізвища? На жаль, ні Б. і М., ані Веретеніков не подають ні ймення, ні ініціалів.

5) Тут у Б. і М. показано у примітці „Бабаївську церкву“.

6) Б. і М. I, стр. 206. Вказівки на праці, які він переводив, розкидано в цій книзі, як, напр., то на тій самій (206) сторінці („присутственныя мѣста и наместническій залъ“), на ст. 208 („домъ Банковой конторы“), 210 („мостъ“), 215—216 („разбивка города по плану“); Б. і М. II, ст. 32 („Новый каменный рядъ“). Загальні підсумки щодо харківського міського будівництва в кінці XVIII віку, діяльну участь в якому брав Ярославський, дано у Б. і М. I, на ст. 221—222. Два автентичні кресленики Ярославського; з 28/I 1799 р., а саме: 1) „Планъ (... etc., див. № 2) та 2) „Фасадъ для построенія Ахтырскаго уѣзда въ Экономическое село Чернетчину“ фотографував С. А. Таранушенко під час його екскурсій по Охтирщині р. 1915; знімки становлять його приватну

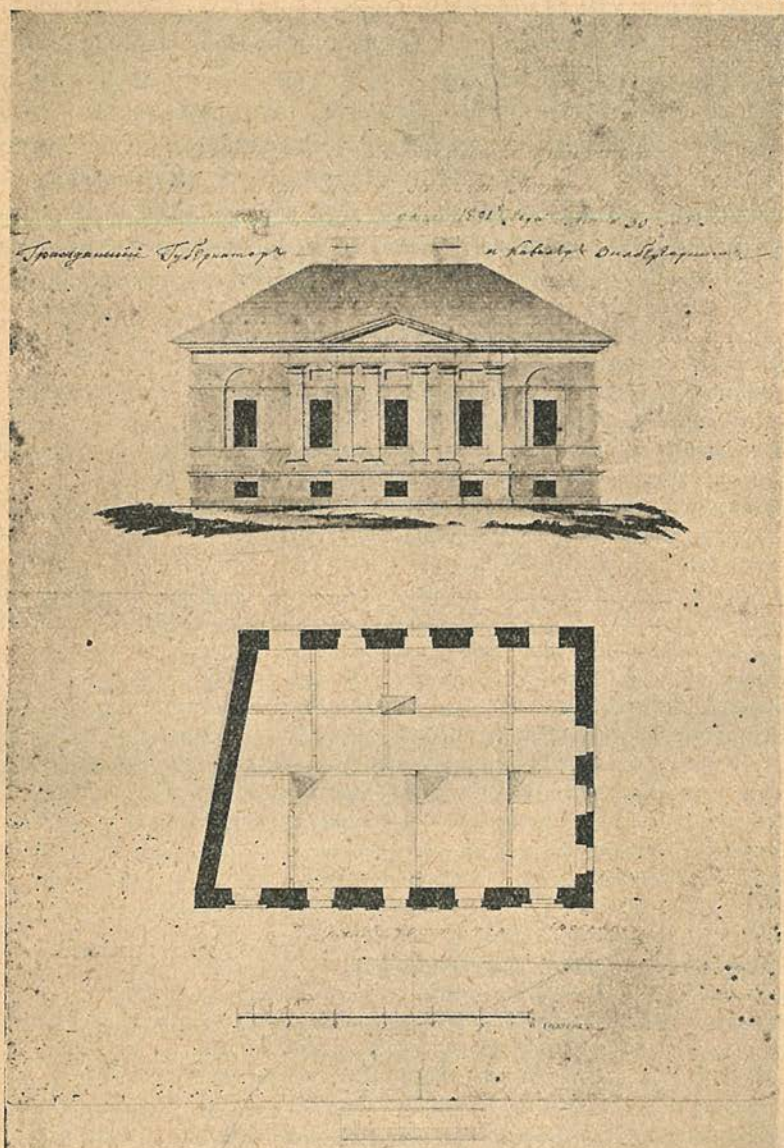
Доки не з'явилися публіковані тепер (див. ст. 392 і 396 та 398) кресленики, ми не мали ясного уявлення про архітектурну діяльність Ярославського в царині ходового місцевого цивільного будівництва. Щасливий випадок зберіг підписаного датованого аркуша ¹⁾, що має в собі не тільки фасад, як це бачимо на всіх інших креслениках нашої колекції, але й план, що дозволяє нам повніше ознайомитися з архітектурним способом будівничого, до того надзвичайно цікавий і для історика побуту, перед яким відкривається справжня сцена, що на ній відбулося щоденне життя „прапорщика Івана Топчія“, одного з заможненьких (будує власну кам'яницю), але не багатих (будинок одноповерховий, невеликий, без внутрішнього архітектурного оброблення, як видно з розміру й типу розділених деревом кімнат) обивателів зарічної, не центральної частини Харкова ²⁾. Мені не пощастило точно встановити, де саме був цей будинок, як видно, пізніше зруйнований або пере-

власність, і за можливість покликатися на цей матеріал висловлюю шановному Степанові Андрійовичеві свою подяку. Два, так само автентичні, кресленики цього майстра є в МУМХ'у, де зареєстровано: 1) „Планъ“ (... etc, див. № 2) — інв. № 5404 і 2) „Фасадъ для Построенія Соборной Церкви въ уѣздномъ Городѣ Зміевѣ“ — інв. № 5403. Кресленики затверджено 20/V 1804 р. З виписів із „Дѣлъ“ колишнього Єпархіального Архіву, які в мене є, видно, що: 1) Р. 1793-го парафіяни Харківської Вознесенської церкви просили єп. Теоктиста дозволити їм спорудити нову церкву „дерев'янимъ строєніємъ на каменномъ фундаментѣ“ „по данному намъ отъ губернскаго господина архитектора плану и фасаду“; дозвіл було дано („Дѣло“ Харк. Вознес. ц. № 21; поч. 23/IV 1793 р., скінч. 4/VI; аркуш 1). Церкву цю й було збудовано р. 1794; р. 1862 її продано в село Георгієвське, Каленикове-теж, Валківського повіту (Б. і М. I, ст. 372). Тоді, тоб-то в 90-х роках XVIII в., посаду губерніяльного архітекта, як уже зазначалося, обіймав Ярославський. 2) Р. 1805 парафіяни тої самої церкви просили єп. Христофора дозволити їм збудувати дерев'яну дзвіницю. „для чего и фасадъ исходатайствовали у здѣшняго Губернскаго архитектора Ярославскаго“ („Дѣло“ Харк. Возн. цер. № 65; поч. 24/II 1805 р., скінчилося 20/VI; аркуш 1); дозвіл було одержано (там само, арк. 6). Загальний вигляд цієї церкви й дзвіниці, за старовинним малюнком 1841 року, видавано не раз (напр., у Б. і М. I, ст. 224 — деталь малюнку в збільшеному розмірі; загальний вигляд цього малюнку — проф. Е. К. Рѣдинъ. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Сѣзда въ г. Харьковѣ. Москва 1903, табл. XXVII, № 74, опис. ст. 19). Є й інші рисунки (напр., у тому самому „Альбомѣ XII Арх. Сѣзда“, див. №№ 77 і 78). Що-до інших харківських церков, збудованих наприкінці XVIII та початку XIX віку, то свого часу точно встановити, що саме належить будівничій діяльності Ярославського, мені не пощастило.

1) Розмір 26,6 × 37 см.; цілість зовсім задовольняюча — аркуш лиш місцями на берегах надірваний та пожовклий. Титульний напис, дарма що дуже злиняв і наполовину зійшов, в оригіналі ще читається цілком ясно: „Планъ и фасадъ для построенія дому прапорщику Ивану Топчію за рѣкою Лопанью на рождественской улицѣ“. Далі напис, що його стверджує: „данъ 1801-го года мая 30 дня. Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ Зильбергарнишъ“. Унизу, між планом і масштабом, підпис художника: „Губерскій Архитекторъ Ярославскій — кінець прізвища недописано й замінено закарлюкою“. Папір дебелий, доброго виробу; кресленик зроблено на піваркуші — через що є тільки половина філіграні [праворуч скраю] — корона складного малюнку й горішня половина геральдичної лілеї. Інв. МУМХ'у № 5373.

2) Чи не належав власитель цього будинку до того роду Топчієвих, з якого походили С. І. Топчієв (коли гадати з ініціалів — можливо син?), що залишив записки про старий Харків (Б. і М. II, ст. 33) Григ. Топчієві, щедрій жертводавець на спорудження нової, будованої 1805 — 1808 рр., Дмитрівської церкви (також у залапанській частині міста), де він був за титара (Б. і М. II, ст. 32) та інші харківці?

будований. На кресленіку перед нами скромний опрічний будиночок, оздоблений на головній фасаді 6 пілястрами та невеликим начілочком, — характерний зразок того, в якому вигляді художня течія, що панувала в Петербурзі та Москві, виявлялася тоді в Харкові, досить закутнім „степномъ губерньскомъ“

Підписаний кресленик архітекта Ярославського р. 1801, інв. МУМХ № 5373.

городкѣ“¹⁾. Зазначений кресленик, також і другий невідписаний, що, за стилістичними ознаками й манірою виконання²⁾, я залічую теж до праць Яро-

¹⁾ Б. і М. Ц.ст. 31.

²⁾ Характерні особливості й підписного й цього кресленика такі: 1) доміантне ставище середньої частки фасадів, оздоблених пілястрами, супроти крил будинкових; 2) пропорції широких, масивних пілястрів, мало не тотожного кресленика (на невідписа-

славського, обидва належать тій вельми цікавій добі харківського приватного будівництва, добі раннього ампіру, коли не було ще „предписано не иначе давать разрѣшенія на постройку, какъ по выборѣ домовладѣльцемъ одного изъ конфирмованныхъ фасадовъ“ „для частныхъ домовъ“¹⁾; такі фасади з міністерства внутрішніх справ було одержано в Харкові р. 1810-го. Тоді, окрім перков та нечисленних урядових і жилих казенних будинків, у Харкові було лиш „нѣсколько партикулярныхъ каменныхъ домовъ, вообще же въ городѣ строеніе было простое и весьма малое число домовъ, имѣвшихъ порядочные фасады. За рѣдкимъ исключеніемъ, частные дома были очень невелики, так какъ строились только для удовлетворенія скромныхъ требованій самого домовладѣльца и его семьи“²⁾. Саме представником ось цієї групи жилих будинків тодішнього Харкова, що про них ми мали відомості лиш на підставі літературних даних та з малюнків на загальних видах міста, і є будинок „прапорщика Ивана Топчия“. Другий кресленик³⁾, що дійшов до нас без титульного напису і з слідами накреслених олівцем переробок, хоч без застереження й не можна завести його до кола пам'яток, які відбивають будівництво власне Харкова тої доби, проте, коли визнати во мною, що він належить до праць Ярославського, розглянути його тут не буде методологічною помилкою. Видимо, судячи з наявності переробок олівцем, рисунок не дістав титульного напису тому, що не був призначений до виконання в натурі. Як таку, цю працю, що лишилася в теці художника, заводимо до кола інших рисунків, які безперечно належать Харкову, тому, що вона вийшла з рук харківського архітекта і, разом з будинком І. Топчія, заводить нас у коло його художніх навичок і задумів. Порівнюючи ці рисунки з тим образом, у який вилився ампір на початку XIX в. у Петербурзі й Москві, не можна не зазначити того „провінціалізму“, що позначився на обох творах Ярославського.

Особливо це впадає в очі в порівнюючи видатній своїм завданням фасаді будинку на два з половиною поверхи. А втім саме „провінціальність“ нашого архітекта і спричиняється до особливої цікавості тим, що воскрешає образ старого Харкова того ще часу, коли моди північних столиць перехо-

ному аркуші художник, як це видно з переробок олівцем, хотів зробити ці пілястри ще нижчими й ширшими); 3) мало не тотожне оздоблення цокольної частини обох будинків, подібних і профілями, і розміщенням вікон у напів-підвалі, а також і стосунок цього цоколя до першого поверху; 4) обробка вузьких поземних частин над першим поверхом невеликими чотирикутними заглибинами над вікнами (в будинку Топчія тільки над трьома середніми) та інші, також маніра виконання, як, напр., однакова товщина ліній окреслення обох надвірних вертикалей фасади й відзначення потовщенням тінювого [правого] боку лиш на пілястрах; „маловнича“, виконана нюансованими плямами, одмивка корпусу будівлі, протиставлена гладенькій, з тінювим одтушуванням, одмивці даху; спосіб приміщення внизу приписної „землі“ та інше.

1) Див. 5 примітку на ст. 389.

2) Б. і М. П., ст. 31.

3) Розмір аркуша $27,4 \times 21,9$ см.; цілість — зовсім задовольняюча, аркуш лиц надірваний на горішньому березі й по краях обшарпаний. На рис. на ст. 392 знімок не цілого аркуша, а тільки кресленника, щоб збільшити розмір репродукції. Обидва рисунки виконано за фотографіями С. С. Савченка (Харків). Папір кресленника схожий з аркушем будинку Топчія, але без філіграні, інв. МУМХу № 5374.

дили на Слобожанщину, як кажуть, „з чуток“, переломлюючися в творчості місцевого будівничого. Ця творчість, проти праць Чернишова, звичайно, не так витримана й сувора, але коли останні, в наведених угорі зразках, так щільно прилягають до течії шаблону, який вже укладався, то в креслениках Ярославського перед нами продукти тої місцевої культури, що оформлювалася в краю, який перероджувався на живому ще спадковому звязку з доброю козачого Харкова з його колегіумом та новододатковими класами.

Д. В. АНТОНОВИЧ.

Проф. Укр. Ун-ту в Празі.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СТАРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ.

Відколи було захитано, або й зовсім відкинуто тезу про походження на українських землях старого мурованого будівництва безпосередньо з Царгороду, дослідники почали шукати осередків, з яких-би могли прийти до нас перші будівничі, по інших землях: називалося Херсонес Таврійський, Болгарію (чи взагалі Балкани), Кавказ (або Закавказзя), то-що. Але жадна з пізніших теорій, зрештою, не вийшла із стадії більше або менше правдоподібної гіпотези, на захист якої можна, безперечно, навести певне число вірогідних доводів, але в кожній з яких також безперечно гніздяться слабші й менше ймовірні моменти. Облишаючи розгляд кожної із згаданих гіпотез, що-до їхньої аргументованої сили чи слабости, уважаємо за не зайве, як вступ до такої праці, спробувати встановити, що власне на українські землі в мистецтві будування було принесено з чужих країн: техніку мурованого будування, чи план мурованої будівлі, чи нарешті уміння мистецьки виконати принесений і засвоєний план? Цю спробу тепер можливо намагатися зробити тільки що-до церковного будівництва, бо останки мурованого будівництва світського з найдавніших часів на українських землях такі незначні, або краще мовити, так мало досліджені, що з ними важко було-б тепер оперувати.

Навпаки, останки старого церковного будівництва в Наддніпрянщині, по обох боках Дніпра і Десни, а також на Волині і в Західніх українських землях остільки численні і до нашого часу збереглися почасти так порівнюючи добре, що подекуди дають можливість судити з їхніх фундаментів про план будівлі і спосіб його виконання. Отож, здається, можна, без великого ризику впасти в блуд, спробувати зробити на підставі їх деякі сталі висновки.

Що-до плану наших церков на українських землях від Задніпров'я до Галицької землі включно, то, нараховуючи десятками старі муровані церкви, або їхні руїни, або, нарешті, їхні фундаменти, ми муємо сконстатувати в церковному плані їхню незвичайну одноманітність. Всі вони здебільша виявляють план трьохнавної базилики короткої, іноді дуже короткої, іноді остільки короткої, що поперечник трьох вузьких нав до громади буває довший, ніж довжина кожної нави; кінчиться кожна нава на схід півкруглою абсидою, а побіля абсид всі три нави пересікаються навою поперечною, яка своєю високістю й шириною відповідає до центральної продовженої нави; на місці пересічення поперечної нави, чи трансепта, середньою поздовжньою навою підноситься барабан з куполою, котра є вища точка церкви. Оскільки

ця купола виситься, при значному покоротшенню довжини нав, недалеко від середини церкви, часто дослідники вважають план старих церков на українських землях за центральний. Але виміри планів показують, що трохи та не ніколи ця найвища і найбільша, коли вона не одинока, купола не міститься в геометричному центрі будівлі, але завжди перед головною вівтарною абсидою. Зрештою, що вважати старі церкви за центральні є помилка, свідчить ще більше ніж геометричний вимір цих церков, те вражіння, яке справляє внутрішність церкви на того, хто входить. В церкві центральній увагу завжди притягується вгору до центру, до куполи, до найвищих точок церкви. Навпаки в будівлях базилікальних всім ритмом архітектонічних ліній увагу того, хто входить, притягується вперед, до абсиди, до вівтаря, де провадяться головні моменти ритуалу. Центральна, з куполом посередині, будівля справляє настрій спокійного прояснення, навпаки базилікальна справляє вражіння таємничості, а при значній видовженості базиліки — навіть екзальтації. Коли підвищеної куполи перед вівтарем не видно при вході, а вона несподівано відкривається, коли наближатися до головного вівтаря, то це тільки збільшує і підкреслює завдання вражіння від базиліки. Що в більших церквах на українських землях високої куполи при вході до церкви не видно, а вона відкривається зорові тільки, коли наближатися до вівтаря, ніби свідчить, що ефекти центральності заложення не були свідомим завданням будівничих.

В західних землях Європи часто поруч з великими базиліками ставили і центральні, іноді чималі на розміри церкви, при чому базиліки були для літургійного ритуалу з його головним моментом — тайною евхаристії, для чого входило у завдання будівничих піднести настрій присутніх до певної екзальтації, а поруч з ними ставили центральні церкви на честь Івана Хрестителя, так звані баптистерії, для обряду охрещення. Звичай ставити баптистерії був і на Україні, як про це свідчать церковці Івана Хрестителя біля великої Лаврської церкви, або побіля церкви Михайлівського монастиря. Але цікаво, що і ці маленькі церковці-баптистерії теж не були центральні, а повторювали в зменшеному вигляді звичайний план більшої церкви; так очевидячки завдання центральності були далекі для будівничих.

Отже, план старих церков на українських землях був загальною одноманітний. Відступлення від цього плану, як церква Софії в Києві з п'ятьма навами, або менші церкви-каплиці з одною абсидою в Переяславі, Чернігові, то-що (до речі ці останні мало досліджені), такі нечисленні й модифікації їх що-до загального прийнятого плану такі незначні, що вони, як виняток, тільки зміцнюють загальне правило; тим більше, що Софія київська ускладняє, а інші малі церковці спрощують один і той в основі архітектурний план. Ті випадки, коли церкви ніби не відповідають до цього плану, як фундаменти церкви Іллі в Галичу, або церква в Горянах біля Ужгороду, ще не дають можливості оперти на них гіпотезу про існування на українських землях іншого плану, бо розкопани першої було переведено без належного наукового апарату і не доведено, що ті фундаменти суть рештки одночасової будівлі. Що-ж до церкви в Горянах, то там доведено, що дві частини церкви повстали зовсім у різних часах, і також не доведено, що

старшу частину її з самого початку призначалося на потреби культу. В кожнім разі із згаданими церквами справа стоїть так неясно, що на них годі базуватися для якихось загальних висновків. Зрештою місце знаходження цих пам'яток на крайньому заході українських земель, одної навіть за Карпатами, може пояснити їхню відмінність од загального плану випадковим пізнішим впливом сусідніх земель, впливом, який на Україні не мав ширшого розповсюдження.

Отже, важко змагатися проти того, що план мурованої церкви на українських землях в основі виявляє один тип, який протягом трьох віків (з X по XIII) порівнюючи дуже мало модифікувався. Цей факт уже сам по собі робить дуже імовірним припущення, що описаний угорі план церков прийшов на українські землі із сторони уже у викінченій і виробленій формі, й иншого плану мурованої церковної будівлі на українських землях правдоподібно не знали.

Але зовсім иншою справа стає, коли спробувати проаналізувати умілість виконання цього плану і технічне уміння самого майстерства будування, а також вживання будівельного матеріалу. З кожного з них поглядів ми спостерегаємо постійну еволюцію і невпинне протягом трьох віків технічне і мистецьке удосконалення.

Найстаріші київські церкви зраджують у кожнім разі якусь непристосованість і велику турботу, з якою майстри приступали до виконання мурованої будівлі. Це виявлялося уже в тому, що будівничі не довіряли київському ґрунтові і як основу для будівлі заготовлювали цементову платформу, на якій уже виводили фундамента будівлі. Цю платформу заготовлювали, закладаючи дерев'яний зруб, який заливали цементом. Правда, на ділі таке підготовлення було для будівлі нещасливе, бо дерево в цементі досить скоро зотлівало і в платформі під тиском мурованої будівлі повставали порожні місця, завдяки яким, як це було з Десятинною церквою, такі будівлі і заваливалися. Таке непрактичне і по суті непотрібне та дороге підготовлення ґрунту прихильники думки про походження нашої старої архітектури із Закавказзя пояснюють або аналогією з подібним заготовленням ґрунту по деяких околицях Закавказзя, або тим, що тамтешні майстри, звикши будувати на скельній кам'яній основі, мусіли собі і в Києві утворити відповідний сурогат скелі. Таке пояснення цього, в кожнім разі не широко практикованого способу, свідчить про значний дотеп дослідувачів і на нього не можна не вважати; а тимчасом воно ще стоїть в стадії припущення, а не доведеного факту. Висновок, як непомилний, із даного факту можна зробити з певністю тільки той, що муроване будування на місці ще не мало своїх вироблених традицій і довшої вирази, а до виведення перших будівель приступали з підвищеною обережністю, яка саме і давала лихі наслідки. Важко думати, щоб будівничі цих будівель заготовлювали такі дорогі непотрібні і непрактичні платформи, якби попередня практика мурованого будівництва на місці довела, що без них можна добре обійтися. Що ці платформи виводилося з цементу, яким заливалося дерев'яні зруби, свідчить до речі, що дерев'яне будівництво зрубами на місці було річ уживана й знана.

Отже практика заготовлювання ґрунту та закладання фундаментів удосконалювалася на місці, а не була чимсь готовим, принесеним зовні. Що-до матеріалу мурованого будівництва, то в ньому також заходить постійна зміна і, можна сказати, удосконалення. В найстарших будівлях головний матеріал будування являє собою цемент. З огляду на дорогу вартість такого матеріалу, силкуються його удешевити, додаючи до нього каміння, а цегла, як будівельний матеріал, не відіграє самостійної ролі, а вживається її тільки на згладжування і вирівнювання ярусів, чи краще сказати шарів, веденої вгору кладки. Цемент, що правда, — прекрасно зготований, але тим більше є дорогий, як матеріал на будування; тому немає нічого дивного, що при розвитку будування його мусів заступити інший будівельний матеріал. І справді в XII віці характерний матеріал на будування є вже цегла, а цемент уже відіграє свою природню ролю матеріалу звязуючого, що скріплює цеглину до цеглини. Нарешті, в XIII віці, правда уже в західніх українських землях, як будівельний матеріал, зустрічаємо шляхетніший і на місці можливо не дуже дорожчий матеріал — камінь. Отже, що-до матеріалу будівель на українських землях, то ми на місці спостерегаємо постійну еволюцію і постійне удосконалення¹⁾.

Постійно на місці удосконалюючи техніку будування та матеріал, будівничі все-ж протягом трьох віків плану будівлі трималися традиційного, раз прийнятого, досить мало його модифікуючи. Але що-до виконання цього традиційного плану, то еволюція помічається також вельми значна. Старіші церкви, в своїх планах, як Десятинна церква у Києві, і навіть така, безперечно як на свій час що-до проєкту та виконання видатна будівля, як київська Софія, вражають диспропорцією між шириною центральної нави, порівнюючи широкою, і сусідніми бічними непомірно вузькими, так що в порівнянні до центральної досить широкою нави ці останні виглядають як вузькі коридори. Це, розуміється, пояснюється тим, що непевні за склепіння центральної нави будівничі вважали за потрібне близько між собою здвигнутими краями бічних нав і вузьким над ними склепінням зміцнити підпори порівнюючи широкого склепіння центральної нави. На планах церков XII віку вже такої диспропорції між середньою навою і бічними ми не бачимо; видно будівничі виводять склепіння далеко упевненіш і їхній поземний план вільніший, менш скутий непевністю що-до підтримання склепінь, але певної свободи, легкості й вільних пропорцій ці плани доходять в XIII віці в будівлях з каменю, як це видно хоч-би з планів церков у Галичу, Володимирі на Волині, і в церкві Василя в Овручу. Що-до останньої церкви, то, розуміється, можна говорити тільки про її план, а що-до самої будови, то вона не відповідає колишній дійсності, являючи собою наслідок творчості XX віку, в основу якої безпідставно взято наслідування сучасних будівель ростово-суздальських, з якими, мабуть, наші романського стилю церкви Галича, Холма й Волини мали дуже мало спільного.

¹⁾ В деяких місцевостях по-за Україною, наприклад, на півночі у Ільменських Слов'ян, будівлі з цементу датуються як пізніші супроти тамтешніх будівель з цегли.

Отже, в питанні про походження нашого старого мурованого церковного будівництва треба шукати, звідки було запозичено чи принесено на українські землі план мурованої церкви, який протягом трьох віків зостається для українського будівництва типовим. Що-ж до техніки будування і мистецького виконання, то, здається, можна думати, що вони еволюціонували і чималою мірою вироблялися та удосконалювалися на місці.

Нарешті, що-до мистецького стилю мурованих церков, то здається, старіші церкви Наддніпрянщини зраджують стиль перехідний од візантійського до романського, або візантійський романізований, а церкви пізніші в північно-західніх українських землях зраджують стиль романський; себ-то з погляду стильового на українських землях ми маємо процес, який хоч переходить із запізненням, але є аналогічний до західньої і центральної Європи.

ВИДИ КИІВА СЕРЕДИНИ ХІХ ВІКУ, ЩО ЇХ ПИСАВ ХУДОЖНИК ГРОТЕ.

Матеріали, що фіксують стан та зовнішній вигляд будь-якого великого міста в різні доби його існування, давно вже скрізь стали за об'єкт інтересу наукового й громадського. Збирають їх і студіюють і в найстаршій культурній осередку нашого Союзу — Київі — збирають і приватні колекціонери, і державні установи. Величенький матеріал, зібраний у Відділі „Старого Києва“ при Всеукраїнським Історичним Музеї ім. Шевченка енергією невеликої купки людей, на копійчані кошти, — свідчить про те, як багато ще можна зібрати, яке широке поле праці ще перед нами, як пекуча тепер потреба утворити, нарешті, на зразок більшості великих міст Європи, й по частині Союзу — муніципальний Музей Старого Києва.

На жаль, на справу цю звернуто все ще надто малу увагу¹⁾. А тимчасом, дуже цінні матеріали розпорошені по найнесподіваніших місцях, гинуть недосліджені — як загинула підчас революції чудесна серія акварелей з крайовидами Києва в садибі „Очкин“ Судієнків коло Новгороду Сіверського. Тепер ще можна зібрати багато чого такого, чого не збереш через кілька років. За невеличку ілюстрацію до цього може стати оця наша коротенька замітка.

Авторові цих рядків, працюючи 1922 року в ленінградським Державним Ермітажі, довелося випадково побачити у сховищах Відділу малюнків невеличку акварель й одразу пізнати в ній крайовид Києва, писаний з боку Обо-лони чи Щекавиці. На першій плані — численні будинки, церкви, монастирі й сади густозаселеного Подолу, праворуч — гора Кисилівка, за нею — вали й церкви Старого Києва. Всі будови незвичайно старанно виписані, з точно зазначеними архітектурними особливостями. Особливо звертали увагу цікаві будинки в районі Житнього базару, що давно вже зникли, та великий будинок на майдані посеред Подолу, з чудесним класичним портиком — будинок Назарія Сухоти, де рр. 1838—1877 містивсь магістрат, цілком перебудований

¹⁾ Ще 1911 року проф. Липницький пропагував на сторінках київських газет утворення спеціального „Музею міста Києва“, але ідея ця, протягом 16-ти років, ані мало не наблизилася до свого здійснення. Навіть молода Одеса далеко випередила нас, одвівши під „Стару Одесу“ дев'ять заль свого Художнього Музею. Що-ж до Всеукраїнського Історичного Музею, то він має такий обмежений штат співробітників, що позбавлений навіть змоги запросити спеціального завідувача Відділу Старого Києва. Відділ цей поповнюється й виучується виключно силами інших відділів, не має відповідного своїм розмірам й значінню помешкання й потребує кращого упорядкування.

року 1878, коли його пристосовано під подільську хлоп'ячу гімназію¹⁾. Цінність малюнку тим більша, що як-раз з цього боку Поділ малювалося й фотографувалося дуже рідко²⁾.

Аквареля мала підпис художника Grothe й при позверховім огляді датувалося її приблизно початком 1850-х років. Ім'я Гротe не траплялося доти дослідникам Київa. На великий жаль, дальше дослідження акварелі довелося відкласти до сприятливіших часів³⁾.

На два інших крайовиди Київa пензля того-ж-таки Гротe я натрапив пізніш у протилежнім кінці Союзу — в Криму. В Гурзуфі, в будинку кол. генерала Раєвського, що відомий під назвою Пушкінського, у якійсь коморі, серед майна, що його склали місцеві музейні робітники й захопила курортна управа, — мені довелося знайти три великі картини, що їх у списку курортної управи вважалося за „Види Севастополя“, а справді були крайовидами Київa середини минулого віку. Два з них мали підпис уже відомого нам художника Гротe, третій — М. Сажіна — відомого приятеля Шевченкового, який покинув нам цілу серію найцінніших крайовидів Київa 1840-х років⁴⁾.

Перший з малюнків Гротe, датований 1849 роком, дає крайовид Київa з лівого берега Дніпра, з місцевості [пізнішого ланцюгового мосту — мабуть на початку робіт, коли його будувалося. На переднім плані, на лівім березі — група салдатів у формі миколаївських часів, кибитки, халупи. За ними — Дніпро, подалі — нагірній правий берег з Лаврою, Військовим собором; праворуч у далечині видно Поділ. Манірою письма цей малюнок чимало відрізняється від згаданої вгорі акварелі — це великий (мало не метр завширшки) образ, писаний на полотні олійними фарбами, виконаний в насичених, темнуватих тонах, але також з точним зарисовуванням архітектурних деталей.

Друге полотно — приблизно того-ж-таки розміру — малює берегові схили до Дніпра коло Печерського, в місцевості Микільського взвозу. Ліворуч — схили гори, праворуч — Дніпро й укритий лозами Труханів острів, в далекі — Поділ. Найбільшу цікавість зосереджує наш майстер на групі військових, в трикутних капелюхах з плюмажами, що стоять коло військових яток, на групах салдатів та грабарів. В одного з останніх вирвалася з рук тачка й летить до долу з гори. На Подолі, не вважаючи на далечинь, видно окремі будови — церкви, гостинний двір. Без сумніву, сюжет цього малюнку —

1) Порівн. Ф. Ернст, Контракты та контрактный будинок [у Києві 1798 — 1923. Вид. У. А. Н., К. 1923, стор. 23, 73, 95.

2) У приватній збірці О. М. Сімзена єсть гарна фотографія 1860-х років також з цього боку.

3) Аквареля цілком випадково потрапила до Ермітажу підчас революції з лівінградського музейного фонду й мала сигнатуру „И. О. Охр. 17410 по опис. 6 (дополн.) собран. 696“. Адміністрація Відділу цілком погодилася на прохання автора цих рядків передати акварелю до її єдиного природнього й найдоцільнішого місця — до київського музею. На жаль, дирекція Ермітажу категорично висловилася проти видачі такої — здавалось-би — безконечно дрібної й зайвої для Ермітажу речі українському музеєві.

4) Див. Ф. Ернст, Контракты, К. 1923, додаток стор. II, III і д. та репродукцію „Товкучого ринку“ 1846 р. Гурзуфський малюнок Сажіна дає картину урочистої закладки Ланцюгового мосту в Києві й датований 1848 роком.

будування Микільського взвозу — соша до Ланцюгового мосту, що будувалася саме рр. 1848—1853. Він підписаний „Grothe 1850“. Всі три, разом з Сажиним, очевидячки належали якійсь особі, причетній до цих будівельних робіт й утворювали одну серію¹⁾. Разом з панорамами Києва коло переправи через Дніпро, що їх написав у 1840-х роках відомий В. Штернберг (одна з останніх знаходиться у Всеукраїнськiм Історичнiм Музеї імені Шевченка, друга — в Третьяковській галерії) — вони гарно змальовують Дніпрові береги перед збудуванням постійного мосту й фіксують деякі цікаві етапи цього збудування²⁾.

Року 1925 довелося нарешті натрапити й у самiм Києві на малюнок Гроте, близький характером своїм до зазначених крайовидів Києва у Криму й придбати його для Історичного Музею³⁾.

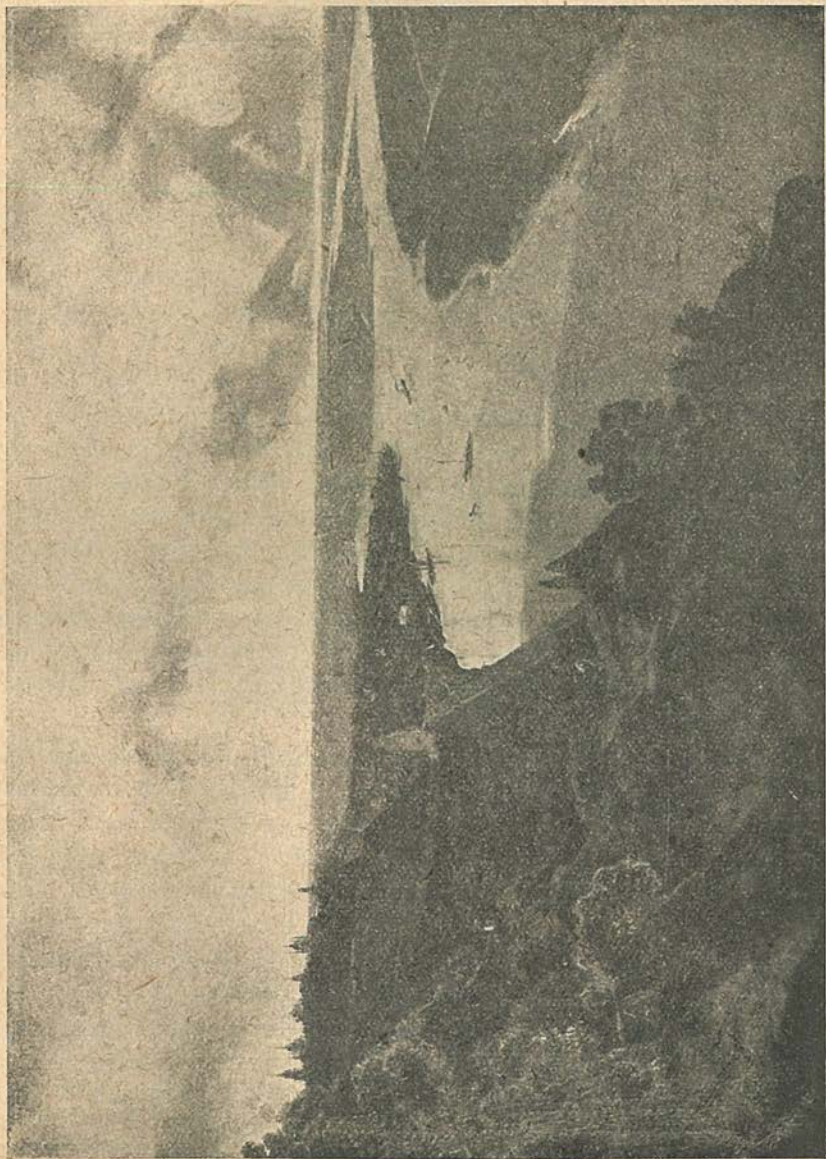
Це — крайовид на Дніпро, Поділ та Старий Київ із схилів кол. Царського саду. На переднiм плані, ліворуч — прикрі, мальовничі схили саду, за ними — акуратно сплановані контури Володимирської горки, праворуч унизу — темно-блакитна поверхня Дніпра та вкритий темно-зеленими лозами Труханів острів. Як і допіру розглянуті, малюнок наш, не обмежуючись на завданнях чисто-пейзажних, дає й старанно змальовані архітектурні деталі, й жанрові сцени. За Володимирською горкою, за рядами її тополь, видно Михайлівський монастир, Десятинну, Трьохсвятську й Андріївську церкви та пожежну башту на тiм місці, де пізніше стояв павільйон — звідки й донині розгортається найширший крайовид на Дніпрову й Хрещатицьку долини. Монументу кн. Володимирові ще немає — його збудовано трохи згодом й освячено року 1853. В далені видно Поділ з простою, як стріла, кол. Олександрівською вулицею та щільно змальованими будинками — церкви Різдва, гостинного двору, Набережного Миколи й приватного будинку на розі Набережно-Хрещатицької вулиці й Ігорівського завулку, з портиками й мезонінами. Собор Успіння, церкви Петропавлівську й Щекавицьку зазначено лиш загальними масами; від схованого за горою Флорівського монастиря видно тільки дзвіницю. Трохи дивує, що на малюнку немає відомого, дуже характерного для миколаївської доби, мурованого будинку поштової станції коло церкви Різдва — на місці її зазначено лиш якісь дерев'яні склепи, паркані⁴⁾. Отже можливо, що бу-

1) Чи не був її власником будівник цієї соші, інж. С. С. Бобріщев-Пушкін, що був за начальника київської округи шляхів, будував також Бересть-Литовське шосе, київську залізницю й пізніше деякі порти Чорного моря? Див. його біографію в „Русск. Біогр. Словарі“.

2) На жаль, придбати ці малюнки, шляхом обміну з кримськими музеями, досі не пощастило — протягом двох років Всеукр. Історичний Музей клопотавсь перед Головополітосвітою У. С. Р. Р. про дозвіл перевести обмін, але досі не отримав відповіді.

3) Інвентар Художнього Відділу № 1303. Полотно, олія, 75 × 103 см. Підпис: „Grothe 1851“. Придбано воно від інж. Гурецького, але звідки воно походить — невідомо.

4) За відомостями М. Закревського, поштова контора з „відділом дилижансів“ містилася, починаючи з 1820 років, у мурованім будинку на розі Олександрівської та Андріївської вулиць, а 1849 р. перейшла на Хрещатик, де відділ дилижансів містивсь у лівім флігелі т. зв. „старої пошти“. Року 1865 відділ поштових екіпажів перенесено знову на Олександрівську вулицю на Поділ (Описаніє Києва, М. 1868, стор. 723). Була й приватна „Контора первоначального заведенія дилижансовъ и транспортвъ“, що її відкрив

Гротс (Grothe). Вид на Старий Київ, Поділ та Дніпро, 1851 року (олія). Всеукр. Істор. Музей ім. Шевченка.

диноку цей, так нерозривно зв'язаний в уяві старих киян з т. зв. „карементами Фельденкрайза“, що курсували київо-житомирською сошею, збудовано лиш у рр. 1850—1860, але безумовно за традиційним канонем, усталеним од значно ранішого часу.

Виконаний в насиченій, зелено-сине-жовтуватій гамі, пейзаж наш прикрашено й жанровими групами. Ось, на прикрих схилах саду, поважна дама в чепці й блакитній спідниці, з парасолею в руках, дивиться на двох своїх дітей, що збирають у траві квіти; подалі нянька в червоному, певно російського зразку, вбранні (мабуть з тих, що оберегали паничей та панночок од небезпеки місцевого прононсу) тримає за руку хлопця; за нею льокай у ліловій лівреї й циліндрі з позументом тримає накидку. Далі — ще групи людей, що мирно розмовляють або показують рукою на широкий крайовид. На взвозі до Подолу й на вулицях самого Подолу зазначено мініатюрні постаті людей, візників, підводи. На Дніпрі — плити, човни, парусовики й архаїчний пароплав.

Ще раз довелося мені надибати на твір нашого Гроте знову у новім місці — на цей раз у Москві, у грудні місяці 1925 року. Одбираючи у музейнім фонді Головна науки Р.С.Ф.С.Р. для Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка речі, що так чи інакше цікаві для України, я надибав на невеличкий пейзажик — знову підписаний Гроте й датований 1848 роком. Можливо, що писано його також у Києві, але це лиш шматочок якогось приватного садку чи панського парку. На стежці стоїть білий хорт — певно панський улюбленець; ліворуч — підніжжя якогось кам'яного стовпу чи обеліску, дерева й стежка, що йде в глибину садка. Цей невеличкий етюдик, виконаний в жовто-зеленій гамі, що її вполював наш майстер, знаходиться нині також у київськйму музеї¹).

Хто-ж такий Гроте? Коли він перебував у Києві? Чи не покинув він ще малюнків, що так гарно зберігають для нас обличчя Києва середини минулого віку?

Часткову відповідь на перші два питання дає офіційна історія київського інституту шляхетних панянок, що її склав колишній інспектор її М. М. Захарченко, з нагоди святкування 50-ти річного юбілею інституту. Серед списків службового персоналу інституту за перші п'ядесят років його існування ми знаходимо тут також й список навчителів, що викладали малювання, і серед них ім'я Гроте. Згідно з цими офіційними відомостями, Гроте викладав в інституті малювання рр. 1850 — 1854²). Хоч які короткі й сухі ці дані — все-ж вони одразу конкретизують постать невідомого нам досі майстра, ставлять її у певні рамці — хронологічні й локальні. На жаль, колишній київський вїйт Кисилівський у своєму власному будинку року 1835 (Див. А. Мердеръ, Киевская контора первоначальнаго заведенія дилижансовъ и транспортовъ. Київ. Стар. 1903, декабрь, стор. 134). Будиноку цей (коло контрактного дому, пізніше Шварцмана) погорів 1919 року й комгосп' розібрав його на пеглу року 1925.

¹) Інв. Худ. Від. Всеукр. Істор. Музею, № 1384. Картон, ол. фарби, 21 × 25 см. Підпис: „Grothe 848 November“. Походить з величезної збірки картин М. П. Фабріціуса (коло 400 картин). Він заповів її Київу, проте вона потрапила 1915 р. до Рум'янцевського Музею, і звідти до Московського Музейного Фонду.

²) М. М. Захарченко, Історія Киевскаго Института Благородныхъ Дѣвиць 1838 — 1888. Київ 1889, стор. 117.

розшуки в архіві Інституту (він зберігсь і переховується в Історичнім Архіві ім. Антоновича) не дали нам докладніших відомостей, напр., „формулярного списку“ майстра, що цікавить нас.

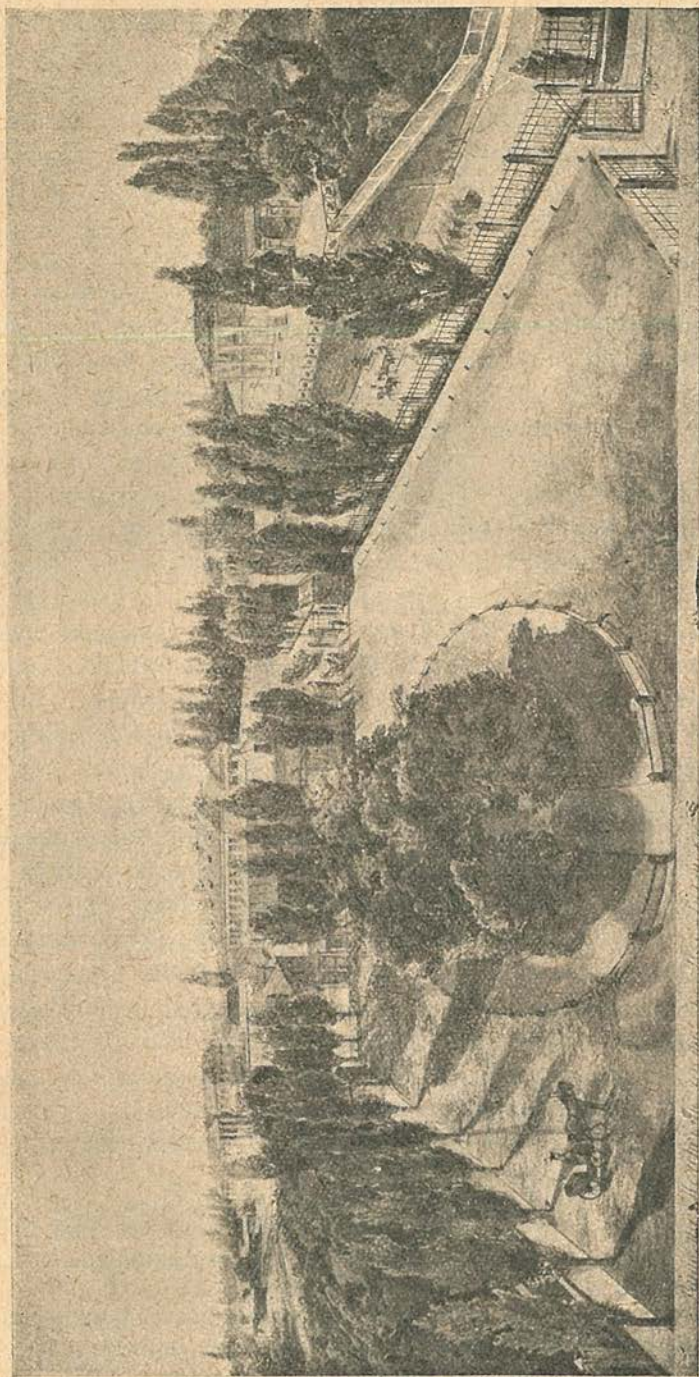
Третє питання лишається відкритим, аж доки знайдено буде нові матеріали — розпорошені, як ми бачили вгорі, по різних краях нашого Союзу. Проте невеличкий список відомих нам творів Гроте може збільшитися не тільки шляхом знайдення нового, невідомого досі матеріалу, але й шляхом докладнішого вивчення матеріалів уже раніш відомих.

Ще 1911 року до Історичного Музею ім. Шевченка надійшла подарована гр. Е. А. й М. А. Бревєрн де-ла-Гарді величезна панорама Київ середина XIX в., що її написав невідомий художник¹⁾. Ця панорама, 41½ метри завширшки, має виїмкову особливість і єдина у своїм роді для Києва — її мальовано з вікон чи з даху київського інституту шляхетних панянок по повному колу, навкруги всього будинку. Починається вона від кол. Царського саду й місця, де нині стоїть історичний музей, змальовує види на південь, на захід — Липки, Хрещатик, Нове Стровеніє, повертає на Старий Київ, далі змальовує Володимирську горку, дає куточок Дніпра, знову кол. Царський сад й кінчається там, де повстав пізніше музей. Текст напису вгорі — „Панорама Києва, снятая изъ Института Благородныхъ Дѣвицъ“, підтверджує точку зору художника. Лишаючи повний й докладний опис панорами доти, коли буде змога видати її всю в репродукціях великого розміру, зупинімося поки-що лиш на деяких її особливостях. Як уже зазначено, лівий бік панорами починається із змалювання горішньої частини кол. Царського саду й Олександрівської вулиці, починаючи з ґрунту теперішнього музею й будинку в садибі № 27, що існує донині²⁾. Правіше змальовано передній інститутський двір з головним під'їздом, обсаджений стрункими тополями. За виїздом з нього видно інститутські служби й будинок кол. державного банку з ефектним восьмиколонним портиком³⁾. Далі праворуч іде схил Інститутської вулиці вниз; по той бік її (на місці теперішніх садиб №№ 22—24) видно чудесний старосвітський будиночок з чотириколонним портиком, що давно вже щез без сліду. По вулиці марширують салдати. Ще далі праворуч, через чавунну огорожу садиби інституту (пізніш її замінив глухий дерев'яний паркан) видно величезний сад з глибокими балками, густими деревами, штучними терасами, стежками. Це — старий, т. зв. Мерінгівський (власність проф. Мерінга), сад, що колись займав більшу ча-

1) Див. „Отчетъ Киевск. Художеств. Промышл. и Научн. Музея имп. Г. Им. Н. А. за 1911 г.“, К. 1912, стор. 11. — Порівн. „Жизнь и Искусство“, К. 1914, № 1, стаття „Старый Киев“. Виконано її на восьми пидно підклеєних один до одного аркушах паперу. Розмір панорами — 45 × 433 см.

2) Належав у половині XIX в. одному з київських шляхетських маршалків, далі д-рові М. Мандельштамові, пізніше ки. Радзивілові. Нині тут Окрземвідділ.

3) Будинок цей (поруч з нинішнім Держбанком) було збудовано бл. р. 1845 спочатку для „дворянської комісії“, але вже починаючи з р. 1847 тут містилася київська контора державного банку. Гарну фотографію його в первіснім вигляді (до варварської переробки підчас збудування сучасного держбанку) див. у виданні: „Кієвъ и Университетъ св. Владиміра при И. Николаѣ I“, К. 1896, стор. 30—31.

Гроге (?). Панорама Київа з будинку кол. Інституту шляхетних паняног коло 1851 р. Деталь. Вид у бік Липок. (Аквар.).
Всеукр. Історичн. Музей ім. Шевченка.

стину ґрунтів між Хрещатиком, Лютеранською, Банковою й Інститутською вулицями, де були й ставок, і оранжерії, й т. ин. За ним, на горі, видно стару дерев'яну лютеранську кірху, що стояла на місці сучасної, збудованої рр. 1855—1857¹⁾, й великий панський будинок, відомий донині під назвою „Сулимівки“ від колишніх своїх власників Сулим — з ефектним портиком та трикутним фронтоном. Знову далі, праворуч, видно частину Хрещатика й „Нового Строєнія“, де мало не самотньо серед поля й рідких будиночків здіймається будинок університету, покрашений уже тоді темною охрою чи в червоний тон²⁾. На Хрещатику видно будинок т. зв. Старої Пошти з фліґелями³⁾, й двохповерховий будинок Ейсмана на розі кол. думського майдану. Вся місцевість поміж кол. Хрещатиком, Фундукліївською й Володимирською вулицями ще являє собою мало не чисте поле, без жадних будівель — за винятком лиш деяких по фронту вулиці. Також самотньо серед поля здійсмається й Золота Брама, і на схилі до пізнішого думського майдану — дерев'яна пожежна вежа.

На центральнім майдані, де пізніше будовано було думу (що нині Окривконком), б'є посередині фонтан; ліворуч видно торгові ряди, багато вуличного руху, візники, запряжені цугом екіпажі, піші. Видко будинок на розі Хрещатицького завулку (тоді — „Козиного болота“) № 1⁴⁾, Мало-Житомирської № 2 й Костьольної⁵⁾. Особливо звертає увагу оригінальне змалювання будинку „дворянського зібрання“⁶⁾ — представленого у вигляді кубу із стін, але без даху. Це допомагає нам приблизно датувати наш малюнок роком 1851⁷⁾. За дворянським зібранням ідуть уздовж Хрещатика три трьохповерхові будинки — серед них будинок кол. А. М. Миклашевського, що його збудував А. В. Беретті⁸⁾. Вгорі над майданом видно мальовничий комплекс будівель кол. Софіївського монастиря (детально змалювані бані собору, бурса, кол. трапезна, мітрополічий будинок, в'їзна брама, консисторія, дзвіниця) й Георгіївська церква в її тодішнім вигляді. Дзвіницю Софіївську змалювано ще без четвертого поверху, надбудову якого закінчено наприкінці року 1852⁹⁾. Правіше від

¹⁾ Малюнок старої кірхи вміщено у книзі N. Neese, *Geschichte der Evangelisch-lutherischen Kirche und Gemeinde in Kiew*. K. 1882, S. 24—25.

²⁾ Це найстаріше відоме мені виображення університету з зазначенням кольору стін. Питання про первісне фарбування цього будинку гостро повстало влітку 1926 р., коли адміністрація ІНО вирішила фарбувати його в сірий тон. Комісія, що її скликав Всеукр. Археол. Комітет та Краєва Інспектура для Охор. Пам. Культури, встановила, що сучасний червоний тон датується прибіл. 1850-х рр., а первісний — встановити не пощастило. Тому відновлено було старий червоний.

³⁾ Колись будинок діда О. Головинського, з 1849 р. — поштова контора.

⁴⁾ Гарний двохповерховий ампірний будинок, що згорів у грудні м. 1921 року.

⁵⁾ Останні два існують донині.

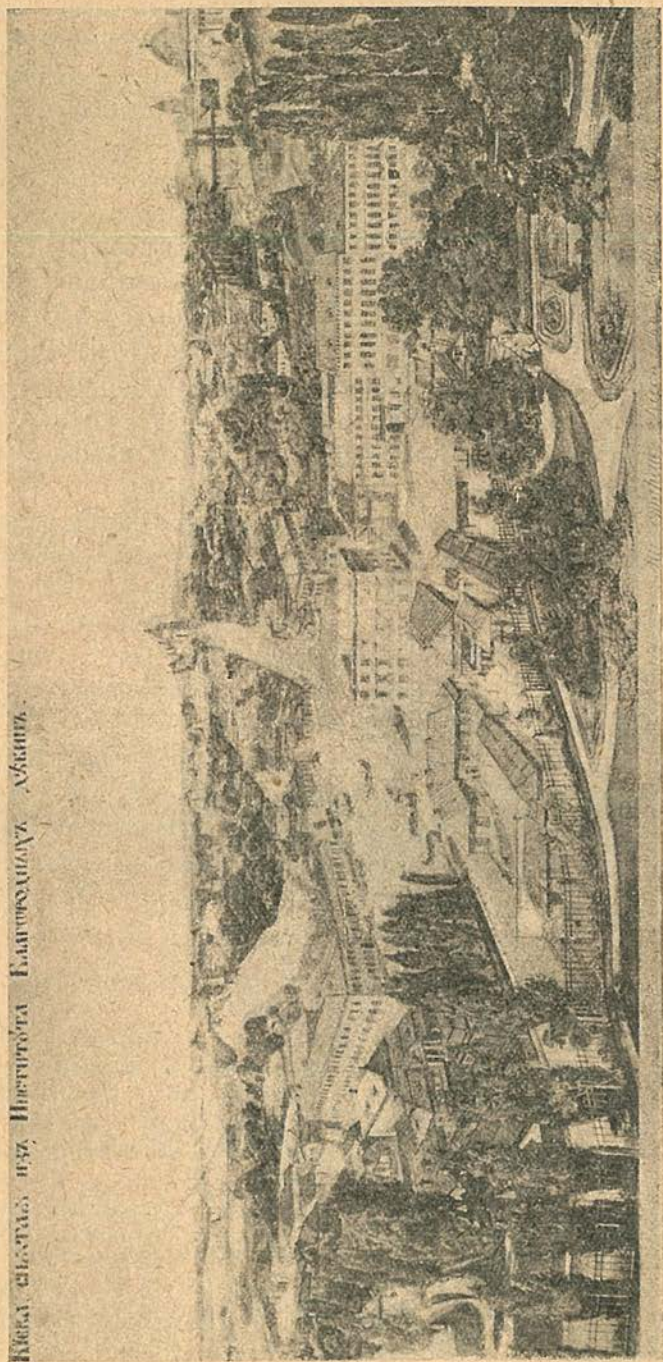
⁶⁾ Хрещатик № 16. Нині будинок робітників освіти.

⁷⁾ Будинок почали будувати року 1851 (Иконниковъ, *Київъ въ 1654—1855 г.г.*, К. 1904, стор. 196).

⁸⁾ По Хрещатику № 12, донині цілий, з цінними архітектурними деталями.

⁹⁾ П. Лебединцевъ, *Возобновление Киево-Софійскаго собора въ 1843—1853 годах*. Труды Киевск. Духовн. Акад. 1878, т. IV, стор. 518.

Київ, сьвітязь, изъ Института Благочиницъ. А. Кавицка.

Гроге (?). Панорама Київа з будинку код. Інституту шляхетних панінок. Влизко 1851 р. Деталь. Вид у бік кол. Хрещатика й Старого Київа. (Аквар.). Всеукр. Історичн. Музей ім. Шевченка.

них, там, де тепер Троїцький завулок, видно дерев'яну Троїцьку церкву¹⁾, ще далі праворуч — коло тодішнього будинку пожежної команди — видно бані дерев'яної Златоустівської церкви²⁾. Будинка пізніших „Присутственных мест“, на Софійським майдані ще немає — його збудовано вже рр. 1854—1857³⁾. Одна з найцікавіших частин нашої панорами є виображення старого київського театру на початку Хрещатику; будинок цей було знесено року 1856⁴⁾. За ним, на горі, видно Старий Костьол, Михайлівський монастир, Десятинну та Андріївську церкви, сплановані схили Володимирської горки й пожежну каланчу на ній⁵⁾. Перед театром іде тодішній театральний майдан (пізніше — „царська площа“), далі йде взвіз до Подолу, в далені видно блакитний Дніпро з пароплавом такого-ж-таки типу, як ми вже бачили вгорі на однім з київських малюнків Гроте. Місце пізнішого „Купецького“ (нині Пролетарського) саду акуратно розплановано й оздоблено клумбами; очевидно воно ще становило на ті часи одну нерозривну частину з великим Царським (нині Першотравенським) садом; не було також і тої, пізніше незграбно забудованої та забрудненої частини його, що ще недавно мала назву „минеральных вод“⁶⁾. Кол. Царський сад має на панорамі більш подібний до саду вигляд, ніж пізніше, коли його забудували й будовами для водопостачання, й кафешантанами, й оперетками, й публічною бібліотекою. Видно лиш будинок палацової оранжерії, відомої пізніше під назвою „садиництва Весера“⁷⁾. На місці пізнішої Петрівської алеї й „Шато де флер“ видно численні клумби й алеї. Вдовж Олександрівської вулиці (нині вул. Революції) зазначено будинки, що пізніше належали Зайцеву (де була міська станція М. К. В. заліз-

¹⁾ Це — мало не єдине зображення цікавої дерев'яної будівлі, знищеної 1858 року. Порівн. Ф. Ернст, *Дерев'яна Златоустівська церква на Старому Києві*. Збірник Секції Мистецтв Україн. Наук. Т-ва у Києві, К. 1921, стор. 78.

²⁾ Знищена на початку рр. 1870-х. Порівн. Ф. Ернст, *op. cit.*, стор. 78.

³⁾ В. Иконниковъ, *Київъ 1654—1855*, К. 1904, стор. 158.

⁴⁾ Малюнок цей докладно проаналізував недавно небіжчик Д. М. Щербаківський у своєму цінному досліді „Перший театральний будинок у Києві“ („Київ та його околиця“ п. ред. акад. М. С. Грушевського, К. 1926, стор. 320—323, з малюнком деталі).

⁵⁾ Спланування Володимирської горки було закінчено 1849 року (Див.: Въ память освященія собора св. Владимира и открытія памятника имп. Никол. I. Изд. В. Бублина, К. 1896, стор. 16).

⁶⁾ „Заведеніе искусственныхъ минеральныхъ водъ“ з курзалом т. и. знаходилося ще на ті часи (з 1834 р.) в царськй палаці, на головнім корпусі якого перед тим згорів другий поверх (Закревскій, 277).

⁷⁾ Будинок цей зазначено вже в сучаснім вигляді на плані Києва року 1780, що його недавно придбав Всеукр. Історичний Музей. Цілком можливо, що збудували його ще за часів Лизавети, одночасно з іншими палацовими будовами — тим більш, що за Катерини будівництво двірського відомства у Києві припинилося. Фасадні форми дають повні підстави віднести цей будинок до лизаветинської доби. На жаль, це пощастило з'ясувати лиш тоді, коли київський Комгосп вже розпочав (лютий м. 1927 р.) розбирати його на цеглу. Не вважаючи на протести Київської Краєвої Інспектури для Охорони Пам'яток Культури, розборку провадилося таким хутким темпом, що доки дійшов наказ ОВК припинити роботу — половину будинку було вже зруйновано. Нині залишено тільки праве крило будинку.

ниці)¹⁾, й Судієнка (№ 43), що його пізніше перебудував один з Бродських у природнім для останнього стилі. Кінчається панорама праворуч, крім продовження саду, ще тим трикутним ґрунтом, на яким пізніше по-встав Історичний Музей—ґрунтом, тоді також розпланованим доріжками й клумбами.

Хоч як це дивно, але зразково складена, безцінна для історика зовнішнього вигляду Києва, панорама не має підпису автора. Проте деякі дані дозволяють нам встановити ім'я невідомого досі майстра. Самий факт виконання панорами з будинку інституту шляхетних панянок—установи, по самій суті своїй наглухо закритій для сторонніх—наводить на думку, що автор її був своєю людиною в цій інституті. Такою людиною був, звичайно, в першу чергу місцевий навчитель малювання. Приблизна дата панорами—1851 рік—допомагає нам встановити його ім'я, коли ми пригадаємо, що за навчителя малювання у 1850—1854 роках був як-раз відомий нам Гроте. Перелічені вгорі крайовиди Києва, виконані Гроте, аквареллю й олією, у 1848—1850-х роках, з таким саме точним, любовним змалюванням архітектурних деталей, з внесенням дрібних, але завсіди цікавих жанрових подробиць—стверджують ще більше цю думку. Можна було-б, звичайно, сперечатися, що техніка виконання самого пейзажу на панорамі не сходиться з манірою розглянутих угорі видів дніпрового узгір'я, але це треба віднести на кошт иншого матеріалу (акварелі) й розгортання виду на цілу панораму. Що Гроте не цурався акварелі—свідчить його ермітажний малюнок.

Стверджує нашу думку ще й та обставина, що родина гр. Бреверн-де-ла-Гарді, що подарували панораму музеєві 1911 року, також зв'язана була з інститутом—гр. Е. Я. де-ла-Гарді була у 1841—1851 роках (отже знову тоді, коли там викладав Гроте) за помічницю начальниці інституту²⁾.

Нарешті, єсть у тому-ж-таки Історичному Музеї один нескінчений малюнок—вигляд інституту шляхетних панянок у Києві з боку Думського майдану, авторство якого, здається мені, можна також без особливого силування приписати Гроте. Малюнок цей був власністю тої-ж-таки родини Бреверн-де-ла-Гарді; вони подарували його, одночасно з панорамою, нашому музеєві³⁾. На першій плані тут—думський майдан з фонтаном посередині, що б'є однаково з фонтаном на панорамі; за майданом, на гору здіймається обсаджена тополями Інститутська вулиця, над нею, на горі, величезний будинок самого інституту. Загальні маси будівель, групи дерев, топографічні особливості—схо-

¹⁾ Нині по вул. Революції № 49. За спогадами П. Г. Лебединцева, в цьому будинку року 1835 було відкрито 2-гу київську гімназію („Київ за 60 лѣтъ передъ симъ“. Чтенія въ Церк. Истор. и Археол. О-вѣ при К. Дух. Акад., в. X, К. 1910, стор. 24).

²⁾ М. М. Захарченко, Історія Київського Інстит. Благор. Дѣвиць. 1838—1888 К. 1889, стор. 113.

³⁾ Див. Отчетъ Киев. Худ. Пром. Музея им. Г. Имп. Н. А. за 1911 г., К. 1912, стор. 11. Малюнок цей, з написом „Институтъ Благородныхъ Дѣвиць въ Киевѣ“, переховується у Відділі Старого Києва, виконано його олівцем на папері, розміром 41 × 60 см.

дяться з панорамою. Час виконання — також без сумніву дуже близький до неї. Отже, цілком можливо, що до акварельних та олійних творів нашого художника, що їх ми знайшли, можна приєднати ще й цей малюнок.

Сподіваймося, що всі твори Гроте, яких ще не знищив час або не-свідома людська рука, колись об'єднаються всі на стінах майбутнього Музею Міста Київа.

Е. ФІТЦДЖЕРОЛДІВ ПЕРЕКЛАД РОБАІЙТІВ ОМАРА ХЕЙЯМА ТА ПРИЧИНИ ЙОГО УСПІХУ.

Ім'я Омара Хейяма (Абуль-Фатх Омар бен Ібрагім Хейям), царя „робаї“, відоме всім і кожному в культурнім світі. На Заході існують навіть „Omer Khayyam's Clubs“, де спеціально вивчають ідеї поета, тлумачать неясне в них, пишуть до його писань конкорданції¹⁾.

Згадаймо-ж, хоча-б у коротких рисах, життя славетного поета, уявімо його світогляд.

Мало біографічних відомостей у нашому розпорядженні. Року, приблизно, 1040 народивсь Хейям, може трохи раніш, може й пізніш; — біля Нішапуру, в його околицях. Батьки, кажуть, були ремісники — ткачі шатрів. От того й ім'я йому — Хейям: ткач шатрів. А може й инакше. Бо й Фирдовсій, Хафиз, Низам-оль-Мольк теж були імена, і ці імена були не власні їх носителів, а прізвиська, що набули потім всіх ознак власного ймення. А Омар Хейям був дуже і дуже скромна людина.

Відомо, що Хейям був не тільки поет: він з науки багато чого знав, мав величезні здібності, пам'ять, що дивувала всіх. Був він член високої колегії для зреформування мусульманського календаря та запровадження нового літочислення, що потім набуло ім'я Джелял-ед-діна. Був він завідувач обсерваторії в Мерві, славетний математик, астроном, лікар, разом з тим філософ-поет. Всебічні глибокі знання, нахил до філософської думки, широко відкрили поетові двері до Меликшахового двору, дали поетові приятельство високих кіл, але природня скромність, відсутність нахилу до надбання матеріяльних благ, прагнення до тихого спокійного життя, без турбот і зайвої метушні, та правдивість тримали його в стороні од шахського палацу. Це давало можливість магнатам та ображеному духівництву безкарно виливати сліпу свою злість недалеких людей на поета, що бачив й одверто оцінював всі їх учинки.

Під тяжким обвинуваченням в ересі з боку ортодоксального духівництва, спасаючи власне життя, робить О. Хейям покутного хаджа, а потім мовчить — замолює гріх щоденним намазом в мечеті. Нема друзів, — є вороги, зрадники.

А життя йде своїм шляхом. Поволі зникає руїна. Нові фарби кличуть поета. Мовчить, одсахнувшись од усіх.

Книги, знання... Ібн-Сіна. Останній день. Навколо невеличкий гурток одностудців... Сторінка з ібн-Сіни, прочитав, заклав зубочисткою прочитане,

¹⁾ J. R. Tutin, Concordance to Fitzgerald's translation of Rubāiyāt. London 1900.

наче сказав: „тут я спинивсь“. Потім — напів-еретича хвала Творцеві, останній намаз. Кінець.

Кілька рукописів (більшість їх зникла) наукового характеру та купка листків з робайятами — от усе, що лишилося на спомин. Помер співець, поет-філософ, еретик.

Таке життя Омара Хейяма.

Поетична спадщина Хейямова довгий час, мало не сім з половиною віків, невідома була так що й нікому на Заході. З легкої руки англієця Е. Фітцджеролда (1859 р.) вона тепер заволоділа настільки увагою всього культурного світу, що я не можу собі уявити людини, обізнаної з усьвітною літературою, щоб у нього в бібліотеці не було примірника робайятів О. Хейяма. Досить згадати, що самих видань, присвячених тільки творам О. Хейяма, в каталозі Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки (каталог 1915 р., стор. 85—87) позначено числом 50, а для всіх статей, як каже акад. А. Кримський, довелося-би одвести більш, ніж 200 сторінок, щоб умістити тільки їх назви¹⁾.

Відомий О. Хейям також і в нас, у СРСР: і в красному письменстві і в науці. Коли хто випадково й проминув варіації російського поета Величка на Хейямові теми, або ніжні поетичні переклади І. Умова та А. Кримського, то напевно він стрічав незграбні, абсурдні віршовані робайяти „виробу“ Румера чи Ганнибала — ремісників, а не поетів.

Робайяти мусіли бути чимсь особливим, щоб імення О. Хейяма зробилося відомим скрізь. А що О. Хейям уславивсь через Е. Фітцджеролда, то подивімося, що мав Хейям і що дав Фітцджеролд, чи правдиво висвітлив Фітцджеролд поета-еретика.

Сміх життя, петривалість молодого щастя та короткочасність його; хвилина життя й довге небуття, загадка смерті; розкоші природи, багатства розкидані навколо на тлі хижачства людини і справжнього „максимума“ людської потреби; іронія щастя, обман та насильство; справедливість і шукання вічної правди і бога, наприкінці — різкий протест: бога нема, все — дим, — от ті елементи, що з них сплітаються всі робайяти О. Хейяма.

Омар Хейям був спадкоємцем тієї знаменитої спадщини, що припала на долю його од Абу-Са'їда бен Абуль Хайра (968—1049), ібн-Сіні (983—1037), твори якого читаючи так і помер поет; арабського поета-містика Абуль 'Аля Ма'аррійського (973—1057). Всіх їх перетравив Омар Хейям в горнілі високого поетичного чуття на тлі грецької філософії неоплатоників та сектантів-індусів, а потім вилипив висновок - погляд надхненням роба'ї.

Життя поета, життя людини з безіменним горем, щастям і надіями в їх калейдоскопічних русі, відбилося в робайятах у природних рисах та фарбах, у простих словах, зрозумілих серцю й розумові сірого люду. Ця простота робайятів, одночасно їх глибина, дала їм той успіх в Європі. В результаті Омар Хейям — поет усього світу і в першу чергу перського народу.

Алі Новруз, в передмові до Тусенівського видання робайятів О. Хейяма, каже, що між великими поетами перської письменності цей поет займає ціл-

¹⁾ А. Кримський. Пальмові Гілля, ч. III, Київ, 1922, 133.

ком особіне місце. Са'дія—ми бачимо по всіх руках. Са'діїв „Гюлистан“ піде за абетку, по ній вчать читати. На протязі віків деклямують по всіх кутках Ірану героїчні оповідання з „Шах-Наме“. Хафиз панує над серцями. Хафизові газелі—найкращий вираз кохання, молодого чуття. Але твори поета з Нішапуру, додає 'Алі Новруз, одмінні цілком. Їх переслідують фанатики, як єретичі, на всякі способи перевертають та фальшують суфії, використовуючи їх. Правдивий Хейям живе тільки в думках та в серцях незалежного вищого інтелектом шару громади та на п'яному язичі у гульвіс. Це в Персії. А в Індії він мало не святий. В культурній Європі та в експансивній Америці—предмет культу, „Соломон-ворожбит“.

Що до форми самих робаїятів¹⁾:

Сталева лаконічність, кристалева думка, абсолютна відсутність особистої тенденції або претенсії, одрубаність, разом з цим спаяність в цілому—все це наближує їх що-до форми та внутрішньої будови до барельєфу, накреслюючи певні шляхи перекладу їх. Кардинальна одміна між перською й нашою метрикою полягає в тому, що віршування в персів метричне, квантитативне, побудоване на правильному чергуванні коротких та довгих складів, незалежно од повсякденного наголосу слова; а теперішній метр український залежить од тонічного наголосу. Зрозуміло тому, що реконструкцію розмірів перської метрики в нашому вірші можна здебільша відкинути, як спробу невдалу цілком, неможливу²⁾. До того ж мусульмансько-перська метрика—це арабська.

Щоб більше уявити психологію поетичної творчості Ірану, цікаво згадати, як ілюстрацію, таку чарівну легенду про початки перської поезії:

„Цар Беграм-Гур, ушавлений в історії й легендах, сидів одного разу біля ніг своєї коханої—красуні Диль-Арам. Говорив він їй про кохання своє, вона відповідала тим-же. Два серця билися в унісон. Одноставно співали й слова. Луною вторили однакові згуки. Так Персія почала поезію, ритм та риму“³⁾.

Арабська метрика, що міцно пов'язана з іменнями Са'дія, Хафиза, Джамія, цих геніїв її, як бачимо, абсолютно не відповідає, та й не може відповідати духові перського народу, одмінного по крові од реалістів-арабів. Існуючі розміри перської просодії тільки випадок, літературна умовність, традиція, накинута арабським повоюванням, коли навіть і слово перське було довгий час в небутті, було замінене арабським.

Напів-апокрифічна „ода Аббаса із Мерва“ на тріумфальний в'їзд халіфа Ма'муна, сина Гарун ар-Рашида, так нотує відродження національної перської поезії:

„Раніш од мене ще ніхто не казав таких віршів.
Мові парсійській було не до того.
І я вихваляю тебе нею, щоб через хвалу Тобі
Наріччя хвали стало красивіше, інше“⁴⁾.

¹⁾ 4 півстишши за формулою консонансів „а а б а“ або „а а а а“.

²⁾ Е. Бертельс, Грамматика персидского языка, стор. 96, 97 (Лнг).

³⁾ Дж. Дармстетер, Происхождение персидской поэзии—пер. Л. Жиркова, М. 1925.

⁴⁾ Дж. Дармстетер, Происхождение персидской поэзии—пер. Л. Жиркова, стор. 11—12.

Після халіфа Ма'муна перська мова в поезії поволі відроджується, але арабська традиція, метрика, за відсутності своєї перської на той час, залишається. І ця випадковість ще не мотив для перекладу творів Омара Хейяма у нас арабським метром.

Вдалі спроби пристосування розміру перського роба'ї до нашого метру по духу подає А. Кримський низкою своїх перекладів із східних поетів в збірничку „Пальмове Гилля“, ч. III.

Що-до складу самих робайятів, я не стану відновлювати відому тут історію зростання збірок робайятів Омара Хейяма. Обмежуся тільки увагою, що ми не можемо покластися на оригінальність будь-якого рукопису поета. Ми не маємо оригіналу рукопису, а копії — вони включають все, що ім'я поетове в еволюційному процесі забуття та сили могло зібрати навколо себе. Збірки, що єсть, як показують ближчі досліді над ними, є не що як антології з робайятів багатьох авторів, почасти відомих, почасти — ні, представників різних епох.

А втім, це абсолютно не шкодить загальній справі: частина збірки (ми маємо на оці «Бодлеяну») певно належить Омарові Хейямові; цю частину що-до духу та характеру ніяк не можна одділити од решти без глибокої наукової аналізи та перевірки літературних джерел. Робайяти Омара Хейяма це один ланцюг, одна монолітна маса — портрет поета.

Що-ж являє собою переклад Е. Фітджеролда, про який він сам писав у листі до Кауела (17 — IV — 1859 р.): „Мені здається, дуже мало на світі знайдеться людей, котрі-б стільки попрацювали, як я, над перекладом О. Хейяма“¹⁾.

Р. Вюлькер в „Історії англійської літератури“²⁾ каже, що Фітджеролдів Хейям дивує багатством думки, льотом фантазії, особливим лиском мови.

Прерафаеліт Данте Габріель Росеті тоді-ж-таки звернув на нього увагу, а згодом протагоніст Джон Раскін року 1863 пише ласкавого листа на ім'я аноніма — перекладача³⁾.

Вирази „the translation is excellent“, або „your Omar drew full-handed plaudits from our best in modern letters“⁴⁾, або спокійніше багато пізніше: „Фітджеролдів переклад — гарний віршований переклад“⁵⁾ і т. ин., бренять певним дисонансом, коли рівночасно Р. Гарнет каже, що ці переклади являють „largely new works based on the nominal originals“⁶⁾, що вони — мініатюра, яка тільки нагадує поета О. Хейяма⁷⁾.

Дуже цікаво одмітити й таку оцінку Е. Фітджеролдового перекладу Омара Хейяма: „Поэмы Фитджерольда, вольно, своеобразно и чарующе воспроизводящие поэзию О. Хейяма, приобревшие самостоятельную художественную

¹⁾ В. Жуковский, Странствующие четверостишия О. Хайяма. А. Кристенсен, Recherches sur les Robaiyat de Omar Khayyam.

²⁾ R. Wülker, Geschichte der englischen Literatur. 2 Aufl. II. 293.

³⁾ Тенисон, Tiresias and other poems, 1885, ст. 3.

⁴⁾ Як відомо, перше видання Хейямових робайятів року 1859 було анонімне.

⁵⁾ А. Кримський, Пальмове Гилля, ч. III, стор. 132.

⁶⁾ R. Garnett, International Library of Famous Literature, III, 969.

⁷⁾ „Страни Преглед“, 1927, № 2: Фитджеролд и Хайям, — Ф. Байрактаревин, ст. 114.

ценность, но в них... как в груди живут два Фауста, души, персидского мудреца Омара и английского современного поэта¹⁾.

Я не хочу спинятися на занадто вже різких оцінках перекладу робайятів, що йдуть з боку земляків поета — персів, або од тих, що дали собі охоту звіряти переклад з оригіналом. Слова „fausses variations de Fitz Gerald“²⁾ мимоволі примушують глибше вдатися в аналіз перекладу, простежити склад його. І от за скрупульозною „хемічною“ аналізою Херон-Еллена виявляється, що із 101 робайятів³⁾, останньої (третьої) редакції перекладу 1879 року, тільки 49 перекладено „добре, вірно, гарна парафраза оригіналу“; 44 належить до розряду „composite quatrains“; 2 написано під впливом тексту Ніколя; 2 — взагалі рефлекс перекладача й одбивають тільки дух оригіналу; 2 — виключно вплив знайомства Е. Фітцджеролда із східною літературою, зокрема з Мантик-ут-тейр Аттара; наприкінці, 2 мають характер Хейямів, але написані більше під впливом Хафиза. І цілком мусить бути зрозуміла їдка характеристика Е. Фітцджеролда, як перекладача, з боку Ф. Байрактаревича: „у сваком случаю, сигурно је, да око пола Ф—их рубайја није уопште ни потекло из једне извесне Хајамове, него су, како је горе изложено, састављене из двеју разних, или из почетка једне і краја друге, или су, најзад, уопште из другога извора. Ни друга половина Фитцджеролдових рубайја није превод Хајамових, него само „верна и лепа парафраза“, како Херон Елен вели. Међутим, колико смо ми поредили енглески текст са персијским оригіналом, нама и ове парафразе изгледају много више лепе, него верне“⁴⁾.

Таким чином: „нама и ове парафразе (sic!) изгледају много више лепе, него верне“.

Вряд чи треба нам додавати ще свою оцінку.

Повірно-ж „хемічному“ розкладові Херон Еллена та перевіріці його, яку зробив у „Страни Преглед“ Фехим Байрактаревич.

Багато з того, що на Сході з боку естетичного може бути і гарне й оригінальне, в нас на Заході може бути і, можливо, вважатиметься за ніякове, некрасиве, неприємне. Але не одкинеш і того, що Фітцджеролдів переклад робайятів Омара Хейяма — оригінальна вільна парафраза, а почасти інспірація на О. Хейяма, почасти це в своїй особі англієць Фітцджеролд. Року 1859 Е. Фітцджеролд перелицював Омара Хейяма за останньою англійською модою. Він позбавив поета ознак перса, зробив з нього типового англійця, і, з маркою „Made in London — New-York“, пустив гуляти по білому світу.

Чим же пояснити успіх перекладу?

Слава перекладу, його величезний успіх полягає в тому, що він справді добра парафраза, поетична. Форма, витриманість рими, милозвучність скла-

¹⁾ „Новый Восток“, № 1, Библиография, стор. 433—435: С. Вельтман, Омар Хаям — перевод О. Руммера. М. 1922.

²⁾ F. Toussaint, Robaiyat de Omar Khayyam, Paris, стор. V.

³⁾ Heron Allen: E. Fitzgerald's Rubaiyat of Omar Khayyam with their original Persian Sources, London. 1899. E. Browne, A Literary History of Persia, II, 258. Перше видання 1859 р. мало 75 робайятів; 2-ге видання р. 1868 було доведено числом до 110. 3-тє видання, р. 1872, також 1879, після поправок мало вже 101 робайятів.

⁴⁾ „Страни Преглед“, Ф. Байрактаревич, Фитцджеролд и Омар Хаям, стор. 110.

дових частин, простота при коротких реченнях справляють надзвичайне враження. Омара Хейяма перекладав поет; з тонкою душею, гарний стиліст.

До того-ж, поява Фітцджеролдового перекладу збігається з великою революцією в англо-саксонській літературі та мистецтві. Це — рух прерафаелітів. Ця подія „була значніша, ніж проста революція в ідеалі або в методах малювання. Це була одна з хвиль того могутнього потоку реакції, протесту та повстання, що їх наш вік завжди слав на зустріч всякому штучному авторитетові, всякій традиції, всяким умовностям, в якому-завгодно боці життя. З погляду соціального він прогремів, наче грім французької революції, і знайшов собі вираз у пізнішому поетичному русі, в Кольриджі, Шеллі та Китсі. Із етики цей рух перейшов до політики; торкнувся усіх боків моралі та науки; вплинув на літературу цілої Європи, починаючи од психології й до байки, од драми й до ліричної поеми. Шуман і Шопен одухотворили його в музиці. Дарвін, реформуючи світ науки, своєю доктриною еволюції поклав основи новій космогонії“¹⁾.

Оця велика подія в історії культури, одночасно епоха соціальних зрушень, вірна запорука успіху всього революційного в літературі, й уквітчала чоло Фітцджеролда лавровим вінком, як перекладача О. Хейяма. Ті-ж саме сили одвели О. Хейямові місце в пантеоні корифеїв всесвітньої літератури

¹⁾ Elther Wood, Dante-Gabriel Rossetti and the preraphaelite movement.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. Записки Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI—3 крб. 50 к.; кн. XII—4 крб.; кн. XIII—XIV—4 крб. 25 к.; кн. XV—3 крб. 50 к.; кн. XVI (друк.); кн. XVII (друк.).
- II. Етнографічний Вісник:** кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к.; кн. III (1927), кн. IV й кн. V по 2 крб.; кн. VI (друк.).
- [III] Україна:** (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927)—кн. I—IV (продається тільки в Держвидаві)—5 крб. 90 к.

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а — Ф. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ пам. литерат. (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоювана од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська. (Старовинний театр). Вип. I. Спецічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми про святих (друк.).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Тюреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітна. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тугівський. Бібліографія українського мапознавства (1924)—50 к.
- № 17 та 20 — проф. Хв. Тітов. а) Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924)—10 крб.; б) Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 18, 32 та 45 — проф. Є. Тимченко. а) Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано); б) Номінатив і датив (1925)—75 коп.; в) Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 коп.
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та Вступною промовою ак. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Про роман «Хіба ревуть воли?» (Вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.

- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924)—2 крб. 50 к. Т. III-й (до ст. 336)—1 крб. 50 коп. (1927).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925)—1 крб. 75 к.; 2-й Збірник. (1926)—2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926)—4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Нагаров. Нарис історії етнографії, I (1926)—75 коп.
- № 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927)—6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяновського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Рос.-укр. словник правн. мови, під гол. ред. ак. А. Кримського (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926)—3 крб. 25 к.
- № 43 — Археографічний Збірник I, ред. акад. М. Грушевський (1926)—3 крб. 75 коп.; II (друк.).
- № 44 — проф. М. Марновський. Євєда Котляревського (1927)—1 крб. 50 коп.
- № 46 — Історично-Географ. Збірник, I, ред. проф. Ол. Грушевський (1927)—1 крб. 75 к.
- № 47 — Кд. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія укр. орнаменту (з 11 табл.) (1927)—2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія (закінч. друк.).
- № 52 — М. Возняк. Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (закінч. друк.).
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927)—2 крб. 50 коп.
- № 54 — Проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1926).
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії (1927)—1 крб.
- [№ 56] — Корпус дум (друк.).
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки I (друк.).
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві 1-ої пол. XIX в.—5 крб. 50 к.
- № 59 — К. Квітна. Українські пісні про дітозгубницю (друк.).
- № 60 — Івга Рудинська. Листи В. Горленка (друк.).
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський (1927)—4 крб. 50 к.

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61 набувати можна тільки там).

Ціна 4 карб. 25 коп.

83.71.5.23

